

Міністерство освіти і науки України
Тернопільський національний
економічний університет

Регіональна економіка

підручник для студентів всіх напрямів галузі
знань “Економіка і підприємництво”
вищих навчальних закладів освіти
III-IV рівнів акредитації

За редакцією професора, заслуженого
працівника народної освіти України,
академіка Академії економічних наук України
Є.П. Качана

Тернопіль
2008

*Рекомендовано до друку Міністерством освіти і науки України як
підручник для студентів вищих навчальних закладів
(лист №14/18-Г-1932 від 21.07.2008р.)*

Рецензенти: Дусановський С.Л. – доктор економічних наук, професор завідувач кафедри економіки, організації і планування в АПК Тернопільського національного економічного університету

Шаблій О.І. – доктор географічних наук, завідувач кафедри економічної і соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка

Шевчук Л.Т. – доктор економічних наук, професор, завідувач відділом територіальних суспільних систем і просторового розвитку Інституту регіональних досліджень НАН України

*Рекомендовано до видання постановою Вченої ради Тернопільського
національного економічного університету
(протокол №8 від 02 липня 2008 року)*

Регіональна економіка. Підручник //За ред. проф. Качана Є.П.

У підручнику проаналізовано і систематизовано теорії та концепції просторової організації господарства, суть та механізми реалізації державної регіональної економічної політики, основні підходи щодо поживавлення розвитку регіонів. Детально досліджено особливості розвитку господарства в галузевому і регіональному вимірах. Враховуючи важливість економічних аспектів розвитку суспільства, розкрито наукові засади раціонального та ефективного природокористування і природоохоронної діяльності.

Підручник розрахований на студентів економічних спеціальностей, а також може бути цінним і корисним усім, хто цікавиться проблемами економіки регіонів та територіального розвитку.

ЗМІСТ

Передмова	3
ЧАСТИНА ПЕРША	
ГЛАВА I.	
ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ РЕГІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ	
Розділ 1. Предмет, методи і завдання навчальної дисципліни “Регіональна економіка”. Теорії та концепції регіональної економіки і просторової організації господарства	
1.1. Джерела походження та напрями формування науки про регіони і територіальну організацію господарства (економіки)	5
1.2. Предмет і об’єкти дослідження, мета і завдання, методи сучасної регіональної економіки	18
1.3. Теорії та концепції регіональної економіки	24
1.3.1. Зарубіжні теорії та концепції регіональної економіки і просторової організації господарства	25
1.3.2. Концепції і теорії територіальної організації господарств (ТОГ)	39
Розділ 2. Закономірності, принципи і чинники розміщення продуктивних сил і формування економіки регіонів	
2.1 Економічні закони суспільного розвитку і закономірності РПС, їх об’єктивний характер.	50
2.2 Сучасні процеси глобалізації і регіоналізації, їх взаємозв’язок.	51
2.3. Диференціація регіонів за рівнем економічного розвитку.	53
2.4 Основні закономірності розміщення продуктивних сил	53
2.5 Принципи розміщення продуктивних сил.	55
2.6 Чинники розміщення продуктивних сил.	56
2.7 Основні напрямки подальшого розвитку продуктивних сил України.	58
Розділ 3. Наукові методи аналізу та обґрунтування просторової організації господарства і економічного розвитку регіонів	
3.1. Наукові методи аналізу просторової організації господарства	61
3.1.1. Загальнонаукові методи дослідження	62
3.1.2. Спеціальні методи дослідження	68
3.2. Методи аналізу соціально-економічного розвитку регіонів (регіональна діагностика)	75
3.2.1. Методи і показники, за якими оцінюється рівень розвитку регіонів	75
3.2.2. Методи визначення спеціалізації, комплексності та ефективності регіонального розвитку	79
3.3. Методи прогнозування розміщення продуктивних сил і економіки регіонів	82

3.4. Районне планування	103
Розділ 4. Регіон у системі територіального поділу праці	
4.1. Поняття про регіон	112
4.2. Територіальний поділ праці і територіальна організація господарства	117
4.3. Види економічних регіонів. Проблеми типології	122
4.4. Структура економічного регіону	131
4.5. Проблемні регіони та їх типологія	139
4.6. Регіони з спеціальним режимом інвестування – спеціальні економічні зони (СЕЗ)	149
Розділ 5. Економічне районування та територіальна організація господарства	
5.1. Економічне районування: поняття, суть, види і основні ознаки.	160
5.2. Принципи і чинники економічного районування.	161
5.3. Еволюція економічного районування. Інтегральне районування.	163
5.4. Показники, що характеризують спеціалізацію і комплексний розвиток економічних районів.	167
5.5. Проблеми реформування адміністративно-територіального устрою та економічного районування України.	174
Розділ 6. Сутність, мета і завдання регіональної економічної політики	
6.1. Державна регіональна економічна політика: поняття, суть.	177
6.2. Суб'єкти і об'єкти державної регіональної економічної політики.	178
6.3. Принципи та мета державної регіональної економічної політики.	179
6.4. Завдання державної регіональної економічної політики.	180
6.5. Управління регіональним розвитком.	182
6.6. Механізм реалізації регіональної економічної політики	187
Глава II.	
РОЗВИТОК І РОЗМІЩЕННЯ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ	
Розділ 1. Економічний потенціал України	
1.1. Населення і трудовий потенціал України	227
1.2. Природно-ресурсний потенціал України	260
1.3. Виробничий потенціал	285
1.4. Науковий потенціал: суть, структура, динаміка.	288
Розділ 2. Господарський комплекс України, особливості структури і трансформації і в ринкових умовах	
2.1. Суть, поняття “господарство”, “національна економіка”, “економічна система”.	294
2.2. Показники розвитку національної економіки та економічного розвитку країн.	299

2.3. Структура господарства	305
Розділ 3. Міжгалузеві господарські комплекси та регіональні особливості їх розвитку і розміщення	
3.1. Паливно-енергетичний комплекс	313
3.2. Металургійний комплекс України	330
3.3. Машинобудівний комплекс	351
3.4. Хіміко-лісовий комплекс України	370
3.5. Будівельний комплекс	390
3.6 Агропромисловий комплекс України	407
3.7 Легка промисловість України	440
3.8. Соціальний комплекс України	447
3.9. Транспортний комплекс і зв'язок	466
Розділ 4. Міжнародні економічні зв'язки України та її інтеграція в європейські та інші світові структури	
4.1. Роль зовнішньоекономічних зв'язків в умовах сучасної глобалізації і регіоналізації економіки світу	495
4.2. Основні форми міжнародних економічних зв'язків	498
4.3. Зовнішньоторгівельний баланс країни	502
4.4. Зовнішньоторговельний баланс послуг	512
4.5. Членство України в СОТ, його переваги і недоліки	517
4.6. Міжнародні фінансово-кредитні стосунки України.	518
4.7. Іноземне інвестування та його види	521
4.8. Роль трудових міграцій в інвестуванні економіки	526
4.9. Вивезення капіталу з України і роль офшорних зон	527
4.10. Роль спільних підприємств і спеціальних економічних зон у формуванні економіки України.	529
4.11. Інноваційні зв'язки України та їх форми	533
4.12. Сфера інформаційних послуг	537
4.13. Туристично-рекреаційні послуги	540
4.14. Інтеграція України у міжнародні організації	542
4.15. Співробітництво України з країнами СНД	544
Розділ 5. Фактори сталого розвитку	
5.1. Сталий розвиток: екологія та економічний прогрес.	548
5.2. Розвиток і довкілля. Вигоди від екологічно орієнтованих дій.	551
5.3. Зміст поняття стійкого розвитку.	552
5.4. Методичні підходи до розробки індикаторів стійкого розвитку.	555
5.5. Типологія індикаторів стійкого розвитку: індикатори руху, стану і реакції.	559
5.6. Інтегральні показники сталого розвитку.	562
5.7. Пріоритети збалансованого розвитку України.	565

ГЛАВА 3.	
ЕКОНОМІКА РЕГІОНІВ	
Розділ 1. Економіка України як єдність регіональних соціально-економічних систем	
1.1. Просторові відмінності соціально-економічного розвитку України.	573
1.2. Типологія регіонів України за рівнем і особливостями розвитку	582
Розділ 2. Економіка регіонів України: стан і перспективи розвитку	
2.1. Столичний економічний район	592
2.2. Донецький економічний район	605
2.3. Придніпровський економічний район	612
2.4. Північно-Східний економічний район.	621
2.5. Причорноморський економічний район	626
2.6. Карпатський економічний район	634
2.7. Подільський економічний район	642
2.8. Центральний економічний район	649
2.9. Волинський економічний район (Північно-Західний)	654
Частина друга	
ЕКОЛОГІЯ	
Розділ 1. Наукові засади раціонального природокористування	
1.1. Природокористування і його ресурсні, економічні, соціальні та екологічні аспекти.	663
1.2. Сучасні концепції взаємодії людини і навколишнього середовища	666
1.3. Основні форми, обсяги і наслідки антропогенного впливу на навколишнє середовище	668
1.4. Екологія як основа гармонізації відносин суспільства і природи	674
1.5. Система управління екологічною безпекою в Україні	677
1.6. Загальні функції державної системи екологічного управління	682
1.7. Спеціальні функції державного екологічного управління	688
Розділ 2. Екологічний моніторинг і система екологічної інформації	
2.1. Поняття про екологічний моніторинг	694
2.2. Суб'єкти екологічного моніторингу в Україні	696
2.3. Види екологічного моніторингу довкілля	697
2.4. Перспективи розвитку екологічного моніторингу довкілля в Україні	699
Розділ 3. Економічний механізм природокористування і охорони навколишнього природного середовища	
3.1. Економічні засади природокористування і охорони довкілля	704
3.2. Економічна оцінка природних ресурсів	706
3.3. Платежі і збори за використання природних ресурсів, забруднення	714

навколишнього природного середовища та інші шкідливі впливи на довкілля	
3.4. Податкова екологічна політика та екологічні інструменти митної політики держави	719
3.5. Система штрафних санкцій за порушення вимог екологічного законодавства	721
3.6. Надання субсидій, дотацій, грантів і премій на природоохоронні цілі	722
3.7. Цінові інструменти в контексті розвитку економічного механізму природокористування	723
3.8. Екосистемні виплати і відшкодування	724
3.9. Екологічне страхування	725
3.10. Фонди охорони навколишнього природного середовища	726
Розділ 4. Економічна та соціальна ефективність здійснення природоохоронних заходів	
4.1. Поняття про оцінку екологічних результатів економічної діяльності	730
4.2. Показники загальної економічної ефективності природоохоронних заходів	731
4.3. Порівняльна економічна ефективність природоохоронних затрат та економічних результат природоохоронних заходів	735
Розділ 5. Світовий досвід і міжнародне співробітництво у сфері охорони навколишнього природного середовища	
5.1. Поняття і структура екологічної політики	739
5.2. Міжнародна діяльність в галузі охорони довкілля	741
5.3. Участь України у міжнародному співробітництві в галузі охорони довкілля	744
ДОДАТКИ	750

Передмова

Реформування економіки передбачає зміни як галузевої так і просторової структури господарства України і вимагає нових підходів до регіональної політики держави.

Вивчення просторових аспектів розвитку господарства покладається на навчальну дисципліну «Регіональна економіка», з циклу природничо-наукової та загальноекономічної підготовки галузевого стандарту вищої освіти Міністерства освіти і науки України, яка є нормативною для підготовки бакалавра за всіма напрямками галузі знань 0501 – «Економіка і підприємництво».

Згідно освітньо-професійної програми галузевого стандарту вищої освіти України підготовлено підручник «Регіональна економіка», який складається з двох частин (власне «Регіональна економіка» та «Екологія»). У першій частині, яка структурована у три глави розглядаються теоретичні та практичні аспекти просторової організації господарства. Проаналізовано та систематизовано теорії та концепції розміщення господарства, розглянуто суть понять «регіон», «територіальна та просторова структура господарства». Детально досліджено просторову організацію господарства Україна як єдність регіональних соціально-економічних систем.

Враховуючи актуальність екологічних проблем в Україні, програма навчальної дисципліни «Регіональна економіка» передбачає вивчення екологічних аспектів просторової організації господарства. Розгляду питань раціонального природокористування присвячено другу частину запропонованого підручника. В цій частині висвітлено наукові засади раціонального та ефективного природокористування і природоохоронної діяльності, економічні механізми їх стимулювання, світовий досвід у сфері охорони природи.

Підручник містить напрацювання провідних вітчизняних та зарубіжних вчених в галузі регіональної економіки та екології. Він ґрунтується на доробку кафедри управління персоналом і регіональної економіки Тернопільського національного економічного університету у вигляді посібників «Розміщення продуктивних сил та регіональна економіка України» за ред. проф. Є.П. Качана (2003р.) та «Основи екології» авторів Царик Т.Є. та Файфури В.В. (2003р.), підручника «Розміщення продуктивних сил України» за ред. проф. Є.П. Качана (1997-2001рр.).

Підручник «Регіональна економіка» розрахований в першу чергу на студентів економічних спеціальностей, проте, ми сподіваємось, що він буде корисним і науковцям, управлінцям, всім, хто цікавиться ефективним розміщенням та розвитком господарства регіонів України.

Автори вдячні кандидатам географічних наук, доцентам Ткачу Д.В. і Заставецькому Т.Б. за підготовку картографічних матеріалів до підручника.

Цифрові дані підручника подаються без посилань на дати за даними статистичного збірника “Регіони України – 2007” (у двох частинах) за редакцією О.Г. Осауленка. – К.: Державний комітет статистики України, 2007.

Зауваження та відгуки на підручника просимо надсилати на адресу 46000, м. Тернопіль, вул. Львівська, 11, Тернопільський національний економічний університет, кафедра управління персоналом і регіональної економіки. Будемо вдячні всім за відгуки та побажання щодо вдосконалення змісту і структури підручника.

ЧАСТИНА ПЕРША

ГЛАВА І. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ РЕГІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

Розділ 1. Предмет, методи і завдання навчальної дисципліни “Регіональна економіка”. Теорії та концепції регіональної економіки і просторової організації господарства

1.1. Джерела походження та напрями формування науки про регіони і територіальну організацію господарства (економіки)

Для визначення сучасної сутності і завдань регіональної економіки (РЕ) необхідно розглянути найважливіші аспекти історії її розвитку.

Соціальна і економічна географія. Вперше наука про регіональні відмінності господарства виникла у надрах географії: спочатку – загальної, після – економічної і в кінцевому результаті – соціально-економічної. Уявлення про географію як науку виникло в античні часи. Тривалий період географічне мислення було складовою філософії, історії, медицини. Як самостійна наука географія сформувалась в останні століття до нашої ери. Гекатей, Геракліт, Аристотель, Ератосфен, Страбон, Птолемей та інші античні автори вважаються першими науковцями-географами [50, 19–22].

Первинна географія описувала територіальні відмінності природи, населення, його традицій і занять, торгівлі, релігії та історії. Цей класичний підхід панував довго. На жаль, й тепер сучасну економічну і соціальну географію розглядають у подібному ракурсі і вона розвивається переважно як освітня дисципліна, в тому числі в Україні. Це неправомірно, тому що найновіша географія володіє глибокими фундаментальними і прикладними економічними, соціальними, природничими, математичними знаннями, необхідними для прийняття практичних рішень з поліпшення територіальної організації господарства і суспільства. Факт виникнення найсучаснішої нової технології регіональних досліджень – ГІС-технології (технології

геоінформаційних систем) – у рамках географічної науки підтверджує значущість традиційних географічних досліджень.

Економізацію географічних досліджень і виникнення самостійної економічної географії пов'язують із початком формування капіталістичної фази розвитку суспільства. Першою економіко-географічною працею вважають роботу представника флорентійських торговельних компаній в Антверпені **Людовіко Гвіччардіні** “Опис Нідерландів” (1567), де в першій частині розглядалися природа, господарство, населення країни загалом, а у другій окремо – 17 провінцій країни. Вагомий внесок у трансформацію економічної географії з науки описової до науки точної у XVII ст. зробили “політична арифметика” і “камеральна статистика”. Використання статистичної інформації дозволило поповнити традиційний апарат “якісних” досліджень кількісними методами. На теренах колишньої Російської імперії засновниками економічної географії вважають **В.М. Татищева** і **М.В. Ломоносова**. Останній у 1760 р. запропонував саме поняття – “економічна географія” [50, 24–41].

У наступні роки на Заході економіко-географічна наука розвивалась у двох головних напрямках, які умовно можна назвати “соціологізацією” і “теоретизацією” географії. Особливими ознаками першого є збільшення уваги до вивчення психології, поведінки, традицій, релігій та інших соціальних аспектів народонаселення як чинників впливу на формування економічного (суспільного) простору. Таким чином виникли нові наукові концепції **біхевіоризму (географії поведінки), феноменологічної (психологічної) географії, культурного ландшафту, культурної географії, екології людини** тощо. Найвідомішими науковцями цього напрямку вважаються американські географи – **І. Боуман** (Географія по відношенню до соціальних наук, 1934), **Х. Барроуз, К. Зауер** (Походження і розповсюдження агрокультур, 1952), **Е. Тейф** (Географія, 1970), **Р. Моррил** (Просторова організація суспільства, 1970), англійські географи – **П. Хаггет** [55], **Дж. Голд** (Основи географії поведінки, 1980) [8; 50, 190–193; 13] та ін. Серед російських науковців найвідоміші імена **В.Л. Каганського** і **Б.Б. Родомана** [26; 47], серед українських – **Ф.Д.**

Заставного, О.Г. Топчієва і О.І. Шаблія [53; 57]. Так виникла нова географія, яку загалом можна назвати “соціальною” або “суспільною” географією.

Для другого напрямку розвитку географічної науки характерні спроби сформулювати загальну теорію (модель) формування географічного простору з урахуванням усіх чинників розвитку людства, його соціальної і економічної складової, природного середовища. Перші спроби спостерігалися ще у працях географів XIX ст. – *А. Гумбольта і К. Риттера*. Розвитку теорій економічного простору і розселення населення були присвячені дослідження науковців другої половини XIX ст. *І. Тюнена*, першої половини XX ст. *А. Вебера, В. Кристаллера і А. Льоша*, ще пізніше – *Д. Сміта, Д. Гамільтона, Т. Хагерстранда* та ін. [6; 7, 87–145; 30].

З огляду на формування узагальненого географічного простору (як пустої скриньки, що заповнена конкретними об’єктами) ще абстрактнішими були ідеї *К. Риттера* (Землезнавство по відношенню до природи і до історії людства або загальна порівняльна географія, 1820-1859), *А. Геттнера* (Географія, її історія, сутність, методи, 1927), *Р. Хартшорна* (Перспективи розвитку фізичної географії, 1959) [5].

Слід відзначити, що обидва напрями географії (“соціальний” і “теоретичний”) не є принципово відмінними. Ідеї кожного з них переплітаються між собою і переходять від одного до другого. Так моделі *В. Кристаллера і А. Льоша* стали базовими для розвитку як економічної і соціальної географії, так і регіональної економіки.

У вітчизняній науці економічна географія розвивалася іншим шляхом. Найбільше значення за часи існування Російської імперії мало економічне районування. Це пояснюється великими масштабами території, що займала імперія, істотними відмінностями у рівнях розвитку регіонів, багатонаціональним складом населення, яке зазвичай мало свою регіональну прив’язку. Актуальним завданням того часу стало з’ясування і вивчення основних чинників, що породжували регіональну диференціацію. Економічне районування розвивалося і в радянській період. Але ні тоді, ні пізніше, ні тепер

досягнення економічного районування не були реалізовані на практиці – для удосконалення управління економічним розвитком регіонів. Західна наука, як правило, не визнає об'єктивності існування економічних районів. Більшість науковців вважає районування процесом суб'єктивним, що повністю залежить від дослідника і його мети. Отже, розглянутий напрям географії має переважно формальний характер, сферою поширення якого залишається освіта.

Другий значний період розвитку економічної географії припадає на 20-ті рр. ХХ ст. і зумовлений розробкою Державного плану електрифікації Росії (ГОЭЛРО). Хоча нині прийнято критикувати радянські досягнення, але на той час він став першим у світі комплексним, науково обґрунтованим планом формування нової економіки регіонів. Цей факт визнавала й тогочасна західна наука. Можливо план ГОЭЛРО був прообразом планування сучасних “єврорегіонів” та інших подібних об'єктів. У його розробці прийняли участь енергетики, географи, гідрографи, економісти та інші спеціалісти. Пізніше при Держплані СРСР була створена спеціальна комісія з розробки планів перших п'ятирічок, важливе місце у роботі котрої посідали відомі географи. Тоді у вищих навчальних закладах були відкриті перші кафедри економічної географії, введено вивчення навчальних дисциплін з економічної географії, були створені також й географічні науково-дослідні організації та інститути.

Як висновок, можна відзначити позитивні та негативні риси соціальної і економічної географії. Позитивні – комплексний (системний) підхід щодо дослідження проблем територіальної організації господарства і регіонального розвитку, який складається із врахування не лише економічних інтересів (чим грішать безпосередні економічні дослідження), а й – соціальних, природничих, екологічних, історичних, етнічних та ін. Базується він на визнанні єдності і взаємозалежності системи “господарство – природа – населення”.

Негативні – відсутність конструктивних пропозицій для вирішення конкретних завдань удосконалення територіальної організації господарства і підняття рівнів розвитку регіонів.

Географії ми зобов'язані створенням теорії чинників розвитку і розміщення господарства; виробленням понять про форми територіальної організації (територіально-господарські системи, територіальні структури); посиленням уваги до ролі трудових ресурсів і природно-ресурсного потенціалу в розміщенні господарства та ін.

Розміщення продуктивних сил. Поняття “розміщення продуктивних сил”(РПС) і визначення його як окремої науки – належить радянській економічній науці. Ніде і ніколи західна економічна наука про розміщення господарства і регіони не використовувала подібної термінології. Там цей науковий напрям називався або економічною географією, або пізніше – регіональною економікою. Можливо, що виникнення РПС було зумовлено відомчою конкуренцією між окремими гілками науки, яка була характерна для того часу (міністерства і відомства постійно боролися між собою за фінанси та інші блага, котрі централізовано розподілялися через систему Держплану СРСР).

РПС формувалось у надрах радянської економічної науки як прикладний аспект оцінювання ефективності розміщення виробництва у нових великомасштабних господарських проектах. Найкращі його досягнення – використання економіко-математичних розрахунків для дослідження ефективності розміщення. Найбільшого поширення наука про РПС набула у галузевих передпланових прогнозах (*галузевих схемах розвитку і розміщення продуктивних сил*) і в *техніко-економічному обґрунтуванні* (ТЕО) проектів нового будівництва великих підприємств.

Головним недоліком РПС (на відміну від економічної географії) стало у найгіршому випадку повне, а у найліпшому часткове, ігнорування соціально-екологічних проблем розміщення. Класичним прикладом такого недалекого підходу можна вважати масштабне будівництво у колишніх середньоазіатських республіках СРСР великих бавовняних комбінатів (60–70-ті рр. ХХ ст.). Наміри були благими – зменшити транспортні витрати на

перевезення бавовни із азіатських республік в традиційні текстильні райони (Центральну Росію, Прибалтику, Україну) і витрати на постачання готової продукції у зворотному напрямку; забезпечити місцеве населення роботою (це були регіони з надлишком трудових ресурсів); покращити умови споживання населення; підвищити рівень розвитку відсталих республік.

Після будівництва підприємств з'ясувалося, що на них немає кому працювати. Текстильне виробництво вимагає переважно жіночої праці. Через релігійні та ментальні традиції місцеве населення не хотіло працювати на бавовняних комбінатах. Тому довелось завозити ткаць із інших регіонів Союзу. Для них необхідно було будувати нове житло, створювати нову соціальну інфраструктуру. У підсумку витрати на створення інфраструктури перевищили економію від скорочення зустрічних транспортних перевезень. Також виникла низка мовних, етнічних і релігійних проблем між корінним і приїжджим населенням. В умовах авторитарного радянського режиму ці відмінності мали переважно побутовий характер. Після розпаду СРСР вони призвели до військових конфліктів, великої кількості російськомовних біженців із Середньої Азії і Казахстану, практичного призупинення текстильного виробництва у середньоазіатському регіоні. Таким чином, питання ефективності розміщення продуктивних сил – не лише економічна проблема. Вони тягнуть за собою необхідність вирішення низки найскладніших соціально-етнічних питань, які радянська наука про РПС була не в змозі вирішити у силу своєї політизованої обмеженості.

Централізована радянська економіка, в якій панував відомчий підхід, не могла сприяти вирішенню соціально-екологічних проблем регіонального розвитку. На формальному рівні вони розглядалися у територіальних схемах розвитку і розміщення продуктивних сил, що вироблялися лише для союзних республік і найважливіших територіально-виробничих комплексів (ТВК), переважно у районах нового освоєння, наприклад, для Західносибірського нафтогазового комплексу, Південнотаджицького ТВК та ін. В регіональних схемах пріоритет надавався відомчим інтересам – насамперед вони повинні

були враховувати результати досліджень галузевих схем та проектів і лише потім прив'язувати до них інтереси регіонів. Ця риса характерна для радянських часів, коли вирішення соціальних і екологічних проблем фінансувалося за “залишковим принципом”.

Значним досягненням регіональної економічної науки розглянутого періоду можна вважати створення економетричних моделей територіальної організації господарства, які так і залишилися на рівні теорії розміщення, тому що жодна з них не була впроваджена в реальне життя.

Цікаво, що радянська наука про РПС була маловідомою для широкого кола людей. У вищій школі, в тому числі економічній, вона не викладалась (там панувала економічна географія). Прерогатива підготовки спеціалістів (на рівні аспірантури) надавалась малій кількості найвідоміших економічних кафедр. На науково-дослідному рівні РПС розвивалась у союзній і республіканських радах з вивчення продуктивних сил, окремих академічних і галузевих науково-дослідних інститутах. Схожа ситуація на пострадянському просторі зберігається і нині.

Але наука про РПС на рівні навчальної дисципліни у вищій економічній освіті мала свій розквіт в останні 10-15 років. Вона не лише витіснила, а й практично повністю замінила собою викладання економічної географії.

У зв'язку з переходом на європейські стандарти освіти почався період заміни у вищій школі і РПС, і економічної географії на нову навчальну дисципліну – регіональну економіку.

Регіональна економіка (РЕ). У західній науці регіональна економіка (яка тривалий час не виокремлювалася як спеціальна економічна наука) розвивалась переважно у надрах загальної економічної теорії, як просторовий (територіальний) аспект організації економіки.

Вперше окремі її елементи виникли поряд з первинним зародженням самої економічної науки. Класичні економічні роботи *А. Сміта* і *Д. Рікардо* (кінець XVIII – початок XIX ст.) суттєво базуються на вивченні чинників розвитку і

розміщення господарства (чинники переваги), котрі є основою регіональних досліджень [51]. Для цього періоду характерна лише одна праця, безпосередньо присвячена територіальним аспектам економічного розвитку, – дослідження *Й. Тюнена* [54].

На першу половину ХХ ст. припадає бурхливий розвиток “штандортних” моделей розміщення, які можна вважати вагомою спробою дослідження закономірностей формування економічного простору. Цікавим фактом є те, що майже всі моделі розміщення були розроблені німецькими науковцями. Цей історичний курйоз важко пояснити [16].

Посилення інтересу до теорії формування економічного простору пов’язане більш з другою половиною ХХ ст. і особливо в останні роки. Для цього часу характерні дослідження, що враховують вплив на територіальну організацію господарства нововведень, тобто роль науково-технічного прогресу у розміщенні виробництва (праці *Т. Хагерстранда, Р. Вернона, С. Хірша*)

Значний внесок у регіональну економіку зробили науковці, які безпосередньо не займалися територіальними дослідженнями. Наприклад, праці з вивчення циклів і етапів економічного розвитку *М. Кондратьєва, Й. Шумпетера, Д. Валлерстейна, М. Портера*. Також з’являються концепції, які є спробою дослідити вплив на територіальну організацію економіки специфіки самих фірм і підприємств, отже, починає вивчатися вплив менеджменту на розвиток економіки регіонів (дослідження *А. Скотта, М. Столнера* та ін.) [46, 46–57].

У другій половині ХХ ст. поступово зростає інтерес до розв’язання проблем поліпшення розвитку відсталих регіонів, що вимагає врахування не лише економічних, а й соціальних, регіонально-політичних, управлінських, екологічних питань. Отже, починає розвиватися комплексний (системний) метод дослідження, що зближує регіональну економіку з економічною географією. Слід зауважити, що деякі радянські економіко-географи (кафедра економічної географії СРСР МДУ ім. М.В. Ломоносова) ще у 70-ті рр. вважали регіональну економіку найвищим, послідовним етапом економізації соціальної і

економічної географії, що й нині не сприймає більшість наших науковців. На Заході значення радянських комплексних досліджень для розвитку регіональної економіки було оцінено набагато раніше: засновник світової регіональної науки *У. Айзард* у 1962 р. опублікував на Заході праці *М.М. Колосовського* (1891-1954) з теорії ТВК і визнав його пріоритет.

Фундаментальними дослідженнями у сфері стимулювання розвитку відсталих регіонів стали роботи *Ф. Перру* (теорія “полюсів зростання”). Формування “нових старих” регіонів вимагало впровадження елементів планування на основі розробки прогнозів і програм їх розвитку [38, 427–448]. Значний внесок у створення методології і методів регіонального програмування зробили наукові дослідження *У. Айзарда (Ізарда)*, математичні моделі розміщення виробництва *В. Леонтьєва, Р. Страута* та ін. [25; 29]. Так теоретична регіональна економіка поповнилась прикладними аспектами вирішення проблем зростання регіонального розвитку: питаннями регіональної політики і управління, регіонального прогнозування і програмування, механізмами реалізації регіональної політики тощо.

У вітчизняній науці про регіональний розвиток склалося парадоксальне уявлення. Досі сам термін “регіональна економіка” практично не використовувався (крім публікації радянського економіста *М.М. Некрасова* “Регіональна економіка”, що вийшла ще в 70-х роках ХХ ст.). М.М. Некрасов першим із радянських економістів спробував “прив’язати” західну регіональну економіку до радянської науки про розміщення продуктивних сил. За його визначенням, “соціалістична регіональна економіка, як галузь економічної науки, спирається на економічні закони соціалізму, вивчає сукупність економічних та соціальних факторів і явищ, що зумовлюють планове формування і розвиток продуктивних сил і соціальних процесів у регіональній системі країни і кожному регіоні. Регіональна економіка виробляє економічні стратегічні позиції регіонального розвитку продуктивних сил, які визначають вдосконалення територіальної організації господарства СРСР. Рациональне

розміщення продуктивних сил розглядається як основа, головна складова регіональної економіки” [36,19].

Незважаючи на політизовану тенденційність цього визначення, треба відзначити, що в цьому понятті є два важливих моменти: 1) визначення РЕ як науки про просторову (територіальну) організацію господарства, що включає в себе як галузевий, так і регіональний аспекти; 2) тісний зв'язок РЕ з регіональною політикою. Отже, РЕ розглядалася як частина стратегічного планування регіонального розвитку (що в сучасному розумінні є регіональною політикою).

Проте новації М.М. Некрасова не знайшли відповідного відгуку до кінця 90-х років ХХ ст. Як вже відзначалося, у нас панувала інша наука – РПС, яка відрізнялась від західної регіональної науки зазвичай повним невизнанням їхніх теорій просторової організації господарства. Для радянської планової економіки вони й не були потрібні.

Регіоналістика. Регіоналістика (котру деколи називають “*регіоністикою*”) виросла із надр регіональної економіки, яка поступово ставала все більш комплексною, наповненою соціальними, екологічними та іншими позаекономічними аспектами досліджень. Спочатку цю назву (регіоналістика – регіональна наука – Regional Science) запропонував американський економіст *Уолтер Айзард (Ізард)* у першій половині 50-х років ХХ ст. (Методи регіонального аналізу: введення в науку про регіони, 1966). Він вперше створив кафедру регіональної науки у Пенсільванському університеті замість кафедри географії. Пізніше була створена міжнародна Асоціація регіональної науки з центром у Філадельфії. За У. Айзардом, регіональна наука розглядає просторовий аспект соціально-економічних процесів, які можна відобразити математичними методами. Регіоналістика складалася як дуже прагматична наука (без особливих теоретичних тонкощів) для вирішення конкретних завдань регіонального розвитку, районного планування і розвитку міст. Завдяки цьому вона суттєво наблизилась до *районного планування* (інженерно-архітектурної науки з упорядкування території). Пізніше значну

увагу почали приділяти вирішенню екологічних проблем (Айзард У. Еколого-економічний аналіз для регіонального розвитку, 1972).

Отже, суть регіоналістики як міждисциплінарної науки – у комплексному (системному) підході до вирішення сукупності всіх соціально-економічних, політичних, історичних, природно-екологічних та інших аспектів регіонального розвитку. Регіональна економіка у такому підході стає частиною регіоналістики, яка безпосередньо досліджує тільки економічні особливості розвитку регіонів. Проте в дійсності принципової різниці між двома науками, як правило, не бачать.

Регіональна наука зіграла велику конструктивну роль у вирішенні проблем зростання відсталих регіонів, особливо шляхом створення “технополісів”, “технопарків”, промислово-виробничих, сервісних та інших спеціальних економічних зон. Найбільших успіхів вона досягнула у США, Великій Британії, Німеччині, Франції, Італії та інших високорозвинених країнах світу. Важливий внесок вона зробила для вирішення проблем подолання негативних ситуацій у районах екологічного лиха.

Регіоналізм. Процеси інтернаціоналізації (глобалізації) світової економіки сприяли виникненню ще одного напрямку регіоналістики – *“регіоналізму”*, який за своїм змістом є прикладним напрямом створення міжнародних (відкритих для іноземного капіталу) зон (регіонів) економічного розвитку. І регіоналістика, і регіоналізм ґрунтуються на теорії “полюсів зростання” Ш. Перру і концепції створення “спеціальних (вільних) економічних зон”, яку безумовно можна розглядати як послідовний розвиток ідей “центрів зростання”.

Другий напрям базується на ідеях розвитку місцевого самоврядування на основі формування громадянських суспільств. Яскравим прикладом цього нового підходу стало створення так званих “єврорегіонів” Європейського Союзу.

Третій напрям прямо пов’язаний з проблемами геоeкономіки і геополітики. Він досліджує питання формування міжнародних регіональних союзів і інших

об'єднань між країнами як спеціалізованих (наприклад, ОПЕК, МАГАТЕ та ін.), так й інтегральних (наприклад, Євросоюз, МЕРКОСУР, НАФТА та ін.).

Регіонологія (регіонознавство). Поняття регіонознавства, як і наближеного до нього поняття *країнознавства*, є традиційним. Воно охоплює зазвичай питання природно-ресурсного потенціалу регіону, особливостей демографічної ситуації і формування трудових ресурсів; розвитку і розміщення галузей господарства, міжгалузевих комплексів і господарських територіальних структур регіону; його міжнародних і міжрегіональних зв'язків, соціально-економічних і екологічних проблем розвитку. Традиційно подібними дослідженнями займалася економічна географія.

З'являється також нова тенденція, яка доповнює традиційні дослідження аналізом питань історії розвитку регіону, національно-етнічних і релігійних особливостей населення, специфіки його культури і традицій. Цей напрям поступово зближується з *краєзнавством*.

Економізація регіонознавства (як і країнознавства) призводить до дослідження додаткових економічних аспектів розвитку регіонів і країн: характеру економічного устрою і укладу, проблем формування регіональних ринків товарів і послуг, специфіки фінансової і податкової регіональних систем, проблем інвестування, регіональної цінової політики. В Україні цей напрям лише починає формуватися. На нашу думку, він зближує регіонологію з регіональною економікою і зумовлює виникнення спільної науки про регіони. Найвідоміший російський науковець з регіональної економіки, *О.Г. Грандберг* вважає, що поняття “регіонознавство”, “регіонологія”, “регіоналістика” є однозначними [10, 64].

Сучасний стан української науки про регіони і територіальну організацію господарства. Огляд сучасної української наукової літератури, присвяченої територіальним і регіональним дослідженням, дає підстави для деяких висновків (що не претендують на повну досконалість) про сучасні напрямки розвитку регіональної науки.

1. Перший з них пов'язаний з розвитком традиційної науки про регіони – географією. “Економічна географія” поступово перетворилася на “соціальну та економічну географію”, а в останні роки – на “суспільну географію”. Прикладом останнього напрямку можуть бути праці українських економіко-географів О.І. Шаблія, О.Г. Топчієва [53; 57].

Суттєвою рисою суспільної географії є поширення комплексного підходу до вивчення регіонів і галузей господарства як до суспільно-територіальних систем. У цьому аспекті вона дедалі більше наближається до західної регіоналістики. Головним недоліком залишається “старий гріх” – відсутність конструктивних економетричних методів обґрунтування просторової організації господарства і слабе її значення для реалізації основних теоретичних положень у практичному розв'язанні проблем регіонального розвитку. Ця наука має більш освітнє значення.

2. Другий напрям, з умовною назвою “розміщення продуктивних сил” (деколи до неї додаються ще “і економіка регіонів”, або “і регіональна економіка”) також є традиційним і включає вивчення територіальної організації окремих галузей (міжгалузевих комплексів), їх чинників розміщення, господарства економічних районів та ін. Коло питань, які він розглядає, мало відрізняється від економіко-географічних досліджень. Дехто з авторів намагається дати визначення “регіональної економіки”, але зазвичай цьому присвячується кілька рядків або абзаців (тобто серйозного наукового обґрунтування немає). Прикладом можуть бути праці українських науковців С.І. Дорогунцова, Д.М. Стеценка, Л.Т. Чернюка і Д.В. Клинового та багатьох інших [15; 52; 56]. У таких дослідженнях простежуються тенденції до відокремлення галузевого (РПС) і регіонального (економіка регіонів) підходів.

3. За цього напрямку *регіональна економіка* практично повністю ототожнюється з *регіональною політикою* і розглядає питання державного регулювання розвитку регіонів, формування державної регіональної політики і програм розвитку регіонів, співвідношення уповноважень місцевої і державної влади, місцевого самоврядування та регіонального фінансування тощо. На наш

погляд, економіка регіонів є первинною (її формування – об’єктивний процес), а регіональна політика – вторинною (вона не тільки сприяє, а, навпаки, може гальмувати регіональний розвиток). Цей підхід серед українських учених характерний для праць І.М. Михасюка із співавторами [35] та ін. Зазначимо, що існує тенденція до значного поширення цього напрямку.

4. В останні роки з’явилися більш глибокі спроби нового осмислення регіональної економіки як частки регіоналістики; її предмета, специфіки й методів дослідження; кола питань, що стосуються її наукових інтересів. Найбільшу увагу заслуговують публікації М.І. Долішного із співавторами [14] і новий посібник з регіональної економіки Б.Ф. Заблоцького [22], де розглядаються прикладні аспекти ефективної організації економіки регіонів. На наш погляд, цей напрям є найпродуктивнішим.

В Україні з 2007-2008 навчального року у вищих економічних навчальних закладах введено навчальну дисципліну “Регіональна економіка”. Вона (як і попередній курс з РПС і РЕ) є однаковою для усіх економічних навчальних закладів країни, що виключає творчий підхід до вивчення дисципліни.

1.2. Предмет і об’єкти дослідження, мета і завдання, методи сучасної регіональної економіки

Предмет і об’єкти дослідження регіональної економіки. Короткий історичний екскурс формування регіональної науки показує наскільки суперечливими і складними можуть бути визначення регіональної економіки і наскільки важко відокремити відмінності між науками, що досліджують територіальну організацію господарства і розвиток регіонів. Наведемо деякі такі визначення.

Регіональна економіка – науковий напрям в економічній науці, мета якого – розробка теоретичних основ раціонального розміщення підприємств і галузей, формування ареалів збуту продукції, організація простору урбанізованих територій та інше, а також відповідних практичних рекомендацій. Виникла у

США у 1950-х роках [19]. Це визначення суттєво співпадає з визначенням РПС (крім урбанізованих територій).

Регіональна економіка – це галузь економічної науки, яка вивчає сукупність економічних і соціальних факторів і явищ, що обумовлюють формування і розвиток продуктивних сил і соціальних процесів у регіональній системі країни і кожному регіоні. Предмет регіональної економіки – елементи і механізми внутрішньої структури економіки окремих регіонів, економічні зв'язки з іншими регіонами (це – вдосконалене відповідно сучасним вимогам визначення регіональної економіки М.М. Некрасова) [19]. Це визначення співпадає з предметом дослідження регіонознавства.

У зв'язку з існуванням різних підходів щодо з'ясування предмету дослідження регіональної економіки використаємо, на наш погляд, найбільш повне, глибоке і суттєве його визначення за О.Г. Гранбергом. ***Предметом дослідження регіональної економіки є:***

- ***економіка окремого регіону;***
- ***економічні зв'язки між регіонами;***
- ***регіональні системи (у т. ч. національна економіка як сума взаємодіючих регіонів);***
- ***розміщення продуктивних сил (процес стихійного і цілеспрямованого розподілу по території об'єктів і явищ);***
- ***регіональні аспекти економічного життя, пов'язані з виробництвом, трудовою діяльністю, рівнем життя населення та ін. [10, 62–63].***

Отже, регіональна економіка досліджує просторову організацію економіки (господарства), її галузеві аспекти розвитку і розміщення, господарство регіонів, соціальні та екологічні аспекти економічного розвитку та ін.

Згідно із сучасною концепцією стійкого розвитку, що передбачає взаємозалежне існування тріади “населення-господарство-природа”, поняття регіональної економіки в її сучасному розумінні збігається з поняттями “регіоналістика” (регіональна наука) і “регіоналізм”.

Структура (коло інтересів) **регіональної економіки** охоплює такі сфери дослідження (за О.Г. Гранбергом):

- **теорія, методологія і методи** (основні теорії і концепції просторової організації виробництва і суспільства; методи регіонального економічного аналізу – регіональна діагностика; моделювання регіонального розвитку і розміщення економіки та ін.);
- **регіональні проблеми розвитку**;
- **регіональна динаміка і трансформація** економічного простору (динаміка населення, виробництва – ВВП в цілому і окремих галузях) та інвестицій, зайнятості і доходів населення, зовнішньоекономічної діяльності та ін;
- **визначення неоднорідності економічного простору** (ранжування і класифікація регіонів за рівнем і тенденціями розвитку);
- **виділення проблемних регіонів розвитку** (відсталіх – слаборозвинених, депресивних – з тенденціями до погіршення розвитку, прикордонних та ін.);
- **проблеми державного регулювання регіонального розвитку**;
- **зарубіжний досвід**, його інструменти економічного регулювання (спеціальні економічні зони; регіональний розвиток і наднаціональна регіональна політика Євросоюзу тощо);
- **регіональна економічна політика** країни (економічні механізми регулювання регіональної політики, програми регіонального розвитку) [10, 62].

На наш погляд, до цього варто додати ще дослідження стану природно-ресурсного потенціалу і екологічних проблем регіонального розвитку; соціальних проблем і рівня розвитку регіональної інфраструктури, особливостей формування ринків товарів і послуг, праці; впливу процесів міжнародної інтеграції і глобалізації на розвиток регіонів тощо.

Об'єктами вивчення науки є економічний потенціал, галузеві та міжгалузеві комплекси, інфраструктура, системи територіальної організації

господарства і суспільства, внутрішні і зовнішні зв'язки територіально-господарських комплексів, система і механізми регіонального управління. Узагальнюючи вищесказане, можна визначити, що об'єктом дослідження регіональної економіки є регіон у всій його різноманітності.

Отже, регіональна економіка – наука багатогранна, за своєю суттю – міждисциплінарна (хоча згідно чинної класифікації наук її відносять до наук економічних), тому що розглядає не лише економічні проблеми, а й низку інших проблем формування соціуму і стану навколишнього середовища. ***В ідеалі регіональна економіка повинна містити конструктивні пояснення закономірностей і принципів раціоналізації економічного простору, розвитку різних типів регіонів, міжрегіональних взаємодій, розміщення видів діяльності і населення [18].***

Мета і завдання науки. ***Мета регіональної економіки*** – комплексне вивчення об'єктивних і суб'єктивних законів та закономірностей формування економічного простору і розробка конструктивних практичних рішень з подолання його диспропорції і недоліків розвитку.

Завдання регіональної економіки – зближення регіонів за рівнем соціально-економічного розвитку і подолання дезінтеграційних тенденцій, створення рівних соціально-економічних і екологічних умов розвитку регіонів з метою становлення в них постіндустріального розвиненого суспільства, підвищення рівня життя усіх громадян. Це є довготермінова (стратегічна) мета. Короткотермінова мета – подолання кризових явищ і підняття рівня економіки у проблемних (відсталих) регіонах.

Прикладним завданням регіональної економіки у кінцевому результаті є:

- активне включення всіх регіонів в загальноукраїнський ринок з врахуванням їх інтересів;
- зміцнення економічної бази відсталих регіонів;
- підвищення доходів, здоров'я і рівня освіти населення;
- оздоровлення навколишнього середовища;
- зменшення рівня злиденності;

➤ збагачення культурного життя.

Досягнення таких не зовсім економічних цілей не можливе без врахування базових проблем економічного розвитку регіонів.

Завдання навчальної дисципліни “регіональна економіка” – формування у студентів необхідних професійних знань і практичних навичок з метою покращення регіонального розвитку України в умовах кожної конкретної ситуації у її регіонах.

Регіональна економіка в системі інших наук. З одного боку, регіональна економіка вважається наукою економічною, тобто вона є складовою загальної економіки. З другого боку, вона належить до сукупності регіональних наук, котру У. Айзард назвав регіоналістикою (Regional Science), до складу якої також входять економічна і соціальна географія (згідно традиційної класифікації географія належить до природничих наук), РПС (належить до економічних наук), регіоналізм (належить до міжнародної економіки, геополітичної та гео економічної наук, наук про управління), регіонознавство (можливо і країнознавство, і краєзнавство).

Отже, дослідження з регіональної економіки часто-густо охоплюють елементи всіх вище розглянутих регіональних наук і провести чітку межу між ними неможливо. Жорстка структуризація наукових напрямків має принципово значення лише з огляду самої наукової логіки. З точки зору вирішення прикладних регіональних завдань вона не є найважливішою. Головне – конструктивність і позитивний результат знайдених рішень.

Регіональна економіка найтісніше пов’язана з **блоком економічних наук** – загальною економічною теорією, політекономією, макро- і мікроекономікою, гео економікою і геополітикою, міжнародною економікою, науками про фінанси, податки тощо. Прослідковуються тісні зв’язки регіональної економіки із статистикою звичайною (наука про показники) і математичною (наука про математичну обробку статистичних даних), з науками про управління і менеджмент, з інформатикою. Надзвичайно важливим є зв’язок регіональної економіки з математикою (за прийнятою класифікацією остання – наука

природнича), особливо використання економетричних, економіко-статистичних методів, методів теорії ймовірності та ін.

Існування регіонів зумовлено формуванням соціуму (сукупності людей з усією багатогранністю їхніх відносин, мотивацій, культури і менталітету), що тісно пов'язує регіональну економіку з **блоком соціальних** (належать до суспільних) і **гуманітарних наук** – соціологією, географією населення, демографією і народознавством, етнографією, психологією, релігієзнавством, культурологією, урбоекологією тощо. Процес “соціологізації” регіональної економіки постійно поглиблюється.

Третій **блок** (згідно наукознавству всі науки поділяються на природничі, суспільні і гуманітарні) **природничих наук** дає для регіональної економіки знання переважно з фізичної географії (геоморфології, гідрології, кліматології, ґрунтознавства, ландшафтознавства тощо), геології, екології (остання є також й міждисциплінарною наукою) та ін. Отже, регіональна економіка переживає також процес “географізації” і “екологізації”.

Загальна уява про методи і методологію регіональних досліджень. Поступове ускладнення регіональної економіки призводить до зростання використання найрізноманітніших методів дослідження. Умовно їх можна поділити на **загальні і спеціальні, традиційні і нові методи**. До загальних належать методи, що використовуються всіма існуючими науками: **методи наукової логіки, системного аналізу, порівняльний і історичний методи, методи аналогій, систематизації і класифікації** тощо. До спеціальних методів відноситься група **економічних і економіко-математичних, статистичних методів**. Використовуються у регіональних дослідженнях також спеціальні методи інших наук – **соціологічні, психологічні** (мотиваційні), **інформаційні, економіко-географічні, фізико-географічні, картографічні, прогнозні** тощо. Вони не належать до спеціальних економічних методів дослідження, але часто їх дораховують до них, тому що вони мають особливу специфіку у сфері їх використання для аналізу економіки регіонів.

Поділ на *традиційні* і *нові методи* – ще більш умовний, ніж на загальні і спеціальні. До традиційних методів зазвичай належать методи, що використовуються достатньо довго і є широко розповсюдженими. Частику з них відносять до загальних методів завдяки їхньому застосуванню в інших науках (наприклад, методи техніко-економічних і нормативних показників використовуються у інженерно-технічних і природничих науках). До нових належать такі методи, що відкриті недавно і є перспективними, наприклад, ГІС-технології.

Сукупність методів регіональних економічних досліджень постійно зростає та ускладнюється як завдяки виробленню нових власних методів, так й за рахунок їх поповнення із суміжних наук.

1.3. Теорії та концепції регіональної економіки

Структура теорії регіональної економіки і просторової організації господарства (ПОГ). Історія формування регіональної теорії тісно пов'язана із розвитком економічної науки та економічної географії, у надрах яких були сформульовані основні теорії, концепції і моделі розміщення продуктивних сил і регіональної економіки.

Створити достатньо чітку, логічно побудовану структуру всього різноманіття існуючих теорій, концепцій і моделей складно. У підручнику зроблена спроба виокремити у великі блоки найвідоміші течії наукової думки з теорії просторової організації економіки. Для об'єднання теорій використані наступні критерії: а) поділ на зарубіжні й вітчизняні концепції (що обумовлено принципово різними шляхами розвитку західної і пострадянської регіональної науки); б) об'єднання схожих теорій було зумовлено особливостями їх змісту, мети і об'єктів дослідження, а також за ознаками спільності методології досліджень. Наприклад, у блок концепцій “факторів розвитку і розміщення” ввійшли наукові розробки, що досліджували вплив чинників розміщення на формування регіональної спеціалізації та її найбільшу ефективність.

У блоці “штандортних” теорій поєдналися формалізовані моделі економічного простору і розселення населення. Наступний блок об’єднав концепції, в яких основна увага приділялась вивченню ролі науково-технічного прогресу у розміщенні господарства. Четвертий блок охопив пошукові дослідження способів підвищення рівнів розвитку відсталих регіонів. Запропонована структурна конструкція не є ідеальною і остаточною.

1.3.1. Зарубіжні теорії та концепції регіональної економіки і просторової організації господарства

Концепції “факторів розвитку і розміщення”

Сміт А. (1723-1790) у праці “Дослідження про природу і чинники багатства народу” (1776) вивчав природу грошей, теорію вартості, природну (натуральну) і ринкову ціну товарів, теорію витрат виробництва і дійшов висновку про вигідність товарообміну між країнами, кожна з яких спеціалізується на виробництві певних товарів залежно від тих природних і людських ресурсів, господарських традицій, які у ній переважають. Тобто будь-якій країні не треба виробляти весь асортимент необхідної для споживання продукції. Вигідніше виробляти більше товарів на експорт, для виробництва яких країна має найкращі умови, а ввозити (імпортувати) продукцію, виробництво якої в іншій країні дешевше.

Рікардо Д. (1772-1823) у “Началах політичної економії і оподаткування” (1817) довів, що міжнародна торгівля вигідна не тільки за наявності факторіальних переваг розвитку, але й коли існують так звані “*порівняльні переваги*”. Тобто не обов’язково, щоб одна з країн мала найкращі соціально-економічні і природні ресурси для розвитку відповідних видів виробництва або послуг. Важливо, щоб була різниця у витратах на виробництво. Її наявність також сприяє міжнародному обміну продукції. Концепція Сміта і Рікардо у сучасному розумінні визначає спеціалізацію регіонів і країн світу [32, 22–35].

Значно пізніше (у 20-30 рр. ХХ ст.) шведські науковці **Е. Хекшер** і **Б. Олін** удосконалили теорію Сміта-Рікардо, увівши в аналіз співвідношення основних взаємозамінних факторів виробництва (праці, капіталу, землі та ін.). Вони розробили такі нові положення:

- країни повинні вивозити продукцію інтенсивного використання надлишкових (відносно недефіцитних) факторів виробництва і ввозити продукцію інтенсивного використання дефіцитних для них факторів;
- у міжнародній торгівлі за відповідних умов спостерігається тенденція вирівнювання “факторних цін” (у розвиток ідеї вирівнювання “факторних цін” значний внесок пізніше зробили дослідження **Ф. Столпера** і **П. Самуельсона** – теорема вирівнювання ціни факторів);
- вивіз і ввіз товарів можуть замінюватись **переміщенням факторів виробництва**.

Ще пізніше (50-70 рр. ХХ ст.) американський учений **В. Леонтьєв** скорегував допуски теорії Хекшера-Оліна. Він визначив, що для вибору раціональної структури вивозу і ввозу товарів крім прямих витрат у сфері виробництва потрібно враховувати побічні витрати, що припадають на сировину і матеріали. Методом міжгалузевго балансу він розробив модель “витрати-випуск”, яка є відображенням рівноваги між наявністю ресурсів та їх використанням [31, 19–85].

Хоча усі наведені тут концепції були розроблені для міжнародної торгівлі, вони також використовуються в дослідженні міжрегіонального обміну продукцією всередині країни (в міжнародній торгівлі слід додатково враховувати роль демпінгової політики, митні тарифи й інші обмеження).

До “факторних” концепцій можна віднести і розробки інженера транспорту **В. Лаунхарда (Лаунгардта)**. Наприкінці ХІХ ст. він вивчав вплив на розміщення підприємств **транспортного** чинника і дійшов висновку, що місце розміщення виробництва має забезпечувати **мінімізацію транспортних витрат** на доставку сировини, допоміжних матеріалів і готової продукції [14, 189–191].

Економіст *А. Лоріа* визначив важливість урахування при розміщенні окремого підприємства *наявності робочої сили*. Він вважав, що трудомісткі галузі промисловості треба розміщувати в аграрних районах з високою густотою населення, якому потрібний для виживання додатковий дохід [46, 47–48].

Усі “факторні” теорії обґрунтовують з огляду на економічну доцільність і важливість *географічного (територіального) поділу праці* – однієї із базових категорій теорії розміщення господарства. Таким чином, вчення про фактори (чинники) розвитку і розміщення господарства є основою наук про територіальну організацію господарства і регіональну економіку.

“Штандортні” моделі розміщення виробництва

Модель просторової організації сільського господарства Тюнена.

Одна з перших моделей, яка теоретично обґрунтовувала наявність об’єктивних закономірностей товарного виробництва, подана у праця *Й.Г. фон Тюнена* (1783-1850) “Ізольована держава в її відношенні щодо сільського господарства й національної економіки” (1826). У ній розглядається абстрактна, економічно ізольована від інших країн держава з єдиним ринком збуту сільськогосподарської продукції і єдиним виробником промислової продукції у місті-центрі. Ціна будь-якого продукту в будь-якому місці простору відрізняється від його ціни у місті-центрі на величину транспортних витрат, які приймаються прямо пропорційними вазі вантажу і відстані його перевезення. Оптимальна схема розміщення сільського господарства – це система концентричних кілець (*кілеця Тюнена*) зі своєю спеціалізацією. Чим більша інтенсивність (продуктивність) виробництва аграрної продукції, тим ближче до міста-центру воно розміщене. Отже, біля центру розміщуються кільця з виробництвом овочів, фруктів, а далі – лісове, молочне, зернове господарства. На окраїнах – екстенсивне скотарство і землі, які не обробляються, оскільки чим ближче до центру, тим інтенсивніше господарство.

Головне в концепції Тюнена – диференціальна рента положення (економіко-географічне положення в економічній географії). Основний чинник розміщення – транспортні витрати.

Тюнен Й.Г. вперше вводить поняття *економічного простору* і уявлення про важливість *географічного положення* [14, 185–187; 16; 32, 35–47; 54].

Модель “локаційного трикутника” Лаунхарда. В. Лаунхардт не тільки звернув увагу на важливість транспортного чинника, а й розробив просторову модель розміщення у вигляді трикутника, кінці якого відповідають сировині, енергії, ринку збута (1882). Місце ідеального розміщення виробництва (локалізація підприємства) знаходиться на перетині відрізків, що з’єднують вершини трикутника, де загальні виробничі витрати є мінімальними.

“Гравітаційна модель Шеффле”. Німецький економіст і соціолог А.Е. Шеффле (1831-1903) розробив просторову модель, за якою визначив, що промисловість розвивається переважно у великих містах або біля них. За його теорією, великі міста притягують до себе промислові підприємства із силою тяжіння, обернено пропорційною квадрату відстані між ними (містами і підприємствами).

Локалізація промисловості тим більша, чим більша кількість населення міста, чим менша відстань до ринків збуту і чим тісніше розміщені великі міста. Відхилення від моделі, на його думку, пов’язані з концентрацією підприємств біля джерел сировини і палива.

Теорія розміщення промисловості Вебера. Німецький економіст і соціолог А Вебер (1868-1958) сформулював першу цільну теорію розміщення промислового виробництва у монографії “Теорія розміщення промисловості”, 1909). Він увів поняття *“фактор розміщення”* (*“штандортний фактор”*) як економічну вигоду господарської діяльності залежно від розміщення. Переважно оптимальним є таке місце розташування об’єкта, де витрати на виробництво і збут продукції мінімальні. На його думку, розміщення промисловості визначається співвідношенням транспортних витрат і затрат праці, а також впливом *фактору агломерації* – зосередження промисловості у

певному місці. Вигода агломерації залежить не від близькості до географічного пункту, а від технічної і просторової концентрації виробництва, можливості використання спеціалізованої ремонтної бази, іншої інфраструктури (тепер це називається “*агломераційним ефектом*”).

Геометрично підприємства слід розміщувати між родовищами сировини і місцями її споживання. *Основний критерій оптимального розміщення – мінімізація сумарних витрат на виробництво і збут продукції*. Модель Вебера мала низка сумнівних припущень, а також не враховувала вартість сировини, палива і заробітну плату.

Теорія Вебера поступово ускладнювалась. Зараз вона доповнена такими категоріями, як: *фактор інерції розміщення* (впливу наявності старих виробничих потужностей на розміщення нових); *розмір ринкових (збутових) зон*; *вплив держави* на регулювання виробництва; *вплив НТП*; *проблеми екологічного характеру*. Поняття агломераційного фактору замінено поняттям *інфраструктури*.

Модель Вебера й досі залишається основною теорією розміщення промисловості. Більш досконала теорія ще не розроблена. Класифікація факторів розміщення виробництва Вебера також залишається найважливішою. [14; 188–199; 16; 32, 48–64].

Загальна і спеціальна теорії “штандорта” Паландера. Після досліджень А. Вебера “штандортні” теорії інших авторів отримали широке розповсюдження. У 30-х роках німецький економіст *А. Предьоль* і шведський економіст – *Т. Паландер* різко розкритикували “штандортні” концепції, оскільки, на їх думку, вони не враховують зворотної дії новостворених підприємств на умови розміщення, соціальних і політичних умов розвитку, перебільшують значення транспортних витрат.

У власних пропозиціях Т. Паландер запропонував перейти від вирішення задачі мінімізації витрат до задачі *максимізації прибутків* і доходів. У моделі розміщення були введені змінні ціни, функції попиту і пропозиції. *Загальна*

модель пояснює розміщення підприємств в регіоні або країні, *спеціальна модель* розроблена для підприємств галузі або групи галузей [46, 49].

Теорія про функції і розміщення системи населених пунктів (центральных місць) Кристаллера. Цю теорію розробив учень А. Вебера В. Кристаллер у своїй дисертації “Центральні місця Південної Німеччини” (1933) Головним його припущенням було те, що на однорідній території розселення людей є рівномірним. Він умовно поділяє таку територію (стільнийк) на правильні шестикутники. В центрі їх – міста (центральных місця), які виробляють усю товарну продукцію, надають різноманітні послуги власному ринку збуту продукції і послуг. За такої їх організації забезпечується мінімізація середніх відстаней поїздок покупців. Модель передбачає також ієрархію центральных місць (малі, середні, великі, найбільші), від якої залежать зв’язки між центрами різних рангів.

Теорія Кристаллера найбільший вплив мала на розвиток сучасних концепцій раціональної організації сфери послуг і розселення населення у сільській місцевості.

Модель просторової організації господарства Льоша. У своїй головній праці “Просторова організація господарства” (1940) цей економіст модифікував ідеї В. Кристаллера і дійшов висновку, що виробничі підприємства і організації сфери послуг для обслуговування покупців своєї зони (правильного шестикутника) мають бути розміщені у вершинах (кутах) кристаллерової (гексагональної) решітки. Єдиним критерієм оптимального розміщення він вважав *отримання максимального чистого прибутку*. Концепції А. Льоша передбачала необхідність урахування особливостей податкової системи, конкуренції, державних кордонів, впливу технічного прогресу та ін. Головне, на його думку, не оптимальність розміщення підприємств, а ринок і прибуток. За цією теорією, “під динамічним кутом зору найвигіднішого розміщення зовсім не буває, оскільки передбачити майбутнє неможливо”.

Великого значення А. Льош надавав ринкам збуту продукції, реальній конкуренції, використовуючи геометричну *модель “конуса попиту”* і ряд

рівнянь для визначення залежності кількості спожитого товару від відстані перевезення його до центрального місця.

Значення теорії А. Льоша в тому, що в його працях розглядається як основна теорія *просторової економіки*, в якій вчення про “штандорт” пов’язане з економічним районуванням, зовнішньою торгівлею та іншими факторами, а розвиток промисловості – з проблемами розвитку інших галузей господарства. Найбільшим його досягненням вважається розроблення принципів основ *концепції просторової рівноваги* [14, 200–204; 32, 65–77].

Погляди на просторову економіку Д. Сміта і Д. Гамільтона. У 70-х роках ХХ ст. критиками і послідовниками “штандартних” теорій стали Д. Сміт (відомий спеціаліст з географії промисловості) і Д. Гамільтон (тривалий час був керівником групи з географії промисловості Міжнародного географічного союзу).

Сміт Д., як і А. Вебер, вважав головним критерієм правильного розміщення виробництва його прибутковість. Просторову організацію економіки слід розглядати, на його думку, більш широко – не як ізольований процес, а як велику складову єдиної структури суспільства. Він стверджував, що модель Вебера й інші схожі моделі не дають змоги враховувати соціальні аспекти розміщення промисловості (вплив підприємств на зайнятість та життєвий рівень населення, стан навколишнього середовища та ін.). А. Сміт визнавав, що при оцінюванні економічної ефективності розміщення підприємств треба враховувати не тільки вартість продукції, яку вони виробляють, а і вартість, яку вони забирають у суспільства (збитки від забруднення навколишнього середовища, шкоду, завдану робітникам, тощо). Він пропонував аналогічно до “конусу попиту” А. Льоша обчислювати *“конус шкоди”* підприємств (рівень забруднення залежно від відстані до підприємства), а також враховувати *“корисність”* і *“шкідливість” підприємств* у плануванні їх розміщення. Такі погляди обстоював і Д. Гамільтон [46, 50].

Науково-технічні (інноваційні) теорії і концепції просторової організації економіки

Теорія дифузії нововведень Хагерстранда. Шведський географ Т. Хагерстранд у 1953 р. опублікував працю “Просторова дифузія як процес впровадження нововведень”, яка дала змогу з’ясувати механізм впливу НТР на розвиток і розміщення господарства. За цією моделлю, новації розповсюджуються у трьох напрямках: а) від розвинених економічних районів на периферійні території; б) від центрів найвищого ієрархічного ступеня до центрів нижчого порядку; в) від великих міст у прилеглі райони. Він ввів також такі поняття, як *інформаційні поля, ефекти сусідства і бар’єрів* [32, 78–89].

Теорія-гіпотеза “продуктивно-виробничих циклів” (“циклу життя продукту”) Р. Вернона, С. Хірша. Суть цієї теорії, яка була розроблена у 60-ті роки ХХ ст., в тому, що різні стадії “життя” продукту впливають на розміщення його виробництва. З неї випливає, що два перших етапи інновації – *розроблення й освоєння* – орієнтуються на науково-дослідні центри з висококваліфікованими спеціалістами та відповідною інфраструктурою. Новий високотехнологічний товар вигідніше випускати в економічно високорозвинених країнах або регіонах.

На стадії *зрілості* зростає значення менеджменту і великого капіталу для організації масштабного виробництва. Коли продукт стає звичним для попиту і стандартизованим для виробництва ініціатор його виробництва (1 і 2 стадії) втрачає в нормі й масі прибутку внаслідок появи конкурентів. Отже, виробництво може бути розміщене в країнах (регіонах) із середнім рівнем розвитку.

На стадії *стандартизації* (серійного, масового виробництва) витрати і прибуток підприємства значною мірою визначаються вартістю робочої сили. Відтак вигідніше розгорнути виробництво в країнах (регіонах) з дешевою робочою силою, низькими податками, наприклад, у Китаї, країнах Південно-Східної Азії та ін.

Теорія “циклу” загалом відповідає історії розвитку багатьох галузей економіки. Наприклад, галузі промисловості (текстильна, шкіряна, гумовотехнічна, целюлозно-паперова), які до Першої світової війни

розвивались тільки у високорозвинених країнах, тепер змістилися в країни, що розвиваються [46, 52–53].

Концепція “динамічного і сегментаційного методів аналізу”. Це одна з найновіших теорій (кінець 80-х років ХХ ст.), розроблена *А. Скоттом, М. Столпером і Р. Уолкером* як альтернатива попереднім теоріям з метою подолання їх вад. Ці вчені вважають головним не зовнішні умови і фактори розміщення, як у “штандортних” та подібних до них теорій, а *активну роль безпосередньо самих промислових фірм і підприємств у створенні умов для власного розвитку*, особливості їх виникнення та розвитку, стратегії організації виробництва і збуту. Відповідно до цього головну роль у формуванні регіональних господарських структур відіграють не якості території, а промислові фірми, що встановлюють регіональні взаємозв’язки і тим самим створюють власне регіональне господарське середовище, яке пристосовується до специфічних місцевих умов і приводить до виникнення регіональної концентрації виробництва з власною динамікою розвитку. Головне значення мають вигоди агломерації.

В оцінюванні впливу (дії) промисловості на територію виділяють чотири етапи: 1) “*локалізація*” (розміщення підприємств на території); 2) “*селективна субурбанізація*” (розростання локалізованих підприємств через зростання самого виробництва і розвиток інфраструктури); 3) “*дисперсія*” (переміщення підприємств на периферію); 4) “*переміщення центрів тяжіння в розміщенні*” (у зв’язку з технологічними нововведеннями, зміною попиту тощо).

Фірми – носії оновлення – часто розміщуються за межами раніше створених великих промислових центрів, що повертає процес на першу стадію – “локалізацію” [46, 57].

Теорії “регіонального економічного розвитку”

Концепція “регіонального автоматичного балансу і дисбалансу”. Концепція “*збалансованого регіонального розвитку*” формувалася на основі *моделі просторової економічної рівноваги Л. Вальраса*. Вона полягає в тому, що у разі дотримання таких основних вимог, як свобода конкуренції, повне

залучення до діяльності факторів виробництва, повна мобільність робочої сили і капіталу, рівноцінні технології, регіональні системи прямуватимуть до рівноваги і стабільного розвитку. Проте насправді вимоги концепції збалансованого регіонального розвитку, не завжди виконуються. **Г. Мюрдаль** та інші науковці вважають, що гра ринкових сил неминуче призводить до **“незбалансованого регіонального розвитку”**. Це підтверджується, наприклад, міграцією робочої сили з “бідних” регіонів в економічно розвинені, що, у свою чергу, ще більше “збіднює” відсталі регіони. Для піднесення рівня розвитку відсталих регіонів (“депресивних”, районів “бідноти”, “катастрофи” та ін.) необхідне державне втручання – створення **“контрполісів зростання”**. Відтак відкриття (за допомогою державних регіональних пільг) у штучно створеному полюсі зростання регіону провідної фірми пов’язане з появою її філій, розвитком інфраструктури, відкриттям нових виробництв і т. ін. Таким чином починає працювати так званий **“мультиплікаційний ефект”**, що виникає з розвитком інфраструктури.

Теорія “полісів зростання” Перру. На цій теорії ґрунтується *концепція необхідності стимулювання розвитку відсталих регіонів*. Автором теорії “полісів зростання” є французький ученим **Ф. Перру** (50-ті роки ХХ ст.). Він поглибив теорію центральних міст В. Кристаллера, використовуючи балансовий метод (модель “витрати-випуск”) В Леонтьєва. Значною мірою концепція Перру відповідає ідеям районних територіально-виробничих комплексів відомого радянського науковця М.М. Колосовського.

В основі теорії лежить уявлення про провідну роль у структурі економіки галузей-лідерів, які створюють нові товари і послуги. Центри і ареали економічного простору, де розміщені підприємства цих галузей, стають полюсами притягання факторів виробництва, оскільки забезпечують найефективніше їх використання. Звідси й територіальна концентрація підприємств (“агломераційний ефект” А. Вебера), яка зумовлює формування полюсів економічного зростання.

Теорію Ф. Перру доповнюють розробки *Ж. Будвіля* (обґрунтував, що полюсом зростання може стати населений пункт), *Х.Р. Ласуена* (полюсом зростання може бути й регіональний комплекс підприємств), *П. Потьє* (запропонував ідею не лише точок, а також осей зростання), *Я. Тінбергена*, *Х. Босса* та інших авторів. У своїй концепції Ф. Перру використав також теорію інновацій *Й. Шумпетера* [19; 14, 204–205].

Модель “центр –периферія” Фрідмана діє на будь-якому ієрархічному рівні від локального до міжнародного. Центр домінує за рахунок постійних інновацій, агломераційного ефекту. Периферія є антиподом центру. Найближча до центру периферія знаходиться під його впливом і поступово сприймає нововведення. Віддалена периферія – більш консервативна і самостійна.

Фрідман Дж. виділив чотири типи регіонів: *регіони-ядра* – райони концентрації передового виробництва із найліпшим інноваційним потенціалом; *регіони, що зростають* (“коридори розвитку”), – території-сусіди ядер, які швидко розвиваються завдяки індустріалізації, розвитку інфраструктури, що обслуговує центр; *регіони нового освоєння* – ареали, в яких розвиваються переважно сільське господарство, лісозаготівля і видобуток корисних копалин; *депресивні, периферійні регіони* зі старою системою розселення, стагнацією всіх галузей господарства, в яких спостерігається загострення соціально-економічних проблем і міграції населення в більш розвинені регіони [19].

Концепція “регіоналістики” У. Айзарда. Разом з *В. Леонтєвим*, *Р. Страутом* та іншими ученими У. Айзард розробив моделі оптимального розміщення виробництва (*метод гравітаційних моделей*) регіонів, які були покладені в основу створення регіональних програм економічного розвитку в США, Великій Британії та інших країнах. Значна частка цих програм була успішно виконана. Це сприяло подальшому розвитку регіональних економетричних моделей: КК (Кейнса-Клейна), РВ (Філіпса-Бергстрома), WJ (Вальраса-Йохансена), WL (Вальраса-Леонтєва), MS (Муса-Сарджента) та ін. Заслуга У. Айзарда та його послідовників у тому, що вони вперше змогли

істотно впровадити досягнення теорії розміщення у реальне життя (вироблення регіональних програм розвитку).

Проте значення досліджень У. Айзарда не обмежується тільки створенням регіональних економетричних моделей. Його вважають засновником **“регіоналістики”** (“Regional Science”) – комплексної міждисциплінарної науки, яка досліджує розвиток регіону з економічних, соціальних, політичних, історичних, екологічних та інших позицій. (Айзард вважає, що більшість наук має свій регіональний, або територіальний, аспект дослідження, тому “регіоналістика” є, відповідно, системою будь-яких знань регіонального характеру).

Концепції “регіоналізму”. На основі наукових досягнень У. Айзарда та інших учених виник новий науково-практичний напрям досліджень – **“регіоналізм”** (у 1995 р. була організована Міжнародна академія регіонального розвитку і співробітництва – МАРРС). Суть регіоналізму – створення єдиного інтеграційного (економічного, соціального, деякою мірою і політичного та ін.) простору на демократичній основі. Отже, це новий шлях побудови громадського суспільства на рівноправних засадах із збереженням самобутності народів і націй. Ця концепція ґрунтується на *“атлантичній моделі”*, що бере початок від американської революції, метою якої було звільнення суспільства з-під опіки держави. Регіоналізм можна вважати складовою сучасної **концепції “глобалізації”**. Найбільшого розвитку він набув у Європі. Він віддає пріоритет об’єднанню не національних держав, а громадянських суспільств, поетапному переходу від європейського наднаціонального економічного, митного і валютного Союзу до Європи регіонів. У 1985 р. була створена Асамблея регіонів Європи (АРЄ), в яку тепер входить понад 300 регіонів Західної, Центральної та Східної Європи (в Україні були спроби створити три єврорегіона).

Концепція “єврорегіонів” ґрунтується на трьох основних принципах ідеології європейської інтеграції – партнерстві, субсидіарності, доповнюваності. **Партнерство** обумовлює тісну координацію дій між

Євросоюзом (ЄС), національними, регіональними і місцевими органами влади. **Субсидіарність** – одна із основ федералізму – визначає, що проблеми повинні вирішуватися там, де вони виникають, а “вверх” передаються лише ті повноваження, які неможуть бути виконані (або виконуються неефективно) “знизу”. **Принцип доповнюваності** використовується для акумулювання ресурсів для підтримки регіонів. Це можуть бути ресурси ЄС і національних (суспільних і приватних) інвестицій [11, 105].

Концепція “спеціальних (вільних) економічних зон” (СЕЗ). Реальним інструментом формування *інтегрованих у світову економіку регіонів*, у т. ч. “єврорегіонів”, є створення СЕЗ – територій з особливим правовим статусом, яким надаються відповідні пільги для залучення іноземного і внутрішнього капіталу, відповідні податкові, митні та інші стимули розвитку. Теоретичним обґрунтуванням формування СЕЗ є теорія “полосів зростання”. Спочатку СЕЗ створювалися у межах однієї країни (у високорозвинених державах) з метою підвищення рівня розвитку відсталих регіонів і міст (першим досвідом вважають відкриття **“технопарку”** у місті Філадельфія, США). Потім цей метод був використаний для розвитку регіонів держав низького рівня розвитку (країни Східної і Південно-Східної Азії та ін.). Незважаючи на недоліки цього підходу, він відіграв значну роль у розвитку “нових індустріальних” та інших країн світу. Серед СЕЗ прийнято виокремлювати: **зони вільної торгівлі** (порти, комунікаційні вузли, прикордонні території); **виробничі зони** (імпортозамінні та експортні); **технологічні зони** (інкубатори, інноваційні зони, технополіси, технопарки); **сервісні зони** (офшорні, банківські, страхові), **рекреаційні зони** та ін. Вийшовши за межі тільки економічної інтеграції нині нові модифікації СЕЗ стають способом інтеграції громадських суспільств (“єврорегіони”).

Теорія економічних кластерів набула свого розвитку в останні десятиріччя (із початку 90-х років ХХ ст.). Феномен кластера, як об’єкта агломерації взаємопов’язаних підприємств на певній території, відомий із часів ремісничого виробництва. Але ефект промислових кластерів почав проявлятися переважно у останній чверті ХХ ст. Нині більшість науковців вважає, що

регіони, на території яких формуються кластери, стають лідерами економічного розвитку і відображають конкурентоспроможність національних економік. Кластерна концепція тісно пов'язана із роботами *М. Портера* про індустріальні (The Competitive Advantage of Nations, 1990) і регіональні кластери (On Competition, 1998). Проте сам М. Портер визнає, що свої ідеї він почерпнув із праць *А. Маршалла* про “концентрацію спеціалізованих галузей в окремих місцевостях” [34].

Значний внесок у розвиток кластерної теорії зробили дослідження Скотта, Амина і Трифті, Харрисона, Маркузен, Асхайма (1988–2000). *Енрайт М.* (1990, 1996) пов'язав просторові кластери з теоріями бізнес-екстерналій, агломераційної економіки, трудових об'єднань і переливів знань. *Бергман Е.* і *Е. Фезер* в монографії “Індустріальні і регіональні кластери” (1999) визначили п'ять теоретичних концепцій, що підтримують кластерну теорію: *зовнішньої економіки* (вплив особливостей найближчого економічного простору); *інноваційного середовища* (природа інновацій, рівень знань і кваліфікації персоналу); *кооперативної конкуренції* (проблеми кооперування і конкуренції між елементами кластеру), *міжфірмової конкуренції, залежності шляху* (вибір шляху розвитку залежно від чинників, непов'язаних з поведінкою людей).

У підсумковій (в дискусії навколо теорії кластерів) публікації низки західних науковців (Tomas Andersson, Sylvia Schwaag-Serger, Jens Sorvik, Emily Wise Hansson The Cluster Policies Whitbook, IKED, 2004) виокремлюються основні сім ознак кластеру: 1) *географічна концентрація*; 2) *спеціалізація*; 3) *множина діючих осіб*; 4) *конкуренція і кооперування*; 5) *критична маса* (обсяг діяльності, за яким кластер стає стійким і впливовим); 6) *життєвий цикл кластеру*; 7) *сприйняття інновацій* [17, 102–123; 21]

Додамо, що теорія кластерів істотно нагадує радянські концепції ТВК і регіональних міжгалузевих комплексів, доповнених елементами ринкової економіки (конкуренції, характеру партнерства тощо), котрі були розроблені набагато раніше, ніж на Заході.

Теорії формування міжрегіонального економічного простору

Просторова теорія ціни і регіональних ринків О. Курно і П. Самуельсона. Відомо, що між ціною товару і його пропозицією існує прямий зв'язок: чим більша ціна, тим більша пропозиція товару за іншими рівними умовами. Цей стан ринку не є постійним: внаслідок зміни факторів руйнується рівновага. Проте ринковий механізм ціноутворення самовільно прямує до встановлення рівноваги. Ця модель відзначається значним недоліком – вона ігнорує вплив економічного простору. Вперше на це звернув увагу французький економіст **О.Курно** (ще у 1838 р.), а пізніше **П. Самуельсон**. [48]. Отже, вони розробили нову математичну модель, що враховує відмінності формування різних регіональних ринків – різноманіття складових економічного простору.

Теорія міжрегіональної взаємодії розвитку економік регіонів (оптимум Парето). Ідея визначення збалансованого міжрегіонального простору ґрунтується на трьох фундаментальних поняттях: *оптимума за Парето, ядра, економічної рівноваги*. Оптимум – це множина варіантів розвитку міжрегіональної економіки, котру не можна поліпшити для одних регіонів без погіршення розвитку інших регіонів. За критерій оптимальності приймається відсутність втрат ресурсів. Ядро (у випадку його існування) – це та множина варіантів розвитку, у здійсненні якої зацікавлені всі регіони. Поняття економічної рівноваги може мати багато модифікацій (вони встановлюються окремо згідно спільним інтересам регіонів). Розрахунковий апарат моделей економічного простору заснований на використанні національних і регіональних міжгалузевих балансів [18].

1.3.2. Концепції і теорії територіальної організації господарств (ТОГ)

Циклічно-динамічні теорії розвитку і розміщення. Серед теорій розвитку світової економіки і розміщення виробництва провідні позиції займає

теорія циклів (“довгих хвиль”) Н.Д. Кондратьєва (1892-1938). Він кількісно обґрунтував, розрахував за часом і інтенсивністю, зобразив графічно наявність *трьох великих циклів* економічної кон’юнктури [2, 208–216; 46, 53–57]. Існування *циклів Кондратьєва* було підтверджене дослідженнями **Й. Шумперта, У. Мітчела, Г. Менша** та ін. “Хвилі” Кондратьєва здебільшого збігаються з фазами розвитку НТР. За оцінками сучасних наукових досліджень, найрозвиненіші центри світового господарства (високорозвинені країни) перебувають на початку *п’ятої фази* циклів (з початку 70-х років). Головна суть теорії циклів – зміна факторів розвитку і розміщення під впливом НТР. У різних країнах світу з різними стадіями економічного розвитку (для класифікації останніх найбільше значення мають праці **Д. Валлерстейна, М. Портера** [42; 43] та ін.) цикли Кондратьєва змінюються асинхронно. У кожному циклі провідні позиції в розвитку займають різні галузі промисловості, що впливає і на особливості територіальної організації господарства (у цьому аспекті теорія Кондратьєва перекликається з теорією Вернона-Хірша).

Теорії ресурсних циклів. Суть цих теорій – у дослідженні всіх стадій видобутку природних ресурсів, їх переробки, використання і знищення відпрацьованої продукції та відходів. Такий підхід дає змогу з’ясувати всі види зв’язків між підприємствами різних галузей, особливості впливу різних факторів розміщення на різних стадіях циклу, комплексні форми організації господарства тощо. Теорію **“енерговиробничих циклів”** (ЕВЦ) розробив відомий економіст і географ **М.М. Колосовський** (1891–1954) [28], **ресурсно-експортних циклів – Я.Г. Машбіц, ресурсних циклів добувної промисловості – Б.М. Зімін.**

Концепції територіально-виробничих комплексів (ТВК) і економічного районування, міжгалузевих комплексів (МГК). Теорія ТВК (а точніше територіально-господарських комплексів – ТГК) обґрунтовує необхідність і вигідність **комплексної територіальної організації господарства**. За своєю суттю вона близька до теорії “полюсів зростання” (з урахуванням реалій

радянської планової економіки). Її засновником був М.М. Колосовський [28] (ідея “районних комбінатів” – комплексної організації господарства економічних районів). Розвивалась теорія ТВК на основі ідеї ресурсних циклів. **Бандман М.К.** і новосибірська наукова школа, до якої він належав, поглибили і доповнили цю концепцію для районів піонерного освоєння [3].

Економічне районування – виділення великих територіально-господарських (виробничих) комплексів, як одиниць єдиного економічного простору країни, стало основною ідеєю планової економіки СРСР.

Концепція міжгалузевих комплексів, яка поширилась в СРСР у 70-80-х роках, ґрунтувалася на протилежному підході – необхідності комплексної організації усіх стадій (у тому числі обслуговуючих галузей) виробництва кінцевої продукції.

Ідеї ТВК і МКГ поглиблювалися в дослідженнях багатьох науковців у сфері економічної географії, розвитку і розміщення продуктивних сил.

Інші підходи щодо дослідження ТОГ. Із досліджень з ТОГ і РПС радянською наукою найбільше значення мали праці економетричного характеру – оптимізаційні моделі комплексної організації господарства, особливо в нових районах освоєння – Півночі, Сибіру та ін. Найвідомішими серед таких праць були роботи груп учених Центрального економіко-математичного науково-дослідного інституту (Москва), Сибірського відділення АН СРСР (Новосибірськ) та ін.

Найбільший внесок у розвиток теорії розміщення продуктивних сил, систем розселення населення, економічне районування та інших, крім М.М. Колосовського зробили російські вчені **О.О. Мілиць** (1929-1973) (економічна оцінка природних ресурсів та впливу ресурсного фактора на розміщення виробництва), **А.Є. Пробст** (1903-1976) (закономірності, принципи й чинники розміщення), **Е.Б. Алаєв** (упорядкування теоретичних понять і категорій територіальної організації господарства) [1], **М.М. Некрасов** (1906-1984) (спроба заснувати радянську “регіональну економіку”) [36], **І.М. Маєргойз** (1908-1975) (поняття територіальної структури господарства і територіальної

організації систем розселення населення) [33], *П.Я. Бакланов* і *Б.Б. Родоман* (концепція формування економічного простору) та ін. [47].

В українській науковій школі ТОГ виділяються наукові дослідження *К.Т. Воблого* (1876-1947) (проблеми РПС Української РСР і комплексної організації господарства економічних районів), *М.М. Паламарчука* (теорія територіальної організації АПК), *О.М. Паламарчука* (економетричне моделювання територіальної організації господарства) [37], *О.Г. Топчієва* (теорія територіальних процесів і територіальної структури просторової організації господарства) [53], *О.І. Шаблія* (проблеми оптимізації МГК) [57], *Ф.Д. Заставного* (теорія економічного районування і РПС) та ін.

Концепції РЕ і ТОГ сучасного періоду

Російська наукова школа. Сучасний період розвитку російської наукової школи ТОГ характеризується поглибленням інтересу до питань регіональної економіки. Значним внеском у науку стали праці *О.Г. Гранберга* [9] з проблем упорядкування основних категорій регіональної економіки. Це практично є спробою розмежувати коло питань, які досліджує наука про РПС і регіональна економіка. В цьому напрямку працюють також *В.В. Кістанов*, *М.В. Копилов* [27], *В.І. Відянін*, *М.В. Степанов* [44] та ін.

Лексін В.Н. і *А.Н. Швецов* опублікували низку праць з питань російської регіоналістики, але в них розглядалися переважно проблеми регіонального управління. Цим колом питань цікавляться також *О.І. Гаврилов*, *Ю.М. Гладкий*, *О.І. Чістобаєв*, *В.П. Колесов*, *М.С. Міроненко*, *М.І. Ларін*.

Ще деякі науковці пробують досліджувати територіальну організацію господарства з огляду на регіональну економічну науку. Серед них можна назвати *Ю.Г. Лінеца*, *В.О. Пуляркіна*, *С.Б. Шліхтера* [32], *Т.Г. Морозову* [45], *І.О. Родіонову* [46, 46–57.], *Ю.А. Симагіна*, *В.Л. Бабуріна*, *Ю.Л. Мазурова* [2] та ін.

Особливе місце займають роботи *Б.Б. Родомана* (з теорії економічного простору) [47] і *В.Л. Каганського* (з теорії культурного ландшафту) [26].

Українська наукова школа. В Україні переважно прикладним аспектам ТОГ присвячені дослідження групи науковців Ради з вивчення продуктивних сил НАН України під керівництвом *Б.М. Данилишина*. Питання регіональної політики і управління досліджує група науковців Інституту регіональних досліджень (м. Львів).

Спробами поєднати науку про РПС і регіональну економіку можна вважати праці *Д.М. Стеченка* [52], *С.П. Сонька*, *В.В. Кулішова*, *В.І. Мустафіна*, *Л.Г. Чернюк* [56]. Осмисленню проблем просторової організації суспільства в межах соціально-економічної географії присвячені дослідження *О.Г. Топчієва*, *О.І. Шабля*, *А.П. Голікова* та ін. Поглибленням основних категорій і понять теорії просторової організації господарства займаються групи науковців під керівництвом *В.В. Ковалевського*, *І.М. Коротуна*, а також *М.П. Бутко*, *І.О. Горленко*, *С.М. Злупко*, *С.І. Іщук*, *Р. Іванух*, *Д.Ф. Крисанов*, *І.І. Лукінов*, *В.І. Пила*, *В.П. Руденко*, *Л.Г. Руденко*, *О.Є. Чмир*, *М.Д. Пістун* [39; 40], *В.А. Поповкін* [41], *Я.Б. Олійник* [15] та ін.

Зазначимо, що як російська, так і українська наукові школи досліджень ТОГ поки ще не виробили принципово нових концепцій просторової організації суспільства й економіки. Основною рисою сучасних досліджень є переосмислення чинних позицій теорії ТОГ, систематизація і структуризація накопичених знань та їх упорядкування, спроба розмежувати напрями досліджень між науками, що займаються питаннями просторової організації господарства і суспільства – наукою про РПС, регіоналістикою, регіональною економікою і соціально-економічною, або суспільною географією.

Отже, незважаючи на велику кількість різноманітних теорій, концепцій, ідей, що стосуються особливостей територіальної організації економіки, розміщення продуктивних сил і регіональної економіки, економічної географії, цілісної, логічно побудованої і систематизованої теорії просторової організації економіки поки що немає.

Питання і завдання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте основні етапи становлення світової регіональної науки та сучасні напрями розвитку наукових ідей про просторову організацію господарства в Україні.
2. Визначте особливості розвитку різних наук, що вивчають територіальну організацію економіки і суспільства.
3. Дослідіть шляхи розвитку і становлення регіональної економіки як науки.
4. Визначте предмет дослідження, завдання і структуру сучасної регіональної економіки.
5. Дослідіть зв'язки регіональної економіки з іншими науками.
6. Визначте основні позиції і назвіть науковців, які виробили концепції “факторів розвитку і розміщення”.
7. Назвіть засновників і дайте характеристику особливостей формування ”штандортних” моделей розміщення виробництва.
8. Охарактеризуйте роль і значення моделі просторової організації сільського господарства Й. Тюнена для подальшого становлення регіональної науки.
9. Визначте, яку роль у розвитку регіональної економіки зіграли “науково-технічні концепції просторової організації економіки”. У чому їх суть?
10. Проаналізуйте сучасні теорії “регіонального економічного розвитку” і визначте їх значення у формуванні науки РЕ.
11. Розкрийте напрями розвитку науки про територіальну організацію господарства, що характерні для основних радянських і сучасних російських та українських шкіл з РЕ і РПС.

Рекомендована і використана література

1. Алаев Э.Б. Социально-экономическая география: Понятийно-терминологический словарь. – М.: Мысль, 1983. – 350 с.

2. Бабурин В.Л., Мазуров Ю.Л. Географические основы управления: Курс лекций по экономической и политической географии. Учеб. пособие. – М.: Дело, 2000. – С. 208–216.

3. Бандман М.К. Территориально-производственные комплексы: теория и практика предплановых исследований. – Новосибирск: Наука. Сиб. отд-ние, 1980. – 256 с.

4. Бос Х. Размещение хозяйства: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1970. – 157 с.

5. Бунге В. Теоретическая география: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1967. – 280 с.

6. Вебер А. Теория размещения промышленности. Пер. с нем. – М.; Л.: Книга, 1926. – 224 с.

7. Гамильтон Я. Модели размещения промышленности // Модели в географии: Пер. с англ. / Под ред. П. Хаггета, Дж. Чорли. – М.: Прогресс, 1971. – С. 87–145.

8. Голд Дж. Психология и география: Основы поведенческой географии: Пер. с англ. / Авт. предисл. С.В. Федулов. – М.: Прогресс, 1990. – 304 с.

9. Гранберг А.Г. Основы региональной экономики: Учебник. – М.: ГУВШЭ, 2001. – 495 с. (і всі наступні перевидання 2003–2006 рр.)

10. Гранберг А. Учебник “Основы региональной экономики”: о структуре, методологии и содержании // Российский экономический журнал. – 2000. – № 10. – С. 61–74.

11. Гранберг А. Учебник “Основы региональной экономики”: о структуре, методологии и содержании // Российский экономический журнал. – 2001. – №1. – С. 100–115.

12. Грицай О.В., Иоффе Г.В., Трейвиш А.И. Центр и периферия в региональном развитии. – М.: Наука, 1991. – 168 с.

13. Джонсон Р. Дж. География и географы: Очерк развития англо-американской социальной географии после 1945 г.: Пер с англ. – М.: Прогресс, 1987. – 368 с.

14. Долішній М.І., Стадницький Ю.І., Загородній А.Г., Товкан О.Е. Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка: Навч. посібник. – Львів: Нац. ун-т “Львівська політехніка”, 2003.– 256 с.
15. Дорогунцов С.І., Олійник Я.Б., Степаненко А.В. Теорії розміщення продуктивних сил і регіональної економіки: Навч. посібник. – К.: Стафед-2, 2001. – 143 с.
16. Доступний з: Блауг М. Економічна теорія в ретроспективі: Пер. з англ. – К.: Основи, 2001. – 670 с. www.rsuh.ru
17. Доступний з: Марков Л.С. Экономические кластеры: понятия и характерные черты // Актуальные проблемы социально-экономического развития: взгляд молодых ученых: Сб. научн. тр. / Под ред. В.Е. Селиверстова, В.М. Марковой, Е.С. Гвоздевой. Разд. 1. – Новосибирск: ИЭОПП СО РАН, 2005. – С. 102–123 / <http://econom.nsc.ru/ieie/smu/conference/articles/%D0%9C%D0%B0%D1%80%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%9B%D0%A1.dos>
18. Доступний з: Урунов А.А. Теоретические основы региональной экономики // Курс лекций по дисциплине “Региональная экономика”. Глава 3. – М.: ГУУ, 2005. – / <http://georgievsk.rsuh.ru/print.html?id=54668>
19. Доступний з: <http://georgievsk.rsuh.ru/print.html?id=54668>
20. Доступний з: <http://psbatishev.narod.ru/enc/02627.htm>
21. Заболотний Г.М., Ступницький А.М. Стратегічні індустріальні кластери і конкурентоспроможність компаній (підприємств) на світовому ринку: Підручник. – Вінниця: Вид-во Вадим Клименко, 2004. – 192 с.
22. Заблоцький Б.Ф. Регіональна економіка: Навч. посібник. – Львів: Новий світ-2000, 2007. – 548 с.
23. Заблоцький Б.Ф. Розміщення продуктивних сил України: Національна макроекономіка: Посібник. – К.: Академвидав, 2008. – 368 с.
24. Єпіфанов А.О., Сало І.В. Регіональна економіка: Навч. посібник. – К.: Наукова думка, 1999. – 344 с.
25. Изард У. Методы регионального анализа: введение в науку о регионах: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1966. – 660 с.

26. Каганский В. Культурный ландшафт и советское обитаемое пространство. Сборник статей. – М.: Новое литературное обозрение, 2000. – 576с.
27. Кистанов В.В., Копылов Н.В. Региональная экономика России: Учебник для вузов – М.: Финансы и статистика, 2006. – 584 с.
28. Колосовский Н.Н. Теория экономического районирования. – М.: Мысль, 1969. – 336 с.
29. Леонтьев В.В. Межотраслевая экономика: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1997.
30. Лёш А. Географическое размещение хозяйства. Пер. с нем. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1959. – 455 с.
31. Линдерт П.Х. Экономика мирохозяйственных связей: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1992. – 520 с.
32. Липец Ю.Г., Пуляркин В.А., Шлихтер С.Б. География мирового хозяйства: Учеб. пособие для студентов. – М.: ВЛАДОС, 1999. – С. 18–89.
33. Майергойз И.М. Территориальная структура хозяйства. – Новосибирск: Наука, Сиб. отд-ние, 1986. – 302 с.
34. Маршалл А. Принципы экономической науки: Пер. с англ. Т. 1. – М.: Прогресс, 1993. – 416 с.
35. Михасюк І.Р., Янків М.Д., Залого З.М., Сажинець С.Й. Регіональна економіка / За ред. проф. І.Р. Михасюка. – Львів: Українські технології, 1998. – 240 с.
36. Некрасов Н.Н. Региональная экономика. Теория, проблемы, методы. – М.: Экономика, 1978. – 344 с.
37. Паламарчук М.М., Паламарчук О.М. Економічна і соціальна географія України з основами теорії. – К.: Знання, КОО, 1998. – 416 с.
38. Перру Ф. Экономика XX века // 25 ключевых книг по экономике / А. Бейтон, А. Казорла, К. Долло, А. Мари Дре: Пер. с фр. – Урал: ИТО, 1999. – С. 427–448.

39. Пістун М.Д. Основи теорії суспільної географії: Навч. посібник. – К.: Вища школа, 1996. – 232 с.
40. Пістун М.Д., Мезенцев К.В., Тьорло В.О. Регіональна політика в Україні: суспільно-географічний аспект. – К.: ВПЦ “Київ. ун-т”, 2004. – 130 с.
41. Поповкін В.А. Регіонально-цілісний підхід в економіці. – К.: Наукова думка, 1993. – 219 с.
42. Портер М. Международная конкуренция: конкурентные преимущества стран: Пер. с англ. – М.: Международные отношения, 1993. – 669 с.
43. Портер М. Конкуренция: Пер. с англ. – М.: Вильямс, 2000. – 495 с.
44. Региональная экономика: Учебник / Под ред. В.И. Видяпина, М.В. Степанова. – М.: ИНФРА-М, 2005.– 665 с.
45. Региональная экономика: Учебник / Под ред. Т. Морозовой. – М.: Юнити-Дана, 2003. – 520 с.
46. Родионова И.А. Макрогеография промышленности мира. Пособие для студентов вузов. – М.: Московский Лицей, 2000. – С.46–57.
47. Родоман Б.Б. Территориальные ареалы и сети: Очерки теоретической географии: Учеб. пособие. – Смоленск: Ойкумена, 1999. – 256 с.
48. Самуэльсон П., Нордхауз В. Экономика: Учеб. пособие: Пер. с англ. – М.: БИНОМ, 1997. – 800 с.
49. Саушкин Ю.Г. История и методология географической науки (Курс лекций). – М.: Изд-во МГУ, 1976. – 422 с.
50. Саушкин Ю.Г. Географическая наука в прошлом, настоящем, будущем: Пособие для учителей. – М.: Просвещение, 1980. – 269 с.
51. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов: Пер. с англ. – М.: Наука, 1993. – 572 с.
52. Стеченко Д.М. Розміщення продуктивних сил і регіоналістика: Навч. посібник. – К.: Вікар, 2001. – 377 с.
53. Топчієв О.Г. Основи суспільної географії: Навч. Посібник. – Одеса: Астропринт, 2001. – 560 с.

54. Тюнен фон Й.-Г. Изолированное государство. – М.: Экономическая жизнь, 1926.
55. Хаггет П. География: синтез современных знаний. – М.: Прогресс, 1979. – 685 с.
56. Чернюк Л.Г., Клиновий Д.В. Розміщення продуктивних сил України. Навч. посібник. – К.: ЦУЛ, 2002. – 470 с.
57. Шаблій О.І. Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2001. – 744 с.

Розділ 2. Закономірності, принципи і чинники розміщення продуктивних сил і формування економіки регіонів

2.1 Економічні закони суспільного розвитку і закономірності РПС, їх об'єктивний характер.

Сучасна територіальна організація продуктивних сил (ТОПС) України сформувалася в результаті дії законів планової економіки. Формування і функціонування ринкової економіки зумовлює відповідні зміни в теорії розміщення продуктивних сил (РПС). Пріоритетними стають загальні економічні закони, що властиві для всіх суспільно-економічних формацій.

Треба відзначити, що економічні закони (ЕЗ) – це об'єктивні закони розвитку суспільства, що відображають відносини в процесі виробництва, розподілу і споживання матеріальних благ та найтісніші, стійкі зв'язки між явищами і процесами економічного життя суспільства. Розміщення продуктивних сил і їх подальший розвиток здійснюються під дією загальних економічних законів, які в теорії регіональної економіки називають закономірностями РПС, які фактично є просторовим проявом окремих економічних законів.

Закономірності РПС є категорією такого ж порядку що й економічні закони. Однак специфіка їх просторового прояву, значна диференціація регіонів щодо специфіки розміщення окремих елементів РПС зумовили необхідність встановлення просторових закономірностей РПС.

У сучасних умовах спостерігаються складні специфічні в кожному регіоні взаємозв'язки між РПС і географічним середовищем, залежність РПС від локальних природних умов і природних ресурсів, щільністю населення, наявністю об'єктів соціальної інфраструктури, поєднанням галузей промисловості і сільського господарства, наявністю транспортних комунікацій.

Закономірності РПС пізнаються і свідомо використовуються в практичній діяльності. На основі пізнання закономірностей РПС суспільство втілює їх в життя, керуючись певними принципами і чинниками.

Фактичні закономірності РПС є законами територіальної організації господарства.

2.2 Сучасні процеси глобалізації і регіоналізації, їх взаємозв'язок.

Кінець XX – початок XXI століття характеризується посиленням процесів глобалізації. Власне глобалізація торкнулася всіх сторін суспільного життя і її можна характеризувати як процес, який постійно перебуває під впливом політичних, економічних, торговельних, культурних зв'язків. Виникнення і розвиток транснаціональних корпорацій можна вважати початковою стадією процесу глобалізації економічного життя суспільства. Процес глобалізації посилюється завдяки розвитку кон'юнктури технологій, мас-медіа, а також росту мобільності робочої сили, капіталів.

Результатом глобалізаційних процесів є стирання зовнішніх меж, зниження ролі таких чинників, як простір, час. Що стосується розміщення продуктивних сил, глобалізація проявляється в тому, що окремі підприємства, а то навіть і цілі галузі, локалізуються всупереч традиційним принципам і чинникам розміщення. Сприяють процесам глобалізації і розгалужена система транспортних комунікацій, що дозволяє переміщувати сировину і матеріали на далекі відстані (газ, нафта, руда, вугілля).

Безперечно, що процеси глобалізації можуть зумовити виникнення негативних наслідків для окремих країн або регіонів. Разом з тим глобалізація дає можливість окремим країнам скористатися результатами наукових досліджень, реалізувати досягнення науково-технічного прогресу.

Протидією глобалізаційним процесам є регіоналізація тобто регіональна інтеграція, в результаті якої проходить утворення регіональних організацій типу єврорегіонів, ОПЕК, АСЕАН, спільного ринку країн Персидської затоки. Процеси регіоналізації дають можливість окремим країнам зберегти

національну ідентичність, обмежити ризик негативних процесів в економіці. Наприклад, з 25 членів Євросоюзу лише 15 мають спільну грошову одиницю Євро.

Регіоналізація, як протидія глобалізації, одночасно їй сприяє шляхом об'єднання країн в регіональні організації, а також формування регіональних об'єднань економічного характеру.

Сьогодні для України пріоритетними напрямками інтеграції в Європейський простір є її участь в структурах Євросоюзу і НАТО. Цьому сприяє в першу чергу її геополітичне розташування.

За роки незалежності власне економічні причини змусили мільйони українських громадян емігрувати в основному нелегально в країни Євросоюзу і тим самим поповнити їх трудовий потенціал. Вже сьогодні окремі галузі економіки України відчувають дефіцит робочої сили і особливо кваліфікованої, що є результатом процесів міждержавного переміщення робочої сили.

У той же час в Україну надходять із зарубіжжя значні грошові кошти, які надсилають своїм родинам наші заробітчани. За рахунок цих коштів реальний рівень життя населення, наприклад в західних областях України, перевищує офіційний, який розраховують виходячи із середньомісячної заробітної плати, яка в цих областях є значно нижчою від середньо республіканських показників. Таким чином, глобалізаційні процеси, як прямо, так і опосередковано впливають на рух робочої сили та рівень життя населення. Однак, ситуація на ринку праці України змушує органи влади вишукувати шляхи стримування відпливу робочої сили задля подальшого розвитку вітчизняної економіки.

Прикладом сучасної регіоналізації може служити створення ЄАП об'єднання Росії, Казахстану і Білорусі. Створення потужних регіональних об'єднань свідчить про намагання груп країн захистити свої економічні інтереси в першу чергу в галузі енергетики. В останні роки все більше ведуться розмови про створення потужного регіонального об'єднання країн-експортерів газу, щось подібне до ОПЕК.

В останні роки ХХ століття інтенсивно розвивалося прикордонне співробітництво, в результаті чого створювалися єврорегіони, в яких беруть участь прикордонні області України і її сусіди.

2.3. Диференціація регіонів за рівнем економічного розвитку.

Аналіз рівня економічного розвитку областей України, економічних районів свідчить про істотні відмінності між ними.

В першу чергу треба відзначити, що за розмірами території серед областей різниця становить чотири рази (Одеська область має площу 33,3 тис км², а Чернівецька – 8,1 тис км²), за чисельністю населення – п'ять разів (Донецьк – 4,5 млн. осіб, а Чернівецька \approx 0,9 млн. осіб). Впродовж ХХ століття економічний потенціал регіонів України формувався під впливом багатьох чинників, серед яких домінуючими була наявність і обсяги природних ресурсів. Зосередження в Донбасі і Придніпров'ї значних запасів руд і палива було основою формування металургійних центрів гірничодобувної промисловості. Власне індустрія Донецького і Придніпровського економічних районів є основою економічного потенціалу всієї України.

Визначення рівня економічного розвитку можна проводити за різними показниками. Однак найбільш суттєвим показником є обсяги ВВП на душу населення в розрізі областей.

До інших показників, що диференціюють області України за рівнем економічного розвитку є середня заробітна плата в регіоні, споживання на душу населення продовольства, обсяг послуг на душу населення, протяжність транспортних комунікацій на 1000 км² території, показники розвитку освіти і охорони здоров'я.

2.4 Основні закономірності розміщення продуктивних сил

Закономірність раціонального РПС впливає із загального економічного закону економії праці, яким регулюються затрати на подолання просторової незбалансованості між районами видобутку, виробництва і споживання

продукції. Транспортні витрати становлять значну частку в собівартості продукції і їх зниження впливає на продуктивність праці. На практиці для зниження транспортних витрат керуються принципом максимального наближення підприємств до джерел сировини, палива, робочої сили і споживача.

З огляду на те, що ресурси сировини і палива є вичерпними, в результаті їх видобутку погіршується стан навколишнього середовища. Все актуальнішим стає принцип комплексного використання природних ресурсів і ресурсозбереження.

Охорона навколишнього середовища, забезпечення здорових умов життя і праці, обмеження надмірної концентрації промисловості в містах сприятиме більш рівномірному розосередженні виробництва в межах областей.

Для визначення ефективності (Е) раціонального розміщення виробництва застосовують формули:

$$E = \frac{E_d}{B} ,$$

де E_d – дохід, прибуток, національний дохід;

B – приведенні витрати.

Раціональність РПС оцінюється також його соціальними і економічними наслідками.

Закономірність пропорціонального розміщення продуктивних сил.

Ця закономірність впливає з економічного закону концентрації виробництва. Реалізація цієї закономірності дає можливість більш рівномірно розмістити виробництво по областях, тобто вирівняти виробництво національного доходу (НД) шляхом надання певних пільг інвесторам капіталу, держава може економічно регулювати РПС.

Для аналізу існуючих територіальних пропорцій визначають частку кожного регіону у виробництві валового внутрішнього продукту (ВВП), НД, капітальних витратах, продуктивності суспільної праці. Доцільним є порів-

няння отриманого в регіоні капіталу і затрат праці та засобів виробництва, що свідчитиме про ефективність господарського розвитку кожного регіону.

Закономірність раціонального територіального поділу праці впливає з закону суспільного поділу праці. Згідно з цією закономірністю за кожним регіоном закріплені певні галузі матеріального виробництва. Ця закономірність є визначальною в процесі формування економічних районів, а її дія проявляється в спеціалізації господарства регіонів та виробництва найдешевшої продукції. Однак, моноспеціалізація може і негативно впливати на соціальний розвиток регіонів, екологічну ситуацію в них.

Закономірність комплексного РПС є теж просторовим проявом закону суспільного поділу праці. Реалізація цієї закономірності дасть змогу мінімізувати витрати в основному виробництві, здешевити витрати на перевезення сировини і готової продукції. Магістральним напрямом комплексного РПС є формування територіально-виробничого комплексу (ТВК), які складаються з органічно пов'язаних між собою підприємств, що дає змогу зекономити до 20% капіталовкладень, 20% комунікацій, 10% території.

2.5 Принципи розміщення продуктивних сил.

Принципи розміщення продуктивних сил – керівні положення сформульовані суспільством, якими визначаються об'єктивні потреби та умови суспільного розвитку і котрі воно реалізує в процесі своєї практичної діяльності. Принципи визначають потреби суспільства на певному історичному етапі.

Принципи це свідомі дії спрямовані на реалізацію закономірностей розміщення продуктивних сил. Найбільш важливими принципами розміщення продуктивних сил є:

- наближення матеріаломістких, енергомістких, водомістких виробництв до джерел сировини, палива і води;
- наближення трудомістких виробництв до регіонів з високим рівнем забезпечення трудовими ресурсами;

- наближення виробництв, що продукують товари масового споживання до районів високої концентрації населення;
- врахування при розміщенні продуктивних сил наявності транспортних комунікацій;
- обмеження надмірної концентрації промислових об'єктів у великих містах;
- забезпечення збалансованого розміщення підприємств матеріального виробництва невиробничої сфери, галузей спеціалізації та обслуговуючих галузей;
- зміцнення національної безпеки держави;
- охорона навколишнього середовища і раціональне комплексне використання природних ресурсів, забезпечення здорових умов життя і праці.

Пріоритетність тих чи інших принципів визначається стратегією і завданнями, що конкретизовані у відповідній концепції. Сьогодні в Україні пріоритетними принципами є ті, що забезпечують соціальний розвиток суспільства, підвищення рівня життя населення, енергетичну, продовольчу, екологічну безпеку держави.

2.6 Чинники розміщення продуктивних сил.

Чинники розміщення продуктивних сил – конкретні умови, що впливають на вибір конкретного розташування об'єктів матеріального виробництва і невиробничої сфери. Інакше кажучи, чинниками розміщення продуктивних сил є конкретні умови реалізації закономірностей і принципів розміщення продуктивних сил.

На сьогодні в науковій літературі виділяються чотири групи чинників розміщення продуктивних сил:

1) *природно-географічні чинники* – включають всі види природних умов, і ресурсів. Важливими є кількісні і якісні характеристики корисних копалин і природних умов, що дозволяє визначити оптимальні розміри підприємств;

2) *демографічні чинники* – це населення, яке виступає як споживач матеріальних благ і як джерело робочої сили для підприємств і сфери послуг. Важливим є характеристика населення з точки зору його мобільності. Демографічний чинник є визначальним для розміщення трудомістких і наукомістких виробництв. При прогнозуванні і обґрунтуванні розміщення продуктивних сил необхідно враховувати рівень трудобезпеки окремих регіонів;

3) *техніко-економічними* чинниками вважають в першу чергу науково-технічний прогрес, транспортні умови і форми організації виробництва. Прискорення науково-технічного прогресу послаблює дію природних і демографічних чинників, а впровадження енерго-ресурсо- і трудозберігаючих технологій забезпечує підвищення продуктивності праці і охорону навколишнього середовища.

Особливу роль в останні десятиліття відведено заходам інноваційного характеру. За рахунок впровадження інноваційних технологій можна отримати не тільки значний економічний ефект, але й істотно вплинути на просторове розташування підприємств і галузей економіки.

У ринкових умовах суттєву роль у розміщенні виробничих об'єктів і закладів сфери послуг відіграє *інвестиційний чинник*. Вироблення інвестиційних проектів власне ґрунтується на аналізі сучасного розміщення підприємств інвестованої галузі і врахуванні всіх чинників, які забезпечать оптимальну реалізацію інвестиційного проекту. Разом з тим, потрібно відзначити, що обсяги інвестицій можуть істотно вплинути на економічну ситуацію в регіонах.

Актуальною проблемою в Україні є формування інвестиційної привабливості регіонів і в першу чергу нормативно-правової бази для залучення капіталів в економіку депресивних регіонів;

4) *соціально-економічні* чинники розміщення продуктивних сил покликані сприяти поліпшенню умов праці і життя населення, підвищення рівня життя особливо у відсталих регіонах, забезпечити раціональну зайнятість населення в регіонах, розвиток освіти, охорони здоров'я, сфери послуг.

В умовах значного впливу на розміщення продуктивних сил науково-технічного прогресу зростає роль чинника часу особливо, коли мова йде про термін вводу в експлуатацію об'єктів матеріального виробництва і соціальної інфраструктури.

На розміщення продуктивних сил України істотний вплив має *геополітичний чинник*. Географічне розташування України стосовно країн Центральної і Західної Європи та Близького Сходу, наявність транспортних комунікацій міжнародного значення посилює роль України в міжнародному поділі праці. Геополітичний чинник відіграє важливу роль у формуванні зовнішньоекономічних зв'язків України.

2.7 Основні напрямки подальшого розвитку продуктивних сил України.

Утвердження суверенітету України, її вступ в СОТ є конкретними шляхами її інтеграції в Європейську і світову спільноту.

Основними напрямками розвитку продуктивних сил України на перспективу є:

- розвиток паливно-енергетичної промисловості, розвідування і розробка нових родовищ палива, що дасть змогу забезпечити енергетичні потреби держави за рахунок власних ресурсів;
- будівництво нових підприємств, що виробляють сільськогосподарську техніку, товари народного споживання для зменшення їх імпорту і дало б можливість створити нові робочі місця;
- розвиток експортноорієнтованих виробництв для зменшення дефіциту зовнішньоторговельного балансу України;
- подальший розвиток транспортних комунікацій і максимальне використання транзитних можливостей України.

Питання і завдання для самоконтролю

1. Розкрийте суть економічних законів суспільного розвитку та закономірностей розміщення продуктивних сил.
2. У чому полягає суть процесів глобалізації і регіоналізації і їх взаємозв'язок?
3. Назвіть показники, що характеризують економічний потенціал регіонів.
4. Які зони областей України виділяються за показниками ВВП на душу населення?
5. Назвіть основні закономірності РПС і загальні економічні закони з яких вони випливають.
6. Охарактеризуйте основні принципи РПС.
7. Охарактеризуйте основні чинники РПС.
8. Згадайте формулу, за якою розраховується економічна ефективність регіонального розміщення продуктивних сил.
9. Які чинники РПС є пріоритетними на сьогоднішньому етапі розвитку економіки України?
10. Окресліть основні завдання розвитку і розміщення продуктивних сил України в найближчій перспективі.

Рекомендована і використана література

1. Стеченко Д.М. Розміщення продуктивних сил і регіоналістика. – Київ. Вікар, 2001.
2. Долішній М.І., Стадницький Ю.І. та ін. Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка. Львів. – 2003.
3. Региональная экономика. За ред. проф. Т.Г. Морозовой. – Москва, Банки и биржи, 1998.
4. Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка. За ред. проф. Є.П. Качана, – К.: Видавничий дім “Юридична книга”, 2003.
5. Розміщення продуктивних сил України. Навчально-методичний посібник. За ред. Дорогунцова С.І. та ін. К.: КНЕУ, 2000.

6. Розміщення продуктивних сил. За ред. Ковалевського В.В., Михайлюк О.Л. Семенова В.Ф., К.: Знання, 1998.
7. Іщук С.І. Розміщення продуктивних сил. К.: 2000.

Розділ 3. Наукові методи аналізу та обґрунтування просторової організації господарства і економічного розвитку регіонів

3.1. Наукові методи аналізу просторової організації господарства

Наука про економічний простір оперує комплексними міждисциплінарними знаннями економічного, соціального, демографічного, історичного, політичного і природничого характеру. Отже, спектр методів дослідження економіки регіонів і територіальної організації господарства (ТОГ) відрізняється значним різноманіттям.

Усі методи дослідження можна поділити на *загальнонаукові* й *спеціальні*. Загальні використовуються у багатьох науках. До них належать *системний, історичний, порівняльний, картографічний, нормативний методи, метод техніко-економічних розрахунків* та багато інших. До спеціальних можна віднести *економічні, статистичні, соціологічні, економіко-математичні* та інші методи.

Виокремлюють також *традиційні* та *нові* методи. Традиційними вважаються методи, які тривалий час використовуються у наукових дослідженнях і вже стали звичними. Нові методи охоплюють найновіші розробки й підходи щодо дослідження проблем територіальної організації господарства і регіональної економіки (РЕ). Умовно всі загальнонаукові методи можна віднести до традиційних, а значну частку спеціальних – до нових. Хоча серед останніх є також підходи, що поступово стають традиційними, наприклад, балансовий метод, метод індексів та ін. Серед найновіших спеціальних треба відзначити деякі *економічні моделі*, метод *геоінформаційних систем (ГІС¹-технологій)*.

Поділ методів на загальні й спеціальні, нові й традиційні є умовним. Нові та спеціальні методи поступово трансформуються в традиційні й загальні. Частка

традиційних і загальних в результаті залучення до них нових аспектів перетворюється на найновіші методи.

3.1.1. Загальнонаукові методи дослідження

Системний аналіз є фундаментальним (універсальним) методом дослідження всіх наук. Його суть – підхід до дослідження будь-якого об’єкту як до системи. Цей метод має особливе значення для вивчення територіальних аспектів економіки. Як правило, територіальні господарські системи (економічні регіони і райони, галузеві й міжгалузеві комплекси, територіально-виробничі комплекси та ін.) є складними утвореннями соціально-економічного і природного характеру. Тріада “природа-господарство-населення” – основний предмет територіальних (регіональних) досліджень. Отже, **системний** або **комплексний** підхід до вивчення проблем регіональної економіки є головною методологічною вимогою їхнього наукового дослідження.

Історичний – один із найвідоміших загальнонаукових методів. Він має переваги у регіональних дослідженнях тому, що господарство, населення, природа є інерційними системами. Кардинальні зміни їхнього розвитку можливі тільки протягом тривалого часу. Вивчення *динаміки показників* є необхідною умовою визначення тенденцій розвитку і розміщення. Дослідження *динамічних рядків* в економіці зазвичай охоплює період не менш як 5 років.

Порівняльний метод дає змогу визначити відмінності у рівнях і особливостях розвитку різних територіально-господарських структур. Цим методом можна обчислити відносну ефективність функціонування різних об’єктів господарської діяльності. Часто історичний і порівняльний методи об’єднують в один – **історико-порівняльний**.

Графічні методи є універсальним засобом для наочного відображення об’єктів і явищ дослідження. Сучасна комп’ютерна техніка дає змогу з

¹ ГІС – геоінформаційні системи

невеликими витратами часу і праці практично мати будь-яке графічне зображення (графіки, діаграми тощо). Графічні методи використовують переважно у дослідженнях динаміки розвитку і структури об'єктів.

Найважливішим з них у територіальних дослідженнях є **картографічний**. Вивчення територіальних аспектів розвитку господарства і населення неможливе без *картографічного матеріалу* (карти, картосхеми, картограми, картодіаграми тощо). Комп'ютерні технології дають необмежені можливості у його використанні.

Методом техніко-економічних розрахунків можна кількісно і якісно вимірювати будь-які процеси і об'єкти, бо кожен такий показник є своєю одиницею виміру їх ознак, характеристик, особливостей. Науковим опрацюванням цих показників займається *статистика*. В окремих науково-дослідних працях для поліпшення аналізу пропонуються *нові техніко-економічні показники*, котрі поступово можуть стати традиційними. Вони мають переважно *інтегральний* характер, тобто складаються з низки звичних статистичних показників, наприклад, більшість *індексних* величин.

У територіальних дослідженнях найважливішим є аналіз таких груп техніко-економічних показників:

Перша група – показники, що характеризують *обсяги виробництва продукції, товарну (реалізовану) продукцію, динаміку виробництва (темпи зростання, приріст, темпи приросту)* та ін.;

Друга група – показники, що відображають технологічні особливості різних галузей господарства. Значною мірою вони визначають фактори розміщення окремих галузей і специфіку територіальної організації, яка відповідає їм. Знання технологічних особливостей галузей є необхідним критерієм оцінки правильності (ефективності) розміщення підприємств. Так, наприклад, в хімічній промисловості, кольоровій металургії часто можна мати однакову кінцеву продукцію, вироблену з різної сировини із застосуванням різних

технологій. Відповідно до цього розміщення підприємств орієнтоване на різні фактори. Схожий ефект може бути у разі зміни технологій. Так, виробництво каучуку раніше орієнтувалося на привізний латекс з гевеї, потім – на райони вирощування картоплі, а тепер – на можливості постачання нафти.

Серед технологічних найважливішими є показники: ресурсомісткість (паливо-, енерго-, водо-, матеріаломісткість та ін.), трудомісткість, наукомісткість, транспортномісткість, фондомісткість, капіталомісткість, екологомісткість (відношення кількості забруднювальних речовин до одиниці кінцевої продукції) та ін. Їх обчислюють за співвідношенням обсягу ресурсів, що споживаються у виробництві, до обсягів виробництва кінцевої (готової) продукції. Отже, ці показники виражають кількість одиниць ресурсу на виробництво одиниці продукції. Відповідно до цього виробництва класифікуються на *ресурсомісткі* (розміщуються поблизу джерел сировини), *трудомісткі* (орієнтуються на трудові ресурси), *наукомісткі* (тяжіють до наукових центрів) та ін.

Аналіз технологічних показників та порівняння їх з нормативними (або середніми по галузі, країні, світу) дає змогу визначити **ефективність використання ресурсів**, а отже, і **рівень технологічності** підприємств (відповідності їх вимогам НТП). Наприклад, економіка нашої країни є занадто ресурсомісткою (на виробництво кінцевої продукції витрачається ресурсів і енергії у 3–5 разів більше, ніж у високорозвинених країнах). Внаслідок цього вітчизняна продукція часто є дорогою і не конкурентоспроможною на світовому ринку;

Третя група – показники **ефективності виробництва**, до яких належать *собівартість (поточні витрати)*, *обсяг капітальних вкладень (інвестицій)*, *прибуток*, *продуктивність праці* (співвідношення обсягів виробництва (товарної або чистої продукції) до витрат праці (кількість людино-годин роботи та ін.), *співвідношення темпів зростання заробітної плати і продуктивності*

праці, зниження частки ручної праці, фондоозброєність (скільки одиниць основних виробничих фондів припадає на одиницю продукції або одного працюючого), *фондовіддача* (скільки одиниць продукції дає одиниця основних виробничих фондів), *ефективність капітальних вкладень* (приріст обсягів виробництва на одиницю інвестицій; строк окупності капітальних вкладень – співвідношення обсягу інвестицій на річний прибуток), *рентабельність продукції* (відношення прибутку підприємства до собівартості виробництва), *рентабельність виробництва* (відношення прибутку до вартості основних фондів), *абсолютна економічна ефективність* (відношення прибутку до приведених витрат на виробництво) та ін. Ці показники потрібні для аналізу розміщення виробництва, оскільки дають змогу визначити недоліки, помилки і диспропорції у територіальній організації господарства;

Четверта група – показники, що характеризують особливості *міжрайонних та внутрішньорайонних економічних, виробничих* та інших зв'язків. Як правило, це дані про обсяг вивозу і ввозу сировини, палива, матеріалів, готової продукції тощо. Їх аналіз має особливе значення в територіальному дослідженні, оскільки вони відображають специфіку встановлення зв'язків між окремими підприємствами, галузями, регіонами, країнами. За цими показниками можна визначити рівень забезпечення ресурсами, розподіл по території технологічних стадій виробництва, спеціалізацію і зв'язки кооперування, формування територіально-господарських систем (угруповань, комплексів, промислових центрів і вузлів, економічних регіонів). Пріоритетне значення вони мають також для розробки міжгалузевих балансів, оптимізаційного моделювання просторової організації господарства. Загалом *вивчення зв'язків* становить основу регіональної економіки;

П'ята група – *інноваційні* показники визначають ступінь розвитку НТП, відповідність технологій світовим стандартам. Найважливішими з них є ті, що

відображають частку чинних або впровадження нових прогресивних (екологічно чистих, ресурсозберігаючих, високих, біологічних та ін.) технологій;

Шоста група – *соціальні (соціально-економічні)* показники є головними в дослідженні особливостей соціально-економічного розвитку регіонів. Це можуть бути *демографічні* показники (природний приріст, статеві-вікова структура населення та ін.); показники *рівня життя населення* (доходи населення, зміни в структурі споживання продовольчих та непродовольчих товарів, забезпеченість житлом, об'єктами культурно-побутового призначення, охорони здоров'я, освіти, дошкільними закладами тощо); показники, які характеризують *зайнятість населення* (кількість трудових ресурсів та їх зайнятість, структура зайнятості, кількість безробітних та ін.); показники *рівня розвитку соціальної і виробничої інфраструктури* (транспорт, зв'язку, сфери послуг та ін.); *екологічні* показники (рівень забруднення, збитків, відшкодування збитків тощо) та ін.

Розглянуті показники не вичерпують усього багатства техніко-економічних, соціально-економічних, економічних та інших даних, потрібних для аналізу регіональної економіки та просторової організації господарства. Доцільність їхнього вибору залежить від конкретних завдань регіональних досліджень.

Формули обчислення основних техніко-економічних показників подано у додатку 1.

Нормативний метод дає змогу визначити, наскільки “поганими” чи “гарними” є явища або об'єкти, що досліджуються. Його використовують порівнянням чинних показників з *нормативними або стандартним (чи середніми за рівнем)*. У регіональних дослідженнях для порівняння використовуються різноманітні соціальні, економічні, технічні, екологічні та інші нормативи. Розрізняють *міжнародні, державні* (затверджені Держстандартом України), *відомчі* (нормативи галузеві, різних відомств і організацій) та інші нормативи. Наприклад, є *нормативи використання ресурсів*

(природних, трудових та ін.) у кожному виді виробництва; *забезпеченості населення об'єктами сфери послуг* (нормативи житла, торгівельних площ, закладів освіти, охорони здоров'я та інші на душу населення); *фізіологічні норми споживання харчової продукції* (на душу населення); *ефективності виробництва* (рентабельності, ресурсомісткості, термінів окупності капітальних вкладень) та ін. Нормативи і стандарти з часом змінюються, що слід враховувати у науково-дослідній роботі.

Часто в регіональних економічних дослідженнях треба зробити порівняння не з нормативами, а з іншими чинними показниками. Як правило, це так звані базові і середні показники, які виступають своєрідними нормативами у кожному конкретному дослідженні. *Базові* показники використовуються переважно для аналізу динаміки процесів. За “базу” приймаються показники певного року, вибір якого залежить від мети аналізу. Дані на всі інші роки розраховуються відносно базового, найчастіше у вигляді відсотків.

Середні по галузі, регіону, країні, світу показники використовують для визначення рівня розвитку об'єкта дослідження порівняно із загальними (усередненими) тенденціями розвитку аналогічних об'єктів.

Метод типології і класифікації використовується для групування об'єктів з однаковими або схожими рисами.

Типологія – це поділ за певними якісними характеристиками (ознаками) сукупності об'єктів (явищ) на групи. Наприклад, типологія міст за функціями.

Класифікація – групування об'єктів переважно за кількісними ознаками (межа між класами, як правило, виділяється за критичними величинами, в яких зміни кількісних ознак приводять до появи нової якості). Класи відображають динаміку розвитку об'єктів або їх ієрархію. Наприклад, типологія поселень за чисельністю населення.

3.1.2. Спеціальні методи дослідження

У регіональних дослідженнях до спеціальних слід віднести три групи методів: економіко-математичні (у т. ч. економетричні), соціологічні та ГІС-технології.

Економіко-математичні методи

Суть їх полягає у формалізованому описі економічних явищ і процесів у вигляді систем математичних рівнянь, моделей. Економіко-математичний апарат дуже великий. Ми розглядаємо методи, які найчастіше використовуються в економічному аналізі просторової організації господарства:

Економіко-статистичні методи є загальноекономічними. Розробленням конкретних способів обробки статистичної інформації займається *математична статистика*. Серед великої сукупності цих способів для обробки економічних показників найчастіше використовують *метод вибору*, який дає змогу розмежувати дійсні й випадкові ознаки об'єкта дослідження. Суттєвими характеристиками великих сукупностей ознак можуть бути, наприклад, *середні значення, медіана, дисперсія* та ін. Цим методом можна дослідити ймовірну залежність та зв'язок між випадковими величинами.

Ще один із відомих статистичних методів – **кореляційний**. За *коефіцієнтом кореляції* (K) двох послідовностей змінних величин визначають ступінь їх взаємозалежності. Цей взаємозв'язок може бути повним ($K=1$) або його зовсім може не бути ($K=0$). За допомогою кореляційного аналізу можна досліджувати не тільки дві (*парна кореляція*), а більшу кількість змінних (*множинна кореляція*).

З кореляційним аналізом тісно пов'язаний *регресійний аналіз (метод регресій)*. Цим методом установлюють логіку зв'язків (послідовність) між чинниками і наслідками (результатами) процесів у випадках, коли наслідки дії

не є детермінованими (жорстко зумовленими). Тобто цим методом досліджують імовірності відхилення від стандартного процесу, тобто його використовують для досліджень типу “що буде, коли...”. Найбільше значення він має для вироблення *імітаційних моделей*, які імітують(повторюють) реальні процеси.

Метод індексів передбачає розрахунки пошукових величин порівняно із середнім, нормативним або базовим рівнем (показником). Застосовують переважно для аналізу динамічних рядків та визначення рівнів розвитку об’єктів дослідження. Зазвичай він є головним у дослідженнях рівнів розвитку *регіонів країни (регіональна діагностика) і країн світу*.

Економетричні методи є одними із найважливіших серед економіко-математичних методів. Їх головний інструмент – *економіко-математичні моделі*, до яких належать лінійне програмування, міжгалузевий баланс, моделі теорії економічного зростання, теорія графів, теорія ігор та ін. Моделі поділяються на *статичні* (фіксовані за часом) і *динамічні* [3;8].

1. **Балансовий метод** – один із універсальних економічних методів. Частково він виходить за рамки економетричних методів (до останніх безпосередньо належить лише метод міжгалузевого балансу). Розрізняють баланси *матеріальні (ресурсні: баланси палива, енергії, сировини, води, земельних угідь, трудових ресурсів та ін.; готової продукції)* і *грошові (баланси готової продукції у вартісному виразі, фінансові та ін.)*. У регіональних дослідженнях використовують переважно баланси ресурсні, готової продукції і міжгалузеві. Балансові розрахунки можуть охоплювати різні за масштабами території. Залежного від цього вони поділяються на *мікробаланси* (локальний рівень – одне підприємство, група їх, місто); *мезобаланси* (рівень окремої галузі, регіону, економічного району, області); *макробаланси* (рівень країни, групи галузей, глобальний).

Баланси відображають співвідношення: “виробництво-споживання”, “витрати-випуск”, “завезення-вивезення”, “прибуток-витрати”.

Міжгалузевим балансам віддають перевагу під час розробки *програм (прогнозів) розвитку регіонів, оптимізації розміщення господарства в межах регіону, визначення міжрегіональних пропорцій розміщення виробництва*. За своєю суттю такий баланс є *оптимізаційною моделлю*, яка встановлює загальні пропорції розвитку господарства в районі, країні. В регіональній економіці переважають оптимізаційні моделі регіонального розвитку В. Леонтьєва та У. Айзарда.

Міжгалузеві баланси розробляють як у межах країни (додаток 2) так і по регіонах (територіальні баланси). Застосовують територіальні баланси земельних, лісових, водних, трудових ресурсів тощо. Останні використовують також за простою формулою (без III і IV квадрантів) і у внутрішньогалузевих розрахунках.

2. *Оптимізаційні моделі* – це методи знаходження найефективнішого рішення. У регіональних дослідженнях використовується багато оптимізаційних моделей. Одна з найпоширеніших – *метод лінійного програмування* (перша за часом виникнення і найпоширеніша складова оптимізаційного програмування), а також – *нелінійне, дискретне, динамічне* та інші види програмування. Цей метод дає змогу розв'язувати *екстремальні задачі*, в яких між змінними діє лінійна залежність. Одним із їх різновидів є *задачі лінійно-транспортного програмування (відкриті і закриті)*. Їх суть полягає у пошуку найоптимальнішого варіанта постачання продукції за заданою кількістю постачальників і споживачів. За алгоритм розв'язання приймають *математично-матричний метод*.

Найпростішою, але надійною моделлю для одержання достовірного результату є *закрита виробничо-транспортна задача*. Її формалізований вигляд (з урахуванням обмежень) і конкретний приклад розв'язання подано у додатку 3.

Ще простішим варіантом розв'язання такої задачі (з двома виробниками та умовою, що уся продукція споживається у межах їхніх зон збуту) є формула розрахунку **виробничо-збутової зони** – визначення економічних меж рівнозначних виробничо-транспортних витрат. Раціональний радіус перевезення продукції P визначають за приведеними витратами на одиницю продукції в пунктах Π_1, Π_2 з урахуванням відстані між ними D і транспортних витрат на 1 т·км при перевезенні від одного пункту до другого T_1 і від другого до першого T_2 :

$$P = \frac{\Pi_2 - \Pi_1 + T_2 D}{T_2 + T_1}$$

Обґрунтовуючи розміщення збутових зон, слід звертати увагу й на те, що в реальному житті на межі зонування може виявлятися вплив політичних, соціальних та інших чинників. Тому пов'язані з цим обґрунтуванням розрахунки є лише теоретичними оптимальними моделями збутового районування.

За розробку основ лінійного програмування **Л.В. Канторович** (1912–1986) та **Т. Купманс** були нагороджені в 1975 р. Нобелівською премією, що стало єдиним випадком в історії радянської економічної науки.

Серед інших оптимізаційних моделей слід відмітити **моделі територіальних пропорцій**, розроблені відомими російськими економістами **В.С. Немчиновим** (1894–1964) та **М.М. Албеговим**. Ця модель має такі особливості:

- умови розвитку й розміщення кожного виробництва в окремому регіоні подано у вигляді функції, котра характеризує зміну витрат по галузі в цілому залежно від обсягу виробництва її продукції в даному регіоні;
- економічні показники виробництва і перевезення продукції в окремих регіонах подано у вигляді коефіцієнтів цільової функції, в розрахунках якої широко використовуються прямі витрати.

Метою досліджень за допомогою цієї моделі є визначення основних територіальних пропорцій розміщення галузей промисловості. Вона дає змогу зробити варіантні розрахунки для визначення найважливіших чинників розміщення виробництва. Так, змінюючи обчислення як гранично допустимі розміри використання трудових, водних та інших ресурсів в окремих регіонах, можна досліджувати вплив на формування територіальних пропорцій розміщення виробництва таких важливих чинників, як, наприклад, співвідношення чисельності зайнятих у промисловості в різних районах країни.

В економічно розвинутих країнах поширені *імітаційні моделі*, які розробляються методом регресій. Вони є багатоваріантними сценаріями розвитку господарства для регіонів або країни в цілому та основою *індикативного* (рекомендаційного) *планування*.

3. *Теорія графів* (або *графоаналітичний метод*). Засновником теорії графів вважають швейцарського математика *Л. Ейлера* (1707–1783). Сучасна інтерпретація цього методу для економічних досліджень дуже широка. Його суть полягає в тому, що низка об'єктів дослідження розглядається у вигляді точкових елементів, пов'язаних між собою направленими векторами зв'язків. За його допомогою розв'язують задачі оптимізації схеми перевезень продукції від постачальника до споживача, знаходять найоптимальніші маршрути перевезень. На цьому ґрунтується використання *сітьових методів* планування та управління. Метод графів корисний також для створення *цільових комплексних програм*.

4. *Теорія гри* – один із найсучасніших економічних методів. Першозасновником вважають відомого науковця ХХ століття *Д. Неймана* (1903–1957). Використовують переважно в дослідженнях так званих “*конфліктних ситуацій*” для узгодження інтересів зацікавлених сторін, що є найважливішим для пошуку компромісних варіантів розв'язання комплексних регіональних проблем.

Метод факторного аналізу найефективніший для пошуку найважливіших (найвпливовіших) факторів з великої їх сукупності. Як правило, використовується для їх ранжування (впорядкування за рівнем значущості) з допомогою відповідного математичного алгоритму рішення.

Регіональну економіку часто називають наукою чинників, що дає змогу вважати цей метод найдоцільнішим для розв'язання задач вибору місця розміщення нових підприємств та аналізу ефективності функціонування чинних господарських об'єктів.

Соціологічні методи дослідження

Соціологічні методи використовують в дослідженнях соціальних аспектів регіональної економіки переважно для аналізу проблем формування регіональних споживчих ринків, зайнятості населення, розвитку соціальної інфраструктури. Ці методи розробляє наука *соціологія*. Основними з них є **методи опитування** населення (*анкети, тести, реєстри питань* та ін.), формулювання яких вимагає обов'язкового виконання правил: *валідності; надійності; репрезентативності; стандартизації*.

Валідність – це об'єктивність, достовірність інформації, правильність формулювання питань для опитування. Поставлені питання мають відображати об'єктивну дійсність, а не суб'єктивні погляди людини, яку опитують.

Надійність означає точність показників опитування без похибок виміру, а також відносну рівноцінність запитань для респондентів (для цього вводиться ціна кожного завдання в балах). Для оцінювання значущості запитань використовують **факторний аналіз**, який спочатку застосовувався у психологічних дослідженнях, а згодом – і для обробки статистичних показників в економічних дослідженнях.

Репрезентативність означає придатність запитань, наприклад, анкети щодо різних соціальних груп людей, а також визначення межі опитування –

кількості людей, яких треба опитати для отримання достовірного результату дослідження.

Стандартизація – процедура середньостатистичного обчислення частоти різних відповідей. Вона дає змогу визначити шкалу значень, за якою потім оцінюють відповіді на запитання окремих респондентів.

Недодержання вказаних вимог робить будь-яке опитування ненауковим.

Географія поведінки – нова наука, яка досліджує вплив поведінки людини, зумовлений її належністю до певних соціальних груп, культурою, традиціями, менталітетом, етнічними і психологічними особливостями, на облаштування (районне планування) території, як правило, на локальному рівні (формування міських та сільських поселень, об'єктів соціальної інфраструктури тощо). Методи географії поведінки застосовуються також у дослідженнях у сфері стратегічного менеджменту, тобто для з'ясування різних інтересів у процесі прийняття рішень щодо подальшого розвитку і розміщення підприємств та інших об'єктів господарства [5].

ГІС – технології (технології геоінформаційних систем)

Метод геоінформаційних систем – найновіший комплексний метод аналізу соціально-економічних та інших регіональних проблем. Комп'ютерні технології дають змогу істотно полегшити й поліпшити збір, обробку, оцінювання та прогнозування важливих показників розвитку соціально-економічних регіональних систем та їх картографування. ГІС-технології широко використовуються у високорозвинених країнах для прийняття рішень в плануванні, управлінні, проектуванні, створенні інформаційних банків, автоматизації картографування, побудові кадастрів у виробництві, на транспорті, у зв'язку, бізнесі, освіті, туризмі та ін. Початок розвитку ГІС-технологій припадає на 60-ті роки ХХ ст. Вони були створені у США для автоматизації розробки карт.

В Україні необхідність формування регіональних геоінформаційних систем, основною метою яких є розроблення технологій інформаційно-аналітичного забезпечення управління областю, адміністративним районом і містом, обґрунтована у Законі “Про національну програму інформації” (1998). Програмний блок ГІС – це сукупність інтегрованих програмних моделей, які застосовуються у регіональному плануванні та управлінні, аж до організації (районного планування) територій, розвитку інфраструктури, природокористування тощо.

3.2. Методи аналізу соціально-економічного розвитку регіонів (регіональна діагностика)

Регіональна діагностика включає оцінювання рівня розвитку регіону, його спеціалізації й комплексності розвитку продуктивних сил, їх ефективності, а також дослідження регіональних ринків товарів і послуг, праці, фінансових структур, рівнів інвестицій та інновацій. Важливе значення має також аналіз особливостей населення (демографічних показників, системи розселення тощо), оцінка природно-ресурсного, наукового і виробничого потенціалів, рівня розвитку і розміщення інфраструктури, екологічної безпеки [6; 8; 14; 15; 16].

3.2.1. Методи і показники, за якими оцінюється рівень розвитку регіонів

Рівень розвитку регіонів оцінюють за багатьма видами показників, які умовно можна поділити на *економічні, соціальні й політичні*. Рівень соціально-екологічної безпеки характеризується *екологічними* показниками.

Рівні регіонального розвитку визначають *порівнянням регіональних показників (індикаторів розвитку) із середніми по країні або з аналогічними показниками інших регіонів (деколи показниками інших країн)*.

Економічні показники

Головними економічними показниками є *валовий внутрішній продукт (ВВП)* або *валовий суспільний продукт (ВСП)*, *валовий національний продукт (ВНП)* і *валова додана вартість (ВДВ)* або *національний дохід (НД)* на душу населення. Рівень економічного розвитку і особливості формування господарського комплексу характеризуються також *показниками галузевої структури* (співвідношення промисловості, сільського господарства, інфраструктури), *фінансово-інвестиційними* (загальні й галузеві обсяги інвестицій, у т. ч. на душу населення), *розвитку НТП* (частка прогресивних галузей, рівень розвитку науково-освітнього сектора, обсяги впровадження інновацій) та ін. Значну роль відіграють *показники “ввозу-вивозу”* (у т. ч. експорту-імпорту) продукції, оскільки характеризують спеціалізацію регіону, ступінь самозабезпечення окремими видами продукції, особливості територіальної організації господарства, міжнародні інтеграційні процеси. Важливими є також *показники темпів зростання виробництва, інституційних зрушень* (змін форм власності, реструктуризація та ін.).

Соціальні показники

Це *показники якості, рівня життя населення*. До них належать показники *сукупних доходів на душу населення* (заробітної плати з урахуванням *паритету купівельної спроможності* – вартості споживчого кошика; соціальних виплат; грошових заощаджень населення та ін.), *злиденності* (рівні бідності, безробіття, інфляції тощо), *харчування* людей (харчова модель та рівень споживання основних продуктів харчування), *охорони здоров'я, рівня освіти, забезпеченості різними матеріальними благами* (наприклад, житлом, засобами зв'язку, власними автомобілями, інформаційними засобами), а також деякі *демографічні показники* (тривалості життя, природного приросту, дитячої смертності, частка людей похилого віку до загальної чисельності населення, міграційний баланс).

Зростають вимоги до *показників рівня розвитку інфраструктури*, яка нині є одним з найважливіших критеріїв оцінювання загального рівня розвитку країн і регіонів. Стан її розвитку визначається *показниками забезпеченості регіональних і місцевих бюджетів коштами для забезпечення соціальних потреб населення, об'єктами комунально-обслуговуючого призначення* (водопостачання, каналізація, транспорт і зв'язок, основні фонди невиробничого призначення на душу населення та ін.), *платними послугами, роздрібною торговельною інфраструктурою* та ін.

Рівень розвитку регіонів характеризується також *показниками стану ринку праці: рівні офіційно зареєстрованого і прихованого безробіття, середня його тривалість, співвідношення кількості безробітних та робочих вакансій* тощо.

Екологічні показники

Сукупністю екологічних показників характеризується рівень екологічної безпеки регіонів. Це *обсяги забруднення, наявність екологічно небезпечних виробництв і ареалів “екологічного лиха”, обсяг і клас небезпечності захоронення відходів на території регіонів, рівень зруйнованості природних комплексів, обсяги еколого-економічних збитків* та ін.

Політичні показники

Такими показниками є наявність політичних і релігійних свобод у суспільстві, різноманіття політичних партій та громадських організацій, рівень корумпованості влади тощо. Використовуються зазвичай для оцінки рівнів розвитку країн. Проте у випадках, коли в країні існують значні внутрішні регіональні політичні та міжконфесійні суперечності, ці показники виступають найважливішими критеріями оцінювання регіонального соціально-економічного розвитку. В Україні досвід використання політичних показників дуже незначний, поки ще їх практично не застосовують для визначення рівнів розвитку регіонів.

Всі економічні, соціальні та екологічні показники регіонального розвитку можна поділити на *“стандартизовані”* й *“пошукові”*. Перші офіційно

використовуються різними міжнародними і державними організаціями. Показники “пошукового” характеру переважають у конкретних наукових дослідженнях. Науковці обирають їх суб’єктивно, тому вони часто відображають не реальний рівень розвитку регіонів і країн, а лише аспекти, які, на думку дослідників, є головними для їхніх досліджень. Отже, до пошукових показників треба ставитися дуже обережно.

Для обчислення і порівняння рівнів регіонального розвитку найчастіше використовують *метод індексів*. Він полягає в тому, що будь-який абсолютний статистичний показник можна обчислити як відносний щодо аналогічного середнього показника по країні або світу. Середній показник приймають, як правило, за одиницю. Відповідно конкретні регіональні показники будуть або меншими, або більшими за одиницю (деколи їх визначають у відсотках від показника з яким порівнюють). За допомогою таких розрахунків можна швидко і просто обчислити відхилення показників, що досліджуються, від показників, які характеризують узагальнені тенденції розвитку країни або світу (для порівняння можна використати також нормативні або базові дані).

Розрізняють прості (або спеціалізовані) і складні (або інтегральні) індекси. *Прості індекси* характеризують тільки один показник (наприклад, відхилення регіонального ВВП на душу населення від середнього по країні). *Складні індекси* визначають складанням (підсумовуванням) або перемноженням кількох простих індексів. Інтегральні індекси дають змогу *ранжувати* (визначити місце розвитку) регіони і країни за сукупністю важливих показників (“*індекс злиденності*”, або сума індексів бідності, рівня безробіття та інфляції; “*індекс людського розвитку*”, або “*індекс гуманітарного розвитку*”, який використовується у статистиці ООН. Він враховує середню тривалість життя людей, рівень грамотності дорослого населення, рівень освіти, реальний ВВП на душу населення.

Для визначення якісних процесів, які неможливе охарактеризувати кількісними показниками (наприклад, рівні економічної свободи, демократичності влади, корумпованості, інвестиційного ризику) використовують **бальний метод** оцінювання, тобто замість реальних кількісних індексів застосовують *умовні бальні індекси* за 100-, 10-, 5- бальними шкалами. Цей підхід, хоча і не дає точної інформації, є досить достовірним.

3.2.2. Методи визначення спеціалізації, комплексності та ефективності регіонального розвитку

Регіональна діагностика передбачає визначення не тільки рівня розвитку регіону, а й *спеціалізації, рівня комплексності, ефективності* господарства регіону.

Регіональна (районна) спеціалізація та її ефективність

Галузі спеціалізації, серед яких вирізняють профільні (головні) й непрофільні (доповнюючі), характеризуються такими показниками (індексами):

1. *Коефіцієнт міжрайонної спеціалізації* – відношення обсягу продукції галузі, що вивозиться з регіону, до кількості всієї виробленої в галузі продукції у міжрайонному обміні країни.

2. *Коефіцієнт товарності* – відношення вартості продукції, що вивозиться з регіону, до загальної вартості продукції, яка виробляється тут (в окремих випадках можна визначити кількість продукції в натуральних показниках).

3. *Коефіцієнт локалізації галузі* на території району – відношення частки її в загальному виробництві всієї продукції в районі² до частки тієї самої галузі в країні.

4. *Коефіцієнт виробництва продукції в районі на одного жителя* – відношення частки продукції галузі району в товарній чистій продукції країни до частки населення регіону відносно населення країни.

Галузі, по яких коефіцієнти локалізації та виробництва продукції на одного жителя більші за одиницю і продукція яких вивозиться переважно за межі регіону, належать до галузей виробничої спеціалізації регіону.

5. *Загальний індекс районної спеціалізації* визначають за формулою

$$C = C_l C_e,$$

де C_l – індекс, або коефіцієнт, локалізації; C_e – *індекс ефективності*, який обчислюють за відношенням обсягу виробництва на одиницю витрат у районі до

аналогічного показника по країні (він показує, у скільки разів одержаний регіональний ефект на одиницю витрат більший або менший від загального по країні ефекту); при $C \geq 1$ – це галузь спеціалізації господарства району, при $C < 1$ – вона має обслуговуюче значення. Індекси C_l і C_e ще називають **показниками рівня міжрайонних зв'язків**.

Спеціалізація регіону є економічно ефективною тільки тоді, коли

$$C_{pv} + T \leq C_{pc},$$

де C_{pv} – собівартість виробництва продукції в регіоні спеціалізації; C_{pc} – собівартість виробництва продукції в регіоні споживання; T – сумарні витрати на перевезення продукції.

Для визначення ефективності спеціалізації використовують також **індекс ефективності поточних витрат (E_c)**, який визначають за формулою

$$E_c = \frac{C_p + T}{C_k},$$

де C_p – середньогалузева собівартість одиниці продукції в регіоні; C_k – середньогалузева собівартість одиниці подібної продукції в країні; T – сумарні транспортні витрати на перевезення одиниці продукції в район споживання; E_c має бути < 1 .

Ефективність будівництва нових підприємств у регіоні визначається мінімумом **приведених витрат ($\Pi = C + E_n K$)**. З усіх можливих вибирають варіант з найменшими приведеними витратами.

Рівень комплексного розвитку регіону

Цей показник визначають за співвідношенням пропорцій між галузями спеціалізації та економічно виправданою кількістю обслуговуючих галузей виробництва, об'єктів виробничої та соціальної інфраструктур, ефективності використання ресурсів регіону.

Загальний рівень комплексності обчислюють за формулою

² Обчислюють за кількістю товарної чистої продукції

$$K = \frac{СП_c}{СП_g} 100\%,$$

де $СП_g$ – сукупний суспільний продукт, що виробляється у регіоні; $СП_c$ – частка сукупного суспільного продукту, який споживається у регіоні.

Цю формулу слід доповнити даними інших досліджень, оскільки в ідеалі співвідношення $СП_c$ і $СП_g$ має дорівнювати одиниці. Тобто регіон повинен повністю забезпечувати власне споживання власним виробництвом, а це суперечить закону ефективності територіального поділу праці. Зокрема, коефіцієнт загальної комплексності доповнюється **коефіцієнтами (індексами) комплексності** (K_i), які обчислюються по кожному виду продукції, що виробляється в районі.

Важливими є також *показники*, що визначають *відношення вартості кінцевої продукції до вартості місцевої сировини*, з якої вироблено кінцеву продукцію; *частка внутрішньорайонних перевезень продукції від загального обсягу всіх перевезень* (чим вищий цей показник, тим більша комплексність господарства).

Ефективність комплексного розвитку регіону визначається за допомогою рівняння

$$E_k = \frac{E - I}{I} \cdot \frac{C_p}{C_k},$$

де E_k – ефективність регіонального комплексу; E – вартість продукції, яка вивозиться з регіону; I – вартість продукції, що ввозиться в регіон; C_p , C_k – споживання (особисте й суспільне) продукції на душу населення відповідно в регіоні й країні.

3.3. Методи прогнозування розміщення продуктивних сил і економіки регіонів

Прогнозування розвитку і розміщення господарства країни, його окремих регіонів, галузей, міжгалузевих комплексів є найважливішим завданням і часткою науково-дослідних робіт з регіональної економіки. Прогнози є науковим обґрунтуванням програм, а на їх основі – планів розвитку. Дотримання послідовності “*прогноз* → *програма* → *план*” гарантує раціональне управління розвитком та розміщенням галузей і регіонів.

Прогнозування – складний процес, зумовлений необхідністю враховувати різноманітні чинники та ймовірності змін їх впливу на розвиток у різні інтервали часу. Збільшенням достовірності прогнозів, їх науковим обґрунтуванням займається наука про загальні особливості та принципи прогнозування – *прогностика* (у глобальному, планетарному масштабі – *футуризм*).

Мета прогнозування – створити науково обґрунтовані умови для сучасного і майбутнього регулювання соціально-економічного розвитку. Кінцевим його продуктом стає план: *директивний* (обов’язковий для виконання), як у радянській економіці, або *індикативний* (рекомендаційний) характерний для ринкової економіки.

Розрізняють прогнози за часом прогнозування: *короткотермінові* (до 2-х років), *середньотермінові* (від 3 до 10 років), *довготермінові* (більше 10 років). Є також *далекотермінові* прогнози, розраховані більш як на 15 років. Найпоширеніші (65%) короткотермінові. Для них характерний і найвищий ступінь ймовірності прогнозованого результату.

Прогнози поділяються за *масштабом прогнозованих об’єктів і територій* прогнозування. На *мікрорівні* (підприємства, компанії, фірми та ін.) *відділи стратегічного планування*, які є в кожній більш-менш значній організації,

прогнозують зміни ринкового попиту на власну продукцію і відповідно до нього – обсяги виробництва та асортимент продукції (послуг), впровадження нових технологій і випуск нового товару.

За кордоном на *регіональному мікрорівні* використовують *кластерний метод* прогнозування та регулювання розвитку об'єктів, які об'єднуються в кластери (за вітчизняною науковою термінологією це своєрідні міжгалузеві комплекси локального рівня). Наприклад, це може бути об'єднання швейної фабрики; сільськогосподарських підприємств, які постачають для неї сировину; модельних і рекламних агентств; навчальних закладів, які готують необхідних спеціалістів, торговельних і фінансових закладів та ін. Зазвичай на цих об'єктах розвивається малий і середній бізнес, сфера діяльності якого обмежується місцевим рівнем (поступово вони можуть вийти на міжрегіональний і міжнародний рівні). Кластерний метод використовують переважно для підвищення рівня розвитку відсталих регіонів. В Україні його почали впроваджувати, наприклад, у Хмельницькій області.

На регіональному мікрорівні широко використовуються також *методи районного планування* – прикладної інженерно-архітектурної дисципліни з організації (облаштування) території. Найкращі досягнення у цій сфері мають високорозвинені країни, які не тільки вдало організують територію і облаштовують поселення з огляду на комфортність, екологічність та зручність, а й враховують естетичні критерії. В останні роки там швидко розвивається *ландшафтна архітектура* (штучно створені природні ландшафти у гармонійному поєднанні з інженерно-архітектурними об'єктами).

На *мезорівні* прогнозування полягає у виробленні *галузевих і регіональних (територіальних) прогнозів*. Останні потрібні для адміністративно-територіальних одиниць або економічних районів. Галузеві прогнози у західних країнах розробляють переважно великі компанії, які контролюють відповідні галузі економіки. Велику увагу в них приділяють прогнозуванню можливих змін

ціни на певну продукцію на світових ринках. Державне галузеве прогнозування стосується переважно проблемних галузей, майбутній розвиток і розміщення яких не в змозі регулювати навіть найбільші компанії світу.

Регіональне прогнозування за останні 30–40 років досягло неймовірно великих масштабів. Практикується вироблення прогнозів і програм розвитку регіонів як на національному (у межах країни), так і на міжнародному рівні (СЄЗ, єврорегіони та ін.) із залученням іноземного капіталу. Нині налічується понад 40 видів різних форм спеціальних економічних зон і регіонів. Як правило, такі прогнози і програми створюються для розв’язання проблем соціально-економічного і екологічного розвитку відсталих регіонів.

На *макрорівні* прогнози розробляються для країни в цілому. Вони можуть бути галузевими (для здійснення кардинальних перетворень у розвитку й розміщенні великих галузей), проблемними (для розв’язання найактуальніших проблем; у США набули розвитку так звані “програми національних цілей”), комплексними. Усі розвинені країни мають довгострокові програми соціально-економічного розвитку, розроблені на основі відповідних прогнозів. Часто прогнози розвитку окремих країн складаються відомими міжнародними організаціями.

На *глобальному рівні* складають комплексні соціально-економічні та екологічні прогнози розвитку людства, прикладом яких можуть бути моделі “Римського клубу”, відомих дослідних міжнародних центрів (при ООН, СБ, МВФ та ін.). Сучасною офіційною програмою розвитку світової спільноти на ХХІ ст. слід вважати *концепцію сталого (стабільного, стійкого) розвитку*, яка була прийнята в 1992 р. Міжнародним форумом в Ріо-де-Жанейро.

За *напрямами прогнозування* розрізняють науково-технічні, економічні, соціальні, екологічні, військово-політичні та комплексні прогнози.

За особливостями (методами) дослідження прогнози бувають **пошуковими і нормативними** (з фіксованими, заданими величинами, які, наприклад, були характерні для радянської економіки).

Під час прогнозування використовують широку сукупність методів дослідження: **методи екстраполяції** (перенесення існуючих тенденцій розвитку на майбутнє), **експертних оцінок** (прогнози виробляє група експертів – найвідоміших науковців і спеціалістів), **економетричні моделі**. Найбільше використовуються як інструмент досліджень моделі. Важливий внесок у розвиток економетричного моделювання зробили такі відомі західні науковці, як **Л. Клейн, Дж. К. Гелбрейт, Р. Лекечмен, Р. Хейлбронер, В. Леонтьєв** та ін. Існують спеціальні стандартизовані моделі: **статистичні й динамічні, факторні, структурні та комбіновані**. Найвідоміші з них: **моделі динамічного міжгалузевого балансу, прогнози макропоказників розвитку** (наприклад, **модель Даммара-Харрода, Самуельсона-Хікса, Уортенська, Бруклінська, Фера** та ін.), **моделі господарської динаміки** та ін. Із найсучасніших інструментів прогнозування відомі **метод “Дельфі”** (експертні прогнози), метод **“мозкової атаки”** (генерація ідей), **FUZZY-технології** (оцінка економічної ефективності й ризиків реалізації проектів) [4, 23–104; 10; 11].

У дослідженнях територіальних аспектів економіки і соціального розвитку України виділяють такі прогнози:

1) **генеральні схеми-прогнози**³ розвитку та розміщення продуктивних сил України; генеральна схема розселення населення, програми-прогнози використання і охорони природних ресурсів;

2) **галузеві схеми-прогнози** (прогнози розвитку окремих галузей, або їх сукупності; прогнози розвитку і розміщення міжгалузевих комплексів);

³ У радянський період прогнозні розробки з РПС називалися схемами, а нині – прогнозами або схемами-прогнозами.

3) **регіональні (територіальні) схеми-прогнози** (комплексні прогнозні дослідження для окремих районів країни). Раніше їх розробляли для союзних республік, окремих ТВК союзного значення, особливо у районах нового освоєння. Нині це схеми-прогнози по адміністративних областях України та АР Крим, які повинні науково обґрунтовувати формування програм соціально-економічного розвитку регіонів;

4) **схеми і проекти районного планування** – інженерно-архітектурні дослідження щодо впорядкування та облаштування території. Раніше для областей розроблялися *схеми районного планування*, для адміністративних районів, міст, функціональних районів (рекреаційних, сільськогосподарських, гірничопромислових та ін.) – *проекти районного планування*. Тепер районне планування в Україні практично припинилося, оскільки не вистачає необхідних спеціалістів і фінансування. Проте окремі його аспекти існують на рівні земельного впорядкування, планування архітектурної забудови міст та інших поселень. Обов'язковим є складання програм соціально-економічного розвитку адміністративних районів і міст;

5) **цільові комплексні програми-прогнози** використовуються для розв'язання найважливіших комплексних проблем; не пов'язаних із адміністративним територіальним та галузевим поділом, наприклад, Чорнобильська програма.

Сучасна складна економічна ситуація в Україні призвела до значного зниження рівня прогнозних досліджень. Замість галузевих і регіональних прогнозів виробляються програми розвитку, в яких або зовсім немає елементів прогнозування, або вони виконанні на низькому рівні. Науково обґрунтована програма має базуватись на прогнозних висновках, визначати конкретні завдання і терміни їх виконання та відповідальних за джерела та обсяги фінансування. Більшість вітчизняних програм не відповідають цим вимогам,

швидше відображаючи побажання щодо поліпшення соціально-економічного розвитку, ніж можливості проведення конкретних заходів.

Розробляються переважно програми розвитку окремих пріоритетних галузей або міжгалузевих комплексів. Зокрема, в Україні діють Національна енергетична програма, програми розвитку гірничо-металургійного комплексу, окремих галузей кольорової металургії, машинобудування, хімічної та лісопереробної промисловості та ін. Інколи розробляються “концепції” розвитку галузей, які є ще більш узагальненими, ніж програми. На регіональному рівні складають програми соціально-економічного розвитку областей, окремих міст (вони також здебільшого є формальними). На рівні країни діяли “Україна: поступ у XXI століття. Стратегія економічного і соціального розвитку на 2000-2004 роки” (Послання Президента України до Верховної Ради України; 26.02.2000) і “Україна: прогноз розвитку продуктивних сил”(вироблена РВПС України НАН України у 1998 р.). Нині не існує офіційних програм розвитку країни, крім “Десять кроків назустріч людям” В.А. Ющенка, яку неможливе ідентифікувати з наукової точки зору як науково обґрунтовану стратегію розвитку країни.

Проте є в країні і позитивний досвід, пов’язаний із прогнозно-програмними дослідженнями при створенні деяких спеціальних економічних зон, впровадженям міжнародних програм комплексного еколого-економічного напрямку та ін. Розроблення цих програм зазвичай фінансується іноземним капіталом. Ще кращих успіхів досягли відомі компанії (як правило, з участю іноземного капіталу), що мають значний досвід стратегічного планування, котре неможливе без прогнозних досліджень. Це підтверджується досягненням у завоюванні внутрішнього та зовнішнього ринків України таких фірм і підприємств, як ВАТ “Укрнафта”, ВАТ “Укртелеком”, ВАТ “Концерн “Стірол”, промислово-інвестиційний концерн “Укрпромінвест” (торгова марка “Roshen”), ЗАТ “Кондитерська компанія “АВК”, АТЗТ “Дніпропетровський

олійноекстрактний завод (торгова марка “Олейна”) та ін.

На вдосконалення прогнозів та програм галузевого і регіонального розвитку країни спрямований Закон "Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України" (2000). Він передбачає обов'язковість формування та виконання галузевих і регіональних прогнозних та програмних документів на рівні України, окремих галузей господарства, а також АР Крим, областей, районів, міст. Обґрунтування перспективного розвитку галузей економіки і регіонів розраховується на середньотерміновий період до п'яти років. Перелік галузей економіки, для яких розробляються прогнози та програми розвитку, порядок і терміни їх складання визначає Кабінет Міністрів України. У 2003 р. Радою з вивчення продуктивних сил України вироблена “Концепція і стратегія розвитку та розміщення продуктивних сил України” [9; 12].

Галузеві схеми-прогнози

Процес економічного обґрунтування галузевого розміщення виробництва в загальному вигляді складається з таких найважливіших етапів: аналіз попереднього і сучасного розвитку та розміщення галузі; визначення основних умов і чинників розвитку галузі та окремих підприємств на перспективу; вироблення варіантів розвитку галузі й визначення найоптимальнішого з них.

На *першому етапі* виявляють диспропорції (невідповідності між окремими стадіями) в розвитку і розміщенні виробництва, виробничі резерви (потенційні можливості) та визначають шляхи їх усунення. При цьому враховують сукупність показників, що характеризують: забезпеченість галузі сировинними ресурсами; обсяги виробництва продукції, її собівартість (з урахуванням напрямів поточних витрат на виробництво і реалізацію); матеріало- і енергомісткість; вартість основних фондів та впровадження в експлуатацію нових потужностей; напрями використання інвестицій з виділенням коштів на

розширення, реконструкцію, технічне переоснащення і нове будівництво; обсяги незавершеного будівництва та вартість невстановленого устаткування.

Велику увагу приділяють оцінці ефективності виробництва за такими показниками, як: приріст продукції на 1 грн. капітальних вкладень; рентабельність; терміни окупності капітальних вкладень; фондвіддача; продуктивність праці; фінансове становище і можливості власного, державного та інших джерел кредитування.

Додатковими є показники, що характеризують взаємозв'язки галузі:

- співвідношення досягнутого рівня виробництва з ринковим (внутрішнім і зовнішнім) попитом з урахуванням можливих ринків збуту продукції;
- технічний рівень галузі (структура устаткування, нові види продукції, відповідність їх світовим стандартам, вплив галузі на навколишнє середовище і раціональне використання природних ресурсів – обсяг забруднювальних викидів, відходів виробництва, використаних вторинних ресурсів тощо);
- забезпечення в територіальному розрізі трудовими, паливно-енергетичними, мінерально-сировинними, сільськогосподарськими, лісовими, водними та іншими ресурсами;
- удосконалення управління і територіальної організації галузі (створення концернів, акціонерних, приватних та інших форм господарювання, спільних з іноземними фірмами підприємств тощо);
- потреби галузі (підприємства) в перевезеннях, міжрайонні та внутрішньорайонні транспортно-економічні зв'язки з постачальниками і споживачами;
- участь галузі в міжнародних інтеграційних процесах.

На *другому етапі* аналізу досліджують основні умови й чинники розвитку й розміщення виробництва. Вирішальним чинником розвитку виробництва є потреби внутрішнього і зовнішнього ринків у певному виді продукції,

забезпечення яких залежить від можливостей розвитку суміжних галузей. Отже, вибір оптимальних обсягів виробництва слід узгоджувати з розвитком взаємозалежних виробництв (наприклад, зростання обсягів видобутку вугілля та виробництво необхідного для цього обладнання).

Важливим є і такий чинник, як *виробничо-технічні особливості* та *рівень науково-технічного прогресу* галузі. Наприклад, підприємства, які випускають однакову продукцію за різними технологіями, характеризуються різними чинниками розміщення (виробництво аміаку з природного газу тяжіє до магістральних газопроводів; а з коксівного газу – до коксохімічних підприємств).

Для розміщення багатьох виробництв вирішальним є *ресурсний чинник*. Різні галузі та їхні структурні підрозділи за виробничо-технологічною специфікою розрізняються за показниками енерго-, матеріало-, водо-, трудо- і капіталомісткості, які враховують витрати зазначених ресурсів на виробництво одиниці продукції. У зв'язку з посиленням ролі екологічних чинників у розміщенні виробництва актуальними є показники *екологомісткості*, які характеризують зменшення негативного впливу виробництва на навколишнє середовище. При розміщенні виробництва враховують також *транспортний* та *споживчий чинники*.

На вибір місця розташування наукомістких виробництв впливають наявність у регіоні *наукових центрів* і *висококваліфікованих кадрів*, *можливості навчання їх*.

На розміщення багатьох підприємств часто впливають кілька чинників. Наприклад, у виробництві калійних добрив основним є сировинний чинник, тоді як у виробництві паперу, крім сировинного, має значення й чинник забезпечення водою.

Галузі промисловості класифікують за рівнем впливу на них чинників розміщення. Так, за матеріаломісткістю виробництва розрізняють галузі:

високо-, середньо- і нематеріаломісткі. Високоматеріаломісткі галузі мають чітко визначену сировинну орієнтацію. Серед них окремі галузі кольорової металургії, чорна металургія, важке машинобудування, лісова промисловість та ін. До енергомістких належать виробництва синтетичного каучуку, хімічного волокна, синтетичних смол, пластмас, алюмінієва промисловість тощо; до трудомістких – приладобудування, радіотехнічна, текстильна, взуттєва, швейна галузі тощо; до галузей, зорієнтованих на споживача, – нафтопереробна промисловість, сільськогосподарське машинобудування, меблева, хлібопекарська та ін.

Через значну диференціацію економічних, соціальних та природних умов на території країни сукупність умов розміщення у кожному регіоні має свою специфіку, за якою можна визначити, сприятливими чи ні є ці райони для розміщення в них конкретних типів підприємств. Так, територія України в цілому несприятлива для розміщення ресурсомістких, особливо водо- та енергомістких підприємств, бо, по-перше, майже всі регіони є вододефіцитними (особливо південна та південно-східна частини), деякі можливості, але невеликі, для розміщення водомістких виробництв є на півночі, північному заході. По-друге, можливості розвитку традиційних видів енергетики у країні недостатні, а нові або не виправдали себе, або для їх розвитку ще не має відповідної науково-технічної бази. Незначними є також резерви для розміщення великих гірничодобувних підприємств (відкритої розробки) на основі відчуження земельного фонду, оскільки більшість земель має сільськогосподарське призначення.

Проте Україна, будучи відносно добре забезпечена трудовими ресурсами і маючи високий науковий потенціал, відчуває дефіцит товарів широкого вжитку. Тому майже вся її територія є сприятливою для розвитку і розміщення підприємств легкої, харчової, машинобудівної промисловості. Під час вибору

місця локалізації нових підприємств потрібно використовувати територіальні баланси різних ресурсів, зокрема:

1) обсяг ресурсних можливостей і забезпечення виробництва сировиною обґрунтовуються балансовими та промисловими запасами ресурсів району;

2) забезпечення виробництва ресурсами багатоцільового призначення (паливно-енергетичні, лісові, водні, земельні тощо) здійснюється відповідно до територіальних балансів цих видів ресурсів з урахуванням плати за їх використання;

3) потреби в трудових ресурсах розглядаються з урахуванням забезпечення ними як основного виробництва, так і інфраструктури на основі територіальних балансів трудових ресурсів, які розробляють за демографічними показниками руху населення.

Завдяки поступовому поглибленню ринкових відносин в Україні на вибір району розташування виробництва в майбутньому найбільше впливатимуть регіональна диференціація ринкових цін, деяких тарифів, податків та інших економічних важелів господарської діяльності.

На *третьому етапі* відповідно до вибраних місць розміщення нових підприємств та обсягів виробництва розробляють кілька можливих напрямів (варіантів) розвитку галузі. Для всіх варіантів визначають обсяги й технології виробництва, разові (капітальні вкладення) й поточні (на експлуатацію) витрати, які обчислюють за діючими нормативами та стандартами виробництва. Після цього оцінюють економічну ефективність вироблених варіантів розміщення із застосуванням економіко-математичних методів та обчислювальної техніки. Критерії оцінки ефективності можуть бути різними, в тому числі й максимальні прибутки за певних витрат. Це фактично означає необхідність аналізу можливих прибутків підприємства або галузі при фіксованих коштах, які можна спрямувати на їх створення або реконструкцію.

Варіанти розміщення обґрунтовують також *методом мінімізації приведених витрат*, які обчислюють за формулою

$$B_n = C + E_n K \rightarrow \min,$$

де C – собівартість продукції з урахуванням транспортування до споживача; E_n – нормативний коефіцієнт ефективності капітальних вкладень; K – капітальні вкладення.

З усіх варіантів вибирають той, у якому приведені витрати (B_n) є найменшими. Це й буде оптимальний варіант розміщення виробництва. У додатку 4 наведено приклад такого розрахунку.

Оптимальний варіант доповнюється галузевими показниками рівня інтенсифікації виробництва: фондівіддачі, рентабельності, продуктивності праці тощо. На основі вибраного варіанта уточнюють і розробляють інші показники розвитку галузі.

Можна використовувати ще так званий "*мішаний*" метод оцінки. Він полягає у порівнянні доходу (обсягу чистої продукції у вартісному вираженні, або прибутку) і приведених витрат на його виробництво:

$$E = \frac{D_p}{C + E_n K},$$

де E – абсолютна економічна ефективність; D_p — річний дохід підприємства або галузі; $C + E_n K$ – приведені витрати.

Може бути й кілька варіантів оцінки, найефективнішим з яких є той, що дає змогу отримати найбільший дохід (прибуток) за найменших витрат.

Розглянуті методи обґрунтування розміщення й розвитку галузі або підприємства по суті є елементами *економічної експертизи* (оцінки) перспективного розвитку виробництва.

Важливе значення мають також інші оцінки нового розвитку й розміщення, зокрема *екологічна оцінка*. Згідно з чинним законодавством, *екологічну експертизу* обов'язково мають проходити всі прогностні розробки (схеми-

прогнози розвитку й розміщення галузей господарства та схеми-прогнози соціально-економічного розвитку регіонів), техніко-економічне обґрунтування нових і реконструкція старих підприємств, а також проекти їх будівництва, усі нові технології, нові товари, обладнання та інша продукція. Позитивний висновок державної екологічної експертизи є підставою для відкриття фінансування всіх програм і проектів. Мета екологічної експертизи – визначення екологічної безпеки будь-якої господарської діяльності, критерії – діючі стандарти й нормативи природного середовища та впливу на нього людської діяльності. Екологічна експертиза передбачає: оцінку впливу на навколишнє середовище (ОВНС); прогнозування стану природного середовища; висновки й рекомендації щодо зменшення негативного впливу; експертні висновки щодо можливості реалізації проекту. Одна з можливих методик еколога-економічної оцінки проектів наведена у додатку 5.

Разом з екологічною експертизою (оцінкою) раціональності розвитку й розміщення виробництва треба оцінювати також *соціальну безпеку* цих розробок. Проте поки ще вітчизняного досвіду в цій галузі знань немає. Соціальна безпечність проектів розвитку виробництва, яка враховує безробіття, соціальну напруженість, національні особливості й народні традиції, рівень та особливості життя населення, – це найважливіший чинник поліпшення економічного розвитку країни.

Крім означених вище етапів економічної, екологічної та соціальної оцінки прогнозів розміщення виробництва є ще один етап, на якому пропонуються рекомендації для органів влади, правових організацій та інших урядових структур щодо змін у податковій політиці, заходів регулювання розміщення й розвитку об'єктів господарства та ін. Наприклад, у США гірничодобувна промисловість регулюється за допомогою як адміністративно-законодавчих, так і економічних заходів: орендна система видобутку корисних копалин, рентні платежі за розробку надр (роялті), система податків стимуляційного та

гальмівного характеру (знижка на "виснаження надр", на інвестиції та прискорення амортизації гірничого обладнання тощо).

Таким чином, у прогностичних розробках галузі передбачено розглядати: аналіз розвитку за попередній період; характеристику використання нею виробничого потенціалу; оцінку задоволення потреб у товарах і послугах, що виробляються підприємствами галузі на внутрішньому ринку; характеристику головних проблем розвитку галузі; прогноз кон'юнктури на внутрішніх і зовнішніх ринках; можливі шляхи розв'язання головних проблем розвитку галузі; цілі й пріоритети розвитку та пропозиції щодо напрямків державної політики у них; пропозиції щодо структурної перебудови галузі та впровадження інновацій; основні показники розвитку галузі на перспективу; висновки щодо тенденцій її розвитку протягом середньотермінового періоду.

На основі прогнозів повинні вироблятися *програми розвитку галузей*, які конкретизують комплекс заходів і завдань, терміни, фінансове та ресурсне забезпечення їх виконання, механізм управління та контролю за ходом виконання програм.

Регіональні (територіальні) схеми-прогнози

Основним в економічному обґрунтуванні територіально-комплексного розвитку та розміщення продуктивних сил країни, її економічних регіонів є *метод територіальних схем-прогнозів*, які виробляються на 5 років. У них визначаються завдання й основні показники економічного та соціального розвитку регіонів, забезпечення комплексного використання природних ресурсів, розв'язання соціальних, економічних та екологічних проблем. Вони мають переважно рекомендаційний характер і є базою для вироблення соціально-економічних програм розвитку регіонів, впровадження різних способів регулювання регіонального розвитку країни: податкової системи, економічних та правових нормативів тощо.

Територіальні схеми складаються з таких розділів:

1. Аналіз сучасного стану економічного й соціального розвитку та розміщення продуктивних сил регіону.

Аналізують рівень соціального та економічного розвитку за попередні роки, встановлюють відповідність досягнутого рівня розвитку продуктивних сил, їх розміщення економічним і природним умовам та ресурсам, раціональному поділу праці; виявляють диспропорції, негативні процеси та явища, проблемні питання розвитку. У розділі аналізують показники:

- використання виробничого потенціалу;
- виробництва основних видів продукції;
- собівартості, капітальних вкладень, співвідношення темпів зростання заробітної плати і продуктивності праці, ефективності капітальних вкладень, матеріальних витрат, рентабельності та ін.;
- особливостей міжрайонних та внутрішньорайонних зв'язків.

При цьому виявляють тенденції до зміни пропорцій між галузями спеціалізації та обслуговуваними галузями, зміни у співвідношенні виробництва і споживання в самому регіоні, транспортно-економічних зв'язках.

Крім основних техніко-економічних і екологічних показників, треба проаналізувати соціальний розвиток регіону, особливо рівень життя населення. Для цього використовують показники реальних його доходів⁴, зміни в структурі споживання продовольчих та непродовольчих товарів, забезпечення житлом, об'єктами культурно-побутового призначення, охорони здоров'я, освіти, дошкільними закладами тощо.

Одночасно оцінюють територіальну структуру господарства (економічне районування, формування на території ТВК, промислових вузлів та інших форм територіальної організації господарства). Визначають науковий потенціал, розміщення різних наукових закладів, відповідність їх виробничій спеціалізації

⁴ Йдеться про національний дохід, заробітну плату, суспільні фонди споживання з розрахунку на одну особу з урахуванням інфляційних процесів.

регіону, чисельність і характеристику наукових кадрів тощо. Виявляють диспропорції та недоліки просторової організації господарства, резерви й можливості вдосконалення перспективного розвитку регіону.

2. Оцінка природних, економічних і соціальних передумов подальшого розвитку продуктивних сил та їх розміщення.

Вивчають природні умови розвитку господарства – стан земельних, водних, лісових, мінеральних і енергетичних ресурсів. *Земельні угіддя* оцінюють і класифікують за якістю з урахуванням форм власності й типів угідь. Визначають площі земель, придатні для використання в різних сферах господарювання (сільськогосподарському, промисловому, будівництві житла тощо). Тобто встановлюють структуру земельного фонду регіону, його сучасний стан і можливості змін на перспективу.

Водні ресурси оцінюють з урахуванням потреб у воді як населення, так і господарства району. Об'єм водоспоживання визначають за фактичним забором води всіма категоріями споживачів. Обґрунтовують заходи щодо комплексного використання й охорони водних ресурсів.

Оцінюють стан *лісового фонду*, його розміщення, якісну структуру (хвойні, твердо- і м'яколистяні, спілі, переспілі ліси тощо). При цьому розрізняють ліси захисного й заповідного фонду. Встановлюють можливу площу вирубок деревини, перспективи використання лісових ресурсів, їх охорону, економічну оцінку.

Мінеральні й паливні ресурси оцінюють за балансовими даними про запаси корисних копалин за категоріями А + В + С₁. Дають геолого-економічну оцінку родовищ, аналізують техніко-економічні показники видобутку й комплексного використання сировини.

Трудові ресурси оцінюють за даними аналізу демографічних показників у розрізі адміністративно-територіальних одиниць району. Потребу в трудових ресурсах виробничої сфери визначають за обсягом перспективного зростання

виробничих та інших підприємств регіону з урахуванням змін у продуктивності праці. Потребу в трудових ресурсах невиробничої сфери встановлюють за чисельністю населення і нормативами його обслуговування. Визначають також витрати на підготовку й перепідготовку кадрів, можливу кількість безробітних і напрями забезпечення їх роботою.

Обсяг усіх ресурсів визначають балансовим методом (для всіх видів ресурсів складають спеціальні територіальні баланси, в яких враховують наявні ресурси, потребу в них та напрями використання).

3. Обґрунтування основних напрямів виробничої спеціалізації та комплексного розвитку господарства.

Розробляють концепцію (основні напрями) подальшого розвитку регіону, передбачаючи загальні, основні тенденції розвитку і розміщення господарства, вирішення соціальних та економічних проблем (наприклад, визначають для регіону потребу у зменшенні обсягу ресурсомістких виробництв, подальшого розвитку переробних галузей, змін у структурі господарства тощо).

Визначають структуру й спеціалізацію, рівень комплексності господарства району шляхом обчислення спеціальних індексів. Структуру господарства визначають, використовуючи показники частки окремих галузей у загальному виробництві (з чистої продукції, кількості зайнятих, основних виробничих фондів).

Обґрунтування виробничої спеціалізації і комплексного розвитку господарства району здійснюють у кількох варіантах, за окремими стадіями. Спочатку спеціалізацію визначають з урахуванням особливостей і оцінки природно-ресурсного потенціалу та соціально-економічних умов регіону. Потім розрахунки уточнюють на основі галузевих і міжгалузевих територіальних балансів. Враховують екологічний стан навколишнього середовища і транспортний чинник.

Темпи розвитку виробництва, міжгалузеві пропорції уточнюють за допомогою міжгалузевого балансу виробництва і розподілу суспільного продукту. На основі балансових розрахунків визначають нестачу деяких видів ресурсів; обґрунтовують можливості та ефективність їх ввезення (вивезення) або імпорту (експорту) з інших районів і країн, а також можливості заміни їх менш дефіцитними ресурсами.

Нарешті вибирають найоптимальніший варіант за мінімумом витрат:

$$\sum B_{np} = \sum (C + E_n K) \rightarrow \min,$$

де B_{np} – приведені витрати; C – собівартість продукції; E_n – нормативний коефіцієнт ефективності капітальних вкладень; K – капітальні вкладення.

До приведених відносять витрати не тільки на виробництво, а й на охорону природного середовища. Окремо обґрунтовують обсяг і структуру видобувної та обробної промисловості (при цьому враховують результати галузевих досліджень розміщення підприємств – схеми-прогнози розвитку й розміщення галузей, документи техніко-економічного обґрунтування розвитку окремих підприємств), сільськогосподарського виробництва, будівництва, розвитку й розміщення сфери обслуговування. Враховують особливості кожної з них. Наприклад, сільськогосподарське виробництво треба розміщувати на основі районування, яке враховує природні й економічні умови та чинники – ґрунти, клімат, структуру угідь, характер розміщення і кількість сільського населення тощо. В розрахунках розвитку й розміщення транспорту зважають на особливості транспортної мережі, можливості раціонального поєднання різних видів транспорту тощо. За галузями матеріальної і нематеріальної сфер розраховують капітальні вкладення в основні й суміжні підприємства.

Обсяг обслуговуючої сфери (житлово-комунального господарства, побутових послуг, торгівлі, харчування, освіти, культури, охорони здоров'я соціального забезпечення тощо) розраховують за розробленими і чинними нормативами обслуговування. Розвиток і розміщення галузей сфери

обслуговування населення мають бути спрямовані на зменшення територіальних відмінностей у рівнях життя людей, стимулювання закріплення трудових ресурсів у районах їх дефіциту, зростання зайнятості.

4. Обґрунтування розміщення продуктивних сил у межах регіону.

Розглядають питання взаємопов'язаного розміщення підприємств різних галузей господарства на території району з перспективою формування й розвитку територіальних комплексів. Вихідними є показники обсягу приросту виробництва продукції з попереднього розділу. Розподіл визначених обсягів приросту продукції на підприємствах (з урахуванням потреби у будівництві нових об'єктів) і розрахунок їх оптимального розміщення здійснюють за допомогою різних економетричних моделей (балансових, оптимізаційних), а також за сумарними витратами по кількох варіантах розміщення, з яких вибирають найперспективніший. Критерієм ефективності є мінімум приведених витрат.

Обґрунтовують детальне економічне районування: визначають ТВК, промислові зони й вузли, інші територіальні угруповання. Виділяють території, на яких неможливе розміщення деяких підприємств (наприклад, у зв'язку з великим забрудненням природного середовища) або, навпаки, на яких є умови для нового будівництва великих підприємств, населених пунктів.

У результаті поетапних досліджень обґрунтовують пріоритетність (черговість) формування галузей, виробництв, певних територіальних угруповань. Реєструють населені пункти, в яких заборонено нове будівництво і розширення діючих підприємств. Визначають основні напрями та черговість розвитку середніх і малих міст, заходи щодо стабілізації зростання великих міст, обґрунтовують систему внутрішньорегіонального розселення.

Нарешті формують перелік найважливіших територіальних проблем регіону, для розв'язання яких необхідні цільові комплексні територіальні програми та застосування інших методів регулювання.

5. Головні висновки, оцінка ефективності передбачуваних напрямів і пропозицій подальшого соціально-економічного розвитку регіонів.

Визначають основні показники розвитку й розміщення продуктивних сил регіону за рекомендованим варіантом: населення, трудові ресурси, сукупний суспільний продукт, національний дохід, структура господарства, обсяг інвестицій, основні виробничі фонди, темпи зростання, товарна, чиста продукція та основні показники розвитку промисловості, сільського господарства (його основних галузей), будівництва, транспорту, невиробничої сфери; важливі об'єкти нового будівництва, зрушення в територіальній організації господарства регіону. Дають головні висновки щодо розвитку економіки регіону. Оцінюють економічний ефект від удосконалення територіальної організації продуктивних сил. Він дорівнює економії сумарних витрат, одержаних у результаті змін галузевої і територіальної структур господарства регіону, і визначається загальним показником зростання національного доходу (чистої продукції, або валової доданої вартості) відносно витрат на передбачені обсяги виробництва. Додатково використовують показники зростання продуктивності праці, рентабельності, фондівддачі, окупності капітальних вкладень; зниження ресурсомісткості виробництва, показники рівня життя населення тощо, ефективності окремих сфер господарювання. Порівнюють ці показники з відповідними даними в цілому по країні, інших регіонах, визначаючи за їх співвідношенням територіальні індекси. **Відносний показник загальної ефективності господарства регіону** (так званий індекс змінного складу) визначають за формулою:

$$K_{e.p} = I_p : I_k,$$

де I_p – сумарний обсяг виробництва на одиницю витрат у регіоні; I_k – аналогічний показник по країні в цілому.

Цей показник характеризує своєрідну “рентабельність” господарства регіону.

Для розрахунків рівня ефективності виробництва, який підвищується внаслідок процесів інтенсифікації, використовують показники територіального рівня інтенсифікації виробництва, які визначають за часткою приросту продукції за рахунок підвищення продуктивності праці, фондоозброєності і фондівіддачі. За допомогою індексів їх порівнюють також з аналогічними показниками інших районів, країни в цілому. Крім того, можна використовувати загальні показники ефективності, наприклад зростання національного доходу на одного жителя, виробництво національного доходу на 1 грн. витрат, на 1 грн. основних виробничих фондів; матеріальні витрати на 1 грн. суспільного продукту тощо.

Окремо вивчають проблеми охорони навколишнього середовища: 1) оцінка впливу господарської діяльності на навколишнє середовище (ОВНС); 2) прогнозування стану навколишнього середовища; 3) проекти охорони, або територіальні комплексні програми охорони навколишнього середовища.

Розглянутий метод розробки територіальних схем-прогнозів дає змогу раціонально й комплексно обґрунтувати на належному науковому рівні територіальну організацію господарства в окремих регіонах країни. Цей метод вимагає подальшого вдосконалення.

Законом України “Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України” від 5.05.2000 р. передбачається формування прогнозів і програм на рівні країни, а також на рівні АР Крим, областей, районів та міст на середньотерміновий (5 років) і короткотерміновий (на наступний рік) періоди. Тобто перспективний розвиток господарства обґрунтовується на основі адміністративно-територіального принципу, а не економічного районування. На всіх територіальних рівнях у прогнозах відображені:

– аналіз соціально-економічного розвитку відповідної адміністративно-територіальної одиниці за попередні роки та основні проблеми розвитку;

- стан використання природного, науково-виробничого й трудового потенціалів з урахуванням екологічних наслідків;
- прогноз кон'юнктури на ринках основних видів товарів та послуг;
- можливі шляхи розв'язання головних проблем розвитку регіонів;
- цілі й пріоритети розвитку та пропозиції заходів щодо вдосконалення соціально-економічного розвитку;
- основні показники майбутнього розвитку, висновки та тенденції розвитку господарства.

На рівні України (генеральні схеми-прогнози соціально-економічного розвитку) враховуються також очікувані зміни зовнішньополітичної й зовнішньоекономічної ситуацій, оцінка впливу можливих заходів державної політики в прогнозованому періоді.

На основі прогнозів розробляються відповідні програми соціально-економічного розвитку України в регіональному розрізі, де конкретизуються напрями і заходи, джерела фінансування, терміни та відповідальність за виконання прогнозних розробок.

3.4. Районне планування

Районне планування – прикладна, проектна дисципліна з інженерно-архітектурного впорядкування території, головна мета якої – комплексна організація території, тобто ефективно, зручне і естетично привабливе для населення розміщення усіх об'єктів господарства (промисловості, будівництва, сільського господарства, інфраструктури), раціональна організація розселення населення і охорони навколишнього середовища.

Основа районного планування – *функціональне зонування території* або виділення конкретних ділянок для розміщення населення (міст та інших поселень, житлових масивів у населених пунктах), об'єктів промисловості (заводів, шахт, кар'єрів, електростанцій), сільського господарства (полів,

пасовищ, ферм), транспорту (портів, вокзалів, автомобільних і залізничних трас, трубопроводів), інфраструктури (шкіл, стадіонів, лікарень, інженерно-технологічних комунікації постачання води, тепла, електроенергії), рекреації (санаторіїв, туристичних баз, пляжних зон, парків, зон відпочинку), охорони природи (лісонасаджень, санітарно-охоронних зон, заповідних територій, очисних споруд) та ін.

Багатогранність об'єктів дослідження районного планування вимагає не лише економічних, а й знань з фізичної географії (рельєфу, гідрології, геології, ґрунтів, ландшафтів), демографії, етнографії, соціології і психології населення, економічної географії, організації будівництва, містобудівництва і архітектури, санітарної гігієни, екології та ін.

Розрізняють такі види районного планування:

- промислових районів і вузлів, зокрема гірничодобувних ареалів;
- сільськогосподарських районів;
- великих транспортних вузлів, територій портів;
- курортних районів і зон масового відпочинку;
- приміських територій великих міст.

Наука про районне планування в Україні розвивалась як складова загальних радянських планувальних рішень. Її початок пов'язаний з 30-ми рр. ХХ ст. – першим періодом індустріалізації СРСР. Проекти районного планування розроблялись для нових районів масштабного промислового будівництва (Донбасу, Апшеронського півострова) і курортного господарства (Південне узбережжя Криму, Кавказькі мінеральні води). У післявоєнні роки відновилися старі та формувалися нові регіони районного планування: у Прибалтійському сланцевому басейні, Донбасі, Криворіжжі, Карагандинському промисловому районі, Куйбишеві, Волгограді та ін. Подальший розвиток охопив величезну кількість інших районів та великих

агломерацій, де здійснювалися масштабні нові або реконструкційні будівельні роботи з промислового, інфраструктурного, рекреаційного освоєння територій.

Районне планування складалося із *схем і проектів* районного планування. Схеми розробляли для областей та інших великих адміністративно-територіальних одиниць, проекти – для частин областей, окремих адміністративних районів. Для населених пунктів виробляли *генеральні плани* розвитку міст і приміських територій. З цього огляду районне планування вважалося елементом, що зв'язував господарське планування і містобудування. На його основі також складалися проекти міжгосподарського і внутрігосподарського земле- і лісооблаштування, вибиралися і відводилися земельні ділянки для різних видів використання, розроблялися проекти округів і зон санітарної охорони.

Колишнє районне планування розвивалося за двома головними напрямками:

1. Найбільші успіхи були отримані у сфері теоретичних планувальних досліджень територій. Сформувався теорія районного планування, були розроблені методики і методи обчислювального апарату територіальних досліджень, впроваджувались стандарти і нормативи оптимальної територіальної організації. Найвагоміший внесок зробили науковці радянської школи з містобудівництва, економічної та соціальної географії, конструктивної та інженерної географії: Д.І. Богорад, В.Г. Давидович, Є.Н. Перцик, В.В. Владимиров, Ф.М. Лістенгурт, Г.А. Малоян, Ю.Л. Пивоваров, Л.Б. Коган, З.Н. Яргіна, Є.М. Марков, В.П. Кутузова та ін. Найбільш відомі праці опублікував ЦНДІПмістобудівництва. В Україні головним дослідним центром у галузі районного планування і генеральних планів розвитку міст був Київський науково-дослідний інститут проектування і містобудівництва (колишній “Гіпромїст”). Із останніх наукових досліджень найцікавішими стали теоретичні

положення з організації функціональних зон “поляризованого ландшафту” (модель оптимальної територіальної структури) Б.Б. Родомана.

2. Другий – прикладний, суттю якого стала конкретна реалізація в життя схем і проектів районного планування, генпланів розвитку міст. У цьому напрямі успіхи були меншими. Основним недоліком впровадження планувальних рішень стало нехтування естетичними, екологічними, соціальними і комфортабельними принципами організації території. Результат цього – не лише радянські, а й сучасні зубожілі обличчя багатьох наших міст і поселень, незручності існуючої інфраструктури, низький рівень комфортабельності житла та інших об’єктів соціальної сфери [1].

Реалізація територіального планування у країнах колишнього соцтабору була позитивнішою. Найвдалішими стали проекти організації столичних агломерацій (Варшави, Будапешту, Праги), великих гірничопромислових районів (Верхня Сілезія у Польщі), рекреаційних районів (Чорноморського узбережжя в Болгарії, Адріатичного – в Югославії). У розвинених країнах світу найуспішніші проекти Великого Лондона, Парижа, Токію, Гамбурга, Стокгольма, гірничопромислових районів РУРу та ін.

Треба відзначити, що термін “районне планування” в західній науці використовують рідко. Йому частково відповідає поняття “регіоналістики” (“Regional Science”), та ще більше – “урбаністики”. Розвиваються також схожі прикладні науки – “ландшафтний дизайн” (йому відповідають вітчизняні “конструктивна або інженерна географія”, “ландшафтна архітектура”, “ландшафтне планування”), “дизайн простору”, “конструкція середовища” (це поняття використовують переважно архітектори-будівельники). Західне районне планування суттєво відрізняється від наших традиційних підходів. Існує три принципових відмінності:

1. У районному плануванні високорозвинених країн найбільшу увагу приділяють врахуванню екологічного аспекту організації території. Так, вперше

поняття про “соціальну екологію” виникло у надрах містобудівної науки. Ще у 1921 р. відомі американські архітектори Р. Парк і Е. Берджес використали його для визначення внутрішнього механізму розвитку “капіталістичного міста”. У ті роки екологічна наука, у сучасному її розумінні, просто не існувала. Поступово цей напрям досліджень трансформувався в “урбоекологію”, “геоурбаністику” або “екологію містобудування”.

2. Архітектура, у тому числі технічні споруди, західними спеціалістами завжди сприймалися як елементи мистецтва, тому естетичні вимоги у зарубіжному районному плануванні займають домінуючі позиції. Зовнішнє обличчя, естетичний вигляд не лише курортних зон, міст та інших поселень, а й промислових районів, як правило, на декілька порядків кращий, ніж на пострадянському просторі. Достойна поваги також західна традиція щодо дбайливого збереження історичних та культурних пам’яток. Це торкається не лише окремих об’єктів архітектури і мистецтва, а загального вигляду забудованих територій. Але під час прийняття планувальних рішень також не бояться впровадження й конструктивно сміливих, надзвичайних для сприйняття об’єктів модерністського інженерного мистецтва. Не зважаючи на критику, такі об’єкти часто стають “родзинками” планувальних територій та місцями туристичного поклоніння.

3. Вимоги щодо комфортності проживання населення, зручностей використанні інфраструктури також є невід’ємною частиною упорядкування територій. Для їх вивчення сформувались нові наукові напрями дослідження психології та поведінки людей. З 60-х рр. ХХ ст. розвивається **“географія сприйняття”** або **“когнітивна географія”** (у нас прижилась назва – “географія поведінки”). Один із відомих архітекторів Д. Нобль висловив постулат: ”Як архітектори, ми формуємо поведінку людей у майбутньому завдяки створеному нами середовищу. На кожній стадії процесу проектування ми думаємо про

можливу поведінку людей, а успіх, або невдача нашої роботи залежить від нашої здатності передбачувати цю поведінку” [5, 260].

Нині у високорозвинених країнах популярними стають футуристичні масштабні проекти із принципово новими підходами щодо будівництва міст (місто-дім), захисних від наслідків потепління клімату екологічних споруд (майбутні гідроспоруди у гирлі Темзи, у Нідерландах та ін.), гігантських мостів (наприклад, через Берингову протоку) та багато інших цікавих проектів.

Проекти районного планування використовують також у відродженні депресивних та відсталих регіонів. Так, у програмі розвитку “єврорегіонів передбачені не лише економічні і соціальні, а втілюються й нові планувальні рішення.

У сучасній Україні регіональні дослідження переживають часи Великої депресії. Районне планування великих територій (рівня схем і проектів) практично зникло. Генплани міст та інших населених пунктів не оновлювались багато років, хоча вони давно застаріли як морально, так і фізично. Виняток становить розроблений останнім часом Генплан розвитку Києва та проект планування його приміської зони. В Україні запроваджений закон “Про планування і забудову територій”, але механізм його реалізації має бути комплексний. У 2002 р. в Україні законодавчо затвердили “Генеральну схему планування території України”, але її виконання гальмується низкою економічних і політичних чинників [2].

Відсутність районного планування призвела до жахливих наслідків: знищуються пам’ятки архітектури та мистецтва, вирубуються сквери, парки, насадження санітарно-захисних і рекреаційних зон, а часто й заповідних територій, забудовуються дитячі майданчики, території громадських закладів, ведеться будівництво екологічно небезпечних об’єктів із порушеннями усіх санітарно-гігієнічних норм. Архітектурно-естетичний вигляд міст та інших поселень жахливий: нерозбірлива, строката еkleктика усіх стилів і напрямів –

від страхітливих “хрущобок” до модернових висоток, від “показушних купецьких” особняків та замків до головних вулиць, де перші поверхи колишніх житлових будинків, перетворилися на безкінечний ряд торговельних точок “базарного” типу. Порušуються всі існуючі правила раціонального облаштування території, будівельні, екологічні, санітарно-гігієнічні норми і стандарти, нормативи соціального і інфраструктурного забезпечення населення. Наслідки і майбутні збитки від такої діяльності можуть бути катастрофічними.

В умовах, коли в Україні частково стабілізувалась і поступово починає поліпшуватись економічна ситуація, треба прийняти нагальні заходи щодо відновлення робіт з районного планування. На першому етапі, це може бути вироблення генпланів розвитку міст та інших населених пунктів, туристичних, курортних та інших рекреаційних зон.

Питання і завдання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте основні загальнонаукові методи, які найбільше використовуються у дослідженнях територіальної організації господарства.
2. Проаналізуйте спеціальні методи наукових досліджень просторової організації економіки. Визначте сфери їх використання.
3. Визначте роль і значення економетричних методів у регіональних дослідженнях.
4. Яке місце займають балансові методи у дослідженнях розвитку регіонів?
5. Яке місце займають оптимізаційні моделі у дослідженнях розвитку регіонів?
6. З якою метою у регіональних дослідженнях використовують соціологічні методи?
7. Визначте суть та особливості використання методів аналізу соціально-економічного рівня розвитку регіонів (методів регіональної діагностики).
8. Охарактеризуйте методи, які використовуються для визначення спеціалізації, рівнів комплексності та ефективності регіонального розвитку.

9. За якими показниками визначають рівні соціально-економічного розвитку регіонів?
10. Дайте характеристику основних видів прогнозних досліджень просторової організації галузей і регіонів.
11. Визначте суть і основні проблеми районного планування в Україні.

Рекомендована і використана література

1. Владимиров В.В., Фомин И.А. Основы районной планировки: Учебник. – М.: Высшая школа, 1995. – 224 с.
2. Генеральна схема планування території України: Затвер. Законом України від 7 лютого 2002 р. // Управління сучасним містом. – 2002. – № 1-3. – С. 165–173.
3. Гликман Н. Эконометрический анализ региональных систем: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1980. – 279 с.
4. Глівенко С.В., Соколов М.О., Теліженко О.М. Економічне прогнозування: Навч. посібник. – Суми: Вид-во “Університетська книга”, 2001. – 207 с.
5. Голд Дж. Психология и география: Основы поведенческой географии: Пер. с англ. / Авт. предисл. С.В. Федулов.. – М.: Прогресс, 1990. – 304 с.
6. Дмитриева О.Г. Региональная экономическая диагностика. – СПб.: Изд-во УЭиФ, 1992. – 273 с.
7. Долішній М.І., Стадницький Ю.І., Загородній А.Г., Товкан О.Е. Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка: Навч. посібник. – Львів: Нац. ун-т “Львівська політехніка”, 2003. – 256 с.
8. Изард У. Методы регионального анализа: введение в науку о регионах: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1966. – 660 с.
9. Концепція і стратегія розвитку та розміщення продуктивних сил України / С.І. Дорогунцов, Б.М. Данилишин та ін. – К.: РВПС України НАН України, 2003. – 284 с.

10. Котилко В.В., Санин И.И. Региональное прогнозирование. – М.: Сатурн-С, 2001.
11. Матвиенко В.Я. Прогностика: прогнозирование социальных и экономических процессов. – К.: Українські пропілеї, 2000. – 520 с.
12. Методологічні засади комплексного розвитку продуктивних сил регіонів / Б.М. Данилишин, Л.Г. Чернюк, М.І. Фашевський та ін. – К.: РВПС України НАН України, 1998. – 158 с.
13. Родоман Б.Б. Территориальные ареалы и сети: Очерки теоретической географии: Учеб. пособие. – Смоленск: Ойкумена, 1999. – 256 с.
14. Розанова Т.Г. Региональная экономическая система: методология и методика исследования. – М.: Изд-во МВТУ, 2000.
15. Рябцев В.М., Чудилина Г.И. Региональная статистика. – М.: МИД, 2001.
16. Стеченко Д.М. Розміщення продуктивних сил і регіоналістика: Навч. посібник. – К.: Вікар, 2001. – 377 с.

Розділ 4. Регіон у системі територіального поділу праці

4.1. Поняття про регіон

Поняття про територію, регіон, район. *Територія* – одне із найабстрактніших понять, яке визначає земельний, підземний, повітряний, космічний або водний (інша назва – акваторія) простір з певними межами, наприклад, територія міста, регіону, країни, територіальні води тощо. Тобто територія – це певний площинний або об’ємний простір, заповнений різноманітними об’єктами.

Регіон (від латинського regio – область): 1) теж, що район; 2) територія, акваторія, часто велика за розмірами, яка не обов’язково пов’язана з таксономічними одиницями виміру у системі будь-якого територіального членування, наприклад, Азіатський регіон, південний регіон [2, 260].

Район (від французького rayon – промінь, радіус): 1) територія (акваторія), яка відокремлюється за сукупністю будь-яких взаємопов’язаних ознак або явищ; таксономічна одиниця у будь-якій системі територіального членування; 2) у географії – цілісна територія (акваторія), що характеризується, як правило, спільністю генезису і взаємозалежністю компонентів географічної оболонки або суспільного відтворення (ці ознаки відрізняються від тих, що спостерігаються на сусідніх територіях) [2, 257].

Застосування понять “регіон” і “район” у такому класичному для вітчизняної науки розумінні сумнівів зазвичай не викликає. Проте, як тільки ми додаємо до них прикметник – економічний, виникає низка непорозумінь. По-перше, регіоналістика проникла до нас із західної англійської науки, де слово “район” відсутнє, а є лише “регіон”. Це зумовлює однозначність смислів понять “економічний район” і “економічний регіон”.

По-друге, у нас поняття “економічний район” використовується, з одного боку, як синонім “економічного регіону” – будь-якої територіальної одиниці економічного простору від локальної до великомасштабної, що може

охоплювати не тільки регіони країни, а й світу. З другого боку, в економічній географії категорія “економічного району” має чітке визначення як елемент економічного районування. Тому часто під поняттям економічного регіону розуміють лише такий великий економіко-географічний район, як, наприклад, Донецький, Подільський, Причорноморський та ін. На нашу думку, поняття економічного регіону можна застосовувати у двох значеннях, але там, де мова йде про економіко-географічні райони, треба окремо підкреслювати цей особливий аспект дослідження.

Поняття про таксони. Поняття території, району, регіону можна використовувати для вивчення будь-яких об’єктів – фізико-географічних, суспільних, економічних, політичних, історичних та багатьох інших. Для визначення специфічного змісту цих категорій впроваджено поняття про таксони. *Таксони* – територіальні одиниці, що мають особливі кваліфікаційні ознаки. *Таксонування* – один із основних методичних прийомів і методологічних підходів в географії, яка взагалі оперує не абстрактними, а такими територіями, що мають чіткі класифікаційні й типологічні характеристики [1, 64–65]. Прикладом таксонів в економічному районуванні можуть бути економічні мікро-, мезо- і макрорайони (мікрорайони районного планування, економічні підрайони, економічні райони); у промисловому економічному районуванні – промислові пункти, центри, вузли, райони і зони.

Поняття про економічний простір. *Економічним простором* називають освоєну територію, яка насичена об’єктами господарської (економічної) та іншими сферами діяльності, взаємозалежними і пов’язаними між собою. Економічний простір не може бути однорідним завдяки тому, що набір однакових компонентів фізично неможливий. Але його окремі частки – економічні регіони – можуть складатися з більш-менш однорідних елементів.

Найважливішими характеристиками простору і регіонів є обсяг ВВП (насиченість господарською діяльністю), густота населення, природно-ресурсний потенціал, основний капітал та інвестиції, показники розміщення

населення і господарства (рівномірність, диференціація, концентрація, розосередження тощо), специфіка і рівень внутрішніх і зовнішніх зв'язків, динамічність ринку товарів і послуг, населення та ін.

В економічному просторі формуються різноманітні форми організації господарства і розселення: територіально-виробничі комплекси (ТВК), промислові, транспортні центри і вузли, різні типи міст (великі, малі, середні та ін.) і систем розселення.

“Єдність економічного простору країни” зумовлена спільним державним законодавством, єдністю кредитно-фінансової і митної систем, функціонуванням інтегрованих інфраструктурних систем (енергетики, транспорту, зв'язку тощо) [3, 63–64].

Співвідношення понять “економічний регіон”, “економічний район”, “адміністративно-територіальний поділ”. *Економічний регіон* – частина загального економічного простору, всі складові якого пов'язані між собою більш тісними зв'язками, ніж із елементами зовнішнього середовища (іншими економічними регіонами). Кожен економічний регіон має свій внутрішній економічний простір, межі території, яку він займає, і зв'язки із зовнішнім простором. Економічні регіони відрізняються за площею території – від локальних (локальний ТВК, промисловий пункт, центр тощо) до великомасштабних (частка території країни, можливо й світу). Також економічні регіони можуть виокремлюватися за напрямками і формами регіонального поділу в залежності від мети дослідження. Так можна розглядати галузеві, міжгалузеві, транснаціональні, інтегральні та інші економічні регіони.

Економічний район суттєво не відрізняється від поняття економічного регіону. Але, чомусь в нашій країні переважає думка, що економічні райони – це лише великі економіко-географічні райони. Непорозуміння, як правило, виникають у тих людей, в тому числі економістів, які недостатньо знають теорію економічного районування.

Деколи районами називають також неекономічні утворення, наприклад адміністративний, міський, сільськогосподарський райони тощо. Тому дехто вважає, що економічний регіон є більш науковим терміном, ніж економічний район. На нашу думку, це не має принципового значення, головне не плутати науковий і побутовий рівні використання слів-термінів.

Адміністративно-територіальний поділ і його одиниці (в Україні – адміністративні райони, області, АР Крим, міста обласного і республіканського підпорядкування) часто використовують для визначення таких економічних регіонів, як, наприклад, обласний економічний регіон, адміністративний економічний регіон та ін. Тобто поняття економічного районування ототожнюють з адміністративно-територіальним поділом. Як правило, це спостерігається у сфері регіональної політики і управління і подібну термінологію використовують переважно управлінці. Але економічне районування і адміністративно-територіальний поділ це категорії різних таксономічних рівнів.

Адміністративно-територіальний поділ залежить від характеру влади і системи державного управління, що сформувалися в країні. Цей процес суб'єктивний, ним керують конкретні люди, тому він часто може бути продиктований звичайним свавіллям (що було характерно, наприклад, для сталінських часів). Напроти, процес формування економічних регіонів проходить об'єктивно протягом десятків років. Отже, кордони адміністративно-територіальних одиниць і економічних регіонів (районів) не обов'язково повинні співпадати.

Адміністративно-територіальний поділ в країнах з нестабільним розвитком (наприклад, у пострадянських країнах порівняно з консервативною Західною Європою) часто змінюється з приходом кардинально нової форми влади. Так, в Україні у 2005 р. спостерігалася спроба повної зміни регіональної системи управління і самоврядування. Проте населення її абсолютно не сприйняло завдяки побоюванню отримати чергову владну несправедливість. З огляду на доцільність ця реформа

необхідна, бо стара система адміністративного поділу не відповідає сучасним вимогам формування ринкової економіки і демократичного устрою суспільства, але для збереження громадського спокою і стабільності її впровадження ліпше відкласти до найкращих часів.

Але виділення економічних регіонів – це не тільки процес задоволення допитливості науковця, а й пошук конструктивних рішень по вдосконаленню управління розвитком регіонів. Отже, повністю ігнорувати чинний адміністративно-територіальний устрій країни неможливо, тому в економічному районуванні деколи доводиться поступатися науковими принципами. Але слід пам'ятати про те, що, коли мова йде про обласні та інші подібні адміністративні економічні регіони, їх виділення є умовним і вони являють собою штучно створені наукові категорії.

В ідеалі адміністративно-територіальний поділ (як система управління економікою регіонів) і економічне районування (виділення регіональних економічних систем) повинні співпадати. Лише такий варіант дозволяє ефективно організувати соціально-економічний розвиток регіонів, що і є головним завданням регіональної економіки. Так, наприклад, в США для виконання програм розвитку відсталих регіонів адміністративно-територіальний поділ не змінюють, але створюють спеціальні органи влади (адміністрації з виконання програм), особливо для територій, межі яких не співпадають з адміністративно-територіальними одиницями. Прикладом можна вважати програму “Освоєння і розвитку ресурсів долини ріки Теннессі”, що бере свій початок ще з часів правління Ф. Рузвельта і діє до тепер. Її оцінюють як найкращій у світі зразок ефективної регіональної політики, а досвід вивчають в американських університетах і бізнес-центрах.

Суть поняття “економічний регіон”. Попередній огляд теоретичних положень регіональної економіки дозволяє дати уточнене і доповнене визначення економічного регіону (району).

Економічний регіон (район) – це 1) невід’ємна частка загального єдиного економічного простору країни або світу (світової економіки), яка має свої межі й унікальне географічне положення;

2) територія, що має спільність природних, соціально-економічних, національно-культурних та інших умов розвитку;

3) територіально-господарське утворення системного характеру, між складовими якого внутрішні зв’язки тісніші, ніж зовнішні.

Економічні регіони відрізняються за спеціалізацією, рівнем та умовами розвитку, масштабами території, формами організації господарства, механізмами управління їх розвитком та іншими ознаками. Не існує однакових, можуть бути лише схожі економічні регіони.

Економічні регіони формуються як результат територіального поділу праці.

4.2. Територіальний поділ праці і територіальна організація господарства

Суть і форми суспільного поділу праці. Поділ праці – базова категорія суспільства. Із ускладненням розвитку суспільства поступово ускладнюється й поділ праці, загальною умовою існування якого є об’єктивна нерівність суб’єктів і об’єктів суспільного відтворювання: природи, спроможностей і потреб людини, видів діяльності. Найстарішим є *природний поділ праці* – за віком (дитяча праця і поняття працездатного віку) і статтю (жіноча і чоловіча праця) людей, їх фізичними та інтелектуальними можливостями (поділ на мисливців, знахарів, вождів), кровно-родовою приналежністю до відповідних соціальних груп (наприклад, кастовий поділ праці в Індії).

На більш високому рівні розвитку людства починається процес розподілу функцій в суспільстві, що викликає формування *суспільного поділу праці* (СПП). Виокремлюються розпорядницькі і виконавчі, виробничі і невиробничі функції. Із ускладненням виробничої діяльності з’являються *функціональний, професійний і технологічний (технічний) поділи праці.*

Апофеозом поділу останнього стали конвеєри. З розвитком промисловості формувалися нові види спеціалізації – *цехова, заводська, галузева* тощо.

Спеціалізація – це не лише сам процес поділу (диференціації) праці, а й результат цього процесу (спеціалізовані підприємства, їх об'єднання в галузеві, міжгалузеві комплекси). Виділяють наступні *форми спеціалізації підприємств – предметну (випуск готових виробів, по-детально, технологічну), територіальну*. Територіальна спеціалізація підприємства відображає його розташування на певній території.

Поряд із спеціалізацією (диференціацією) виникає *кооперування (інтеграція)* – процес встановлення виробничих, економічних, організаційних та інших зв'язків між різними видами діяльності і підприємствами. Спеціалізація і кооперування два протилежних (поділ і об'єднання), але взаємозалежних процеси, окреме існування яких немає змісту (сенсу). Ще одним видом інтеграційних процесів слід назвати *комбінування* – процес локалізації на одному підприємстві різних технологічно послідовних і додаткових стадій виробництва. Останні, як правило, пов'язані із переробкою відходів і побічної продукції основного виробництва. Найяскравішими прикладами комбінування є металургійні і хімічні комбінати. Комбінування може бути й просторовим, у цьому випадку воно співпадає з комплексоутворенням.

Спеціалізацію, кооперування і комбінування називають *формами суспільної організації праці* (ФСОП). До них додають також *концентрацію* (розмір, обсяг) виробництва, яка буває *агрегатною, заводською, організаційно-управлінською, територіальною* тощо. Перші три ФСОП відображають якісну (суттєву) сторону виробничого процесу, концентрація – його кількісні характеристики. Концентрація може мати і регіональні ознаки.

Суть існування ФСОП – ріст продуктивності і економічної ефективності виробництва за рахунок економії і удосконалення праці. Диференціація суспільного поділу праці і далі буде поглиблюватися, що призведе до подальшого ускладнення її наукової класифікації.

Поняття про територіальний поділ праці (ТПП). *Територіальний поділ праці*, з одного боку, є невід’ємним проявом (видом) суспільного поділу і організації праці, тобто він складається із всіх вищерозглянутих його форм і елементів. Але, з другого боку, він має й власні риси формування, оскільки його утворення зумовлене різноманітністю природних, соціально-економічних та інших умов кожної території окремо. Отже, ТПП відображає регіональні особливості географічного і соціально-економічного простору.

Обов’язковою умовою існування ТПП, як і СПП, є встановлення економічних зв’язків (зв’язків з кооперування) між регіонами, тобто, ТПП за своєю суттю є *територіальною організацією праці (ТОП)*, або *господарства (ТОГ)*.

Всі форми суспільної організації праці мають специфічний прояв через форми територіальної організації праці. *Територіальна спеціалізація (спеціалізація регіонів)* – це не простий набір окремих видів виробництва та послуг у регіоні, викликаний сприятливими факторами і умовами розвитку. Під спеціалізацією регіонів розуміють такий обсяг виробництва та послуг, який задовольняє не тільки внутрішнє споживання, але вивозиться за межі регіону (продукція), або обслуговує потреби у послугах інших регіонів.

Територіальна концентрація – це скупчення на території господарської діяльності, що викликає агломераційний (або мультиплікаційний) ефект зростання виробництва. На цій основі побудована теорія полюсів зростання Ш. Перру. Але надмірна територіальна концентрація може призвести до негативного ефекту – погіршення екологічного стану довкілля, недостатнього розвитку інфраструктури регіону, чим, наприклад відрізнялася радянська планова економіка, в якій виробництво розвивалось на шкоду соціальним і екологічним потребам населення. Таку надконцентрацію прийнято називати *гігантоманією*.

Розвиток *територіального кооперування і комбінування* в середині регіону сприяє комплексній організації господарства, оскільки формує

районні територіально-виробничі комплекси, які М.М. Колосовський називав “районними комбінатами”.

Поряд з терміном ТПП у вітчизняній науці часто використовують поняття “*географічного поділу праці*” (ГПП), яке було запропоноване відомим радянським економіко-географом М.М. Баранським. Обидва поняття співпадають за змістом, коли під економічним регіоном розуміють будь-який економічний простір (за масштабами площі та внутрішнім складом елементів господарювання). У випадку ототожнення економічного регіону з економіко-географічним районом термін ТПП використовують безпосередньо для даної ситуації, а ГПП – для інших ареалів економічного простору.

Існують також поняття “*міжрайонного (міжрегіонального) поділу праці*” і “*міжнародного географічного поділу праці*” (“*міжнародного поділу праці*”). На нашу думку, вони є уточненням загального територіального або географічного поділу праці для конкретних об’єктів дослідження – економічних районів (регіонів) і країн (регіонів) світу.

Поняття про територіальну організацію господарства та її форми. *Територіальна організація господарства (ТОГ)* є результатом і проявом територіального поділу праці (або ТОП) і складається із територіальних процесів і територіальних структур. *Територіальні процеси* ідентифікуються як явища територіальної *диференціації* (спеціалізації) і *інтеграції* (кооперування і комбінування), територіальної концентрації, суть яких була розглянута вище.

До того слід ще додати деякі зауваження з приводу концентрації виробництва. Безумовно, що вона має значний економічний ефект, крім випадків гігантоманії. Але немаловажну економічну роль грають середні і малі підприємства та фірми, які є більш гнучкішими щодо змін ринкового попиту і можуть швидко перебудуватися і перепрофілюватися на інше виробництво (економічні втрати при цьому будуть мінімальними, порівняно з підприємствами-гігантами). Вони також є більш вигідними для виробництва унікальної, дорогої продукції, переважно у сфері високих

технології. Надзвичайно ефективна їх діяльність у малому бізнесі інфраструктурного призначення.

Наслідком територіальних процесів є формування *територіальних структур* – територіальних господарських поєднань підприємств та інших об'єктів господарювання, поєднаних між собою різними формами зв'язків. В принципі існує лише дві таких форми: угруповання і комплекс. *Групове локальне розміщення підприємств* дає економію витрат за рахунок спільного використанні природних ресурсів, населення, інфраструктури тощо.

Комплексне розміщення підприємств сприяє виникненню ще одного додаткового економічного ефекту за рахунок встановлення тісних виробничих зв'язків між підприємствами, які зменшують витрати на постачання сировини і матеріалів з інших регіонів, утилізацію відходів, оскільки продукцію або відходи одного виробництва переробляють інші підприємства-сусіди. Таку форму розміщення називають *територіально-виробничим комплексом*. Більш точною слід вважати назву *територіально-господарський комплекс*, оскільки ТВК складається не лише з об'єктів виробничої, а й всіх інших форм людської діяльності.

Форми ТОГ мають різний таксономічний прояв. В економічній географії і науці про РПС було прийнято виділяти такі *форми територіальної організації промисловості*:

- *промисловий пункт* – одне спеціалізоване підприємство з інфраструктурою і підприємствами, що обслуговують потреби населення (рівень невеликого населеного пункту);
- *промисловий центр* – два і більше спеціалізованих підприємств, не пов'язаних між собою виробничими зв'язками, що відповідає груповій формі розміщення (рівень міста);
- *промисловий вузол* — два і більше спеціалізованих підприємств, переважно пов'язаних між собою виробничими зв'язками, що

відповідає комплексній формі розміщення – локальному ТВК (рівень міста, агломерації);

- **промисловий район** – територія з великою концентрацією промисловості – промисловий ТВК (рівень великої агломерації, області, економічного району, можливо й сукупності економічних районів);
- **промислова зона** – сукупність суміжних промислових районів – зональний ТВК (рівень великої частини країни, урбанізованої зони типа мегалополіса).

Крім промислових виділяють також спеціальні *форми територіальної організації* для *сільського, лісового господарств, гірничодобувної промисловості, рекреаційного комплексу*.

Для економіки загалом виділялися ***інтегральні форми територіальної організації господарства***:

- **економічні мікрорайони** – ТВК декількох адміністративних районів (частина області);
- **економічні підрайони** – ТВК області, як складової економічного району (рівень області);
- **економічний район (великий економічний район)** – ТВК (ТГК) декількох суміжних областей (частина країни);
- **господарський комплекс країни** – ТГК країни в цілому.

У розвинених країнах переважає, як правило, регіональне планування розвитку проблемних територій. Однією із формалізованих версій територіальної організації господарства регіону стала модель “центр–периферія” Дж. Фрідмана, яка дозволяє виділити ареали регіону з різними рівнями і перспективами розвитку.

4.3. Види економічних регіонів. Проблеми типології

До виділення економічних регіонів можна підходити з різних позицій залежно від мети і методології дослідження, тому різноманітність їх видів може бути необмеженою.

Традиційні види економічних регіонів

1. **За масштабами території.** Економічні регіони, як частка економічного простору, можуть займати різну площу – від малої (локальні ареали) до великомасштабної (частини світу). Це характерно для регіонів будь-якої форми і рангу. Наприклад, з метою вироблення програми розвитку проблемного містечка або іншого невеликого населеного пункту його територію можна розглядати як локальний економічний простір – економічний регіон. Для районного планування виділяють економічні мікрорайони – частини економічного простору області. Для розробки програм соціально-економічного розвитку областей України останні вважають економічними регіонами обласного рівня. Економіко-географічні райони також часто визнають за економічні регіони.

Окремі ареали розвитку і розміщення будь-якої галузі можна розглядати як галузеві економічні регіони у межах однієї країни, або цілого світу. Таким способом можна районувати й міжгалузеві комплекси. Території, які займають об'єкти великих компанії, також можуть становити економічні регіони як у масштабах країни, так і світу. Економічні регіони транснаціональних компаній (ТНК) за своїм профілем можуть бути як галузевими (спеціалізовані фірми), так і міжгалузевими (наприклад, холдінгові компанії, промислово-фінансові групи, багатофункціональні організації).

Регіональні економічні об'єднання країн світу також формують власний економічний простір, якій можна вважатися великим економічним регіоном, наприклад, територія Євросоюзу.

2. **За внутрішнім складом господарства.** За цією ознакою виділяють *галузеві* (за галузевою класифікацією господарства), *міжгалузеві* (за об'єднанням подібних або взаємозалежних галузей), *інтегральні* (за сукупністю усіх об'єктів територіально-господарської системи) економічні

регіони. В останньому випадку розподіл на економічні регіони співпадає з економіко-географічним районуванням.

Внутрішня структура господарства регіонів може відрізнятися також набором видів діяльності, профільюючими галузями, пропорціями співвідношень між елементами галузевої та територіальної структур.

3. За формою власності і особливостями організації компаній. У ринковій економіці найбільшу роль у формуванні економічного простору відіграють великі компанії і фірми (особливо ТНК), обсяги виробництва і доходів яких часто перевищують ВВП і держбюджети окремих країн. Тому інтерес до вивчення їх територіальної організації і формування економік *транснаціональних регіонів* дуже великий.

До середини ХХ ст. у світі переважала міжгалузєва спеціалізація, тобто торговельний обмін був представлений переважно готовою продукцією і сировиною. Науково-технічний прогрес, нові форми організації виробництва зумовили розвиток міжнародного поділу виробничого процесу переважно в середині самої фірми. Такий процес назвали *фордизмом*, оскільки він ґрунтується на випуску дешевої масової продукції через конвеєризацію виробництва і використовує малокваліфіковану працю. Великі компанії-виробники почали відкривати свої філії у відсталих країнах, де є дешева робоча сила і зосереджений масовий споживач їх продукції. Отже, ТНК розміщують у слаборозвинених країнах базові і стандартизовані види виробництва, а в розвинених країнах залишають науково-дослідні і конструкторські види діяльності, а також розвиток високих технологій, що вимагає високої кваліфікації працівників.

Поступово фордизм змінив *постфордизм* – нова форма розміщення виробництва у постіндустріальному суспільстві, яка ґрунтується на гнучкому виробництві спеціалізованої дрібносерійної продукції для сегментованого ринку. Процес виробництва організують мережеві компанії, що охоплюють і малі, і середні підприємства. Такий спосіб організації викликав феноменальну ситуацію, коли регіон або компанія більше включені у

міжнародний, ніж у внутрішньонаціональний поділ праці. Також все більше значення мають внутрішньофірмові потоки фінансів і інвестицій, створення допоміжної інфраструктури. Цілі підрозділи переселяються в інші країни на велику відстань від центру прийняття корпоративних рішень [10]. Посилення процесів міжнародної інтеграції, все більша відкритість національних економік можуть призвести до виникнення нових, поки ще непередбачених форм територіальної організації.

У пострадянських країнах в економічному районуванні слід враховувати не лише можливості формування таких компаній і фірм, а також наявність на території регіону підприємств різних форм власності (державної, акціонерної, приватної, з участю іноземного капіталу та ін.) і нових для нас форм організації виробництва (холдингів, спільних підприємств, фінансово-промислових груп та ін.).

4. За метою формування. Певна частина економічних регіонів формується, що називається “з нуля”. Це не означає, що їх розвиток починається на зовсім неосвоєних територіях. Територія може бути і старою, історично відомою, але знаходиться у стані соціально-економічного занепаду, тому і виникає потреба її оновлення – створення нових видів виробництва, реконструкція старих, розвиток інфраструктури тощо. Такі регіони називають *проблемними (депресивними, відсталими* тощо). До них включають також *райони екологічного лиха, райони, що постраждали внаслідок стихійних і техногенних катастроф*. Подолання кризових ситуацій часто вимагає повної реконструкції їх господарства.

Ще одним різновидом таких територій є *регіони піонерного освоєння*, які розвивають з метою освоєння цінних природних ресурсів, розміщених зазвичай в екстремальних природних умовах – високогір'ях, пустелях, джунглях, тайзі, північних районах з суворим кліматом тощо. Освоєння “диких” територій вимагає спеціальної організації і методів будівництва, а також господарської діяльності (наприклад, впровадження вахтового методу праці).

Для ефективного вирішення питань розвитку проблемних територій виробляють *цільові комплексні програми* і тому такі регіони часто називають *програмними*. Не слід їх мішати зі звичайними регіонами, що підлягають чинному державному територіальному плануванню, наприклад, з адміністративними областями України, для яких постійно (в строки, встановлені законом) розробляють програми соціально-економічного розвитку. Проблемні і піонерні регіони, як правило, не пов'язані із системою планувальних територіально-адміністративних одиниць і мають чітку, кінцеву мету реалізації програми.

До програмних регіонів належать також райони, основою розвитку яких стає не лише реформування економіки, а й зміни у системі самоорганізації території, наприклад, розвиток самоврядування шляхом демократизації громадських суспільств, федералізація та інші форми надання більшої самостійності регіонам, автономізація з метою вирішення національно-етнічних і релігійних проблем тощо. Найяскравішим зразком таких територій є євро регіони.

Програми розвитку також розробляють для спеціальних економічних зон.

5. За формою спеціального інвестування та надання пільг. Території, яким надаються пільги у сфері інвестування, оподаткування, діяльності банкової, митної та інших фінансово-економічних систем, називаються спеціальними або вільними економічними зонами. Вони створюються з метою залучення капіталу для того, що б підштовхнути розвиток економіки регіону або цілої країни. Особливе значення вони мають для розвитку: маленьких (за розмірами) країн з вузькою господарською спеціалізацією; відсталих і старопромислових регіонів; припортових і прикордонних територій; центрів науково-технічних досліджень; туристичних та інших комплексів. Для таких територій встановлюються спеціальні кордони, державою чи регіональною владою виробляються особливий тимчасовий статут і програми розвитку.

6. **За іншими ознаками.** Різноманіття типів регіонів можна визначати також за рівнем їх економічного розвитку (розвинені і відсталі, депресивні регіони), за ступенем інвестиційного ризику і привабливості, за характером спеціалізації, за ступенем комплексності господарства регіону, за рівнем ефективності використання ресурсного потенціалу – сукупності природного, трудового, економічного, науково-технічного та багатьма іншими ознаками і чинниками розвитку.

Нові концепції регіонів

У теорії регіональної економіки останнім часом з'явилися нові концепції, які в цивілізованих країнах відображають сучасні тенденції посилення регіоналізму – устремління регіонів до політичної і економічної самостійності.

Поділ регіонів за суттю і змістом їх внутрішньої структури. У світовій регіональній науці найбільш розповсюдженні чотири *парадигми регіонів*:

1. *Регіон як квазідержава* являє собою відносно уособлену підсистему держави і національної економіки. У більшості країн регіони акумулюють все більше функцій і фінансових ресурсів, що раніше належали центру. Пожвавлюються процеси децентралізації або федералізації країн. Наприклад, у Бельгії створенні нові федерації. Дуже цікаві тенденції спостерігаються у Великій Британії (питання самостійності Північної Ірландії, Шотландії), Іспанії та ін.

Об'єктом дослідження в цьому разі є удосконалення механізму взаємодії загальнодержавної і регіональної влад, форм міжрегіональних економічних відносин.

2. *Регіон як квазікорпорація.* За цією якістю регіон є великим суб'єктом власності (регіональної і муніципальної) і економічної діяльності. Регіону треба управляти своєю власністю, вступати у стосунки з іншими регіонами і країнами. Йому треба захищати власну торговельну марку, боротися за вищий інвестиційний і підприємницький рейтинги, за трансферти та

економічні пільги тощо. Тобто регіон є учасником конкурентної боротьби на ринках товарів, капіталу, праці і взаємодіє з національними і транснаціональними корпораціями.

3. **Регіон як ринок.** Вплив регіону як квазідержави і квазікорпорації сприяє зближенню ринкових ареалів із межами регіонів. Нині виникає нова наука – **регіональне ринкознавство**. Такий підхід до регіону акцентує увагу на загальних умовах економічної діяльності (підприємницький клімат) і особливостях регіональних ринків товарів, послуг, праці, кредитно-фінансових ресурсів, цінних паперів, інформації, знань тощо.

Три розглянуті парадигми об'єднуються між собою через пошук компромісних рішень взаємодії ринкового саморегулювання, державного регулювання і соціального контролю у регіоні.

4. **Регіон як соціум.** У цьому аспекті на першій план виступають інтереси різних груп населення у сфері освіти, охорони здоров'я, культури, охорони навколишнього середовища та проблем розселення [3, 70].

Поняття про економічні кластери. За М. Портером, **кластер** – це “сконцентровані за географічною ознакою групи взаємопов'язаних компаній, спеціалізованих постачальників, постачальників послуг, фірм відповідних галузей, а також організацій, пов'язаних з їх діяльністю (наприклад, університетів, агентств із стандартизації, торговельних об'єднань) в певних областях, що конкурують між собою, але разом з тим ведуть спільну роботу” [14].

Ще раніше А. Маршалл визначив три основні ознаки таких локальних концентрацій спеціалізованої діяльності у термінах **концепції зовнішніх економік (External Economies)**: наявність доступної кваліфікованої праці; зростання обслуговуючих і допоміжних галузей; спеціалізація різних фірм на певних стадіях і сегментах виробничого процесу. М. Портер доповнив ці характеристики ще чотирма поняттями: характером стратегій фірм і міжфірмової конкуренції в країні; факторними умовами (витратами на постачання природних ресурсів, дешевою некваліфікованою працею

порівняно із знаннями, прогресивними технологіями); умовами попиту на продукцію; наявністю споріднених і обслуговуючих галузей, що стимулюють кооперування.

Крім розглянутих тут визначень кластеру, нині пропонується ще досить багато інших. Однозначного поняття “кластеру” поки ще не існує, тому часто використовують таку термінологію:

- *індустріальні райони;*
- *нові індустріальні місця;*
- *територіальні виробничі комплекси;*
- *неомаршалловські вузли;*
- *регіональне інноваційне середовище;*
- *сітьові області;*
- *регіони, що навчаються.*

Хоча ці категорії за змістом відрізняються одна від другої, деколи їх застосовують як рівнозначні.

Відрізняють дві основних форми кластерів: промислові (за функціями) і регіональні (за єдністю економічного простору). **Промисловий кластер** фокусується на конкуренції в середині сектора (галузі). Він складається з чинних об’єктів, ресурсів і видів діяльності, які об’єднуються разом для розвитку, виробництва, продажу товарів і послуг. Промисловий кластер, як правило, не прив’язаний до будь-якого урбанізованого ареалу і може охоплювати значну територію регіону або країни. У вітчизняній науці це відповідає галузевим (міжгалузевим) економічним районам. Але в умовах ринкової економіки, з огляду на форми організації виробництва і власності, промисловий кластер може відповідати великій багатофункціональній компанії, холдингу, концерну, ТНК, іншій формі міжфірмових об’єднань, складові елементи яких розміщені розпорошено на великій за площею території.

Регіональний кластер – це просторова агломерація схожої і взаємопов’язаної економічної діяльності, яка формує основу місцевого

середовища, сприяє перепливу знань, стимулює різні форми навчання і адаптації. Такі кластери звичайно складаються з малих і середніх підприємств. Центральний елемент їх успіху зосереджений у силі соціального капіталу і географічній близькості. Фірми в них менше пов'язані між собою, ніж у промисловому кластері. У вітчизняній науці регіональним кластерам відповідають економічні райони (точніше малі їх форми – економічні підрайони і мікрорайони, локальні ТВК) [9, 102–123].

Проблеми типології регіонів

Вище розглянуті форми існування економічних регіонів показують наскільки різноманітними можуть бути підходи щодо їх класифікації. В середині кожного виду (класу) регіонів можна виділити ще й окремі їх типи, які відображають відповідний ранг і характер розвитку регіонів. Наприклад, є декілька форм спеціальних економічних зон; проблемні регіони поділяються за рівнем і специфікою їх відсталості; інвестиційні регіони – за ступенем привабливості тощо.

Як правило, типологію регіонів можна провести значно точніше за допомогою кількісних методів дослідження. Так, наприклад, рівень економічного розвитку регіонів достатньо легко визначається показником ВВП на душу населення. Рівень екологічного неблагополуччя можна визначити модулем техногенного навантаження (обсяг викидів і відходів, що припадає на одиницю площі регіону). Гіршою є ситуація, коли типологія здійснюється за якісними ознаками, що не піддаються кількісному виміру. У таких випадках правильність типологізації залежить від досвіду, наукової інтуїції і знань дослідника. Але загалом класифікація і типологія економічних регіонів залежать у першу чергу від мети, а у другу – від методів дослідження.

У регіональному аналізі використовують переважно досвід, напрацьований регіональною наукою високорозвинених країн із урахуванням “місцевих” особливостей.

4.4. Структура економічного регіону

Складові економічного регіону: природа – господарство – населення.

Основою економічного простору регіону є його господарства (сукупність усіх галузей виробничої і невиробничої діяльності), але воно формується у природному середовищі і існує завдяки і для населення. Природа у цій тріаді є первинною, історично вона виникла раніше і не підпорядковується законам існування суспільства. Розвиток господарства в значній мірі залежить від природних умов і ресурсів. Усі найновіші технології, коли розглянути увесь ланцюжок зв'язків від кінцевої продукції до первинної сировини, також беруть свій початок у природному середовищі.

Господарська діяльність переважно негативно впливає на природу, яка в свою чергу через зворотну дію погіршує функціонування господарства і життя населення. Людина як біологічний об'єкт залежить від природи, а як частина суспільства – від економічних і соціальних законів. Отже, тріада “природа – господарство – населення” є триединою, взаємозалежною, суперечливою, найскладнішою системою, протиріччя існування якої повністю подолати неможливо. У зв'язку з цим економічні регіони не можна розглядати лише як економічні об'єкти, ізолювано від їх суспільних і природних аспектів функціонування.

Кожен економічний регіон є неповторним, тому що на його території діє своя унікальна система “природа – господарство – населення”. Регіон можна уявити у вигляді мережі (схеми) природних об'єктів, на яку накладається мережа (схема) розселення і мережа (схема) техногенних (господарських) об'єктів.

Природна мережа представлена різноманітними природними комплексами (ландшафтами) і географічними об'єктами. Частина з них залишається відносно “дикою” – малоосвоєною. Це – **“вікна” біосфери** [17, 147]. Інша територія зайнята антропогенними (зміненими діяльністю людини) ландшафтами, одні з яких трансформовані мало (рекреаційні, лісо- і

сільськогосподарські території), другі – кардинально (від територій селищ до територій міст, агломерацій). Існують й повністю знищені природні комплекси – *“бедленди”* техногенного походження (кар’єри, відвали, засолені, еродовані території та ін).

Система розселення складається із *селитєбної території* (земля, що зайнята під житлові будинки, двори, вулиці, сквери, присадибні ділянки тощо) – від хутора до високоурбанізованої зони. Схема розміщення господарства переважно співпадає із схемою розселення і разом вони утворюють мережу згустків (центрів, ядер – різного рангу) населення, промисловості, інфраструктури, тобто формують *“техногенні” зони*. Між ними розташовані *“коридори”* (транспортні шляхи та інші комунікації). Перехідні (між техногенними зонами і біосферними вікнами) території також частково зберігають природну складову регіону.

Для більш ефективного функціонування системи “природа – господарство – населення” слід створити ще й *“зелені коридори”* між об’єктами дикої природи з метою її збереження. Вони повинні проходити і через освоєнні території. Така захисна система організації простору була досліджена і запропонована відомим російським географом Б.Б. Родоманом, якій назвав її *“поляризованим ландшафтом”* [12].

Система “ядро – периферія” регіону розглядає диференціацію території регіону за ступенем її освоєння.

Економічний простір регіону – нерівномірний. В ньому виділяють *“ядро”* – територію, де сконцентровані промисловість, населення, інфраструктура регіону, і, до якої тяжіють всі інші промислові, транспортні, інфраструктурні вузли, центри і пункти району. Як правило, ядром виступає або багатофункціональний адміністративний центр, або економічно високорозвинене місто, агломерація. Може існувати й декілька ядер регіону, між якими встановлюється відповідна ієрархія підпорядкованості, а також – тісні транспортні та інші зв’язки, які поєднують територію в спільний

економічний простір. Такі регіони називають **“вузловими” (центральноними, поляризованими)**.

Слабо освоєна територія регіону (це можуть бути й сільськогосподарські райони) становить його **“периферію”**, яку можна вважати резервом для подальшого розвитку. Між ядром і периферією знаходяться зони з перехідним характером розвитку економіки (див. модель Дж. Фридмана, розділ 1.1).

Галузева структура регіону. Кожен економічний регіон представлений сукупністю підприємств різних галузей. Їх кількість і функціональна спрямованість залежать від факторів і умов розміщення, що мають переваги безпосередньо в цьому регіоні у порівнянні з іншими.

Як правило, набір і різноманітність галузей тим більша, чим вищий рівень розвитку регіону, чим багатогранніші спонукаючі умови розвитку. Обмежений набір характерний для районів нового освоєння: спочатку виникають галузі економічно найвигідніші (переважно ресурсодобувні); паралельно розвиваються інфраструктурні галузі і лише згодом інші галузі. У кожному регіоні галузі зазвичай представлені всіма секторами економіки: первинним (гірничодобувна, лісова промисловість, сільське господарство), вторинним (галузі обробної промисловості), третинним (сфера послуг – виробнича і соціальна інфраструктура), четвертинним (науково-інформаційна сфера). Але співвідношення між секторами і сукупність галузей завжди є різним.

У нових (ресурсних) регіонах переважає первинний сектор, у старих – три інших, у високорозвинених регіонах – третинний і четвертинний сектора економіки. Третинний сектор обов’язково є в кожному регіоні, але диверсифікація і рівень його розвитку може сильно відрізнятись.

З огляду на територіальну організацію господарства найбільше значення в галузевій структурі регіону мають комплексоутворюючі виробництва. Як правило, це – **галузі спеціалізації**, тобто ті види виробництва і послуг, обсяги

яких перевищують внутрішні потреби регіону (першій за значенням рівень галузевої структури регіону). Серед них можна виділити наступні типи:

1. Галузі спеціалізації, продукція яких вивозиться за межі регіону.

2. Галузі спеціалізації продукції і послуг, продукція яких не вивозиться за межі регіону, але притягує до себе споживача. Наприклад, рекреаційні послуги не можна вивезти, але вони можуть залучити до регіону велику кількість відпочиваючих з інших районів і країн. Крім рекреаційних, це можуть бути транспортні послуги, наприклад, портове господарство, транзитний трубопровідний транспорт та ін. У сфері виробництва такі випадки також можливі, наприклад, будівництво потужної електростанції може давати електроенергію на вивіз (передачу в інші регіони), а може сприяти виникненню поряд енергомістких підприємств.

3. Галузі спеціалізації, які представлені технологічно складними виробництвами, що охоплюють ряд послідовних, допоміжних і додаткових стадій. Наприклад, чорна і кольорова металургія, хімічна і лісопереробна промисловість, АПК тощо. Але такий варіант розвитку можливий лише при умові наявності сприятливих факторів розвитку для більшості стадій виробництва.

Серед галузей спеціалізації найбільше значення мають *експортні галузі*, продукція яких вивозиться за межі країни, або надають послуги міжнародного значення. Наявність експортних галузей свідчить про те, що в районі ефективно використовуються регіональні факторні переваги, які дають можливість випускати продукцію і послуги, конкурентноспроможні на світовому ринку. Експортні галузі визначають ступінь інтеграції регіону у світову економіку і його обличчя в міжнародному поділі праці

Другим за значимістю рівнем галузевої структури регіону є *допоміжні галузі*, які забезпечують ефективне функціонування галузей спеціалізації. Вони можуть виробляти сировину, матеріали, енергію і паливо, комплектуючі деталі, транспортні послуги, послуги зі зберігання продукції та ін.

Третій рівень галузевої структури регіону становлять *додаткові і обслуговуючі галузі*. Їх називають додатковими по відношенню до галузей спеціалізації, але їх значення може бути великим, тому що вони зазвичай забезпечують основні потреби населення. До них, у першу чергу, належать підприємства окремих видів харчової промисловості. В сучасних умовах глобалізації і нових технологій проблем із завезенням продукції широкого вжитку не виникає, але попит на свіжу, вироблену без консервантів продукцію залишається високим. Тому, місцеве виробництво свіжої молочної, м'ясної, хлібобулочної, окремих видів кондитерської продукції, овочів і фруктів завжди буде актуальним. У другу чергу, неможливо обійтися також без забезпечення населення водою, теплом, деякими іншими видами виробництва і послуг, що переважно продукуються на місцевому рівні.

До додаткових галузей можна віднести й такі підприємства, створення яких зумовлено не стільки економічними чинниками, скільки необхідністю забезпечення населення роботою. Поступово вони можуть перетворитися на галузі спеціалізації. Чинник дешевої робочої сили є нині одним із найвпливовіших щодо виникнення трудомістких виробництв (переважно легкої промисловості, виробництва побутової техніки та ін.).

Існують і такі додаткові галузі, поява яких може бути викликана наявністю в регіоні сприятливих чинник розвитку. Але обсяги виробництва недостатні або не вигідні для вивозу продукції за межі регіону і в змозі забезпечувати лише внутрішні потреби.

Не слід також виключати наявності в регіоні виробництв, виникнення яких неможливо пояснити об'єктивними чинниками. Це частіше за все викликане впливом суб'єктивного людського чинника (характером влади і тому подібним).

Немаловажну роль у формуванні економіки регіону відіграє *виробнича і соціальна інфраструктура*. Об'єкти виробничої інфраструктури (транспорт, зв'язок, інженерні комунікації – водо- і теплопостачання, постачання електроенергії та ін.) обслуговують потреби промислового і

сільськогосподарського виробництва. Соціальна інфраструктура (транспорт, зв'язок, навчально-виховні, медичні заклади, торгівля, сфера комунально-побутових послуг та ін.) обслуговують щоденні потреби населення.

Об'єкти інфраструктури регіону на рівні країни самі складають окремі галузі господарства виробничої і невиробничої сфер – транспортний комплекс, науково-освітня і медична галузі та ін. Слід підкреслити, що, за зарубіжною класифікацією господарської діяльності, всі галузі економіки, крім промисловості і сільського господарства (разом з мисливським, рибним і лісовим господарством), належать до інфраструктури, у тому числі будівельний, транспортний та інші комплекси, які, за радянською класифікацією, відносились до виробничої сфери діяльності.

Стан інфраструктури у постіндустріальній стадії розвитку країн стає найвагомим фактором соціально-економічного зростання і починає безпосередньо впливати на появу нових видів господарської діяльності, отже, викликає так званий “мультиплікаційний” ефект зростання економіки (за концепцією Ш. Перру). У пострадянських країнах, де інфраструктура особливо соціальна розвивалась за остаточним принципом, низький її рівень гальмує залучення іноземних інвестицій і загальний економічний розвиток.

Спеціалізація, комплексність, ефективність економічного регіону.

Спеціалізація регіону залежить від сукупності сприятливих соціально-економічних, природних, історичних та інших умов і факторів розвитку. Вона може бути вузькою (представленою малою кількістю галузей) і широкою (представленою значним різноманіттям виробництв і послуг), що зумовлене як специфікою факторів розвитку, так й ступенем відкритості економіки (інтегрованістю регіону в національну і світову економіку). Спеціалізація регіону відображає його народногосподарські функції.

Спеціалізація регіону та її ефективність обчислюється із допомогою спеціальних таблиць і коефіцієнтів. У табличному методі враховують частку галузі у загальному обсязі виробництва в регіоні, а також її ранг (місце, яке займає галузь серед інших). Коефіцієнти спеціалізації відображають рівень

концентрації галузі порівняно із іншими галузями в регіоні, або той же галуззю в країні. Розрахункові формули наведені у розділі 1.3, де розглядаються методи аналізу соціально-економічного розвитку регіонів.

Комплексність регіону відображає ступень завершеності усієї господарської системи, пропорційності співвідношень між усіма ланками господарства, а також рівень використання природно-ресурсного, трудового і економічного потенціалів.

Ідеальна комплексність зумовлює повну стабілізацію системи на певному рівні розвитку, коли повністю відсутні диспропорції у територіальній і галузевій структурі, системі “природа – господарство – населення” регіону. Це передбачає також повну замкнутість, ізолюваність регіональної системи. В реальному житті це абсолютно неможливе, крім занедбаних, покинутих людиною територій (але подібна ситуація може бути лише тимчасовим періодом в історії розвитку регіону). Тому економіка регіону, як правило, постійно еволюціонує: зростає, стабілізується, занепадає, знову зростає і так далі. Всі елементи регіональної системи також розвиваються із різною швидкістю і кожен з них то випереджає, то відстає один від другого. Отже, гармонійний стан регіональних систем – це лише той ідеал, до якого слід наближатися.

Для регіональних досліджень використовують низку формул, що визначають комплексність та її ефективність, і які детально розглянуті у розділі 1.3. Ці формули зазвичай відображають тільки окремі сторони комплексної територіальної і галузевої організації регіону, тому що універсальна формула поки ще не знайдена.

Ефективність регіонального розвитку. Економічний регіон за своїм змістом є найскладнішою багатоелементною системою із заплутаними (часто невизначеними) внутрішніми і зовнішніми зв'язками, тому визначення ефективності його розвитку є важкою проблемою.

У таких ускладнених системах простіше обрахувати ефективність функціонування їх окремих складових. Але просте сумування окремих

ефектів не завжди ідентичне сумарному загальному ефекту всієї системи, що підтверджує концепція оптимуму за Парето. Наприклад, ефективність існування біоти повністю суперечить ефективності функціонування господарських комплексів. Те, що корисне для господарства, може бути смертельним для екосистем і навпаки. Науково-технічний прогрес також часто не співпадає з інтересами соціуму.

Отже, будь-які розрахунки ефективності, як правило, є умовними. Ми в змозі розрахувати лише незначну частку повного ефекту, переважно економічного, який зазвичай піддається примітивному обчисленню. Соціальні ефекти визначаються показниками рівня життя населення, індексами людського розвитку, які не можуть повністю відобразити дійсну якість життя. Екологічну ефективність (вірніше соціально-економічну ефективність природоохоронних заходів) розрахувати ще складніше. Слід відзначити, що поняття ефективності в природі не існує. Ми лише оцінюємо зворотну дію природи, що викликана негативним техногенним впливом людської діяльності на неї, тобто по суті справи оцінюємо недоліки власного господарювання.

Загалом регіональна ефективність визначається за методами і принципами оцінки звичайної економічної ефективності виробництва, наприклад, за максимумом сумарних доходів (прибутків), або мінімумом витрат; за показниками ефективності інвестицій, рентабельності; за ступенем власного самозабезпечення фінансами та ін.

Існують також й узагальнені, пристосовані для регіонального виміру, формули, наприклад, *порівняльна оцінка загальної ефективності регіонального комплексу*

$$E_{зр} = \sum_{i=1}^n \left(\frac{E_{ip}}{E_{ik}} \right),$$

де $E_{зр}$ – відносний показник загальної ефективності господарства району; E_{ip} – показник (індекс) ефективності i -ї галузі в регіоні; E_{ik} – показник (індекс)

ефективності i -й галузі в країні; n – кількість галузей. Індекси галузевої ефективності визначаються за формулами:

$$E_{ip} = \frac{\Delta D_{ip}}{B_{ip}} ;$$

$$E_{ik} = \frac{\Delta D_{ik}}{B_{ik}} ,$$

де E_{ip} – ефективність i -ї галузі в регіоні; ΔD_{ip} – прибуток (дохід, валова, або товарна продукція, чиста продукція) i -ї галузі в регіоні; B_{ip} – витрати (кількість зайнятих, виробничі фонди, поточні, капітальні, приведені витрати) на виробництво i -ї галузі в регіоні;

E_{ik} – ефективність i -ї галузі в країні; ΔD_{ik} – прибуток (дохід, валова або товарна продукція, чиста продукція) i -ї галузі в країні; B_{ik} – витрати (кількість зайнятих, виробничі фонди, поточні, капітальні, приведені витрати) на виробництво i -ї галузі в країні.

За своїм змістом ці формули відповідають порівняльному оцінюванню продуктивності праці, рентабельності, ефективності капітальних вкладень, абсолютної ефективності в галузі на рівні регіону і в галузі на рівні країни.

В оцінці ефективності необхідно також навчитися враховувати екологічні втрати регіону.

4.5. Проблемні регіони та їх типологія

Проблемними називають такі регіони, у розвитку яких виникає низка несприятливих обставин постійного або тимчасового характеру: занепад економіки, соціально-політичні і етнічні конфлікти, масштабні техногенні аварії або стихійні природні явища тощо. Необхідність, деколи негайна, розв'язання цих проблем викликає розробку спеціальних програм розвитку, тому часто такі регіони називають **програмними**. Одним із найскладніших

питань є визначення критеріїв (показників) проблемності і меж цих територій.

Поняття про проблемні регіони. Проблемними регіонами називаються території з особливими аномаліями розвитку і необов'язково, щоб вони були дуже великими (рівня економічного району, області). Це можуть бути й окремі населенні пункти, інші локальні об'єкти. Природно-географічні об'єкти (наприклад, басейни річок), зони техногенних аварій (наприклад, Чорнобильська) також відносяться до проблемних територій.

За О.Г. Гранбергом, *“конструктивний зміст поняття “проблемний регіон”* – територія, яка не в змозі самостійно вирішити свої соціально-економічні проблеми (або реалізувати свій високий потенціал) і вимагає активної підтримки із боку держави. Основні якісні ознаки таких регіонів: 1) особлива гострота (критичність) поширення тієї чи іншої значної проблеми, що створює загрозу соціально-економічній ситуації в країні, політичній стабільності, екологічній рівновазі; 2) наявність ресурсного потенціалу (виробничого, науково-технічного, трудового, природного), використання якого принципово важливе для національної економіки; 3) незвичайність геополітичного і гео економічного положення регіону з огляду на стратегічні інтереси країни” [4, 45].

В умовах кризових явищ на пострадянському просторі необхідно виділяти невелику кількість таких регіонів, щоби мати реальні шанси (потрібний обсяг фінансових, матеріальних та інших ресурсів) на подолання негативної ситуації. В Україні, наприклад, заявлено, що вся її територія є зоною екологічного лиха. Можливо, що так воно і є, але для реального розв'язання екологічних проблем треба відокремити лише території з найкритичнішим станом довкілля і дійсно почати на них щось робити. Розпорошення дефіцитних ресурсів на велику кількість об'єктів ніколи не дасть швидкого позитивного результату.

Регіональна економіка виділяє наступні типи проблемних регіонів: слабозвинені (відсталі), депресивні, зони екологічного лиха, території з

екстремальними природними умовами (північні райони, пустелі, високогір'я, сейсмічні зони, джунглі тощо) та ін.

Типи проблемних регіонів. Критерії їх визначення. При виділенні проблемних регіонів використовують два основних підходи. Перший складається із оцінки ступеня кризової ситуації, наприклад, це райони з глибоким постійно діючим економічним занепадом, конфліктні території, регіони стихійних і техногенних катастроф. У другому – виділяють головні об'єкти державної регіональної політики, наприклад, відсталі, прикордонні, старопромислові регіони, райони нового освоєння.

Слаборозвинені (відсталі) регіони – території, що мають традиційно низькій (порівняно із іншими регіонами країни) рівень економічного розвитку і життя населення. Для них характерні стагнація, або занепад економіки, низький рівень науково-технічного прогресу, панування відсталих екстенсивних технологій, підвищена бідність населення, здебільшого важка криміногенна ситуація, можливі етнічні, релігійні та інші конфлікти. Що цікаво, у високорозвинених країнах таких регіонів може бути більше, ніж у слаборозвинених країнах, всю територію яких можна віднести до відсталої і де регіональні відмінності невиразні.

Депресивні регіони відрізняються від слаборозвинених тим, що вони, як правило, раніше були високорозвиненими, але в умовах науково-технічного прогресу почали відставати у своєму розвитку. Для них також характерні нижчі за середні по країні показники соціально-економічного розвитку, технологічна відсталість. Проте вони накопичили значний виробничий потенціал, мають досить розвинену інфраструктуру, якісні трудові ресурси. Отже, завдяки більшому потенціалу вони мають ліпші шанси виходу із кризового стану. Основною проблемою для них є необхідність структурної трансформації і модернізації економіки. Зміст поняття “депресивні регіони” загалом співпадає з категорією “старопромислових районів”, а “слаборозвинені регіони” – з периферійними ареалами регіону.

Набір показників соціально-економічного розвитку, за якими визначають слаборозвинені і депресивні регіони, в різних країнах відрізняється як за їх кількістю, так й за якісними ознаками. В Україні за критерії їх оцінювання пропонується прийняти методи, що вироблені у європейському регіоналізмі.

Слаборозвинений регіон – це територія з рівнем розвитку промислового виробництва значно нижчим, ніж у середньому по країні. В Україні до них належать області з переважно агропромисловим напрямом розвитку, наприклад, Тернопільська, Рівненська, Чернівецька та ін.

Депресивний регіон є промислово розвинутою територією (область або її частка, чи міста та їх сукупність), кризовий стан якої є виявом структурної кризи економіки та нерівномірності розвитку промислового виробництва за галузями та регіонами країни. Такий тип регіону характеризується порівняно високим економічним потенціалом, значною питомою вагою промисловості у структурі господарства, відносно високою кваліфікацією трудових ресурсів. Але внаслідок низької конкурентоспроможності профілюючих галузей, руйнування виробничих зв'язків, переорієнтації стратегічного курсу розвитку (наприклад, колишнього військово-промислового комплексу), що зазвичай характерно для пострадянського простору, ці регіони тепер відрізняються глибоким занепадом виробництва, високим безробіттям (переважно структурним), малою інвестиційною активністю, низьким рівнем фінансово-бюджетного забезпечення і реальних доходів населення, його різким соціальним розшаруванням [13].

До депресивних регіонів можна віднести монофункціональні малі й середні міста, промислові вузли, де зосереджені підприємства гірничодобувної (наприклад, шахтні містечка Донбасу) та інших галузей промисловості, майбутній розвиток яких є проблематичним. Зупинка підприємства (воно, як правило, одне у містечку) спричиняє повну деградацію подібних населених пунктів.

В Україні через ще не подолану загальну економічну кризу до депресивних регіонів можна віднести надто велику кількість не тільки

окремих населених пунктів, а й цілих областей. У зв'язку з такою багатоадресністю негативних соціально-економічних явищ потрібна сукупність жорстких критеріїв для оцінювання рівнів розвитку регіонів, оскільки держава не в змозі надати відповідну допомогу усім слабозвиненим об'єктам. Нині в Україні є гостра необхідність в законах щодо стимулювання розвитку депресивних регіонів, за яким виділятимуться типи таких регіонів і встановлюватимуться вимоги щодо оцінки стану їх розвитку. Передбачається державна підтримка таким *типам депресивних регіонів*:

- *з низьким рівнем розвитку (1)* (це зазвичай великі адміністративно-територіальні одиниці – області та ін.);
- *які переживають значні структурні зміни (2)* (переважно адміністративні райони та міста) і поділяються: на *промислові: (2а)* (де частка зайнятих у промисловості перевищує частку зайнятих у сільському господарстві); *аграрні (2б)* (де частка зайнятих у сільському господарстві перевищує частку зайнятих у промисловості); *міста обласного значення (2в)*.

Депресивні території визначають шляхом моніторингу показників розвитку регіону, в результаті якого їм законодавчо надається статус депресивного (з визначенням терміну, на який він надається; інструментів державного стимулювання його розвитку; співвідношення державних, регіональних та інших фінансових ресурсів, що спрямовуються на виконання програми подолання стану депресивності; переліку показників, які визначатимуть результативність виконання програми; порядку здійснення щорічного контролю за виконанням запланованих заходів); укладання спеціальної угоди між регіоном і державою як гарантом виконання програми розвитку.

Показники, за якими здійснюється визначення депресивних територій:

- для регіонів першого типу (1) – за валовою доданою вартістю на душу населення, яка обчислюється як середня за п'ять попередніх років;
- другого типу (2):
- для промислових районів (2а) – за рівнем безробіття, за методологією МОП (вищим за середній по Україні та за середній по даній групі регіонів упродовж останніх трьох років), часткою зайнятих у промисловості (вищою за середню по Україні та за середню по даній групі регіонів упродовж останніх трьох років), темпами зростання у промисловому виробництві (нижчими за середні по Україні та за середні по даній групі регіонів упродовж останніх трьох років);
- для аграрних районів (2б) – за щільністю населення (нижчою за середній рівень по Україні та за середню по даній групі регіонів упродовж останніх трьох років), рівнем зайнятості у сільському господарстві (вищим за середній по Україні та по даній групі регіонів упродовж останніх трьох років), рівнем депопуляції населення (вищим за середній по Україні та за середній по даній групі регіонів упродовж останніх трьох років);
- для міст обласного значення (3б) – за рівнем безробіття, за методологією МОП (вищим за середній по Україні та за середній по даній групі регіонів упродовж останніх трьох років); часткою довготривалого безробіття (вищою за середню по Україні та за середню по даній групі регіонів упродовж останніх трьох років), рівнем середньої заробітної плати (нижчим за середній по Україні та по даній групі регіонів упродовж останніх трьох років), рівнем злочинності серед населення (кількістю злочинів на 1000 осіб) (вищим за середній по Україні та за середній по даній групі регіонів упродовж останніх трьох років) [11].

На наш погляд, запропонованих показників аналізу рівня депресії може бути замало. Наприклад, у Росії розглядається можливість впровадження від кількох до сотень показників регіонального розвитку. Потрібно науково

обґрунтувати доцільність використання достатньої їх кількості та якості, а виділення депресивних регіонів проводити селективно з врахуванням індивідуальних особливостей кожного регіону окремо.

Інструментами стимулювання розвитку депресивних територій можуть бути:

- встановлення спеціального режиму інвестиційної та інноваційної діяльності суб'єктів господарювання, що реалізують проекти в пріоритетних сферах економіки, створюють нові робочі місця, відновлюють екологічно безпечні умови життєдіяльності;
- спрямовування державних капітальних вкладень у розвиток виробничої, комунікаційної та соціальної інфраструктури;
- надання підтримки, у т. ч. фінансової, малим підприємствам, у створення інфраструктури розвитку підприємництва;
- впровадження спеціальної податкової політики;
- створення спеціальних фондів регіонального розвитку (наприклад, у ЄС діють Європейський фонд регіонального розвитку, Європейський соціальний фонд, Європейський гарантійний фонд розвитку сільського господарства, інвестиційний фонд, які є основними джерелами фінансування розвитку “еврорегіонів”);
- реструктуризація чинних підприємств і диверсифікація виробництва, тимчасова консервація збиткових підприємств, закриття підприємств, що використали можливості свого існування (вичерпані ресурси, старі технології та ін.);
- надання підприємствам державних замовлень на виробництво (особливо для об'єктів ВПК);
- виведення території з експлуатації, переселення жителів (для районів техногенних та інших катастроф);
- надання допомоги населенню, виділення кредитів на освіту, перекваліфікацію, будівництво житла та ін. [11].

Хоча в Україні закон про регіональний розвиток ще неприйнятий, почала створюватися *мережа агентств регіонального розвитку*, які на добровільних засадах розглядають проблеми соціально-економічного розвитку регіонів (вони також сприяють формуванню СЕЗ). Наприклад, створено Асоціацію агентств регіонального розвитку, до складу якої увійшли агентство регіонального розвитку “Донбас” (м. Донецьк), Центр соціально-економічного розвитку українського Примор’я (м. Миколаїв), Дніпропетровське регіональне агентство економічного розвитку (м. Дніпропетровськ), інститут муніципального і регіонального розвитку (м. Львів) та ін.

Координація діяльності таких організацій здійснює Міністерство регіонального розвитку і будівництва. Депресивні регіони залежно від функцій і галузевої структури поділяються на старопромислові, аграрно-промислові, старі видобувні.

Старопромислові регіони – найперспективніші з огляду на їх відновлення, оскільки вони мають накопичений потенціал розвитку. В принципі всі регіони раніше чи пізніше проходять стадію занепаду, що відповідає циклам розвитку Н.Д. Кондратьєва. Але одні із них встигають швидко модернізуватися відповідно до нового витка НТП, другим – необхідна державна допомога. Як правило, старопромислові райони мають найсприятливіші шанси щодо відродження завдяки їх багаторічній інфраструктурній і культурній підготовці. Особливо це характерно для так званих центральних регіонів – столичних (адміністративних) або інших історично відомих центрів. Новий їх розвиток зазвичай йде шляхом інновацій, вони стають центрами впровадження нових технологій, науково-дослідницької і конструкторської діяльності.

Існує типологія регіонів і міст по відношенню їх до особливостей інноваційних процесів, яка була розроблена у 1988 р. А. Куклинським:

- ***креативні та інноваційні регіони*** – лабораторії НТП, де зароджуються і проходять первинну апробацію базисні нововведення;

- *адаптивні території*, що здатні широко впроваджувати інновації на стадії їх масового розповсюдження;
- *консервативні ареали*, які не сприймають багатьох інновацій [13].

Дана класифікація майже відповідає типології депресивних регіонів. Отже, старопромислові райони як найперспективніші ареали розвитку економіки розвиваються шляхом створення технопарків, технополісів та інших інноваційних зон. Проте у випадку, коли в них спостерігається надмірна суперконцентрація всіх форм діяльності, виникає потреба їх розвантаження, тобто виникає розрив між їх креативними і адаптаційними можливостями сприйняття інновацій. Це призводить до освоєння переважно прилеглих територій: виникають наукові міста-супутники, “силіконові долини” та інші інноваційні ареали. Територією їх розвитку стають здебільшого “аграрно-промислові регіони” (перехідні території – провінція або напівпериферія), рідко – периферійні ареали.

Аграрно-промисловими називають досить розвинені регіони, які у своїй історії не переживали крайнощів попередніх етапів індустріалізації і урбанізації. Ті з них, що найліпше зберегли інфраструктуру, густу мережу невеликих поселень, природне середовище мають великі можливості для нового розвитку, тому для них також характерна найбільша динамічність і нестабільність.

Низка цих регіонів може становити й консервативні регіони (периферію), населення яких вперто зберігає цінності доіндустріальних культурно-економічних укладів. Такі території – найменш перспективні для нового розвитку.

Найгірші можливості щодо відновлення мають *старі видобувні регіони*. Найбурхливіший період їх розвитку припадає на стадію освоєння ресурсу. У випадку, коли це не призвело до диверсифікації господарства (появи нових галузей, прямо непов’язаних із видобутком ресурсу), на етапі вичерпання ресурсів починається їх повний занепад. Мобільна частина населення поступово мігрує, залишаються люди похилого віку і маргінальна частина

населення. Раніше чи пізніше життя у подібних регіонах зникає. Як правило, за масштабами території це – точкові ареали. Найяскравішими прикладами подібних районів є занедбані вугільні шахти і кар'єри старопромислових районів Європи, США та інших країн світу.

Піонерні регіони виникають переважно у малоосвоєних районах (периферійних зонах), коли там відкривають великі родовища природних ресурсів, особливо нафту, природний газ, руди кольорових і рідкісних металів (значення можуть мати й лісові ресурси). Шлях розвитку таких регіонів залежить, по-перше, від запасів знайдених ресурсів, по-друге, від рівня сприятливості природнокліматичних умов (останні в малоосвоєних регіонах, як правило, досить жорсткі). Невеликі запаси доцільніше освоювати економним вахтовим методом, що може мінімізувати негативні наслідки завершальних стадій виробництва.

Проте у випадку, коли запаси ресурсів дуже масштабні і освоєння їх довготривале, на піонерній території часто виникають великі і багаті урбанізовані ареали, наприклад, у Тюменській області Росії. У світовому рейтингу країн (за індексом розвитку людського потенціалу у 2003 р.), коли б Тюменську область розглядали як окрему країну, вона посіла б 36 місце (Москва також як окрема країна – 32; Росія загалом – 63). За рівнем ВВП на душу населення (із урахуванням паритету купівельної спроможності) область займає перше місце в Росії – \$ 25178 (Москва – \$ 17279) [7].

Для України, територія якої практично вся освоєна, піонерні регіони, крім невеличких нових місць видобутку корисних копалин, не є актуальними. Проте випадки відкриття великих родовищ корисних копалин не виключаються й в старих заселених ареалах, тому досвід піонерного освоєння зарубіжних країн треба вивчати.

Прикордонні регіони відіграють особливу роль у безпеці країни і розгортанні міжнародного співробітництва. Вони виконують бар'єрну, фільтруючу і контактну функції. Розрізняють три види прикордоння:

- макрорівень – усі великі суб'єкти адміністративно-територіального поділу країни (в Україні області і АР Крим), що межують з іншими країнами (в Україні їх 15, виключно приморські області);
- мезорівень – адміністративні райони у складі областей, частка зовнішніх кордонів яких співпадає з державним кордоном;
- мікрорівень – прикордонна смуга з населеними пунктами, які безпосередньо виходять або знаходяться на кордоні. За правилами Світової торговельної організації смуга прикордонної торгівлі розповсюджується на 15 км по обидві сторони кордону [4, 47–48].

Таким регіонам можна надати роль форпостів у міжнародній інтеграції країни. Прискорений розвиток прикордонних територій повинен компенсувати їх віддаленість від головних економічних центрів країни, підвищити їх ринкову конкурентоспроможність. Часто на таких територіях створюють спеціальні економічні зони.

4.6 Регіони з спеціальним режимом інвестування – спеціальні економічні зони (СЕЗ)

Поняття про спеціальні економічні зони (СЕЗ). Під СЕЗ (ВЕЗ) розуміють виділені у межах країни території, для яких створено спеціальний економічний режим функціонування: пільгові митні тарифи, спрощена процедура експортно-імпортних операцій, пільговий режим оподаткування (для національних та іноземних юридичних і фізичних осіб), вільним обмін конвертованої валюти, державні гарантії від конфіскації іноземної власності та ін. В Україні щодо кожної СЕЗ приймається окремий закон.

Мета створення СЕЗ – залучення іноземних та внутрішніх інвестицій, прискорення темпів економічного зростання, освоєння нових технологій, насичення внутрішнього ринку високоякісними товарами, організація експортних виробництв, сприяння розвитку відсталих регіонів, забезпечення більшої зайнятості населення, спільна підготовка фахівців та ін.

У світі існує понад 40 видів різних СЕЗ. Головними з них є:

- *промислово-виробничі зони*, у т. ч. експортні й експортозамінні, імпорتنі та імпортозамінні;
- *парки технологічного розвитку* (технопарки, технополіси, інноваційні центри та інкубатори);
- *сервісні зони* (зони банківських і страхових послуг, офшорні);
- *туристичні зони* (рекреаційні);
- *зони вільної торгівлі* (вільні митні, вільні порти, транзитні);
- *комплексні* (багатофункціональні: торгівельно-виробничі, науково-промислові, зони вільного підприємництва) та ін.

Більшість СЕЗ виконує змішані функції. За розмірами СЕЗ поділяються на *великі, середні й малі*, або *міні-зони* (локальні, точкові).

Існування СЕЗ має багатомісячну історію: від вільних міст (Венеція, Генуя, Брюгге) і Ганзейського союзу Середньовіччя до найсучасніших технопарків США і Японії, цілих держав – експортних, рекреаційних і офшорних зон (острівні та інші невеликі країни). СЕЗ існують практично в усіх країнах світу, їх кількість налічує сотні. Найстаріші сучасні СЕЗ були створені в Нью-Йорку, Бостоні, Філадельфії. За їх допомогою багато раніше відсталих країн світу значно поліпшили свій економічний розвиток або увійшли до високорозвинених країн (Південна Корея, Китай, Сінгапур та ін.).

В Україні створена необхідна законодавча база для формування СЕЗ, існують й інші сприятливі умови (транзитне положення країни, вихід до Чорного моря, відносно високий науково-технічний потенціал, наявність рекреаційних та інших ресурсів). Перша СЕЗ “Сиваш” почала діяти у 1995 р. У наступні роки формувалися або проектувалися такі спеціальні регіони:

- технопарки (Київський – “Напівпровідникові технології і матеріали, оптоелектроніка та сенсорна техніка”, “Інститут електрозварювання ім. Є.О. Патона”, 1999 р.; Харківський інститут монокристалів, 1999 р.; проект “Керчтехнополісу”);
- комплексні (виробничі, торговельні, транзитні, рекреаційні тощо) СЕЗ Причорноморського регіону в рамках Міжнародної інвестиційної

програми “Єврагейт” (Євразійські ворота) і проектів Парламентської Асамблеї Чорноморського економічного співробітництва (ПАЧЕС) (міжнародні проекти “Портово-промислові комплекси”, “Курортно-рекреаційні зони”, “Природні ресурси моря”, “Приморські міста Чорномор’я”) та ін.;

- транзитні СЕЗ у рамках загальної європейської транспортної політики (створення пріоритетних транспортних коридорів, у т. ч. за програмою ЄС ТРАСЕКА відновлення стародавнього “шовкового шляху”, проголошеної в 1991 р. у Празі та ін.;
- “єврорегіони” (створювалися за допомогою ЄС для підняття рівнів розвитку відсталих регіонів): – Карпатський міжнародний регіон (1993 р.; Угорщина, Польща, Україна, Словаччина); “Буг” (прикордонні території Волинської області, Люблінського воєводства Польщі, Брестської області Білорусі), “Нижній Дунай” (1997 р.; Одеська область, Молдова, три повіти Румунії);
- науково-виробничі й переважно виробничі СЕЗ: експериментальна зона “Сиваш”, “Донецьк”, “Азов” (м. Маріуполь) і зони спеціального режиму інвестиційної діяльності в Донецькій і Луганській областях, “Славутич” (зона Чорнобильської АЕС); “Яворів”, “Закарпаття”, у містах Шостка, Харків, Керч, Нововолинськ, у Житомирській області та ін.;
- туристсько-рекреаційні СЕЗ – “Курортотополіс Трускавець”, в АР Крим та ін.

Формування СЕЗ в Україні не дало значного ефекту, що зумовлено не тільки незначним терміном їх існування, а й невеликою їх привабливістю для іноземного капіталу через нестабільність країни, корумпованість влади та ін. Через це формування СЕЗ в Україні зазнало критики з боку МВФ та ЄС. Це призвело спочатку до призупинення термінів їх відкриття, а згодом влада зовсім відмовилася від їх створення, хоча в окремих регіонах спостерігалися деякі позитивні зрушення, зокрема в Нововолинську, Ковелі, частково в

Закарпатті. Отже, в Україні ситуація з СЕЗ залишається невизначеною, що вимагає більш досконалого вивчення усіх переваг і недоліків функціонування СЕЗ.

Переваги і недоліки функціонування СЕЗ. Зарубіжний досвід. До основних недоліків існування СЕЗ відносять можливість корупції з боку державних чиновників при наданні пільг та інших преференцій окремим компаніям і підприємствам та інші зловживання. На нашу думку, це – не проблема функціонування самих СЕЗ, а питання недосконалості державних органів влади і громадського контролю за їх діяльністю. Всі країни, в т. ч. сучасні демократичні і високорозвинені, колись пройшли період значних зловживань і злочинності в економічній сфері. Це здебільш характерно для початкової стадії формування капіталістичного устрою (накопичення первинного капіталу). Всі пострадянські країни, а також і Україна, не можуть минути цей закономірний етап розвитку, який розвинені країни подолали набагато раніше. Тому проблеми СЕЗ – це лише частка загальних проблем становлення нової економічної системи і формування суспільства.

Зарубіжний досвід розвитку СЕЗ доводить, що вони можуть бути корисними для стимулювання загального розвитку економіки країн, особливо відсталих. Треба тільки більш жорстко контролювати їх діяльність. Особливе значення СЕЗ мають для відродження депресивних, деградуючих і прикордонних територій. В Україні подібних територій досить багато, а прикордонні регіони належать до найменш розвинених ареалів країни.

Нині СЕЗ створені у понад 80 країнах світу, а їх кількість перевищила 700. Щорічний торговельний обіг зон становить 15–25 млрд. дол. [15, 281].

СЕЗ виконують роль експериментатора у сфері розробки моделей світової інтеграції на основі режиму преференцій. Найбільше враження від наслідків створення СЕЗ дає досвід таких країн як Сінгапур, Китай, Ірландія, Південна Корея та ін.

Сінгапур, колись віддалений екзотичний закуток світу, був відомий лише своїм портом і то завдяки тому, що був розташований на перехресті

світових морських шляхів. Упродовж останніх кількох десятиріч років він перетворився на високорозвинену державу-місто, яка у всіх світових рейтингах займає найвищі шаблі. Нині це світовий фінансово-банківській, торговельний, транспортний, нафтопереробний, туристичний і інноваційний (здебільшого у сфері біотехнологій) центр.

Китай, до початку 80-х років ХХ ст. одна із найбідніших країн світу, тепер розвивається семимільними кроками, включаючи розвиток високих технологій. Експансія китайської продукції охопила увесь світ. Китайські товари витісняють власних виробників високорозвинених країн з їх внутрішніх ринків, незважаючи на постійні обмежувальні заходів. За обсягом ВВП КНР відстає лише від США, але є припущення, що у найближчому майбутньому країна стане головним геоекономічним і геополітичним конкурентом США, Європи та інших країн – економічних і політичних монстрів світу. Все починалося з відкриття перших зон вільного підприємництва у провінції Гуандун (серпень 1980 р.). Нині вже можна говорити про загальну приморську смугу спеціальної економічної діяльності, в якій мешкає понад 200 млн. людей і яка виробляє 40 % експорту країни. Ці нові регіони розвиваються настільки швидко, що, на думку спеціалістів, вони випередили найвідсталіші західні райони КНР на 50 років. Лише на початок 90-х рр. 825 міст та інших адміністративних територій КНР були відкриті для іноземного капіталу [5, 273–291].

Ірландія, раніше також одна із найвідсталіших країн Західної Європи, починала модернізацію власної економіки з відкриття СЕЗ в районі аеропорту Шеннон, приклад розвитку якого вже став класичним у регіональній науці. Тепер Ірландія за багатьма показниками випереджає такі старі передові європейські держави, як Велика Британія, Франція, Італія.

Сьогодні СЕЗ діють майже у всіх розвинених країнах. Лише у США їх нараховується понад 200 [16, 31].

Зони вільної торгівлі – території з пільговими торговельними тарифами у сфері експорту та імпорту товарів, спеціальною митною політикою,

наприклад, *вільні міста, порти, прикордонні райони, транспортні вузли* тощо. Глобалізація світової економіки призвела до створення ще більших зон вільної торгівлі (*зон єдиного економічного простору*), які охоплюють низку країн і створюють своєрідні міжнародні економічні регіони. За своєю суттю це об'єднання країн шляхом прийняття спеціальних угод про особливе тісне економічне і торговельне співробітництво, яке у регіональній науці називається "*регіоналізмом*". Число таких міжнародних угруповань на кінець 90-х років ХХ ст., за різними оцінками, становить від 80 до 100. За даними Світового банку, в них зосереджено близько половини світової торгівлі. Найбільш відомими є Європейській Союз (ЄС), Північноамериканська угода про вільну торгівлю (НАФТА), Європейська асоціація вільної торгівлі (ЄАСТ), Азіатсько-Тихоокеанська економічна співдружність (АТЕС), МЕРКОСУР (об'єднання деяких континентальних країн Південної Америки), Південноафриканський комітет розвитку, Західноафриканський економічний і валютний союз, Південноазійська асоціація регіонального співробітництва та ін.

Створення таких об'єднань сприяє як розвитку економіки країн – членів, так і поживленню торгівлі між ними. Проте функціонування відносно закритих торговельних союзів сприяє виниканню перепон для подальшої глобалізації світової торгівлі і знижує її ефективність. У міжнародній практиці цей процес отримав назву "*торгівельних відхилень*", наприклад, у США імпортується більше мексиканських товарів тільки тому, що їх ввезення звільнене від митних тарифів. А більш дешеві товари таких країн, як, наприклад, Малайзії і Тайваню, мають менші шанси потрапити на внутрішній ринок США.

Групування країн в економічні блоки не визначає безумовного прогресу в реалізації ідей вільної торгівлі. Дилема "вільна торгівля" або протекціонізм не зникає. Також в рамках єдиного економічного союзу можуть виникати так звані "*торгівельні війни*", наприклад, рибні, виноградні, олійні, м'ясні та інші між країнами ЄС. В кінці 90-х років ХХ ст. торговельні війни почали

переростати в іншу фазу розвитку, коли під контроль однієї країни підпадають ключеві підприємства чи галузі іншої держави. Наслідком таких “зовнішньоекономічних війн” стає поступове “відторгнення” галузей від національної економіки країни і, як завершальний удар, перекачування національного доходу (“кредитний удар”) в іншу країну.

Регіональні торговельні союзи, за думкою Світової торговельної організації (СОТ), послабляють механізми регулювання міжнародної торгівлі, гальмують процеси глобальної економічної інтеграції. Але СОТ послідовно розробляє нові принципи єдиних світових правил формування торговельних блоків і вважає, що глобальну зону вільної торгівлі можна створити у 2020 р. [6].

Інноваційні зони. В умовах трансформації світової економіки від постіндустріального до інформаційного суспільства значущість науково-технічного прогресу (інновацій) стає вирішальним чинником розвитку. Країни і регіони, які не враховують цього факту, можуть залишитися на узбіччі світового прогресу і не зможуть інтегруватися у світову економічну систему. Сьогодення вимагає нових економічних ресурсів: знань, неординарних здібностей і навичок, котрі роблять можливими появу і розповсюдження нових прогресивних технологій, нової продукції і послуг. Термін “інновації” вперше був використаний ще на початок ХХ ст. австрійським економістом Й. Шумпетером для досліджень впливу науково-технічних, технологічних і організаційних нововведень на динаміку економічного зростання у рамках теорії циклів. Нині вже зрозуміло, що інновації шляхом впливу на життєвий цикл продукту викликають еволюцію галузей, регіонів, ринкових структур, підвищують їх здатність щодо виживання у міжнародній конкуренції.

Фундаментом впровадження інновацій в інформаційну епоху є *інноваційне середовище* – “специфічна сукупність відносин виробництва і менеджменту, яка підтримує культуру праці та інструментальні цілі, спрямовані на генерування нового знання, нових процесів і нових продуктів.

Специфіку інноваційного середовища визначає її спроможність генерувати синергію, тобто додаткову вартість отримують не із кумулятивного ефекту елементів середовища, але із їх взаємодії”. Стійкість інноваційної активності залежить від сучасної інформаційної та фінансової підтримки, що надають державні або регіональні інститути і організаційні структури, а також від зовнішніх (іноземних) учасників, які мають акції, або зацікавлені у виробництві і реалізації продукції відповідних підприємств [8].

Відрізняють три основних типи інноваційних зон: інноваційні центри і інкубатори, науково-технологічні парки і технополіси.

Інноваційні центри і інкубатори – це центри підтримки малого інноваційного підприємництва, де створюється сприятливе середовище для підготовки кадрів нових вітчизняних конкурентоспроможних фірм, надаються фонди венчурного (ризикового) капіталу. За джерелами фінансування інкубатори поділяються на *державні, університетські, корпоративні і приватні*. Середній термін перебування в інкубаторі нових фірм становить від одного до двох років.

Науково-технологічні парки – це територіальна група фірм з невеликими масштабами виробництва, що діють на основі використання науково-технічних розробок місцевого технічного університету або дослідницького центру. Тут концентруються компанії, що спеціалізуються на впровадженні високих технологій, створюються нові фірми, які покидають парк через 3–5 років. Видів таких парків багато, але переважають *наукові* (дослідницькі) і *технологічні* (виробничі) парки.

Технополіси – найперспективніша форма інтелектуалізації господарства, організації регіональних науково-виробничих комплексів. Як правило, це – нові міста, де співіснують промислові, науково-дослідні, селитебні і рекреаційні зони. Технополіси виступають плацдармами нових технологій [5, 304–306].

Інноваційні зони вперше почали розвиватися у США і європейських країнах в 50–70-ті роки ХХ ст. Друга хвиля з’явилася в Японії, Сінгапурі,

Китаї та інших регіонах Східної і Південно-Східної Азії. В колишньому Радянському Союзі найбільш розвиненими були закриті містечка ВПК (наприклад, Арзамас біля Горького) і наукові міста-супутники Москви (наприклад, Троїцьк, Пущіно, Зеленоград) та інших великих міст. Найвідомішими у світі є “Силіконова (Кремнієва) долина” біля Сан-Франциско, “Шосе 128” біля Бостона (на базі Массачусетського технологічного і Гарвардського університетів) у США, інноваційна зона Кембріджського університету у Великій Британії, Мюнхенський і Гейдельберзький технополіси у Німеччині, науковий центр “Цукуба” під Токіо і “Технополіс” у промисловому коридорі Токіо-Нагоя-Осака-Кобе у Японії, науково-технологічні парки Тайбею (Тайвань) і Сінгапуру та ін.

Для України формування інноваційних зон, на нашу думку, є обов’язковою умовою зростання економічного і культурного розвитку країни. У іншому випадку роль України в інтеграційних процесах може залишитися на рівні сировинного, сільськогосподарського і рекреаційного прирідку світової економіки.

Питання і завдання для самоконтролю

1. Визначте суть і відмінності понять про територію, район, регіон, таксони і економічний простір.
2. Проаналізуйте зміст поняття економічний регіон.
3. Дослідіть залежність між видами територіального поділу праці і формами територіальної організації господарства.
4. Визначте суть поняття “комплексне розміщення господарства”.
5. Охарактеризуйте основні види економічних регіонів, у т.ч. сучасні їх концепції.
6. Проаналізуйте суть поняття про економічні регіональні кластери.
7. Визначте основні складові елементи економічних регіонів і співвідношення між ними.

8. Проаналізуйте суть системи “ядро – периферія” регіону.
9. Охарактеризуйте види проблемних регіонів та визначте особливості їх розвитку.
10. Дайте характеристику основних видів СЕЗ і напрямків їх діяльності.
11. Проаналізуйте роль інноваційних зон для зростання економіки.

Рекомендована і використана література

1. Алаев Э.Б. Социально-экономическая география: Понятийно-терминологический словарь. – М.: Мысль, 1983. – 350 с.
2. Географический энциклопедический словарь. Понятия и термины / Гл. ред. А.Ф. Трешников. – М.: Сов. Энциклопедия, 1988. – 432 с.
3. Гранберг А. Учебник “Основы региональной экономики”: о структуре, методологии и содержании // Российский экономический журнал. – 2000. – № 10. – С. 61–74.
4. Гранберг А. Учебник “Основы региональной экономики”: о структуре, методологии и содержании // Российский экономический журнал. – 2000. – № 11–12. – С. 38–50.
5. Дергачев В.А. Геоэкономика (Современная геополитика). Учебник для вузов. – К.: ВИРА-Р, 2002. – 512 с.
6. Доступный з: Авдокушин Е.Ф. Международные экономические отношения. Регионализм в международной торговле / www.rsuh.ru
7. Доступный з: Где на Руси жить хорошо // Коммерсантъ. – 01.12.2003. – <http://www.kommersant.ru>
8. Доступный з: Ермаков Е.А. Инновационная составляющая интеграционных процессов: региональный аспект // Региональная экономика и управление: Электронный научный журнал. – 2007. – Апрель 13. / <http://region.mcnip.ru/modules.php?name=News&file=article&sid=100>
9. Доступный з: Марков Л.С. Экономические кластеры: понятия и характерные черты // Актуальные проблемы социально-экономического

развития: взгляд молодых ученых: Сб. научн. тр. / Под ред. В.Е. Селиверстова, В.М. Марковой, Е.С. Гвоздевой. Разд. 1. – Новосибирск: ИЭОПП СО РАН, 2005. – С. 102–123.

<http://econom.nsc.ru/ieie/smu/conference/articles/%D0%9C%D0%B0%D1%80%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%9B%D0%A1.dos>

10. Доступний з: <http://georgievsk.rsuh.ru/print.html?id=54668>

11. Доступний з: http://www.legality.kiev.ua/ilp/docs/DRAFT_LAWS/3025.HTML

12. Доступний з: <http://www.urbanecomics.ru>

13. Доступний з: www.rsuh.ru

14. Портер М.Э. Конкуренция: Пер. с англ. – М.: Издательский дом “Вильямс”, 2001.

15. Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка: Підручник / За ред. В.В. Ковалевського, О.Л. Михайлюк, В.Ф. Семенова. – К.: Т-во “Знання, КОО, 2004. – 350 с.

16. Сіваченко І.Ю., Кухарська Н.О., Левицький М.А. Вільні економічні зони. Навч. посібник. – К.: Дакор; Алеута, 2001. – 480 с.

17. Топчієв О.Г. Основи суспільної географії: Навчальний посібник. – Одеса: Астропринт, 2001. – 560 с.

18. Шаблій О.І. Основи загальної суспільної географії. Підручник Львів. нац. ун-ту. - Львів: Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003.

Розділ 5. Економічне районування та територіальна організація господарства

5.1. Економічне районування: поняття, суть, види і основні ознаки.

Економічне районування розглядається в першу чергу як метод наукового дослідження, що використовується для оптимізації територіальної організації господарства. Суть економічного районування полягає в науково обґрунтованому поділі праці на окремі таксони, виходячи з об'єктивної закономірності територіального поділу праці, комплексного розвитку господарства та пропорційного розміщення продуктивних сил. Найбільш поширене визначення економічного району є економічно цілісна частина території країни, яка характеризується такими ознаками, як спеціалізація і комплексність господарства.

Науково обґрунтоване економічне районування в першу чергу сприятиме економії суспільних витрат і як наслідок прискоренню вирішення соціально економічних проблем в регіонах.

Варто підкреслити, що економічне районування має не тільки пізнавальне значення, але й практичне. Останнє заключається в тому, що економічне районування є основою районного планування, вироблення державної регіональної економічної політики, вдосконалення спеціалізації і комплексного розвитку господарства регіонів, основою прогнозування розвитку регіонів на перспективу.

Основними видами економічного районування є галузеве і інтегральне. Інтегральне районування відрізняється від галузевого тим, що воно охоплює все господарство, як єдине ціле. Галузеве районування передбачає врахування інтересів лише однієї або декількох галузей (металургійний район, агропромисловий комплекс). Серед галузевих виділяють райони за:

- сукупністю природних умов і ресурсів;
- демографічними ознаками (природним рухом населення, особливостями формування і використання трудових ресурсів);

- сукупністю промислових, аграрних, транспортних і будівельних об'єктів;
- сукупністю об'єктів невиробничої сфери (освіта, культура, рекреація).

Окремим видом районування є міжгалузеве. В результаті міжгалузевого районування виділяють міжгалузеві комплекси, що є складними багатогалузевими формуваннями, які об'єднуються завдяки тісним міжгалузовим зв'язком і спільністю території.

На сьогодні, як галузеве, так і інтегральне районування, має враховувати екологічні та соціальні проблеми кожного регіону. В умовах трансформаційних процесів в економіці нашої держави, зміни форм власності, особливостей інвестиційної політики, економічне районування має сприяти прискореному розвитку економіки відсталих, депресивних регіонів, за рахунок комплексного розвитку їх господарства. Останнє передбачає розвиток нових галузей економіки, створення нових робочих місць, підвищення добробуту населення.

Головними ознаками економічного району є спеціалізація і комплексність господарства та наявність крупного центра, який виконує консолідуючу роль у формуванні інтегральних районів. Такі центри в багатьох наукових дослідженнях ще називаються ядром.

Результатом економічного районування є виділення економічних районів, яке є об'єктивним процесом, що ґрунтується на територіальному поділі праці і проявляється в спеціалізації окремих територій держави на виробництві певних видів продукції і послуг. Певну роль в утворенні економічних районів відіграють природні умови і ресурси, але ця роль не є визначальною.

5.2. Принципи і чинники економічного районування.

Принципи – це керівні положення, які використовуються в процесі економічного районування, тобто виділення мережі економічних районів.

Найважливішими принципами економічного районування є економічний і адміністративно-територіальний. В умовах багатонаціональної держави необхідно враховувати і національний принцип.

Економічний принцип вимагає розглядати економічний район як спеціалізовану територіальну частину національної економіки, що має галузі загальнодержавної спеціалізації, які доповнюються допоміжними і обслуговуючими виробництвами. Згідно цього принципу спеціалізацію району визначають галузі в яких найменші затрати сировини, робочої сили і витрати на доставку готової продукції до споживача в межах держави. В ринкових умовах при визначенні ефективності спеціалізації пріоритетними є показники: прибутковість, рентабельність, окупність затрат.

Адміністративно-територіальний принцип полягає в досягненні єдності економічного районування і територіально-адміністративного устрою країни. Цей принцип особливо важливий в контексті розвитку місцевого самоврядування, оскільки підвищується роль органів місцевого самоврядування і місцевих органів державної влади в розвитку економіки окремих регіонів, їх самостійного розвитку.

Національний принцип вимагає врахування інтересів національних меншин, їх менталітету, історичних особливостей розвитку, традицій, звичаїв у прийнятті рішень щодо розвитку окремих галузей і виробництв.

Автори навчального підручника “Регіональна економіка” виділяють такі принципи економічного районування:

- принцип об’єктивної територіальної цілісності;
- принцип єдності спеціалізації і комплексності;
- принцип тяжіння в інтегральному районуванні;
- принцип перспективності або конструктивності;
- урахування історико-географічних особливостей українських земель, національного і етнічного складу населення;
- збереження єдності локальних систем розселення;

- врахування економіко-географічного положення території та його впливу на розміщення підприємств, установ і організацій.

Чинники районоутворення – умови і ресурси, що впливають на процес утворення економічних районів, їх структуру, межі і функціонування господарства:

- природні умови і ресурси, які відіграють опосередковану роль у галузевому та інтегральному районуванні. В окремих районах природокористування виступає базою розвитку галузей спеціалізації;
- природні чинники формування трудового потенціалу. Трудодефіцитність і трудонадлишковість важливі чинники, що впливають не тільки на формування галузевої структури, але й визначають соціально-економічну ситуацію в регіоні;
- соціально-економічна ситуація, що формує інвестиційний клімат та інвестиційну привабливість району;
- науково-технічний потенціал, який може служити основою формування інвестиційних технологій в районі і істотно впливати на формування галузевої структури господарства;
- мережа транспортних комунікацій, яка може служити основою формування як внутрірайонних так і міжрайонних економічних зв'язків.

Формування мережі економічних районів є завданням не тільки науки, але й практики. Реалізація наукових ідей щодо економічного районування може відбуватися лише при підтримці органів державної влади шляхом формування відповідної нормативно-правової бази.

5.3. Еволюція економічного районування. Інтегральне районування.

Теорія економічного районування набрала особливої актуальності вже в перші роки радянської влади, оскільки розміри території колишнього СРСР вимагали диференційованого підходу щодо визначення пріоритетних регіонів першочергового освоєння. Так в 1921 р. комісія Держплану Росії під керівництвом І.Г. Александрова поділила тогочасну Російську федерацію на еко-

номічні райони. Територія України була поділена на два великі економічні райони: Південний гірничо-металургійний з центром в м. Харкові і Південно-Західний з центром в м. Києві. Однак, пізніше виявилось, що такий поділ України був невдалим і далі Україна розглядалася в Держплані СРСР як єдиний економічний район.

Фактично районування України відбулося в післявоєнні роки. В 1952 р. колективом вчених під керівництвом академіка К. Воблого територію України було поділено на п'ять економічних районів: Центральний, Південно-Східний, Південно-Західний, Північно-Східний і Західний.

У 1957 р. в колишньому СРСР був здійснений перехід до управління економікою за територіальним принципом. В той час Україну було поділено на 11 економічних адміністративних районів. Однак ця реформа себе не оправдала і вже в 1962 р. економічно адміністративні райони були укрупнені, а їх кількість була зведена до 7, які отримали назву підрайонів трьох великих економічних районів: Донецько-Придніпровський, Південний і Південно-Західний.

Проблеми районування території України досліджувалися ще в ХІХ столітті О. Радищевим, К. Арсенєвим, П. Семеновим-Тяньшанським, Д. Менделєєвим. Вже в довоєнні і післявоєнні роки методологічні основи економічного районування заклали російські вчені М.М. Колосовський, М.М. Баранський, Ю.Ч. Саушкін, А.М. Колотієвський, а також відомі українські вчені М.М. Паламарчук, Ф.Д. Заставний, М.Д. Пістун, В.А. Поповкін, О.І. Шаблій. Заслужують уваги і визнання праці українських вчених С. Рудницького, В. Садовського, А. Синявського, які працювали в довоєнні роки в Україні і за її межами.

Новий етап в економічному районуванні України почався в 90 роках ХХ століття, після розпаду СРСР і трансформаційними процесами в економіці.

Набуття Україною незалежності відбулося в умовах трансформації галузевої структури її господарського комплексу, зміною форм власності, спа-

дом виробництва, ростом безробіття, втратою багатьма господарськими суб'єктами джерел дешевої сировини і ринків збуту готової продукції. Були порушені традиційні міжреспубліканські економічні зв'язки з республіками колишнього СРСР. Все зумовило необхідність розробки нової концепції економічного районування, яка б відповідала новим економічним вимогам.

Професор Заставний Ф.Д. в 1992 р. виділив на території України три великих економічних райони: Східний, Західний і Південний. В межах цих районів він виділив дев'ять внутріреспубліканських економічних районів (рис. 1).

У 1994 р. В.А. Поповкін запропонував схему економічного районування України, виділивши десять економічних районів.

У 1994 р. професор Шаблій О.І. запропонував схему соціально-економічних районів, яка включала шість соціально-економічних районів. В основу соціально-економічного районування професор Шаблій О.І. поклав такі принципи:

- наявність в районі так званого “ядра”, яке б виконувало роль “регіональної столиці”;
- спеціалізація району в загальнодержавному поділі праці;
- наявність в районі формованої регіональної соціально-економічної системи;
- наявність потенційних можливостей для регіонального регулювання соціально-економічних процесів.

У 1995 р. професор Пістун М.Д. виділив на території України дев'ять суспільно-географічних районів.

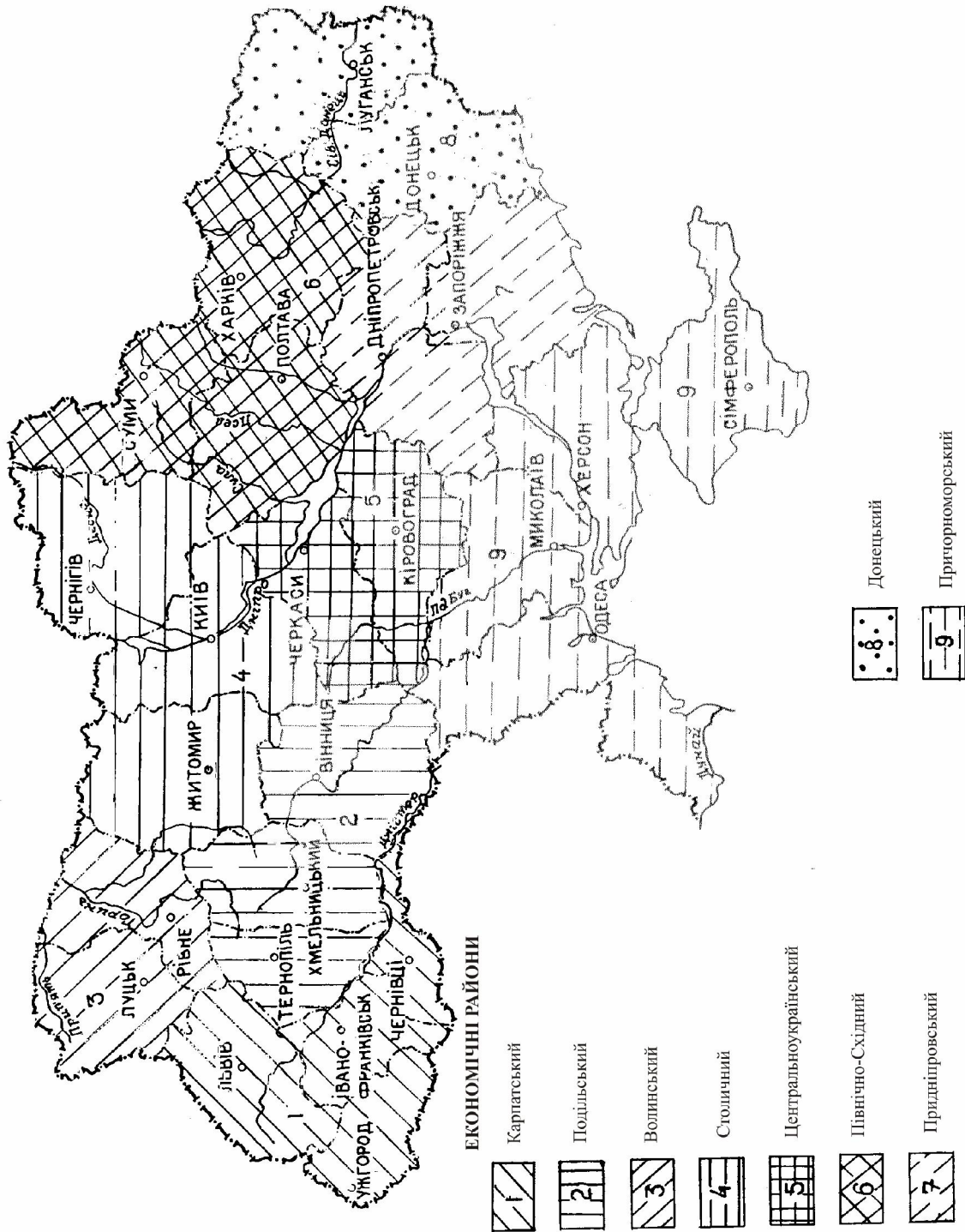

Рис. 1. Економічне районування України (за Ф. Д. Заставним)

Вчені Ради по вивченню продуктивних сил НАН України під керівництвом С.І. Дорогунцова в 1998 р. запропонували власну схему економічного районування України. Ця схема включає вісім економічних районів.

На нашу думку запропоновані схеми економічного районування України є дуже подібними. Так, схема запропонована М.Д. Пістуном повторює схему запропоновану Ф.Д. Заставним. Різниця лише в тому, що Ф.Д. Заставний назвав їх економічними районами, а М.Д. Пістун – суспільно-географічними.

Схема запропонована В.А. Поповкіним відрізняється від попередніх тим, що він Причорноморський економічний район розділив на два: Північне Причорномор'я і Крим. Центральний район назвав Середнім Придніпров'ям.

Дискусійним є виділення в окремий економічний район АР Крим (Поповкін В.А., Дорогунцов С.І.).

Не відповідає адміністративному принципу економічного районування запропонована С.І. Дорогунцовим схема економічних районів, коли до складу Поліського економічного району не входить Київська область, а її включено до Центрального економічного району.

5.4. Показники, що характеризують спеціалізацію і комплексний розвиток економічних районів.

У сучасних умовах об'єктом досліджень більшості науковців є інтегральне районування, актуальність якого зростає в умовах виокремлення науки “регіональної економіки”.

Для потреб практики все актуальнішими стають дослідження територіальних систем на різних ієрархічних рівнях районоутворення: макро- мезо-, мікрорайонування.

Макрорайонування передбачає виділення в межах держави великих економічних районів, які виділяються спеціалізацією господарства, тобто відіграють домінуючу роль в загальнодержавному поділі праці. В державах невеликих за розмірами території мікрорайонування не здійснюється.

Мезорайонування фактично є адекватним адміністративно-територіальному поділу держави. Мезорайонами, як правило, вважаються адміністративні області.

Мікрорайонування здійснюється шляхом поділу адміністративних областей на окремі низові адміністративні райони. В окремих випадках в мікрорайон можуть бути об'єднані кілька низових адміністративних районів за тими чи іншими ознаками (гірські, курортні, гірничі, прикордонні і т.і.).

Особливістю мезо- і мікрорайонів є наявність в них органів управління регіональним розвитком, а також здійснюється місцеве самоврядування, розробляються річні плани соціально-економічного розвитку, здійснюється фінансування бюджетних видатків.

На рівні макрорайонів розробляється Генеральна схема розвитку продуктивних сил України і великих економічних районів, розробляються довгострокові прогнози розвитку і розміщення продуктивних сил, програми соціально-економічного розвитку районів, а також баланси: паливно-енергетичні, продовольчі і т.д.

При проведенні економічного районування використовується понад 50 показників. А.В. Поповкін пропонував ці показники ранжувати за їх значимістю в районоутворенні, але при їх виборі треба враховувати змістовність того чи іншого показника і мінімізувати вплив цінового чинника на їх параметри.

В умовах ринкової економіки вдосконалення територіальної організації господарства відбувається з метою економії суспільних затрат праці. Для досягнення цієї мети здійснюється поглиблення галузевої спеціалізації економічних районів.

Річну економію поточних витрат (E) від спеціалізації умовно визначають як різницю між сумарними витратами (собівартість виробництва плюс витрати на транспортування готової продукції до споживача) при колишньому і новому рівнях спеціалізації:

$$E = [(C_1+T_1) - (C_2+T_2)] B,$$

де C_1 , C_2 - повна собівартість одиниці продукції відповідно до і після проведення спеціалізації; T_1 , T_2 - транспортні витрати з розрахунку на одиницю продукції відповідно до і після проведення спеціалізації; B - річний випуск продукції після проведення спеціалізації.

У період переходу до ринкових відносин на території країни загострюються питання, зниження собівартості й підвищення якості продукції та продуктивності праці. В розвинених країнах, особливо в США та Японії, спеціалізація виробництва є переважно подетальною і технологічною. Очевидно, саме в цих напрямках розвиватиметься спеціалізація промисловості в Україні, що в майбутньому сприятиме поглибленню територіального поділу праці в окремих регіонах країни. Це стосується спеціалізації як промисловості, так і сільськогосподарського виробництва, де до того ж враховується його специфіка (природні та біологічні умови для рослин і тварин, особливості використання землі, матеріальних і трудових ресурсів, транспортних засобів, наявність ринків збуту). Залежно від головної галузі формуються господарства різного виробничого напрямку: зернові, льонарські, буряківницькі, молочні, м'ясо-молочні та ін.

Галузі спеціалізації визначають за системою певних коефіцієнтів: коефіцієнта локалізації галузі в районі, коефіцієнта виробництва продукції галузі на душу населення і коефіцієнта міжрайонної товарності продукції певної галузі.

Коефіцієнт локалізації (K_L), або концентрації, певного виробництва в районі

$$K_L = \Pi_{в,р} / \Pi_{в,к}$$

де $\Pi_{в,р}$ - частка певної галузі у виробництві району;

$\Pi_{в,к}$ - частка певної галузі у виробництві країни.

Коефіцієнт виробництва продукції на душу населення (K_D),

$$K_D = \Pi_{гал,р} / \Pi_{Нас,р},$$

де $\Pi_{гал,р}$ – частка галузі району у виробництві продукції відповідної галузі в країні;

$\Pi_{Нас,р}$ – частка населення району в населенні країни.

Коефіцієнт міжрайонної товарності (K_{MT}),

$$K_{MT} = B_{п.г.р.} / B_{п.р.},$$

де $V_{п.г.р.}$ – вартість продукції певної галузі району, що вивозиться за його межі;

$V_{п.р.}$ - вартість продукції, яка виробляється у районі.

Простіше цей коефіцієнт визначати за відношенням обсягу вивезеної з району продукції галузі до обсягу її виробництва у районі в натуральних показниках.

Для галузей спеціалізації показники $K_{л}$ і $K_{д}$ завжди більші за одиницю, а $K_{м т}$ - менший або дорівнює одиниці. Сьогодні немає даних про частку різних галузей промисловості у вартісному виразі, тим більше про частку вивезення продукції різних галузей за межі певних економічних районів. Тому виникають певні труднощі з визначенням коефіцієнта локалізації або міжрайонної товарності. В цілому високі рівні спеціалізації або високу активність у міжрайонному поділі праці має, наприклад, чорна металургія в Донецькому економічному районі, цукрова промисловість - у Подільському.

Не менш важливим є показник *загального рівня спеціалізації економічного району* (C_3), за яким можна визначити конкретне місце, значущість господарського розвитку економічного району. Для розрахунку використовують формулу

$$C_3 = (P_B / P_C) 100,$$

де C_3 - загальний рівень спеціалізації району;

P_B - частина сукупного суспільного продукту, що вивозиться за межі району, у вартісному вираженні;

P_C - сукупний суспільний продукт, який виробляється в районі, у вартісному виразі.

Частка сукупного суспільного продукту, який вивозиться за межі району, менша від частки сукупного суспільного продукту, котрий виробляється у районі. Тому рівень спеціалізації району не може становити 100%, бо це означало б, що вироблювана у районі продукція повністю вивозиться за його межі.

Рівень комплексного розвитку господарства району (K) визначаю у % за формулою

$$K = (P_k / P_c) 100,$$

де P_k - частка сукупного суспільного продукту, який споживається у районі,

P_c - сукупний суспільний продукт району у вартісному виразі.

Частка сукупного суспільного продукту, який споживається в районі, завжди менша за частку сукупного суспільного продукту району, тому 100%-й показник неможливий. Іншими словами, 100%-на комплексність є нонсенсом, оскільки тоді райони могли б самозабезпечувати і обмежувати себе, а це суперечить поняттям "економічне районування" і "територіальний поділ праці". Між поняттями "спеціалізація" та "комплексний розвиток" існує обернено пропорційна залежність:

$$P_v / C_3 = P_k / K$$

Отже, підвищення рівня спеціалізації веде до зниження рівня комплексного розвитку і навпаки.

Отримані за наведеними формулами показники дають лише загальне уявлення про спеціалізацію та комплексний розвиток економіки району. Більш точні й достовірні дані можна мати, користуючись сучасними балансовими розрахунками стосовно всіх галузей матеріального виробництва та невиробничої сфери, методичними вказівками із застосування економіко-математичних методів та ЕОМ.

При переході до ринкової економіки проблема управління економічними районами стає все актуальнішою. Система управління окремими регіонами вимагає розробки цільових програм розвитку економічних районів, вдосконалення їх структури і організації.

Економічне районування тісно пов'язане з управлінням регіонами. Виділення системи районів допомагає створити в межах держави раціональні регіональні ТВК з урахуванням прогресивних тенденцій в територіальному поділі праці, спеціалізації господарства, внутрішньо- та міжрайонних еконо-

мічних зв'язках. Управління національною економікою поєднує господарський підхід з комплексним розвитком економічних районів та адміністративних областей з метою підвищення ефективності виробництва. Особливо важливо правильно визначити стратегію розміщення продуктивних сил в кожному з виділених районів.

Економічне районування країни здійснюється на основі глибокого аналізу територіальної організації продуктивних сил. Правда, в сучасній літературі більше використовують термін "розміщення продуктивних сил", тобто вважають його синонімом поняття "територіальна організація продуктивних сил".

У сучасних умовах в основі формування раціональної територіальної організації продуктивних сил лежать територіальні процеси. Серед останніх в першу чергу треба виділити процеси територіальної (регіональної) диференціації і територіальної (регіональної) інтеграції.

Перехід до ринкових відносин в економіці України супроводжуються процесами реструктуризації промисловості, змінами форм організації виробництва і особливо в сільському господарстві. Істотно змінилася роль окремих регіонів в економіці держави. Не викликає заперечення той факт, що в економіці окремих регіонів відбуваються депресивні процеси, що вимагає відповідного втручання держави шляхом вироблення і реалізації регіональних програм розвитку продуктивних сил в регіоні, який визнаний депресивним.

При дослідженні питань розміщення продуктивних сил і розвитку господарства регіонів центральне місце відводиться обґрунтуванню територіальних підходів при розробці сукупності основних положень, які направлені на формування регіональної системи територіальної організації виробництва. Фактично концепція територіальної організації продуктивних сил являє собою систему положень, направлених на пошук шляхів оптимального розміщення продуктивних сил і вдосконалення регіонального господарства.

Таким чином, концепція розміщення являє собою систему положень, кожне з яких направлене на вирішення тих чи інших аспектів проблеми територіальної організації продуктивних сил.

Центральним положенням вдосконалення територіальної організації продуктивних сил (ТОПС) є обґрунтування підходів до визначення оптимальних місць для розміщення нових і реконструкції діючих об'єктів промислового виробництва. Правда, при визначенні локального розміщення виробничих об'єктів необхідно врахувати концепцію територіальних обмежень.

В умовах ринкової економіки концепція територіальних обмежень має враховуватись на етапі екологічного обґрунтування розміщення нових об'єктів промисловості. Територіальні обмеження можуть враховуватись на етапі обґрунтування мікророзміщення. Наприклад, реалізація принципу обмеження концентрації виробництва у великих містах.

Обґрунтування нового будівництва промислових об'єктів і реконструкція діючих виробництв має опиратися на концепцію територіальних можливостей населених пунктів, яка враховує, в першу чергу, можливість економічного використання земель і можливостей водозабезпечення майбутніх підприємств.

Відомо, що соціальна і промислова інфраструктура є чи не найважливішими чинниками розміщення нових промислових підприємств. Потрібно зазначити, що в умовах становлення ринкових відносин роль цих чинників зростає, оскільки кожен інвестор прагне зменшити витрати і особливо в соціальну інфраструктуру.

У сучасних умовах при вдосконаленні територіальної організації продуктивних сил необхідно враховувати концепцію регіональних відмінностей. Більше того, вже сьогодні можна говорити про наявність в Україні так званих депресивних регіонів, що вимагає врахування цієї ситуації в подальшому вдосконаленні територіальної організації продуктивних сил.

5.5. Проблеми реформування адміністративно-територіального устрою та економічного районування України.

В останні роки все більше дискутується питання реформування адміністративно-територіального устрою України. Однак, чіткої концепції такого реформування поки що не розроблено. Таку концепцію необхідно розробити і затвердити Верховною Радою України. В даний час утворено Міністерство регіонального розвитку і будівництва, яке і має займатися питаннями вдосконалення територіального устрою країни. Концепції, які пропонувались раніше, не витримували критики. Хоча, на нашу думку, варто розглянути питання про територіальну реформу Донецької і Одеської областей. На часі перегляд адміністративних меж сільських адміністративних районів. Вдосконалення законодавства про місцеве самоврядування внесе певні зміни і в адміністративно-територіальній устрій країни.

У сучасних умовах першочерговим завданням є узаконення на державному рівні мережі економічних районів. Прикладне значення економічного районування полягає в тому, що воно є основою вироблення регіональної економічної політики.

Раціональна мережа економічних районів має служити основою вдосконалення територіальної структури господарства, що є важливим в умовах трансформаційних процесів в економіці. Сьогодні є потреба в доповненні міжгалузевих комплексів окремими галузями і в першу чергу підприємствами сільськогосподарського машинобудування, з виробництва товарів народного споживання (електротехніка, побутова техніка, одяг, взуття, легкові автомобілі, мотоцикли). Гострим є питання реконструкції і перепрофілювання підприємств воєнно-промислового комплексу. Вимагає обґрунтування будівництво нових доріг і реконструкція старих.

Дедалі гострішими стають проблеми технічного переозброєння діючих підприємств паливно-енергетичного і металургійного комплексів, що зумовить нарощування потужностей на окремих підприємствах і викличе необхідність закриття багатьох, які економічно недоцільно реконструювати.

Певні зміни в територіальну структуру господарства можуть внести геологічні дослідження території України. Відкриття нових родовищ корисних копалин може зумовити виникнення нових галузей промисловості, які можуть істотно вплинути на спеціалізацію економічних районів.

Вступ України у світову організацію торгівлі внесе певні зміни в галузеву структуру господарства окремих районів, особливо тих, що мають експортну орієнтацію економіки.

Питання і завдання для самоконтролю

1. Дайте визначення поняття “економічне районування”.
2. В чому полягає суть економічного районування?
3. Назвіть види економічного районування.
4. Перерахуйте ознаки економічного районування.
5. Охарактеризуйте принципи економічного районування.
6. Які чинники впливають на процес економічного районування?
7. Назвіть основні показники, що характеризують спеціалізацію господарства економічного району.
8. В чому суть комплексного розвитку господарства економічного району і перерахуйте показники, що його характеризують.
9. З’ясуйте суть інтегрального економічного районування.
10. Окресліть завдання економічного районування в умовах трансформаційних процесів в економіці України.

Рекомендована і використана література

1. Заставний Ф.Д. Географія України. – Львів, 1994.
2. Качан Є.П., Ковтонюк М.О., Петрига М.О. Розміщення продуктивних сил України. Підручник. – К.: Вища школа, 1997.
3. Кистанов В.В. Копылов П.В. и др. Размещение производительных сил. Учебник. – М.: 1994.

4. Паламарчук М.М., Паламарчук О.М. Соціально-економічне макрорайонування України – Географія та основи економіки в школі. – 1998. №2.
5. Пила В.І., Чмир О.О. Спеціальні (вільні) економічні зони. Навч. посібник. – К.: 1998.
6. Попович В.А. Регіонально-цілісний підхід в економіці. – К.: 1998.
7. Соціально-економічна географія України. Навчальний посібник. За ред. О.І. Шаблія. – К.: 1994.
8. Олійник Я.Б. та ін. Регіональна економіка. – К.: КАТ Видавництво фурса С.Я., 2007.

Розділ 6. Сутність, мета і завдання регіональної економічної політики

6.1. Державна регіональна економічна політика: поняття, суть.

Державна регіональна економічна політика – це сукупність організаційних, правових та економічних заходів, які здійснюються державою у сфері регіонального розвитку країни відповідно до її поточних і стратегічних цілей. Ці заходи спрямовуються на стимулювання ефективного розвитку і розміщення продуктивних сил окремих регіонів, раціональне використання природного, виробничого і трудового потенціалу, створення нормальних (здорових) умов життєдіяльності населення, забезпечення екологічної безпеки та вдосконалення територіальної організації суспільства.

Державна регіональна економічна політика є складовою державної регіональної політики, яка охоплює як економічний так і соціальний, демографічний, екологічний, поселенський і науково-технічний аспекти. Необхідність розробки і реалізації державної регіональної політики зумовлена наявністю значних відмінностей і суперечностей між окремими регіонами, що проявляються особливо чітко в умовах переходу до ринкових відносин. В нашій країні мають місце значні відмінності в рівнях концентрації промисловості серед окремих регіонів, що безпосередньо впливає на рівень життя населення, екологічну ситуацію, умови життєдіяльності населення. В економічному аспекті високий рівень концентрації промисловості в окремих регіонах на сьогодні не супроводжується аналогічним рівнем ефективності функціонування господарства цих регіонів. Особливої уваги заслуговує економічна ситуація в старопромислових регіонах, яка в значній мірі склалася історично і зумовлена в першу чергу їх моноспеціалізацією. Загострення економічних, екологічних і соціальних проблем в цих регіонах вимагає регулювання їх розвитку через встановлення відповідних пріоритетів, тобто надання переваги окремим галузям господарства або видам діяльності. В сучасних умовах особливо актуальною проблемою в окремих регіонах, як і в

державі в цілому є забезпечення населення робочими місцями, тобто розвиток галузей і видів діяльності, які повинні запобігти масовому вивільненню робочої сили і одночасно сприяти створенню нових робочих місць. Забезпечення оптимальної зайнятості населення є важливою умовою економічної стабільності в державі, запорукою сталого економічного розвитку проведення активної регіональної політики в умовах реформування в країні відносин власності, реструктуризації економіки, передбачає вироблення окремих програм, що базуються на пріоритетах, які встановлює держава для окремих регіонів.

В цілому варто зауважити, що державна регіональна політика є складовою частиною соціально-економічних перетворень, що здійснюються в нашій державі на протязі останніх років. Становлення незалежності України, її економічна безпека в значній мірі залежить від державницького підходу при вирішенні регіональних проблем, від правильного вибору основних напрямів регіональної економічної політики.

Основні напрями державної регіональної економічної політики визначає вищий орган законодавчої влади – Верховна Рада України. Правда попередньо Верховна Рада має затвердити концепцію розвитку і розміщення продуктивних сил країни в цілому, а також концептуальні підходи щодо розвитку економіки окремих регіонів. На найвищому рівні мають затверджуватися і регіональні програми розвитку і розміщення продуктивних сил депресивних регіонів.

Особливо актуальною проблемою є вироблення регіональних програм в умовах реструктуризації економіки, коли необхідно перекваліфікувати, перерозподілити сотні тисяч економічно активного населення, створити для них нові робочі місця. Варто взяти до уваги можливості і проблеми територіального перерозподілу населення, що досить чітко прослідковується на прикладі АР Крим.

6.2. Суб'єкти і об'єкти державної регіональної економічної політики.

Суб'єктами державної регіональної економічної політики виступають центральні та місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого

самоврядування, які в межах своєї компетенції вирішують питання пов'язані із соціально-економічним розвитком регіонів.

Об'єктами державної регіональної економічної політики є територіальні утворення, у межах яких здійснюється державне управління та місцеве самоврядування. Склад цих об'єктів визначається адміністративно-територіальним устроєм та економічним районуванням України.

Державна регіональна економічна політика передбачає поєднання широких повноважень місцевих органів виконавчої влади і органів місцевого самоврядування з координуючою роллю держави для забезпечення збалансованого розвитку господарства і стабілізації соціально-економічної ситуації в кожному регіоні.

6.3. Принципи та мета державної регіональної економічної політики.

Державна регіональна економічна політика спрямована на забезпечення однакових умов функціонування регіональних господарських комплексів та збереження територіальної цілісності Української держави. Вона ґрунтується на таких основних принципах:

- правове забезпечення подальшого посилення економічної самостійності регіонів шляхом чіткого розмежування повноважень між центральними і місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування, зміцнення їх фінансово-економічної бази та підвищення відповідальності у вирішенні завдань життєзабезпечення і комплексного розвитку територій;
- дотримання пріоритетів загальнодержавного значення та органічної єдності розвитку продуктивних сил регіонів і завдань соціально-економічного розвитку країни в цілому;
- врахування вимог екологічної безпеки під час реформування структури господарських комплексів регіону і розміщення нових підприємств.

Метою державної регіональної економічної політики є:

- збільшення національного багатства країни шляхом ефективного використання природно-ресурсного, трудового і науково-технічного потенціалу кожного регіону та тісного співробітництва між регіонами;
- послідовне здійснення заходів щодо поступового вирівнювання рівнів соціально-економічного розвитку регіонів, підвищення ефективності територіального поділу праці, раціоналізації системи розселення, врахування економічних, соціальних, історико-культурних та інших особливостей регіонів під час проведення економічних реформ на місцях;
- підтримання внутрішньо регіональної збалансованості економічного розвитку, екологічного стану, соціально-демографічного і суспільно-політичного процесу.

6.4. Завдання державної регіональної економічної політики.

Головними завданнями державної регіональної економічної політики в економічній сфері є наступні:

- досягнення економічного соціального виправданого рівня комплексності та раціоналізації структури господарства регіонів, підвищення життєзабезпечення галузей виробництва в ринкових умовах;
- створення сприятливих умов для розвитку підприємництва та ринкової інфраструктури, активного проведення приватизації державного майна, земельної реформи, реформи системи державного оподаткування та інших ринкових перетворень;
- формування і розвиток спеціальних (вільних) економічних зон з визначенням, насамперед, локальних територій для їх розміщення, а також облаштування державних кордонів і налагодження на новій основі системи зв'язків між прикордонними регіонами;
- удосконалення економічного районування України, узаконення на найвищому рівні мережі економічних районів країни.

Завданнями державної регіональної економічної політики в соціальній сфері є:

- підвищення рівня добробуту і забезпечення єдиних мінімальних соціальних стандартів та соціального захисту населення незалежно від економічних можливостей регіонів;
- стабілізація рівня життя населення, створення міцних засад для його підвищення у всіх регіонах;
- гарантування продовольчої забезпеченості регіонів, створення високопродуктивних галузей в агропромисловому виробництві, вихід на продовольчі ринки світу;
- гарантування соціальних прав громадян, встановлених Конституцією України, забезпечення зайнятості населення шляхом удосконалення функціонування ринків праці та регулювання міграційних процесів;
- запобігання погіршення демографічної ситуації і депопуляції населення;
- здійснення заходів економічного і соціального характеру, спрямованих на продовження життя та природного приросту населення у регіонах;
- формування раціональної системи розселення шляхом збереження існуючих та створення нових населених пунктів, активізація функціонування сіл та міських поселень, регулювання розвитку великих міст і сприяння якісним перетворенням у них.

Завданнями державної регіональної економічної політики в екологічній сфері є:

- регулювання природно-господарської збалансованості регіонів, запобігання забрудненню довкілля, ліквідація наслідків цього забруднення;
- ефективне використання та відтворення природних ресурсів, збереження генетичного фонду живої природи, унікальних територій та природних об'єктів;
- впровадження економічного механізму природокористування;
- екологічно обґрунтоване розміщення продуктивних сил регіонів.

Державна регіональна політика повинна передбачати в першу чергу розмежування повноважень між центром і регіонами. Економічні реформи, що проводяться в Україні можуть бути успішними лише при умові децентралізації управління, підвищення ролі територій у проведенні економічних перетворень, розвитку нових форм власності, соціальної інфраструктури підприємництва. Розмежування повноважень центру і регіонів сприятиме формування інфраструктури ринку.

В умовах формування ринкової економіки в нашій державі зростатиме роль регіонів в багатьох сферах і перш за все в управлінні державним майном, регулюванні використання природних ресурсів, забезпечення належних умов праці і охорони здоров'я населення. В умовах, коли Україна намагається стати повноправним членом європейської спільноти провідну роль в цьому процесі відіграватимуть західні і приморські регіони. При цьому особлива роль належить транскордонному співробітництву між регіонами України, Польщі, Словачії, Угорщини.

Дуже важливим напрямом поглиблення економічного співробітництва є зовнішньоекономічні зв'язки прикордонних регіонів України, Росії, Білорусії, Польщі. В контексті поглиблення цих зв'язків є створення вільних економічних зон в прикордонних регіонах. Згідно Закону "Про місцеве самоврядування в Україні" економічний розвиток її регіонів в значній мірі залежить від посилення ролі міст, органів їх виконавчої влади.

Разом з тим, зростає роль держави і перш за все у сприянні та координації діяльності місцевих органів їх виконавчої влади у сфері забезпечення економічної безпеки держави, фінансово-економічної стабільності, зміцнення грошового обігу, фінансово-бюджетної дисципліни, валютного і митного контролю, реалізації загальнодержавної, структурної, промислової, аграрної, науково-технічної політики та інших національних пріоритетів і програм.

6.5. Управління регіональним розвитком.

Досить важливою сферою розмежування повноважень центральних органів влади і органів місцевого самоврядування є управління економікою,

підвищення якості прогнозування і посилення керованості економічними процесами.

Визначення, розмежування і закріплення повноважень органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування у сфері управління економікою регламентується Конституцією України, Законом України “Про місцеве самоврядування в Україні”, іншими законодавчими та нормативними актами України.

Повноваження виконавчої влади складаються з повноважень органів виконавчої влади (Кабінет Міністрів України, міністерства, державні комітети та інші органи центральної влади) та повноважень Ради міністрів АР Крим, місцевих органів виконавчої влади (обласні, Київські і Севастопольські міські, районні, районні у місті Києві і Севастополі державні адміністрації), сільські, селищні, міські, районні і обласні ради і відповідні виконавчі комітети. Обсяг повноважень сільських, селищних і міських рад делегований їм Законом України “Про місцеве самоврядування в Україні”.

Повноваження рівнів влади у сфері управління економікою ґрунтується на трьох основних принципах:

- визначення і розмежування повноважень між органами виконавчої влади і органами місцевого самоврядування;
- підпорядкування в системі органів виконавчої влади і у сфері реалізації делегованих повноважень виконавчої влади;
- взаємодії та партнерства різних рівнів органів виконавчої влади і органами місцевого самоврядування в областях, містах Києві і Севастополі, районах, районах міст Києва та Севастополя.

На сьогодні дуже важливим є проблема прав, обов’язків і відповідальності органів виконавчої влади і особливо центральних органів влади.

Започаткована адміністративна реформа в Україні породила багато проблем, які стосуються управління економікою на рівні районів, міст, областей і країни в цілому. Варто зазначити, що центральні органи влади

маючи повноваження щодо управління окремими сферами економіки повинні нести особливу відповідальність за результатами своєї діяльності.

Реалізація Закону “Про місцеве самоврядування в Україні” дозволяє захистити інтереси регіонів, але відсутність затвердженої на законодавчому рівні концепції регіональної економічної політики стримує проведення економічних перетворень на мікрорівні, не дає чіткого уявлення про реформування влади на обласному і районному рівнях.

Реформування відносин власності в Україні, втілення в життя основних положень Конституції України вимагають вироблення регіональної політики управління державним та комунальним сектором економіки. Реалізація державної регіональної економічної політики вимагає вироблення заходів щодо формування нової територіальної структури державного сектора економіки з урахуванням інтересів держави, національної безпеки та особливостей окремих адміністративно-територіальних одиниць. При цьому істотну роль відіграватимуть органи місцевого самоврядування. Реформування управління державним сектором економіки передбачає делегування місцевим органам виконавчої влади окремих функцій управління (призначення керівників або погодження їх призначення, представництво в наглядових радах, контроль за ефективним використанням майна). Місцевим органам влади можуть делегуватися усі функції управління майном деяких державних підприємств, які мають важливе регіональне значення. Особливої уваги місцевих органів влади вимагають підприємства, що фінансуються з державного бюджету повністю або частково. Ефективне функціонування таких підприємств може забезпечити відповідні фінансові поступлення в бюджет регіонів і тим самим сприяти успішному вирішенню гострих соціально-економічних проблем на регіональному рівні.

Життєзабезпечення територіальних громад в значній мірі залежатиме від зміцнення економічних основ місцевого самоврядування. Цьому сприятиме передача в комунальну власність частину державного майна. Для мешканців сіл і селищ вагомим актом може бути передача їм у власність земель, які можуть бути використані для передачі в оренду працівникам бюджетних установ.

На сьогодні досить дискусійним питанням є розширення бюджетної автономії регіонів. Органи місцевого самоврядування домагаються пріоритетності при розробці Державного бюджету.

Реалізація державної регіональної економічної політики передбачає поетапний перехід до збалансування доходів і витрат на всіх рівнях бюджетної системи з урахуванням рівня забезпеченості регіонів країни об'єктами соціальної інфраструктури та застосування системи фінансових нормативів забезпеченості потреб населення.

Зміцнення місцевих фінансів і розширення прав місцевих органів виконавчої влади у бюджетній політиці України здійснюватиметься шляхом:

- збільшення часток закріплених доходів у бюджетах на всіх рівнях бюджетної системи;
- розширення ролі місцевих податків і зборів;
- вироблення науково обґрунтованих критеріїв встановлення нормативів відрахувань від загальнодержавних податків до місцевих бюджетів;
- визначення засад надання місцевим бюджетам дотацій, субсидій і субвенцій.

Складовою державної регіональної економічної політики має стати механізм бюджетного регулювання на основі створення загальнодержавних, регіональних та місцевих цільових фондів для вирівнювання доходів територій, в т.ч. і шляхом надання відповідних субсидій і субвенцій.

Державна регіональна економічна політика у фінансовій сфері має передбачати здійснення доходної бази депресивних територій, а також сільських адміністративних районів, розширення повноважень і відповідальності органів місцевого самоврядування у сфері управління місцевими фінансами, посилення державного контролю за раціональним використанням фінансів.

За роки незалежності в нашій державі істотно змінилася економічна ситуація і особливо чітко це простежується на рівні регіонів. Відбувся значний спад промислового і сільськогосподарського виробництва, значні масштаби скритого безробіття, різко загострилися проблеми енергозабезпечення і

особливо в аграрному секторі економіки. Економічна ситуація в окремих регіонах настільки складна, що не тільки стримує розвиток їх продуктивних сил, але й вимагає величезних фінансових ресурсів для її поліпшення. Як наслідок негативних економічних процесів знизився рівень життя населення, погіршилася демографічна ситуація, і як результат зменшення чисельності населення держави приблизно на 3 млн. осіб.

В умовах затяжної економічної кризи, загострення соціальних проблем і погіршення екологічної ситуації регіональні аспекти державної концепції розвитку і розміщення продуктивних сил передбачають послідовне вирішення таких завдань:

- реструктуризація економіки окремих регіонів і в першу чергу промислових регіонів і центрів з надмірною концентрацією підприємств важкої промисловості і складною екологічною ситуацією. Особливо це стосується Донецького і Придніпровського економічних районів та міст Києва, Харкова, Одеси, Кривого Рога, Маріуполя, Макіївки;
- розвиток експортних та імпортозамінних виробництв у регіонах де для цього є сприятливі умови – вигідне транспортно-географічне положення, необхідний економічний і науковий потенціал;
- нарощування масштабів виробництва товарів народного споживання, продовольства, сільськогосподарського і транспортного машинобудування, товарів основної хімії і хімії органічного синтезу;
- інтенсифікація сільськогосподарського виробництва у регіонах з метою максимального продовольчого забезпечення та нарощування експортного потенціалу на основі реформування виробничих і земельних відносин, інтеграції переробних галузей з виробництвом сільськогосподарської продукції і сировини, організації ринків збуту;
- стримування вивільнення робочої сили з сфери виробництва, створення нових робочих місць в галузях, що розвиваються, в споживчих галузях та в організаціях ринкової інфраструктури;

- поліпшення екологічної ситуації в Донецькому і Придніпровському економічних районах та на територіях, що потерпіли від аварії на Чорнобильській АЕС;
- створення в Україні індустрії відпочинку і оздоровлення за рахунок повнішого використання рекреаційних ресурсів Криму, узбережжя Чорного і Азовського морів, окремих районів Закарпатської, Львівської, Волинської, Івано-Франківської, Полтавської, Вінницької та інших областей, створення розгалуженої мережі транспортних комунікацій, об'єктів виробничої і соціальної інфраструктури;
- прискорений розвиток регіональної і міжрегіональної інфраструктури, що сприятиме підвищенню ефективності територіального поділу праці;
- вироблення активної регіональної демографічної політики з метою припинення депопуляції населення, стримування масштабів його еміграції;
- поступове істотне підвищення рівня життя населення шляхом розширення сфери його зайнятості, забезпечення населенню гарантованого рівня доходів, доступу до безплатної освіти і медичного обслуговування, підтримка державою процесів збереження та відродження духовної культури населення регіонів.

6.6. Механізм реалізації регіональної економічної політики

Поняття про механізм реалізації регіональної економічної політики, фінансові потоки у регіонах

Механізм реалізації регіональної економічної політики – це система конкретних економічних важелів та організаційно-економічних засобів, за допомогою яких здійснюється державний вплив на просторову організацію продуктивних сил, забезпечується соціально-економічний розвиток регіонів, удосконалюється структура їх господарського комплексу.

Держава впливає на регіональний розвиток за допомогою адміністративних та економічних важелів. Вибір системи фінансово-

економічних, соціальних, організаційних важелів здійснюється залежно від соціально-економічної ситуації в державі та її регіонах. Існують методи прямого та опосередкованого впливу на соціально-економічні процеси. За своїм характером ці методи можуть бути заохочувальні та обмежувальні, активні та пасивні, їх комплексне поєднання дає змогу забезпечити високу результативність державного впливу на процеси, що протікають на регіональному рівні.

До методів прямого економічного регулювання відносять: цільове фінансування, пряма фінансова допомога, надання субсидій та субвенцій тощо. Для опосередкованого економічного регулювання використовують важелі податкової, бюджетної, кредитно-грошової, цінової, соціальної, зовнішньоекономічної політики та ін.

Основними складовими механізму реалізації державної регіональної економічної політики України виступають [5; 312] :

- законодавчо-нормативна база;
- бюджетно-фінансове регулювання регіонального розвитку та селективна підтримка окремих регіонів державою;
- державна фіскальна політика;
- державні регіональні програми, індикативні прогнози та плани, місцеві програми соціально-економічного розвитку;
- створення та розвиток спеціальних економічних зон у певних регіонах;
- розвиток міжрегіонального та прикордонного співробітництва.

Правова база реалізації механізму регіональної політики. Першоосновою механізму регіональної економічної політики є *законодавча база*, що визначає права та обов'язки регіонів у фінансово-бюджетній сфері, повноваження в управлінні майном, участь у реалізації загальнодержавних і регіональних соціально-економічних програм, порядок створення та використання регіональних фондів, форми соціальної підтримки населення.

Держава через законодавчу базу проводить політику, спрямовану на підвищення *економічної самостійності територій*, координує діяльність місцевої влади на основі визначення співвідношень державного і місцевих

бюджетів, розвитку інфраструктурних об'єктів місцевого та загального призначення, формування централізованих і регіональних фондів різного цільового призначення.

Законодавча база включає: *Конституцію України (1996р.), Закони України: «Про місцеві державні адміністрації», «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про бюджетну систему України», «Про зайнятість населення», «Про столицю України – м. Київ», «Про стимулювання розвитку регіонів» (діє з 1.01.2006 р.), Бюджетний кодекс України (2001 р.), Господарський кодекс України (2003 р.), Декрет Кабміну України «Про місцеві податки та збори», щорічні закони про державний бюджет України, Указ Президента України про «Концепцію державної регіональної політики» та інші нормативно-правові акти.*

Підґрунтям правової та організаційної самостійності органів місцевого самоврядування є матеріальна та фінансова основа, до складу якої входять:

- рухоме та нерухоме майно, яке є у комунальній власності;
- доходи регіональних (місцевих) бюджетів;
- позабюджетні фонди;
- інші кошти;
- земля та інші природні ресурси, що є у комунальній власності;
- об'єкти спільної власності територіальних громад, що перебувають в управлінні районних та обласних рад [9; 185-186].

Поняття про фінансові ресурси і фінансові потоки у регіонах. Під *фінансовими ресурсами регіонів* розуміють грошові ресурси, що були отримані внаслідок виробничо-господарської діяльності господарських суб'єктів регіону, і доходів населення. Обсяг фінансових ресурсів регіонів відображає економічний потенціал територій і платіжно-фінансовий попит регіональних соціально-економічних систем.

Фінансові ресурси складаються:

- з ресурсів бюджетів усіх рівнів (АО Крим, обласних і місцевих), які використовуються для поточного фінансування економіки регіону, соціальної сфери, інвестування важливих господарських проектів;

- з ресурсів позабюджетних фондів;
- з ресурсів господарських об'єктів, які використовуються для фінансування власних оборотних засобів і капітальних вкладень, утримання об'єктів власної соціальної інфраструктури;
- з кредитних ресурсів комерційних банків та інших фінансових структур, що використовуються для швидкого і зворотного фінансування оборотних засобів і капітальних вкладень;
- з субсидій, дотацій, субвенцій та інших надходжень з державного бюджету України для подолання дефіциту регіональних бюджетів і централізованих інвестицій.

Фінансові ресурси регіонів поділяються на *централізовані* (ресурси бюджетів усіх рівнів та інші державні надходження, надходження від комунальної власності) і *децентралізовані* (фінанси юридичних і фізичних об'єктів різних форм власності). Децентралізовані фінанси не підпорядковуються регіональним і місцевим органам влади, але є об'єктами регулювання і регіональної фінансової політики.

Отже, *фінансові ресурси регіонів – це результат діяльності системи розподілу і перерозподілу національного доходу країни*. Основним напрямом використання регіональних фінансових ресурсів є фінансове забезпечення функціонування соціальної і частково виробничої інфраструктури.

Фінансово-бюджетна система регіонів. Вплив держави на економіку регіонів здійснюється через *фінансово-бюджетну систему* [15; 385-387] шляхом: – формування регіональних (обласних і місцевих) бюджетів;

- прямого державного інвестування;
- надання субсидій;
- створення спеціальних фондів для фінансування регіональних програм;
- залучення іноземних інвестицій;
- пільгового кредитування та оподаткування;
- преференцій та спрямування коштів державних позабюджетних фондів.

З централізованих джерел фінансуються витрати на нове будівництво та реконструкцію промислових об'єктів, об'єктів природоохоронного призначення,

на перебудову та розвиток *депресивних територій* та регіонів з низьким рівнем промислового потенціалу, надлишком трудових ресурсів, регіонів зі складними природно-географічними та екологічними умовами.

Права місцевих органів самоврядування щодо створення позабюджетних цільових фондів нині надзвичайно обмежені. *Органи місцевого самоврядування позбавлені можливості створювати валютні фонди.* Це спричинене численними порушеннями у формуванні позабюджетних фондів, надходженням до них коштів, які повинні були спрямовуватися до місцевих бюджетів, відсутності дієвого контролю за використанням цих фондів.

Суть і принципи місцевого самоврядування. Однією з головних підвалин кожної демократичної держави є місцеве самоврядування, функціонування якого здійснюється на засадах самостійності та фінансової незалежності. Головною ознакою фінансової незалежності органів місцевого самоврядування є *володіння та самостійне розпорядження фінансовими ресурсами, розмір яких відповідає функціям і завданням*, що покладаються на ці органи. Фінансову незалежність можна розглядати як можливість самостійного вирішення питань комплексного фінансового забезпечення економічного та соціального розвитку даної території, що входять до компетенції відповідного рівня місцевого управління, а також в оптимальному врахуванні інтересів держави, підприємницьких структур, населення і місцевого самоврядування.

Легітимність місцевого самоврядування в Україні підтверджує *Конституція, а Законом України "Про місцеве самоврядування в Україні"* визначено *систему та гарантії місцевого самоврядування*, засади організації та діяльності, правового статусу та відповідальності органів і посадових осіб місцевого самоврядування.

Законом України **"Про місцеве самоврядування в Україні"** легітимізується фінансова незалежність місцевого самоврядування. Це є: самостійність розробки, розгляду, затвердження та виконання місцевих бюджетів; внесення змін до місцевих бюджетів; встановлення місцевих податків і зборів та розмірів їхніх ставок в межах, визначених законодавством; надання пільг за місцевими податками та зборами; випуск місцевих позик,

лотерей та інших цінних паперів; отримання позик з інших місцевих бюджетів та інших джерел; передача коштів з відповідного місцевого бюджету до інших місцевих бюджетів; розміщення належних органам місцевого самоврядування коштів у банках, отримання відсотків, зарахування їх до доходів місцевих бюджетів; утворення позабюджетних цільових (у тому числі валютних) фондів; розпорядження комунальним майном; встановлення в порядку і в межах, визначених законодавством, тарифів на послуги, які надаються підприємствами та організаціями комунальної власності; право створення комерційних банків та інших фінансово-кредитних установ [9; 187].

Земля та інші види природних ресурсів, які знаходяться на території адміністративно-територіальної одиниці, лише номінально входять до складу матеріальної та фінансової бази місцевого самоврядування, адже вони не включені до переліку об'єктів, щодо яких виникає право комунальної власності. Більше того, невизначеність правових відносин щодо володіння землею та іншими природними ресурсами не дає підстави для розгляду цих об'єктів як важливої передумови функціонування органів місцевого самоврядування на засадах фінансової незалежності.

Європейською хартією місцевого самоврядування окремо не висувається вимога щодо самостійності бюджетів місцевої влади, лише визначається їхня автономія щодо здійснення своїх функцій, а також право на власні фінансові ресурси.

Самостійність місцевих бюджетів гарантується:

- державною підтримкою розвитку продовольчої сфери за допомогою податкової, інвестиційної та кредитної політики, наявністю власних бюджетних доходів і достатнім рівнем закріплених доходів;
- правом органів місцевого самоврядування визначати напрямки використання бюджетних коштів;
- заборонаю на вилучення вільних залишків коштів місцевого бюджету;
- відшкодуванням збитків, завданих державними органами і органами місцевого самоврядування іншого рівня;
- стабільністю економічного законодавства.

Самостійність бюджетів забезпечується наявністю власних дохідних джерел і правом визначення напрямків їхнього використання відповідно до законодавства України. Основними складовими поняття самостійності місцевих бюджетів у чинному законодавстві є:

- не включення місцевих бюджетів до державного та інших бюджетів;
- наявність власних та закріплених джерел доходів місцевих бюджетів;
- право самостійно визначати напрямки використання бюджетних коштів;
- право самостійного використання вільних бюджетних коштів, а також законодавчого обмеження можливості їх вилучення;
- компенсація державою додаткових видатків органів місцевого самоврядування, які виникають унаслідок рішень, що ухвалюють органи державної влади.

У доповіді експертної комісії з проблем місцевих та регіональних фінансів Ради Європи "Політика субсидування органів місцевого самоврядування" зазначається, що для незалежності органів місцевого самоврядування важливішими, ніж структура субсидій, є обсяги місцевих податкових надходжень. При цьому слід враховувати принципово інший підхід до місцевого оподаткування і сам склад місцевих податків у зарубіжних країнах порівняно з наявним у вітчизняній практиці.

Поняття про регіональні (місцеві) бюджети, їх функції та завдання

Регіональні бюджети в державних фінансах – це складова бюджетної системи; інструмент реалізації загальнодержавних програм; джерело фінансування державних видатків; інструмент фінансового вирівнювання.

Регіональні бюджети в місцевих фінансах – це фінансова база місцевого самоврядування; фінансові плани територіальних формувань; джерело утримання і розвитку місцевого господарства; джерело фінансування локальних послуг.

В економічній системі держави регіональні бюджети використовуються як інструмент: перерозподілу ВВП; державного регулювання на мікрорівні; регіональної політики; фінансової політики; економічної політики. *Регіональні*

бюджети впливають: на соціально-економічний розвиток; фінансову безпеку; фінансову стабільність; розвиток демократії; добробут населення.

Характерною ознакою сучасної побудови бюджетної системи України є самостійність усіх бюджетів. *Місцеві (регіональні) бюджети одного рівня не можуть бути включені до місцевих бюджетів іншого рівня.*

Закон України "Про місцеве самоврядування в Україні" визначає, що *самостійність місцевих бюджетів гарантується власними та законодавчо закріпленими за ними на стабільній основі загальнодержавними доходами, а також правом самостійно визначати напрями використання коштів.* Втручання державних органів у процеси складання, затвердження і виконання місцевих бюджетів недопустиме, за винятком випадків, передбачених законами.

Місцеві бюджети – це основний фінансовий документ, баланс фінансових ресурсів відповідного рівня органів місцевого самоврядування (АР Крим, областей, адміністративних районів, міст та інших населених пунктів), який відображає систему фінансових відносин, що складаються в процесі формування і використання грошових коштів [4; 550].

У Законі «**Про місцеве самоврядування в Україні**» зазначено, що органи місцевого самоврядування в селах, селищах, містах, адміністративних районах і областях (АР Крим) *самостійно розробляють, затверджують і виконують відповідні регіональні (обласні і місцеві бюджети)* згідно з цим законом та Законом про бюджетну систему України.

Селищні, міські, районні та обласні ради (органи місцевого самоврядування) затверджують *місцеві, районні та обласні бюджети в частині, яку формують з коштів державного бюджету, для їхнього відповідного розподілу між територіальними громадами або для виконання спільних проектів, та з коштів, залучених на договірних засадах з місцевих бюджетів, для реалізації спільних соціально-економічних та культурних програм, контролюють їх виконання.* Складанням і виконанням районних та обласних бюджетів займаються відповідні державні адміністрації та органи місцевого самоврядування.

Мінімальні розміри місцевих бюджетів визначають на підставі нормативів бюджетної забезпеченості на одного жителя, які *запроваджує Верховна Рада*. Розмір частки місцевих бюджетів у загальному обсязі бюджету України *залежить від обсягу функції управління, що передається на місцевий (регіональний) рівень, від політичної та економічної ситуації в країні в цілому, а також від прийнятої у державі системи управління господарською діяльністю* [3; 522].

Місцеві фінанси виконують *розподільчу, контрольну та стимулюючу* функції. Відіграють надзвичайно велику і багатопланову роль в економічній системі кожної держави, де визнається і діє ефективно у фінансовому плані місцеве самоврядування. Основні складові цієї ролі представлені на рис. 2.

Кошти, які надходять до місцевих бюджетів, використовуються на утримання установ соціально-культурної сфери, підприємств ЖКГ, спрямовуються на виплати допомоги із соціального захисту і соціального забезпечення. Таким чином, через місцеві фінанси, у тому числі місцеві бюджети, відбувається перерозподіл суспільного продукту між різними сферами діяльності і соціальними групами населення. *Місцеві бюджети є складовою зведеного бюджету України.*

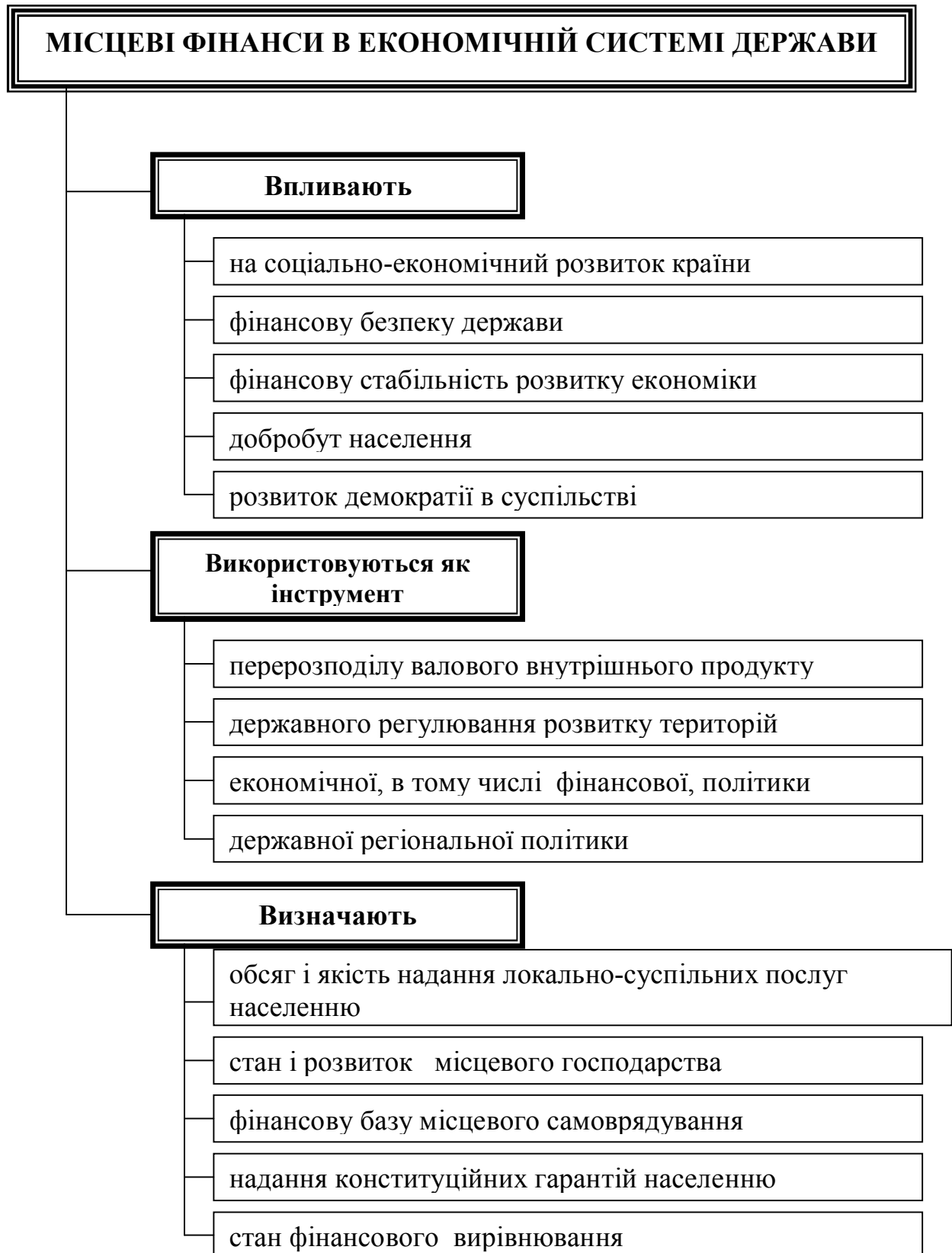

Рис. 2 Домінанти соціально-економічного призначення місцевих фінансів [7; 39].

Місцевим фінансам відводиться належне місце у втіленні загальних національних цілей, визначених діючою програмою розвитку українського суспільства *"Україна — 2010"*, а саме: поліпшення життя народу; підвищення

конкурентоспроможності України в глобальній системі; зміцнення основ демократії та ін.

Основним інструментом аналізу фінансових потоків в регіоні виступає *зведений фінансовий баланс*. Його *доходна частина* складається з:

1) *власних доходів регіону*: прибутків (податків та інших платежів юридичних осіб); амортизаційних відрахувань; податків з доходів фізичних осіб; непрямих податків; ресурсних платежів; відрахувань у позабюджетні фонди; інших доходів; 2) *залучених засобів*: субсидій; довгострокових кредитів банків; зовнішніх приватних і іноземних інвестицій.

Витратна частина регіонального фінансового балансу складається з:

1) *витрат на територію*: інвестиційні витрати; витрати на господарську діяльність регіону; витрати на соціально-культурні заходи; витрати на утримання органів влади і правопорядку;

2) *відрахування у держбюджет країни*: відрахування у державний бюджет (обласний бюджет від надходжень місцевого бюджету); інші відрахування у фінансову систему країни.

Вирішальне значення для забезпечення матеріальної та фінансової основи місцевого самоврядування мають здебільшого доходи місцевих бюджетів. Це зумовлено тим, що об'єкти комунальної, а також спільної власності належать переважно до невиробничої сфери (школи, дитячі садки, лікарні, поліклініки, культурні та спортивні заклади). Вони є неприбутковими організаціями і, як правило, перебувають на повному або частковому утриманні за рахунок коштів місцевих бюджетів. Важливою є проблема формування дохідної бази місцевих бюджетів. Залежно від територіальної локалізації, у складі доходів місцевих бюджетів доцільно вирізняти [9; 196]:

1) *доходи, одержані на території даного бюджету*;

2) *доходи, одержані на інших територіях*, які за допомогою перерозподілу були спрямовані до певного місцевого бюджету (дотації, субвенції).

У свою чергу, доходи, одержані на території місцевого бюджету, поділяються на *власні, закріплені*. Визначальними для місцевих бюджетів є *власні доходи*, які можна поділити на:

- податкові доходи (місцеві податки та збори);
- доходи від надання послуг органами місцевого самоврядування (прибирання території, вивезення сміття, паркування автотранспорту тощо);
- доходи від комунального майна (орендна плата, надання права на полювання, рибальство, плата за торгові місця на ринках, частина прибутку комунальних підприємств, кошти від приватизації комунального майна).

Центральним інститутом системи місцевих фінансів є місцеві бюджети, до складу яких належать *бюджет АР Крим, міські бюджети міст Києва та Севастополя, обласні, районні бюджети, бюджети районів у містах та бюджети місцевого самоврядування* (бюджети територіальних громад міст, селищ, сіл та їх об'єднань).

У 2006 році місцеві бюджети становили – 39865,5 млн. грн. або 23,2 % до зведеного бюджету України, державний бюджет – 131946,0 млн. грн., або 76,8% [12; 55-56].

Місцеві бюджети мають вирішальне значення у фінансуванні державних видатків, головним чином тих, які безпосередньо пов'язані з вирішенням проблем економічного та соціального розвитку регіонів. Майже $\frac{3}{4}$ усіх коштів місцевих бюджетів спрямовується на соціальні цілі, а саме: соціальний захист і соціальне забезпечення населення, утримання закладів і об'єктів, які належать до соціально-культурної сфери. Приблизно $\frac{1}{4}$ коштів місцевих бюджетів використовується на розвиток економіки регіонів і сприяє забезпеченню нормального функціонування промисловості, сільського господарства, транспорту, дорожнього, житлового і комунального господарства.

Щороку зростають видатки місцевих бюджетів на утримання земельних ресурсів, водне, лісове і риболовецьке господарство, мисливство, благоустрій міст, сприяння науково-технічному прогресу.

У кожній країні регіональні (місцеві) бюджети є найбільш чисельною ланкою бюджетної системи. В Україні у 2006 р. нараховувалось більше 12 тисяч місцевих бюджетів (табл. 1).

Таблиця 1

Кількісний склад місцевих бюджетів у 2006 р. [7; 75].

Види місцевих бюджетів	Кількість
Місцеві бюджети, усього	12213
в т.ч. бюджет АР Крим	1
бюджети міст Києва і Севастополя, що мають статус міст державного значення	2
обласні бюджети	24
міські бюджети	453
районні у містах бюджети	83
районні бюджети	488
селищні бюджети	887
сільські бюджети	10275

В останні роки приблизно 65–75 % бюджетних ресурсів зосереджується саме у державному бюджеті України, відповідно у місцевих бюджетах акумулюється від 25 до 35 %. У табл. 2 показана динаміка розподілу бюджетних ресурсів у зведеному бюджеті України. З наведених даних видно, що сьогодні спостерігається негативна тенденція зменшення частки доходів, які надходили до місцевих бюджетів: з 32,3 % у 2001 р. до 23,2 % у 2006 р., а збільшення частки видатків, які здійснювалися з місцевих бюджетів протягом цього ж періоду.

Таблиця 2

Доходи і видатки державного та місцевих бюджетів України, у % до зведеного бюджету [12; 56]

Показник	Рік					
	2001	2002	2003	2004	2005	2006

Доходи:						
державний бюджет	67,7	68,6	70,0	74,9	77,4	76,8
місцеві бюджети	32,3	31,4	30,0	25,1	22,6	23,2
Видатки:						
державний бюджет	59,7	58,9	58,6	62,1	63,2	58,8
місцеві бюджети	40,3	41,1	41,4	37,9	36,8	41,2

Згідно із Законом України «Про Державний бюджет України на 2008 рік» заплановано зростання доходів місцевих бюджетів. Обсяг доходів місцевих бюджетів, які враховуються при визначенні міжбюджетних трансфертів, збільшується на 10,5 млрд. грн. або на третину з відповідним показником 2007р. та становить 44,1 млрд. грн. На 1,7 млрд. грн., або на 39,7% порівняно з 2007р., прогнозується збільшення доходів місцевих бюджетів, які не враховуються при визначенні міжбюджетних трансфертів і які у 2008 році складуть 5,9 млрд. грн. Ці кошти органи влади на місцях спрямують на виконання програм місцевого значення.

За нинішніх умов місцеві бюджети опинилися у повній залежності від центрального уряду, який визначає нормативи відрахувань від загальнодержавних податків і розміри дотацій та субвенцій з Державного бюджету України.

Фінансову самостійність місцевих органів самоврядування обмежує не лише майже повна їхня залежність від загальнодержавних доходів, а й нестабільність практики бюджетного регулювання. Щорічні зміни у складі доходів місцевих бюджетів, механізму бюджетного регулювання унеможливили здійснення місцевими властями не лише перспективної фінансової політики, а й нормальних умов функціонування протягом року.

Така ситуація веде до дискредитації місцевої влади і як наслідок державної влади загалом. Недостатність фінансових ресурсів на місцевому рівні приводить до того, що органи місцевого самоврядування намагаються покращити своє фінансове становище за рахунок невиконання або хоча б несвоєчасного виконання зобов'язань перед державою за податками, які

надходять до Державного бюджету України, зборами до Пенсійного фонду України та інших цільових фондів.

Залежність місцевих бюджетів від державного бюджету можна зменшити за допомогою надання права органам місцевого самоврядування запроваджувати власні податки та самостійно встановлювати ставки оподаткування (при контролі загальнодержавних органів за загальним рівнем оподаткування). Це сприятиме встановленню справжньої фінансової самостійності місцевого самоврядування.

Проте система місцевих фінансів не може бути незалежною, якщо органи місцевого самоврядування не будуть мати податкової автономії, якщо з усієї сукупності об'єктів оподаткування не вирізнятимуться деякі з них для цілей місцевого оподаткування.

Місцеві бюджети є головним інструментом реалізації регіональної економічної політики, основними завданнями якої є:

- децентралізація влади і делегування додаткових функцій з управління економічним розвитком органам місцевого самоврядування,
- ліквідація значних диспропорцій і підвищення рівнів соціально-економічного розвитку регіонів,
- забезпечення державних соціальних стандартів та гарантій соціального захисту населення, незалежно від економічних можливостей територій та ін.

Сучасні зміни у сфері місцевих фінансів спрямовані на їх подальшу розбудову і вдосконалення з метою досягнення таких цілей:

- стабілізації економічної системи;
- адаптації суб'єктів господарювання, зокрема малих і середніх підприємств, до ринкових перетворень;
- формування інвестиційно-інноваційної моделі суспільного розвитку;
- забезпечення фінансової незалежності органів місцевого самоврядування;
- формування самодостатніх територіальних утворень;
- реалізації завдань державної регіональної політики;
- стимулювання підприємницької діяльності та інвестиційної активності;

- вирішення соціальних, демографічних, екологічних, національних та інших проблем регіонів.

Суть і принципи регіональної податкової політики

Регіональна фіскальна (податкова) політика є складовою державної фіскальної політики, яка спрямована на формування обсягів випуску продукції (і послуг) і доходів через зміни податків і державних витрат. *Інструментами фіскальної політики є автоматичні стабілізатори і активні регулюючі заходи.* Автоматичні стабілізатори – це економічні механізми, дія котрих зменшує реакцію виробництва на зміни сукупного попиту. Найголовнішими серед них є виплати по безробіттю і податок з доходів фізичних осіб (подоходний податок). Активні регулюючі заходи ґрунтуються на регулюванні державою податкових ставок і обсягів державних витрат.

Диференціація фіскальної політики здійснюється шляхом встановлення *регіональних (місцевих) податкових ставок і регіональних державних витрат* (державної закупівлі, соціальних трансфертів та ін.).

Регіональна податкова політика є важливим інструментом впливу на розміщення інноваційного та інтелектуального потенціалу, економічний розвиток депресивних регіонів тощо. Вона має проводитись з врахуванням загальнодержавних принципів і підходів до реалізації оподаткування, а також враховувати особливості розвитку регіонів, відмінності в їх природнокліматичних і соціально-економічних умовах, наявність просторових диспропорцій у розвитку виробництва, виробничої і соціальної інфраструктури, а також історично сформовану специфіку виробничого розвитку.

До принципів регіональної податкової політики відносять наступні [13; 80-84]:

- системності та внутрішньої цілісності;
- стимулювання соціально-економічного розвитку та інвестиційної активності регіонів;
- територіальної справедливості;

- стабільності системи оподаткування для регіонів усіх територіальних рівнів;
- компетентності;
- економічної обґрунтованості;
- достатності;
- гнучкості оподаткування;
- суспільної ефективності.

Фіскальні платежі складаються з безпосередньо податків, зборів (платежів), платежів за ліцензії на певні види діяльності, акцизних зборів та ін. Види, ставки, строки збирання податків та інших форм платежів регулюються відповідною законодавчою базою країни. Зібрані податки і платежі є основою формування доходної частини бюджетів усіх рівнів. Система податків і зборів поділяється на *загальнодержавні і регіональні (місцеві)*. Загальнодержавні податки і збори розподіляються за усіма видами бюджетів (державні, обласні і місцеві) у пропорціях, що встановлює центральна влада. Місцеві (регіональні) платежі поступають лише у місцеві бюджети.

Види і ставки місцевих податків і зборів. В Україні місцеве оподаткування здійснюється на основі Декрету Кабінету Міністрів України від 22.05.1993 р., а також Закону «Про систему оподаткування» від 18.02.1997 р.

Місцеві податки і збори – це обов’язкові платежі, які встановлюються органами влади базового рівня управління згідно діючого законодавства України, є обов’язковими до сплати в межах відповідних адміністративно-територіальних одиниць і зараховуються в їх бюджети [6; 251].

Органи місцевого самоврядування самостійно встановлюють і визначають порядок сплати місцевих податків і зборів у межах установлених граничних розмірів ставок, затверджених Верховною Радою України. Місцеві ради у межах своєї компетенції мають право запроваджувати пільгові податкові ставки, повністю скасовувати окремі місцеві податки і збори або звільняти від їх сплати певні категорії платників та надавати відстрочки у сплаті місцевих податків та зборів.

Місцеві органи влади можуть вводити не всі платежі; вони зобов'язані встановити **обов'язкові до сплати** – комунальний податок, збори за паркування автотранспорту, ринковий збір, збір за видачу ордеру на квартиру, збір за видачу дозволу на розміщення об'єктів торгівлі і сфери послуг, збір з власників собак та ін.

Платниками місцевих податків і зборів є юридичні особи незалежно від форм власності і підпорядкованості, включаючи підприємства з іноземними інвестиціями, іноземних юридичних осіб, які здійснюють свою діяльність на території України, а також фізичні особи. Контроль за сплатою місцевих податків і зборів здійснюється органами державної податкової служби і міськими, селищними, сільськими радами, які їх встановлюють.

Види місцевих податків і зборів. До місцевих податків (обов'язкових платежів) належать [8; 365-374]: комунальний податок; податок з реклами та ін.

До місцевих зборів (обов'язкових платежів) належать: збір за паркування автомобілів; ринковий збір; збір за видачу ордеру на квартиру; збір з власників собак; курортний збір; збір за участь у бігах на іподромі; збір за виграш на бігах; збір з осіб, які беруть участь у грі на тоталізаторі на іподромі; збір за право використання місцевої символіки; збір за право проведення кіно- і телезйомок; збір за проведення місцевих аукціонів, конкурсного розпродажу і лотерей; збір за видачу дозволу на розміщення об'єктів торгівлі та сфери послуг та ін.

Місцеві податки і збори, механізм справляння та порядок їх сплати встановлюються сільськими, селищними, міськими радами відповідно до переліку і в межах граничних розмірів ставок, установлених законами України. Суми податків і зборів (обов'язкових платежів) зараховуються до місцевих бюджетів у порядку, визначеному сільськими, селищними, міськими радами, якщо інше не встановлено законами України.

Система оподаткування в Україні є недосконалою. Новий «Податковий кодекс України» передбачає розширення бази оподаткування, спрощення

адміністрування податків і зборів шляхом зміни підходів у оподаткуванні і скасування неефективних місцевих зборів.

Прийняття нового Податкового кодексу України дозволить законодавчо врегулювати справляння місцевих податків і зборів в Україні, оптимізувати перелік цих податків і зборів, розширити об'єкт і базу оподаткування, встановити справедливі ставки, що надасть можливість створити надійне джерело доходної частини місцевих бюджетів.

Міжбюджетні відносини. Види трансфертів: субсидії, дотації і субвенції.

У бюджетній системі України, до складу якої входить більше 12 тис. бюджетів, обов'язково виникають взаємовідносини між різними бюджетами, яким притаманні великі за обсягом зустрічні потоки бюджетних коштів. Підставою для існування міжбюджетних відносин є визначені законодавством держави: – розподіл повноважень між державною виконавчою владою та органами місцевого самоврядування;

- гарантія з боку держави щодо фінансування наданих повноважень органам місцевого самоврядування;
- розмежування доходів і видатків між ланками бюджетної системи.

Міжбюджетні відносини – це відносини між державою та її адміністративно-територіальними одиницями — АР Крим, областями, органами місцевого самоврядування щодо забезпечення відповідних бюджетів фінансовими ресурсами, необхідними для виконання своїх повноважень, передбачених законодавством [15; 385]. Держава здійснює регулювання міжбюджетних відносин з допомогою міжбюджетних трансфертів.

Міжбюджетні трансферти — кошти, які безповоротно передаються з одного бюджету до іншого. Для визначення величини міжбюджетних трансфертів використовується фінансовий норматив бюджетної забезпеченості. Він визначається шляхом ділення загального обсягу фінансових ресурсів, спрямованих на реалізацію бюджетних програм, на кількість населення або споживачів певних послуг. Фінансові нормативи для

місцевих бюджетів коригуються з урахуванням особливостей регіону – соціально-економічних, демографічних, кліматичних, екологічних та інших.

У 2008 році збільшено перерахунок місцевим бюджетам. Обсяг перерахувань з державного бюджету у місцевий на 7903,6 млн. грн., або на 17,4 % більше 2007 року, і визначено у сумі 53,3 млрд. грн., згідно Закону України «Про Державний бюджет на 2008 рік».

Основними видами міжбюджетних трансфертів є: *дотації вирівнювання; субвенції; субсидії.*

Дотації вирівнювання – міжбюджетні трансферти на вирівнювання дохідної спроможності бюджету, який їх отримує.

Дотації вирівнювання надаються з державного бюджету місцевим бюджетам, бюджетам АР Крим, обласним, якщо прогнозована величина доходів відповідних бюджетів не покриває видатків, обрахованих з використанням фінансових нормативів бюджетної забезпеченості [7; 290].

Найбільший рівень дотаційності притаманний районним бюджетам, майже на третину дотаційними є обласні бюджети, бюджети АР Крим, міст республіканського (АР Крим) і обласного значення. Причинами високого рівня дотаційності обласних і районних бюджетів є відсутність реальної дохідної бази, а також діючий порядок надання дотацій вирівнювання, згідно з яким обласні та районні бюджети перетворилися у транзитні на шляху просування бюджетних трансфертів від державного бюджету до більшості місцевих бюджетів України.

Для збалансування місцевих бюджетів обсяг дотацій вирівнювання з державного місцевим бюджетам на 2008 рік збільшиться у 1,5 рази в порівнянні з 2007 роком, і буде становити 28,6 млрд. грн.

Субвенції — міжбюджетні трансферти для використання з певною метою в порядку, визначеному тим органом, який прийняв рішення про надання субвенції. Характерною ознакою субвенцій є цільове використання одержаних коштів. Метою надання субвенцій є фінансування державних програм чи проектів, а також забезпечення органів місцевого самоврядування коштами, необхідними для виконання делегованих повноважень.

З державного бюджету місцевим бюджетам останніми роками надаються *субвенції з метою компенсації втрат унаслідок введення пільгового оподаткування*, що призвело до зменшення доходів бюджету; на здійснення програм соціального захисту та виконання інвестиційних проектів, на соціально-економічний розвиток регіонів; виконання заходів щодо попередження аварій і запобігання техногенним катастрофам у житлово-комунальному господарстві та на інших аварійних об'єктах комунальної власності.

Субсидії загального призначення (на практиці їх називають *дотаціями*) надаються місцевим бюджетам для їх збалансування; механізм надання не потребує цільового використання одержаних коштів і тому такі субсидії не обмежують самостійність місцевої влади. *Субсидії спеціального призначення (або субвенції)* передбачають цільове використання одержаних коштів.

Субсидії виділяються місцевим бюджетам для покриття витрат населенню, пов'язаних з підвищенням цін і тарифів на роботи і послуги соціального характеру.

Всі міжбюджетні трансферти поділяються на дві групи залежно від цільового спрямування коштів: *поточні, капітальні*. До поточних офіційних трансфертів зараховували грошові допомоги (*дотації*), які одержували бюджети нижчих рівнів за недостатньої ефективності дохідних джерел. Капітальні офіційні трансферти (*субвенції*) передбачали цільове використання одержаних коштів. Цілі, на які спрямовувалися субвенції, переважно були пов'язані з виконанням органами місцевого самоврядування делегованих державою повноважень.

Третій вид трансфертів — передача коштів до державного бюджету України та місцевих бюджетів з інших місцевих бюджетів. Так, у випадках, коли прогностичні показники доходів бюджету (Автономної Республіки Крим), обласних і районних бюджетів, міських (міст Києва та Севастополя, міст республіканського Автономної Республіки Крим і міст обласного значення) бюджетів перевищують розрахунковий обсяг видатків відповідного бюджету,

для такого бюджету встановлюється обсяг коштів, що підлягає передачі до державного бюджету України.

Четвертий вид міжбюджетних трансфертів — це інші дотації, які надаються з державного бюджету місцевим бюджетам.

Міжбюджетні трансферти формуються за рахунок [15; 386]: 25 % податку з доходів фізичних осіб, що справляється на території АР Крим та відповідної області; 25 % плати за землю, що справляється на території АР Крим та відповідної області; плати за ліцензії та інші спеціальні дозволи на здійснення певних видів господарської діяльності.

Міжбюджетні трансферти посідають чільне місце в доходах місцевих бюджетів України, за останні роки їх частка зросла з 17,8 % до 42,5 % сукупних доходів місцевих бюджетів України, у тому числі дотації становили 23,5 %, субвенції — 18,6 %, кошти, що передавалися з інших бюджетів - 0,4 % [7;292]. Трансферти є основним методом бюджетного регулювання.

Формування позабюджетних, валютних та інших цільових фондів місцевих органів влади.

Один із інститутів у системі місцевих фінансів – це різноманітні *позабюджетні фонди*. Вони, як правило, акумулюються на окремих рахунках, використовуються за цільовим призначенням для фінансування конкретних програм чи заходів. Утворення та функціонування таких фондів здійснюється на основі законодавства та положень про ці інститути, що затверджуються представницькими органами місцевої влади. Інститут позабюджетних, валютних та інших цільових фондів в Україні запроваджено у 1990 р. після прийняття законодавства про місцеве самоврядування та Закону про бюджетну систему.

Правова база формування **позабюджетних фондів** місцевих рад склалася головним чином в 90-х рр., що зміцнило фінансові основи місцевого самоврядування в Україні. До 1995 р. це, по суті, було єдине джерело коштів органів місцевого самоврядування, які не перерозподілялися центральною владою. Позабюджетні фонди можуть утворюватися за рахунок надходжень від необов'язкових платежів, добровільних внесків фізичних і юридичних осіб, від

інших не бюджетних коштів. За ст. 65 Закону України "Про місцеве самоврядування в Україні", ці кошти перебувають на спеціальних рахунках в установах банків.

Складовою позабюджетних фондів органів місцевого самоврядування є **цільові фонди**. Ради можуть створювати в межах законодавства України цільові фонди для розв'язання будь-яких соціальних та економічних проблем на підвідомчій території. *На місцевому рівні створюються також відділення загальнодержавних цільових фондів.*

В Україні створений як на центральному, так і на місцевому рівнях **Державний фонд сприяння зайнятості населення**. Серед джерел його формування визначено відрахування з республіканського та місцевих бюджетів коштів не менше 3% від їхніх розмірів, обов'язкові внески підприємств, установ та організацій тощо.

Державний фонд приватизації й позабюджетні фонди приватизації АР Крим та інших адміністративно-територіальних одиниць України. Кошти зазначених фондів спрямовуються на погашення внутрішнього державного боргу України, а також на відшкодування витрат, пов'язаних з приватизацією, на кредитування технічного переозброєння приватизованих підприємств та ін.

Кошти, одержані від приватизації державного житлового фонду, зараховуються до спеціально створених **позабюджетних приватизаційних житлових фондів місцевих рад або до відповідних фондів підприємств**, на балансі яких є відомче житло.

Законодавство України передбачає формування **позабюджетних фондів місцевих рад для фінансування шляхових робіт; для охорони навколишнього середовища**. На місцевому рівні функціонують **регіональні відділення Державного інноваційного фонду та місцеві підрозділи Пенсійного фонду, Фонду соціального страхування**, інших державних цільових позабюджетних фондів.

Досвід формування позабюджетних фондів та цільових фондів місцевих органів влади в Україні показує наявність багатьох нерозв'язаних проблем як у

законодавстві, так і у сфері його реалізації. Правова база, що регламентує діяльність численних позабюджетних цільових фондів, потребує систематизації та уточнення. Слід також чітко визначити й розмежувати компетенцію місцевих рад різних рівнів і держави у сфері управління територіальними відділеннями державних позабюджетних фондів та місцевими позабюджетними фондами.

Валютні фонди місцевих рад формуються на основі таких джерел: відрахування за стабільними довготерміновими нормативами від валютної виручки підприємств (об'єднань), організацій та установ, розміщених на території ради, що встановлюються законодавством України; доходів від зовнішньоекономічної діяльності самої місцевої ради; добровільних внесків й пожертвування юридичних осіб та громадян; надходження від реалізації товарів, робіт (послуг) іноземним юридичним особам і громадянам тощо. Валютні фонди зберігаються на спеціальних рахунках в установах банків і витрачаються за рішенням відповідної місцевої ради. Визначено також, що ці кошти не підлягають вилученню.

Порядок формування валютних фондів місцевих рад було передбачено Декретом Кабінету Міністрів № 15-93 "Про систему валютного регулювання і валютного контролю" (від 19.02.1993 р.). Де зазначено, що уряд АР Крим, місцеві державні адміністрації, виконавчі комітети місцевих рад формують відповідно республіканський (АР Крим) і місцеві валютні фонди через купівлю іноземної валюти на міжбанківському валютному ринку України за рахунок коштів відповідних бюджетів у межах, затверджених Верховною Радою АР Крим та місцевими радами. Збережено й інші джерела формування валютних фондів місцевих рад, передбачені законодавством України.

Резервні фонди утворюються місцевими радами за рахунок власних доходів і частини перевищення доходів над видатками бюджетів нижчого рівня. Використовуються для фінансування невідкладних заходів, не передбачених відповідними місцевими бюджетами. Згідно із Законом "Про бюджетну систему України", ці фонди утворюються за рішеннями відповідних

рад. Фінансування з них здійснюється на основі постанови відповідних місцевих виконавчих органів влади.

Проблема взаємодії представницьких і виконавчих органів влади на місцях при формуванні й використанні резервних фондів може призводити і до певних суперечностей між ними. З метою уникнення їх доцільно розробити типові положення про резервні фонди місцевих органів виконавчої влади. У процесі становлення інституту позабюджетних, валютних та цільових фондів в Україні доцільно також використати окремі аспекти відповідного зарубіжного досвіду.

Кредитно-фінансові регіональні системи.

Кредитно-фінансові ресурси регіонів формуються через функціонування банківської системи країни. *Банківська система* України є *дворівневою системою*, до якої входять: *Національний банк України та комерційні банки різних видів і форм власності*.

На 01.01.2007 р. на території України функціонувало 193 банки. З них 170 мають ліцензії на здійснення банківських операцій та надають звітність, 167 мають ліцензії на здійснення валютних операцій. В Україні функціонує 35 банків, в які залучено іноземний капітал, в тому числі зі 100 % іноземним капіталом працює 13 банків. Статутний капітал діючих банків у гривневому еквіваленті в 2006 р. становив 26372 млн. грн. [12; 56].

У сучасних умовах банківська система відіграє стратегічну роль у розвитку економіки України. Пов'язано це в основному з нерозвинутістю *ринку фінансових посередників у державі*. Нині в Україні слабо розвинута ланка інвестиційних посередників — спеціальних компаній та фондів.

На сьогодні розвиток банківської системи України стримується значними *територіальними диспропорціями щодо забезпечення банківськими послугами окремих регіонів*. Причому за цим показником Україна відстає від багатьох інших держав. Так, у країнах ЄС на 100 тис. осіб припадає 40 – 50 кредитних установ, Центральної та Східної Європи – 7, в Україні 3,2 (в Столичному регіоні – 5,7, на решті території України, без урахування Столичного регіону, – 3,0).

Рівень розвитку регіональних банківських систем значною мірою залежить від соціально-економічного розвитку регіонів, чисельності населення, розвитку ринкової і транспортної інфраструктури, мережі зв'язку тощо.

За рівнем територіальної концентрації банківської системи (обсягом сумарних активів банків і філій, розташованих в області) регіони умовно можна поділити на чотири групи: *високої* (Столичний регіон), *середньої* (активи банків і філій в області перевищують 1,5 млрд. грн.), *незначної* (зазначений показник становить від 500 млн. до 1,5 млрд. грн.) і *низької концентрації* (менше 500 млн. грн.).

Група високої концентрації представлена м. Києвом та Київською областю (Столичний регіон), де зосереджено більше половини діючих банків – 54,1% і 166 банківських філій (11,8% від їх загальної кількості).

Група середньої концентрації включає 8 індустріально розвинутих областей (Дніпропетровську, Донецьку, Харківську, Одеську, Запорізьку, Львівську, Полтавську та Автономну Республіку Крим), де сконцентровано 38,2% банків України та 620 філій (44,1%). Як бачимо, ця група характеризується значною кількістю філій, тоді як у групі високої концентрації переважають банки. Ця група посідає перше місце за розміром вкладів фізичних осіб (47,7% від загальної суми по системі) та коштів суб'єктів господарювання (46,1%).

До *групи незначної концентрації* належать 9 регіонів (Луганська, Миколаївська, Волинська, Івано-Франківська, Черкаська, Херсонська, Чернігівська, Сумська та Вінницька області). В перелічених областях діє 6,4% банків та 391 (27,8%) філія.

До останньої групи – *низької концентрації* – входить 7 регіонів (Рівненська, Хмельницька, Житомирська, Закарпатська, Тернопільська, Кіровоградська, Чернівецька області), в яких розташовано 1,3% та 228 філій (16,2%).

Територіальну нерівномірність розміщення банків в Україні певною мірою згладжує розвиток мережі філій. Найефективнішими нині є банківські системи регіонів, що входять до групи середньої концентрації. Володіючи 38,7% активів, вони забезпечують одержання 84,3% загального прибутку банківської системи країни. Усунення територіальних диспропорцій та підвищення

ефективності банківської діяльності сприятиме стабільному розвитку банківської системи України та посиленню її впливу на економічне піднесення в кожному регіоні.

Аналіз регіональних особливостей побудови банківської системи України засвідчує: значні диспропорції у її розвитку призвели до вимивання коштів з регіонів із низьким рівнем розвитку фінансової інфраструктури та інвестиційної привабливості у регіони (області) розвинуті та інвестиційно-привабливіші.

За показником залучення (вилучення) через банківську систему фінансових ресурсів у регіонах усі області (регіони) України можна умовно поділити на дві групи:

- 1) *регіони-донори*, з яких через банки вилучаються фінансові ресурси;
- 2) *регіони-отримувачі*, котрі залучають фінансові ресурси з інших регіонів.

До першої групи слід віднести АР Крим, Донецьку, Житомирську, Івано-Франківську, Київську, Луганську, Львівську, Тернопільську, Хмельницьку, Черкаську та Чернігівську області. Найбільшими донорами в Україні є Донеччина, Львівщина та Луганщина. Явище вилучення фінансових ресурсів з регіону є дуже небезпечним для економіки областей, оскільки в результаті виникає брак коштів, необхідних для інвестиційної діяльності, а це у свою чергу призводить до збільшення ціни на ресурси та загального колапсу інвестиційної діяльності суб'єктів господарювання.

До другої групи належать Вінницька, Волинська, Дніпропетровська, Закарпатська, Запорізька, Кіровоградська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Харківська, Херсонська, Чернівецька області та м. Київ. Найбільшим утримувачем коштів в Україні є Київ. Явище вимивання коштів із регіонів потребує особливої уваги, оскільки воно посилює диспропорції у їх соціально-економічному розвитку. Така ситуація спонукає до пошуку нових шляхів стабілізації руху фінансових ресурсів між регіонами. Один із них – підвищення ролі регіональних банків у фінансовому секторі регіонів.

Національний банк України – це емісійний центр держави, який проводить єдину державну політику в галузі грошового обігу, кредиту, зміцнення

грошової одиниці, організовує міжбанківські розрахунки, координує банківські системи в цілому, визначає курс грошової одиниці щодо валют інших країн. Він має монопольне право на випуск грошей в обіг, а також випуск національних грошових знаків за рішенням Верховної Ради України.

Даючи дозвіл на створення на території України комерційних банків шляхом їх реєстрації, Національний банк здійснює і контрольний нагляд за їх діяльністю в частині дотримання ними економічних нормативних актів. Свою діяльність на рівні з виконанням своїх функцій і прав Національний банк проводить через регіональні управління по областях і республіці Крим, які є його підрозділами і виконують частину його функцій.

Нині фінансово-кредитну систему формують, крім різноманітних комерційних банків, такі позабанківські організації, як *лізингові компанії, факторингові компанії, інвестиційні фонди, страхові організації, фінансові структури (пенсійні фонди, кредитні спілки, ломбарди, каси взаємодопомоги), трастові товариства.*

Банки в Україні функціонують як *універсальні* або як *спеціалізовані*. *За спеціалізацією банки* можуть бути ощадними, інвестиційними, іпотечними, розрахунковими(кліринговими).

Банки в Україні створюються у формі акціонерного товариства, товариства з обмеженою відповідальністю або кооперативного банку. **За формою власності банки** можуть бути державними, акціонерними, кооперативними, приватними, муніципальними або змішаними.

В Україні, крім Національного банку України, державними банками є Ощадний банк України та Український експортно-імпортний банк. Відповідно до чинного законодавства в Україні можуть засновуватися і *кооперативні банки*. Вони створюються за принципом територіальності і поділяються на *місцеві та центральний кооперативні банки*.

Широкого розвитку в регіонах України набули великі комерційні банки. Так, у всіх регіонах, включаючи райони й міста, мають свої філії та відділення Український акціонерно-комерційний промислово-інвестиційний банк, акціонерно-комерційний Укрсоцбанк та Ощадбанк України. Поряд з ними все

більше утверджуються такі акціонерно-комерційні банки, як Приватбанк, Надра Банк та інші, що мають відділення та філії як в обласних центрах, так і в містах обласного підпорядкування.

Однією з особливостей функціонування національної банківської системи є висока концентрація банківського капіталу. Зокрема, більше половини капіталу зосереджено в 20 найбільших банках. Особливе місце в банківській системі займають *системоутворюючі банки*, такі як Райффайзен Банк Аваль, Приватбанк, Промінвестбанк, Ощадбанк, Укрексімбанк, Укрсоцбанк та УкрСиббанк. *Найбільшу кількість філій в Україні мають Промінвестбанк і Ощадбанк України, що пов'язано з історичними особливостями їх утворення.*

Розглядаючи фінансову діяльність акціонерних комерційних банків в областях, слід відзначити, що практично всі вони є філіалами столичних банків, а це пов'язано з впливом грошових ресурсів з регіонів; причому такий процес двобічний. Великі банки, які раніше були державними і яким дісталась значна кількість підприємств держсектора, для кредитування отримують ресурси від головних контор. На виплату відсотків за користування цими ресурсами направляється чимала частка прибутку, частина якого осідає в Києві.

Недавно створені *комерційні банки* майже не мають таких підкріплень. Вони вдаються до залучення максимальної кількості місцевих ресурсів по вкладах населення і депозитах підприємств. *Залучені кошти направляються знову ж таки не на розвиток регіонів, в яких вони створені, а в ті області, де значно вища потреба в кредитних ресурсах і вищі відсотки за їх використання.* Крім того, будь-яка філія банку зобов'язана частину отриманого від діяльності прибутку направляти вищому органу, що знову ж таки знижує кредитні вкладення регіонів.

Іншою проблемою кредитної системи є те, що практично немає інвестиційних вкладів з боку нових комерційних банків у виробничі галузі. Це пов'язано з тим, що довгострокові кредити є низькорентабельними вкладками. Отже, слід відзначити, що найвигіднішими є організація і розвиток системи незалежних місцевих комерційних банків.

Регіональні цінні папери і фондові ринки. Одним із джерел формування фінансових ресурсів регіонів можуть бути регіональні ринки цінних паперів і фондові ринки. *Ринок цінних паперів* – це частина ринку позичкових капіталів, де здійснюється емісія та купівля-продаж цінних паперів – документів, що підтверджують майнове право та право власності на підставі їх надання [4; 478].

Ринок цінних паперів сприяє акумулюванню капіталу для інвестицій у виробничу і соціальну сфери, структурній перебудові економік, позитивній динаміці соціальної структури суспільства, підвищення достатку кожної людини шляхом володіння і вільного розпорядження цінними паперами.

За допомогою цінних паперів формуються *фондові ринки*. До складу інструментів фондового ринку входять:

- *акції* (за їх допомогою формується статутний фонд підприємства);
- *облігації підприємств* (кошти від їх розміщення можуть спрямовуватися як на формування основних, так і оборотних активів підприємства);
- *облігації державної позики та казначейські зобов'язання* (через їх реалізацію відбувається «деформування» державного і місцевих бюджетів). Що стосується інших цінних паперів (векселі, ощадні та депозитні сертифікати, похідні цінні папери), особливо це стосується боргових зобов'язань, то вони обертаються на ринку цінних паперів.

Обсяги продажу цінних паперів у 2006 році становили 1582 тис. штук, внаслідок цього сума коштів, залучених до бюджету, 1320 млн. грн. [12; 57]. Фондовий ринок є сегментом ринку цінних паперів, хоча і доволі вагомим. В той час ринок цінних паперів є частиною фінансового ринку країни.

В Україні ринок цінних паперів перебуває на стадії свого становлення. Ринок цінних паперів повинен приваблювати інвесторів своїми законністю, чесністю та порядком. Основними принципами функціонування ринку цінних паперів є: *цілісність, централізація, прозорість, відповідність ринку*.

У розвинутих країнах ступінь централізації та жорсткість державного регулювання ринку цінних паперів коливається між двома моделями:

Перша модель – регулювання фондового ринку зосереджується переважно у державних органах, і лише невелика частина повноважень щодо нагляду, контролю, встановлення обов'язкових правил поведінки передається державою самоврядним організаціям професійних учасників ринку (Найбільш виражена у Франції) [3; 226].

Друга модель – максимально можливий обсяг повноважень передається самоврядним організаціям, значне місце в контролі займають не жорсткі нормативні приписи, а переговорний процес, індивідуальні узгодження з професійними учасниками ринку, і при цьому держава зберігає за собою основні контрольні функції, можливості в будь-який момент втрутитись у процес саморегулювання (характерна у Сполученому Королівстві).

Український ринок цінних паперів, незважаючи на його незначні обсяги, має винятково складну та суперечливу структуру державних органів, що здійснюють його регулювання. *Основні причини:*

1) *змішана* (банківська і небанківська) *модель ринку цінних паперів* і як наслідок – Національний банк і небанківські державні органи в ролі регулюючих інстанцій;

2) *масштабна приватизація*, за якої значна частина державних підприємств перетворюється в акціонерні товариства, створюються інвестиційні фонди, здійснюється у великих масштабах первинне розміщення акцій приватизованих підприємств, що у свою чергу, викликає активне втручання в регулювання ринку цінних паперів Фонду державного майна України [3; 226].

Функції державного регулювання фондового ринку України розподілені між різними міністерствами та відомствами: – *контрольні й регулятивні функції* здійснюють Фонд державного майна України, Національний банк України;

- *контрольні* – Антимонопольний комітет України;
- *регулятивні* – Міністерство юстиції, Міністерство економіки, Державна податкова інспекція та Державний митний комітет.

В Україні на даний час існує як мінімум три ринки цінних паперів: акції акціонерних товариств, що утворилися як класичні акціонерні товариства; акції приватизованих підприємств; державні цінні папери.

Законодавче регулювання роботи ринку цінних паперів у різних країнах відбувається по-різному, але його метою завжди було створення найбільш сприятливих умов для інвесторів та емітентів. Загальні правила поведінки на ринку цінних паперів сформульовані у міжнародних стандартах за торгівельними системами, клірингу та розрахунками за цінними паперами. На жаль в Україні відсутні безпосередньо регіональні фондові ринки, які могли би стати вагомим чинником розвитку економіки регіонів.

Діяльність на українському ринку цінних паперів регулюють такі законодавчі акти: Закон України «Про цінні папери та фондову біржу» (18.06.1991 р.), «Про депозитарій»; Указ Президента України «Про інвестиційні фонди та інвестиційні компанії» (19.02.1991 р.), «Концепція функціонування і розвитку фондового ринку в Україні» затверджена Кабінетом Міністрів у 1994 р.

Стратегічне планування регіонального розвитку. *Основні завдання регіонального планування* полягають у забезпеченні оптимального розвитку народного господарства регіонів в єдиному господарському комплексі держави; вдосконаленні, спеціалізації територій; установленні оптимальних пропорцій; ефективному використанні трудових і природних ресурсів та виробничих потужностей; раціоналізації розміщення продуктивних сил. **Стратегічне планування регіонального розвитку** включає такі стадії:

- розробки концепції регіонального розвитку;
- обґрунтування важливих пропорцій;
- формування системи цільових програм.

Генеральною цілю стратегії соціально-економічного розвитку регіону є орієнтація на діяльність в напрямку стабілізації і підвищення якості життя населення на основі підвищення ефективності економіки і забезпечення додаткових надходжень в бюджети всіх рівнів за рахунок активізації інноваційних і інвестиційних процесів.

Стратегія соціально-економічного розвитку регіону *визначає зміст основних напрямів діяльності органів місцевого самоврядування:*

- управління соціально-економічним розвитком;
- управління бюджетом і фінансами;
- управління економікою і підприємництвом;
- управління майном і землею;
- управління зовнішньоекономічною діяльністю;
- охорону навколишнього середовища.

Концепція соціально-економічного розвитку регіону – це ціле направлений комплексний документ, який включає систему найважливішої політики розвитку регіону в стратегічній перспективі на основі необхідної і достатньо економічної самостійності (стратегічні пріоритети, цілі, пропорції і механізми).

У структуру концепції розвитку регіону повинні входити такі розділи:

- соціальна; екологічна ; структурна ; аграрна політика;
- регіональна науково-інноваційна політика; політика розвитку важливих комплексів спеціалізації і розвитку продуктивних сил; політика розвитку системи розселення; підготовки трудових ресурсів і зайнятості;
- розвитку виробничої інфраструктури; ринкової інфраструктури; інвестиційна та зовнішньоекономічна політика;
- антимонопольна; фінансово-бюджетна і податкова; регіонально-кредитна політика і розвиток банківської системи;
- політика розвитку відносин власності.

Отже, концепція регіонального розвитку визначає важливі структурні зміни в процесах соціально-економічного розвитку у формі важливих пріоритетів, цілей, і забезпечує їх реалізацію економічних і організаційно-правових механізмів. На основі концепції регіону формується *стратегічна комплексна програма соціально-економічного розвитку*, яка включає систему взаємопов'язаних *цільових програм*. Процес формування стратегії соціально-економічного розвитку регіонів, є одним із найважливіших напрямків діяльності виконавчих і законодавчих органів влади на всіх рівнях.

Прогнозування регіонального розвитку. Важливою складовою механізму державної регіональної економічної політики є *прогнозування* як з'єднувальна ланка між теоретичними розробками та господарською практикою.

Прогноз – це науково обґрунтоване бачення перспектив розвитку певного соціально-економічного процесу чи явища, а також можливих шляхів та засобів досягнення визначених цілей. Він має імовірнісний характер, хоча його розробка і спирається на систему кількісних і якісних показників. *Загальна мета прогнозу* соціально-економічного розвитку регіонів полягає в тому, щоб інформаційно забезпечити об'єктивність управлінських рішень щодо оптимальних шляхів розвитку регіональної економіки у майбутньому.

Регіональне прогнозування за останні 30-40 років досягло неймовірно великих масштабів. Складаються *прогнози і програми розвитку регіонів* як на *національному* (у межах країни), так і на *міжнародному* рівні (СЄЗ, єврорегіони та ін) із залученням іноземного капіталу. На *макрорівні* прогнози розробляються для країни в цілому. Вони можуть бути *галузевими, проблемними, комплексними*.

Відповідно до Закону України "Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України" (2000 р.), в усіх адміністративно-територіальних одиницях розробляються *прогнози соціально-економічного розвитку* терміном на 5 років та *програми економічного і соціального розвитку* терміном на 1 рік.

У *прогнозі економічного та соціального розвитку регіонів* відображаються [15; 380]:

1. Аналіз та оцінка соціально-економічного розвитку регіону за попередній період, визначення тенденцій і проблем розвитку економіки і соціальної сфери.
2. Стан використання економічного потенціалу регіону, екологічна ситуація.
3. Прогноз кон'юнктури на регіональних ринках основних видів товарів і послуг.
4. Напрями вирішення проблем соціально-економічного розвитку регіону.

5. Цілі та пріоритети регіонального розвитку, заходи з їх досягнення.

6. Основні показники соціально-економічного розвитку.

7. Висновки щодо тенденцій розвитку економіки регіону на середньотерміновий період.

Базою прогнозування соціально-економічного розвитку регіону є система досягнутих макроекономічних показників, державні соціальні стандарти і нормативи забезпеченості населення, національно-етнічні особливості регіону, характеристика розвитку соціальної інфраструктури, можливості потенційних інвесторів та інвестиційна привабливість регіону.

Регіональне прогнозування базується на таких принципах:

- *системності; багатоваріантності стратегічних і тактичних завдань;*
- *єдності кількісних і якісних характеристик прогнозу;*
- *оптимального поєднання різних підходів і методів; ієрархічності та програмності у виборі конкретних засобів вирішення соціально-економічних завдань;*
- *агрегованості основних індикаторів і показників регіонального прогнозу залежно від прогнозного періоду, послідовності і можливих етапів досягнення визначених цілей.*

Розробка системи прогнозів розвитку економіки регіонів відбувається у кілька етапів. На ***першому етапі*** здійснюється комплексний аналіз і систематизація регіональних та міжрегіональних проблем розвитку : підвищення рівня життя населення, скорочення безробіття та забезпечення зайнятості населення; екологічні проблеми; зміцнення експортного потенціалу регіонів; удосконалення територіальної спеціалізації.

На ***другому етапі*** здійснюється побудова «дерева цілей», яке ґрунтується на їхньому чіткому ранжуванні відповідно до пріоритетів регіонального розвитку та наявних фінансових ресурсів. Виділяються часткові цілі із найбільш загальних. Воно забезпечує взаємозв'язок системи цілей на різних рівнях управління за ступенем значущості та пріоритетності.

На ***третьому етапі*** формулюються обмеження і критерії, які й визначають границі прийнятних рішень та засобів досягнення поставлених

цілей. Першочергово реалізуються цілі і проекти, які не потребують значних капітальних вкладень.

На *четвертому етапі* відпрацьовують можливі сценарії розвитку подій у перспективі залежно від обраних шляхів вирішення регіональних проблем. Сценарій являє собою загальну модель, яка описує не тільки очікувані результати тих чи інших перетворень, а й визначає необхідні ресурси для їх досягнення.

Принципи вироблення програм, мета і механізми реалізації програм. До основних *принципів регіонального програмування* належать: висока цільова спрямованість на кінцевий результат; чітке визначення системи пріоритетів; узгодженість завдань щодо раціонального використання всіх видів ресурсів; перманентність розроблення програмних заходів; конкурсні умови формування програм; керованість і контроль за розробленням і реалізацією програми.

Регіональні програми класифікують таким чином:

- за рівнем загальнодержавного, регіонального і місцевого значення;
- за тривалістю довгострокові, середньострокові, короткострокові;
- за змістом реалізованої проблеми – комплексні і функціональні;
- за характером програмних заходів – освоєння нових територій, подальший розвиток їх господарства чи реконструкція.

Класифікація регіональних програм: програми соціально-економічного розвитку регіонів (для областей, міст та ін.); цільові комплексні програми (проблемні програми для територій поза адміністративно-територіальним поділом). Нині вже розроблено проекти регіональних програм соціально-економічного розвитку Карпатського регіону, Полісся, Поділля, Причорномор'я, ведеться розроблення програми розвитку Придніпровського регіону.

Державні регіональні програми сприяють найповнішому узгодженню територіальних та галузевих інтересів, створюють реальні передумови для зближення та вирівнювання рівнів виробництва і споживання в усіх регіонах.

Підготовлені державні регіональні програми соціально-економічного розвитку схвалюються Кабінетом Міністрів України і стають складовими державної програми розвитку країни.

Програми соціально-економічного розвитку регіону обов'язково взаємоузгоджуються з проектом державного плану (програми) економічного і соціального розвитку України на відповідний рік. У цих програмах відображаються:

- аналіз та оцінка соціально-економічного розвитку за поточний період, основні проблеми розвитку регіону;
- основні показники економічного розвитку;
- зведений план доходів соціального розвитку;
- показники розвитку промисловості;
- показники розвитку аграрного сектора;
- капітальне будівництво;
- регіональна інфраструктура;
- трудові ресурси;
- охорона природи і раціональне використання природних ресурсів;
- рівень розвитку та економічна ефективність виробництва.

Державні регіональні програми розробляються з метою активізації господарської діяльності та розвитку ринкових відносин у регіонах; забезпечення структурної перебудови господарських комплексів; вирішення проблем соціального характеру, пов'язаних із зайнятістю населення, розвитком соціальної інфраструктури; ліквідації локальних соціально-економічних криз; створення умов для екологічної безпеки в регіоні тощо.

При плануванні розвитку регіонів використовуються **державні регіональні цільові комплексні програми**, реалізація яких досягається шляхом залучення у виробництво місцевих ресурсів, державних інвестицій, позабюджетних коштів. Ці програми спрямовуються на розв'язання найважливіших регіональних проблем – фінансування будівництва та функціонування загальнонаціональних об'єктів культури, освіти, охорони здоров'я; забезпечення соціальних гарантій для населення регіонів; надання

фінансової допомоги для прискорення реформування економіки регіону, створення нових робочих місць тощо.

Питання і завдання для самоконтролю

1. Дайте визначення поняття “Державна регіональна економічна політика”.
2. Назвіть причини необхідності вироблення державної регіональної економічної політики.
3. Що і хто є об’єктами та суб’єктами державної регіональної економічної політики?
4. Яка мета державної регіональної економічної політики?
5. Перерахуйте принципи державної регіональної економічної політики.
6. Охарактеризуйте основні завдання державної регіональної економічної політики.
7. Які повноваження органів виконавчої влади у сфері управління економікою?
8. Які повноваження органів місцевого самоврядування у сфері управління економікою?
9. Розкрийте сутність механізму реалізації державної регіональної економічної політики.
10. Охарактеризуйте основні складові механізму реалізації державної регіональної економічної політики.
11. Визначте суть поняття “фінансові ресурси” і “фінансові потоки” у регіонах і дайте їх характеристику.
12. Розкрийте поняття “регіональні (місцеві) бюджети”, їх функції та завдання.
13. Визначте суть і принципи місцевого самоврядування.
14. Охарактеризуйте міжбюджетні відносини. Види трансфертів: субсидії, дотації і субвенції.
15. Розкрийте сутність і принципи регіональної податкової політики.
16. Охарактеризуйте формування позабюджетних, валютних та інших цільових фондів місцевих органів влади.

17. Проаналізуйте діяльність кредитно-фінансових регіональних систем.
18. Розкрийте функціонування регіональних цінних паперів і фондових ринків.
19. У чому полягає суть стратегічного планування регіонального розвитку, які стадії воно включає?
20. Охарактеризуйте прогнози соціально-економічного розвитку регіону, мету, принципи і етапи їх складання.
21. Розкрийте принципи вироблення програм, мета і механізми реалізації програм соціально-економічного розвитку регіону .

Рекомендована і використання література

1. Бечко П.К. Податкова система. Навчальний посібник. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – 368 с.
2. Василик О.Д. Теорія фінансів: Підручник. – К.: НІОС, 2000. – С.178.
3. Державне регулювання економіки / За ред.. д-ра.екон. наук, проф., акад.. АН вищої школи України І.Р. Михасюка. – ЛНУ ім., І.Франка. Підручник. Друге вид., виправлене і доповнене. – К.: Атака, Ельга – Н, 2000. – 592 с. (522; 222; 226).
4. Ковальчук С.В., Форкун І.В. Фінанси. Навч. посібник. – Львів: Новий Світ – 2000, 2006. – 568 с. (478; 550).
5. Ковтун О.І. Державне регулювання економіки: Навч. посібник. – Львів: Новий Світ – 2000, 2006. – 432 с.
6. Крисоватий А.І., Десятнюк О.М. Податкова система: Навчальний посібник. – Тернопіль: Карт-бланш, 2004. – 333 с. (251-252).
7. Місцеві фінанси. Підручник / За ред. д.е.н., професора Кириленко О.П.– К.: Знання. – 2006. – 677 с. (–С.36- 39; – С.75-77; 290).
8. Олійник О.В., Філон І.В. Податкова система: Навчальний посібник. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – 456 с. (365-374).
9. Петленко Ю.В., Рожко О.Д. Місцеві фінанси : Опорний конспект лекцій. – К.: Кондор, 2003. – 282 с. (– С.185-188; 196; 198-199)

10. Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка /За ред. Є. П. Качана. - Київ: Юридична книга, 2005. - 704 с.
11. Регіональна економіка: Навчальний посібник / За ред. Я.Б.Олійника. – К.: КНТ, Видавець Фурса С.Я., 2007. – 444 с. – С.315 - 316.
12. Статистичний щорічник України за 2006 рік / Держкомстат України. – К.: В - во "Консультант" , 2007. – С.55-57.
13. Тарангул Л.Л. Оподаткування та регіональний розвиток (теорія і практика): Монографія. – Ірпінь: Академія ДПС України, 2003. – 286 с. (с.80-84).
14. Чистов С.М. Державне регулювання економіки: Навч.-метод. посібник для самост. вивч. дисц. – Київ: КНЕУ, 2002.– 208 с. – С.147.
15. Швайка Л.А. Державне регулювання економіки. Навчальний посібник. – К.: Знання, 2006. – 435 с. (– С.380; 385- 387).
16. <http://minfin.kmu.gov.ua/control/publish>;

Глава II.

РОЗВИТОК І РОЗМІЩЕННЯ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ

Розділ 1. Економічний потенціал України

1.1. Населення і трудовий потенціал України

Населення і трудовий потенціал України є складовими економічного потенціалу держави. Їх роль особливо зростає в густозаселених регіонах з недостатніми природними ресурсами. Головну роль воно відіграє як елемент продуктивних сил.

Від населення значною мірою залежить формування міжрайонних функцій виробництва, потужність і структура потоку продукції, яка вивозиться за межі певної території, розвиток місцевого виробництва. Трудовий потенціал створюють можливості для повнішого використання наявних природних ресурсів, сприяючи тим самим підвищенню рівня комплексного розвитку регіону. На території, добре забезпеченій трудовими ресурсами, розвивається виробництво з високою трудомісткістю продукції.

Населення як споживач значно впливає на розвиток галузей, які забезпечують його потреби в продуктах харчування і промислових товарах, послугах. За кількістю населення, його статево-віковою структурою, розподілом між містом і селом, рівнем зарплати, культурно-освітнім рівнем визначають обсяги й асортимент продукції галузей, що виробляють товари народного споживання.

Демографічна ситуація

Для визначення багатогранного впливу населення на процес економічного і соціального розвитку країни, треба детально дослідити як його демографічні параметри, так і особливості розселення, трудову діяльність.

Чисельність населення, його динаміка та статеві-вікова структура найважливішими показниками демографічної характеристики народонаселення. Важливим є також показник природного приросту населення (табл. 3.).

За останні 80 років населення України збільшилося в 1,3 раза. Водночас були величезні людські втрати внаслідок війн, політичних репресій, голодомору 30-х років. Результатом таких механічних втрат населення є його сучасна деформована вікова структура.

Починаючи з 1993 р. загальна чисельність населення України почала зменшуватись. В цьому році в державі народилося 634 тис. осіб, а померло 669 тис. (природне скорочення населення становило мінус 35 тис. осіб). Загальне скорочення чисельності населення (внаслідок природної депопуляції й механічного відтоку) в 1992 р. становило вже мінус 117 тис. осіб, в 1993 р. мінус 180 тис. У 1996 р. народилося 467,2 тис. осіб, а померло 776,7 тис. осіб (природне скорочення становило -309,5 тис. осіб), в 1998 р. – відповідно 419,2 тис. осіб і 719,9 тис. (мінус 300,7 тис. осіб, або -6,0%), в 1999 р. – відповідно 389,2 тис. осіб і 739,2 тис. осіб (мінус 350,0 тис. осіб, або -7,0%), в 2000 р. – відповідно 385,1 тис. осіб і 758,1 тис. осіб (мінус 373,0 тис. осіб, або -7,5%), в 2003 р. – відповідно 408,6 тис. осіб і 765,4 тис. осіб (мінус 356,8 тис. осіб, або -7,5%), в 2005 р. – відповідно 426,1 тис. осіб і 782,0 тис. осіб (мінус 355,9 тис. осіб, або -7,6%), а в 2006 р. – відповідно 460,4 тис. осіб і 758,1 тис. осіб (мінус 297,7 тис. осіб, або -6,4%).

Таблиця 3

Динаміка чисельності населення України (станом на 1 січня відповідного року) [22], [29].

Показник	1940	1970	1990	1995	2000	2006	2007
Чисельність населення, млн. осіб	41,3	47,1	51,8	51,7	49,7	46,07	46,64
У тому числі:							
чоловіків	19,7	21,3	24,0	24,0	23,1	21,6	21,46
жінок	21,6	25,8	27,8	27,7	26,6	25,1	25,18
Природний приріст, ‰	13,0	6,4	1,7	-5,8	-7,5	-7,6	-6,4

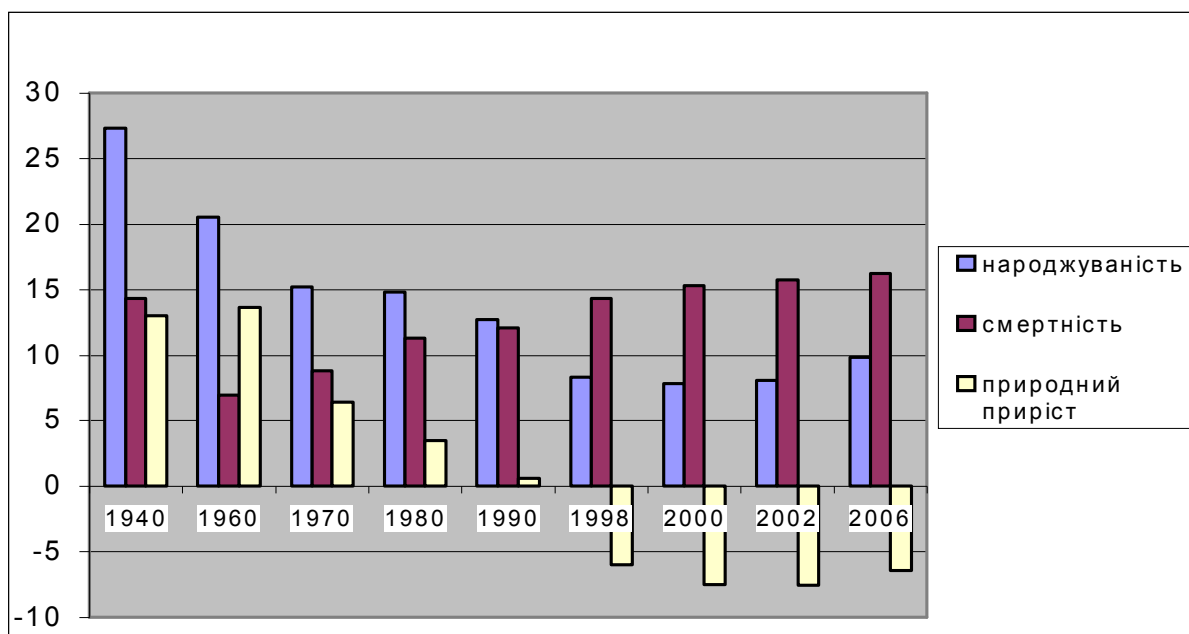

Рис. 3. Природний рух населення України (‰) [22].

Значне зниження народжуваності та зростання смертності населення зумовлені погіршенням умов його життя. Певну роль відіграє також складна екологічна ситуація, яка особливо загострилася після катастрофи на ЧАЕС. Усі регіони держави зазнали впливу радіоактивного забруднення, що підтверджується різким зростанням смертності після 1986 р. Найвищими вони є серед осіб старших вікових груп. Зросла смертність серед чоловіків віком понад 40, а серед жінок – понад 50 років. Основні причини смертності – хвороби серцево-судинної системи, новоутворення, нещасні випадки, отруєння, травми та ін.

Досить висока в Україні смертність дітей у віці до року. У 2006 р. вона становила 10,1‰, у міських поселеннях – 9,4‰ а в сільській місцевості – 11,2‰. Хоча загалом спостерігається її зниження (у 1985 р. – 15‰), у регіонах зі складною екологічною ситуацією, особливо прилеглих до Чорнобильської зони, вона зростає.

Регіональні особливості відтворення населення України можна простежити за даними таблиці (додаток 6).

Величина коефіцієнта народжуваності залежить від багатьох названих вище чинників. Окремо слід виділити показники шлюбності та розлучень,

питання формування сім'ї. В Україні кількість зареєстрованих шлюбності постійно зменшується (9,3‰ у 1990 р. і 5,5‰ – у 2000 р.). Правда в 2001 р. – дещо збільшився – 6,3‰, а у 2006 р. – 7,6‰. Разом з тим незначно, але збільшилась кількість зареєстрованих розлучень (3,8‰ у 2006 р. проти 3,7 – у 1990 р.).

Сучасні процеси формування сім'ї в Україні мають такі особливості: тенденція до збільшення кількості ранніх шлюбів і високі показники розлучень; практично не реалізується настанова сімей на народження 2 – 3 дітей; малозабезпечені сім'ї відкладають народження першої дитини. В результаті для України характерна в середньому така сімейна структура: батько, мати, 1,1 дитини.

Низькі показники народжуваності та зростання смертності свідчать про несприятливу демографічну ситуацію практично на всій території України крім Закарпатської області (природний приріс у 2006р. – +0,5‰). Проте найгірша вона у північних і східних областях (Чернігівська, Сумська, Луганська, Полтавська та ін.), де найнижчі показники природного руху населення.

Демографічна ситуація в Україні характеризується також і *показником середньої тривалості життя*, тобто кількості років, яку в середньому належить прожити даному поколінню народжених, якщо припустити, що впродовж життя цього покоління рівень смертності в окремих вікових групах буде такий, як зараз. Для тих, хто народився в 2004–2005 рр., цей показник становить до 68,0 років, причому чоловіків – 62,2, жінок – 74,0 роки. За цим показником Україна посідає 52-ге місце в світі. *Середній вік* жителя України – 37 років.

Зниження природного приросту населення спричинює деформацію його вікової структури, зниження природного приросту трудових ресурсів. "Старіння" населення призводить до збільшення демографічного навантаження на працездатних, до певних труднощів у формуванні трудових ресурсів та забезпеченні господарства робочою силою, є одним з

найтривожніших симптомів погіршення демографічних умов його відтворення. Висока частка осіб у віці, старшому за працездатний (вже в 2006 р. – 23,8 % проти 22,6% у 1996 р.), скорочує обсяги трудового потенціалу держави. Якщо частка пенсіонерів серед населення зростає, то представників молодшого покоління – скорочується (в 2006 р. – 15,8% проти 21,5% у 1996). Людей працездатного віку в країні понад 50% (у 2006 р. їх було 60,4% проти 55,8 у 1996 р.). Кількість жінок в Україні залишається стабільною і становить – 53,9% населення.

Проблеми статевої-вікової структури населення значно відрізняються по регіонах. Наприклад, у Закарпатській і Донецькій областях вони є діаметрально протилежними. Певні особливості спостерігаються в сільській і міських поселеннях. Зокрема, в сільських адміністративних районах України природного приросту населення немає, (крім Закарпатської області – природний приріст – 0,0‰), а в багатьох з них відбувається процес депопуляції, тобто народжуваність тут менша за смертність. В селах вікова й статеві структури населення різко погіршуються, що, безперечно, негативно впливає на розвиток продуктивних сил (особи пенсійного віку тут у 2006 р. становили 35,0%).

Особливості статево-вікової структури свідчать про високе демографічне навантаження на населення працездатного віку. Так, у 2006 р. цей показник становив 656 непрацездатних осіб на 1000 працездатних (у сільській місцевості 840, а в містах 581 особа).

Наведені відомості про демографічну ситуацію в країні необхідні для вивчення процесів відтворення трудових ресурсів, визначення їх кількісної та якісної структури.

Показники народжуваності та смертності помітно відрізняються в різних областях України. За цим критерієм їх можна поділити на три групи:

- області Західноукраїнського регіону, в яких дещо більша народжуваність і дещо менша смертність населення, ніж у середньому по Україні;

- області Південного регіону з вищими за середньоукраїнські показники народжуваності та смертності;
- області Східного регіону з нижчими за середньоукраїнські показниками народжуваності та вищими показниками смертності.

Міграція населення

Окрім природного руху населення одним із важливих чинників, які зумовлюють зміну чисельності населення країни та впливають на його перерозподіл по регіонах та населених пунктах, є механічне переміщення людей або міграція. Міграція – це переміщення людей із зміною місця проживання. Міграції мають різну спрямованість, тривалість, інтенсивність залежно від багатьох чинників та причин. За причинами міграції можуть бути соціально-економічні або трудові, екологічні, релігійні, політичні, сімейно-побутові. За напрямками переміщення людей міграції поділяються на міждержавні міграції та міжрегіональні. Міждержавні міграції, що спрямовані за межі країни, називаються еміграцією, а протилежного напрямку імміграцією.

Міграції можуть бути постійними, або сезонними залежно від термінів міграції. Залежно від форм переміщення можуть бути добровільними чи примусовими, залежно від форм організації організованими або стихійними.

За сучасними статистичними даними можна лише в загальних рисах відтворити обсяги внутрішньодержавної міграції, оцінити її наслідки для економічного розвитку України. Аналіз статистичних даних дає підстави говорити, про те, що в державі постійно зменшується чисельність населення внаслідок міграційного відтоку. Якщо в 1990 р. коефіцієнт чистої міграції становив +1,5%, в 1995 р. – -1,8, в 1998 р. – -1,9%, то в 2002 р. – -0,7%, а в 2006 р. – +0,3% [22], [29].

Правда, це не зовсім точно і повно відповідає сучасним міграційним процесам, що відбувається в Україні.

Рівень міграції населення залежить від регіональних особливостей. Правда більшість областей втрачають населення й трудові ресурси (як і вся

Україна) на користь інших держав світу. Причини цього різні, їх не можна зводити тільки до погіршення економічного стану в Україні. В міграційному процесі держави багато важать свобода пересування, наявність відповідних занять тощо. Проте, звичайно, зростання міграційної рухомості населення України більше спричинене економічними, ніж будь-якими іншими чинниками (політичними, національними, релігійними тощо). Перебудова економіки України призвела до великих змін у житті держави: політична і фінансова нестабільність, значний спад виробництва, банкрутство й закриття багатьох підприємств. Це, у свою чергу, викликало повальне вивільнення працівників, зниження рівня заробітної плати, затримки з її виплатою і, як наслідок, зниження рівня життя населення в цілому.

Внаслідок нерегульованості відносин України з більшістю країн у сфері трудової міграції, наша держава стає джерелом виходу нелегальних працівників-мігрантів. Виїжджаючи за кордон у туристичні подорожі, багато людей залишаються на роботу (на невизначений період часу). Найбільше таких мігрантів в Італії, Португалії, Греції, Чехії, Іспанії, Великобританії, Кіпрі, Ізраїлі, США, Німеччині, Польщі. Серед країн СНД працевлаштування українських працівників-мігрантів найбільше в Росії, що стосується інших країн СНД, то обсяги міграції не тільки не зростають, а навпаки скорочуються. За неофіційними даними за кордоном проживають 5–7 млн. українців (20 – 25% працездатного населення держави).

Наведені цифри ілюструють втрату молодого українською державою трудового потенціалу, що особливо важливо для розвитку її економіки. Зрозуміло, що в економічно розвинуті країни мігрує найпотужніший, найякісніший (фізично й інтелектуально) трудовий потенціал нації. Більшість мігрантів – це економічно активне населення та населення молодих вікових груп, що мають середню спеціальну та вищу освіту.

Внаслідок поглиблення економічної кризи в Україні значно зменшилися обсяги *внутрішньої міграції населення*, тобто між регіонами, областями, населеними пунктами. Так, за офіційною статистикою в 2006 р.

міжрегіональна міграція становила 440898 осіб прибулих та 440898 осіб вибулих.

За тривалістю переміщення населення виділяють *безповоротну і тимчасову* міграції. Тимчасові міграції включають сезонні та маятникові переміщення.

Сезонні міграції населення – це тимчасове (сезонне) його переміщення. Вони бувають внутрішньо- та міждержавними, а також економічними (забезпечення робочою силою певних галузей господарства на період сезонного збільшення робіт) та соціально-культурними (поїздки на навчання, лікування, відпочинок, туризм).

Значних розмірів в останні десятиріччя набули *маятникові трудові поїздки* населення (“маятникові міграції”), тобто регулярне переміщення населення з одного населеного пункту в інший на роботу або навчання без зміни місця проживання.

Основною причиною зростання кількості людей, які працювали за межами свого населеного пункту, був посилений промисловий розвиток міст. Цьому сприяли також недостатній вибір професій на селі, низький рівень механізації виробництва, широке використання ручної праці в сільському господарстві та ін.

Скорочення діяльності, зменшення потужності, ліквідація та репрофілювання багатьох підприємств і установ, де були зайняті “маятникові мігранти”, а також зменшення кількості рейсів автобусів та приміських поїздів, подорожчання транспортних послуг, всі ці та інші причини зумовили різке скорочення кількості таких мігрантів. Багато з них стали безробітними, дехто знайшов собі роботу у місці проживання або включився в сезонні міграції за межі області чи держави.

Рівень життя населення

Статистичні органи поки що не публікують синтетичних показників рівня життя людей в розрізі областей та економічних районів, тому виникає потреба в порівнянні господарського розвитку цих регіонів. Для цього

використовують систему загальноекономічних показників, які характеризують рівні регіонального господарського розвитку. Ця система дає змогу ранжувати області й райони за рівнем економічного розвитку, виявляти причини відставання окремих регіонів. Такими показниками є:

- розподіл національного багатства, виробництва сукупного суспільного продукту та національного доходу по регіонах;
- розвиток основних галузей матеріального виробництва промисловості, сільського господарства і транспорту;
- використання трудових ресурсів.

Статистика ще не обліковує створеного по областях та економічних районах національного доходу. Цей показник, зазвичай, можна було б використовувати для зіставлення рівнів економічного розвитку.

Важливим завданням науки нині є розроблення показників для виявлення конкретної залежності між рівнем економічного розвитку та рівнем спеціалізації, комплексності, станом розвитку виробничої і соціальної інфраструктури як у районах, так і між районами на різних стадіях господарського розвитку.

Аналіз рівня життя людей має певні особливості. Насамперед слід враховувати відмінності в умовах життя населення, спричинені природними, національними та соціально-економічними чинниками. Для цього треба знати сьгоднішні й перспективні потреби населення окремих регіонів, особливості способу життя людей різних районів країни. З цією метою розробляють науково обґрунтовані норми споживання матеріальних благ і послуг, складають раціональний бюджет цього споживання, який відображує ці потреби на перспективу. Рівень задоволення потреб населення визначають як співвідношення фактично досягнутого рівня споживання матеріальних і духовних благ з раціональними нормами споживання, розрахованими для населення певного регіону. Крім того, треба враховувати конкретні умови життя людей, які визначають характер споживання матеріальних і духовних благ. Ці відмінності відображують специфіку споживання матеріальних благ

міським і сільським населенням, їх доступність (віддаленість населених пунктів від великих міст).

Рівень життя характеризується рядом синтетичних показників, до яких належать: фонд споживання у використуваному національному доході, реальні доходи населення, номінальна заробітна плата робітників і службовців, реальна заробітна плата робітників і службовців, доходи селян від особистого господарства, суспільні фонди споживання, обсяг роздрібного товарообороту.

Для визначення тенденції рівня життя порівнюють розміри й динаміку споживання продуктів харчування та непродовольчих товарів, житлових і комунально-побутових послуг, а також послуг транспорту, зв'язку, соціально-культурної сфери, умов відпочинку та праці тощо.

Міжнародна статистика розраховує показник життєвого рівня за валовим внутрішнім продуктом (ВВП) або валовим національним продуктом (ВНП) на душу населення. За цим показником Україна значно відставала від розвинених країн ще до проведення реформ. Так, у 1990 р. ВВП в Україні становив \$ 5560 на душу населення, тоді як у високорозвинених країнах світу він був у 3–4 рази більшим і становив: у Великобританії – \$14637; Канаді – \$20783; Німеччині – \$19183; США – \$ 20630; Франції – \$17061; Швеції – \$22360; Японії – \$23305.

Упродовж останніх років в Україні істотно змінилися структура й розміри грошових доходів населення. У структурі грошових доходів зберігається тенденція до зниження в доходах частки заробітної плати. Якщо в 1990 р. вона становила 70,9% заробітної плати 1985 р. (1985 р. = 100%), то в 2006 р. – лише 42,7%. Дохід на душу населення в 2006 р. дорівнював 7936,5 грн.

Співвідношення між найвищими та найнижчими рівнями заробітної плати на галузевому рівні становило 6 разів, на регіональному – 2,7 раза.

Падіння реальної заробітної плати призвело до того, що вона в Україні не забезпечує навіть простого відтворення робочої сили, не кажучи вже про виконання нею функції стимулювання.

Разом з тим у структурі грошових доходів зростає частка інших доходів, які перебувають у “тіні” й не оподатковуються.

Найвідчутнішими наслідками зниження реальних доходів і платоспроможного попиту населення є зниження обсягів споживання продуктів харчування, погіршення його структури, якості та асортименту, що призводить до скорочення тривалості життя населення.

Падіння індексу людського розвитку спричинилося, крім зростання бідності, зниженням рівня освіти, несприятливою екологічною ситуацією, погіршенням стану здоров'я та скороченням тривалості життя населення. За останні роки зниження людського потенціалу держави зумовило від'ємний приріст населення та відтік висококваліфікованих спеціалістів.

Національний склад населення

Національну структуру населення найкраще простежити згідно переписів населення. За даними Всеукраїнського перепису населення, який було проведено в грудні 2001 р., на території країни проживали представники понад 130 національностей і народностей. Дані щодо найбільш численних національностей, які мешкають в Україні, наведено в таблиці (додаток 7).

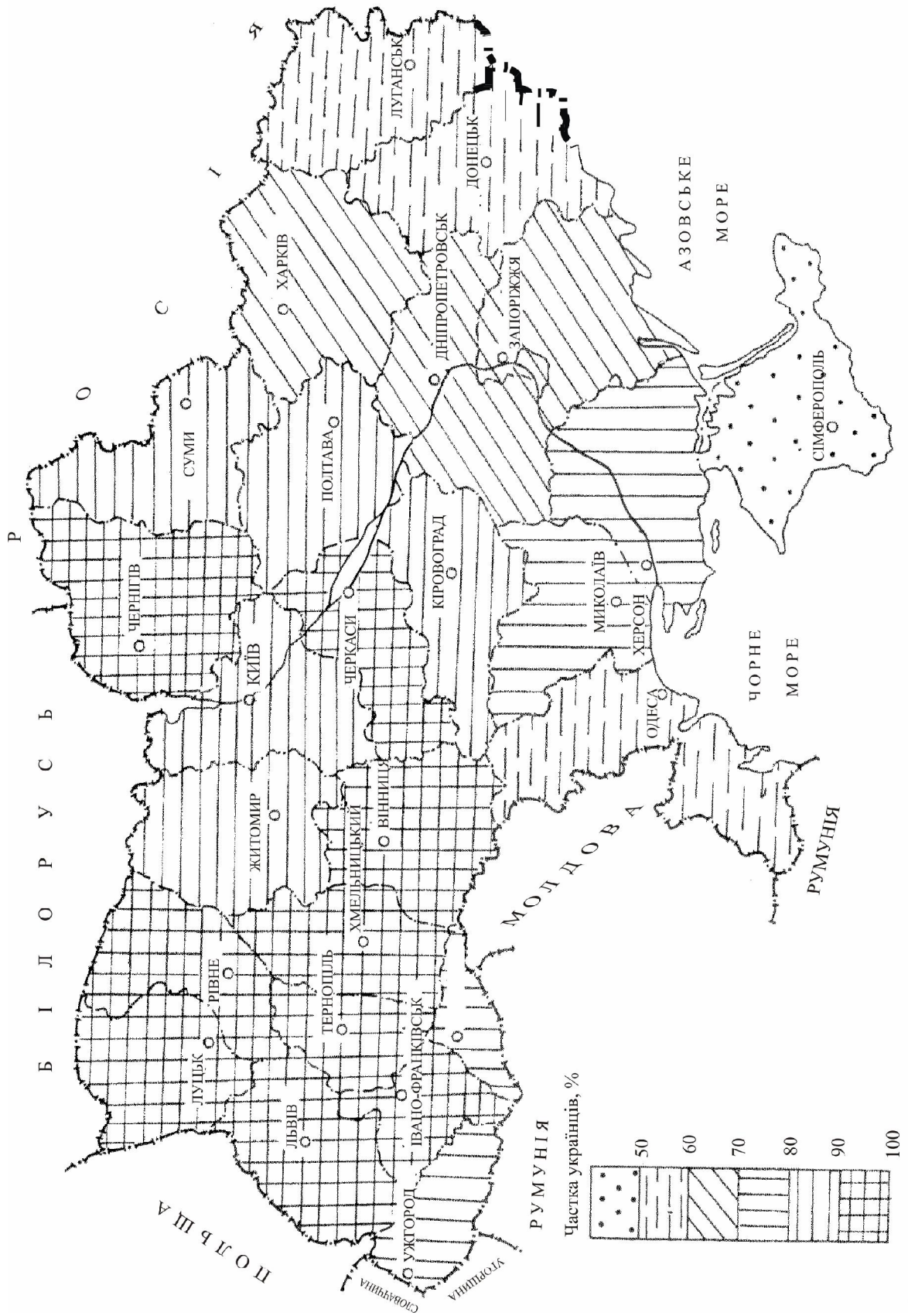

Рис. 4. Частка українців серед населення різних регіонів України

Понад 7,5 млн. українців мешкають у близькому і майже 4 млн. – у далекому зарубіжжі. Українці майже рівномірно розміщені на території України. В областях Поділля (Вінницька, Тернопільська, Хмельницька), Полісся (Волинська, Житомирська, Київська, Рівненська, Чернігівська), Прикарпаття (Івано-Франківська, Львівська), Центральній частині (Кіровоградська, Черкаська, Полтавська) вони становлять більше 90% населення. Значно менше українців у національному складі населення східних та південних областей, де завжди був високим приплив мігрантів з інших регіонів колишнього СРСР. Особливо мала частка українців в Автономній Республіці Крим та м. Севастополі (24,3 та 22,4% відповідно).

Серед національних меншин перше місце посідають росіяни. Вони в Україні почали оселятися ще з XV ст. Найбільша їх частка в м. Севастополі (71,6%), АР Крим (58,3%), Луганській (39,0%), Донецькій (38,2%), Харківській (25,6%), Запорізькій (24,7%) та Одеській (20,7%) областях. Найнижча їх частка в західних областях України (від 1,2 до 3,6%).

Другою за чисельністю національною меншиною в Україні є білоруси. Найбільше їх проживає в Донецькій та Дніпропетровській областях та АР Крим (більше третини всіх білорусів України).

Найбільше молдаван проживає в прикордонних з Молдавією областях України – Одеській та Чернівецькій областях (47,8 та 26,0% молдаван України відповідно).

Від 1989 по 2001 рік найбільше зросла чисельність кримських татар, які після проголошення Україною незалежності отримали можливість повернутися на свої старі місця проживання в АР Крим. Зараз їх чисельність досягла майже $\frac{1}{4}$ мільйона осіб.

Болгари проживають компактно на території Одеської та Запорізької областей, поляки в областях давньої осілости (на Волині, Поділлі, в Галичині, зокрема у Житомирській, Хмельницькій, Львівській областях). 96,7% угорців проживає в Закарпатській області; 97,1% румун в Чернівецькій та Закарпатській областях.

Євреї з'явилися в Україні ще за часів Київської держави. Вони прибували сюди з кримських, грецьких колоній та хазарських областей. Сьогодні понад 15% євреїв проживає в м. Києві, значна кількість їх в Одеській, Дніпропетровській та Харківській. Однак, від часу останнього перепису чисельність євреїв в Україні значно скоротилась, що пов'язано з їх масовим виїздом на свою прабатьківщину – Ізраїль. В результаті цього євреї займають зараз одинадцяте місце серед усіх національностей України – проти четвертого у 1989 р.

Згідно з даними Всеукраїнського перепису населення українську мову вважали рідною 67,5% населення України, що на 2,8% більше, ніж за даними перепису 1989 року (додаток 8). Російську мову визначили як рідну 29,6% населення, у порівнянні з минулим переписом населення цей показник знизився на 3,2%. Частка інших мов, які були вказані в якості рідної, за міжпереписний період збільшилася на 0,4% і становила 2,9%.

Міське і сільське розселення

Для характеристики розміщення населення використовують поняття “розселення”. Розрізняють *розселення міське і сільське*. Основними чинниками розселення, а також його інтенсивності й напрямів є соціально-економічні (розвиток та розміщення продуктивних сил тощо), природні й демографічні. Природні чинники позначаються на процесі розселення внаслідок регіональних відмінностей природного середовища (поверхні, клімату, гідрографічної мережі, корисних копалин, якості земельних ресурсів та ін.). Регіональне розселення, крім того, залежить від інтенсивності та напрямів постійних і маятникових переміщень населення.

В Україні існує *єдина система розселення*, основу якої становлять адміністративно-, виробничо- та культурно-побутові передумови й чинники. Виділяють регіональні (Центральна, Західна, Північно-Східна і Південна, а іноді Подільська) й обласні (всього 24) системи розселення. Останні являють собою сукупність міських і сільських поселень, об'єднаних навколо обласних центрів і керованих ними. Виділяють ще *локальні системи* у межах областей:

міжрайонні, кущові й елементарні. Всі вони формуються навколо якогось центру на основі виробничих, трудових, культурно-побутових, адміністративних та родинних зв'язків.

Система регіонального розселення – це сукупність поселень, які об'єднані цілісністю наявних економічних і соціальних зв'язків. Формуються ці системи під впливом різних чинників головними з яких є розміщення продуктивних сил, економіко-географічне положення, поєднання природних умов і ресурсів, демографічна ситуація, рівень розвитку інфраструктури та ін. Залежно від ступеня спільності, набору та інтенсивності існуючих зв'язків і чинників формуються різні типи систем розселення. В особливостях розселення виявляються просторові закономірності життя суспільства.

Міське розселення. На розміщення населення, в тому числі міського, на території України впливають три основні чинники, найважливішим з яких є *соціально-економічний чинник*, тобто розміщення продуктивних сил, від якого залежать виникнення міст і значний приплив сільського населення до них. В усіх міських поселеннях України проживає 68,0% усього її населення. Нині в Україні є 457 міст (у т.ч. 178 – республіканського та обласного значення) і 885 селищ міського типу. Між цими видами міських поселень існує істотна відмінність. Місто – це населений пункт, який виконує промислові, транспортні, культурно-торгові та адміністративні функції, а його населення складається переважно з робітників, службовців та їхніх сімей. Міста поділяють на *економічні* (промислові, транспортні, торгово-розподільчі) та *неекономічні* (адміністративні, культурницькі, рекреаційні тощо). Часто міста виконують якусь одну функцію, тому їх називають *монофункціональними*. Проте найчастіше вони є *поліфункціональними*.

Найгустіша мережа міст у Донецькій (52), Львівській (44), Луганській (37), Київській (25) та Дніпропетровській (20) областях. Найменше їх у Миколаївській та Херсонській (по 9 у кожній), Житомирській, Закарпатській, Рівненській і Чернівецькій (по 11) областях.

Більшість міських жителів припадає на так звані *селища міського типу* – проміжну між містом і селом ланку поселень. Розміщуються вони навколо промислових підприємств, залізничних вузлів, курортів чи санаторіїв. У них мешкають дві та більше тисяч, переважно робітників і службовців, членів їхніх сімей.

Розрізняють селища міського типу індустріальні, агропромислові, сільськогосподарські, несільськогосподарські та мішаного типу. В 2006 р. їх у країні було 885, або 66,2% загальної кількості всіх міських поселень України, проте проживало в них тільки 12,6% загальної кількості міського населення.

В Україні виділяють такі групи міських поселень: малі (до 50 тис. осіб), середні (50–100 тис. осіб), великі (100–500 тис. осіб), дуже великі (500 тис. – 1 млн. осіб), міста-мільйонери (понад 1 млн. осіб).

Найчисельніша група – *малі міста* (до яких належать і селища міського типу). Із загальної кількості міст (1342) вони становлять 1240, проте в них проживає всього 32% міського населення України. *Середніх міст* 56 (в них мешкає 11,1% міського населення), *великих* – 37 (26,3% міських жителів), *дуже великих* – 5 (8,5% мешканців). У *містах-мільйонерах* проживає 22,1% міського населення. Отже, у великих, дуже великих і містах-мільйонерах проживає 56,9% міського населення України.

До *міст-мільйонерів* належать Київ (2,693 млн. осіб), Харків (1,463 млн.). Трохи більше як 1 млн. осіб у містах Дніпропетровську (1,047 млн. осіб), Одесі (1,002 осіб). Дуже великими містами в Україні є: Донецьк (994 тис. осіб), Запоріжжя (795 тис. осіб), Львів (735 тис. осіб), Кривий Ріг (692 тис. осіб), Миколаїв (508 тис. осіб).

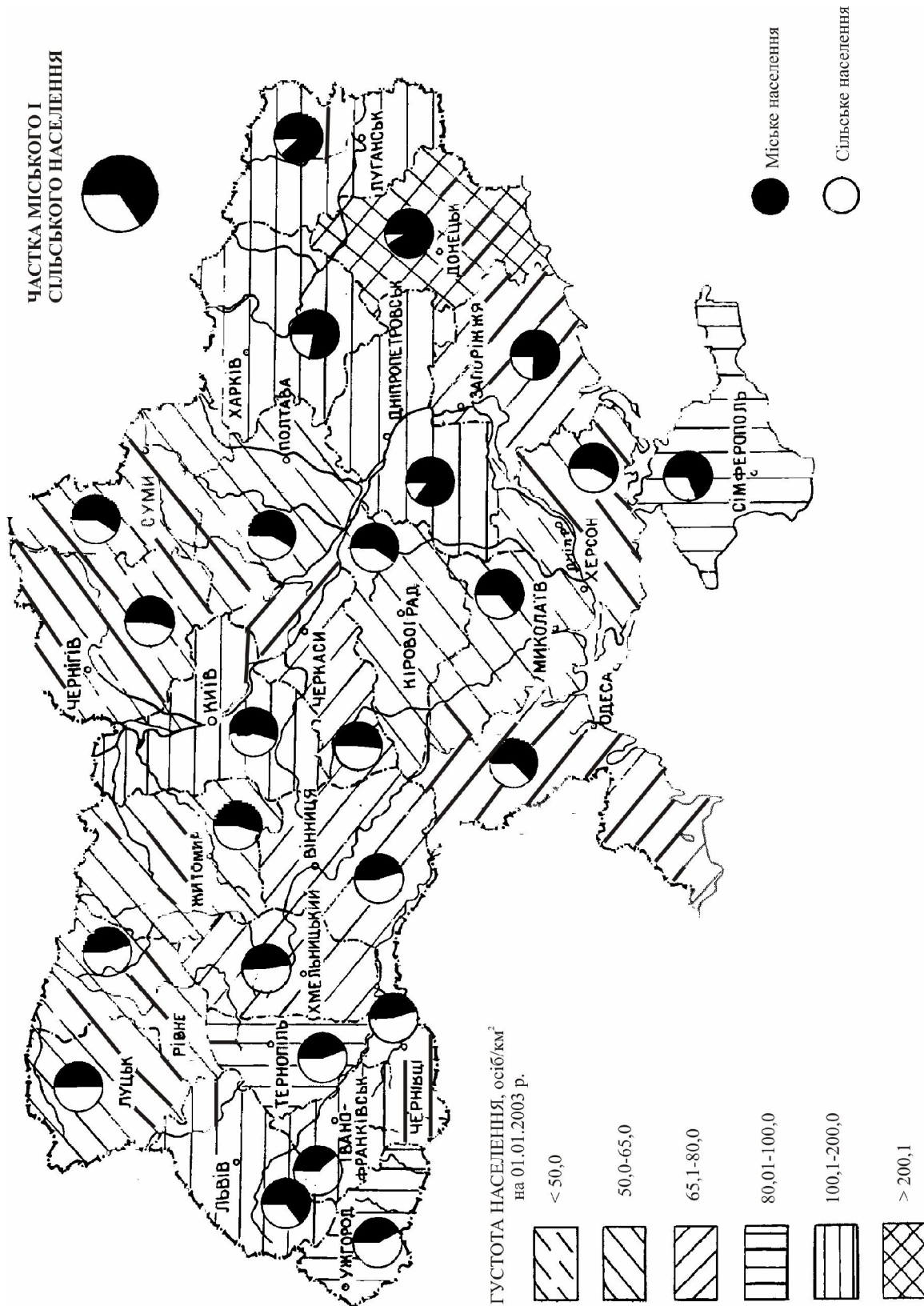

Рис. 5. Розселення населення на території України

Малі й середні міста, як правило, виконують адміністративні та торгово-розподільчі функції та є центрами областей і адміністративних районів України. У них часто зосереджуються переробні підприємства

поблизу джерел сільськогосподарської сировини, родовищ корисних копалин. Ці міста використовують власну робочу силу й трудові ресурси навколишніх сільських місцевостей.

На сході України є низка великих міст, які обслуговують потужну промисловість Донбасу й Подніпров'я. Це – Горлівка, Єнакієве, Костянтинівка, Алчевськ, Макіївка, Краматорськ. У них за останні 10 років чисельність населення зменшилася на 14%. Те саме сталося й у великих містах і містах-мільйонерах.

На півдні – міста Севастополь, Сімферополь, Керч та ін. спеціалізуються на морському транспорті, курортно-рекреаційній галузі.

Існує пряма залежність між рівнем урбанізації та загальною щільністю населення. В Україні високий рівень міського населення в областях: Донецькій – 90,3% (щільність населення – 174,0 осіб/км²), Луганській – 86,4% (90 осіб/км²), Дніпропетровській – 83,4% (108 осіб/км²), Харківській – 79,3% (90 осіб/км²) та ін. Винятком є лише Запорізька область, яка має досить високу частку міського населення (76,2%) при невеликій щільності населення (68 осіб/км²).

В Україні 19 *міських агломерацій* – зосереджень функціонально пов'язаних між собою міських поселень, в яких сконцентровані потужні виробничий, культурний, освітній і торговий потенціали. Проте надмірна концентрація великих міських агломерацій породжує негативні явища: через надмірну концентрацію промисловості зменшуються рекреаційні зони, і взагалі, вільні території для озеленення та ін. *Моноцентричні агломерації* (міста Київ, Харків, Одеса, Львів) зумовлені значним виробничим та невиробничим потенціалом, транспортом.

Біцентричні й поліцентричні міські агломерації характерні для районів інтенсивного розвитку сучасної важкої індустрії – Донецького та Придніпровського: Донецько-Макіївська, Дніпропетровсько-Дніпродзержинська, Горлівсько-Єнакіївська та ін.

У всіх 19 агломераціях України проживає понад 15 млн. осіб міського населення.

Проблемами розвитку й планування міст в державі займаються науково-дослідні та проектні інститути (у м. Києві) та їх філіали в обласних центрах.

До невеликих міст, які виконують організаційно-господарські, промислово-переробні та культурно-освітні функції місцевого значення, належать Жидачів, Коломия, Косів, Стрий, Кременець, Дубно, Острог, Славута, Літин, Ніжин та ін.

Центрами рекреації й оздоровлення населення є такі міста, як Моршин, Хмільник, Трускавець, Євпаторія, Ялта та ін.

Сільське розселення. На сучасному етапі розвитку територіальної організації суспільства питання сільського розселення є дуже актуальне. Чисельність сільського населення в Україні постійно зменшується. Якщо в 1913 р. його частка становила 80,7% всього населення України, то в 2006 р. – лише 32,0%. Сільське населення ще переважає у Закарпатській (63%), Чернівецькій (58,9%), Івано-Франківській (57,4%), Тернопільській (57%), Вінницькій (52%) областях, тобто в західному регіоні України та на Поділлі, де промисловість розвивалася повільніше, ніж на сході. Найменша частка сільського населення в Донецькій (10%), Луганській (14%), Дніпропетровській (16,6%), Харківській (21%) областях та ін. Сільське населення живе в селах, загальна кількість яких зменшується (з 42 229 у 1961 р. до 15051 у 2006 р., або майже в 3 рази). Більше половини сіл (54,8%) зосереджена в західних областях України.

За кількістю жителів села поділяють на *мали* (I тип – до 500 осіб) – 57,7%, *середні* (II тип – 500–1000 осіб) – 22,4% і *великі* (III тип – понад 1000 осіб) – 19,9%. Більшість сільського населення проживає в середніх і великих селах. Територіальні відмінності сільського розселення у різних природних зонах і районах України зумовлені природними, суспільно-економічними умовами та історичним минулим. Так, на Поліссі з його мозаїчними

сільськогосподарськими угіддями села переважно невеликі за людністю, хоча існують певні відмінності між правобережним і лівобережним Поліссям. У Лісостепу щільність сільського населення висока і багато сільських поселень, розміщених поблизу одне від одного; у Степу – мережа сільських поселень зріджена, вони розміщені біля водотоків, щільність сільського населення незначна.

У Закарпатті та Прикарпатті села великі, в Криму – розміщені уздовж водотоків та на крутих гірських схилах.

Сільські поселення виконують функції сільськогосподарські й несільськогосподарські (біля промислових підприємств, транспортних вузлів, лісопромислових закладів та ін.).

Найбільше інтенсивна *депопуляція*, особливо в Чернігівській, Сумській, Полтавській, Житомирській, Черкаській, Вінницькій, Кіровоградській, Дніпропетровській та інших областях. Іншими словами, смертність тут значно перевищує народжуваність, спостерігається природний регрес населення. Це свідчить про несприятливу демографічну ситуацію.

Сільське розселення на сучасному етапі деградує, села знелюднюються. На постійне мешкання тут залишаються переважно люди старшого віку (35%).

Управління розселенням означає проведення заходів щодо формування систем регіонального розселення. На місцеву державну адміністрацію покладаються функції: забезпечення збалансованого економічного і соціального розвитку територій; розробка економічних, соціальних та екологічних програм; погодження розміщення нових підприємств та інших об'єктів на даній території. Виконання цих функцій безпосередньо пов'язане з формуванням поселень і відповідних систем розселення.

Потрібно розробити і ввести в дію стандарти умов життєдіяльності населення, відповідно до яких можна регулювати і фінансувати вирішення містобудівних проблем. Такими стандартами, що диференціюються за

природними та іншими регіональними умовами, є: забезпеченість населення житловою площею, культурно-побутовими та комунальними послугами.

Необхідне також визначення ресурсного забезпечення стандартів умов життєдіяльності населення. Джерелом таких даних для проведення розрахунків можуть бути баланси трудових ресурсів. Регулювання міського розселення пов'язане з формуванням груп взаємопов'язаного розселення і інтенсивними міжпоселенськими зв'язками та єдиною інфраструктурою, удосконалення господарської основи міст, розподілом функції між поселенням, які входять до складу групових систем. А регулювання розвитку сільських поселень здійснюється з урахуванням агропромислових комплексів, які взаємодіють між собою з міськими господарськими комплексами.

Трудовий потенціал

Поняття “трудові ресурси” вперше запропонував академік С. Г. Струмилін. До них включали переважно працездатне населення у працездатному віці. Нині нижня межа працездатного віку встановлена 16 років, а верхня – 55 років для жінок та 60 років для чоловіків. До трудових ресурсів належать також пенсіонери, зайняті в суспільному виробництві, а також підлітки віком 14–15 років, які з тих чи інших причин працюють у сфері матеріального виробництва або у невиробничій сфері. З трудових ресурсів потрібно вилучити інвалідів праці чи дитинства працездатного віку, які не зайняті в господарстві, а також незайнятих пенсіонерів працездатного віку. Зауважимо, що в розвинених країнах ринкової економіки замість терміна “трудові ресурси” вживається поняття “економічно активне населення” (ЕАН).

Серед зайнятого населення виділяють частину населення, яка є реальним активним чинником продуктивних сил, створює необхідний для проживання і відтворення національний продукт, що є основою доходу зайнятих і незайнятих в економіці. Цю категорію називають економічно активним населенням.

Економічно активне населення (ЕАН) – працездатне населення, зайняте суспільно - корисною діяльністю, яка приносить дохід.

Закономірною є природна незайнятість, зумовлена відсутністю місць праці, способом виробництва та іншими чинниками. Незайнятим вважають населення працездатного віку, яке готове до праці. Це безробітне населення, яке не заробляє доходів і певний час отримує матеріальну підтримку держави.

Безробітне населення – частина населення працездатного віку, тимчасово не зайнята в суспільно корисній діяльності, яка не заробляє доходів.

Національні, соціальні, економічні категорії населення є основою аналізу демографічних, національний, соціально-культурних та господарських процесів в Україні.

Економічна категорія населення – це група населення, об'єднана за певними якісними ознаками здатності до праці, рівня професійної підготовки, складності виконання праці, зайнятості.

ЕАН в 2006 р. становило 22245,4 тис. осіб, з них зайнятих було 20730,4 тис. осіб, а безробітних 1515 тис. осіб (за методологією Міжнародної організації праці)

ЕАН за статтю розподіляється таким чином:

- жінки – 10795,7 тис. осіб, зайняті 10099,9 тис. осіб, а безробітні 695,8 тис. осіб;
- чоловіки – 11449,7 тис. осіб, зайняті 10630,5 тис. осіб, а безробітні 819,2 тис. осіб.

Кількість трудових ресурсів не завжди пропорційна чисельності населення, а залежить насамперед від його вікової структури. Чим більша в структурі населення частка осіб віком до 16 або понад 60 років, тим менша чисельність трудових ресурсів. Вона може зростати за рахунок додаткового залучення у виробництво людей пенсійного та підліткового віку. Кількість трудових ресурсів можна регулювати й за рахунок зміщення меж

працездатного віку. Істотно впливає на кількість трудових ресурсів статевий склад населення. Збільшення чисельності чоловіків веде до зростання трудового потенціалу держави, оскільки вік виходу їх на пенсію на 5 років більший, ніж жінок.

В умовах зниження природного приросту трудових ресурсів велике значення має поліпшення їх якісного складу. Прогресивною вважається структура трудових ресурсів, у якій більше осіб віком до 40 років. В умовах науково-технічного прогресу це найважливіший чинник трудозабезпечення майже всіх галузей економіки. Аналіз тенденцій природного приросту населення, зрушень у його статево-віковій структурі є основою для прогнозування на перспективу чисельності й структури трудових ресурсів. Мета застосування різних методів прогнозування – отримання найбільш репрезентативних даних про майбутні кількісні та якісні параметри трудового потенціалу.

Під *трудовим потенціалом* розуміють систему, що має просторову та часову орієнтацію, елементами якої виступають трудові ресурси з урахуванням усієї сукупності їхніх кількісних та якісних характеристик, зайнятості й робочих місць.

Кількісно трудовий потенціал визначається демографічними чинниками (природним приростом, станом здоров'я, міграційною рухомістю та ін.), потребами суспільного виробництва в робочій силі й відповідно можливостями задоволення потреби працездатного населення в робочих місцях.

Якість трудового потенціалу – поняття відносне. Воно характеризується показниками якості працездатного населення, трудових ресурсів, сукупного робітника або робочої сили. Ці якісні характеристики можуть бути розкриті за допомогою сукупності ознак: демографічних, медико-біологічних, професійно-кваліфікаційних, соціальних, психофізичних, моральних та ін.

На сьогодні актуальним є питання визначення обсягу трудового потенціалу населення України.

Прогнозна оцінка трудового потенціалу потрібна для того, щоб забезпечити повну зайнятість працездатного населення. Правильний розподіл трудових ресурсів за регіонами та галузями господарства. Для цього визначають потребу в робочій силі, джерела забезпечення цієї потреби, збалансовують потребу в робочій силі з джерелами її постачання на галузевому і регіональному рівнях.

Чисельність населення і трудових ресурсів регіону на перспективу визначають з урахуванням даних аналізу демографічних показників методом пересування вікових груп за коефіцієнтами народжуваності, дожиття до наступного віку та механічного приросту [21; 149]. Такі розрахунки можна здійснити таким чином:

$$S_n = S + S_1 - S_2, \text{ де}$$

S – чисельність населення в базисному році;

S_1 – передбачуване сальдо міграції населення;

S_2 – передбачувана смертність населення.

Чисельність трудових ресурсів регіону можна визначити за формулою:

$$T = T_{п.в.} - (T_{н.в.} + T_{н.} + T_{п.д.} + T_{р.п.м.}) + T_{п.н.} \pm T_{с.п.м.}$$

де $T_{п.в.}$, $T_{н.в.}$ – чисельність працездатного населення відповідно у працездатному і непрацездатному віці;

$T_{н.}$ – особи працездатного віку, що навчаються з відривом від виробництва;

$T_{п.д.}$ – працездатне населення, що зайняте в індивідуальному підсобному і домашньому господарстві;

$T_{р.п.м.}$ – розмір прогнозованої міграції за межі регіону;

$T_{п.н.}$ – працюючі в непрацездатному віці;

$T_{с.п.м.}$ – сальдо прогнозованої міграції [24; 150].

Чисельність населення в Україні, як уже зазначалося, постійно зменшується через від'ємні показники природного приросту, його механічну рухомість та інтенсивний відтік осіб молодого віку за кордон, що зумовлює деформацію вікової структури працездатних. У перспективі очікується зменшення приросту трудових ресурсів, що позначиться на розширеному їх відтворенні та зумовить потребу в орієнтації на впровадження трудозберігаючих технологій.

В умовах переходу до ринкової економіки урізноманітнюються форми зайнятості населення. Зростає кількість зайнятих у кооперативах, малих підприємствах. Багато населення займається індивідуальною трудовою діяльністю. У зв'язку з цим дедалі більше загострюються проблеми забезпечення робочою силою суспільного сектора виробництва, особливо будівництва та сільського господарства.

Скорочується чисельність працівників у матеріальному виробництві, водночас збільшується у сфері послуг. Виникли нові сфери зайнятості – кооперативи для виробництва товарів, надання послуг та індивідуальні селянські, фермерські господарства, помітно зростає кількість особистих підсобних господарств, малих і спільних підприємств, спілок орендарів. Значна кількість населення, особливо молоді, зайнята в тіньовій економіці. Наявність безробіття вимагає пошуку додаткових можливостей для розширення сфери зайнятості населення. Оскільки попит на товари народного споживання і послуги високий, а можливості його задоволення незначні, створення нових та розширення діючих підприємств можна вважати досить місткою сферою додаткової зайнятості населення.

Процес зайнятості визначають за допомогою певних категорій: працездатне населення, людський капітал, економічно активне населення, безробітне населення та ін.

Працездатне населення – це сукупність людей віком від 17 до 60 років, здатних за психофізіологічними даними до участі у трудовому процесі.

До працездатного населення відносять також зайняте населення в національній економіці та населення старше і молодше від працездатного віку, яке має фізичний розвиток, розумові здібності та знання необхідні для праці.

Працездатне населення класифікують за якістю підготовки до праці за складністю виконуваної праці. У ринковій економіці надають перевагу підготовці працівників високої кваліфікації, оскільки цього вимагають складні технічні засоби виробництва і технології. Відповідно виокремлюють групу працездатного населення з високим інтелектом і творчим потенціалом, яку ще називають **людським, або трудовим капіталом**.

Людський капітал – частина працездатного населення, яка володіє високим рівнем знань і професійної кваліфікації, здатна створювати нові системи знань, техніки, технологій, форм організацій праці та виробництва, забезпечити ріст обсягів виробництва, якості і конкурентоспроможності, продукції, зниження собівартості продукції, зростання прибутків.

Аналіз зайнятості населення в Україні показує, що у нас є певні надлишки працездатного населення, насамперед у малих містах. Наявність їх посилює можливість виникнення безробіття в умовах проведення радикальної економічної реформи.

Безробітними вважаються працездатні громадяни працездатного віку, які з незалежних від причин не мають заробітку через відсутність роботи, яка їм підходить, зареєстровані в державній службі зайнятості, шукають роботу та здатні приступити до неї.

Формування ринкових відносин призвело до зменшення потреби в кадрах у державних адміністраціях та установах і до одночасного збільшення чисельності працівників, вивільнених із суспільного виробництва.

За даними Державного комітету статистики України, на початок 2007 р. зареєстровано 1515 тис. безробітних, у тому числі у Дніпропетровській області – 85,4 тис. осіб, Донецькій – 129,3, Львівській – 96,8, Харківській –

85,5 тис. осіб. Найменше безробітних було в м. Києві – 60,6 тис. осіб та місті Севастополі 7,7 тис. осіб [22], [29].

Заслуговує на увагу питання розподілу безробітних за віком та освітою. Так, станом на 01.01.2007 р. безробітними у віці до 29 років були 41,2%. Жінки серед них становили 38,6%. Серед усіх безробітних повну вищу освіту мали 14,4%, професійно-технічну – 39,4%, повну загальну й середню – 39,6%, початкову – 0,65%.

На основі спільних рис домінантних тенденцій і найбільш суттєвих відмінностей регіональних ринків праці проводять їх структуризацію, яка спирається на оцінку режимів відтворення населення, в т.ч. робочої сили, а також на інформацію про інтенсивність регіонального руху робочої сили, співвідношення чисельності зареєстрованих безробітних і кількості вільних робочих місць та вакантних посад.

В Україні виділяють п'ять типів регіональних ринків праці:

- *перший тип* має чітко окреслені ознаки трудодепресивності як у промисловому, так і в аграрному секторах економіки і формує екстремальні умови відтворення робочої сили. Його утворюють поліські, подільські та карпатські області з низьким рівнем індустріального розвитку: Волинська, Житомирська, Закарпатська, Івано-Франківська, Рівненська, Тернопільська, Хмельницька та Чернівецька;
- *другий тип* регіональних ринків близький до першого, проте ознаки депресивності та застійності не досить чітко відстежуються. Для нього характерні дещо нижчі темпи падіння обсягів промислового виробництва та більш суттєві зміни в його структурі. До цього типу віднесено ринки праці Вінницької, Київської, Кіровоградської, Львівської, Сумської, Полтавської, Черкаської та Чернігівської областей;
- *третій тип* ринку праці формують такі індустріальні області, як Дніпропетровська, Донецька та Луганська з досить високо

мобільною робочою силою та глибоким кризовим станом цієї сфери прикладання праці через її високу залежність від економічного стану галузей видобувної та важкої промисловості;

- *четвертий тип* регіональних ринків праці охоплює Запорізьку, Харківську області та м. Київ. Характерними для нього є висока мобільність робочої сили, достатні пропозиції щодо працевлаштування населення, місткість ринку праці;
- *п'ятий тип* регіональних ринків праці утворюють причорноморські області – Одеська, Херсонська, Миколаївська та Автономна Республіка Крим з високою орієнтацією працездатного населення на різні форми самостійної зайнятості у сфері як офіційної, так і неофіційної економіки [24; 155-157].

Крім галузевих, не менш важливими є регіональні проблеми раціонального використання трудових ресурсів. Їх актуальність зумовлена насамперед нерівномірним розміщенням населення на території України додаток 4. Області різняться щільністю населення, його природним приростом, рівнем економічного розвитку, спеціалізацією господарства, рівнем урбанізації. Відтак, існують об'єктивні умови для регіональної диференціації процесів формування і використання трудового потенціалу. Його раціональне використання вимагає насамперед структурних змін в інвестиційній політиці. Це стосується місцевостей з надлишком трудових ресурсів, де слід передбачати витрати на створення нових робочих місць, а також відповідні капіталовкладення в соціальну сферу. Здійснення заходів раціонального використання трудових ресурсів – одна з найважливіших умов пропорційного розвитку економіки України. Ефективне використання трудових ресурсів значно залежить від розподілу їх за галузями господарства.

У 1990 р. в усіх галузях господарства було зайнято 25,4 млн. осіб, а в 2006 р. – 20,730 млн. осіб (або 82,0% проти рівня 1990 р.). У промисловості чисельність зайнятих зменшилася майже вдвічі (з 7,8 млн. у 1990 р. до 4,0

млн. осіб у 2006 р.), у будівництві майже у 3 рази (відповідно 2,4 млн. і 0,9 млн. осіб). Підвищення зайнятості спостерігається у фінансуванні, страхуванні, пенсійному забезпеченні та кредитуванні (з 0,1 млн. осіб у 1990 р. до 0,28 млн. у 2006 р.) та апараті органів державного й господарського управління, органах управління кооперативними та громадськими організаціями (відповідно 0,4 і 1,02 млн. осіб).

Не менш важливим є питання розподілу зайнятого населення за формами власності. Більшість населення зайнята на підприємствах державної (40,3%) і колективної (32,3%) форм власності.

У галузевому розрізі найбільше населення зайнято у формуваннях з державною формою власності, в апараті органів державного та господарського управління, органах управління кооперативними та громадськими організаціями, в установах охорони здоров'я, фізичної культури та соціального забезпечення, освіти, культури, мистецтва, науки та наукового обслуговування.

На підприємствах з колективною формою власності найбільше зайнятих у будівництві, торгівлі, громадському харчуванні, матеріально-технічному постачанні та збуті, заготівлі, промисловості; найменше – в апараті органів державного та господарського управління, органів управління кооперативними та громадськими організаціями. Серед усіх форм власності дещо більше чверті (27,2%) населення зайнято у формуваннях з приватною формою власності і лише 0,2% населення зайнято у міжнародних організаціях або є юридичними особами інших держав.

Регіональні відмінності в зайнятості населення України відображає таблиця (додаток 9).

З додатку 9 видно, що в державі постійно зменшується чисельність зайнятого населення в більшості областей. Найкраща ситуація в регіонах, де наявна розширена сфера прикладання праці.

Для раціонального розміщення виробництва, пропорційного розвитку продуктивних сил економічних районів та областей велике значення має

аналіз *балансу трудових ресурсів*. Цей документ характеризує наявність і склад трудових ресурсів, їх розподіл за видами зайнятості, сферами і галузями господарства та суспільними групами (додаток 10).

Баланси трудових ресурсів поділяють на звітні й прогнозні. У *звітних балансах* відображують фактичний стан трудових ресурсів на певну календарну дату, в *прогнозних* – використання їх відповідно до завдань економічного та соціального розвитку (основні джерела й форми забезпечення господарства кадрами, зрушення в пропорціях затрат праці між сферами і галузями господарства). Баланс складається з двох частин: *ресурсної* (трудові ресурси) і *витратної* (розподіл трудових ресурсів). Обидві частини балансу мають кореспондуватися. На регіональному рівні інколи виникає невідповідність між структурними частинами балансу. У разі, якщо переважає ресурсна частина звітного балансу, в прогнозному балансі треба передбачити заходи щодо створення додаткових робочих місць з метою забезпечення повної зайнятості. Для аналізу регіональних балансів трудових ресурсів з урахуванням тенденцій до їх природного приросту відповідні органи розробляють заходи щодо оптимального використання трудових ресурсів у районах, де спостерігається їх надлишок, зниження трудомісткості виробництва та підвищення ефективності використання наявних трудових ресурсів у районах з дефіцитом робочої сили.

Нині надлишок трудових ресурсів є практично в усіх регіонах держави. Аналіз ресурсної частини балансу показує, що в районах з надлишковою робочою силою переважають особи старших вікових груп. При цьому враховують також тенденції до природного приросту населення. При зниженні на перспективу природного приросту населення працездатного віку та "старінні" трудових ресурсів навіть у районах з їх надлишком доцільно розширювати сферу прикладання праці на місці та досить обережно підходити до питань їх регіонального перерозподілу. Такий підхід виправданий у прогнозуванні раціонального використання трудових ресурсів сільської місцевості районів з їх надлишком. Практика показує, що в окремих

районах сільське господарство достатньо забезпечене трудовими ресурсами. Однак вважати працездатне сільське населення резервом для галузевого перерозподілу доцільно за умови відповідного зниження затрат живої праці на виробництво сільськогосподарської продукції на основі впровадження досягнень науково-технічного прогресу.

Слід зазначити, що в господарстві України сьогодні є великі резерви робочої сили у зв'язку із зменшенням чисельності зайнятих на ручних роботах, реструктуризацією та перепрофілюванням ряду підприємств. Значні резерви трудових ресурсів є і в структурі зайнятості. Наприклад, у господарстві України ще високою є частка керівників та фахівців. Таке становище, коли кожен четвертий працівник є керівником чи фахівцем, не сприяє зростанню продуктивності праці, а отже, скорочення зайнятості в управлінському апараті, перехід на нові форми організації та управління зумовлюють потребу в галузевому перерозподілі значної частини робочої сили. Тривалий час великі підприємства будувалися у великих містах, що призводило до надмірної концентрації в них населення. Звичайно, чинник агломерації при розміщенні промисловості має вирішальне значення і дає вагомий економічний та соціальний ефекти завдяки створенню єдиної системи виробничої і соціальної інфраструктури. Проте в сучасних умовах концепція розміщення продуктивних сил має враховувати необхідність обмеження будівництва великих підприємств у містах, особливо галузей матеріального виробництва, не пов'язаних з обслуговуванням населення. Умовою реконструкції підприємств є глибокі якісні зміни в технології та організації виробництва. При відборі галузей виробництва для великого міста треба врахувати отримання не тільки високого економічного ефекту, а й захист довкілля, створення нешкідливих умов для населення, раціональне використання землі тощо. Нині поліпшення використання трудових ресурсів означає також повніше використання можливостей господарського розвитку малих і середніх міст. У них, як правило, є резерви робочої сили. Крім того, тут зосереджені підприємства для переробки сільськогосподарської сировини

з сезонним характером виробництва. Тому значна частина трудових ресурсів використовується впродовж року лише частково. В малих містах і містечках зосереджені однопрофільні підприємства, особливо в регіонах, які спеціалізуються на розвитку гірничої та металургійної промисловості. На таких підприємствах зайняті переважно чоловіки, а сфера прикладання жіночої праці обмежена. Більшість малих і середніх міст розташовані в добре забезпечених транспортом регіонах, а це підвищує їх значення для майбутнього розміщення підприємств обробної промисловості, особливо філіалів великих підприємств, з урахуванням того, що в середніх і малих містах середня вартість інженерної підготовки, обладнання й устаткування порівняно нижча, ніж у великих.

Важливим резервом підвищення ефективності використання наявних трудових ресурсів у малих і середніх містах є розвиток сфери послуг. Ці міста виконують роль центрів соціального обслуговування сільського населення. Зростання зайнятості людей у невиробничій сфері таких міст матиме велике соціальне значення й водночас дасть змогу створити умови для залучення у виробництво певної кількості працездатних жінок.

Питання зайнятості населення в умовах переходу до ринкової економіки вимагають теоретичного й методичного переосмислення. З розвитком індивідуальної та кооперативної трудової діяльності, впровадженням нових форм організації праці, особливо оренди, виникають принципово нові проблеми у сфері зайнятості.

Якісно новою формою зайнятості є розвиток індивідуальної й кооперативної трудової діяльності. З одного боку, ця сфера поглине значну кількість вільної робочої сили, а з другого – намагатиметься обмежитися меншою кількістю працівників з розрахунку на одиницю вироблюваної продукції. Загальна чисельність зайнятих при масовому розвитку цієї сфери зросте завдяки додатковому залученню пенсіонерів і непрацездатних у працездатному віці. Зросте також повторна зайнятість певної частини

населення. Отже, ускладниться процес складання витратної частини балансу трудових ресурсів.

Імовірно, зросте конкуренція між державними і кооперативними та приватними підприємствами у сфері зайнятості. В умовах переходу до ринкової економіки одним з найважливіших її структурних елементів є ринок праці.

Впровадження орендних форм організації сільськогосподарського виробництва позитивно впливає на забезпечення його робочою силою. Сільське господарство зможе вивільнити певну частину робочої сили тільки за високих темпів зростання продуктивності праці. Розвиток власне агропромислової інтеграції сприятиме ефективному використанню залишкової частини робочої сили. Це саме необхідно здійснити у сфері обслуговування, яка в сільській місцевості недостатньо розвинена.

Кооперація відкриває нові можливості для розширення трудової діяльності усіх членів суспільства, особливо у сфері обслуговування, що дасть змогу залучити до праці, насамперед кваліфікованих працівників, які перебувають на пенсії. Розширення кооперативних форм у цій сфері є не тільки резервом для досягнення ефективної зайнятості населення, а й найважливішим чинником раціонального використання трудових ресурсів.

Питання і завдання для самоконтролю

1. Визначте роль населення у розвитку і розміщенні виробництва.
2. Визначте особливості сучасного відтворення населення України та динаміки його чисельності.
3. Назвіть основні демографічні показники, розкрийте їх сутність. Обґрунтуйте сучасні демографічні проблеми.
4. Дайте оцінку сучасній демографічній ситуації в Україні.
5. Визначте основні причини сучасної міграції населення України.
6. Оцініть рівень життя населення України, рівень його освіти.
7. Охарактеризуйте національний склад населення України.

8. Визначте особливості формування міського та сільського населення України.
9. Поясніть, у чому полягають регіональні особливості розміщення населення.
10. Дайте характеристику сучасному міському та сільському розселенню населення України.
11. Дайте визначення поняттям “людський капітал”, “економічно активне населення”, “трудові ресурси”, “трудовий потенціал”, охарактеризуйте їхні спільні та відмінні риси.
12. Назвіть склад трудових ресурсів, особливості їх формування в Україні.
13. Визначте, у чому полягають особливості розподілу трудових ресурсів за видами зайнятості та галузями господарства.
14. Дайте оцінку сучасній трудоресурсній ситуації та виявіть регіональні особливості.
15. Охарактеризуйте процеси, що відбуваються на ринку праці України, визначте проблеми забезпечення раціональної зайнятості. Назвіть та охарактеризуйте основні типи ринку праці.
16. Назвіть причини безробіття і проблеми національного використання трудових ресурсів України.
17. Обґрунтуйте регіональні особливості трудозабезпечення територій України.

1.2. Природно-ресурсний потенціал України

Класифікація природних ресурсів. Традиційним підходом до класифікації природних факторів, як зазначає Л. Г. Мельник [15; 14-15], був їх поділ на природні ресурси та природні умови. Ресурси на відміну від умов представляють собою тіла та сили природи, котрі на чинному рівні розвитку продуктивних сил можуть бути використані в соціально-економічній

діяльності людей. Проте, нині такий підхід не зовсім відповідає практиці господарювання, а тому й потребує перегляду. Справа у тому, що природні ресурси – поняття історичне, а самі ресурси динамічні і змінні не лише у процесі використання. Сучасний розвиток продуктивних сил стирає грані між природними ресурсами і умовами – виникає постійне переміщення одних елементів природного середовища в інші. Якщо енергія, прихована в потоках води з її здатністю перетворюватися в електроенергію – ресурс з чітко вираженими властивостями, які можна оцінити економічно, то й потоки вітру чи сонячної радіації необхідно розглядати з подібної точки зору.

Однією з таких спроб стала поява концепції "інтегрального ресурсу", запропонована М. Ф. Реймерсом. Вона ґрунтується на уявленнях про ресурс як системне утворення, яке експлуатується різними господарськими галузями і підтримує життя на Землі. Оскільки усі природні фактори використовуються або у принципі можуть бути використані, то в цьому випадку доцільно вести мову про єдиний інтегральний ресурс і класифікувати природні фактори за виконуваними функціями. Обмеження природних факторів в рамках їхнього виробничого використання визначає їх як природні ресурси.

У структурі інтегрального природного ресурсу М. Ф. Реймерс виділяє наступні групи ресурсів: енергетичні, газОВО-атмосферні, водні, ґрунтово-геологічні, біологічні, кліматичні, рекреаційні, антропо-екологічні, інформаційні ресурси та ресурси простору і часу.

Запаси корисних копалин визначають за потужністю пластів або рудних тіл, їх протяжністю або глибиною залягання, вмістом корисного компонента й іншими показниками. В геології вирізняють чотири категорії запасів корисних копалин: А – детально розвідані й вивчені; В і С₁ – розвідані менш детально; С₂ – оцінені попередньо й приблизно. Водночас, коли йдеться про геологічну розвідку нових територій, розрізняють прогнозні запаси для оцінки потенційних ресурсів. Запаси корисних копалин за

категоріями А,В,С₁,С₂ разом з прогнозованими запасами становлять *геологічні запаси*.

До *промислових запасів* належать вивчені й розвідані запаси, готові для експлуатації. Гірничорудні підприємства будують за наявності запасів мінеральних ресурсів категорій А,В,С₁.

Природні ресурси вивчають за їх природничим і економічним значеннями. Тому для проектування розміщення продуктивних сил потрібна інформація стосовно економічної оцінки природних ресурсів, яка передбачає розробку інтегральних кількісних і якісних показників ПРП окремих регіонів і країни в цілому.

Оцінка природної складової життєдіяльності. Природні умови проявляють різнобічний вплив на життєдіяльність людей і торкаються усіх сфер людського буття. Вони у кожній місцевості визначають умови життя в цілому, а зокрема й умови праці, побуту і дозвілля, здійснення господарської діяльності, окреслюють можливі рівні адаптації до незвичних або змінних умов. Сукупність природних складових формує природну комфортність певних регіонів. В. Л. Бабурін та Ю. Л. Мазуров [3; 21] виділяють 5 рівнів природної комфортності територій:

- *екстремальні території* – полярні території, високігірні райони високих широт (характерні надзвичайно складними умовами виживання);
- *дискомфортні території* – райони з суворими природними умовами, малопридатними для проживання і адаптації некорінного населення (арктичні пустелі, тундра, тайга, аридні території);
- *гіперкомфортні території* мають обмежену сукупність сприятливих факторів для переселенців;
- *прекомфортні території* – це райони із незначними відхиленнями від природного оптимуму для формування постійного населення;
- *комфортні території* – райони з ідеальними умовами зовнішнього середовища для життєдіяльності населення.

Для території України характерні переважно прекомфортні умови на більшості територій, хоча на значних територіях чітко простежуються ознаки гіперкомфортності – гірські масиви Карпат і Кримських гір із загрозами паводків, зсувів ґрунту, селів, складний рельєф, надмірна зволоженість Полісся, загроза паводків у Закарпатті, посухи на півдні України тощо.

Звісна річ, що рівень комфортності життя і життєдіяльності не визначається виключно природними аспектами, тут значною мірою впливають фактори антропогенні. Останні можуть спричинити такі зміни природного середовища, що воно не зможе виконувати функції природної першооснови розвитку. Тридцятикілометрова зона радіоактивного відчуження навколо Чорнобильської АЕС і є прикладом нонкомфортних територій.

Забезпеченість України природними ресурсами. Україна характерна різноманітним і потужним природно-ресурсним потенціалом. Історичною стала зумовленість масштабного використання мінеральних і земельних ресурсів, що й зумовило формування відповідної паливно-енергетичної, металургічної, хімічної спрямованості промислового розвитку у поєднанні з розвинутими будівельною індустрією та сільським господарством. Десятки промислових вузлів в Україні мають природно-ресурсну орієнтацію. З іншого боку розподіл елементів природно-ресурсного потенціалу досить нерівномірний по території, що зумовлює галузеву і територіальну структуру кожного з регіонів.

Забезпеченість території України мінерально-сировинними ресурсами є однією з найвищих у світі. Нині виявлено приблизно 20 тисяч родовищ і рудопроявів 113 видів корисних копалин. З цієї кількості промислове значення мають 9143 родовища 97 видів корисних копалин, які віднесені до Державного балансу запасів. Промислово освоєні 3310 родовищ на базі котрих працює більше 2 тисяч гірничодобувних і переробних підприємств.

У Європі Україна посідає друге місце за площею орних земель, запасами залізної руди і перше – за ресурсами марганцевої руди, самородної

сірки. Вона також одна з перших країн за запасами кам'яного вугілля, калійної і кам'яної солей. Значними є її запаси каолінів, графіту, флюсової сировини та вогнетривких глин, скляних пісків, бентонітів, цементної сировини. Імпорту залежність Україна відчуває у постачанні нафти, природного газу, руд кольорових металів, магнезиту, апатитів, фосфоритів, бентонітових глин.

Природно-ресурсний потенціал України можна визначати сукупною продуктивністю природних ресурсів, яку обчислюють підсумуванням економічних оцінок потенціалів окремих видів природних багатств областей та економічних районів. Основу природно-ресурсного потенціалу формують земельні та мінеральні ресурси (3/4), велике значення мають також водні та рекреаційні. У структурі потенціалу мінеральних ресурсів 70% припадає на паливно-енергетичні, 17% – на металеві, 7% – на будівельні матеріали та 4,5% – на сировину нерудну для чорної металургії і гірничо-хімічну.

У територіальному розрізі за обсягом загального природно-ресурсного потенціалу виділяється Донецький (21,1%), Причорноморський (15,5%) та Придніпровський (14,8%) економічні райони. На їх частку припадає більше половини усього ПРП України. Найбіднішими в цьому відношенні є Волинський та Центрально-Український економічні райони, частки яких становлять відповідно 3,5% та 6,0%. Якщо в Донбасі й Придніпров'ї переважають мінеральні ресурси (відповідно 73,3% та 44,65%), то на решті території України – земельні.

Найрізноманітніший у територіальному плані ПРП характерний для Львівської, Івано-Франківської, Закарпатської, Чернівецької областей, АР Крим. Разом з тим, компонентною одноманітністю відзначаються ПРП Тернопільської, Вінницької, Донецької, Дніпропетровської областей за рахунок різкого переважання ролі одного виду ресурсу (Тернопільщина і Вінниччина – земельні ресурси, Дніпропетровщина – залізна руда, Донеччина – кам'яне вугілля). Досить різноманітними є ПРП Карпат і Гірського Криму, за рахунок значного перепаду висоти і зміни з цієї причини

ландшафтів, Досить диверсифікований природно-ресурсний потенціал Полісся, а Лісостеп і Степ відзначається структурною одноманітністю.

Стан і проблеми використання надр (мінерально сировинних ресурсів): паливно-енергетичних, рудних і нерудних ресурсів.

Мінерально-сировинні ресурси належать до невідновних, оскільки процес їх природного відновлення дуже тривалий – десятки й сотні мільйонів років. За характером використання мінеральні ресурси поділяють на три групи: паливно-енергетичні, рудні й нерудні.

Донецький басейн розташований на сході України і має площу 53,2 тис.км². Родовища кам'яного вугілля тут концентруються у трьох ділянках: Старий Донбас – на межі Донецької й Луганської областей, Західний Донбас – Павлоградсько-Петропавлівська група родовищ у Дніпропетровській області, Південний Донбас – на півдні Донецької та Луганської областей. Вугленосні пласти розвідані до глибини 1200–1500 м, всього виявлено 120 промислових пластів потужністю 0,5–2,0 м. Основна маса вугілля залягає на глибині 500–750 м, де в 25 пластах зосереджено 75% розвіданих його запасів. Енергетичні марки вугілля (антрацит) залягають на півдні Донбасу, в інших районах поширене високоякісне коксівне вугілля.

Львівсько-Волинський кам'яновугільний басейн займає площу 8 тис.км². Вугільні пласти залягають тут горизонтально на глибині 300–659 м. З 60 розвіданих пластів лише 16 мають робочу потужність 0,5–1,0 м. Його вугілля має меншу теплотворчу здатність, вищу зольність і довге полум'я при згорянні, що сприяє використанню для теплоенергетичних потреб. З розосереджених родовищ кам'яного вугілля розвідані Роменське (Сумська область), Петрівське (Харківська область) і Бешуйське (Крим).

Буре вугілля видобувають у ***Придніпровському буровугільному басейні*** площею понад 100 тис.км². Основна маса його залягає в Кіровоградській і Дніпропетровській областях. Тут найбільші родовища – Верхньодніпровське, Олександрійське, Новоолександрівське. Середня потужність пластів – 4-5м, глибина залягання – від 10 до 200 м, що дає змогу

видобувати 2/3 палива відкритим способом. Приблизно 1,5% геологічних запасів бурого вугілля у Закарпатському, Передкарпатському та Придністровському буровугільних районах. Загальні промислові запаси бурого вугілля становлять 2588200 тис.т. (A+B+C₁) і за категорією C₂ – ще 10906000 тис. т.

Україна – один з найстаріших регіонів промислового видобутку *нафти* та пов'язаного з нею *природного газу*. Обстежено й розвідано 278 родовищ нафти і 336 природного газу, з них експлуатується відповідно 178 і 208, з надр України видобуто на сьогодні близько 350 млн. т. і 1700 млрд.м³. Обсяги промислових запасів становлять 234,8 млн. т. нафти й 1148,2 млрд.м³ конденсату природного газу. Нафтогазоносні площі зосереджені в трьох регіонах – Передкарпатському, Дніпровсько-Донецькому та Причорноморсько-Кримському.

У Передкарпатті відкрито 16 родовищ нафти (найбільші – Долинське, Уличинсько-Орівське) на глибинах 1000–3000 м. Серед основних газових родовищ – Угерське, Рудківське, Більче-Волицьке, нафтогазових – Бабчинське і Битків-Пасічне.

У Дніпровсько-Донецькому районі нафта й газ залягають на глибинах 3,0-3,5 км, а на Радченківській площі в Полтавській області підходять на 15–20 м до поверхні. Найбільшими нафтовими родовищами є Лесяківське, Прилуцьке, нафтогазовими – Гнідинцівське, Качанівське й Рибальське. У центральній і південній частині району залягають газові родовища – Шебелинське, Кегичівське, Єфремівське, Манівське.

Найперспективнішим є Причорноморсько-Кримський район. Тут відкрито понад 20 площ і родовищ. Перспективні газові поля лише в Азовському морі оцінюються 1,3 трлн м³ природного газу. Експлуатуються газові родовища Джанкою і Тарханкутського півострова, відкрито Північно-й Східно-Казантипське родовища.

Загальні геологічні запаси *горючих сланців* оцінюються в 4 млрд. т. Відомі їх родовища на межі Черкаської і Кіровоградської (Болтинське і в Хмельницькій областях (Флоріанівське), в Карпатах (менілітові сланці).

В Україні відомо понад 2500 родовищ *торфу*, а геологічні його запаси становлять 2,46 млрд т, з них промислових 1,84 млрд т. За загальними покладами виділяються Волинська (Цирське, Турське), Рівненська (Морочне, Дубняки, Кремінне), Чернігівська (Замглайське, Сновське), Київська (Ірпінське, Супійське) та Львівська (Стоянівське, Львівське) області.

Є в Україні родовища *уранових руд*, які розробляються Смолінським рудоуправлінням (Кіровоградська область) і виявлені в Побужжі (Південне, Калинівське, Лозоватське), на Волині та Жовтих Водах (Дніпропетровська область).

Дуже відчутними є регіональні відмінності у запасах, видобутку і споживанні палива в Україні (табл. 4). За запасами паливних ресурсів різко виділяються Донецька, Луганська і Дніпропетровська області: на цю трійку регіонів припадає 86,85% всіх паливних ресурсів. Найбіднішими регіонами за запасами паливної сировини є Вінницька, Житомирська, Закарпатська, Запорізька. Київська, Одеська, Тернопільська, херсонська, Хмельницька, Черкаська і Чернівецька області. Найінтенсивніше експлуатуються запаси паливних ресурсів Полтавської, Сумської і Харківської областей.

Таблиця 4

Регіональні відмінності у запасах, видобутку і споживанні палива (кам'яне і буре вугілля, нафта, і газовий конденсат, газ природний) [19; 24]

Регіони України	Частка регіону щодо загальнодержавного показника		
	запаси	видобуток	споживання
АР Крим	0,41	1,7	0,99
Вінницька	0,01	–	2,36
Волинська	0,45	0,38	0,42
Дніпропетровська	24,89	7,00	13,03
Донецька	31,41	31,61	22,60

Житомирська	0,07	0,03	0,66
Закарпатська	0,04	0,00	0,35
Запорізька	0,02	–	5,98
Івано-Франківська	0,25	2,21	5,18
Київська	0,05	0,00	6,04
Кіровоградська	0,56	0,48	0,54
Луганська	30,55	15,38	7,52
Львівська	2,91	4,15	4,15
Миколаївська	–	–	0,89
Одеська	0,06	–	5,99
Полтавська	2,38	14,62	8,42
Рівненська	0,21	0,08	0,88
Сумська	0,53	6,79	1,53
Тернопільська	0,04	0,02	0,46
Харківська	5,12	13,84	5,93
Херсонська	0,01	0,01	1,92
Хмельницька	0,04	0,01	0,77
Черкаська	0,09	0,04	2,13
Чернівецька	0,04	0,10	0,23
Чернігівська	0,26	1,56	1,02

Рудні ресурси. Переважна кількість залізних руд зосереджена в Криворізькому залізорудному басейні., Кременчуцькому і Білозерському залізорудних районах. Разом вони утворюють залізорудний район Великого Кривого Рогу. Загальні запаси *залізних руд* оцінено у 30,15 млрд т, з них 17,5 млрд.т. розробляється. Щороку Україна видобуває близько 0,6% від запасів розроблюваних залізних руд. ***Криворізько-Кременчуцький залізорудний басейн*** – єдиний рудоносний масив, який вузькою (2–7 км) смугою простягається на більш як 100 км Дніпропетровської області і до півдня Полтавщини. Площа його – 300 км², загальні запаси залізної руди – 27,1 млрд. т. (понад 83% загальних у державі). Розробляється 26 родовищ з 65 розвіданих. Багаті на залізо руди розробляються шахтним способом (17 шахт), бідні – відкритим (10 кар'єрів і 5 гірничозбагачувальних комбінатів). У ***Білозерсько-Конкському басейні*** поклади залізної руди на 45 км простягаються уздовж лівого берега Дніпра в Запорізькій області, промислові запаси її становлять 0,7 млрд т, загальні – 2,5 млрд. т.

Керченський залізорудний басейн містить 1,8 млрд т. залізних руд, з них промислових – 1 млрд т. Руди містять 30–40% металу і залягають неглибоко від поверхні. Руйнування міжгалузевих зв'язків призвело до тимчасової консервації басейну в середині 90-х років. **Приазовський залізорудний район** об'єднує кілька родовищ, серед яких найбільші – Базавлуцьке та Гуляйпільське. Він розглядається як першочергова резервна база сировини. Локальні осередки родовищ залізних руд є в Харківській (Вовчанське) та в Донецькій (Мангуське) областях.

З чорних металів другим за значенням є *марганець*. Загальні його запаси 3,5 млрд т, промислові – 2,3 млрд т, Україна забезпечує 32% його світового видобутку. У **Нікопольському марганцеворудному басейні** виділяються Нікопольський, Інгулецько-Дніпровський та Великотокмацький райони. У Великотокмацькому районі концентровано 1,4 млрд т руди. Залягає вона горизонтальними пластами на глибині 15–170 м, що сприяє відкритому її видобутку. Вміст у ній чистого металу – 27–28%. Марганцеві руди є також у Побузькому, Донецькому й Покутському марганцеворудних районах. В цілому розроблювані запаси становлять 218,5 млн тонн, а щороку видобувається близько 2,5% руди від цієї кількості (5,4 млн. тонн). До чорних металів належать також *хром*, руди якого є в Побужжі (прогнозні запаси 2,6 млн. т.) і зосереджені переважно в Капітанівському родовищі.

Рівень розвитку кольорової металургії в Україні зумовлений низьким забезпеченням її території рудами кольорових металів. Запаси руд із вмістом нікелю 3–5% зосереджені в 10 родовищах двох груп – Побузькій (6 родовищ, з яких сьогодні експлуатується Деренюське) та Дніпропетровській (Нове, Тернівське, Девладівське). Руди розробляються відкритим способом.

Алюмінієва сировина залягає у вигляді *бокситів* (Високопільське родовище), алунутів (Берегівське, Беганьське, Лопошнянське) і *нефелінів* (Приазов'я), але експлуатується тільки Високопільське. В цілому родовища неконкурентоздатні порівняно з сировиною з Ямайки і Гвінеї. *Ртутні руди* розробляються на Микитівському родовищі, тут є також запаси *сурми*.

Родовища *титанових руд* відомі в Житомирській (Іршанське) і Дніпропетровській (Самотканське) областях. *Поліметалічні руди* виявлено в Берегівському й Беганському родовищах на Закарпатті, у Вінницькій та Луганській областях. *Мідні руди* є в Донецькій області (біля Артемівська), Рахівському масиві в Карпатах та в Запорізькій області. Перспективними є поклади самородної міді в Рівненській, Волинській і Хмельницькій областях. *Молібден* виявлено в середньому Придніпров'ї, Побужжі, *вольфрам* – на Кіровоградщині, *олово* – у Приазов'ї, *ванадій* – у Житомирській області. Руди берилію, ванадію, кадмію кобальту виявлені на Українському кристалічному щиті та Донбасі. Знайдено в Україні і *золото*. Основні його запаси зосереджені в Кіровоградській, Дніпропетровській, Житомирській, Черкаській, Луганській, Донецькій областях та в Мужіївському (Закарпатська область) родовищі. Останніми роками запаси золота виявлено на півночі Одеської області. В цілому відкрито 236 родовищ золота.

Нерудні ресурси поділяються на чотири категорії:

1). *Гірничо-хімічні ресурси* включають апатит, бішофіт, бром, сировина карбонатна для вапнування ґрунтів, виробництва кормових добавок, для хімічної і цукрової промисловості, калійна кухонна, магнеєва солі, сірка, фосфорит, фтор. *Самородну сірку* видобувають у Роздольському та Новояворівському родовищах. Вміст корисної речовини в ній становить 30%. Руда залягає на глибині до 50 м і розробляється відкритим способом. Загальні промислові запаси *кам'яної солі* перевищують 16 млрд т, а основні родовища її розміщені в Донбасі (Артемівськ, Слов'янськ), Закарпатті (Солотвино), Прикарпатті (Болехівське, Долинське, Дрогобицьке), на Харківщині (Єфремівське) та у Присивашші (Генічеське, Східносиваське, Сасик-Сиваське). *Калійні солі* видобувають як шахтним, так і відкритим способом у Калуш-Голинському родовищі й Стебницькій групі родовищ. Глибина залягання рудних тіл – 200–300 м. *Фосфорити* відкриті й розробляються в Ізюмському (Харківська область), Кролевецькому (Сумська), Незвиському

(Придністров'я), перспективні апатитові утворення виявлено на Житомирщині та в Приазов'ї.

2). *Нерудні корисні копалини для металургійного виробництва* – це флюсові вапняки, вогнетривкі глини, доломіт для металургії, формувальні піски. *Вогнетривкі глини* в Україні містяться в кількох групах родовищ – Часів-Ярській, Новоселівській, Новорайській (Донецька область), Полозькій (Запорізька), Озернянській (Черкаська), Павлоградській і П'ятихатській (Дніпропетровщина).

Близько 4/5 усіх покладів *доломітів* зосереджені в межах металургійних баз (Криворізьке, Оленівське, Новотроїцьке, Ямське), *вогнетривів* – у межах Кіровоградської, Запорізької і Дніпропетровської областей (Правдинське, Веселівське). *Флюсові вапняки* виявлено більш як у 20 родовищах, найбільші з них Оленівське, Каракубське, Новотроїцьке. *Формувальні піски* (Часів Яр, Горохівське, Бантишівське) і глини (Горбківське в Закарпатті, Пижівське в Хмельницькій області) використовуються в ливарній справі та інших галузях.

3). Група *гірничорудних ресурсів* включає бурштин, графіт, каолін, озокерит, цеоліт та іншу сировину. *Графіт* виявлено в Петрівському і Водянському (Запорізька область), Старокримському (Донецька) родовищах, розробляється лише Завалівське в Кіровоградській області. Каоліни експлуатуються в Глуховецькому (Вінницька область), Просянівському (Дніпропетровська), Чапаївському (Запорізька), Затишанському, Володимирівському (Донецька) родовищах. Найбільші родовища *бентонітів* – Черкаське, Камиш-Бурунське. На Закарпатті є велике родовище цеолітів.

4). *Нерудні корисні копалини для будівництва*. Україна багата на будівельну сировину. *Базальти* розробляються в Рівненській (Берестовицьке, Яноводолинське родовища), Донецькій (Волноваське), Дніпропетровській (Криворізьке) областях, *мармур* – у Карпатах (Лугівське, Теремблянське), Криму (Мраморинське, Севастопольське). Промислові запаси *бутового каменю* становить 2 млрд.м³, мурувального каменю – 375 млн.м³. *Вапняки*

утворюють кілька ареалів – Придністровський, Кримський, Донбаський, а *крейда і мергель* – Волино-Подільський, Сумський та Східний (Луганська, Харківська, Донецька області) ареали. Промислові запаси *скляних пісків* – 120 тис. т, вони містяться більш як у 20 родовищах (найбільші Авдіївське, Новоселівське, Глібівське).

У Волинській і Рівненській областях, Приазов'ї та Кривому Розі є запаси напівдорогоцінних каменів. Трапляються *берил, топаз, буришин, аметист, агат, яшма, гірський криштал*.

Земельні ресурси. Земля – ресурс багатоцільового призначення. Вона є з одного боку засобом виробництва, а з іншого – предметом праці. Класифікують землі за їх придатністю використання у господарстві:

- землі сільськогосподарського призначення;
- землі населених пунктів (міст, поселень міського типу, сільських населених пунктів),
- землі промисловості, транспорту, зв'язку, енергетики, оборони та іншого призначення;
- землі природоохоронного, природно-заповідного та історико-культурного призначення;
- землі рекреаційного та оздоровчого призначення;
- землі лісового фонду;
- землі водного фонду;
- землі запасу тощо.

У *структурі земельного фонду* (територіальний аспект земельних ресурсів) 71% становлять сільськогосподарські угіддя, забезпеченість якими одного мешканця країни досить висока – близько 0,8 га. Під сільськогосподарськими угіддями зайнято 69% території України, під ріллею – 55%. Площа орних земель становить 32,5 млн. га, на кожного жителя їх припадає 0,67 га. Ліси й лісові площі займають 17,2%, в тому числі вкриті лісом – 14,7%. Чотири відсотки території країни вкрито водою, 1,5% – болота й заболочені території.

У центральних, південних і подільських областях рівень розораності земель сягає 86–90% і більше, в решті областей – 60–80%. Лише в Закарпатті рівень розораності менший 50%. Такі самі відмінності існують і в землезабезпеченості населення – від 0,15 га ріллі на одну особу в Закарпатті до 1,5 – у південних районах.

Під багаторічними насадженнями перебуває порівнянно невелика площа земель (близько 2,5%), проте в Криму й Закарпатті на цю категорію земель припадає вже 6–7% сільгоспугідь, в Чернівецькій області – 5%, тоді як на Кіровоградщині – менше 2%. Сіножатями було зайнято 2,41 млн. га, найбільше їх у Закарпатті (20,5%) та на Поліссі (до 15%). Пасовищами зайнято 5,5 млн. га сільгоспугідь.

Структуру ґрунтового покриву України формують 650 видів ґрунтів, які об'єднуються в ґрунтові типи й поширені зонально. На Поліссі найпоширеніші дерново-підзолисті, дернові, лучно-болотні, торфові ґрунти й торфовища. В лісостеповій зоні переважають різні типи чорноземів, сірі лісові ґрунти, трапляються лучні, солончакові та солонцеві ґрунти. У північно-західній частині степової зони поширені чорноземи, а на півдні – каштанові ґрунти, є тут також середньо-, сильно- і слабосолонцюваті ґрунти. Гірські масиви Карпат та Криму вкриті бурими лісовими й сіро-бурими лісовими ґрунтами.

На найближчу перспективу структура землекористування значно зміниться. У зв'язку із зростанням кількості фермерських землеволодінь і подальшою приватизацією землі, яка має бути підтверджена відповідними законодавчими актами. Однією з найважливіших проблем переходу до ринкових відносин є створення деталізованого земельного кадастру на основі бонітування ґрунтів.

Водні ресурси. Вода має багатогалузевий і багатоцільовий характер використання. Уся господарська діяльність пов'язана з тісним існуванням трьох структурних її елементів, центральне місце якої, поряд організаційно-економічною та виробничо-матеріальною базою, займає водоресурсна база

розвитку – наявні в даний час і в даному місці водні ресурси. Останні виступають фактором взаємозв'язку водоресурсної бази з господарським життям і розвитком суспільства.

Цінність і значення води для розвитку господарства, забезпечення виробничих процесів і населених пунктів, її роль у розміщенні виробництва під сумнів не ставить ніхто. Нині вода виконує низку важливих функцій:

- питне і побутове водопостачання населення і населених пунктів;
- виробництво продовольчої продукції;
- виробництво електроенергії та промислової продукції;
- забезпечення комунікативних функцій (водний транспорт);
- задоволення санітарно-гігієнічних потреб.

Виходячи з цього, можна сформулювати сучасне розуміння споживчих властивостей води. Вони полягають з одного боку у тому, що вона проявляє себе як засіб виробництва, а з іншого – є природним благом і задовольняє людські потреби. Останні слугують комплексом екологічних властивостей води.

Водні ресурси України формуються переважно за рахунок стоку річок Дніпра, Дністра, Південного Бугу, Сіверського Дінця, Тиси. Значна частина річкового стоку є транзитною з територій суміжних держав. Сумарний річковий стік (без врахування стоку р. Дунаю) у середній за водністю рік становить 87,1 млрд. м³, а в розрахунковий маловодний рік - 55,9 млрд. м³, у тому числі транзитний стік з територій Росії і Білорусі відповідно 34,7 і 24,2 млрд. м³. Майже 65 % річкового стоку припадає на басейн Дніпра, 11% – Дністра, 4% – Сіверського Дінця, 3,5% – Південного Бугу. Питома забезпеченість населення України річковим стоком у розрахунку на 1 людину становить майже 1 тис м³/рік.

З метою безперебійного водопостачання населених пунктів і виробництва в Україні побудовано 1087 водосховищ загальним об'ємом 55 млрд. м³ води. Для перерозподілу поверхневого стоку прокладено 7 магістральних каналів сумарною протяжністю більше 2000 км. Канали

Північно-Кримський, Дніпро – Донбас, Дніпро – Інгулець, Сіверський Донець – Донбас, Дунай – Сасик за обсягами перекидання стоку відносяться до середніх, а великим є лише Головний Каховський магістральний канал з потужністю $8,2 \text{ км}^3$ води за рік.

За період з 1990 року водовикористання зменшилося у 2,7 рази. Найбільші обсяги водовикористання були у Донецькій (1676 млн. м^3), Дніпропетровській (1624 млн. м^3), Запорізькій (1342 млн. м^3), Київській (948 млн. м^3) областях, м. Києві (824 млн. м^3). Найбільші зміни обсягів водовикористання відбулися у АРК, Вінницькій, Закарпатській, Запорізькій, Івано-Франківській, Кіровоградській, Луганській, Миколаївській, Одеській, Тернопільській, Херсонській і Хмельницькій. У цих областях скорочення перевищило середній показник по Україні.

Прогнозні ресурси підземних вод становлять 123 млрд. м^3 за рік. Запаси підземних вод, що придатні для питного водопостачання, розміщені по території країни вкрай нерівномірно, а їх величини оцінені у $22,5 \text{ млрд. м}^3$ за рік. Водозабір підземних вод у структурі прогнозних ледве перевищує 20%, що свідчить про можливість залучення додаткових ресурсів. Найбільші обсяги підземних вод забираються у Луганській (562 млн. м^3), Донецькій (528 млн. м^3) і Львівській (260 млн. м^3) областях, що становить 45,2% від загального показника. Загалом водозабір з підземних горизонтів зменшився на 42,6%.

Знизився рівень використання води – з 87,9% до 72,8%. Найбільше води використовується на задоволення виробничих потреб – 53,5%. На задоволення господарсько-питних потреб витрачається 25,5%. Частка води для зрошування становить 13,1% проти 23,0% у 1990 році.

Тенденції у розвитку галузей господарства свідчать про технічні вектори нарощування обсягів валової продукції без суттєвих змін технології промислового і сільськогосподарського виробництва, ігнорування вимог раціонального і ощадного використання водних ресурсів. Через це витрати води на виробництво одиниці продукції в Україні та Світі суттєво

відрізняються. Співставлення аналогічних показників залишаються для нас невітнішими: Франція – 2,5:1,0; ФРН – 4,3:1,0; Великобританія і Швеція – 4,2:1,0.

Інтенсивність водокористування перевищує екологічну місткість водних екосистем. У середні за водністю роки безповоротні втрати води і обсяги скидання забруднень перевищує екологічну одиницю ємності місцевого водоресурсного потенціалу. Лише в Тернопільській, Івано-Франківській, Чернігівській та Закарпатській областях водокористування не перевищує рівня екологічних норм.

За десять років чітко простежуються дві тенденції: значне скорочення загальних обсягів водозабору, використання води і зміни структури водовикористання – частка використання води на виробничі потреби залишається сталою (зміни становлять –0,5), частка використаних вод господарсько-питного призначення зросла на 10,1% (у 1990 р. – 15,4%), зменшилися частки води для зрошування (суттєво) і (несуттєво) для сільськогосподарських потреб – з 5,6% до 3,9%.

Невпинно загострюється водно-екологічна ситуація. Найскладніша водна у басейнах Дніпра, Сіверського Дінця, Західного Бугу, рік Приазов'я, лівих притоках Дністра. Воду в цих ріках класифікують як дуже брудну. Головними причинами такого стану є забруднення поверхневого стоку недостатньо очищеними і неочищеними комунально-побутовими і промисловими стічними водами, ерозія водозбірних площ, поверхневий змив з урбанізованих і сільськогосподарських угідь.

Поряд з недоліками системи використання водних ресурсів є ряд інших проблем, переважно організаційно-управлінського змісту. За останнє десятиріччя вкрай занедбана водогосподарська інфраструктура: частина її вийшла з ладу, частина потребує поточного обслуговування і ремонту, а частина – залишилася взагалі напризволяще. Потребує удосконалення система обліку водовикористання, управління водним господарством за басейновим принципом.

Лісові і біологічні ресурси. У структурі природно-ресурсного потенціалу площа лісів становила 10,8 млн. га, з них вкриті лісом землі – 9,4 млн. га із загальним запасом деревини 1,74 млрд. м³, у тому числі 250 млн. м³ стиглих і перестиглих. Разом з економічною цінністю ліси відіграють надзвичайно важливу роль в репродукції кисню для споживання його населенням, а також для збереження довкілля і оздоровлення населення. Ліси України виконують водоохоронні захисні, санітарно-гігієнічні та оздоровчі функції. Разом з тим ліс є джерелом деревини, будівельних матеріалів, сировини для деревообробки, меблевої, целюлозно-паперової та інших галузей промисловості.

Лісом покрито в середньому 14% території, у тому числі на заході й півночі – 30–40%, у Карпатах – понад 40%, на Поліссі – 25,7%, у Криму – 10, у Степу – 4%. Високопродуктивний деревостан мають 75% лісових площ. Річний приріст деревини – 30 млн м³. Запаси хвойних порід становить 54% деревини, у т. ч. сосни – 35% (Полісся). Запаси деревини твердолистяних порід – до 40% (дуб – 22%, бук – 13%, граб – 2%). Серед листяних порід переважають береза, осика, вільха, липа, тополя. Неабияка роль лісу в заготівлі ягід, грибів, плодів, лікарських трав.

Рекреаційні ресурси. Майже в усіх областях України серед рекреаційних домінують санаторно-курортні ресурси. Всесвітньовідомий своїми санаторно-курортними умовами Південь України (Одеська, Херсонська, Миколаївська, Донецька області і АР Крим). Унікальний за своїми можливостями Південний берег Криму. Крім кліматичних ресурсів район багатий на ресурси грязей для організації лікувальних закладів.

Важливим за рекреаційними ресурсами є район Карпат, з його сприятливими умовами для організації як літнього, так і зимового відпочинку. У Сваляві, Синяві, Усть-Чорній та інших місцевостях є мінеральні води. Особливо багата на них Львівська область (Трускавець, Моршин, Східниця, Великий Любінь, Немирів). Лікувальні грязі є в с. Чорне Івано-Франківської та с. Конопківці Тернопільської областей. На межі

Тернопільської та Хмельницької областей відкрито потужні запаси мінеральних вод типу "Нафтуся" (Сатанів, Гусятин).

Загальні проблеми охорони і раціонального використання природних ресурсів. Сформована нині еколого-економічна ситуація зумовлена тривалим нехтуванням об'єктивних законів взаємовідносин суспільства і природи та процесів відтворення природно-ресурсного потенціалу нашої країни. Структурна орієнтація економіки на потреби колишньої союзної економіки призвела до формування потужного сировинно-добувного комплексу, екологічно небезпечного і капіталомісткого. Зміна ландшафтів, кругообігу речовин у природі, дорогі рекультивация і ліквідація наслідків гірничо-добувної діяльності – далеко не повний перелік залишених нами «шрамів» на поверхні землі.

Геологічні пошуки провадяться на всій території України. Масштаби розвитку промисловості вимагають стабільного забезпечення її мінеральними ресурсами. Пошук нових родовищ палива й різних руд зумовлений зменшенням видобутку їх в давно освоєних районах, а у багатьох випадках – і вичерпанням родовищ. Тому актуальною нині є реалізація концепції **ресурсозбереження** в розвитку господарства країни. Ресурсозбереження полягає в забезпеченні зростання корисних результатів виробництва при стабільності матеріальних витрат. Розв'язання регіональних екологічних проблем і забезпечення ефективного природокористування та ресурсозбереження вимагають приведення обсягів видобутку і використання природних ресурсів України до оптимальних. Треба здійснювати трансформацію структури виробництва засобів і предметів праці. Це, з одного боку, дасть змогу скоротити видобуток залізної руди, кам'яного вугілля, а з другого – забезпечить відчутний соціальний ефект. Чи не найскладнішим нині є формування активної інвестиційної діяльності у сфері розробки та освоєння ресурсозберігаючих, мало- та безвідходних технологій використання сировини.

Ресурсозбереження в галузях економіки виявляється в здійсненні комплексу пріоритетних галузевих і міжгалузевих заходів. Вони мають забезпечувати випередження темпів зростання кінцевого результату, зменшення витрат природної сировини шляхом впровадження досягнень науково-технічного прогресу, скорочення втрат сировини під час видобутку, зберігання, транспортування та використання. Максимально треба використовувати вторинні, супутні та побічні ресурси, залучати додаткові джерела сировини, передусім місцевої, а також замітники й нові види матеріалів.

Альтернативними джерелами забезпечення потреб господарства в природних ресурсах є комплексне їх використання, а також повсюдне впровадження ресурсозберігаючих технологій.

Комплексне використання мінерально-сировинних і паливних ресурсів дає змогу збільшити кількість промислової сировини. Масштаби видобутку й переробки сировини та палива досягають таких розмірів, що навіть порівняно незначний вміст у них тих чи тих компонентів має велике економічне значення. Наприклад, у кольоровій металургії поряд з міддю з мідної руди вилучають цінні компоненти і на їх основі виробляють додатково понад 20 видів продукції. Вартість міді при цьому набагато нижча, ніж компонентів, які вилучають з руди при її виплавленні.

При комплексному використанні сировини в кольоровій металургії одержують майже 40 елементів у вигляді металів високої чистоти та організувати промислове виробництво багатьох необхідних видів продукції. Впровадження найдосконаліших технологій дало змогу в алюмінієвій промисловості розгорнути виробництво цементу й содових продуктів.

Дуже актуальним є комплексне використання відходів електроенергетики, де використовуються низькосортне вугілля. Так, електростанція потужністю 2-2,5 млн. кВт, яка споживає вугілля зольністю 20%, щороку видає майже 100 млн м³ золи, для складування якої потрібна площа 150 га. Економічно доцільним і технічно можливим є додавання золи

і шлаків до розчинів при виготовленні асфальтобетону, а також для виробництва цегли, цементу, корисних наповнювачів.

Не менш важливим напрямом економії природних ресурсів є впровадження ресурсозберігаючих техніки і технологій. Зниження матеріально-енергомісткості виробництва рівнозначне зростанню виробництва промислової продукції за тієї самої кількості використаних сировини й палива.

Поряд з комплексним використанням природних ресурсів і впровадженням ресурсозберігаючих технологій, важливим напрямком ресурсозбереження є залучення у виробництво вторинних ресурсів, що дає змогу мінімізувати використання первинної природної сировини.

Вторинні ресурси поділяються на вторинні матеріальні та енергетичні. Під *вторинними матеріальними ресурсами* розуміють відходи виробництва і споживання (в тому числі побутові), які використовують в господарстві за сучасного стану розвитку науки й техніки. Вторинне використання господарсько цінних речовин або ресурсів, які через недосконалість технології йдуть у відходи, називається *утилізацією*. Тому до цієї категорії відносять лише ту частину відходів, яка може бути зібрана. Тільки після її формування, первинної переробки та оцінки за придатністю до використання вторинні ресурси перетворюються на вторинну сировину.

Вичерпання ряду високорентабельних родовищ металевих руд і проблема охорони навколишнього середовища зумовили найважливішу проблему – використання вторинних ресурсів, завдяки чому зменшуються не тільки витрати енергії на їх вилучення й переробку, а й промислові викиди в атмосферу та гідросферу. Відомо, що кожна тонна металу, виплавлена з лому, обходиться у 20 разів дешевше, ніж із залізної руди. При цьому викиди в атмосферу зменшуються на 86%, у гідросферу – на 76%, а кількість відходів – на 97%. При виплавленні алюмінію з лому електроенергії витрачається у 23 рази, а палива – в 7,4 раза менше. Повна утилізація й

переробка відходів чорної металургії можуть дати економію, рівнозначну вартості залізної руди, що видобувається в Україні.

Впровадження нових технологій і використання вторинної сировини в паперовій промисловості дасть змогу не тільки збільшити випуск та асортимент продукції, а й зберегти сотні тисяч гектарів лісів. Слід зазначити, що вихід паперу з 1 м³ деревини в Україні у 5–7 разів нижчий, ніж у високорозвинених країнах ринкової економіки.

До *вторинних енергетичних ресурсів* належать газоподібні, рідкі або тверді суміші – відходи технологічних процесів, температура яких вища за температуру навколишнього середовища (тепла вода від систем охолодження устаткування, пара, вентиляційне повітря). Їх можна використовувати для теплоподачі в будинки, обігрівання теплиць тощо.

У країні щороку утворюється майже 2 млрд. т. різних відходів, 2/3 з яких – розкривні, шахтні та інші гірські породи. Тільки переробка сільськогосподарської сировини дає щороку 450 млн. т. відходів.

Наслідки екологічної кризи в Україні треба, перш за все, з'ясувати за причинами і факторами її виникнення. Спектр антропогенних впливів на навколишнє природне середовище широкий, а його аналіз дозволяє стверджувати, що головні причини загрозливого для проживання і життєдіяльності стану довкілля такі:

- вкрай застаріла технологія виробництва та фізична і моральна зношеність обладнання;
- висока енергомісткість, матеріаломісткість, водомісткість і трудомісткість виробництва. За цими показниками українська промисловість і сільське господарство поступається кращим світовим зразкам у 2-4 рази;
- нераціональна територіальна структура розміщення виробництва, недоліки якої полягають у надмірних рівнях концентрації промислових об'єктів у великих містах і промислово розвинених регіонах – Донбасі,

Придніпров'ї, Прикарпатті і недостатньому розвитку промисловості у центральних, північних та західних областях;

- екологічно недосконала структура промислового виробництва з надзвичайно високою концентрацією екологічно небезпечних виробництв – підприємств паливно-енергетичного комплексу, чорної металургії, хімічної, гірничодобувної промисловості;
- низький агротехнічний рівень сільськогосподарського виробництва, надмірне використання хімічних засобів обробки ґрунтів, підвищення родючості, боротьби зі шкідниками;
- великої шкоди завдала науково не обґрунтована система гідромеліорації – осушувальна на Поліссі та зрошувальна у степовій зоні, що призвело у першому випадку до зміни водного режиму територій, деградації ґрунтового покриву і умов проживання, а в другому – до розвитку процесів площинного змивання ґрунтів і їх засолення;
- мало уваги приділялося будівництву і ефективній експлуатації природоохоронних систем, впровадженню загальних і локальних очисних споруд, систем оборотного, циклічного і послідовного водопостачання, мало - і безвідходних технологій, що відбувалося на фоні низького, з точки зору екологічності, рівня експлуатації вже наявних природоохоронних об'єктів;
- нині відсутні дійові правові і економічні механізми екологічного регулювання природокористування, а наявні не стимулюють розвитку екологічно безпечних технологій, виробництва так званих "зелених" (екологобезпечних) видів продукції та природоохоронних систем;
- недосконалою є на сьогодні сама система управління природокористуванням, вона надмірно громіздка, здійснюється переважно за галузевим, а не територіальним принципом і носить контролюючий характер за дотриманням вимог екологічного законодавства.

Однією з найважливіших нині є проблема *охорони повітряного басейну*, основними забруднювачами якого є транспорт, енергетичні й хімічні підприємства. Почастішали випадки викидів в атмосферу оксиду вуглецю, вуглекислого газу, діоксиду сірки, пилу, різних оксидів та радіонуклідів. Особливо гостро стоїть питання охорони атмосфери в промислових районах, центрах металургійної й хімічної промисловості.

Винятково важливою є *охорона водних ресурсів*. Джерелами забруднення внутрішніх вод неочищеними стоками є передусім промислові та комунальні підприємства, сільське господарство. Особливо забруднюються водойми мінеральними добривами й пестицидами. Збільшення споживання води зумовлює її дефіцит. У зв'язку з цим проблема забезпечення населення чистою прісною водою є однією з найгостріших. До найважливіших природоохоронних об'єктів належать Дунай, Тиса, Дніпро, Дністер, Південний Буг, Чорне й Азовське моря.

Складовою проблеми охорони навколишнього середовища є *охорона земельних ресурсів*. Для розвитку сільськогосподарського виробництва винятково велике значення має раціональне використання землі, відновлення її родючості, максимальне зменшення вилучення сільськогосподарських угідь для промислового, житлового й транспортного будівництва. Особлива роль у стабілізації земельного фонду сільського господарства відіграє рекультивация відпрацьованих кар'єрів і золівдвалів.

Першочерговою є охорона рослинного світу, особливо лісів. Значення лісу для життя і діяльності людини важко переоцінити, тому найважливішим завданням є регулювання лісокористування, підтримання продуктивності лісів. З цією метою здійснюються заходи лісовідновлення. Для збереження видів унікальної природи створюються національні парки (Карпатський, Шацький та ін.).

Проблема *охорони тваринного світу* зумовлена зниженням запасів цінних видів риби, хутрового звіра, диких тварин, які не завдають шкоди людині. В зв'язку з цим на відповідні органи покладено обов'язки контролю і

регулювання правил мисливства та рибальства. Ухвалено відповідні рішення законодавчих органів.

Зростання масштабів видобутку мінеральних ресурсів висуває проблему *охорони надр*. Слід передбачити раціональне використання надр і зменшення втрат корисних компонентів при видобутку і переробці. Для цього потрібно впроваджувати комплексне використання мінеральної сировини, широко застосовувати сучасні ефективні технології видобутку і переробки бідних руд, утилізацію відходів.

Загострення цих проблем породжує необхідність вирішувати проблему дальшого співіснування людини й природи на основі раціонального використання природних ресурсів. Під раціональним природокористуванням розуміють таку його форму, коли воно дозволяє передбачити результатні наслідки функціонування системи "людина-природа". Його рівень визнається ефективністю використання природних ресурсів і станом навколишнього середовища. Воно вимагає якнайміцнішого зв'язку між НТП і реалізацією заходів, спрямованих на мінімізацію негативного антропогенного впливу на навколишнє середовище і природоохоронної активізації виробничої діяльності.

Питання і завдання для самоконтролю

1. З'ясуйте середовищні функції природного середовища і роль природно-ресурсного потенціалу для розвитку регіону.
2. З'ясуйте зміст природокористування, його ресурсні, економічні, соціальні та екологічні аспекти.
3. У чому суть концепції природного капіталу? Яка структура природного капіталу?
4. Прокласифікуйте природні ресурси і умови за їх функціональним призначенням.

5. Проведіть оцінку забезпеченості населення і господарства України природними ресурсами.
6. Дайте оцінку сучасного стану природокористування в Україні.
7. Які екологічні наслідки природокористування?
8. Вкажіть головні проблеми охорони довкілля в Україні.

1.3. Виробничий потенціал

Виробничий потенціал визначається як сукупність засобів виробництва, здатних виробляти певну кількість матеріальних благ. Він, в першу чергу характеризується вартістю основних, засобів.

Основні засоби одна із складових національного багатства України. До них належать земельні ділянки, будинки, споруди та передавальні пристрої, машини й обладнання, транспортні засоби, інструменти, багаторічні насадження, робоча і продуктивна худоба. До основних засобів включаються основні засоби державних, колективних, комунальних, громадських підприємств і організацій, фонди інших держав та міжнародних організацій, а також основні засоби, що перебувають в особистій власності населення.

Одним з основних показників, що характеризують основні засоби, є виробнича потужність, здатність знарядь праці виробляти максимальну кількість продукції

Територіальний розподіл виробничого потенціалу є найважливішою умовою розвитку і розміщення продуктивних сил.

Структура виробничих фондів і їх використання

У 2006 році вартість основних засобів в Україні становила 1406209 млн. грн. В структурі основних засобів на промисловість припадало 35,7 %, на сільське господарство - майже 5,9 %, транспорт і зв'язок 4,44 %, на будівництво - майже 1,9 %.

За формами власності основні засоби діляться на державні 30,4%, комунальні -23,8%, приватні - 4,3%, колективні -41 %, інші -0,4%,

Виробничі основні засоби в структурі основних засобів в економіці України становлять майже 62%.

Від рівня використання основних виробничих засобів і фондооснащеності матеріального виробництва залежать територіальні показники продуктивності праці. Відносно забезпечення виробництва виробничими засобами територіально диференційоване. Різними є, наприклад, рівні механізації та технічного оснащення основних і допоміжних галузей промисловості, забезпеченості сільського господарства тракторами і набором причіпних знарядь до них.

Поки що основним джерелом нарощування основних фондів є інвестиції (капітальні вкладення). З переходом регіонів і підприємств до ринкових відносин головним джерелом розширеного відтворення фондів стануть власні кошти (прибуток) і банківські кредити. Централізовані державні капіталовкладення спрямовуватимуться лише на фінансування найважливіших державних програм, оборонні об'єкти.

Вплив НТП на розвиток і розміщення продуктивних сил.

Технічне переоснащення та реконструкція підприємств основні напрями нарощування виробничого потенціалу, його інтенсивного розвитку. На їх здійснення спрямовується не менше половини загальної суми капіталовкладень.

В Україні створено потужний **науково-технічний потенціал**. Здобули світове визнання фундаментальні дослідження українських учених у різних галузях знань. На їх основі створено і впроваджено принципово нові технологічні процеси й устаткування: роторно-конвеєрні лінії, малогабаритні преси надвисокого тиску, сучасні машини неперервного розливу металу, обладнання безверетенного прядіння та нечовникового ткацтва, верстати електрофізичної та електрохімічної обробки металів.

На сучасному етапі розвитку продуктивних сил особлива увага приділяється вдосконаленню існуючих і впровадженню принципово нових технологій (електронно-променевих, плазмових, імпульсних, біологічних, радіаційних, мембранних, хімічних), у сільському господарстві - індустриальних, інтенсивних технологій, методів біотехнології та генної інженерії.

Впровадження новітніх досягнень науки техніки у виробництво впливає на розміщення продуктивних сил, розширюються територіальні межі застосування нової техніки, використання якої є вигідним, коли витрати на неї менші за вартість продукту, створеного робітником, якого замінила машина.

Науково-технічний прогрес впливає на територіальний поділ праці, спеціалізацію та комплексний розвиток господарства. З одного боку, розширюються можливості для природокористування. Зокрема, створено ефективні засоби та прилади для очищення промислових і комунальних викидів у воду, атмосферу, ґрунти, прогресивні технології, які забезпечують перехід до замкненого водопостачання, утилізацію відходів, економію трудових, рослинних та мінеральних ресурсів, раціональне використання земель (зменшення площ під забудову, рекультивация). Разом з тим, науково-технічний прогрес супроводиться зростанням територіальної концентрації виробництва, яка може відповідати галузевим інтересам, не враховуючи регіональних умов (дефіциту трудових, паливних, водних ресурсів, збільшення сировинних зон переробних підприємств тощо). Як правило, оптимальні розміри підприємств визначаються економічними показниками, проте в сучасних умовах чи не найголовнішим став екологічний чинник, особливо стосовно підприємств хімічної, металургійної, енергетичної, гірничодобувної та деяких інших галузей промисловості.

Питання і завдання для самоконтролю

1. Дайте визначення поняття “виробничий потенціал”.

2. Якими параметрами характеризується виробничий потенціал України?
3. Охарактеризуйте структуру виробничих доходів.
4. Як впливає НТП на розміщення продуктивних сил і виробничий потенціал регіону?
5. Назвіть основні показники, що характеризують основні засоби виробництва.
6. Що є основним джерелом нарощування основних фондів виробництва?
7. Якими показниками визначаються оптимальні розміри підприємств?

1.4. Науковий потенціал: суть, структура, динаміка.

Науковий потенціал - це сукупність ресурсів і можливостей сфери науки будь-якої системи (колективу, галузі, міста тощо), що дає змогу за наявних форм організації та управління ефективно вирішувати господарські завдання. Складовими наукового потенціалу є кадри, кошти, матеріально-технічна база, інформаційне забезпечення. Поняття "науковий потенціал" можна застосовувати щодо будь-якої сукупності наукових організацій (об'єднань у галузях господарства, міністерствах, відомствах), а також галузевих наукових організацій, розташованих на відповідній території.

Відтак, можна говорити про науковий потенціал держави, оскільки вона об'єднує наукові організації різного підпорядкування.

У 1990 р. науково-технічною діяльністю займалися 313,1 тис. осіб, а в 2006 р. їх чисельність зменшилася до 100,2 осіб, в т.ч. 4,5 тис. докторів наук і 6,9 тис. кандидатів наук. Обсяг наукових і науково-технічних робіт становив у 2006 р. майже млрд. грн., Варто відзначити, що цей обсяг за останні п'ять років збільшився вдвічі.

Значна частина наукових кадрів вищої кваліфікації зосереджена у вищих навчальних закладах та в галузях господарства, в органах державної влади. В 2006 р, чисельність фахівців, що мають ступінь доктора наук становила 11700 осіб і кандидатів наук - 46,1 тис. особи.

Реалізація закономірностей розміщення виробництва принципу вирівнювання економічного, соціального та культурного розвитку економічних районів сприяла створенню наукових центрів в усіх регіонах України.

Від наукового потенціалу країни, безперечно, залежить розміщення наукомістких галузей господарства та невиробничої сфери. Наукові заклади досліджують продуктивні сили в усіх регіонах країни, а продуктивні сили впливають на спеціалізацію наукових підрозділів. Такий їх взаємозв'язок дає змогу розв'язувати економічні та соціальні проблеми. Інакше кажучи, науковий потенціал слід розглядати як важливу передумову розміщення нових (або реконструкції діючих) підприємств та вищих закладів освіти.

Наукові інститути, що спеціалізуються на теоретичних дослідженнях, як правило, розміщують у великих науково-інформаційних центрах, а ті, що займаються прикладними проблемами певної галузі - поблизу провідних підприємств галузі та органів управління ними. При цьому враховують сучасний стан розміщення наукових установ, насичення регіонів науковими кадрами, оскільки поки що територіальна диференціація чисельності науковців по регіонах України є досить значною.

Науково-дослідні установи, що займаються фундаментальними дослідженнями, зосереджені переважно у великих економічних та культурних центрах країни. Більш рівномірною є мережа галузевих науково-дослідних інститутів прикладного профілю, що тяжіють до виробничих баз. Більшість їх розміщена в центральних районах, а їхні філії, відділення й лабораторії - на периферії.

Посилення інтеграційних процесів сприяло створенню науково-виробничих об'єднань (НВО), в яких поєднуються творчі зусилля вчених і виробників. До складу таких об'єднань, як правило, входять головне підприємство, його філії, науково-дослідні та проектно-конструкторські інститути, які можуть бути розміщені в різних пунктах, але майже завжди в одному районі. Провідні проектні інститути займаються проектуванням

великих промислових підприємств, транспортних магістралей, гідротехнічних споруд, а також складанням генеральних планів міст та районів.

Ефективність впровадження досягнень науки і техніки в економіку країни

Результативність використання науково-технічного потенціалу характеризується загальним обсягом інноваційних витрат у промисловості, які в 2006 році становили понад 6,2 млрд. грн. і зросли за останні шість років майже у шість разів. В 2006 році фінансування наукових та науково-технічних робіт становило 5164,4 млн. грн.

З року в рік зростають обсяги відвантаження інноваційної продукції, які в 2006 р. становили 30,8 млрд. грн. Впродовж останніх років зростає кількість освоєних у промисловому виробництві нових видів продукції машинобудування

Разом з тим, варто відзначити, що подальший розвиток науково-технічного потенціалу в значній мірі залежатиме від політики держави, фінансових коштів, які виділятимуться в бюджеті держави на науку. Сприятимуть росту наукових кадрів і соціальні заходи щодо підтримки наукових працівників, омолодження їх вікового складу.

Питання і завдання для самоконтролю

1. Дайте характеристику поняття “науковий потенціал” і його структури.
2. Якими показниками характеризуються обсяги наукового потенціалу?
3. Якими показниками характеризується ефективність використання наукового потенціалу?
4. Назвіть основні складові наукового потенціалу.
5. Чим визначається результативність використання науково-технічного потенціалу?

6. Розкрийте значення науково-дослідних установ, що займаються фундаментальними дослідженнями.
7. Назвіть особливості розміщення різних наукових інститутів.

Рекомендована і використана література

1. Атаева Е.А. Классификация факторов, определяющих уровень трудового потенциала //Економіка промисловості. – 2005. - №2. – С. 181-186.
2. Ахламов А.Г. Уманець Т.В. Регіональні виміри впливу глобалізації на трудові ресурси //Вісник економічної науки України. – 2005. - №1. – С.18-21.
3. Бабурин В. Л., Мазуров Ю. Л. Географические основы управления. – М.: Дело, 2000. – 288 с.
4. Бажан І.І. Складові відтворення людського капіталу //Формування ринкових відносин в Україні. – 2007. - №1. – С.153-156.
5. Бутко М.П., Зеленська О.О., Зеленський С.М., Котеньников Д.І., Мощенко В.П. Регіональне управління: інноваційний підхід: Навч. посібник для студентів вищих навч. закладів //Чернігівський держ. технологічний університет /М.П. Бутко (заг.ред.). – К.: Знання України, 2006. – 560с.
6. Васильченко В.С., Гриненко А.М., Грیشнова О.А., Керб Л.П. Управління трудовим потенціалом: Навч. посібник. – К.: КНЕУ, 2005. – 403с.
7. Веклич (Погорелова) О. А. Эколого-экономические противоречия / АН УССР, Ин-т экономики; Отв. ред. В. В. Куликов. – Киев: Наукова думка, 1991.
8. Галиця І. Коменціалізація інтелектуальної власності та прикладних наукових досліджень //Економіка України. – 2001. – №1. – С.63.
9. Гуревичов М. Державне регулювання науки //Економіка України. – 2001. – №10. – С. 73-79.
10. Демографический энциклопедический словарь. – М.: Сов. энциклопедия, 1985.

- 11.Каленюк І. До питання про освітній потенціал країни //Економіка України. – 2001. – №1. – С. 70-72.
- 12.Кашенко О. Л. Фінанси природокористування. – Суми: Видавництво "Університетська книга", 1999. – С. 81.
- 13.Киреева Н. Г., Киреева Н. В. Экономика и природная среда. – М.: Агар, 1999. – С. 13
- 14.Марущак В. Проблеми інтеграції науки України у світову наукову структуру //Економіка України. – 1994. – №10. – С.62-66.
- 15.Мельник Л. Г. Екологічна економіка. – Суми: ВТД "Університетська книга", 2002. – 346 с.
- 16.Минц А. А. Экономическая оценка естественных ресурсов. М., 1972
- 17.Москаленко А. П. Экономика природопользования и охраны окружающей среды. – Москва: ИКЦ "МарТ", Ростов-н/Д: Издательский центр "МарТ", 2003. – С. 9
- 18.Наука та інноваційна діяльність в Україні. Держкомстат України. – К., 1999.
- 19.Основи екології. Екологічна економіка та управління природокористуванням: Підручник / За заг. ред. Л. Г. Мельника та М. К. Шапочки. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2005. – 759 с.
- 20.Руденко Л., Лісовський С. Природно-ресурсний протенціал економічного зростання. // Вісник НАН України, 2001, №4. – С. 20-32
- 21.Соціально-трудоий потенціал: теорія і практика. У 2 ч. – К.: Наукова думка, 1994.
- 22.Статистичний збірник "Регіони України". 2007. Ч. 1 /За ред. Осауленка О.Г.; Відп. за вип. Власенко Н.С. . – К., 2007. – 347 с.
- 23.Стеченко Д. М. Управління регіональним розвитком: К. Вища шк., 2000. – С.5.
- 24.Стеченко Д.М. Управління регіональним розвитком: Навч. посіб. – К.: Вища школа, 2000. – С. 143-158.

25. Сьтник К. М., Брайон А. В., Гордецкий А. В., Брайон А. П. Словарь-справочник по экологии. – К.: Наукова думка, 1994. – С. 387
26. Удосконалення управління природокористуванням в АПК / Дорогунцов С. І., Борщевський П. П., Данилишин Б. М. – К.: Урожай, 1992. – С. 5
27. Червоньов Д.М., Жулінська О.І. Пріоритетні напрями розвитку науки і техніки в системі державного регулювання НТП // Вісник Київського університету Сер. економ. Вип. 37. – 1997.
28. Шаульська Л. Комплексна оцінка трудового потенціалу регіону (на прикладі Донецької області) // Регіональна економіка. – 2005. – №3. – С.93-104.
29. www.ukrstat.gov.ua

Розділ 2. Господарський комплекс України, особливості структури і трансформації і в ринкових умовах

2.1. Суть, поняття “господарство”, “національна економіка”, “економічна система”.

Життєдіяльність людей здійснюється у взаємодії їх між собою, з природою і навколишнім світом, яка називається господарством. В сучасному розумінні “господарська діяльність” – це доцільна діяльність людей по виробництву матеріальних благ і послуг, спрямована на задоволення власних проблем” [5; 400]. Вона охоплює не тільки продукування матеріальних і духовних благ а й їх розподіл, споживання.

Господарську діяльність окремої країни називають “національною економікою” або “національним господарським комплексом”. Термін “народне господарство”, який залишився з тоталітарного минулого і несе в собі певний ідеологічний зміст, щезає з ужитку.

Формування національної економіки можливе лише при умові розвитку територіального поділу праці, спеціалізації території та існування міцної держави. За таких умов господарство країни з часом перетворюється в національний господарський комплекс, в якому всі учасники (галузі, території, підприємства, установи) перебувають в тісному взаємозв’язку і діють як єдиний організм.

Необхідними ознаками національної економіки є:

- національний суверенітет, тобто національна державність, законодавство, суверенітет господарської та зовнішньоекономічної діяльності;
- економічне середовище (грошова одиниця, грошово-кредитна та фінансова системи, обіг цінних паперів, митна система, виробнича інфраструктура);
- наявність тісних економічних зав’язків між суб’єктами господарювання в межах національних кордонів.

Важливою умовою для становлення національного господарства є наявність спільних духовних рис суспільства: традиція, звичаї, моралі, культури, панування національної ідеології.

Господарство України набуло ознак національного лише на рубежі ХХ-ХХІ ст., із здобуттям незалежності. До цього воно було складовою господарств інших країн, до складу яких входила територія України.

На теперішній час господарство України є національним за змістом, проте, в значній мірі залишається осколком господарського комплексу СРСР за структурою.

Україна успадкувала деградуючу централізовано-адміністративну економіку, переобтяжену важкою індустрією з нерозвинутою соціальною сферою, незначним виробництвом товарів широкого вжитку. Неефективність такого способу господарювання вилилась в економічну кризу, яка триває.

І хоча, адміністративна, фінансово-економічна інфраструктура в основному сформована, становлення національного господарства України ще попереду.

Розвиток господарства будь-якої країни залежить від виробничих відносин, які склалися між учасниками господарювання, тобто від організації виробництва. В основі виробничих відносин є відносини власності, тобто спосіб поєднання робочої сили із засобами виробництва. Сукупність виробничих відносин, що склалися між учасниками господарювання часто називають економічними системами.

Основними економічними системами в світовому господарстві є ринкова економіка і централізовано-командна економіка.

Ринкова економіка характеризується приватною власністю на засоби виробництва, вільним підприємництвом і ринковим господарським механізмом. Вона передбачає існування конкуренції, ринкове формування цін та регулювання господарської діяльності. Втручання держави в господарське життя мінімальне і обмежується захистом приватної власності та встановленням правових норм, в яких функціонують вільні ринки. Разом з тим, дер-

жава має певні можливості (в основному економічні) впливу на господарські процеси. Наприклад, з допомогою гнучкого оподаткування може прискорити або гальмувати розвиток певних видів господарської діяльності.

Зараз у світовому господарстві ринкова економіка є пануючою економічною системою.

Централізовано-командна, або командно-адміністративна економіка ґрунтується на загально державній власності. Вона характеризується тотальним втручанням держави в економічні процеси, централізованим плануванням розвитку господарства. Така економічна система характерна для СРСР та країн колишнього “соціалістичного табору”. Радянська модель командно-адміністративної економіки була націлена на всебічне домінування в світі через пріоритетний розвиток важкої промисловості. Відбувалось це на основі застарілих технологій, що спричинило до надмірного і марнотратного використання ресурсів, гігантського субсидування цих галузей. Через відсутність належної гнучкості та жорстку ієрархічну структуру, така економічна система не відповідала потребам довготривалого розвитку. Така система могла мобілізувати гігантські людські і матеріальні ресурси на індустріалізацію країни (наприклад, 20-30-ті роки ХХ ст.), але була неприйнятна для розвитку постіндустріальної економіки знань та послуг. Надмірне втручання держави в економічні процеси на всіх рівнях, відсутність приватновласницької ініціативи та конкуренції призвели до низької продуктивності господарювання, низької продуктивності праці, конкурентноздатності товарів на світових ринках.

У даний час виділяють перехідний стан економіки. Він характеризує господарські процеси, що відбуваються у 28 країнах Центральної і Східної Європи і колишнього СРСР, які перейшли від командно-адміністративної системи до ринкової. Реформування економіки в цих країнах відбулося шляхом роздержавлення і приватизації господарських об’єктів, розвитку приватного підприємництва, ринкової інфраструктури. Найбільших успіхів на цьому шляху добилася Чехія, Польща, Словенія, Угорщина та Словаччина.

Україна належить до країн, де ринкової перетворення ідуть надто повільно, непослідовно, часто набираючи гротескних форм. Пояснюється це як об'єктивними, так і суб'єктивними причинами. В Україні багато підприємств, цілих галузей промисловості, які мають застарілі технології, устаткування потребують великих капіталовкладень. Власних значних капіталів у держави нема, а інвестиції з-за кордону гальмуються через недостатню захищеність їх, нестабільність суспільного розвитку. Хоча в приватній власності знаходиться уже понад 60% економіки, значного підвищення ефективності не відбулося. Галузева структура господарства ще більше деформувалась на користь важкої промисловості (понад 50% промислового виробництва припадає на чорну металургію та паливно-енергетичний комплекс, в той час, як на машинобудування – 13%). Збільшується енергомісткість одиниці ВВП, в декілька раз перевищує цей показник в країнах ЄС. Продуктивність праці порівняно з середньосвітовим рівнем не перевищує 40%.

Аграрна реформа на селі проходить повільно, й реального власника землі ще не сформовано.

Ускладнюється ситуація й наявністю в українській економіці таких негативних явищ як “тіньова” економіка, “чорний” ринок, хабарництво і корупція чиновників, часто їхня некомпетентність та імітація бурхливої діяльності на фоні боротьби за владу і переділ власності. Це стало можливим внаслідок маргіналізації суспільства і відсутності національної аристократії (еліти). А формування еліти – процес тривалий. Тому перехідний період в економіці України теж буде тривалим.

Слід зауважити, що реформування економіки України відбувається на фоні глобалізації, яка має суперечливий вплив на національні економіки. З одного боку, вона розширює можливості країн щодо використання і комбінування різних ресурсів, широкої участі в міжнародному поділі праці. З іншого загострюється конкурентна боротьба, існують можливості для маніпулювання капіталами збоку транснаціональних інституцій, зростає залежність країн і регіонів. Тому створення ринкової економіки повинно відбуватися за актив-

ної участі держави. Вона повинна спрямовувати розвиток, опираючись на власні конкурентні переваги, враховуючи національні, історичні, культурні традиції та навички українського народу. В Україні є достатні стартові умови для того, щоб використовуючи ринкові механізми, досягнути постіндустріальної стадії розвитку.

Проте, хоча ринкові механізми господарювання є панівними у світовій економіці, показники економічного розвитку окремих держав істотно відрізняються. А тому вирізняють національні моделі економічних систем.

Побудова ефективної економіки в Україні вимагає вивчення досвіду, способів господарювання, або як їх ще називають – “моделей економічних систем”, передових країн світу. Серед найуспішніших ринкових моделей виділяють неоліберальну економіку англосаксонського типу, соціально-ринкове господарство, східно-азіатську модель.

Англосаксонська модель (США, Велика Британія, Нова Зеландія) характеризується мінімальним втручанням держави в економічні процеси, домінуванням приватної власності та активним приватним підприємництвом. Країни, що розвиваються за цією моделлю, демонструють сталі і високі показники зростання економіки.

Соціально-ринкове господарство характерне для країн континентальної Європи, Канади, Ізраїлю. Основними відмінностями його від попередньої моделі є вища частка державної власності та значне втручання держави в соціальну політику, менша поляризація суспільства за рівнем доходів. Така модель є, по суті, є компромісом між капіталізмом і соціалізмом. Незважаючи на недоліки, що її супроводжують (значне безробіття, неефективність державного підприємництва), така модель, на нашу думку, є найбільш прийнятною для перехідної економіки України. Європейська система соціального страхування та державне регулювання з допомогою економічних важелів економічних процесів, дозволили б згладити наслідки капіталізації господарства України. Сама форма співжиття європейської спільноти більш прийнятна для

українського суспільства, яке розвивалось в умовах громади, і в якому ще живучі ідеї рівності.

Особливостями східно-азіатської моделі (Японія, Південна Корея, Сінгапур, Тайвань) є відносно незначна частка державної власності в економіці, проте значне втручання держави в господарські процеси, особливо в зовнішню торгівлю. Часто у вигляді політики “протекціонізму”.

На жаль, сьогодні економіка України набула низку рис, характерних для малоефективної т. зв. “латиноамериканської моделі” розвитку, коли все національне багатство сконцентровано в незначного прошарку суспільства, а решта населення перебуває на грані виживання. Поляризація суспільства супроводжується поширенням т. зв. “неформальної” (тіньової) економіки.

Цікаву змішану модель розвитку демонструє китайська економіка, в якій ринкове господарювання успішно поєднується з провідною роллю держави і збереженням комуністичної ідеології. Видимі, на перший погляд, паралелі розвитку господарств Китаю та України настановлюють на думку впровадження цього досвіду в наших умовах. Впродовж майже 20-ти років в Китаї спостерігається щорічний приріст ВВП у 10-12%, і за обсягом реального ВВП країна вийшла на 2-ге місце в світі після США. Проте здійснення китайського досвіду на теренах України буде дуже проблематичним з огляду на людський чинник, національний характер (зокрема трудові відносини, ставлення до праці, зрештою – світосприйняття).

Скоріше за все, реформування господарських відносин в Україні повинно йти шляхом конвергенції неолібералізму та соціального ринку на національному ґрунті.

2.2. Показники розвитку національної економіки та економічного розвитку країн.

Щоб визначити ступінь розвитку національної економіки використовують спеціальні показники. Серед них найважливішими є валовий внутрішній продукт (ВВП), валовий національний продукт (ВНП), експорт, імпорт,

товарообіг зовнішньої торгівлі, рівень безробіття, інфляція, дефіцит бюджету, рівень державного боргу і т.п.

Валовий внутрішній продукт (ВВП) обчислюється як сукупна вартість усього обсягу кінцевих товарів і послуг, які вироблені в країні впродовж року. Сюди ж враховуються результати зовнішньоекономічної діяльності. Такий підхід дозволяє охопити всі види економічної діяльності та запобігти повторному обрахунку продукції.

Цей показник дозволяє визначити економічний потенціал країни, місце національної економіки в світовому господарстві. Так, в 2005р. ВВП України склав 82,9 млрд. \$ і за цим показником вона посідає 20-е місце в Європі. В Польщі, яка значно менша за площею та кількістю населення, ВВП становить 303,2 млрд. \$, в Нідерландах – 624,2 млрд. \$. Найвищі показники ВВП мають США (12,4 трлн. \$), Японія (4,5 трлн. \$), Німеччина (2,8 трлн. \$) [1].

Такий низький показник ВВП України пояснюється не тільки об'єктивними причинами (економічна криза, скорочення виробництва та послуг, малі обсяги зовнішньої торгівлі), а й суб'єктивними. Серед них “тіньова” економіка, результати якої, зрозуміло, не зараховуються у ВВП. Крім того слід пам'ятати про внутрішнє споживання та внутрішні ціни в Україні. Паритетні ціни в Україні майже в 4 рази нижчі за ринкові (світові). А тому й не дивно, що оцінки ВВП країн, які проводяться Світовим банком чи Міжнародним валютним фондом для міжнародних співставлень, обраховують з урахуванням паритету купівельної спроможності валют (ВВП на ПКС України в 2005 р. склало 322,4 млрд. \$ (табл. 5).

Валовий національний продукт (ВНП) відрізняється від ВВП тим, що тут враховуються також доходи наших підприємств і громадян, одержані за кордоном, але виключаються доходи зарубіжних фірм та осіб, що одержані в нашій країні. Для таких країн, як Україна, що мало інтегровані в світові економічні стосунки, показники ВВП і ВНП відрізняються мало. В розвинутих країнах, які мають свої підприємства і філії в інших країнах і одержують дивіденди від вкладених капіталів, показники ВНП вищі, ніж ВВП. Країни що

розвиваються, в економіці яких значна частка іноземного капіталу, мають ВВП більший від ВНП.

Абсолютні показники ВВП і ВНП додають змогу визначити розміри економіки країн, їх потужність. Однак, вони недостатні для порівняння рівня розвитку національних економік. Тому широко використовуються т.зв. “душові” показники ВВП і ВНП, тобто ВВП чи ВНП в розрахунку на одного жителя країни. Ці показники уже співставленні для окремих країн, незважаючи на розходження між ними в розмірах та чисельності населення.

Таблиця 5

Обсяги ВВП та ВНП в розрахунку на одну особу 2005р. [1]

Країна	ВВП (млрд. \$)		ВВП на 1 жителя, \$	
	Номінал	ПКС	Номінал	ПКС
Норвегія	295,5	191,5	63918	41420
США	12416,5	12416,5	41890	41890
Японія	4534,0	3995,1	35484	31267
Німеччина	2794,9	2429,6	33890	29461
Велика Британія	2198,8	2001,8	36509	33238
Італія	1762,5	1672,0	30073	28529
Франція	2126,6	1849,7	34936	30386
Бразилія	796,1	1566,3	4271	8402
Росія	763,7	1552,0	5336	10845
Таїланд	176,6	557,4	2750	8677
<i>Україна</i>	<i>82,9</i>	<i>322,4</i>	<i>1761</i>	<i>6848</i>
Китай	2234,3	8814,9	1713	6757
Непал	7,4	42,1	272	1550
Нігерія	99,0	148,3	752	1128
Замбія	7,3	11,9	623	1023
Ефіопія	1,2	4,5	216	306

Стосовно України показники ВВП на одного жителя в різних країнознавчих джерелах відрізняються від 750 \$ до майже 7000 \$. Це пояснюється різними підходами до обчислення ВВП, про що говорилося раніше. За класифікацією Світового банку країни світу за душовими показниками ВВП поділяються на: а) слаборозвинуті – менше 785 \$ на одного жителя; б) середнього рівня розвитку - від 785 \$ до 9655 \$ на одного жителя; в) країни високо розвинуті - вище 9655 \$ на одну особу. Тому існує проблема ідентифікації економіки України в світовому господарстві та трактування її як слаборозвинутої.

Взагалі, використання абсолютних і відносних показників ВВП і ВНП при визначенні параметрів національних економік містить ряд недоліків. Проте, ці показники дозволяють виявляти характерні риси економік країн, побачити спільне і відмінне в їх розвитку.

Сучасний стан економіки країни допомагає встановити показник темпів приросту ВВП за рік, що обчислюється у відсотках (в Україні з 2007 р. він зростає в межах 4-6 % за рік).

Використовуються і інші показники, що характеризують стан економіки країни:

- інфляція – знецінення грошей (в останні роки в Україні вона становить 10-15 % і є досить значною);
- дефіцит бюджету – перевищення видатків над доходами (на 2008 р. прийнято бюджет України з дефіцитом у 16,0 млрд. грн.);
- рівень безробіття – співвідношення між безробітними і працездатним населенням (в Україні складає понад 6%);
- сальдо торгового балансу – різниця між експортом і імпортом (в Україні в 2006р. воно від'ємне – 2,9 млрд. \$). Чим більше позитивне сальдо, тим краще, бо це основний шлях надходження валюти в країну;
- рівень державного боргу (% ВВП). На 1.07.2008р. обсяг сукупного зовнішнього боргу України складав 59,9% ВВП або 100,06 млрд. \$. При цьому майже 85% складає заборгованість приватного сектору економі-

ки. Згідно досліджень, проведених МВФ, максимально допустима сума зовнішнього боргу для країн з низьким і середнім рівнем доходів є сума на рівні 49,7% ВВП; при перевищенні цього рівня можливість поширення фінансових криз складає біля 70% [6].

Дедалі частіше зустрічаються спроби узагальненої оцінки стану національних та регіональних економік, їх стійкості та тенденцій розвитку. Зокрема, цікавий рейтинг конкурентноздатності країн світу, що кожного року проводиться міжнародним інститутом розвитку менеджменту в Лозанні. Він здійснюється на основі вісім груп чинників:

1. Характеристика національної економіки (додана вартість, обсяг інвестицій, рівень споживання, прогноз розвитку).
2. Рівень інтернаціоналізації господарства країни, відкритість економіки.
3. Стабільність політичної системи країни.
4. Фінансова система.
5. Інфраструктура.
6. Ефективність управління економікою.
7. Розвиток науки і технологій.
8. Характеристика трудових ресурсів країни.

У результаті цього аналізу в 2007 р. Україна посіла 46 місце серед 55 економік.

У наш час зростає зацікавленість учених в порівнянні соціально-економічного розвитку країни і регіонів. Зокрема, поширеність оцінки гуманітарного (людського) розвитку окремих країн.

Постійно діюча з 1990р. програма розвитку ООН щорічно готує “Доповідь про розвиток людини”. Для неї, за даними ООН, Світового банку, деяких інших інститутів, обчислюються індекси людського розвитку (ІЛР) всіх країн, членів ООН. В розрахунках ІЛР враховуються середня тривалість життя

населення країни, рівень освіченості дорослого населення (від 15 років), рівень освіти, ВВП_(ПКС) в розрахунку на одного жителя. Показники ІЛР можуть коливатися від 1,000 до 0,000. Більші показники ІЛР мають країни з вищим рівнем людського розвитку. Країни, в яких ІЛР > 0,800 вважаються з високим людським розвитком, від 0,800 до 0,500 – з середнім <0,500 - з низьким. В табл. 6 наведено показники ІЛР окремих країн.

Таблиця 6

Рівень людського розвитку окремих країн (2005р.) *

Рейтинг країн за ІЛР	Країна	ІЛР
1.	Ісландія	0,968
2.	Норвегія	0,968
4.	Канада	0,961
8.	Японія	0,953
10.	Франція	0,952
12.	США	0,951
22.	Німеччина	0,935
37.	Польща	0,870
43.	Литва	0,862
64.	Беларусь	0,804
67.	Росія	0,802
76.	<i>Україна</i>	<i>0,788</i>
81.	Китай	0,777
128.	Індія	0,619
161.	Руанда	0,452
165.	Замбія	0,434
172.	Мазомб'ік	0,384
177.	Сера-Леоне	0,336

*Доповідь ООН про розвиток людини 2007/2008

Серед країн, для яких проводилось дослідження, Україна посідає 76 місце (в 2004р. – 74 місце).

2.3. Структура господарства

Економіка певної території представляє собою сутність якимось чином впорядкованих об'єктів, чи як їх називають господарських одиниць, які виконують певні функції – виробництво товарів чи послуг.

Первинними господарськими одиницями національної економіки є підприємства, установи, заклади і т.д., зокрема заводи, фабрики, селянські господарства, будівельні організації, транспортні підприємства, магазини, школи, лікарні, банки, науково-дослідні інститути і т.п.

Сьогодні господарство регіону чи країни представляє собою складне утворення за субординацією і просторовою диференціацією. Структура господарства – це складне і багатоаспектне поняття. Її можна розглядати за формами власності підприємств і установ, за розвитком і технологіями і т.п. Нас цікавить перш за все галузево-функціональна та просторова структура господарства.

У вітчизняній економіці значного поширення набув галузевий підхід до структури господарства. Галузь – це сукупність підприємств і установ, які виробляють однорідну продукцію, або надають певні послуги.

Хоча визначення галузі досить чітке, на практиці розмежування та виділення їх досить складне.

У зарубіжній економічній літературі поділ національної економіки найчастіше здійснюється на сектори: первинний (сільське господарство, лісове, рибне, видобувні галузі), вторинний (обробні галузі) і третинний (сфера послуг). Окремі вчені, враховуючи зрушення в інформаційній сфері, виділяють ще четвертинний сектор (науково-інформаційний). Сьогодні секторальна економіка розвинутих країн має форму перевернутої піраміди, в якій частка третинного сектору є найбільшою (часто понад 70%), а частка первин-

ного і вторинного секторів поступово скорочується [5; 433]. Таким чином, можна вести мову про входження цих країн в постіндустріальну стадію розвитку суспільства. В структурі господарства України основна частка всієї продукції припадає на первинний і вторинний сектори економіки. А частка третинного сектора більш, як в два рази поступається цьому показнику у високо розвинутих країнах. За цими ознаками Україна знаходиться на стадії індустріального розвитку суспільства.

Для аналізу структури господарства важливим є співвідношення двох головних сфер, які в радянській економіці й статистиці називали “виробничою” і “невиробничою” сферами, або “матеріальним виробництвом” і “нематеріальним”. Стосовно цього поділу, особливо після введення в структуру господарства різних видів інфраструктури, точаться суперечки. Ми перебуваємо в так званому “перехідному” періоді, коли для аналізу господарства України використовується групування галузей у виробничу сферу і сферу послуг (рис. 6).

Особливо важко встановити межу між “виробництвом” і “інфраструктурою”. Зокрема транспорт, зв'язок поділяють між двома сферами, залежно від споживача їх послуг. Лінії електропередач, нафто- і газопроводи одні вчені відносять повністю до виробничої сфери, інші до інфраструктури.

З 1997 року в Україні на загальнодержавному рівні для органів державного управління і статистики введена “Класифікація видів економічної діяльності” ДК 009-96 відповідно до класифікації видів економічної діяльності, прийнятої статистичною комісією ЄС. Ця класифікація господарства є досить складною, багаторівневою. Галузі виробництва діляться на секції і підсекції, а також розділи, групи, класи і підкласи.

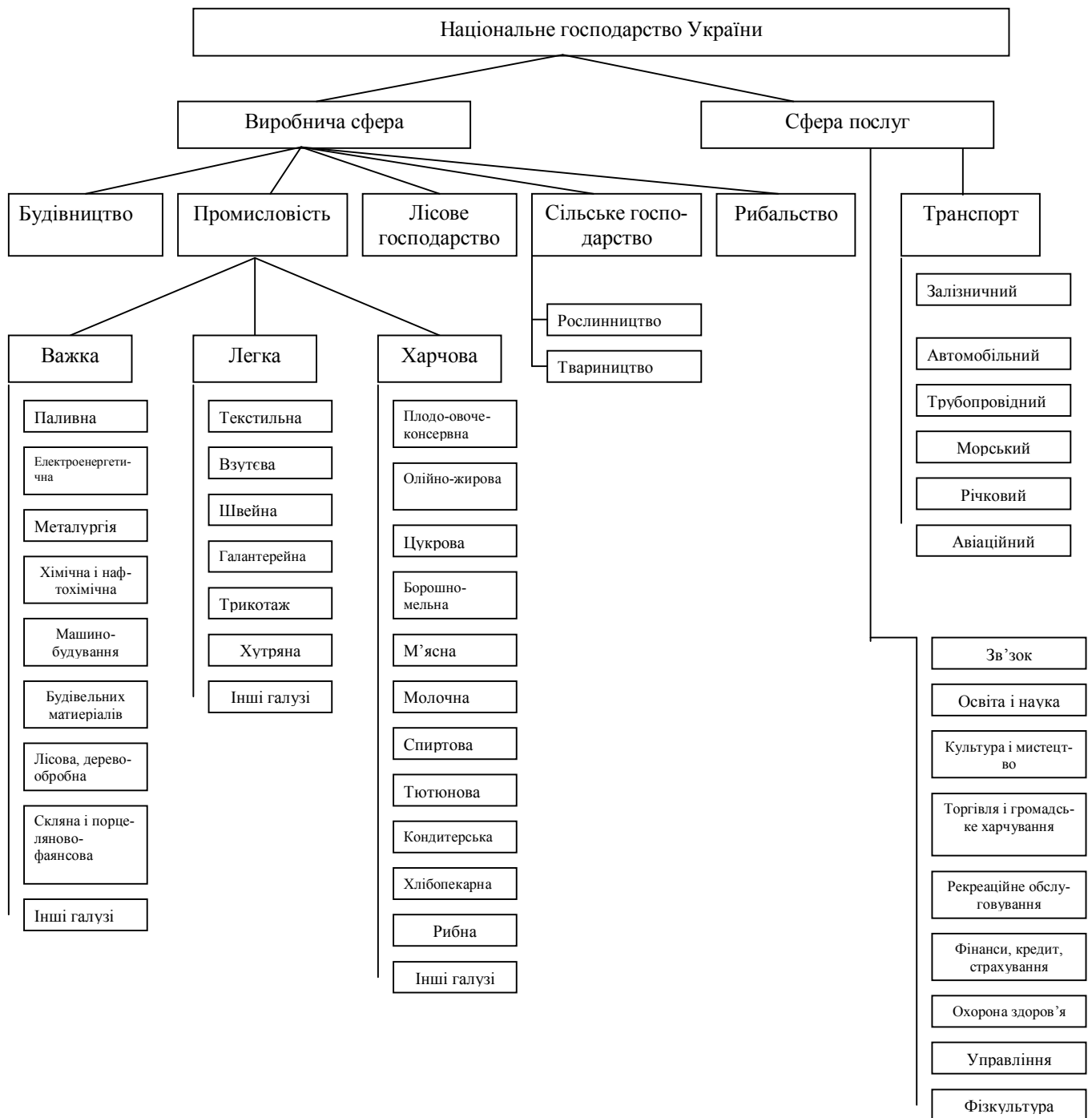

Рис. 6. Галузева структура господарства України

Цей класифікатор теж має низку недоліків, проте дає можливість більш ретельно співставляти розвиток національних економік.

Національна економіка за своєю галузевою структурою є складною і неоднозначною. Групування та класифікації економічної діяльності в залежності від потреб і цілей, можуть бути різними.

Вивчення галузевої і функціональної структури господарства в регіональній економіці дає можливість через аналіз співвідношення між основними структурними елементами встановити характер суспільного розвитку. Як правило, ці пропорції співставляються з пропорціями, що склалися у високорозвинутих країнах.

Досить поширеним є співставлення часток виробничої сфери і сфери послуг. Як уже зазначалося, в розвинутих країнах у сфері послуг зайнято 70 і більше відсотків працюючих, причому роль сфери послуг продовжує зростати. Нові технології та прогресивні способи організації виробництва дозволяють виробляти всі необхідні товари незначною кількістю виробників. В Україні частка виробничої сфери складає майже 50 %, що є прямою ознакою недостатнього науково-технічного прогресу в технологіях. З іншого боку, це є свідченням нерозвинутої сфери послуг і недостатнього рівня життя населення.

Цікавим є співвідношення між галузями господарства, що належать до групи А і групи Б група А – важка індустрія, або виробництво засобів виробництва (група Б – виробництво товарів широкого вжитку). В розвинутих країнах принаймі 2/3 виробництва припадає на групу Б. В Україні це співвідношення цілком протилежне (3:1). Тобто виробництво заради виробництва). Наприклад, потужна енергетика Донбасу зaledве задовольняє потреби виробництва в цьому регіоні. Спрощено це має такий вигляд: видобуваємо вугілля, одержуємо з нього енергію, яку використовуємо для видобутку вугілля!

Багатозначними є пропорції між окремими галузями виробництва. Співвідношення між добувними і обробними галузями промисловості на користь останньої є ознакою прогресивної структури.

Для України характеристикою є також незбалансованість між виробництвом і переробкою сільськогосподарської продукції і недостатня – продукції харчової і легкої промисловості.

Галузеве структурування економіки важливе при галузевому управлінні господарством, яке на сьогодні характерне для державного регулювання

економіки України. Перевагою цього способу управління є можливість проведення в кожній галузі певної науково-технічної та організаційної політики. Для здійснення централізованої державної політики така система управління є зручнішою. Центром здійснення регуляторної політики є міністерство.

Проте, таке відомче управління має й певні недоліки. Відомче управління спричиняє часто нераціональні перевезення вантажів, ускладнює міжгалузеві зв'язки, кооперування, комбінування. Відомчі інтереси часто вступають в суперечність з потребами територій.

Тому все частіше ведеться мова про більшу самостійність регіонів в здійсненні управління регіональним господарством. Територіальне управління дає змогу цілісно підходити розвитку територій. Легко встановлюються міжгалузеві зв'язки, здійснюються заходи для цілісного розвитку краю; не тільки економічного, а й соціального і екологічного оздоровлення.

Разом з тим, при територіальному управлінні втрачається змога здійснення загальнодержавної науково-технічної політики стосовно окремих галузей. Територіальне управління також, часто породжує так зване “містечкові” настрої – коли регіональні місцеві інтереси протистоять загальнодержавним. Це часто спостерігається при необхідності спорудженням екологічно-небезпечних підприємств.

Тому сьогодні йде пошук такої форми управління, яка б поєднувала переваги галузевого і територіального.

У цьому розрізі актуальним є вивчення просторової (територіальної) структури господарства.

Підприємства, установи і т.п. розташовані на території по різному одне відносно іншого, відносно сировини, населення пунктів і т.п. Ці підприємства часто використовують спільну виробничу і соціальну інфраструктуру, творять певні поєднання, які називаються елементами територіальної структури. Ці елементи можуть мати, точкові вузлові, лінійні, кушові та площинно-ареальні форми.

Ареальні форми, як правило, мають ті види діяльності, які тісно пов'язані з природним середовищем – сільськогосподарські, лісові, промислові зони і райони, гірничовидобувні басейни. Переробна промисловість в більшості орієнтована на мережу розселення, а тому утворює такі форми територіальної організації виробництва, як промисловий пункт, промисловий центр, промисловий куш, промисловий вузол.

Лінійні форми мають шляхи сполучення (транспортні лінії).

Сучасна територіальна і галузева структура господарства України характеризується нераціональністю і неефективністю:

- деформована галузева структура господарства, значна частка первинного сектора при недостатньому розвитку виробництва товарів широкого вжитку;
- висока частка в структурі господарства підприємств ВПК;
- недостатній розвиток АПК, зокрема переробки сільськогосподарської продукції;
- незадовільний і обмежений за видами розвиток сфери послуг;
- технічна відсталість вітчизняних підприємств, і, як наслідок велика матеріало- енергомісткість, собівартість, низька конкурентноздатність продукції;
- нерівномірність територіального розвитку господарства, що проявляється в надмірній концентрації виробництва і створенні значної екологічної напруженості в одних регіонах та слабого розвитку промисловості в інших регіонах.

Подолання цих недоліків є необхідною умовою подальшого розвитку господарства країни. Воно може бути здійснене шляхом:

- формування ринкового середовища, сприяння вільній конкуренції;
- визначення пріоритетних галузей та подання їм підтримки з боку держави, в Україні ними є високотехнологічні наукоємні галузі машинобудування, АПК та легка промисловість;

- стимулювання інноваційної діяльності підприємств, запровадження нових технологій;
- зменшення енергомісткості виробництва, закриття неефективних виробництв та зміна галузевої структури господарства;
- підвищення конкурентоздатності українських підприємств та розширення ринків збуту для наших товарів шляхом запровадження кластерних моделей в економіці [3; 298].

Слід зауважити, що необхідність здійснення економічної перебудови за цими напрямками стоїть перед нашою державою уже тривалий час. Нехтування особливостями національної економіки, непослідовні дії в окремих напрямках, ігнорування світових економічних процесів призвели до втрати контролю над економічною діяльністю. Галузева структура господарства ще більш деформувалась на користь паливно-сировинного сектора, а частка машинобудування, легкої, хімічної промисловості ще більше знизилась. Тому здійснення економічних реформ є нагальною і кінцевою потребою. Інакше негативні процеси, що спостерігаються, наберуть незворотного характеру.

Питання і завдання для самоконтролю

1. Визначіть суть понять «національна економіка», «національний господарський комплекс».
2. Вкажіть, до яких країн за рівнем і характером економічного розвитку належить Україна?
3. Назвіть основні особливості соціально-ринкового господарства.
4. Якими показниками характеризують економічний розвиток країн і територій?
5. Що береться до уваги при визначенні рейтингу соціально-економічного розвитку країн (індекс людського розвитку)?
6. Розкрийте галузево-функціональну структуру господарства країни.
7. В чому суть «секторальної» структури господарства?
8. Назвіть основні елементи і форми просторової організації господарства.

Рекомендована і використана література

1. Доповідь ООН про людський розвиток 2007/2008.
2. Захарченко В.І. Трансформаційні процеси у промислових територіальних системах України. – Вінниця: Гіпаніс, 2004. – 547с.
3. Промисловий потенціал України: проблеми та перспективи структурно-інноваційних трансформацій //Відпов. ред. к.е.н., Ю.В. Кіндзерський. – К.: Ін-т. економіки та прогнозування НАН України, 2007. – 408с.
4. Розміщення продуктивних сил України: Підручник //За ред. проф. Є.П. Качана – К.: ВД “Юридична книга”, 2001. – 552с.
5. Топчієв О.Г. Основи суспільної географії: Навч. посібник. – Одеса: Аст-ропринт, 2001. – 560с.
6. Данилишин Б. Світова фінансова криза – тест для України. //Дзеркало тижня. №38; 2008р.

Розділ 3. Міжгалузеві господарські комплекси та регіональні особливості їх розвитку і розміщення

3.1. Паливно-енергетичний комплекс

Паливно-енергетичний комплекс України (ПЕК) є технологічно складною, територіально-розгалуженою системою, що складається з електроенергетики, системи теплопостачання, вугільної, ядерної, газової, нафтової і нафтопереробної промисловості; ПЕК здійснює видобуток, виробництво та транспортування паливно-енергетичних ресурсів.

Науково-технічний прогрес, підвищення якості продукції, поліпшення умов праці, інтенсифікація всього суспільного виробництва визначаються розвитком енергетики країни, основою якої є паливна база. Тому в усіх економічно розвинених країнах інвестиції у паливно-енергетичний комплекс становлять близько 40% сумарних капітальних вкладень у промисловість.

Паливно-енергетичний комплекс (ПЕК) є базовим в економіці держави, значно впливає на рівень розвитку її економіки. У 2006 р. в Україні вироблялося 117,1 млн. т. умовного палива, а для нормального енергозабезпечення потрібно до 300 млн. т. Держава забезпечує енергетичні потреби за рахунок власних ресурсів на 40%, у газі – на 20%, у вугіллі – на 80 %, у нафті на 7-8%. Тому значну масу енергоносіїв доводиться імпортувати: вугілля – до 28 млн. т, нафти – 14 млн. т, газу 40–45 млрд. м³ на рік, ядерного палива – 100%.

Темпи розвитку паливно-енергетичного комплексу України за останнє десятиріччя за всіма показниками не сприяли підвищенню електромісткості національного прибутку і валового суспільного продукту. З 1990 по 2006 р. виробництво електроенергії в Україні зменшилося на 40%, видобуток нафти – на 20%, газу – на 25%, вугілля – в 2 рази.

Виробництво найважливіших видів продукції паливно-енергетичного комплексу [56]

Продукція	1985	1990	1995	2000	2005	2006
Електроенергія, млрд. кВт-год.	72,0	298,5	94,0	171,4	186,1	192,1
Нафта (в т. ч. газовий конденсат), млн. т	5,8	5,3	4,1	3,7	4,4	4,5
Газ, млрд. м ³	42,9	28,1	18,2	17,9	20,8	20,9
Вугілля, млн. т	89,0	164,8	83,8	81,0	78,0	80,3

В Україні близько 53% потреб в паливно-енергетичних ресурсах (ПЕР) забезпечується за рахунок імпорту, що відповідає середньоєвропейським показникам. Більшість країн світу мають такі, або гірші показники забезпечення власними первинними ПЕР. Наприклад, у Німеччині частка імпорту в загальному споживанні енергії становить 60%, а в Словаччині – понад 30%. Японія використовує лише 8% власних первинних ПЕР, Італія – 17%. Покриття потреби за рахунок власного видобутку нафти в Україні становить 39,4%, а природного газу – 26,2%.

Крім того, потреби в електроенергії та теплі задовольняються в Україні виключно за рахунок власного виробництва. За обмежених запасів нафти і газу частка природного газу в загальному споживанні енергоресурсів в Україні залишається високою та майже в двічі перевищує світові показники і відповідає показникам країн, які мають надто великі запаси цих ресурсів (Росія, Саудівська Аравія, Норвегія) та є експортерами. При цьому питомі показники видобутку газу в зазначених країнах поступово зростають. Частка споживання нафти в паливно-енергетичному балансі (ПЕБ) України становить 18,4% (ЄС – 41,7%, світові показники – 38,5%), атомної енергії – 16,3% (ЄС – 20,3%, світові показники – 10,7%). Видобуток нафти на 1 мешканця в таких країнах як, Німеччина, Франція, Італія значно нижчий, ніж у нашій країні, та і запаси незначні – становлять відповідно 0,34; 0,15; 0,62 млрд. бар., а рівень життя населення та адаптації національних економік значно вищий.

У структурі промисловості України на частку паливної припадає 15% вартості основних фондів і майже 8% середньорічної чисельності промислово-виробничого персоналу, 11% вартості промислової продукції.

У 50–80-х роках в Україні видобуток палива, особливо газу, поступово зростав. У структурі споживання палива почала знижуватись частка вугілля й нафти і збільшуватись – газу. У 80-ті роки частка газу в структурі паливного балансу поряд з нафтою також почала знижуватися. Загалом видобуток палива в Україні зростав до 1976 р. Однак останніми роками абсолютні його розміри почали спадати переважно внаслідок погіршення гірничо-геологічних умов видобутку вугілля в Донбасі, нестабільності роботи вугільної, нафтової і газової промисловості, важкого фінансового становища країни в цілому.

Вугільна промисловість за обсягом видобутку палива в натуральному вираженні посідає перше місце серед інших галузей. Тут зосереджена більшість працівників і основних фондів паливної промисловості. Основним районом видобутку кам'яного вугілля є Донецький басейн. Тут вугілля видобували у 1990 р. на 295 кам'яновугільних шахтах, з них 131 шахта коксівного вугілля. Зараз в Україні є 161 діюча шахта.

З 1977 р. видобуток вугілля в країні поступово скорочувався і в 2006 р. разом з видобутком бурого вугілля становив 80,3 млн. т. (рис. 7)

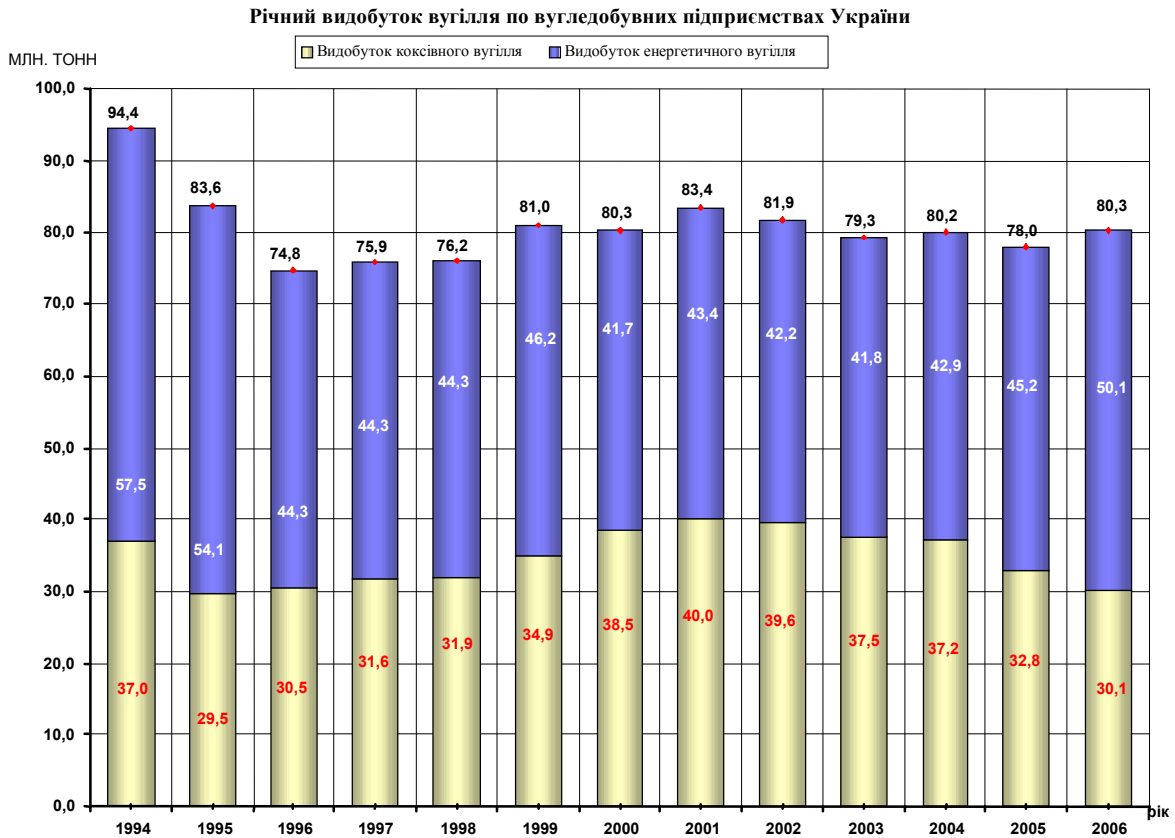

Рис. 7. Річний видобуток вугілля вугледобувними підприємствами України [58].

Постійне зниження обсягів видобування зумовлено рядом причин:

- шахтний фонд України є одним з найстаріших у світі. З 276 шахт, що працювали на кінець 1990 року. 144 введені в експлуатацію до 1950 р. Найстарша в Україні шахта «Кочегарка» експлуатується з 1872 року. За останні 15 років не закладено жодної нової шахти;
- недостатньо і в незначних масштабах проводилася реконструкція шахт. Понад дві третини з них взагалі не підлягала реконструкції за весь час експлуатації;
- ускладнення гірничо-геологічних умов видобутку у зв'язку з переходом на розробку більш глибоких пластів. 55% шахт працюють на глибині понад 600 м, 30% – понад 800 м і 11% – понад 1000 м. Понад 90% шахт – газові, 45% – небезпечні за раптовими викидами, гірничими ударами, 70% – за вибуховістю вугільного пилу, на 60-ти шахтах розробляються

пласти, небезпечні можливістю самозаймання вугілля, а на 73-х шахтах потрібне штучне охолодження;

- зниження потужності шахт у зв'язку з вичерпанням запасів;
- низька потужність пластів. [58].

Найбільше вугільних шахт України розміщено в межах Донецького кам'яновугільного басейну та зосереджені в центральній і північній частинах Донецької та південній частині Луганської областей. Коксівне вугілля видобувають переважно в центральній частині Донецької області (в районі Єнакієвого, Горлівки, Макіївки, Донецька, Красноармійська, Костянтинівки та інших міст), а також у Краснодонському і Кадіївському районах Луганської області. В Антрацитівському, Лутугинському та Алчевському районах Луганської області видобувають більше енергетичного вугілля.

Найбільш нові шахти розташовані в Західному Донбасі (Дніпропетровська область).

До 5 млн. т кам'яного вугілля видобувають у *Львівсько-Волинському кам'яновугільному басейні*. Запаси вугілля тут невеликі. Значну частину вугілля цього басейну використовують Бурштинська та Добротвірська теплові електростанції.

Дніпровський буровугільний басейн розташований переважно на Правобережжі України й об'єднує родовища Житомирської, Вінницької, Київської, Кіровоградської, Черкаської, Запорізької та Дніпропетровської областей. Басейн поділяється на 12 буровугільних районів, у яких налічується понад 100 родовищ. Без брикетування вугілля басейну непридатне для транспортування на далекі відстані, характеризується високою вологістю, використовується переважно для місцевих потреб.

Буровугільна промисловість України об'єднує великі механізовані вуглерозрізи, шахти, вуглебрикетні фабрики, а також допоміжні підприємства.

Актуальними проблемами вугільної промисловості залишаються визначення економічної доцільності видобутку твердого палива та його

обсяги по кожному шахтному полю, обсяги фінансування і строки закладення, розбудови й початку експлуатації нових шахт, реструктурувати вугледобувні холдінги за належністю шахт до промислово-геологічних регіонів, зменшення смертності та виробничого травматизму шахтарів, відновлення шахтарської інфраструктури.

Згідно з постановою Верховної Ради України від 16 березня 2005 р. за наслідками звіту Міністерства палива і енергетики України по реорганізації цієї галузі, розроблена концепція розвитку вугільної промисловості, основні положення якої викладені в розділі "Вугільна промисловість" Енергетичної стратегії України до 2030 р. Запропонована до реалізації концепція розвитку вугільної промисловості, як визначальної галузі паливно-енергетичного комплексу країни, є важливою складовою частиною обґрунтованої наукової концепції ресурсного забезпечення енергетичної безпеки України в цілому, а її вдосконалення і реалізація сприятимуть швидкому досягненню економічної незалежності української держави від зовнішніх постачань енергоносіїв.

Нафтова промисловість України характеризується низькими показниками видобутку нафти, хоча потенційні можливості для цього значно більші.

У теперішній час перше місце за видобутком нафти посідає лівобережна частина України, де працюють нафтогазові управління в Чернігівській області на базі Гнідинцівського та Прилуцького родовищ, у Сумській – на основі Охтирського і Качанівського, у Полтавській – на базі Сагайдацького, Зачепилівського, Радченківського родовищ. Тут видобувають більшість нафти України. На другому місці Прикарпатська нафтогазоносна провінція, де працюють нафтогазовидобувні управління – Бориславнафтогаз і Долинонафтогаз. Поки що масштаби видобутку нафти тут невеликі через вичерпаність запасів і недостатній рівень пошукових робіт.

Обсяги видобутку нафти з газовим конденсатом протягом 2007 року зменшились на 87,3 тис.тонн (або на 1,9%) відповідно показника 2006 року та дорівнюють 4 427,7 тис.тонн, у тому числі обсяги видобутку підприємствами

НАК “Нафтогаз України” у порівнянні з 2006 роком зменшились на 73,3 тис.тонн (або на 1,8%) та становлять 4 025,8 тис. тонн.

Світовий досвід свідчить, що запаси зосереджені в кількох великих родовищах заперечують значно більші обсяги видобутку, ніж аналогічні розсіяні по багатьох дрібних родовищах. В Україні максимальний рівень видобутку нафти (в середині 70-х років минулого століття) забезпечувався саме експлуатацією десятка найбільших родовищ, вичерпаних нині на 90-98%. То ж з 83 родовищ нафти 51 належить до дуже дрібних (запаси менші 1 млн. т нафти). Виробленість родовищ в основних нафтогазових районах за нафтою оцінюється на 70%.

Собівартість видобутої в Україні нафти відносно висока, оскільки видобуток її найпрогресивнішим фонтанним способом майже припинився. Для підтримання її високого пластового тиску практикують закачування у законтурні горизонти гарячої води, пари, хімічних реагентів, що дає змогу збільшити видобуток нафти до 60–70%. Вартість нафти у районах споживання значною мірою визначається витратами на її транспортування, що залежить від діаметра трубопроводу, вмісту в сирій нафті парафіну, потужності нафтоперекачувальних станцій.

Україна має розвинену нафтопровідну систему, що складається з 18 магістральних нафтопроводів загальною довжиною 4,6 тис км. Річна пропускна спроможність системи становить; "на вході" - 114 млн. тонн, *на виході" – 56,3 млн.грн. Система нафтопроводів спроможна в повному обсязі забезпечити потреби нафтопереробних підприємств України.

Упродовж 2007 року обсяги транспортування нафти підприємствами магістральних нафтопроводів склали 50 904,0 тис. тонн. При цьому транзитом до країн Західної Європи (Словаччини, Угорщини, Чехії) щороку транспортовано на 6 545,3 тис. тонн більше порівняно із 2006 роком, для потреб України – на 586,4 тис. тонн менше (рис. 8).

Рис. 8. Обсяги перекачки нафти підприємствами магістральних нафтопроводів ВАТ «Укртранснафта» [58].

Нафтопереробна промисловість в Україні є шість нафтопереробних підприємств, найбільші з них: Кременчуцький, Лисичанський, Одеський та Херсонський. В 2007 році виробництво нафтопродуктів становило: бензин – 4,2 млн. т, дизельне пальне – 4,1 млн. т, мазут – 3,3 млн. т. (таблиця 8).

Потужності нафтопереробної промисловості сягають 51 млн. т річної первинної переробки. Однак, використовуються вони лише на 1/3.

Роботу нафтопровідної системи забезпечує 51 нафтоперекачувальна станція, на яких працює 176 насосних агрегатів. Загальна ємкість резервуарного парку становить **1 085 тис. м.**

Таблиця 8

Виробництво нафтопродуктів в Україні по роках, млн. т. [56]

Нафтопродукт	1990	1995	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Первинної переробки нафти	59,0	16,9	9,1	16,1	20,2	21,9	22,0	18,4	14,2	13,8
Бензин	9,2	3,0	2,1	4,0	4,7	4,3	5,0	4,6	3,9	4,2
Дизельне пальне	12,7	4,3	2,7	4,8	5,8	6,3	6,3	5,3	4,2	4,1
Мазут топковий (товарний випуск)	25,6	6,6	2,7	5,3	7,2	8,0	7,8	5,8	3,8	3,3

Тривалий час нафтопереробні заводи України простоювали, переробка нафти на них не забезпечувала 40% внутрішнього споживання. З приходом нових власників (компаній “ТНК-Україна” (Лисичанський НПЗ), “Укртатнафта” (Кременчуцький НПЗ), ВАТ “Лукойл-Україна” (Одеський НПЗ), «Казахойл» та Група "Альянс" (Херсонський НПЗ), "Альфа-Нафта", "Уотфорд" і Приватбанк (Надвірнянський та Дрогобицький НПЗ)) заводи набули ритмічності в роботі, поставки нафти стали здійснюватися регулярно, що поступило стабілізуючим чинником.

Основними шляхами виходу України з енергетичної кризи є розвідка родовищ, розробка нетрадиційних нафтогазоносних об'єктів – глибинних зон кристалічної земної кори на суходолі України і зон гідратуутворення на дні Чорного моря. Одна з таких зон лежить на північному борту Дніпровсько-Донецької западини, вздовж її північного крайового глибинного розламу. Тут, на території завдовжки 250 км і завширшки 30–35 км у 1989–1991 рр. було відкрито 12 промислових родовищ нафти й газу із загальними запасами 219 млн. т нафтового еквівалента.

Газова промисловість. Це наймолодша галузь паливної промисловості України. Використання газу удвічі дешевше, ніж нафти. Крім того, з газу виробляють азотні добрива й синтетичні матеріали.

Основна проблема видобутку газу в Україні пов'язана з тим, що понад 15% запасів газу за критеріями рівня виснаження запасів, колекторських характеристик порід належать до категорії важковидобувних. Вилучення важковидобувних запасів газу потребує застосування специфічних, наукомістких і високо витратних технологій то обладнання. Крім цього понад 75% газових родовищ мають початкові видобувні запаси менше 10 млрд. м³.

Газова промисловість України сформувалася у післявоєнні роки на базі розвіданих у країні родовищ природного газу, найбільшого розвитку набула у першій половині 70-х років. В 2007 р. видобувалось 20,6 млрд. м³ газу (30% до рівня 1975 р.).

Першою була освоєна Передкарпатська нафтогазоносна область. Тепер на неї припадає 3,1% всього видобутку газу в Україні. Розвідані запаси газу цієї області становлять 94 млрд. м³. Однак практично всі вони важковидобувні. Дашавське родовище використовується для підземного зберігання газу, Більче-Волицьке газове родовище експлуатується з 1949 р., Космацьке газоконденсатне родовище є цінним для хімічної промисловості, його газоконденсат переробляється на Надвірнянському нафтопереробному заводі.

Дніпровсько-Донецьку газоносну область виявлено поряд з покладами нафти в Дніпровсько-Донецькій западині. Основні її родовища газу стали відомими у другій половині 60-х років. Це найбільша в Україні нафтогазоносна область (93,8% загального видобутку газу в країні). Власне в цій області знаходяться чотири родовища, які мають початкові видобувні запаси газу понад 100 млрд м³. (Яблунівське, Єфремівське, Західно-Хрестищенське, Шебелинське). Ці родовища забезпечують понад 25% поточного видобутку природного газу в Україні.

У Причорноморсько-Кримській нафтогазоносній області відкрито й експлуатуються 17 газових родовищ із загальними запасами газу 14,3 млрд. м³. Найбільші з них Голіцинське, Джанкойське, Глібівське, Оленівське, Задорненське, Стрільківське. На дні Чорного моря геологи виявили ряд перспективних газових підвищень (підземних і підводних структур).

Специфічною рисою розміщення газовидобувної промисловості є високий рівень її територіальної концентрації та орієнтація видобутку на найвигідніші умови експлуатації родовищ.

Приблизно 4/5 видобутого природного газу йде на потреби промисловості. Використання газу в комунальному господарстві має сезонний характер. Оскільки газ упродовж року подається рівномірно, актуальним завданням є будівництво газосховищ.

Супутні гази, які є на деяких невеликих нафтових родовищах, – дуже цінна сировина для промисловості органічного синтезу. З них на газобензинових заводах виробляють бензин.

Україна володіє потужною газотранспортною системою, яка складається з 37,6 тис км газопроводів різного призначення та продуктивності¹; 73 компресорних станцій із 110 компресорними цехами; 1607 газорозподільних станцій; 13 підземних сховищ газу² загальною місткістю за активним газом понад 32,0 млрд. м³ та об'єктів інфраструктури. «На вході» газотранспортна система здатна прийняти 287,7 млрд. м³, а «на виході» передати 176,2 млрд. м³ природного газу, у т. ч. 140,2 млрд. м³ до країн Західної та Центральної Європи.

Близько 29% газопроводів відпрацювали амортизаційний термін, майже 60% експлуатуються від 10 до 33 років, Третина газоперекачувальних агрегатів виробили моторесурс або близькі до цього і потребують реконструкції.

В останні роки завдання з реорганізації і технічного переоснащення газотранспортної системи (ГТС), технічний стан якої не зовсім задовільний. Із її загальної довжини (36,7 тис. км) уже відпрацювали свій амортизаційний термін майже 23% газопроводів. З кожним роком ГТС України старіє і, безумовно, викликає потребу в збільшенні фінансування робіт з її реконструкції та капітального ремонту, заміни газоперекачувальних агрегатів, переоснащення підземних сховищ газу, механізації систем автоматики, телемеханіки, газо вимірювань, автоматичного контролю та реконструкції транспортних потоків газу.

Торфова промисловість – одна з найдавніших галузей паливної промисловості. Основні родовища торфу зосереджені в Сумській, Чернігівській, Житомирській, Рівненській та Львівській областях. Видобуток його невеликий. У вигляді брикетів і шматків торф використовують як паливо. У сільському господарстві його застосовують для виготовлення

¹ Через 9 областей України пролягає газопровід «Уренгой (Західний Сибір)–Ужгород» і газопроводи внутрішнього значення: Шебелинка–Полтава–Київ; Шебелинка–Дніпроперовськ–Кривий Ріг; Шебелинка–Одеса; Дашава–Львів; Дашава–Київ та інші, які нині здебільшого перекачують імпортне газове паливо.

² Найбільшим підземним газосховищем є Богородчанське (Івано-Франківська область), місткістю 15–17 млрд. м³ газу.

органічних добрив, торфоізоляційних плит. Торф може бути сировиною для виробництва парафіну, масел, фенолів, креоліну.

Електроенергетика впливає не тільки на розвиток господарства, а й на територіальну організацію продуктивних сил. Будівництво потужних ліній електропередач дає змогу освоювати паливні ресурси незалежно від віддаленості районів споживання.

Розміщення електроенергетики залежить переважно від: наявності паливно-енергетичних ресурсів і споживачів електроенергії. Нині майже третина електроенергії виробляється у районах споживання.

В Україні є чотири види електростанцій, які розрізняють за використанням ресурсом:

- **теплові (ТЕС)** – працюють на твердому, рідкому і газоподібному паливі; серед них вирізняють конденсаційні й теплоелектроцентралі (ТЕЦ);
- **гідралічні** – використовують відповідні гідроресурси й поділяються на гідроелектростанції (ГЕС), гідракумуляційні (ГАЕС) й припливні;
- **атомні (АЕС)** – в якості палива використовують збагачений уран або інші радіоактивні елементи;
- **електростанцій, що використовують нетрадиційні джерела енергії.** Серед них найперспективнішими є вітрові, сонячні та ін.

Електроенергетика є базовою галуззю, яка забезпечує потреби країни в електричній енергії і може виробляти її для експорту. Загальна потужність електрогенеруючих станцій у 2005 р становить 52,0 млн кВт, з яких потужність ТЕС та ТЕЦ становить 57,8%, АЕС – 26,6%, ГЕС та ГАЕС – 9,1%, блок-станцій та інших джерел – 6,5%

Основою електроенергетики країни є Об'єднана енергетична система (ОЕС) України, яка здійснює централізоване електрозабезпечення внутрішніх споживачів, взаємодіє з енергосистемами суміжних країн, забезпечує експорт, імпорт і транзит електроенергії. Воно об'єднує енергогенеруючі по-

тужності, розподільні мережі регіонів України, пов'язані між собою системоутворюючими лініями електропередачі.

У 2007 році обсяг виробництва електричної енергії електростанціями, які входять до ОЕС України, досяг 195 130,5 млн. кВт·г. (65% від рівня 1990 року). Найбільше електроенергії вироблено АЕС (рис. 9).

Атомні електростанції не пов'язані з родовищами видобутку необхідного для них палива, що забезпечує широкий маневр їх розміщення. АЕС зорієнтовані виключно на споживачів, особливо на райони з обмеженими ресурсами палива та гідроенергії. Україна має достатні умови для розвитку атомної енергетики. Запасів урану вистачить більш як на 100 років. Нині річний видобуток урану становить близько 400 т на рік. За виробництвом уранового концентрату країна займає провідне місце у світі. З 1995 р виробництво уранового концентрату на єдиному в Україні уранодобувному підприємстві «Східний гірничо-збагачувальний комбінат» підтримувалося на рівні 22-30% потреби вітчизняної ядерної енергетики

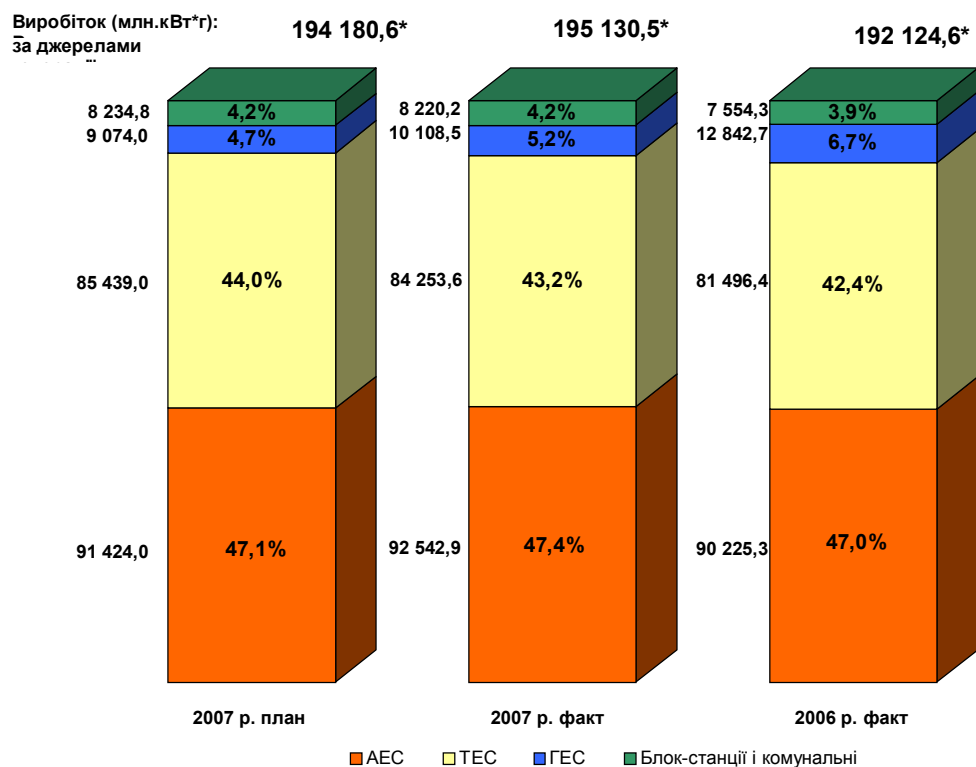

Рис. 9. Структура та обсяги виробництва електроенергії по ОЕС України [58].

АЕС у 2007 році виробили 47,4% електроенергії. Зараз в Україні функціонують чотири атомних електростанції: Запорізька (6000 МВт³), Південноукраїнська (3000) – Миколаївська область, Рівненська (2835) в м. Кузнецовськ, Хмельницька (2000) в м. Нетішин. Під тиском громадськості припинено будівництво Кримської, Чигиринської, Харківської АЕС та Одеської атомної ТЕЦ. 15 грудня 2000р. була закрита Чорнобильська АЕС.

На чотирьох АЕС працює 15 енергоблоків, які відпрацювали 54,2% терміну експлуатації, передбаченого вихідними проектами.

Гострою проблемою для українських АЕС є утилізація відпрацьованого ядерного палива та радіоактивних відходів. Лише Запорізька АЕС має власне сховище відпрацьованого ядерного палива, проектна якість якого має забезпечити зберігання всього обсягу відпрацьованого ядерного палива, накопиченого протягом терміну експлуатації. На інших АЕС цю проблему ще не вирішено, відпрацьоване ядерне паливо решти АЕС відправляється для зберігання та подальшої переробки на підприємства Російської Федерації.

Теплові електростанції. За останні 30 років потужність цих станцій зросла у 5 разів. Частка вугілля в структурі палива, яке використовують ТЕС, велика. Перевагою ТЕС є відносно вільне розміщення, вдвоє менший обсяг капіталовкладень у них порівняно з ГЕС. Найбільшими ТЕС в Україні є Вуглегірська (3600 МВт), Старобешівська (1750), Курахівська (1460), Зуївська (1200), Слов'янська (980) – всі Донецька область, Криворізька (2820), Придніпровська (1770) – обидві Дніпропетровська область, Запорізька (3600), Бурштинська (2300) – Івано-Франківська область, Зміївська (2150) – Харківська область, Ладижинська (1800) – Вінницька область, Трипільська (1800) – Київська область, Луганська (1325) та ін.

³ Встановлена потужність

Нині понад 92% енергоблоків ТЕС відпрацювали свій розрахунковий ресурс (100 тис. годин), з яких майже 64% енергоблоків перетнули визнану у світовій енергетичній практиці межу граничного ресурсу та межу фізичного зносу (відповідно 170 тис. та 200 тис. годин) і потребують модернізації або заміни. Зазначені чинники призводить до перевитрат палива при виробництві електроенергії.

Система тепlopостачання в Україні досить розвинута. За останні 15 років воно скоротилося на 45%, переважно через скорочений обсягів матеріального виробництва. Структура теплоспоживання на сьогодні така: промисловість – 35,4%, житлово-комунальний сектор – 43,7%, інші сектори економіки – 20,9%.

У країні працює, близько 250 ТЕЦ, з них понад 200 – це дрібні відомчі промислові установки, які забезпечують 23% загального виробництва тепла. Найбільшими ТЕЦ в Україні є Київська-5 (700 МВт), Київська-6 (500), Харківська -5 (470). Основним паливом для ТЕЦ є природний газ (76-80%). У тепловому господарстві країни діє понад 100 тис. котелень різного призначення. Основним паливом для котелень також є природний газ (52-58%). Частка рідкого паливо становить 12-15%, вугілля – 27-36%. Значний обсяг теплоти виробляють індивідуальні (поквартирні) генератори (газові, рідинні, твердо-поп«ані котли, побудові печі тощо).

Гідроелектростанції (ГЕС) – одне з найефективніших джерел електроенергії. Переваги їх полягають у тому, що вони виробляють електроенергію, яка у 5–6 разів дешевша, ніж на ДРЕС, а персоналу для їх обслуговування потрібно, в 15–20 разів менше, ніж на АЕС. Коефіцієнт корисної дії ГЕС становить понад 80%. Однак розміщення їх повністю залежить від природних умов, а виробництво ними електроенергії має сезонний характер. Будівництво ГЕС на рівнинних ріках України завдає значних матеріальних збитків, оскільки потребує затоплення великих територій під водосховища. Поки що гідроенергетика посідає незначне місце в енергетиці України – до 9,1% потужностей і 5,2% виробництва

електроенергії. Основні гідроелектростанції розташовані на Дніпрі – Дніпровська (1538,2 МВт), Кременчуцька (625), Канівська (444), Каховська, Дніпродзержинська і Київська; на Дністрі – Дністровська ГЕС–ГАЕС (702), у Закарпатській області – Тербле-Ріцька.

Головна тенденція розвитку електроенергетики України – об'єднання електростанцій в енергосистеми, які здійснюють виробництво, транспортування і розподіл електроенергії між споживачами. Це зумовлено потребою ритмічного забезпечення споживачів електроенергією, для виробництва і споживання якої характерні не тільки сезонні, а й добові коливання. Енергосистеми дають змогу маневрувати у виробництві електроенергії як у часі, так і в просторі.

Протягом 2007 року експортовано 9 200,4 млн. кВт·г електроенергії. Основними експортерами електроенергії є Угорщина та Молдова (рис. 10).

Основою електроенергетичної системи України в майбутньому залишатимуться теплові електростанції. Передбачається поступове зниження надлишкових потужностей з приведенням ш до оптимальної величини у 2015-2017 рр. Вирішальне значення для теплової генерації має реконструкція та модернізацій устаткування ТЕС.

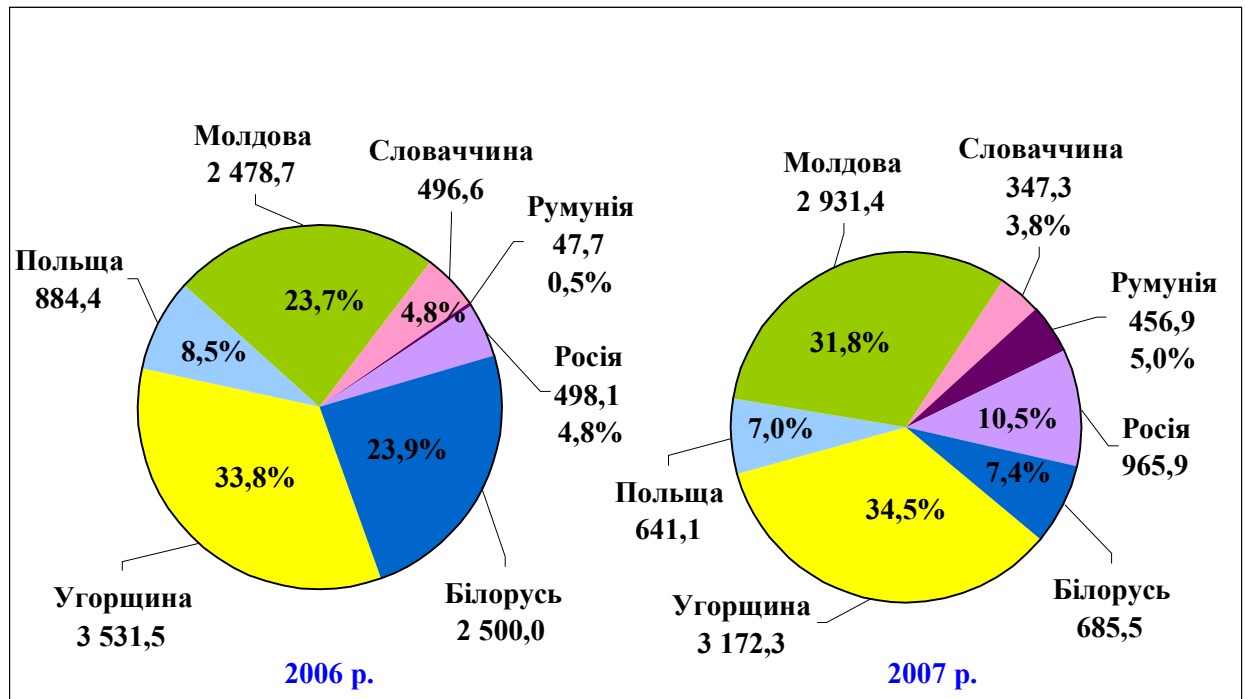

Рис. 10. Експорт електроенергії з України [58].

Загалом в сучасних умовах першочерговими проблемами ПЕК, які потребують розв'язання, є:

- недостатній рівень забезпечення власними паливно-енергетичними ресурсами; значна кількість імпортованих паливно-енергетичних ресурсів у паливно-енергетичному балансі України; майже монопольна залежність від одного постачальника,
- необхідність диверсифікації джерел, постачання паливно-енергетичними ресурсами та збільшення стратегічних запасів для забезпечення енергетичної незалежності країни,
- високий рівень зношеності енергетичної інфраструктури то необхідність модернізації та реконструкції основних фондів,
- недостатній рівень використання нетрадиційних, поновлювальних джерел енергії та альтернативних видів палива;
- високий рівень питомих витрат енергоресурсів при їх виробництві (видобуванні), транспортуванні та споживанні і необхідність їх зниження за рахунок раціонального використання, впровадження

енергозберігаючих технологій та обладнання, раціоналізації структури суспільного виробництва з відповідним зниженням питомої ваги енергомістких технологій.

Питання і завдання для самоконтролю

1. Визначіть роль паливно-енергетичного комплексу в господарському розвитку України?
2. Якою є структура паливно-енергетичного комплексу ?
3. Оцініть сучасне розміщення підприємств паливно-енергетичного комплексу в Україні.
4. Проаналізуйте сучасний стан розвитку вугільної промисловості в Україні.
5. Охарактеризуйте сучасний стан розвитку нафтової та нафтопереробної промисловості України.
6. Виявіть основні проблеми розвитку електроенергетики в Україні.
7. Проаналізуйте сучасний стан розвитку газової промисловості в Україні.

3.2. Металургійний комплекс України

Металургійна промисловість України є основою розвитку машинобудування, металообробки та будівництва. У структурі металургійного комплексу виділяють чорну і кольорову металургію.

Сучасна **чорна металургія** становить матеріальну базу всього комплексу важкої індустрії України. Чорна металургія впливає на розвиток усіх галузей господарства, є найголовнішим споживачем палива, електроенергії та води. Вона охоплює видобуток, збагачення та агломерацію залізних, марганцевих і хромітових руд, виробництво чавуну, доменних феросплавів, сталі й прокату, електроферосплавів, вогнетривів, металів промислового значення, вторинну переробку чорних металів і коксування вугілля, видобуток допоміжних матеріалів.

Металургійний комплекс є основою розвитку не лише більшості галузей промисловості України, а й джерелом валютних надходжень для нашої країни, адже частка його продукції у структурі експорту складає біля 50%. Крім того, металургійний сектор України привабливий і для інвесторів. У структурі інвестиційного портфеля більшості інвестиційних компаній питома вага цінних паперів емітованих підприємствами металургійного комплексу України складає 20-30%. Це свідчить про високу довіру інвесторів до цієї галузі та її перспектив.

Цінні папери металургійних підприємств вже багато років входять до групи так званих “блакитних фішок” Першої фондової торгівельної системи (ПФТС), яка є головним гравцем на Українській фондовій біржі. Про високу ліквідність активів металургійних підприємств свідчить і те, що серед двадцяти цінних паперів, які входять до індексного кошика ПФТС (набір цінних паперів на базі яких формується індекс ПФТС), завжди є 6-8 цінних паперів емітованих металургійними підприємствами.

Чорна металургія з повним технічним циклом виробництва є важливим чинником створення промислових і економічних районів. Супутніми до неї є галузі промисловості, що використовують відходи від виплавляння чавуну й коксування вугілля, відходи від теплової енергетики і металомісткого машинобудування. Потреба в раціональному використанні праці жінок у металургійних районах України зумовлює розвиток тут легкої і харчової промисловості. Зокрема, чорна металургія впливає на формування таких потужних промислових районів і підрайонів, як Донбас, Придніпров'я, Криворіжжя.

Характерним для чорної металургії є високий рівень концентрації виробництва: 98% чавуну і 97% сталі виробляється на підприємствах з річним виплавлянням понад 1 млн. т. За рівнем концентрації виробництва чорних металів Україна посідає одне з перших місць у світі.

Найпоширеніша форма організації виробництва в чорній металургії – *комбінати*. Особливо ефективно тут комбінування металургійної переробки з

коксуванням вугілля. Більшість коксу випускають металургійні комбінати з *повним циклом виробництва*. Сучасні металургійні комбінати за внутрішніми технологічними зв'язками належать до підприємств металургійно-енергохімічного профілю.

Крім підприємств повного циклу в чорній металургії, є такі, що спеціалізуються на виплавленні чавуну і сталі або тільки сталі й прокату. Підприємства, які не мають чавунного виробництва, належать до *переробної металургії*. Особливе місце займають підприємства, що виробляють феросплави, окремо виділяється "мала металургія", яка організована на великих машинобудівних підприємствах і спеціалізується на виплавленні сталі й прокату.

Металургія повного циклу, переробна й "мала металургія" значно відрізняються між собою за розміщенням.

При розміщенні *металургії повного циклу* визначальним чинником є сировина і паливо, які за часткою витрат на виплавлення чавуну становлять 30–85%, у тому числі 50% витрат припадає на кокс. Для виплавлення 1 т чавуну потрібно 1,2–1,5 т коксівного вугілля, 1,5 т залізної руди, понад 0,5 т флюсових вапняків і 30м³ води. Поєднання транспортно-географічного розміщення сировинних і паливних баз, джерел водопостачання та допоміжних матеріалів забезпечує ефективне функціонування металургійного підприємства.

У *переробній металургії* використовують переважно металевий брухт. Орієнтуючись на джерела вторинної сировини, вона тяжіє до місць споживання готової продукції. Застосування найновіших технологій у металургійних цехах машинобудівних підприємств робить їх незалежними від паливного чинника. "*Мала металургія*" орієнтується на винятково великі машинобудівні центри, що спеціалізуються на виробництві металургійної продукції. Однак, за останні роки відбулося значне зменшення випуску продукції "малої металургії".

Специфічні риси розміщення характерні для металургійних підприємств, що виробляють феросплави (сплави заліза з легованими металами) та електросталі, котрі виплавляють як у доменних печах, так і електротермічним способом відповідно на металургійних комбінатах повного циклу або на переробних заводах. Дешева енергія і наявність легуючих металів – основний чинник розміщення спеціалізованих заводів. Виробництво електросталей зорієнтоване на райони з достатньою кількістю електроенергії та металевого брухту.

Частка виробництва електросталі й конверторної сталі становить 60% від загального виплаву, тоді як у країнах "сімки" – 100%. Частка прокату у виплаві сталі за останнє десятиріччя зросла і становить понад 87%, а в Японії, Франції, ФРН - понад 90%.

Україна повністю забезпечує себе власною залізною рудою, коксом, іншими допоміжними матеріалами та неповністю марганцем. Загальні запаси залізних руд за категоріями А + В + С₁ становлять 27,4 млрд. т і складаються з багатих залізистих кварцитів (1,9 млрд. т), бідних (24,1 млрд. т) і бурих залізнякав (1,4 млрд. т). У 2006 р. в Україні видобуто 74,0 млн. т залізної і 2,5 млн. т марганцевої руди.

За рік підприємства чорної металургії України виробляють близько 33 млн. т чавуну, 30 млн. т сталі, 23 млн. т прокату, 3 млн. т труб великого і малого діаметру.

Кольорова металургія включає видобуток, збагачення, металургійну переробку кольорових руд, дорогоцінних і рідкісних металів, у тому числі виробництво сплавів, прокату кольорових металів, переробку вторинної сировини і видобуток кольорових каменів. Через нестачу покладів різних руд кольорових металів кольорова металургія України розвинена слабше, ніж чорна, і представлена окремими галузями. Провідними галузями кольорової металургії в Україні є алюмінієва, цинкова, магнієва, титанова, ртутна, феронікелева.

Характерними для кольорової металургії є комплексне використання рудної сировини та висока здатність її комбінуватися з іншими галузями промисловості. Для зниження собівартості виробництва алюмінію, наприклад, доцільно поєднувати його з випуском соди, поташу, цементу, а титаномагнієве виробництво – з випуском титанових білил, смол, соляної кислоти, хлору.

Розміщення підприємств кольорової металургії залежить від сировинного та енергетичного чинників. До джерел сировини тяжіють підприємства з виплавляння ртуті, нікелю, рідкісних металів. Алюмінієве, титано-магнієве і цинкове виробництво розміщують у місцях отримання дешевої електроенергії.

Руди кольорових металів мають низку особливостей, що істотно впливають на розвиток і розміщення галузей кольорової металургії:

- низький вміст корисних компонентів у руді;
- виняткова багатоконпонентність сировини (наприклад, мідні колчедани містять мідь, залізо, сірку, золото, кадмій, срібло, індій, галій та ін.);
- велика енергомісткість сировини (наприклад, для виробництва 1т готової продукції нікелю потрібно 5,5т палива);
- складна форма залягання.

Всі кольорові метали поділяють на кілька груп:

- **важкі метали**, основними з них є: *мідь*, найбільшим споживачем якої є електротехнічна промисловість; *цинк*, використовується для захисту металоконструкцій від ерозії, одержання високоякісних цинкових білил і сплавів; *свинець* використовують в електротехнічній промисловості, для виробництва акумуляторів, кабелів, фарб, в медичній промисловості; *олово* використовують для виробництва білої жести, різних сплавів, в електротехнічній промисловості. До важких металів належать, також: *ртуть* (використовують в електротехнічній, радіотехнічній, хімічній, медичній галузях, військово-промислового комплексу); *сурма* (в чистому вигляді майже не використовується, а у

сплавах із м'якими металами підвищує їх твердість, що широко застосовується у хімічній та електротехнічній галузях);

- **легкі метали** – *алюміній, магній титан* та ін.;
- **легуючі кольорові метали** – *ванадій, молібден, хром* – їх використовують, переважно, у чорній металургії;
- **рідкісні та розпорошені метали** – *кадмій, телур, селен, германій, цирконій, галій, берилій, тантал, бор, індій, ніобій*.
- **благородні метали** – *золото, платина, срібло, осмій*, які використовуються у сплавах для ракетної, атомної, авіаційної, електротехнічної, радіотехнічної, ювелірної промисловостей.

Значний попит на кольорові метали з боку найрізноманітніших галузей економіки зумовлюється широким спектром їх хімічних та фізичних властивостей (високою тепло- та електропровідністю, стійкістю до корозії, легкістю, пластичністю, в'язкістю тощо) [49, 182 - 183].

Регіональні особливості розміщення металургійного комплексу

В Україні залізну руду видобувають у таких басейнах: Криворізько-Кременчуцькому, Білозерсько-Конкському та Керченському.

Більшість залізної руди Кривбасу (75%) видобувається відкритим способом. Крім багатих залізних руд із вмістом заліза 50-67%, тут освоюються великі запаси порівняно бідних руд і залізистих кварцитів із вмістом заліза 28-35%. Їх збагачують на Південному, Криворізькому, Центральному, Північному та Інгулецькому гірничо-збагачувальних комбінатах.

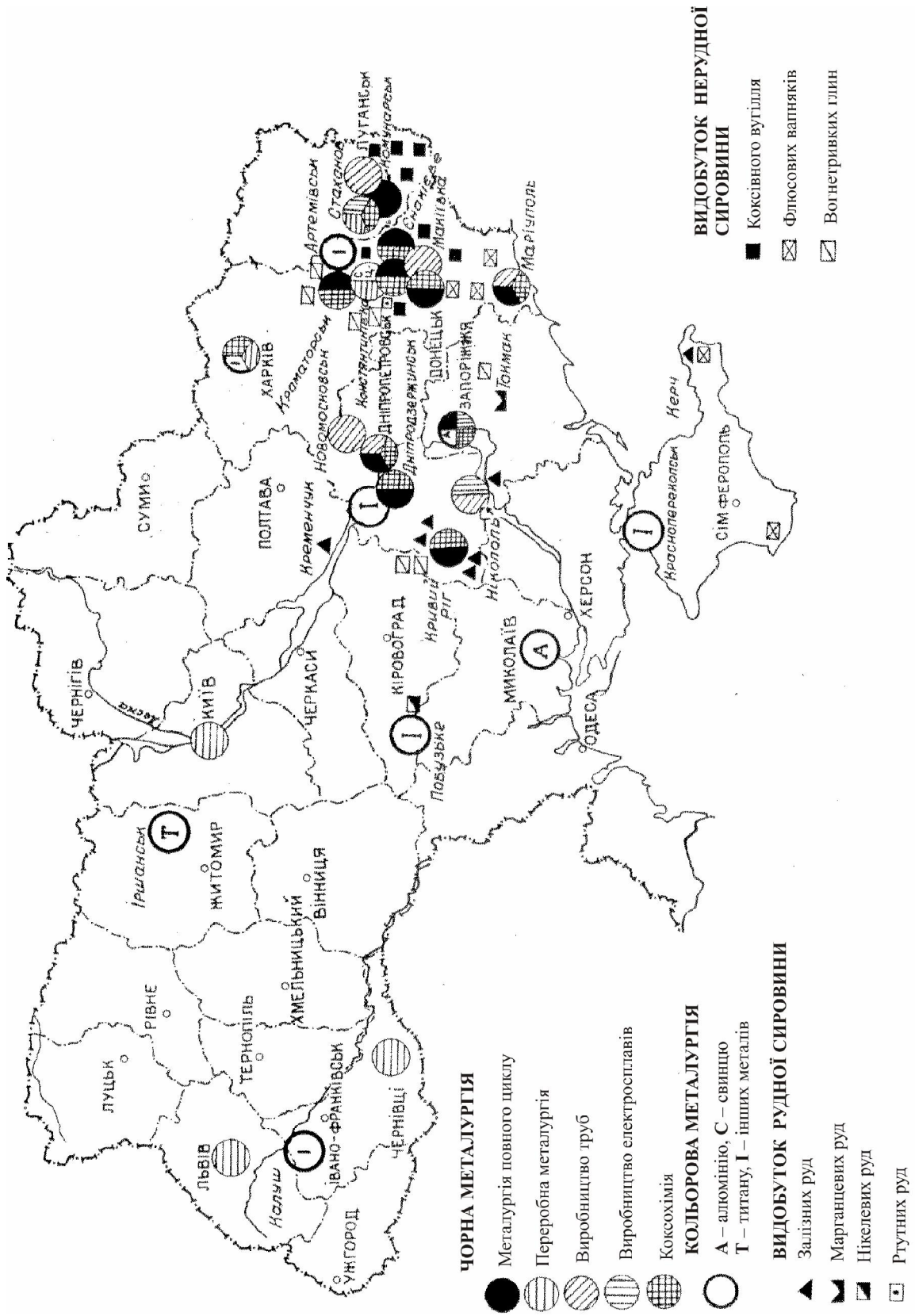

Рис. 11. Металургія України

За 100 років експлуатації родовищ Кривбасу Україна одержала 6 млрд. т залізної руди. Якщо порівнювати з видобутком в інших країнах з одного конкретного басейну – це колосальні обсяги, що не мають світових аналогів, [7, 18-20].

На Керченський залізорудний басейн припадає 4,2% загального видобутку руди України. Його запаси становлять 1,3 млрд. т руди із вмістом заліза 30–40%. До Комиш-Бурунського залізорудного комбінату належать чотири кар'єри для видобутку залізної руди, збагачувальна й агломераційна фабрики та допоміжні підприємства. Основні споживачі керченських залізних руд – металургійні заводи Маріуполя.

Триває освоєння Кременчуцького залізорудного району, запаси руд у якому становлять 4,5 млрд. т. Тут працює Дніпровський гірничозбагачувальний комбінат. Експлуатується Білозерське родовище потужністю 2,5 млрд. т руди, а вміст заліза у високоякісних рудах сягає 70%.

Марганцеворудною базою чорної металургії України є Нікопольський район Придніпровського марганцеворудного басейну. Видобуток руди здійснюється тут відкритим (2/3) і шахтним способами. На збагачувальних фабриках вміст марганцю у руді доводять до 50–60%.

У металургійних центрах Донбасу й Придніпров'я (Макіївка, Маріуполь, Горлівка, Стаханов, Дніпродзержинськ, Запоріжжя, Кривий Ріг, Дніпропетровськ) розміщені великі коксохімічні комбінати. Проте більш як половину коксу дають коксохімічні комбінати Донбасу, де діють 13 із 18 коксохімічних підприємств. Кокс використовують в якості технічного палива для виплавлення чавуну, а коксівний газ – як висококалорійне паливо для металургійних агрегатів і сировину в хімічній промисловості.

Флюси й вогнетривкі глини використовуються в металургійному галузевому комплексі. Вогнетривкі глини видобувають у Часів'ярському, Новорайському та Веселинівському родовищах (Донецька область), високоякісні флюсові вапняки й доломіти – в Донецькій (Докучаєвськ, Комсомольськ, Первомайськ), Дніпропетровській областях і АР Крим.

Потужні заводи вогнетривких глин розміщені в Донбасі й Придніпров'ї. Україна має величезні запаси каоліну, найбільші родовища якого розвідані в Дніпропетровській (Просянівське), Вінницькій (Глуховецьке), Донецькій (Володимирське) та Черкаській (Новоселицьке) областях.

Історично склалося так, що металургійні заводи України розміщені в Донбасі, Приазов'ї поблизу джерел палива, а також у Придніпров'ї – біля родовищ залізних руд і марганцю та джерел водопостачання – Дніпра. Ці чинники враховуються і тепер. Проте, у зв'язку з впливом бідних залізних руд на розміщення і збільшення концентрації металургійного виробництва в Придніпров'ї зростає роль сировинного чинника. Розміщення більшості металургійних заводів безпосередньо біля Дніпра, між джерелами сировини й палива, сприяє кращій територіальній організації виробництва чорних металів.

Більшість металургійних підприємств України мають повний цикл виробництва і щороку можуть виплавляти від 1 до 10 млн. т сталі. Найбільші з них "Криворіжсталь", "Азовсталь", "Запоріжсталь" і "Дніпроспецсталь".

Усі металургійні заводи України розміщені в Донецькому і Придніпровському економічних районах, де вони зосереджені у трьох галузевих районах чорної металургії – Придніпровському, Донецькому та Приазовському. У *Придніпровському районі* чорна металургія стала профільною комплексотворною, на її основі сформувалися великі промислові центри й вузли з металургійними підприємствами, що виробляють майже половину вироблюваних в Україні чорних металів і мають виражену спеціалізацію та стійкі зв'язки між собою та споживачами металу. Тут розміщено 14 металургійних заводів з 32 в Україні.

До *Дніпропетровського металургійного вузла* входять металургійні заводи Дніпропетровська (4), Дніпродзержинська й Новомосковська, які виробляють чавун, сталь, прокат, колеса для залізничного транспорту, бляху, мостові конструкції, сплави та іншу продукцію.

Запорізький металургійний вузол об'єднує металургійний завод повного циклу "Запоріжсталь", електросталеплавильний "Дніпроспецсталь" і феросплавний. "Запоріжсталь" випускає чушковий чавун, тонку гаряче- й холоднокатану листову сталь, сталіні відливки, трансформаторну сталь, білу бляху, гнуті профілі прокату, холоднокатаний сталіний лист для автомобільної промисловості тощо, "Дніпроспецсталь" – сталі для машинобудівної промисловості.

Криворізький металургійний вузол включає найбільші в Україні кар'єри, шахти, 5 гірничозбагачувальних комбінатів, кілька аглофабрик, металургійний завод, Південнотрубний і феросплавні заводи Нікополя та його марганцеворудну промисловість.

До *Кременчуцького вузла* чорної металургії, який ще формується, належить Дніпровський гірничозбагачувальний комбінат, що працює для потреб металургії Придніпров'я і Донбасу.

У складі *Донецького металургійного району* є 13 металургійних заводів, кілька потужних коксохімічних підприємств, які виробляють більше половини коксу України. По два металургійних заводи є в Донецьку, Макіївці, Алчевську й Харцизьку; по одному – в Єнакієвому, Краматорську, Костянтинівці, Луганську й Алмазному. Вони виробляють майже половину чавуну і близько третину продукції металургійної промисловості України.

У *Донецькому металургійному районі* сформовано три металургійних вузли: Донецько-Макіївський, Єнакіївський і Алчевсько-Алмазнянський.

Донецько-Макіївський вузол має чотири металургійних заводи, ряд коксохімічних та інших підприємств. У Макіївці й Донецьку функціонують трубопрокатні, коксохімічні виробництва, налагоджено виробництво вогнетривів.

Єнакіївський вузол має металургійний завод, який неодноразово реконструювався і поповнився новими доменними печами, мартенами, прокатними станами, конверторним цехом.

До *Алчевсько-Алмазнянського вузла* (Луганська область) входять металургійні заводи (Алчевський та Алмазнянський) і чавуноливарний та феросплавний заводи у м. Стаханові. Алчевський завод після реконструкції став одним з найбільших.

У Донецькій області діють також Харцизький, Краматорський і Костянтинівський металургійні заводи.

До *Приазовського району* чорної металургії віднесено заводи Маріуполя, Камиш-Бурунський ГЗК у Криму, металургійний завод ім. Войкова у Керчі. Маріупольський завод "Азовсталь" випускає чавун, сталь і прокат, працює на офлюсованому агломераті з руд Криворіжжя. Чорна металургія Приазов'я забезпечує металом місцеві машинобудівні підприємства і тісно пов'язана з коксохімією, виробництвом добрив та будівельних матеріалів.

У структурі виробництва *кольорових металів* України провідне місце посідає **алюмінієва промисловість**, яка охоплює виробництво глинозему та алюмінію. Випуск цієї продукції становить майже 20% усього виробництва кольорової металургії у державі. Поряд з основною продукцією алюмінієва промисловість випускає кристалічний кремній, алюмінієво-кремнієві сплави (силуміни), содові продукти, мінеральні добрива, цемент, оксид ванадію (V), металевий галій. Основною алюмінієвою рудою є боксити, запаси яких в Україні невеликі. Промислове значення мають Високопільське (Дніпропетровська область) і Смілянське (Черкаська область) родовища. Перспективними є родовища бокситів на півдні Дніпропетровської області, в Карпатах, Приазов'ї. Алюмінієвою сировиною є також нефеліни, алуніти, каоліни та глини, запаси яких практично невичерпні. В Україні є значні запаси нефелінових порід, що можуть бути сировинною базою великої алюмінієвої промисловості (Жовтневе та Єланчицьке в Приазов'ї).

З алунітів економічно вигідно виробляти алюміній лише за умови комплексного використання руди. Найбільші родовища алунітів є в Закарпатській області (Берегівське й Беганське).

В Україні діють новий великий глиноземний завод у Миколаєві, який працює на бокситах Гвінеї, Запорізький завод та завод алюмінієвих сплавів у Свердловську (Луганської області). Потужності з виробництва алюмінію в Україні розраховані на 300 тис. т. за рік

Підприємства *титаномагнієвої металургії* видобувають і збагачують титаномагнієву сировину та виробляють титан і магній. Сировиною для виробництва магнію в Україні є потужні родовища калійно-магнієвих солей Прикарпаття (у Стебнику, Калуші), мілководні водойми Приазов'я та Причорномор'я (Сиваш), що містять у розчиненому вигляді багато сполук магнію та інших солей. У Калуші побудовано магнієвий завод, в Запоріжжі – завод з виробництва магнію й титану. Магнієва сировина до Запоріжжя надходить із Стебника (Львівська область), Калуша (Івано-Франківська область) і Сиваша (АР Крим), а титанова – з Іршанського гірничо-збагачувального комбінату (Житомирська область). Основними титановими мінералами Іршанського родовища є ільменіт і рутил, що містяться в каолінових розсипах та вивітрених габро. З них на Іршанському гірничо-збагачувальному комбінаті виробляють титановий (ільменітовий) концентрат. Руди Самотканського родовища (Дніпропетровська область) характеризуються високим вмістом титану й цирконію. Оксиди титану використовують для виробництва білил, емалей, вогнетривких глин; цирконій та його сполуки – жаростійких мінералів, необхідних для сучасного літакобудування, ракетної, атомної техніки, виготовлення жаростійких фарб тощо.

На місцевих покладах кіноварі понад століття працює Микитівський *ртутний* комбінат (Донецька область), у складі якого є рудник, металургійне виробництво, допоміжні цехи, три кар'єри для видобутку ртутних руд. На комбінаті вперше в світі впроваджено технологію добування ртуті високої чистоти з повною механізацією усіх процесів випалювання ртутної руди в печах "киплячого шару".

В Україні є значні родовища поліметалевих руд, свинцю й цинку, відомі в Донбасі (на Нагольному кряжі) і в Прикарпатті, які поки що не мають промислового значення. Костянтинівський завод "Укрцинк" використовує цинкові концентрати. Основна продукція заводу – металевий **цинк**. Крім того, із руд добувають майже 20 цінних компонентів – свинець, мідні й піритні концентрати, дорогоцінні метали, кадмій, сірчану кислоту, деякі рідкісні метали тощо, на основі яких виробляють понад 40 видів продукції. Основні напрями поліпшення техніко-економічних показників роботи цинкової промисловості – удосконалення технологічних процесів переробки концентратів, підвищення комплексності використання їх корисних компонентів.

Побузький **нікелевий** завод Кіровоградської області переробляє місцеві окислені залізнікелеві руди. Основна його продукція – нікель і феронікель використовується на металургійних і машинобудівних заводах Придніпров'я та Донбасу.

В Артемівську Донецької області збудовано завод для обробки кольорових металів, який випускає мідний і латунний круглий і плоский прокат (прути, труби, дрід, листи, стрічки, штаби). Це підприємство має закінчені виробничий і технологічний цикли. У Світловодську (Кіровоградська область) працює Дніпровський завод чистих металів, що виробляє напівпровідникові матеріали, а в Донецьку – завод кольорових сплавів.

Майже 25% товарної продукції кольорової металургії припадає на виробництво вторинних кольорових металів, їх випуск налагоджено у Харкові, Києві, Донецьку, Одесі; у Володарську-Волинському (Житомирська область) функціонує виробниче об'єднання "Західкварцсамоцвіт".

Завдяки освоєнню нових родовищ руд кольорових металів і створенню підприємств для їх переробки значно поліпшується забезпечення господарства кольоровими металами. Нещодавно відкрито 5 родовищ золота промислового значення поблизу Кривого Рога та 5 – у Донецькій області,

невелике родовище золота в Закарпатській області. Проводяться підготовчі роботи з їх експлуатації. У 1999 р. виплавлено перші кілограми золота на базі Мужіївського родовища. За попередніми прогнозами, Україна на перспективу зможе видобувати майже 25 т золота щороку. Проте й сьогодні наша країна залишається великим споживачем кольорових металів, які закупаються в інших держав.

Таким чином, на території України можна виділити п'ять галузевих районів кольорової металургії:

1. **Донецький**, де підприємства орієнтуються на енергетичну базу теплових електростанцій. До його складу входять:

- Микитівський ртутний комбінат, який працює на місцевих рудах;
- Костянтинівський цинковий завод;
- Артемівський завод з обробки кольорових металів, що випускає латунь, латунний та мідний прокат.

2. **Придніпровський**, який характеризується потужною енергетичною базою та наявністю водних ресурсів. До його складу входять:

- Запорізький алюмінієвий завод;
- Запорізький титаномагнієвий завод;
- Верхньодніпровський гірничо-збагачувальний комбінат;
- Світловодський завод чистих металів, який виробляє напівпровідникові матеріали;
- Вільногірський завод де виробляють цирконієвий, рутиловий, ільменітовий концентрати, цирконій знезалізнений, оксид цирконію.

3. **Побузький**, до складу якого входить Побузький нікелевий завод;

4. **Західний** район, до складу якого входять такі центри кольорової металургії як:

- Львів – виробництво вторинних кольорових металів;
- Калуш – виробництво магнію;
- Мужіївське родовище золота (Закарпатська обл.);
- Вишкове (Закарпатська обл.) – виробництво ртуті.

5. Південний, центрами кольорової металургії якого є:

- Одеса – виробництво вторинних кольорових металів;
- Миколаїв – виробництво глинозему;
- Красноперекопськ, де розташований Кримський завод двоокису титану [49, 185 - 186].

Проблеми і перспективи розвитку металургійного комплексу України

Рівень розвитку чорної металургії України відстає від світового рівня з багатьох причин, найважливішою з яких було рішення центральних органів колишнього СРСР, за яким інвестиції були переадресовані на розвиток лише східних і центральних регіонів Росії, що призвело до технічного й соціального відставання металургії Донбасу та Придніпров'я.

Відставання чорної металургії від світового рівня є наслідком недостатньої технічної реконструкції, браку внутрішніх і зовнішніх інвестицій, значних втрат металу при виплавці. Парадокс – на світовому та українському ринках сировинний бум, ціни на нафту, газ, руду, вугілля, золото за два роки зросли удвічі-втричі, металургійні комбінати відчують потребу у сировині, а в Україні з часів СРСР не з'явилося не те що нових ГЗК, шахт, свердловин, а навіть нових родовищ. І це за значних покладів залізних, марганцевих і титанових руд, наявності розвіданих запасів золота, урану, за величезного потенціалу видобутку рідкісних металів, як-от цирконію з ніобієм. Проекти будівництва нового кар'єру на Полтавському ГЗК, спорудження Приазовського ГЗК у Запорізькій області та Федорівського у Житомирській – досі існують лише на папері. Нині простоюють навіть видобувні потужності, збудовані (чи недобудовані) у 80-х роках: Криворізький ГЗК окислених руд, Таврійський ГЗК (видобуток марганцевої руди), комплекс шахт у Жовтих Водах (видобуток цирконію, скандію, урану, залізної руди).

Причин такого становища, щонайменше три. Перша – специфіка світового ринку сировини: продати свою продукцію на закордонному ринку

значно важче, ніж видобути сировину в Україні. Більшість потенційних покупців українських корисних копалин пов'язані довгостроковими контрактами з найбільшими світовими видобувними монополіями: ВНР Billiton, CVRD, Anglo, Rio Tinto. Відповідно, купивши сировину українського виробництва, навіть за низькими цінами, покупець неодмінно увійде в конфлікт зі світовими гігантами. Втрати на контрактах з «великим» постачальником набагато вищі за потенційні вигоди від одноразової закупівлі навіть дуже великої партії української сировини.

Причина друга – структура власності української видобувної галузі: сировинний бізнес не є профільним для великих вітчизняних фінансово-промислових груп.

Причина третя – великий український бізнес просто не знає, як видобувати сировину. Багато фахівців-геологів радянської школи зараз працюють за кордоном – у Росії, Австралії, США. Ще більше розгубили колишні навички, зайнявшись іншим бізнесом. Технології будівництва ГЗК і шахт або застаріли, або вдало продані за кордон у перші роки незалежності.

Інвестиції у видобуток обчислюються сотнями мільйонів доларів. Однак проекти будівництва Приазовського ГЗК і розробки родовища залізної руди в Гуляйполі провалилися не через брак коштів. Будівництво ГЗК, навіть на розвіданому родовищі, – справа щонайменше трьох років, і це за наявності фахівців та технологій. Ще рік доведеться витратити на пошук покупців сировини та підписання контрактів. За цей час бум попиту на сировину може й припинитися [12, 14].

Чорна металургія України є прибутковою. Продукція її гірничодобувної промисловості – основна стаття валютних надходжень. Проте потенціал її зменшується через технічну відсталість. Киснево-конверторним способом виплавляють сталі біля 44%, методом безперервного розливу – лише 10%, тоді як середньосвітовий рівень становить 95%. Через це втрати металу сягають 11% на 1 т. прокату. Значним є зношення (спрацювання) обладнання у галузі (65%), ще високою залишається

собівартість виробництва чавуну, значною – частка браку. Тому внутрішні ціни на продукцію чорної металургії у середньому на 25% вищі за світові.

Сьогодні конкурентоспроможними є новітні технології виплавки металів. Для їхнього застосування потрібна сировина певних характеристик – невластивих традиційно використовуваним рудам. Досі доменні технології виплавки сталі давали змогу використовувати сировину низької якості, забезпечуючи підприємствам надприбутки за рахунок великих обсягів виробництва.

Однак технологія старіє – світовий ринок потребує надміцних і водночас легких сплавів, які виробляють з використанням рідкісних металів. Україна запаси таких руд має в надлишку, однак продовжує імпортувати сировину з Росії, Казахстану й Узбекистану. На розробку власних родовищ держава воліє не витрачатися.

І справа не лише в необхідності великих інвестицій: у рудах, що видобуваються, міститься невелика кількість рідкісних металів. Але при цьому один кілограм чистої сировини коштує від кількох десятків до кількох сотень доларів. Тому фахівці вважають, що подібні складні родовища вигідно розробляти в комплексі. Приміром, Приазовське родовище, крім рідкісних металів, містить також польовий шпат – один із компонентів для виробництва фаянсу, кераміки й електротехнічного фарфору. Його видобуток разом з рідкісними металами економічно виправдає розробку всього родовища.

Схожа ситуація і в сфері видобутку українського золота. З початку 90-х учені виявили та розвідали на території України 6 нових золотоносних об'єктів. У державній геологічній службі впевнені, розробка золотих рудників є рентабельною, хоча й потребує великих капіталовкладень. Ліцензії на ці родовища незабаром будуть виставлені на продаж, а поки що триває їхня підготовка до промислового освоєння. Найперше з відкритих в Україні родовищ золота – Мужіївське (Закарпаття) – наразі ледве окуповує

видобуток. Однак якщо разом із золотом видобувати інші рідкісні метали, копальня здатна приносити більший прибуток [7, 18-20].

Будівництво ГЗК для збагачення благородних металів – наприклад, золота й міді – закордонним компаніям коштує \$30-50 млн. За словами фахівців, капіталовкладення окуповуються протягом 5-10 років – терміни залежать від способу видобутку і потужності порід, які потрібно видаляти. «Компанії не зупиняє навіть 15-річний період повернення інвестицій. Навпаки, зараз західні компанії досить неохоче беруться за золоторудні об'єкти з 5-15 тоннами запасів. Зі своїми технологіями вони можуть виробити цю кількість за 2-3 роки. Тому складні, довгострокові об'єкти привабливіші для них – навіть якщо період окупності становить 20 років, у компанії є гарантія, що це родовище можна довго розробляти і не шукати нове.

Подібних проектів в Україні наразі небагато. Найвідоміший – будівництво Приазовського ГЗК на Куксунгурському родовищі марганцевих руд (Запорізька обл.) двома найбільшими меткомбінатами – ММК ім. Ілліча і Запоріжсталлю. Зараз об'єкт перебуває на стадії узгодження і проектування, однак, роботи ведуться інтенсивно – адже проект обіцяє бути високоприбутковим. У родовищі міститься концентрат, який можна використовувати без попереднього збагачення. Будівництво комбінату коштуватиме інвесторам щонайменше \$150 млн. Проект окупиться за 10 років. Якщо власники використовуватимуть західні технології.

А от на освоєння найбільшого у світі Стремигородського родовища титану знадобиться \$1 млрд. Сподіватися лише на приватні інвестиції в це родовище не варто: такий проект навіть держава не в змозі підняти. Для розробки родовища треба створити транснаціональну корпорацію, що фінансуватиме проект і займатиметься його довгостроковою розробкою [7, 18-20].

Головні завдання розвитку чорної металургії країни – реконструкція металургійних комбінатів, перегляд структури на користь

найрентабельніших виробництв, докорінне поліпшення якості та збільшення обсягів виробництва металопродукції, продукування нових видів продукції, особливо легованої та інших видів сталі, пропорційне співвідношення між виробництвом сталі і прокату, зменшення обсягів випуску висококремнієвої сталі, яка не відповідає світовим стандартам, оскільки швидко піддається корозії.

Потрібно розвивати й удосконалювати киснево-конверторний процес, збільшувати частку агломерату та окотків у залізородній частині шихти при виплавленні переробного чавуну, реконструювати й модернізувати устаткування, інтенсифікувати технологічні процеси, механізувати й автоматизувати їх, поліпшити технології прокату і труб, особливо обсадних, придатних для глибокого буріння нафти та природного горючого газу, спеціальних видів труб, у т. ч. багат шарових для газопроводів, освоїти випуск нових марок феросплавів, підвищити якість металопродукції і розширити її сортамент.

Згідно з розробленою «Концепцією розвитку гірничо-металургійного комплексу України на період до 2010 року» видобуток залізної руди має становити 70 млн. т, передбачається підвищення вмісту заліза в концентраті, зменшення енерговитрат. Виведено з експлуатації деякі застарілі потужності на ряді підприємств, впроваджено безперервну розливу сталі, а також нержавіючої листової і трансформаторної сталі, виробництво нафтопровідних труб малого діаметра.

Удвічі зросте виробництво труб великого діаметра переважно для експортних потреб. З цією метою на заводах ім. К. Лібкнехта та ім. Комінтерну в Дніпропетровську розпочато виробництво труб нафтового сортаменту та оцинкованих водогазопровідних труб, на Харцизькому заводі – труб середнього діаметра із зовнішнім поліетиленовим покриттям для магістральних газопроводів.

Разом з тим, у чорній металургії знизилися темпи зростання продуктивності праці (в гірничодобувному виробництві), що пов'язано з

поглибленням гірничих робіт, збільшенням гірничого тиску, повільними темпами технічного переоснащення підприємств. Впродовж певного періоду в чорній металургії спостерігається систематичне зниження капітальних вкладень та основних виробничих фондів, зумовлене погіршенням природних умов видобутку рудної і нерудної сировини, експлуатацією родовищ з низьким вмістом заліза в рудах і збільшенням собівартості основних виробничих фондів, що пов'язано з охороною навколишнього середовища. Успішне розв'язання цих проблем має велике економічне й соціальне значення.

Основні завдання розвитку кольорової металургії полягають насамперед у розширенні сировинної бази кольорової металургії, що визначено у розроблених програмах “Концепція розвитку гірничо-металургійного комплексу України на період до 2010 року”, “Титан України”, “Мідь України”. Створено промислову організацію “Укрзолото”. Із 7 родовищ золота заплановано розробляти 5 у центральній частині країни: Сергіївське, Золота Балка, Широка Балка (Дніпропетровська область), Клинци, Юріївське (Кіровоградська область).

Важливою залишається проблема забезпечення кольорової металургії сировиною, коштами на геолого-пошукові роботи та нове устаткування. Ще не вирішено проблеми комплексного використання ресурсів.

Невідкладним є вирішення проблеми розвитку екологічної інфраструктури, тобто сукупності необхідних технологічних систем, споруд, закладів, підприємств, які б забезпечували комплексну переробку сировини й відходів і таким чином сприяли охороні природного середовища та збереженню здоров'я людей. Для цього потрібно провести дослідження сучасного екологічного стану центрів і районів чорної та кольорової металургії, розробити системи адміністративних заходів щодо регіонального використання та охорони природи.

За даними статистики найбільше шкідливих викидів у повітря утворюють підприємства чорної й кольорової металургії Маріуполя, Кривого

Рогу, Дніпропетровська, Запоріжжя, Донецька, Макіївки, Дебальцевого. Для їх знешкодження відносно ефективними є будівництво високих труб, встановлення фільтрів, утилізація уловлених речовин. Райони чорної та кольорової металургії нині ще досить забруднені, особливо міста Придніпров'я, де потужні металургійні заводи стоять на високому правому березі Дніпра, що при західному вітрі створює дуже складну екологічну ситуацію для населення цих міст.

Паралельно з виснаженням родовищ (переважно руди) збільшується кількість так званих техногенних родовищ або «хвостів» – відходів великих промислових виробництв. В одному лише Кривбасі, де з гірської маси вилучається здебільшого залізна руда, твердих відходів накопичилося понад 12 млрд. т – майже половина загального обсягу в країні (25 млрд. т). А в Донбасі на кожного жителя припадає 4 тис. т відходів.

Подібні «хвости» в усьому світі утилізуються на 70-80%. В Україні їхнє використання не перевищує 10%. За підрахунками вчених, з півтори тисячі техногенних об'єктів в Україні близько півсотні є родовищами, де можна здійснювати промислову розробку рідкісних металів, золота, інших руд й навіть алмазів. З відходів Запорізького титаномагнієвого комбінату, Нікопольського феросплавного та Миколаївського алюмінієвого заводів можна одержати близько 30 компонентів, зокрема й рідкіснометалевих, собівартість яких у 5-15 разів нижча від їхньої ринкової ціни. Розробка вже розвіданих техногенних родовищ може забезпечити Україну в повному обсязі ітрієм, танталом, ніобієм, скандієм і ртуттю. 60% «хвостів» Кривбасу можна використовувати у виробництві будматеріалів.

Однак досі лише окремі українські підприємства, зокрема Центральний та Інгулецький ГЗК, ММК ім. Ілліча, займалися промисловою переробкою відходів, а це означає, що підприємства бояться змінювати традиційну технологію видобутку сировини [7, 18-20].

Питання і завдання для самоконтролю

1. Проаналізуйте структуру та сучасний стан розвитку металургійного комплексу України.
2. Охарактеризуйте передумови розвитку та розміщення чорної металургії України.
3. Дослідіть вплив чорної металургії на формування та розвиток промислових районів.
4. Обґрунтуйте чинники та особливості розвитку районів чорної металургії.
5. Визначте основні завдання розвитку чорної металургії України.
6. Проаналізуйте проблеми та шляхи вдосконалення розвитку чорної металургії України.
7. Охарактеризуйте передумови розвитку та розміщення кольорової металургії України.
8. Дослідіть вплив кольорової металургії на формування та розвиток промислових районів.
9. Обґрунтуйте чинники та особливості розвитку районів кольорової металургії.
10. Визначте основні завдання розвитку кольорової металургії України.
11. Проаналізуйте проблеми та шляхи вдосконалення розвитку кольорової металургії України.

3.3. Машинобудівний комплекс

Машинобудівний комплекс України охоплює понад 20 спеціалізованих галузей, тобто практично всі галузі машинобудування (крім годинникової). Він є основою важкої індустрії й відіграє вирішальну роль у створенні матеріально-технічної бази господарства. В сучасних умовах машинобудуванню належить винятково важлива роль у прискоренні науково-технічного прогресу. Випускаючи знаряддя праці для різних галузей

господарства, машинобудування забезпечує комплексну механізацію та автоматизацію виробництва.

До комплексу входять 11267 підприємств, з яких 146 - великих, 1834 - середніх та 9287 - малих з виробництва різноманітних машин і устаткування, приладів і апаратури, різних видів транспортних засобів тощо; 58 підгалузей; 1,6 млн. зайнятих. Частка машинобудування в загальному обсязі продукції (робіт, послуг) промисловості становить 13,4 %, у валовій доданій вартості промисловості – 15,6 %. У галузі зосереджено понад 15 % вартості основних засобів і майже 6% оборотних активів вітчизняної промисловості та понад 22% кількості найманих працівників [28; 4].

Це трудомістка галузь промисловості і водночас належить до металомістких галузей. Науковими дослідженнями машинобудування займаються 116 організацій. Пріоритетні галузі – авіаційна, ракетно-космічна, суднобудування, електронна, виробництво міських транспортних засобів, оборонні галузі експортного напрямку, виробництво зернових комбайнів, енергозберігаючого обладнання.

У 90-ті роки минулого сторіччя спад виробництва продукції машинобудування був одним з найбільших в промисловості України. Найбільший занепад простежується в сільськогосподарському (на 81%, 2006 до 1990 року) та гірничо-шахтному (84%) машинобудуванні; виробництві обладнання для легкої промисловості.

За 2000-2006 рр. в галузі має місце зростання обсягів виробництва – виробництво продукції збільшилося у 2,46 рази при середньорічному темпі приросту 19,75%, промислової продукції відповідно в 1,64 рази та 10,4%. Зростає частка інноваційної продукції в загальному обсязі реалізованої машинобудівної продукції: з 10,4% у 2001 р. до 18,8% у 2006 р. При цьому виробництво лише окремих видів продукції в натуральному виразі (легкові автомобілі, персональні ЕОМ, освітлювальні лампи, електровентилятори тощо) досягло половини і дещо більше випуску 1990 р. (табл. 9). Виробничі потужності більшості підприємств завантажені на 50-60 %.

Динаміка виробництва деяких видів продукції машинобудування [56]

Продукція	1990	1995	2005	2006	2006 до 1990, %
Електродвигуни змінного струму з висотою осі обертання 63–355 мм, млн. кВт	11,4	2,1	0,9	0,7	6,1
Екскаватори, тис. шт.	11,2	2,3	0,6	0,8	7,1
Трактори, тис. шт.	106,2	10,4	5,5	3,7	3,5
Тракторні сівалки, тис. шт.	57,1	1,5	11,3	8,9	15,6
Автомобілі, тис. шт.	196,0	67,4	206	277	141,3
Автобуси, тис. шт.	12,6	2,2	4,7	7,7	61,1

Українське машинобудування й надалі частково залежить від постачання матеріалів, сировини, комплектуючих з країн СНД, що склалося ще за часів існування Союзу. Майже 100 підприємств входять до списку залежних, а 70 із них знаходяться у критичній залежності від Росії. В умовах відсутності внутрішнього попиту на продукцію вітчизняного ВПК (5-7 %) експорт залишається єдиним джерелом існування та розвитку незначної частки оборонних підприємств. Сьогодні, одне з головних завдань комплексу – зменшення залежності від інших країн через розвиток власного виробництва багатьох необхідних компонентів для всіх видів продукції.

Водночас понад 50 % виробленої в країні машинобудівної продукції відправляється на експорт, який за 2001-2006 рр. зріс більше, ніж у 3 рази. Частка імпортової продукції у внутрішньому споживанні досягла 57,8 %, а власного виробництва – 42,2 %. Темпи імпорту машинобудівної продукції значно випереджають темпи експорту, що негативно впливає на торговельний баланс та збільшує його від'ємне сальдо. Відповідно зростає і частка машинобудівної продукції в загальному імпорті товарів країни.

Через нестачу фінансових ресурсів дуже повільно вирішуються проблеми відновлення виробничого потенціалу галузі на основі використання інноваційних технологій і реалізації вітчизняних наукових розробок, подальшої зміни структури товарного виробництва і розвитку інвестиційного машинобудування, забезпечення конкурентоспроможності кінцевої продукції.

Галузева структура й асортимент продукції машинобудування залежать від особливостей розміщення його виробництва. Особливо великий вплив на розміщення окремих галузей і підгалузей машинобудування мають технологічні процеси, форми організації виробництва. Проте машинобудування належить, насамперед, до галузей "вільного розміщення", оскільки на нього менше, ніж на інші галузі, впливають природні умови й ресурси. Розміщення підприємств машинобудування визначається передусім економічними чинниками, найголовнішими серед яких є трудові ресурси та споживач, оскільки ряд галузей машинобудування відзначається високою трудомісткістю виробів, що потребує високого рівня кваліфікації зайнятих. До таких галузей передусім належать електротехнічна, електронна й підшипникова, виробництво енергетичного устаткування тощо.

Окремі галузі машинобудування металомісткі. Зокрема, для виготовлення металургійного обладнання вартістю 1 млн. крб. (у цінах до квітня 1991 р.) потрібно 2000 т металу, а цементного – 3000 т. Через це металомістке машинобудування, як правило, тяжіє до джерел сировини. Оскільки більшість машин і технологічного обладнання має великі габарити, їх виробництво розміщують в районах споживання, що сприяє зменшенню витрат на транспортування. Найефективнішим є розміщення машинобудівних підприємств поблизу джерел сировини та споживача. Вартість машин та обладнання при цьому істотно зменшується за рахунок скорочення транспортних витрат на перевезення сировини й готових виробів. Серед економічних чинників дуже важливими є спеціалізація й кооперація.

Спеціалізація визначається профілем машинобудівних підприємств і характером продукції (масова, дрібно- і великосерійна, індивідуальна). Найпоширенішою в галузі є предметна спеціалізація (випуск кінцевих продуктів), технологічна (спеціалізація на випуску напівфабрикатів – литва, заготовок) і подетальна (випуску деталей, вузлів, агрегатів для комплектування машин та устаткування).

Спеціалізація зумовлює розширення кооперації виробництва. Машинобудівні підприємства кооперуються з іншими галузями промисловості – хімічною, текстильною, лісовою, які постачають напівфабрикати й вироби, потрібні у виробництві машин та устаткування. Кооперація виробництва сприяє розширенню територіальної спеціалізації районів країни на випуску кінцевих видів продукції. При цьому райони спеціалізуються на виробництві не тільки масової, а й дрібносерійної, навіть індивідуальної продукції.

Великі масштаби концентрації виробництва на основі спеціалізації й кооперації зумовлюють значимість транспортного чинника, оскільки кінцеві види продукції машинобудування використовуються не тільки всередині галузі, а й в усьому господарстві. У зв'язку з цим втрачається визначальний вплив споживача. Яскравим прикладом є завод важкого машинобудування в Краматорську, який випускає блюмінги, тонколистові стани неперервного прокату, устаткування для доменних і мартенівських печей, крокуючі екскаватори, підйомно-шахтове устаткування, ковальсько-пресові машини тощо.

У десятці рейтингу підприємств за реалізацією обсягу товарної продукції, який щорічно публікує Міністерство промислової політики, є лише одне підприємства машинобудування – АТЗТ "Запорізький автомобілебудівний завод". Даний рейтинг не включає підприємства паливно-енергетичного та агропромислового комплексів. Однак навіть при цьому підприємства машинобудування значно поступаються своїми позиціями, особливо підприємствам металургійного та хімічного

комплексам. Дванадцять найбільш успішних підприємств машинобудування представлено в таблиці 10.

Таблиця 10

Рейтинг підприємств сфери діяльності Мінпромполітики України, за реалізацією обсягу товарної продукції за 2005 рік [55]

Рейтинг за реалізацією товарної продукції з початку року		Назва підприємства
Серед підприємств машинобудування	Серед усіх підприємств	
1	6	"Запорізький автомобілебудівний завод", АТЗТ з іноземною інвестицією, Запоріжжя
2	21	"Сумське машинобудівне науково-виробниче об'єднання ім.Фрунзе", ВАТ, Суми
3	23	"Маріупольський завод важкого машинобудування", ВАТ, Маріуполь
4	29	"Ново-Краматорський машинобудівний завод", АТЗТ, Краматорськ
5	30	"Крюківський вагонобудівний завод", концерн, Кременчук
6	35	"Азовзагальмаш", ВАТ, Маріуполь
7	38	"Артем", державна акціонерна холдингова компанія, Київ
8	39	"Мотор Січ", ВАТ, Запоріжжя
9	42	"Зоря" - "Машпроект", науково-виробничий комплекс газотурбобудування, державне підприємство, Миколаїв
10	52	"Дніпровагонмаш", ВАТ, Дніпродзержинськ
11	54	"АвтоКрАЗ", холдингова компанія, Кременчук
12	55	"Луцький автомобільний завод", ВАТ, Луцьк

За особливостями розміщення виробництва і технологічних процесів розрізняють машинобудування: важке, загальне, середнє; виробництво точних механізмів, виробництво приладів та інструментів.

Важке машинобудування об'єднує виробництво металургійного, гірничо-шахтного, підйомно-транспортного та енергетичного устаткування. Для нього характерні низька трудомісткість, висока металомісткість, низька транспортабельність продукції. Як правило, у цій галузі більше підприємств з

повним циклом (заготовка, обробка, складання), які випускають продукцію невеликими серіями і навіть індивідуального призначення.

Гірничо-шахтне машинобудування. Галузь об'єднує 5 НДІ, 7 заводів. Нині від 30 до 90% виробничих фондів підприємств застаріло, запасними частинами підприємства забезпечуються на 30%.

Найголовніші підприємства галузі: ВО "Донецькгірмаш", Луганський завод гірничого машинобудування, Криворізький, Дніпропетровський заводи гірничо-шахтного обладнання, Барвінківський та Ясинуватський машинобудівні заводи.

За оцінками спеціалістів, реалізація програми перебудови галузі дасть 81,2% виробництва потрібного обладнання. Частка імпортозамінної продукції у загальному обсязі виробництва становитиме 46%.

Експортне значення галузі зменшується.

Найбільші підприємства **підйомно-транспортного машинобудування** знаходяться в Одесі, Львові, Харкові, Нікополі, Прилуках і Дніпропетровську, середні – в Слов'янську, Золотоноші Черкаської області та Ківерцях Волинської. Найбільш спеціалізованим підприємством підйомно-транспортного машинобудування України, яке випускає різні типи автонавантажувачів, є львівський завод "Автонавантажувач".

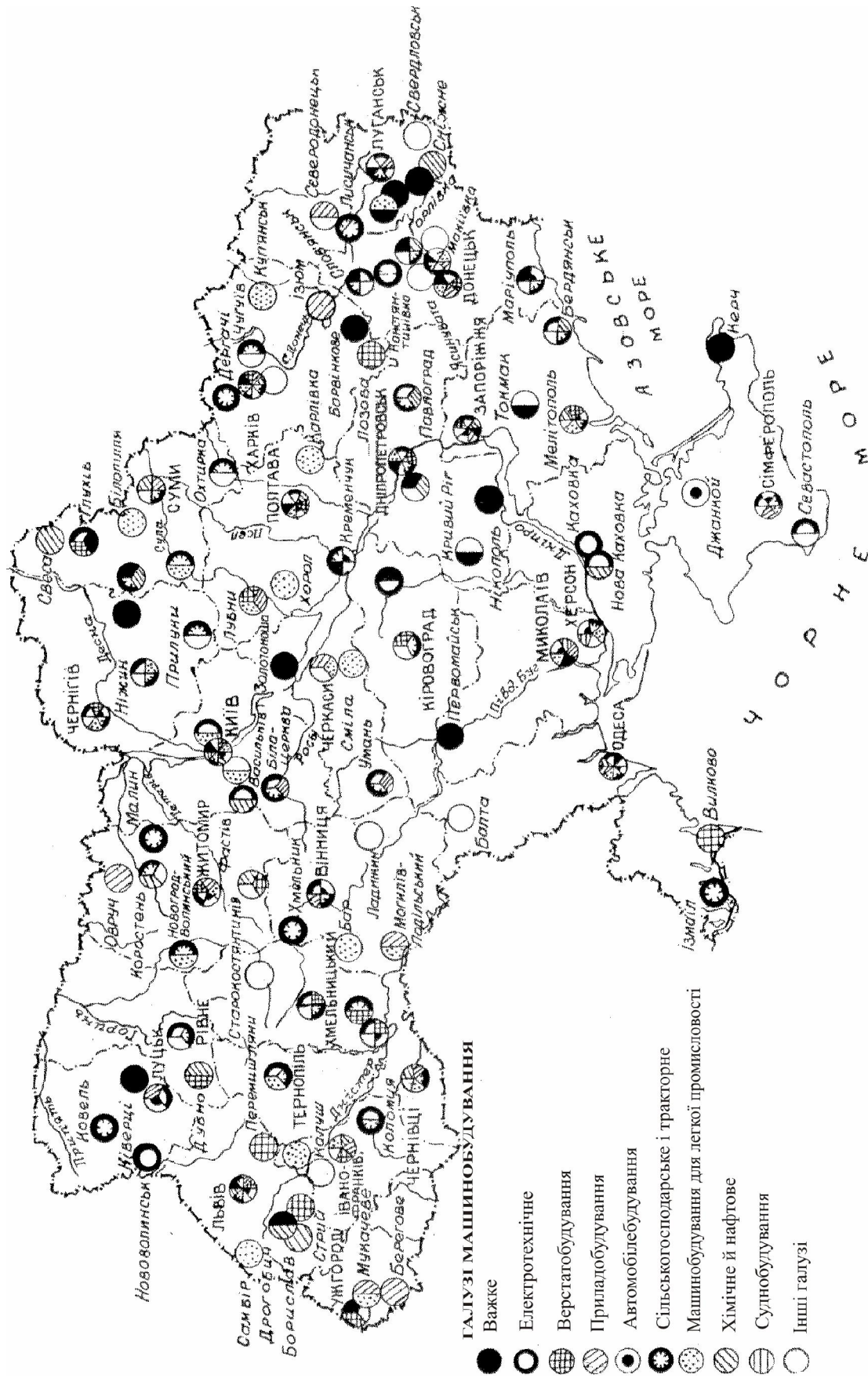

Рис. 12. Машинобудування України

Серед підприємств важкого машинобудування найбільший в Україні Ново-Краматорський машинобудівний завод, який випускає *ковальсько-пресове, металургійне устаткування*, слябінги, прокатні листові стани неперервної дії, спеціальні великі важкі металорізальні верстати для металургійної промисловості. Реконструйований Старо-Краматорський завод виробляє переважно устаткування для металургійної промисловості.

Великими виробниками металургійного устаткування є Дебальцевський машинобудівний завод, який виготовляє устаткування для доменних і сталеплавильних печей, запасні частини для коксохімічного устаткування, завод прокатних валків у м. Лутугіно Луганської області та Стахановський ливарно-механічний завод, що виробляє доменне й сталеплавильне устаткування, в тому числі для механізації й автоматизації металургійних цехів.

Устаткування для металургійної промисловості випускає також Маріупольський завод важкого машинобудування. Виробниками металургійного устаткування стали міста Придніпров'я – Дніпропетровськ, Кривий Ріг і Марганець.

Енергетичне машинобудування в Україні було і в минулому розвинене на належному рівні і мало експортне значення. Нині потреба в продукції цієї галузі зростає у зв'язку з реконструкцією енергетичного комплексу країни.

Головним виробником енергетичного устаткування є Харківський “Турбоатом”. Створений ще в 1934 р. за планом “ГОЕЛРО” і належить до відомих фірм світу. Експортує свою продукцію в 40 країн і випускає всі види енергетичного обладнання для ТЕС, АЕС і ГЕС.

На “Турбоатомі” освоєно виробництво турбін для цукрової промисловості, підігрівачів води в мережі, тягодувних машин, мікро- і міні-ГЕС тощо. Миколаївське ВО “Зоря”, яке спеціалізується на випуску суднових двигунів, випускає парогазові установки, “ТЕК” (м. Монастирище Черкаської області) – парові котли.

У програмі задіяні також Харківський “Електроважмаш” (виробництво генераторів), Харківський “Моноліт” (АСУ ТП), Сумський завод “Насосенергомаш”, “Запоріжтрансформатор”, Краматорський “Енергомашспецсталь”, Полтавський завод турбінних лопаток, Багліївський завод енергетичного обладнання (котельне обладнання).

Трансформатори в Україні випускають Запорізький та Миколаївський заводи, трансформаторні підстанції – Хмельницький, високовольтну апаратуру – Рівненський та Коломийський заводи.

Загальне машинобудування об'єднує транспортне (без автомобільного) і сільськогосподарське (без тракторного), виробництво промислового технологічного та будівельного обладнання (без легкої та харчової промисловості). Підприємства цієї галузі орієнтуються, як правило, на споживача готової продукції, крім виробів, які відзначаються абсолютною транспортабельністю.

Дуже капіталомістким є локомотиво- й вагонобудування. Локомотивобудування прив'язане до джерел сировини. Тепловози виробляють у Луганську на базі паровозобудування та в Харкові на заводі транспортного машинобудування. Промислові електровози випускають у Дніпропетровську.

Залізничні вагони виробляють у Кременчуці й Дніпродзержинську, великовантажні вагони – в Стаханові (Луганська область). У Маріуполі налагоджено виробництво металевих вагонів-цистерн. Найбільші вагоноремонтні заводи розміщені в Києві, Харкові, Одесі, Львові й Конотопі.

Суднобудування. Україна належить до країн з відносно високим рівнем розвитку суднобудування. Нині в галузі працює понад 100 тис. робітників. Суднобудівний комплекс складається з 8 суднобудівних, 5 машинобудівних, 11 приладобудівних заводів, 27 спеціалізованих КБ і НДІ.

Найкраще фінансове становище на миколаївських, херсонських, керченських підприємствах, які випускають танкери. Певні труднощі переживають Київський завод “Ленінська кузня”, Феодосійське “Море”.

Головним замовником української суднобудівної продукції є Греція, для якої будуються рефрижератори.

Прикладом іноземного інвестування галузі може бути створення СП на базі Керченської “Затоки”. Миколаївські суднобудівники співпрацюють з американською компанією IBM.

Для вдосконалення розвитку галузі розробляється національна програма суднобудування.

Сільськогосподарське машинобудування. У розвитку цієї важливої для України галузі склалася кризова ситуація. Зменшено обсяги виробництва тракторів через високу собівартість їх виробництва та зменшення попиту на них на внутрішньому ринку. Порівняно з 1990 р. обсяги виробництва в галузі скоротилися на 85,4% при загальному рівні його падіння в машинобудуванні на 63%.

До основних виробників сільськогосподарських машин в Україні належать Кіровоградське ВАТ “Червона зірка”, Одеський завод сільськогосподарських машин, ВАТ “Херсонські комбайни”, ВАТ “Тернопільський комбайновий завод”, ВАТ “Коломиясільмаш”, Бердянське ВАТ “Первомайський завод сільськогосподарських машин”, Дніпропетровський комбайновий завод, ВАТ “Новоград-Волинський завод сільськогосподарського машинобудування”, Вінницький завод тракторних агрегатів.

Існуючі потужності діючих підприємств в Україні дають змогу відновити виробництво сільськогосподарської техніки на високому рівні за умови значних інвестицій для переведення галузі на нові технології.

На деяких підприємствах галузі вже впроваджується виробництво нових видів продукції. Так, Калинівський завод (Вінницька область) за допомогою Німеччини почав випускати нові сівалки.

Бердянський завод раніше спеціалізувався на виробництві запчастин для російських зернозбиральних комбайнів “Нива”. Нині ведуться роботи з

розробки нових моделей комбайнів. Так, у Рівному спільно з датською фірмою створено СП з виробництва комбайнів.

Львівський завод з виробництва машин для внесення пестицидів та рідких добрив є унікальним. Він виробляє не більше 10 тис. шт., 1/3 яких залишається в Україні, а решта експортується в Росію, Словаччину, Угорщину, Фінляндію, Казахстан.

Виробництво транспортних засобів для залізничного транспорту.

Щорічна потреба України в приміському залізничному транспорті – 120 дизель-поїздів, 240 вагонів електропоїздів постійного струму та 240 змінного струму. Вони в Україні не виробляються. Розробку проекту їх виготовлення доручено Державній холдінговій компанії (ДХК) “Луганськтепловоз”. Створено перший дизель-поїзд. Магістральні електровози почав випускати Дніпропетровський електровозобудівний завод.

Україні потрібні 11,3 тис. пасажирських вагонів. Сучасний парк їх налічує 9 тис., 1/3 з яких відпрацювали строк експлуатації. Крюківський вагонозавод (Кременчук) підписав контракт із французькою фірмою “De Ditrpit” на випуск 250–300 вагонів за рік.

Середнє машинобудування охоплює найширший спектр галузей. Для нього характерний високий рівень кооперації виробництва. На його розміщення найбільше впливають такі чинники, як населення, трудові ресурси, наявність кваліфікованих кадрів.

Базовою галуззю середнього машинобудування є ***верстатобудування***, яке зорієнтоване на райони й центри з розвиненими машинобудуванням, науково-дослідною та конструкторською базою. Виробництво верстатів зосереджено в Києві, Харкові, Дніпропетровську, Одесі, Запоріжжі, Львові, Краматорську, Житомирі.

Виробництво приладів, точних машин, інструментів і механізмів зорієнтоване тільки на райони з високою технічною культурою. Галузь відзначається мінімальною металомісткістю. Найбільшими центрами виробництва телевізорів є Львів, Київ, Харків, Сімферополь; електронно-

обчислювальних машин – Київ, приладобудування та інструментів – Київ, Харків, Дніпропетровськ, Одеса, Донецьк, Запоріжжя, Львів. Частина приладів та інструментів, виготовлених на підприємствах України, реалізується за кордон.

Розміщення *тракторного машинобудування* зорієнтоване переважно на споживача. Найважливішим центром тракторобудування є Харків, де виробляють не тільки різні модифікації колісних і гусеничних тракторів, а й двигуни для них. Колісні трактори виробляють у Дніпропетровську, тракторні агрегати – у Вінниці, комплектуючі для тракторів – на спеціалізованих підприємствах Сімферополя, Кременчука, Чугуєва. В Україні є можливості для нарощування виробництва тракторів, забезпечення ними власних потреб та експорту в інші держави.

Автомобілебудування в Україні, як і в усьому колишньому Союзі, ніколи не було розвинене на належному рівні. Це стосується передусім якості та асортименту продукції, що в умовах загальної економічної кризи призвело до значного занепаду галузі.

Проектні потужності дають змогу випускати в Україні 35 тис. КраЗів (на Кременчуцькому автозаводі), 7,5 тис. міських автобусів – ЛАЗів (на Львівському автозаводі), 300–350 тис. автомобілів на Запорізькому автозаводі (ЗАЗ) та ще 17 тис. на Луцькому автозаводі (ЛуАЗ).

У 2005 році на ЗАТ "ЗАЗ" вироблено 148 163 автомобіля. В тому числі марок "Таврія", "Таврія-Пикап", "Славута", "Сенс", "Ланос", "Опель", ВАЗ та інших.

На Луцькому автомобільному заводі виготовляють автомобілі марки ВАЗ, KIA, Hyundai. Після реалізації інвестпрограми Луцький автомобільний завод планує збільшити свої потужності з виробництва автобусів до 4 тис. одиниць на рік, вантажівок – до 7 тис. і легкових автомобілів – до 53 тис.

Потреба в медичних автомобілях становить 5 тис. шт. На Лубенському "Автомаші" налагоджено їх випуск на базі російської "Газелі". За 4 останні роки налагоджено випуск "Газелей" у Симферополі.

У Дрогобичі освоєно випуск нових автокранів.

Автобусний парк України складається приблизно з 20 тис. машин, але реально з них можуть працювати близько половини. Потреба країни в цьому виді транспорту становить 28 тис. шт. Річна потужність ВАТ «ЛАЗ» – 16 тис. автобусів. Завод почав освоювати виробництво нових видів транспорту – середніх, великих і надвеликих міських автобусів (відповідно на 70, 120, 180 осіб), які раніше він не випускав.

В 1999 році почалось виробництво автобусів «Богдан». Особливість конструкції автобусів «Богдан» полягає у використанні єдиної агрегатної бази Isuzu (Японія). У склад Корпорації «Богдан» входять 20 компаній, серед яких: ВАТ «Луцький автомобільний завод», ВАТ «Черкаський автобус», «Хюндай Моторс Україна» і ін. За результатами 2005 року Корпорація виробила 2007 автобусів різних модифікацій. Таких результатів роботи вдалось досягти завдяки інвестиціям у розвиток виробничих потужностей.

В цілому розвиток автомобілебудування в Україні не має значних перспектив через велику конкуренцію на світовому ринку з боку розвинених країн. Європейські виробники можуть повністю заповнити наш ринок своєю продукцією. У перспективі можливий розвиток автомобілебудування України за допомогою азійських інвесторів.

Однією із складних проблем розвитку транспортних засобів для міст тривалий час залишалось виробництво тролейбусів. Потреба в тролейбусах нині становить до 1 тис. шт. за рік. Тому в країні було налагоджено власне їх виробництво (це один з небагатьох прикладів швидкого вирішення проблем в останні роки). Зокрема, було створено таке виробництво в Дніпропетровську. На ЛАЗі випускають односекційні тролейбуси. Разом з Дніпропетровським заводом їх випуск може бути на рівні 800 шт. за рік. На Київському авіаційному заводі створено експериментальний зразок легкого (з алюмінію) тролейбуса. Він вже може бути конкурентоспроможним на світовому ринку.

Крім тролейбусів, Україні потрібне виробництво трамваїв. Цей вид транспорту функціонує у 24 містах України. Трамвайний парк складається з

70% трамваїв чеського виробництва, 26% – російського, 4% – колишньої НДР. Головним виробником трамваїв є Луганський тепловозобудівний завод. Йому допомагають ще 50 підприємств. Розроблено 4 типи нових трамваїв.

Літакобудування. За рівнем розвитку літакобудування Україна належить до найбільш розвинених країн світу Подібну промисловість мають 5–6 держав, які застосовують так звані “високі технології”. Деякі моделі “АНів” випереджають аналогічні світові зразки на 3–4 роки. Літакобудування – одна з найприбутковіших галузей машинобудування.

В авіапромисловості України – 39 підприємств. Ще 28 виготовляють агрегати, вузли, бортове електро- та радіообладнання. Абсолютна більшість (78%) робітників авіакосмічної галузі працюють на 10 великих підприємствах, 5 з яких – авіабудівні (це київський завод “Авіант”, Харківський авіаційний завод, запорізький “Мотор-Січ”, київський завод ім. Артема, Харківський “Фед”). Загальні потужності виробництва дають змогу Україні ввійти в ряд великих аерокосмічних держав разом зі США, Німеччиною, Францією, Великобританією, Росією. В минулому Харківський авіазавод щомісяця випускав по 13–18 машин Ту-134, Київський – по 15 Ан-24 і Ан-26.

В Україні розроблено державну програму розвитку авіаційної промисловості, яка передбачає тісне співробітництво з країнами СНД, тому що ізольований розвиток цієї сфери практично неможливий через значну залежність її від зовнішнього постачання комплектуючих.

Україна бере участь в іноземному інвестуванні вигравши тендер на реконструкцію авіаційного заводу з виробництва АН-140 в Ісфахані (Іран).

В Україні є значні потужності для ремонту бойових літаків і вертольотів. Нині ці потужності практично не працюють. Причиною цього є конкуренція з боку Росії. Можливе перепрофілювання їх на виробництво нових літаків – вітчизняних АНТК (Ан-3, Ан-38, Ан-140, Ан-70), ліцензійних і створення СП.

В Україні створено стратегічний військово-транспортний літак з чотирма двигунами АН-70. У нас він віднесений до середнього класу вантажопідйомності.

Створення важких літаків ускладнюється несталим попитом на них на світовому ринку, великими витратами на їх створення, тривалим періодом розробки.

Космічний комплекс. Україна входить до сімки космічних держав світу. Вона відома виготовленням запускаючих ракетноносіїв, а також супутників. Отримавши статус без'ядерної держави, вона знизила випуск військово-космічної продукції до 1–5% від рівня 1989–1991 рр. Тепер в Україні на космос працює 40 підприємств. Головними з них є КБ “Південне”, “Південмаш” з філією в Павлограді, “Моноліт” та “Комунар” (Харків), Київський радіозавод та ВО “Київприлад”, Чернігівський завод радіоприладів та Сумський “Оріон”. Частина цих підприємств продовжує випускати продукцію для Росії. Космічний комплекс України діє в тісному зв'язку з Російським. Українські підприємства отримують з Росії до 75% комплектуючих та матеріалів. Проте недостатнє фінансування космічних програм як у Росії, так і в Україні призвело до того, що частина підприємств практично припинила випуск своєї продукції.

Військово-промисловий комплекс. Україна була і залишається відомим виробником військової техніки та зброї. На час розпаду СРСР у ВПК України було 3594 підприємства, з 3 млн. зайнятих. Науковий потенціал налічував 750 конструкторських бюро і науково-дослідних закладів.

На підприємствах України будувалася майже половина військово-морського флоту, стартових ракет, танків та вироблялося радіоелектронне обладнання. На Україну припадала 1/3 військово-космічного потенціалу Союзу. У створенні ракет та супутників було задіяно понад 140 підприємств та інститутів і 200 тис. працівників. З 20 типів міжконтинентальних ракет 12 вироблялись і розроблялись у нашій країні, а саме випускались твердопаливні ракети “СС-24” (Павлоградський механічний завод),

ракетносії “Космос”, “Циклон”, “Зеніт”, “Океан” (ВО “Південмаш”). Готувались ракети нового типу “Аріадна” та нові космічні апарати. “Хартрон” був головним розробником систем управління і контролю над космічними програмами.

Зараз найбільш перспективними є підприємства, які виробляють авіаційні двигуни, попит на які на світовому ринку зростає. Популярні також модернізовані танки, які випускає Харківський завод ім. Малишева. Велике значення може мати продаж запасних частин до зброї і техніки, яка є в інших країнах світу. Крім того, до конкурентоспроможної продукції експертами віднесено акселерометри, датчики тиску та джерела живлення (НДІ “Ритм”), головки самонаведення ракет класу “земля-повітря”, аварійні радіобуї Севастопольського концерну “Мусон” (система “Коспар-сарсат”) тощо.

Зміни в попиті на зброю має враховувати й Україна. Вперше вона вийшла на контакти щодо реалізації зброї з Єгиптом, Пакистаном. Пакистану, зокрема, було продано 320 танків на суму \$600 млн. Для виконання цього замовлення завод ім. Малишева створив додатково 2 тис. робочих місць. У проекті було задіяно 200 суміжників.

На території України почало діяти нове підприємство з утилізації відпрацьованої, а також надлишкової зброї, яке створено за допомогою США в м. Ічня. Потужність підприємства 40–42 тис. т зброї за рік.

Виробництво побутової техніки в Україні значно зменшилося (табл. 11).

Таблиця 11

Виробництво побутової техніки в Україні по роках, тис. шт. [56]

Види продукції	1990	1995	1998	2002	2003	2004	2005	2006	2006 до 1990, %
Телевізори	3774	315	92,8	159	413	443	651	431	11,4
Холодильники	903	562	390	583	788	850	953	980	108,5
Радіоприймачі	777	125	9,6	33,5	20,6	106	17,6	1,6	0,2
Пральні машини	788	212	138	232	251	345	322	208	26,4
Пилососи побутові	1073	285	132	83,4	66,4	53,3	37,5	9,2	0,9

Холодильники “Норд” донецького підприємства з виробництва холодильної техніки постачаються у 120 країн світу. В Йорданії (Аммані) збудовано його дочірнє підприємство плановою потужністю 4,5 тис. холодильників за рік. У Миколаєві фірма “КРИЕКО” розробила новий тип холодильників з корисним обсягом від 120 до 420 л.

Виробництво побутових швейних машин освоюють ВО “Київський радіозавод” та ВО “Львівприлад”. У перспективі обсяги цього виробництва можуть досягнути 200–250 тис. шт. за рік.

В Україні потрібно створювати виробництво нових сучасних кінескопів. Випуском нових видів телевізорів займається СП “Ніконд” (спільно з Литвою).

Радіоелектронна промисловість. До 1991 р. в Україні практично не вироблялися технічні засоби зв’язку. В результаті конверсії ВПК налагоджено виробництво багатьох видів продукції. Зокрема, на Дніпровському машинобудівному заводі почали випускати цифрові електронні АТС, які за якістю та економічністю не поступаються світовим аналогам. На Роменському заводі АТС, ВО “Моноліт” (Харків), Львівському заводі телеграфної апаратури випускають комутаційне обладнання для сільської місцевості та невеликих міст. Виробничі потужності Черкаського заводу телеграфної апаратури, заводу “Прожектор” (Малин), ВАТу “Завод Нева” (Хмельницький) дають змогу повністю забезпечити телефонну мережу України цифровими системами передачі. ВО “Оріон” (Тернопіль) виробляє засоби мобільного зв’язку для залізничного транспорту, КБ радіозв’язку і ВАТ “Мусон” (Севастополь) – засоби радіозв’язку для морського транспорту та глобальної морської системи безпеки.

КНВО “Електронмаш” (м. Київ) на базі процесорів Pentium почало випускати нові комп’ютери. Разом з СП “Магніт” (Канів) воно виробляє комп’ютерну техніку на базі процесорів Intel 386,486,D×4. Налагоджено також випуск вітчизняних електронних контрольно-касових апаратів (до 200

тис. за рік). Для потреб МВС України налагоджено випуск автоматизованих робочих місць з оформлення паспортів.

Виробництво медичної техніки. Рівень розвитку цієї галузі невисокий. Це стосується передусім якості та асортименту продукції. Медичне обладнання випускають 67 підприємств. Нині галузь переживає занепад. Особливо скрутне становище на ВО “Полярон”, Львівському заводі РЕМА, Київському радіозаводі, Київському заводі реле й автоматики, Ізюмському оптико-механічному заводі. Зменшилися обсяги виробництва Старосамбірського заводу “Екватор”, Харківського НВО “Турбоатом”.

У перспективі потрібно розширювати асортимент продукції машинобудування, інтенсифікувати процеси оновлення машинобудівної продукції і технічного переоснащення галузей промисловості. Треба створювати високоефективні машини та їх системи для всіх галузей і сфер господарства; розвивати нові машинобудівні галузі та виробництва; створювати нові види машин, устаткування, приладів і апаратів, роботів та магнітогідродинамічного генераторобудування, виробництво швидкісної електронно-обчислювальної техніки нових поколінь, електрофізичних і електротехнічних засобів обробки металу й матеріалів, виробництво систем зв'язку, нових засобів управління, автоматизації тощо.

Питання і завдання для самоконтролю

1. Визначіть роль машинобудівного комплексу в господарському розвитку України?
2. Якою є структура машинобудівного комплексу ?
3. Оцініть сучасне розміщення підприємств машинобудівного комплексу в Україні.
4. Проаналізуйте сучасний стан розвитку важкого машинобудування в Україні.
5. Охарактеризуйте сучасний стан розвитку транспортного машинобудування України.

6. Виявіть основні проблеми розвитку сільськогосподарського машинобудування в Україні.
7. Проаналізуйте сучасний стан розвитку радіоелектронної промисловості в Україні.

3.4. Хіміко-лісовий комплекс України

Хіміко-лісовий комплекс охоплює галузі промисловості, що продукують сировину й конструкційні матеріали. До них передусім належать хімічна і лісова промисловість, що забезпечує господарство мінеральними добривами, содою, фарбами, паливно-мастильними продуктами, пластмасами, синтетичними волокнами, пиломатеріалами, папером, целюлозою тощо. Особливістю комплексу є його здатність забезпечувати господарство продукцією з наперед визначеними властивостями, поліпшеної якості і в потрібній кількості. У промисловому комплексі України частка хімічної промисловості ще незначна (близько 7% вартості валової продукції). Виробництво основних видів продукції хімічної промисловості України характеризується даними таблиці 12.

Таблиця 12

Виробництво основних видів хімічної продукції

Види продукції	1985	1990	1995	1998	2002	2005	2006
Мінеральні добрива, млн. т	5,1	4,8	2,2	1,9	2,3	2,7	2,6
Хімічні засоби захисту рослин, тис. т	86,9	50,5	4,1	1,9	1,9	1,9	1,7
Сірчана кислота, млн. т	4,6	5,0	1,6	1,3	0,9	1,6	1,5
Сода кальцинована, млн. т	1,2	1,1	0,5	0,4	0,7	0,65	–
Сода каустична, тис. т	499,8	44,5	213,4	127,0	133	209	183
Хімічні волокна та нитки, тис. т	164,8	179,2	41,3	24,5	25,3	40,1	35,9
Пластмаси, тис. т	722	827	178	103,0	276	397	458
Шини, тис. шт.	9439	11203	5786	–	6610	7531	7093

Хімічна промисловість тривалий час залишалася поза полем зору українських фінансово-промислових груп (ФПГ). Якщо інша експортоорієнтована галузь – металургія – практично повністю перейшла у приватну власність ще на початку нового тисячоліття, то хімія до 2003 року, здебільшого, залишалася під контролем держави. Та й ті підприємства, які опинилися в руках великого українського капіталу, належали швидше «портфельним» ФПГ.

Зростання світового хімічного ринку почалося у 2003 році: ціна аміаку в чорноморських портах за рік підвищилася майже вдвічі – з \$100 до \$180 за тону, і вже того самого року хімічними заводами всерйоз зацікавився великий капітал.

Коли ж у 2004 році ціни азотних добрив зросли ще на \$50-60 за тону, хімія здобула інвестиційну привабливість (друге місце після металургії) [6, 16-19].

Хімічна промисловість, де функціонує понад 300 підприємств, належить до складних галузей. У структурі хімічної та нафтохімічної галузей виділяють такі підгалузі: гірничо-хімічну; основну хімію; хімію органічного синтезу; галузі з виробництва полімерних матеріалів; хімію тонкого органічного синтезу (лаки, фарби, фотохімічні товари); побутову хімію. Останнім часом відокремилася фармацевтична промисловість., яка тепер не належить до хімічної. Основу хімічної промисловості становлять видобуток сировини, виробництво мінеральних добрив і полімерних матеріалів.

Усе, що потрібно для виробництва міндобрив, – доступ до дешевого газу і близькість до ринку збуту. Саме ці причини зумовили появу в Україні хімічної промисловості. Заводи, збудовані за радянських часів, – Рівнеазот, Дніпроазот, «Азот» (Черкаси), «Азот» (Сєверодонецьк) – працювали переважно на аграрний сектор. Споживачами продукції хімзаводів були колгоспи й радгоспи України, а також російського Поволжя й Причорномор'я. Ще два підприємства – «Стирол» та Одеський припортовий завод – крім поставок на внутрішній ринок продавали міндобрива за кордон.

З цією метою за часів СРСР було збудовано аміакопровід Тольятті – Горлівка – Одеса, що з'єднав російські «Азот» (Березняки Пермської обл.) і Тольяттіазот з портом Південний, де й знаходиться ОПЗ. У 80-х хімічна продукція займала до 15% у структурі експорту українських підприємств, а виручка від її продажу була однією з основних статей доходу республіки.

З розпадом СРСР ситуація змінилася. Потреби вітчизняних аграріїв у міндобривах виявилися невисокими. Навіть останніми роками поставки на внутрішній ринок становили не більш ніж 30% обсягу виробленої хіміками продукції (з понад 3,6 млн. т карбаміду, який щороку виробляється в Україні, лише 100 тис. т продається всередині країни) [6, 16-19].

Численні міжгалузеві, внутрішньогалузеві й технологічні зв'язки, широкий асортимент продукції, використання великої кількості палива, енергії та води зумовлюють своєрідність територіальної організації хімічної промисловості. Сучасне розміщення галузі зумовлене також географічними, економічними і технічними чинниками.

Географія сировинних ресурсів, їх потужність, умови залягання істотно впливають на розміщення підприємств *гірничо-хімічної промисловості*. Зростання потреб у нафті й газі, що стали основною сировиною в галузі органічного синтезу та нафтохімічної промисловості, посилює вплив чинника сировинних ресурсів на розміщення виробництва. Щоправда, наявність розгалуженої мережі трубопроводів сприяє наближенню виробництва до районів споживання.

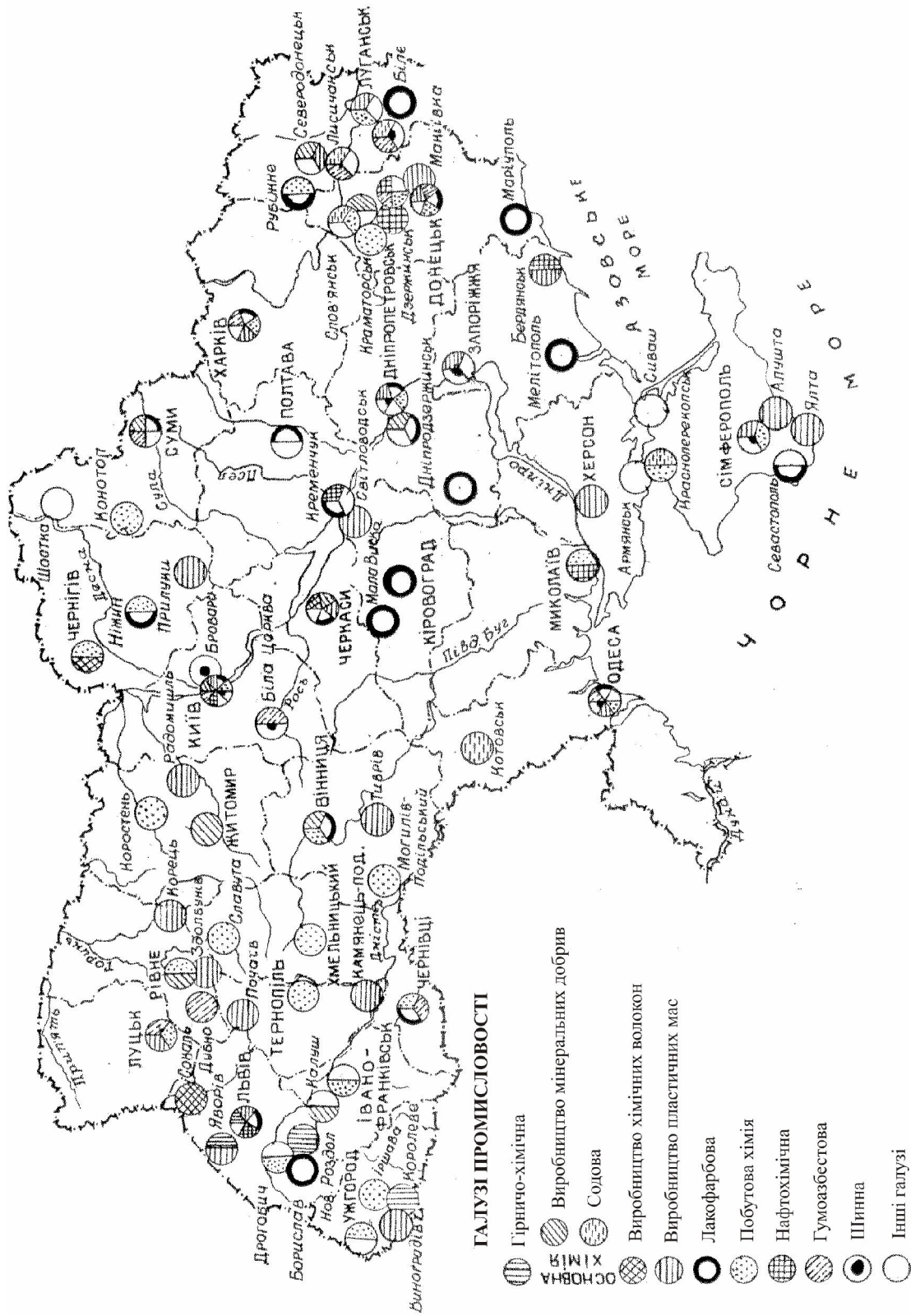

Рис. 13. Хімічна промисловість України

При обґрунтуванні розміщення конкретних хімічних виробництв ураховують і чинники, що впливають із структури витрат на одержання та споживання хімічної продукції: сировинний (частка сировини і матеріалів в 1 т готового продукту); енергетичний (витрати палива в умовних тоннах на 1 т готового продукту); водний (об'єми водоспоживання і стічних вод, які потребують очищення); трудовий (виділення виробництв з високими затратами живої праці на одиницю готової продукції); транспортний (для обґрунтування розміщення великотоннажних виробництв).

Дуже важливим чинником впливу на розміщення хімічних виробництв є утворення різних твердих, рідких і газоподібних відходів. Особливо багато відходів у гірничій хімії. Значення кожного чинника залежить від структури витрат на виробництво продукції в хімічній і нафтохімічній промисловостях.

Вирішальний вплив на основні чинники, що визначають вибір району розміщення хімічних виробництв, має науково-технічний прогрес. Істотно змінюється значення сировинного й енергетичного чинників. Поступово зменшується їх лімітний вплив. Впроваджуються безвідходні технології, автоматизація виробництва.

Хімічна промисловість належить до найбільш матеріаломістких. Характерною її ознакою є застосування допоміжних матеріалів. Частка матеріальних витрат у гірничо-хімічній промисловості становить 22,7%, у виробництві хімічних волокон – 59,0, синтетичних барвників – 62,6, пластмас і синтетичних смол – 72,2, лаків і фарб – 90,1, продукції основної хімії – 61,6%.

Сировинна база хімічної промисловості надзвичайно різноманітна (корисні копалини, сільськогосподарська сировина, вторинні продукти промислової переробки, синтетичні хімічні матеріали, повітря та вода). При обґрунтуванні вибору джерел сировини необхідно проводити їх економічний аналіз.

Україна має потужну сировинну базу для розвитку хімічної промисловості: унікальні родовища самородної сірки в Прикарпатті (Роздолі,

Язові, Яворові), значні родовища калійних солей (Калуш-Голинська і Стебницька групи), практично необмежені поклади кам'яної солі в Донбасі (Артемівську, Слов'янську), Закарпатті (Солотвині) і Прикарпатті (Болехові, Дрогобичі). Невичерпні запаси самоосадної солі в озерах і лиманах Причорномор'я та Криму. Особливо багатий на хлоридні солі натрію, магнію і бромю Сиваш.

Великі запаси каоліну, вогнетривких глин, вапняків, доломітів, графіту та інших нерудних копалин можуть сприяти розвитку багатьох хімічних і пов'язаних з ними виробництв.

Сировиною для хімічної промисловості України є також вугілля, продукти коксового виробництва, горючі гази й нафта. Завдяки розгалуженій системі трубопроводів підприємства органічної хімії наближаються до районів масового споживання їхньої продукції.

За останні роки вартість газу зросла – до \$179,5 за тис. куб. м на кордоні з Росією. За цей період жодна українська хімічна компанія не закрилася. Навпаки, підприємства нарощують обсяги виробництва і працюють з досить високою рентабельністю – 40-60%. На світовому ринку для хіміків склалася сприятлива кон'юнктура. Утім, навіть якщо світові ціни на карбамід і аміак (основну експортну продукцію хіміків) знизяться, українські хімічні підприємства залишаться прибутковими: за рахунок модернізації, впровадження нових технологій і переорієнтації виробництва.

До різкого подорожчання газу на початку 2006 року азотна хімія була однією з найуспішніших галузей української економіки. Вартість її продукції на світових ринках – карбаміду й аміаку (\$220-240 за т) – в кілька разів перевищувала ціну газу (\$50 за тис. куб. м на кордоні з Росією). Рентабельність виробництва у 2004 році перевищувала 200%: при виробництві тонни аміаку використовується приблизно 1-1,2 тис. куб. м газу, карбаміду – 0,6-0,7 т аміаку [11, 15-17].

У хімічній промисловості використовуються різні види енергії: електрична, теплова, механічна, світлова, штучний холод. Енергоносіями є

електричний струм, пара, гаряча вода, паливо, охолоджена вода, повітря, інертні гази. Хімічна промисловість належить до енергомістких. За енергомісткістю її продукції можна вирізнити три групи підгалузей.

Хімічна промисловість споживає багато води, яку використовують у технологічних процесах і для охолодження продуктів. За витратами води на 1 т готової продукції виробництва хімічної промисловості поділяють на три групи: неводомістке (до 50 м³), середньої водомісткості (50–100 м³), великої водомісткості (100–1000 м³). До останніх належать виробництво хімічних волокон, пластмас і синтетичних смол, синтетичного каучуку, деякі електрохімічні виробництва.

Експорт – основне джерело доходу вітчизняних хімічних компаній. Сєверодонецький “Азот” постачає за кордон 70% виробленої продукції, «Стирол» експортує близько 85% товару. Карбамід, приміром, на внутрішньому ринку практично не продається. Ринки збуту довелося шукати поза Україною. Зараз продукція хімпрому займає 8-10% у структурі вітчизняного експорту. Більш ніж 90% експортованої хімії – азотні добрива.

Зростанню експорту сприяла низька ціна сировини для хімічної промисловості – до 2004 року українські заводи платили за російський газ приблизно стільки само, скільки й російські підприємства – \$25-50 за тис. куб. м. Кризи світового ринку хімічної продукції в середині 90-х (коли ціни на аміак у світі знизилися з \$90 до \$50-60 за тону) українські виробники практично не помітили – Росія справно постачала газ за низькими цінами. У таких умовах найвигіднішим для хіміків видом діяльності було виробництво аміаку, а не добрив з високою доданою вартістю – карбаміду і селітри.

Однак у низької ціни сировини виявився й інший бік: керівники хімзаводів, розраховуючи на збереження тарифів, інвестували не в модернізацію виробництва, а в розширення наявних потужностей. Водночас закордонні конкуренти, яким газ обходився втричі дорожче, ще десятиліття тому замислилися над зниженням витрат і розпочали модернізацію обладнання. Багато європейських заводів увійшли до складу глобальних

корпорацій – власників газових свердловин або потужностей з переробки аміаку, таких як фінська Kemira, норвезькі Qatar або Yara [1, 16-19].

Наприкінці 2007-го аміак активно експортували тільки Одеський припортовий завод і концерн «Стирол» – дві компанії підключені до аміакопроводу «Гольятті – Горлівка – Одеса», що транспортує російський та український аміак у морський порт «Південний» (Одеська обл.). Використання аміакопроводу мінімізує транспортні витрати й підвищує рентабельність виробництва. Решта хімічних підприємств використовують тепер аміак, винятково, як напівпродукт для виробництва добрив [11, 15-17].

Лісопромисловий комплекс України інтенсивно формується в умовах малого заліснення та недостатніх запасів лісової сировини. Наявні площі й запаси лісу не відповідають природним потенційним можливостям території і різноманітним потребам господарства й населення в деревині та іншій лісовій продукції. Складовими частинами лісового комплексу України є лісогосподарський, деревообробний, целюлозно-паперовий та лісохімічний підкомплекси. В період економічної кризи в галузі відбулося значне зниження обсягів виробництва, проте за останні роки спостерігається їх зростання (табл. 13).

Таблиця 13

Виробництво основних видів продукції лісової, деревообробної і целюлозно-паперової промисловості по роках

Продукція	1990	1995	1998	2002	2005	2006
Пиломатеріали, млн. м ³	7,4	2,9	2,3	1,9	2,4	–
Клеєна фанера, тис. т	169,1	37,9	35,8	102,0	173,0	164
Картон, тис. т	542,8	206,5	188,0	389,0	–	–
Папір, тис. т	369,2	98,0	104,0	142,6	473,0	477,0
в тому числі:						
папір та картон для графічних робіт некрейдовані, тис. т	–	–	–	–	44,0	47,0
папір побутового та санітарно-гігієнічного призначення, тис. т	–	–	–	–	111,0	112,0
папір та картон спеціальні некрейдовані; папір сигаретний, не розрізаний за розмірами, тис. т	–	–	–	–	318	318
Целюлоза, тис. т	104,0	60,8	29,5	40,8	–	–

За даними Державного комітету земельних ресурсів, станом на початок 2007 року, землі лісового фонду займали 10,4 млн. га. Заліснення України становить близько 16%. Темпи приросту покритих лісом площ досить низькі.

Ліси України поділяють на дві групи. До першої групи, яка займає 48% загальної площі лісів, належать водоохоронні, захисні, санітарно-гігієнічні та оздоровчі ліси, а також заповідники, національні парки й інші спеціальні ліси. Деревину тут заготовляють тільки під час догляду, санітарних і лісовідновних робіт. Другу групу (52% площі лісів) складають ліси, що мають захисне й обмежене експлуатаційне значення. До лісогосподарського комплексу відносять також заготівлю грибів, дикорослих плодів і ягід, лікарських рослин, березового соку, меду тощо.

Повільні темпи розширення покритих лісом площ пояснюються недостатніми капіталовкладеннями в лісове господарство, радіоактивним забрудненням значної площі лісів. Внаслідок орієнтації в минулому на імпорт дешевої деревини різко знизився обсяг використання відходів деревообробної промисловості (50-60%). Лісовідтворення та щорічне впродовж 10-15 років розширення покритої лісом площі мають здійснюватись на 250-280 тис. га.

У деревообробній промисловості України 9 підгалузей, 223 підприємства (з них 196 промислових) з 141,7 тис. осіб працівників. Всього в Україні 350 підприємств, які випускають продукцію з деревини.

За рахунок власного виробництва Україна задовольняє близько 50% потреби в паперово-картонній продукції, а решту імпортує з Росії. Крім того, в Україні зовсім не виробляються або виробляються в надто малій кількості папір, попит на який у світі зростає: газетний, етикетковий, мішковий, офсетний, пергаментний та ін. Україна спеціалізувалася переважно на виробництві малотоннажних спеціальних видів паперу та картону.

Нині підприємства України виробляють до 150 видів продукції (папір для друку, письма, електротехнічний, фільтрувальний, меблевий, антикорозійний тощо).

Цінною сировиною для виробництва паперу є макулатура. Нині макулатуромісткість українського лісопромислового комплексу – одна з найбільших у Європі. Проте, крім макулатури у світі з цією метою використовують також солому хлібних злаків, конопель, льону й жита. Вихід біленої целюлози із соломи пшениці, зібраної з 1 га, удвічі вищий, ніж із соломи рису, ячменю та вівса. З волокнистих культур виробляють спеціальні сорти паперу – для цигарок, малювання та креслення, а також банкнот. В умовах України найкращими для цього є сорти конопель південних, які виведені Сумським інститутом луб'яних волокон. Вони практично не містять наркотичних речовин.

Регіональні особливості розміщення хіміко-лісового комплексу.

Хімічна промисловість найбільше розвинена в Донбасі, Придніпров'ї та Прикарпатті.

Продукцією *гірничо-хімічної промисловості* є калійні солі Калуша і Стебника, сірка Роздолу та Яворова, кам'яна сіль Артемівська і Слов'янська, вапняки Донецької області та АР Крим. Галузь сконцентрована переважно в Карпатському, Донецькому і Придніпровському економічних районах.

Основна хімічна промисловість виробляє соду, сірчану кислоту й мінеральні добрива. *Виробництво кальцинованої соди* зосереджене в районах залягання солей та вапняків у Слов'янську й Лисичанську, каустичної соди – в Слов'янську, Лисичанську і Красноперекопську. *Сірчано-кислотне виробництво* розміщене здебільшого в районах споживання сірчаної кислоти, що відзначається низькою транспортабельністю. Підприємства галузі тяжіють до основних районів і центрів хімічної промисловості. Вони розміщені разом з виробництвом фосфорних і азотних добрив у Костянтинівці, Сумах, Вінниці, Одесі, Горлівці, Дніпродзержинську й Лисичанську.

Виробництво мінеральних добрив (азотних, калійних, фосфорних і комбінованих гранульованих з домішками мікроелементів) є провідною галуззю хімічної промисловості України.

Фосфорні добрива виробляють з привізних апатитів Кольського півострова на Вінницькому й Костянтинівському хімічних заводах, Сумському ВО "Хімпром" та Одеському суперфосфатному заводі. Використовують також фосфорити Кролевецького (Сумська область), Ізюмського (Харківська) та Придністровських родовищ.

Азотно-тукова промисловість, що виникла поблизу коксохімічних підприємств, використовує коксовий газ для виробництва аміаку. Кардинальні зміни в географії цієї промисловості сталися внаслідок переходу на більш економічну сировину – природний газ. Розгалужена система газопроводів уможливила наближення її підприємств до районів споживання. Азотно-тукова промисловість України випускає азотні добрива: сульфат амонію, аміачну селітру, карбамід тощо. Основні центри їх виробництва – Дніпродзержинськ, Горлівка, Лисичанськ, Алчевськ, Северодонецьк, Запоріжжя, Черкаси, Рівне.

Виробництво калійних добрив зосереджене на Стебниківському "Полімінералі" (потужність до 100 тис. т сульфатів калію), Калуському концерні "Лукор", який виготовляє сульфатохлориди (80 тис. т), підприємстві "Сірка" (Розділ) – понад 100 тис. т хлориду калію, Вінницькому "Хімпромі", а також Костянтинівському хімічному заводі, який виробляє хлорид калію (10 тис. т).

В Україні виробництвом пестицидів, займаються 7 підприємств загальною потужністю 149 тис. т. Нині Україна випускає тільки хлорид міді, мідний купорос, ДНОК, оксихом, сірку.

Обсяги виробництва зменшуються внаслідок того, що наша продукція приблизно на 10% дорожча за імпорту. Для підприємств не вигідно освоювати виробництва нових видів хімічних засобів через неможливість їх реалізації споживачеві.

Хімія органічного синтезу. Нафтопереробна промисловість зосереджена в районах видобутку нафти, портових містах, в Донбасі, Придніпров'ї, Прикарпатті та центральній частині України. Це нафтопереробні підприємства Одеси, Херсона, Бердянська, Кременчука, Лисичанська, Запоріжжя, Вінниці, Дрогобича, Борислава, Надвірної та Львова. На потужностях цих підприємств за рік виробляють близько 4-5 млн. т бензину, 5-6 млн. т дизельного палива, 5-7 млн. т мазуту.

На базі нафтопереробки, виробництва сажі, переробки привізного синтетичного й натурального каучуку розвивається нафтохімічна промисловість.

Гумова промисловість виробляє тисячі найменувань продукції. Вона представлена Дніпропетровським шинним, Білоцерківським комбінатом шин та гумоазбестових виробів, Київським АТ "Київ-Гума", Київським і Сумським регенераторними заводами, підприємствами у Бердянську, Запоріжжі, Харкові, Одесі, Ніжині та інших містах. Сажу виробляють у Дашаві, Стаханові та Кременчуці.

Розміщення **полімерної промисловості** залежить від достатньої кількості вуглеводневої сировини, палива, електроенергії, води, а деяких підгалузей – від трудових ресурсів. Пластмаси виробляють на нафтохімічних комбінатах, азотно-тукових і хлорних заводах, а також у спеціалізованих цехах підприємств. Найбільшими виробниками синтетичних смол і пластмас є Донецьк (поліхлорвінілові смоли й пластмаси), Северодонецьк (склопластики та пластмасові вироби), Запоріжжя (кремнійорганічні сполуки, синтетичні смоли), Дніпродзержинськ і Первомайськ (полівініл і полістирол), а також Калуш, Одеса, Київ, Фастів, що стали центрами переробки синтетичних смол на пластмасові, плівкові та інші вироби.

Хімія тонкого органічного синтезу. Промисловість хімічних волокон характеризується високою матеріало-, енерго- і водомісткістю. Розрізняють хімічні волокна штучні, які виробляють з целюлози, й синтетичні, сировиною для яких є синтетичні смоли. Найбільші підприємства розміщені у Чернігові

(синтетичні волокна), Києві (Дарницького шовкового комбінату), Черкасах (штучний шовк), Сокалі (штучне волокно).

Коксохімічне виробництво зосереджене на 15 спеціалізованих підприємствах, на одному фенольному заводі здійснюється глибока переробка коксохімічної продукції. Асортимент готової продукції складається з коксу вологістю 6%, коксу сухого, коксу пекового, коксу металургійного, сульфату амонію, бензолу сирого, бензолу чистого, коксових горішків, коксу дрібного, сірчаної кислоти, сірки технічної, смоли кам'яновугільної, фталевого ангідриду та ін. На експорт ідуть пековий кокс, сульфат амонію, фталевий ангідрид, бензол.

Найбільші підприємства галузі – ВАТ “Авдіївський КХЗ”, Маріупольський КХЗ “Маркохім”, ВАТ “Запоріжжкокс”, АТ “Криворіжжкокс”.

Фармацевтична промисловість. У галузі працює близько 80 підприємств та організацій, які умовно ділять на 5 груп. До першої групи належать підприємства медичної промисловості, до складу якої входить хіміко-фармацевтична промисловість; до другої – мікробіологічної, яка випускає ферментні препарати, кормові добавки та антибіотики; до третьої – виробництво товарів медичного призначення (шприців тощо); до четвертої – виробництво медичного скла; до п'ятої – науково-дослідницькі організації.

Тільки близько 20-ти фармацевтичних підприємств випускають готову продукцію (понад 1000 найменувань). Головна причина відставання в розвитку галузі – нестача сировини, більше половини якої доводиться імпортувати. Є позитивні зрушення у виробництві медичних препаратів. Якщо, раніше в Україні щороку освоювали виробництво 4–5 нових медикаментів, то тепер подібний обсяг освоюють щомісяця. Використовуються переважно західні генерики, строк патентного захисту (7 років) яких закінчився. Новий патент коштує дорого. Наприклад, Харківська фірма “Здоров'я” за 1,5 року впровадила у виробництво 35 нових препаратів. Розробка одного нового засобу триває 10–12 років. В Україні виготовляють 1028 найменувань ліків (у 2005 році було тільки 420). Раніше українські

препарати виготовлялися на російських субстанціях, а сьогодні вигідніше купувати західні аналоги. Наші вчені працюють ще над 45 новими субстанціями. У перспективі планується покривати потреби в ліках за власний рахунок на 60–70% (це відповідає світовим стандартам). Для цього потрібно виробляти до 2,5 тис. найменувань ліків.

Лісогосподарський підкомплекс складається з двох підгалузей: лісового господарства та лісозаготівельної промисловості. Лісове господарство займається передусім лісовідтворенням, у тому числі розширенням площ лісів, поліпшенням їх видового складу, підвищенням продуктивності лісів та їх охороною.

Лісовим господарством займаються переважно лісництва, а лісозаготівлею – лісгоспзаги. Останні заготовляють ліс для лісопильної, фанерної, целюлозно-паперової, а також будівельної, гірничодобувної промисловості. Ліс в Україні заготовляють здебільшого в Івано-Франківській, Закарпатській, Волинській, Житомирській, Київській і Чернігівській областях. Обсяги лісозаготівлі в Україні щороку знижуються, через це деревина завозиться з-за кордону.

У лісопильному виробництві діють 60 підприємств, потужності яких коливаються в межах від 10 до 130 тис. м³. Частка підприємств потужністю до 25 тис. м³ становить 30%, до 50–51%, понад 50–19%. Найбільші підприємства в Закарпатській та Чернівецькій областях. Щороку вони переробляють 2-3 млн. м³ деревини. Головний недолік галузі – відсутність сучасного обладнання. Потужності підприємств не завантажені повністю. Обладнання з випуску пиломатеріалів використовується на 19,7%, паркету – 41,2%, тари з деревини – 10,4%.

Підприємства **деревообробного підкомплексу** розміщені у районах як лісозаготівлі, так і споживання деревини. Однією з найважливіших є *лісопильна галузь*, 80% підприємств якої зосереджені в Карпатському економічному районі. Найбільшими центрами лісопиляння в Україні є Брошнів, Рожнятів, Вигода, Надвірна в Івано-Франківській, Чернівці й

Берегомет у Чернівецькій, Сколе, Стрий і Турка у Львівській, Рахів і Свалява в Закарпатській, Костопіль і Сарни у Рівненській, Ковель та Камінь-Каширський у Волинській, Малин, Овруч і Коростень у Житомирській областях.

Фанерна промисловість зосереджена переважно у Львові, Києві, Чернівцях, Оржеві та Костополі. Україна дуже відстає від розвинених країн за виробництвом пиломатеріалів і фанери з розрахунку на душу населення.

Деревно-стружкові плити виробляються в Костополі, Сваляві, Брошневі, Києві і Тересві. Деревостружкові плити виробляють 13 підприємств потужністю 1100–1200 тис. м³. Потреба в цьому матеріалі становить 2400 тис. м³. Ця галузь відстає від потреб меблевої промисловості, тому значна кількість меблів ввозиться з інших країн. *Меблева промисловість* – одна з найпотужніших галузей деревообробки (у ній працюють до 50% від зайнятих у деревообробці). Найбільші меблеві підприємства в Києві, Харкові, Львові, Ужгороді, Мукачеві, Одесі, Луганську, Дніпропетровську, Донецьку, Івано-Франківську, Чернівцях та інших містах.

Надзвичайно поширене *виробництво будівельних матеріалів з дерева* (вікон, дверей, паркету, плінтусів), особливо в Карпатському, Волинському і Столичному економічних районах, а також у великих містах з привізної деревини.

Целюлозно-паперова промисловість в Україні розвинена недостатньо, звідси дефіцит паперу й картону. Виробництво їх зосереджене на Жидачівському целюлозно-паперовому комбінаті (Львівська область), на Рахівській картонній фабриці (Закарпатська область), Херсонському целюлозному заводі, паперовій фабриці в Понінці (Хмельницька область) і Малині (Житомирська область). Целюлозу виробляє Ізмаїльський комбінат в Одеській області.

Лісохімічний підкомплекс об'єднує підприємства, що виробляють деревне вугілля, оцтову кислоту, каніфоль, скипидар, ефірну олію, формалін,

карбамід, метиловий спирт, кормові дріжджі. Основними центрами лісохімії є Великий Бичків, Перечин, Свалява (Закарпатська область), Коростень (Житомирська область), Київ та ін.

Підприємства целюлозно-паперової промисловості України поділяються на три групи: целюлозно-паперові комбінати, підприємства, які виготовляють картон та папір з привізної сировини, та переробні фабрики. Три вітчизняні ЦПК виробляють 104 тис. т сульфатної целюлози, а також близько 100 тис. т масових видів паперу.

Меблева промисловість має випускати продукцію, яка б відповідала сучасним вимогам споживача. В Україні для цього є достатній потенціал. Ще за часів Радянського Союзу випускалося цієї продукції на душу населення на рівні республік Балтії. Частка України в експорті становила 25%. Сьогодні спостерігається занепад виробництва, витіснення нашої продукції з внутрішнього ринку імпортною (приблизно на 30%).

У лісохімічній промисловості передбачається виробництво нових матеріалів на Макіївському заводі – ДВП для меблевої промисловості, в м. Надвірна – декоративного пластику (для меблевої й автомобільної промисловості), а також будівництво солом'яно-картонажного заводу в містечку Смоліно Кіровоградської області, підприємства з виробництва товарної підбіленої соломкової целюлози в Миколаївській області, комбінату з виробництва підбіленої целюлози потужністю 200 тис. т за рік, вибіленої хімікотермомеханічної маси (150 тис. т за рік), паперу для друкування (200 тис. т) в Кролевецькому районі Сумської області. Спорудження останнього підприємства дало б змогу повністю вирішити проблему з виробництва паперу в Україні.

Проблеми і перспективи розвитку хіміко-лісового комплексу України.

Хімічна промисловість є одним з найбільших забруднювачів навколишнього середовища, але водночас це єдина галузь, яка займається

утилізацією виробничих відходів. Впровадження прогресивних хімічних технологій, що дають змогу звести до мінімуму промислові відходи, максимальне очищення стічних вод і викидів в атмосферу, сприятимуть оздоровленню місць надмірної концентрації хімічних підприємств, а також забезпечать лімітний вплив природних чинників на розміщення об'єктів хімічної промисловості в регіонах з порівняно високим рівнем заселення.

Хімічна промисловість України потребує докорінної реконструкції, яка передбачає насамперед закриття неконкурентоспроможних підприємств, налагодження виробництва сировини, необхідної для внутрішнього споживання.

Очікується часткова перебудова коксохімічної промисловості – реконструкція установок газифікації вугілля для виробництва хімічної продукції (на Баглійському коксохімічному заводі, м. Дніпродзержинськ); реконструкція коксохімічного виробництва зі створення потужностей для випуску метанолу й етилену в м. Авдіївці (нині газ спалюється).

Складною є ситуація у виробництві калійних добрив. Для його відродження розроблено спеціальну програму, за якою рівень виробництва калійних добрив необхідно довести до 1,5 млн. т за рік. Програма передбачає реконструкцію галузі, впровадження нових технологій, збільшення видобутку руди до 2,8 млн. т, що дасть змогу отримати понад 150 тис. т оксидів калію за рік (на Калуському та Стебниківському родовищах). Планується пошук нових запасів.

Продукція хіміків перебуває у своєрідній ціновій вилиці: між мінливими світовими цінами на карбамід та аміак і ціною на сировину, яка щороку зростає. Можливість для цінових маневрів – продаж аміаку або його переробка на вигідніші карбамід і аміачну селітру. В 2006-2007 роках виробники переорієнтувалися з продажу аміаку на виробництво і продаж карбаміду й аміачної селітри, оскільки нині на світовому ринку – надлишок аміаку і така ситуація триватиме, щонайменше, до 2012 року.

Вітчизняні хімічні компанії вирішують проблему дорогого газу, знижуючи енергоспоживання й переходячи на виробництво нової для українських хіміків продукції. Хіміки зараз вкладають великі кошти в модернізацію виробництва.

У квітні 2007р. “Стирол” завершив реконструкцію одного з аміачних агрегатів. Тепер для виробництва однієї тонни аміаку концерну необхідно 1020 кубометрів газу (до модернізації – 1230 куб. м). На Одеському припортовому заводі витратний коефіцієнт аміаку – близько 1000 куб. м на тонну добрива. Найнижче споживання газу на Рівнеазоті – 950 кубометрів. Середній показник по галузі становить 1120 куб. м на тонну аміаку.

Сєверодонецький “Азот” планує збільшити обсяги виробництва непрофільної продукції. Стратегія “Азоту” – поступова відмова від товару, що залежить від вартості газу. У плани підприємства входить збільшення обсягів виробництва, наприклад, оцтової й адипінової кислот. Розглядається можливість виробництва біоетанолу і поліетилену.

Концерн «Стирол» зайнявся диверсифікацією виробництва задовго до підвищення вартості газу: компанія випускає полістирол, пластиковий посуд, фармацевтичні препарати. Виробництво непрофільної продукції приносить 30% чистого доходу концерну.

Черкаський “Азот” випускає капролактам (застосовується у виробництві автомобільних шин).

Підвищення цін на газ власники хімічних підприємств використовують на власну користь, лобіюючи пільги для галузі.

Світові ціни на карбамід залишатимуться стабільними ще, щонайменше, два роки. Врожайність посівних площ у всьому світі знижується, аграрії використовують дедалі більше добрив. Карбамід – одне з найвигідніших і найпопулярніших азотних мінеральних добрив у світі. При цьому існує логістична проблема: доставити добриво з однієї частини планети в іншу досить складно, а тому карбамід зазвичай продають локально. Українські виробники застоприли місце у Середземномор’ї [11, 15-17].

Є щонайменше чотири варіанти мінімізації втрат від подорожчання газу:

1. Відмова від виробництва аміаку й перехід на випуск продукції з високою доданою вартістю, тим більше що ціна на дорогі міндобрива на світовому ринку все ще зростає. Як мінімум можна відмовитися від виробництва надлишкового, тобто товарного, аміаку, щоб підтримати рентабельність і вартість бізнесу. Приміром, у собівартості виробництва карбаміду витрати на газ удвічі менші, ніж у виробництві аміаку. Такий сценарій можуть спробувати реалізувати «Стирол» або Одеський припортовий, які мають доступ до аміакопроводу Тольятті – Одеса. Однак для Дніпроазоту або Сєвєродонецького “Азоту” перехід на випуск дорогих добрив може бути не вигідним через високу вартість транспортування імпортного аміаку.

2. Переорієнтація виробництва на випуск суміжних продуктів. Наприклад, Черкаський “Азот” найменше залежить від цін на газ: компанія крім міндобрив випускає капролактам (30% усього продажу заводу) – сировину для виробництва штучних волокон. А керівництво Сєвєродонецького “Азоту” не раз заявляло про бажання запустити виробництво поліетилену.

3. Продаж вітчизняних хімічних підприємств інвесторам, здатним модернізувати виробництво. Але глобальні гравці хімічного ринку навряд чи зацікавляться українськими хімзаводами: інтегрувати вітчизняний завод у глобальну структуру виробництва й продажу складно. Водночас покупцями можуть бути або міжнародні трейдери, або компанії, що мають доступ до газової труби. І хоча готовність трейдерів купувати хімзаводи сумнівів не викликає, розраховувати на позахмарні суми від продажу енергозатратних заводів державі не варто.

4. Лобіювання державної програми підтримки галузі, яка дозволила б власникам заводів зберегти свої прибутки [6, 16-19].

Останнім часом відбувається процес старіння виробничих потужностей, практично не проводяться роботи з нового будівництва та реконструкції. Основні виробничі фонди зношені на 65-70%. Тому модернізація підприємств має стати головною турботою їх власників.

Низький рівень технологій не дає змоги виробляти продукцію, яка б відповідала світовим стандартам, адже більшість підприємств України побудовані більше ніж 50 років тому. Нині розпочато поступову модернізацію виробництв. Сьогодні в Україні працюють 51 паперова та 17 картонних машин. Вітчизняним стандартам відповідають тільки три з них. Після реконструкції можуть бути введені в дію ще 8 на Малинській, Коломийській паперових фабриках, Понінківській КПФ, Жидачівському та Херсонському ЦПК. Інші будуть реконструйовані пізніше. Для розв'язання проблем галузі передбачається також будівництво ще 3 підприємств з виробництва газетного, мішкового паперу та гофрованого картону.

Перспективи розвитку лісового комплексу пов'язані передусім із зменшенням використання ділової деревини в окремих галузях господарства, поглибленням комплексної переробки деревини, розширенням використання її заміників. Збільшення виробництва паперу, картону, деревостружкових плит, меблів матиме велике соціальне значення. Одним з найважливіших джерел сировини для виробництва паперу є макулатура, організація збору якої вимагає істотного посилення.

Питання і завдання для самоконтролю знань

1. Проаналізуйте структуру та сучасний стан розвитку хімічної промисловості України.
2. Охарактеризуйте передумови розвитку та розміщення хімічної промисловості України.
3. Дослідіть вплив хімічної промисловості на формування та розвиток промислових районів.

4. Охарактеризуйте сучасний стан та регіональні особливості розміщення окремих галузей хімічної промисловості.
5. Визначте основні завдання розвитку хімічної промисловості України.
6. Проаналізуйте проблеми та шляхи вдосконалення розвитку хімічної промисловості України.
7. Охарактеризуйте передумови розвитку та розміщення лісопромислового комплексу України.
8. Дайте оцінку сучасного стану та регіональним особливостям розміщення окремих галузей лісопромислового комплексу України.
9. Визначте основні завдання розвитку лісопромислового комплексу України.
10. Проаналізуйте проблеми та шляхи вдосконалення розвитку лісопромислового комплексу України.

3.5. Будівельний комплекс

Будівельний комплекс складається з таких основних блоків: виробництво будівельних матеріалів, власне будівництво, будівельне машинобудування, проектно-конструкторські й дослідні роботи в галузі будівництва. Частка будівельного комплексу в господарстві досить значна. В Україні ВВП тільки будівництва становить 8%. Комплекс охоплює майже 10% усіх зайнятих у господарстві, в т.ч. 6% – у будівництві.

Будівельний комплекс тісно пов'язаний з усіма галузями господарства. За його участю створюється більшість основних виробничих і невиробничих фондів. Разом з тим, комплекс є споживачем продукції багатьох галузей. У будівництві використовується 10% продукції машинобудування, 20% прокату чорних металів, 40% лісоматеріалів. Воно споживає вироби хімічної промисловості (лаки, фарби, пластмаси). Для виробництва будівельних матеріалів потрібна велика кількість палива й води. Будівельні матеріали, конструкції є важливою складовою частиною вантажообігу транспорту.

Транспортні витрати в собівартості будівництва становлять біля 25%. [37; 184].

Будівництво – головна ланка комплексу. Будівельна галузь є однією з найважливіших галузей народного господарства, від якої залежить ефективність функціонування всієї системи господарювання в країні. Важливість цієї галузі для економіки будь-якої країни можна пояснити наступним чином: капітальне будівництво, напевне, як ніяка інша галузь економіки, створює велику кількість робочих місць і споживає продукцію багатьох галузей народного господарства. Економічний ефект від розвитку цієї галузі полягає у мультиплікаційному ефекті коштів, вкладених у будівництво. Адже з розвитком будівельної галузі будуть розвиватися: виробництво будівельних матеріалів і відповідного обладнання, машинобудівна галузь, металургія і металообробка, нафтохімія, виробництво скла, деревообробна і фарфоро-фаянсова промисловість, транспорт, енергетика тощо. І, вочевидь, як ніяка інша галузь економіки, будівництво сприяє розвитку підприємств малого бізнесу, особливо того, який спеціалізується на оздоблювальних і ремонтних роботах, на виробництві та встановленні вбудованих меблів і т. ін.

Отже, ріст будівельної галузі неминуче викликає економічний ріст у країні і виникнення необхідних умов для розв'язання багатьох соціальних проблем. Тут створюються основні фонди господарства.

Від інших галузей будівництво відрізняється своєю продукцією (будівлі), яка є нерухомою, великогабаритною.

За призначенням будівництво поділяють на промислове (заводи, фабрики), гідротехнічне (ГЕС, водосховища, канали), енергетичне (електростанції, електромережі), транспортне (автомобільні, залізничні шляхи, аеропорти, трубопроводи), сільське (спорудження тваринних приміщень, елеваторів).

Проектно-конструкторські роботи в будівництві – важлива складова комплексу. Проектування зосереджене у великих індустріальних центрах, які

мають розвинену мережу науково-дослідних і вищих навчальних закладів, значний контингент будівельників-фахівців. Такими центрами є Київ, Харків, Донецьк, Луганськ, Дніпропетровськ, Одеса, Львів [37; 184].

Стан промислового будівництва та перспективи його розвитку обумовлені загальним станом економіки України.

У даний час і в найближчій перспективі (10-15 років) будівництво нових виробничих об'єктів буде вестися в незначних обсягах. Основними напрямками і пріоритетами структурної реорганізації промислового будівництва буде розширення, реконструкція, перепрофілювання і технічне переоснащення існуючих промислових об'єктів. Обсяг бюджетних інвестицій у капітальне будівництво різко зменшився.

Зберігається тенденція скорочення обсягів будівництва житла державними підприємствами та організаціями. В цілому по Україні їх питома вага становить 16,7 % [30; 27-28].

Досить складна ситуація спостерігається у незавершеному будівництві. Більше двох третин будов та окремих об'єктів незавершеного будівництва тимчасово припинені або законсервовані.

Близько половини тимчасово припинених або законсервованих будов та об'єктів мають досить високий рівень будівельної готовності, а в деяких випадках будівництво припинено на майже закінчених будовах та об'єктах.

Отже, виходячи з вищенаведених даних щодо стану будівельної галузі, можна окреслити коло наступних проблем:

- відсутність джерел фінансування будівництва (значне скорочення обсягів державних централізованих капітальних вкладень, зменшення інвестиційних можливостей домінуючої частини суб'єктів господарювання, зубожіння значної кількості людей).
- високий ступінь зносу основних фондів, їх занедбаність через відсутність інвестиційного попиту.
- практична ліквідація великих будівельних підрозділів, здатних виконувати багатомільйонні проекти (неможливість конкурувати з

такими крупними структурами, як французькі компанії “DUMES GTM” чи “BOUYGUES”).

- недосконала система ціноутворення.
- бюрократичні перешкоди на шляху реалізації інвестиційних проектів.
- відсутність рівних правових умов діяльності всім учасникам інвестиційного процесу.
- недосконала система механізмів нормативно-правового регулювання економічних, соціальних і правових відносин у житловій сфері (наприклад, законодавчо врегульованого механізму майнової відповідальності за порушення умов договору підряду).

Але першочерговою проблемою, яка постає перед будівельною галуззю на даному етапі, є питання створення сприятливого інвестиційного клімату в Україні, реальних фінансово-кредитних механізмів для стимулювання промислового та житлового будівництва з метою підвищення конкурентоздатності галузі, через те, що ринкові умови господарювання вимагають формування нових засад взаємовідносин учасників інвестиційного процесу у капітальному будівництві.

Промисловість будівельних матеріалів – комплекс галузей у складі важкої промисловості, які виготовляють матеріали, деталі й конструкції для всіх видів будівництва. До неї належать галузі: цементна, азбестоцементних виробів, збірних залізобетонних і бетонних конструкцій та виробів, стінових матеріалів, будівельної кераміки, будівельних матеріалів та виробів з полімерної сировини, нерудних будівельних матеріалів, пористих заповнювачів та ін.

За економічним призначенням продукція промисловості будівельних матеріалів належить до виробництва засобів виробництва (група А) і є основною частиною матеріально-технічної бази будівництва, забезпечує зростання обсягів капітального будівництва та його технічний прогрес на основі впровадження ефективних матеріалів і конструкцій. Ця промисловість має велике значення для індустріалізації будівництва, зниження його

вартості, економії металу і деревини, підвищення ефективності капітальних вкладень у народне господарство. Розвиток промисловості будівельних матеріалів в Україні пов'язаний з наявністю будівельної сировини.

Україна багата на природну будівельну сировину: вогнетривкі глини, каоліни, кварцити, будівельний камінь тощо. Галузь виробляє матеріали, деталі й конструкції для всіх видів будівництва. Основна її продукція – стінові (цегла, бетонні й гіпсобетонні панелі, шлакоблоки), в'язучі (цемент, вапно, будівельний гіпс), покрівельні (черепиця, шифер, толь, руберойд), оздоблювальні, облицювальні, ізоляційні матеріали, будівельне скло, збірний залізобетон і бетон, покрівельна кераміка і фаянс, санітарно-технічні вироби тощо.

Сучасне будівництво використовує багато будівельних матеріалів, які виробляє хімічна промисловість, – пластмаси, смоли, клейкі речовини, лінолеум, полістиролові й кумаринові плити та ін. Для їх виробництва використовують шлаки металургійних заводів та електростанцій, з яких виробляють цемент, шлакоблоки, ситал, шлаковату, легкі наповнювачі для бетонних та залізобетонних виробів. У будівництві застосовують деталі з литого каменю, мінеральну вату, яку виробляють з розплавленого базальту, та нові види продукції деревообробної промисловості – деревно-стружкові плити, клеєну фанеру тощо.

Промисловість будівельних матеріалів розвивається під впливом двох чинників – сировинного і споживчого, тому розміщення її залежить від переважання хоча б одного з них. Залежно від потреб будівництва і стадій технологічного процесу виділяють підприємства і виробництва, що орієнтуються на сировинні райони, наприклад, видобуток і первинна обробка сировини (піску, гравію, щебеню, бутового каменю тощо), виробництво в'язучих (цементу, вапна, гіпсу) і стінових матеріалів, а також ті, що тяжіють до споживача (виробництво залізобетонних конструкцій, шиферу, будівельного і віконного скла тощо).

Найбільші центри промисловості будівельних матеріалів – Київ, Харків, Одеса, Дніпропетровськ, Кривий Ріг, Запоріжжя, Донецьк, Маріуполь.

Комплексоутворюючі функції промисловості будівельних матеріалів незначні через слабкий зв'язок її з іншими галузями виробництва щодо сировини і збуту готової продукції. У господарському комплексі економічного району вона виконує роль обслуговуючої галузі, тому сконцентрована здебільшого у великих містах. Так, у Києві є майже 40 заводів з виробництва будівельних матеріалів.

Вітчизняні забудовники змушені імпортувати від 50 до 80% будматеріалів, і це суттєво позначається на собівартості українських новобудов. Провідні гравці ринку аби відмовитись від дорогого та неякісного імпорту, відкривають нові виробничі потужності.

Промисловість будівельних матеріалів відзначається складністю галузевої структури. Найважливішими підгалузями є виробництво стінових, рулонних покрівельних і гідроізоляційних матеріалів, азбесто-цементних труб і шиферу, видобуток і переробка нерудних будівельних матеріалів, цементна промисловість, виробництво будівельної кераміки. На них припадає понад 80% усієї продукції і майже 90% зайнятих у будівельній промисловості.

Цементна промисловість. Цемент використовують як основний в'язучий матеріал у виробництві бетону, залізобетону та шлакоблоків. Перший цементний завод споруджено в 1896 р. в Донбасі (Амвросіївка). У 1913 р. в Україні працювало 12 цементних заводів, які виробляли 269 тис. т цементу. У 2006 р. виробництво цементу становило 13,7 млн. т (табл. 38). Цементні заводи розміщені у районах видобутку сировини. На виробництво 1 т клінкеру (напівфабрикату цементу) потрібно 1,5 т карбонатних порід (мергелю, доломіту, вапняків, крейди) і майже 0,5 т глини. У Донбасі залягають високоякісні карбонатні породи, тому тут споруджено найбільші цементні підприємства України – Амвросіївський цементний комбінат (до

нього належать п'ять заводів і чотири кар'єри), Краматорський, Єнакіївський. За виробництвом цементу на першому місці в Україні знаходиться Донецька область, потім Дніпропетровська й Харківська (Балаклія). Найбільші цементні заводи в Кривому Розі, Дніпродзержинську й Дніпропетровську. Вони виробляють портланд-цемент і шлакопортланд-цемент, використовуючи для виробництва останнього шлаки металургійних заводів.

Цементні заводи в західних областях виробляють третину цементу України. Найбільші з них у Львівській (Миколаїв), Рівненській (Здолбунів), Івано-Франківській (Ямниця) та Хмельницькій (Кам'янець-Подільський) областях. Порівняно менше цементу виробляється на півдні країни, хоча тут є високоякісна сировина. На території південних областей працюють Бахчисарайський (АР Крим), Ольшанський (Миколаївська область), Одеський та інші заводи.

Таблиця 14

Виробництво найважливіших видів будівельних матеріалів в Україні
по роках [43; 120]

Продукція	1980	1990	1995	1998	2002	2006
Цемент, млн. т	21,6	22,7	7,6	5,6	7,2	13,7
Вапно, млн. т	1,8	2,0	0,7	0,6	0,5	5,4
Гіпс, тис. т	881	1014	130	68,4	207	376
Азбесто-цементні труби і муфти, тис. км ум. труб	11,8	16,5	1,8	1,0	1,0	2,0
Стінові матеріали, млн. шт. ум. цеглин	13100	15936	6117	3318	2916	2100
М'яка покрівля, млн. м ²	294	282	65,3	54,7	37,3	35,0
Скло віконне, млн. м ²	39,9	52,3	22,9	16,8	23,2	8,7
Збірні залізобетонні конструкції, тис. м ²	20117	23310	5630	2496	2064	3700

На території України утворилися чотири великі зони виробництва цементу: південно-східна (Донецька область), північно-східна (Харківська

область), центральна (Дніпропетровська) та західна (Рівненська, Івано-Франківська, Львівська та Хмельницька області). Для цементної промисловості України характерна значна концентрація виробництва. В середньому одне підприємство (їх в Україні 15) може виробляти 1,3 млн. т цементу за рік.

Значна частина цементу витрачається на виробництво покрівельного шиферу. Шиферні заводи розміщені у місцях споживання готової продукції. Вони працюють на привізній сировині (азбест надходить з Уралу, а цемент – з найближчих цементних заводів). Найбільше шиферу в Україні виробляють Балаклійський і Здолбунівський цементно-шиферні комбінати. Особлива увага приділяється виробництву азбесто-цементних листів, плоских шиферних конструкцій і рельєфних листів.

Цемент завозять у Сумську, Чернігівську, Київську, Херсонську й Черкаську області, хоча на їх території є багато цементної сировини. Є умови для виробництва високомарочного портланд-цементу в Житомирській (Овруч), Тернопільській (Монастириськ), Херсонській (Туркули), Чернівецькій (Заставна), Сумській (Середина-Буда), Харківській (Куп'янськ) областях, нефелінового цементу – в Донецькій, алунітового – в Закарпатській, глиноземно-феритового – у Львівській областях, магнезіального – в АР Крим.

Виробництво збірного залізобетону та залізобетонних конструкцій. Основна продукція цієї галузі – залізобетонні конструкції для промислового, цивільного, гідротехнічного, шляхового та інших видів будівництва (виробництво стінових матеріалів, блоків для фундаментів будинків, міжповерхових перекриттів, архітектурних деталей, несучих арок, цехів, залізобетонних паль, мостових балок тощо).

Основними чинниками розміщення підприємств галузі є територіальне зосередження виробництва, наявність будівельної мінеральної сировини, трудових ресурсів, транспортних комунікацій. Виробничі галузі тяжіють до

великих промислових центрів і вузлів, населених пунктів із значним обсягом житлового і цивільного будівництва.

У країні діють 25 виробничих об'єднань з виготовлення комплектів збірних залізобетонних конструкцій і деталей, основними з яких є Харківське, Львівське, Криворізьке, Луганське, Сумське.

Підприємства, що виробляють збірний залізобетон для гідротехнічного будівництва, є в Каховці (Херсонська область), Новомосковську (Дніпропетровська область), Арцизі (Одеська область). Збірні залізобетонні конструкції для мостів та шляхового будівництва виготовляють у Києві, Вінниці, Житомирі, Львові; залізобетонні опори та інші конструкції для спорудження ліній електропередач і зв'язку – у Світловодську (Кіровоградська область), Тернополі, Білій Церкві (Київська область), Мерефі (Харківська область). Домобудівні комбінати, які є в усіх областях країни, найпотужніші – у Києві, Донецьку, Луганську, Запоріжжі, Одесі. Основні підприємства великопанельного та об'ємно-блокового домобудування в Київській, Харківській, Полтавській, Херсонській, Дніпропетровській, Запорізькій; підприємства для виробництва сталевих конструкцій – у Донецькій, Дніпропетровській, Луганській, Запорізькій, Житомирській, Львівській областях; виробництво алюмінієвих будівельних конструкцій – переважно на Броварському заводі (Київська область).

Виробництво будівельної цегли – одне з найстаріших у промисловості будівельних матеріалів. Його підгалуззями є виробництва глиняної та силікатної цегли. Сировина для них є майже скрізь, тож їх розміщення зорієнтоване на споживача, оскільки перевезення цегли на далекі відстані економічно не вигідне.

Сьогодні в цегельній промисловості важку ручну працю замінили механізми, а виробництво стало цілорічним. У високопродуктивних кільцевих тунельних печах глиняну цеглу випалюють протягом 18–36 год. Її виробництво дуже матеріаломістке: на 1000 цеглин потрібно 2,5 м³ глини. Виробляють глиняну цеглу звичайну, порожнисту й пористу.

З кварцового піску з домішками вапна (на 1000 шт. цегли потрібно 2,5 м³ піску та 0,1 – 0,2 м³ вапна) виготовляють силікатну цеглу. Її виробництво менш трудомістке, ніж глиняної, і на 30% дешевша.

Найбільшими виробниками будівельної цегли є Київ, Харків, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Бахмут, Слов'янськ, Чернігів, Львів, Івано-Франківськ. Багато цегельних заводів споруджено в сільській місцевості.

Промисловість нерудних матеріалів в Україні існує давно. Безпосередньо у будівництві використовують природний стіновий (туф, вапняки) і будівельний камінь (міцні осадові, магматичні та метаморфічні породи). Інші породи є сировиною для виробництва цементу, цегли, черепиці, скла, легких наповнювачів бетонів, в'язучих та інших будівельних матеріалів.

Потреби будівництва в Україні повністю забезпечуються власними мінеральними ресурсами. За кордоном користуються попитом цементна і скляна мінеральна сировина та будівельний камінь. Граніти, габро, лабрадорити вивозяться у країни близького та далекого зарубіжжя. В Україні є значні ресурси в'язучої мінеральної та цегельно-черепичної мінеральної сировини.

Для виробництва будівельних матеріалів дедалі ширше використовують вторинні мінеральні відходи промисловості – розкриті породи родовищ, продукти збагачення руд та вугілля тощо.

Родовища піску й бутового каменю є майже в усіх областях України, а особливо Житомирській, Вінницькій, Запорізькій, Кіровоградській та Закарпатській. Підприємства з видобутку й переробки бутового каменю, сипких будівельних матеріалів розміщені в районах видобутку.

Україна славиться запасами граніту, лабрадориту, мармуру й мармуроподібних вапняків, які використовуються для будівництва доріг, набережних, облицювання станцій метро, підземних переходів, фундаментів і стін будинків, як важкий наповнювач для бетону, виготовлення пам'ятників, розподільних щитів (мармур) і сувенірів. Найбільше видобувають бутового

каменю, лабрадориту, габро, червоного й сірого граніту в Коростишівському, Овруцькому, Черняхівському, Малинському, Володарсько-Волинському, Коростенському районах, мармуру – в дослідно-промислових розробках Радомишльського району Житомирської області. Проте обсяг видобутку природного каменю порівняно невеликий.

Сучасне будівництво потребує різних за якістю і властивостями бетонів. Для виробництва легких пористих бетонів, з яких виготовляють стінові панелі житлових будинків, необхідні легкі наповнювачі (керамзит, термозит, сипкий перліт тощо), яких у природі немає. Керамзит – це штучний пористий матеріал, котрий виробляють з легкоплавких глинистих порід, які є в багатьох місцях України – біля Харкова, Полтави, Сум, Одеси, Кривого Рогу, Житомира, Могилева-Подільського та ін. Виробництво термозиту, який виготовляють з доменних шлаків розміщене в центрах чорної металургії. Пористий перліт виробляють з природної сировини – перліту, який залягає в Закарпатті.

У південних районах України виробляють черепашник, який має добрі тепло- та звукоізоляційні властивості, легко обробляється, дешевий.

Виробництво будівельної кераміки об'єднує низку підприємств, що випускають плитку фасадну керамічну, для підлоги, облицювальну глазуровану, санітарно-будівельну кислотостійку кераміку, каналізаційні й дренажні труби. Будівельну кераміку виробляють з тугоплавкої або вогнетривкої глини з домішками каоліну, кварцового піску, пегматиту (котрі поширені у різних областях України, особливо в межах Українського кристалічного щита), оксидів окремих кольорових металів та інших мінеральних або органічних сполук.

Виробництво будівельної кераміки почало розвиватися в Україні ще наприкінці XIX ст., коли було споруджено Харківський керамічний завод, два заводи керамічної плитки у Слов'янську й Часовому Ярі та завод санітарно-будівельного фаянсу в Славуті. Тепер це сучасні механізовані

підприємства. Працюють також керамічні заводи в Києві, Львові, Артемівську, облицювальної плитки і керамічних труб – у Харкові.

Виробництво керамічної глазурованої плитки зосереджене в Слов'янську (Донецька область), Харкові та Львові, а метлахської – в Харкові та Артемівську (Донецька область). Є можливості для розвитку цього виробництва у Вінницькій та Житомирській областях з використанням місцевих каолінів; у Закарпатській, Хмельницькій і Кіровоградській на базі з тугоплавких і вогнетривких глин; у південних областях – вогнетривких і тугоплавких глин Причорномор'я та Приазов'я.

Подальший розвиток галузі має бути спрямований на зростання обсягу та якості продукції для промислового й житлово-комунального будівництва (великорозмірної стінової кераміки, плиток широкої кольорової гами, легкого керамзиту, труб великого діаметра та ін.).

Виробництво будівельного фаянсу й фарфору. Будівельний фарфор і фаянс виробляють у Славуті (Хмельницька область) на комбінаті “Будфаянс”, електроізоляційні вироби для електроенергетики – в Первомайську (Житомирська область), електроізоляційні вироби для електро- та радіотехнічної промисловості (Слов'янськ). У Донецькій області виробляють будівельний фаянс, у Запоріжжі високовольтні ізолятори для ЛЕП, електростанцій і підстанцій. Поки що виробництво будівельного фарфору і фаянсу не задовольняє потреб господарства України, тому ці матеріали частково завозять з Білорусі, Росії та Чехії. Наявність достатньої кількості різноманітної сировини дає можливість розширити це виробництво.

Виробництво будівельного вапна й гіпсу. Сировиною для виробництва вапна є крейда, вапняки, мрамур та інші карбонатні породи. Заводи галузі розміщені в районах видобутку сировини, а готову продукцію вивозять іноді на значні відстані.

Основними виробниками будівельного вапна в Україні є Донецька, Запорізька, Сумська, Харківська, Вінницька, Львівська, Хмельницька, Херсонська і Чернівецька області. Найбільше виробляють вапна в

Хмельницькій області, звідки понад 100 тис. т його вивозять до Черкаської та Київської областей. З Вінницької області вапно вивозять до Кіровоградської, Дніпропетровської і Черкаської областей, а з Львівської – до Рівненської, Волинської, Тернопільської, Івано-Франківської, Чернівецької та Київської.

На півдні найбільше вапна виробляє Херсонська область, звідти його вивозять до Одеської, Миколаївської та інших областей.

В Артемівську, на Донеччині, запустили в експлуатацію новий завод, річна потужність - 15 млн. квадратних метрів гіпсокартону та понад 40 тис. тонн сухих будівельних сумішей.

Виробництво крейди. У будівництві крейду використовують для малярних робіт, виготовлення віконної замазки, шпаклівки, а також як наповнювач у паперовій та азбесто-гумовій промисловості, для виробництва соди, фарб, цементу, будівельного вапна тощо.

Великі запаси крейди є в Донецькій, Луганській, Сумській, Харківській, Рівненській, Волинській і Чернівецькій областях. Видобуток будівельної крейди в Україні становить понад 2 млн. т, а як сировини для цементної промисловості – 7,5 млн. т. [43; 120].

Виробництво м'якої покрівлі (руберойду, толю, пергаменту) налагоджено у багатьох областях України, м'якої покрівлі у великих містах. Найбільшим виробником останньої в Україні є Київ (18,8% від загального виробництва країни),

Виробництво віконного скла. В Україні функціонують 6 заводів листового і технічного скла. Найбільші з них – Лисичанський "Пролетар", Костянтинівський склоробний та завод "Автоскло" і Запорізький склоробний. Скло виробляється також на склозаводах Луганської і Донецької областей, на Львівському склоробному заводі й частково на Київському заводі художнього скла. Збільшується виробництво скла міркового віконного, полірованого, теплозахисного та архітектурно-будівельного, полірованого шлакоситалу, кольорового візерункового та армованого скла, штучного склоподібного мармуру.

Центрами фарфорової промисловості є: Коростень, Баранівка, Городниця, Кам'яний Брід, Довбичі (Житомирська область), Дружківка (Донецька область), Полтава, Кіровоград, Суми, Борислав (Львівська область), Синельникове (Дніпропетровська область) і Тернопіль.

Промисловість будівельних матеріалів досить рівномірно розміщена по території України, крім Донбасу і Придніпров'я (на Донецьку, Луганську, Дніпропетровську й Запорізьку області припадає понад 30% усього виробництва продукції галузі). Високий рівень розвитку промисловості будівельних матеріалів також у Харківській (7%), Одеській і Львівській (по 5%), Хмельницькій (4,5%) областях та АР Крим (4,5%).

Проблеми та перспективи. За останні кілька років суттєво змінився статус вітчизняного виробника. Українські матеріали та технології поступово відвойовують утрачені ринкові позиції. Так якщо ще кілька років тому більшість будівельних матеріалів імпортувалося з-за кордону, то сьогодні лєвова частка продукції виробляється в Україні (найчастіше за новими закордонними технологіями). Багато вітчизняних компаній виводять на ринок нові продукти, які складають гідну конкуренцію закордонним аналогам. Наприклад, активне зростання виробництва вітчизняних сухих будівельних сумішей практично витиснув імпортований товар з українського ринку. Як вважають спеціалісти, і надалі на цьому ринку переважатиме вітчизняна продукція — якісна, але недорога.

Аналогічна тенденція спостерігається і на ринку лакофарбових матеріалів, що використовуються для будівельних потреб. З кожним роком обсяг фарб, вироблених на наших заводах, збільшується. Причому багато вітчизняних підприємств активно впроваджують у виробництво не лише закордонні, а й власні технологічні розробки. А іноземні виробники, котрі раніше лише експортували свої товари в Україну, сьогодні відкривають у нашій країні виробництво «фарбової» продукції під своїми торговими марками.

За останні кілька років відвоювали втрачені ринкові позиції і вітчизняні виробники покрівельних матеріалів. За оцінками експертів, 2006 року близько 90% продукції вироблено в Україні. При цьому сьогодні українські підприємства виробляють не лише традиційні, а й нові покрівельні матеріали — єврошифер, євроруберойд, металочерепицю й ін. Поки, щоправда, з імпоротної сировини.

У 2007 році інвестиції в сектор будівельних матеріалів поступали з 37 країн, з 17-и їх сума перевищила 1 млн. дол. США. Більше всього інвестиції поступили з Німеччини, Великобританії і Польщі. На ці три країни приходить більше половини всіх зарубіжних інвестицій в сектор будівельних матеріалів. Досить значні інвестиції з таких країн як Туреччина, Естонія, Австрія, Італія. За сумою вкладень більше всього іноземних інвестицій надійшли у виробництво таких груп товарів, як сухі гіпсові суміші, керамічні санітарно-технічні вироби з бетону, скловолокна, деревообробку, виробництво будівельних виробів з пластмас, виробництво цегли [30; 28-30].

За оцінкою експертів, кількість вітчизняного товару на нашому ринку з кожним роком збільшуватиметься. А відродження виробництва неминуче спричиняє за собою активізацію будівництва об'єктів промислової сфери. Вже сьогодні помітно «пожвавився» ринок промислової нерухомості. Багато підприємців волітимуть будувати нові виробничі площі, а не купувати «вторинну» нерухомість. У результаті дедалі більшої популярності набувають каркасні будівлі, які швидко монтуються. І якщо ще кілька років тому цей ринок практично повністю належав імпортній продукції, то сьогодні на ньому успішно працюють і вітчизняні компанії.

До моменту, коли держава стала на шлях ринкових перетворень, масштаби будівельних робіт в Україні були досить значними. Вводились в дію нові заводи та фабрики, розширювались потужності діючих, проводилось значне сільськогосподарське будівництво, споруджувалась велика кількість житла та об'єктів соціально-культурного призначення. За період з початку

90-х років обсяги будівельно-монтажних робіт зменшились в країні більше, як у 5 разів. Багато в чому це зумовлено кризовим станом економіки перехідного періоду. Водночас стає зрозумілим, що епоха заводів-велетнів вже позаду. Ефективне господарювання з урахуванням екологічних вимог ставить завдання розумного використання вже діючих виробничих потужностей, передбачає надання переваг не новому будівництву, а реконструкції діючих підприємств. Більш наближеним до індивідуальних потреб людей має стати житлове будівництво. В цьому секторі головним напрямком буде розосередження забудівлі великих міст, спорудження значної кількості будинків-котеджів.

Суттєвих змін уже сьогодні зазнає структура джерел фінансування будівельних робіт. В їх складі зменшується частка державних коштів і невпинно зростає частка коштів підприємств недержавних форм власності.

Розширення участі підприємств недержавних форм власності у здійсненні будівельних і монтажних робіт має забезпечити суворіший контроль за використанням коштів, покращенням якісних характеристик споруджуваних об'єктів, скороченням строків будівництва.

В умовах, коли кошти на проведення будівельних і монтажних робіт вкрай обмежені, дуже важливо використовувати всі можливі резерви для їх економії. Найсуттєвішим напрямком такої економії є зменшення затрат на будівельні матеріали, котрі складають близько 60% загальної вартості будівництва. Досягти цього можна за рахунок скорочення витрат на виробництво будівельних матеріалів, впровадження ефективніших матеріалів, з вищими експлуатаційними характеристиками (*міцність, довговічність*), широкого використання місцевої сировини, відходів промислового виробництва тощо.

Перспективи розвитку будівельного комплексу пов'язані з вирішенням таких проблем:

- активного впровадження різних форм власності;
- застосування сучасних будівельних технологій;

- підвищення технічного рівня на підприємствах усіх ланок комплексу;
- збільшення потужності будівельної ланки та підвищення її конкурентоспроможності для закріплення на вітчизняному ринку будівельних послуг;
- активного розширення сировинної бази комплексу за рахунок використання величезних обсягів відходів промислового виробництва;
- зниження техногенного навантаження на природне середовище та забруднення його компонентів [31; 28-29].

У перспективі передбачаються реконструкція технічної бази промисловості будівельних матеріалів, подальші механізація та автоматизація технологічних процесів, розширення випуску нових будівельних матеріалів, ефективних збірних будівельних елементів, легких та економічних великомірних конструкцій і виробів поліпшеної якості, а також комплексне використання сировини, ширше впровадження матеріалів супутнього видобутку, вторинної сировини, підвищення якості виробів для будівництва. Географія галузі розширюватиметься з урахуванням подальшого комплексного розвитку економічних районів та областей України, забезпечення повного виконання обсягів будівельно-монтажних робіт.

Питання і завдання для самоконтролю

1. Які особливості формування і розвитку будівельного комплексу.
2. Охарактеризуйте розвиток капітального будівництва в Україні.
3. Розкрийте проблеми і перспективи розвитку капітального будівництва України.
4. Які особливості розвитку будівництва будівельних матеріалів?
5. Які чинники перешкоджають розвитку капітального будівництва?
6. Аналіз розвитку виробництва стінових матеріалів.
7. Аналіз розвитку виробництва залізобетонних конструкцій.

8. Визначіть причини недостатнього розвитку власного виробництва будівельних матеріалів.
9. Охарактеризуйте цементну промисловість України.
10. Які проблеми і перспективи розвитку цементної промисловості України?
11. Які особливості розвитку покрівельних матеріалів. Які перспективи розвитку виробництва будівельних матеріалів?

3.6 Агропромисловий комплекс України

Роль агропромислового комплексу в національній економіці, його структура та форми організації.

Значення АПК. Агропромисловий комплекс України (АПК) є складовою частиною національного господарства та виступає єдиною цілісною виробничо-економічною системою, що об'єднує цілу низку сільськогосподарських, промислових, науково-виробничих і навчальних галузей, спрямованих на одержання, транспортування, зберігання, переробку та реалізацію сільськогосподарської продукції. Він за своїм складом та структурою відрізняється від інших міжгалузевих комплексів і визначає соціально-економічний розвиток країни, рівень життя населення, продовольчу безпеку та забезпечення промисловості сільськогосподарською сировиною. АПК головним засобом виробництва використовує землю, на якій вирощується сільськогосподарська продукція та сировина для виробничого та невиробничого споживання.

Проте сьогодні суттєво порушена адміністративно-організаційна структура агропромислового комплексу. Відтак найважливішим завданням державної аграрної політики є її трансформація та оптимізація враховуючи сучасні ринкові умови та світові тенденції.

Головним завданням, що постає перед галузями АПК є зростання сільськогосподарського виробництва, надійне забезпечення країни продуктами харчування та сільськогосподарською сировиною, об'єднання

зусиль усіх його галузей для одержання високих економічних показників і вихід на світовий ринок.

Агропромисловий комплекс використовує 90-95 % сільськогосподарських угідь, 50 % водних і 30 % трудових ресурсів, в ньому зосереджено 25-30 % основних фондів, використовується 10-15 % загальнонаціональних інвестицій [9; 13]. В експортному потенціалі країни його частка становить близько 25 %. Виробничий потенціал аграрної сфери на початок 2007 р. налічував 41,7 млн. га сільськогосподарських угідь, з них 32,4 млн. га ріллі.

За обсягами продукції та часткою у ВВП України АПК поступається лише металургійному та паливно-енергетичному комплексам, а за зайнятістю і соціальною значимістю займає провідне місце.

Характерною особливістю структури сільськогосподарських угідь є висока питома вага орних земель (біля 78%). Інші площі використовуються під багаторічні насадження (2,7%), сінокоси (5,1%) і пасовища (11,4%). Найбільше розорані сільськогосподарські угіддя в Лісостеповій зоні, а найменше – на Поліссі, де майже третину площ сільськогосподарських угідь займають природні кормові угіддя.

Найважливішою ланкою АПК, другою важливою галуззю матеріального виробництва України є багатогалузеве сільське господарство.

Проте економічні можливості аграрного сектора України використовується не повністю. Економічні реформи проводяться повільно та поки що не забезпечили підвищення ефективності і продуктивності праці. Обсяги виробництва продукції, інвестиції та технологічний рівень сільського господарства знижується, проте помітні певні позитивні зрушення в аграрному секторі. Багато колишніх колгоспів і радгоспів після реорганізації земельних і виробничих відносин адаптувалось до вимог ринкової економіки.

Структура АПК і форми організації. На сучасному етапі розвитку продуктивних сил суспільства великого значення у збільшенні виробництва продукції рослинництва і тваринництва набувають використання досягнень науково-технічного прогресу, розробка та впровадження високоефективних

науково обґрунтованих систем ведення сільського господарства, спеціалізація та раціональне використання матеріальних, фінансових і трудових ресурсів.

До складу АПК входять три взаємопов'язаних сфери:

- сільське господарство, яке формує сировинну базу АПК;
- галузі, що виробляють засоби виробництва та обслуговування АПК;
- галузі зі збереження, переробки та реалізації сільськогосподарської продукції (рис. 14).

Головною ланкою АПК є сільське господарство, яке охоплює рослинництво і тваринництво та створює сировинну базу для переробної промисловості. Другою ланкою є галузі, що виробляють засоби виробництва та обслуговують АПК – сільськогосподарське машинобудування (комбайни, трактори, сівалки, зрошувальні системи, обладнання для сховищ, харчової та легкої промисловості тощо), хімічну промисловість (виробництво засобів захисту рослин, мінеральних добрив, фарбників і консервантів), комбікормова та мікробіологічна промисловість, виробництво тари, спеціального устаткування та приладів для АПК, наукове обслуговування, сільськогосподарське та меліоративне будівництво. Третьою ланкою АПК є галузі, що займаються зберіганням, переробкою та реалізацією сільськогосподарської продукції і охоплює підприємства легкої та харчової промисловості, сховища, транспортні засоби, торгівлю.

Рис. 14. Галузева структура АПК

За сучасних умов для успішного розвитку всіх галузей АПК створюються *нові форми організації агропромислового виробництва* – агропромислові об'єднання, товариства з обмеженою відповідальністю, агрокомбінати, агрофірми, асоціації, селянські (фермерські) господарства, приватні сільськогосподарські підприємства, виробничі й науково-виробничі системи. В окремих областях України створені й успішно діють агропромислові об'єднання. До їх складу входять на добровільних засадах міжгосподарські підприємства, підприємства й організації по обслуговуванню сільськогосподарського виробництва і переробці сировини, а також підприємства торгівлі, які реалізують вироблену продукцію.

Агропромислові комбінати є виробничо-економічними формуваннями, головне завдання яких полягає в об'єднанні зусиль усіх підприємств і організацій, котрі входять до їх складу, по забезпеченню виробництва, заготівлі, переробки й реалізації сільськогосподарської продукції та

високоякісних продовольчих товарів.

Створюються асоціації кооперативів з виробництва м'яса і м'ясопродуктів, молока й молокопродуктів, цукрових буряків і цукру, соняшнику й олії тощо. Основними виробничими одиницями асоціації є первинні кооперативи орендаторів з виробництва сільськогосподарської продукції і надання різних послуг.

У розв'язанні актуальних проблем аграрного сектора більш активну роль повинні відігравати усі форми господарювання на землі – колективні сільськогосподарські підприємства, орендні, фермерські, сімейні господарства тощо. Проте зменшується кількість державних підприємств, кооперативів та господарських підприємств (табл. 15).

Таблиця 15

Кількість діючих сільськогосподарських підприємств за організаційно-правовими формами господарювання [65]

	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Всього	60910	59949	58640	57877	57858	58387
Господарські товариства	9337	8713	8172	7900	7545	7428
Приватні підприємства	4116	4033	4054	4123	4112	4229
Виробничі кооперативи	2111	1938	1727	1521	1373	1262
Фермерські господарства	42774	43042	42598	42447	42932	43475
Державні підприємства	570	516	395	386	371	360
Підприємства інших	2002	1707	1694	1500	1525	1633

Чинники просторової організації АПК. Великий вплив на формування АПК України мають суспільно - географічні чинники, зокрема, рівень господарського освоєння території, науково - технічний прогрес, потреби населення в продуктах харчування, характер розселення і рівень забезпечення трудовими ресурсами.

Разом з тим, велике значення мають природно-географічні чинники, особливо для розміщення та спеціалізації сільського господарства. Під впливом природних умов формується територіальна структура АПК України.

Серед природнокліматичних чинників найважливіше значення мають агрокліматичні, ґрунтові та водні ресурси.

Враховуючи те, що в Україні сільське господарство поступається промисловості як за щільністю основних виробничих фондів, так і за обсягом виробництва товарної продукції, в країні переважає *промислово-сільськогосподарський тип освоєння території*. Важливою складовою частиною освоєння території України є рівень розвитку інфраструктури території, особливо комунікаційної. Від територіальної організації інфраструктури, густоти транспортної мережі, її технічного стану, напрямку транспортних шляхів залежать особливості територіальної організації АПК і взаємозв'язок між його основними ланками.

Одним з вагомих чинників, що впливають на формування та територіальну організацію АПК і споживання його кінцевої продукції є характер розселення, густина сільського населення та рівень забезпечення трудовими ресурсами.

Різні природно-географічні зони України нерівномірно забезпечені трудовими ресурсами. В результаті одні регіони України мають надлишок трудових ресурсів у сільському господарстві, а інші відчувають їх недостачу. Найкраще забезпечені трудовими ресурсами лісостепові області, де найвищою є густина сільського населення. Найбільша потреба в трудових ресурсах відчувається у степових областях, де густина сільського населення найменша.

Сільське господарство та його структура

На сільське господарство та галузі первинної обробки сільськогосподарської продукції (або харчової промисловості) припадає найбільша питома вага всієї випущеної продукції АПК. Сільське господарство – це комплекс технологічно і організаційно взаємозв'язаних галузей, які у своїй сукупності утворюють збалансовану, зінтегровану та структурно завершену систему, функціонально-компонентна структура якої підпорядкована стабільному нарощуванню продовольчої продукції землеробства і тваринництва. Докорінних змін зазнала внутрішня структура

валової продукції. Зокрема, питома вага рослинництва з 2000 р. по 2004 р. зросла з 55,9 до 60,1%, або на 4,2 пункта, а тваринництва – зменшилася з 44,1 до 39,9%, або на 4,2 пункта, проте з 2004 по 2007 роки це співвідношення повернулося на рівень 2000 року (табл. 16).

Таблиця 16

Виробництво продукції сільського господарства України [65]

(у порівнянних цінах 2005 р. %)

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Продукція сільського господарства	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Продукція рослинництва	55,9	57,2	55,4	53,2	60,1	58,3	57,9	56,0
Зернові культури	13,0	20,1	19,2	10,7	19,5	17,5	15,5	13,9
Технічні культури	7,2	6,4	6,9	8,0	7,1	8,5	10,7	9,6
Картопля, овочі та баштанні культури	26,7	23,8	22,7	26,0	25,8	24,9	25,5	25,1
Плодово-ягідні культури та виноград	4,6	3,4	3,6	5,0	4,4	4,6	3,1	4,0
Кормові культури	3,3	3,2	2,8	2,8	2,5	2,4	2,2	2,1
Інша продукція та зміни обсягів незавершеного виробництва	1,1	0,3	0,2	0,7	0,8	0,4	0,9	1,3
Продукція тваринництва	44,1	42,8	44,6	46,8	39,9	41,7	42,1	44,0
Худоба та птиця	21,7	21,0	21,8	21,9	18,5	19,8	20,9	22,8
Молоко	17,1	16,5	17,2	18,6	15,8	15,7	14,8	14,7
Яйця	3,4	3,4	4,0	4,5	4,0	4,3	4,6	4,8
Вовна	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Інша продукція	1,9	1,9	1,6	1,8	1,6	1,9	1,8	1,7

Зменшення співвідношення між рослинництвом і тваринництвом є негативним явищем у сільському господарстві, оскільки населення позбавлена все більшої кількості найцінніших і висококалорійних продуктів харчування, а рослинництво отримує все меншу кількість органічних добрив. Виходячи з потреб у різних видах сільськогосподарської продукції і продовольчого балансу на основі економіко-математичного моделювання, необхідно створити оптимальну структуру валової продукції та розробити баланси зерна, цукрових буряків, олійних і кормових культур, картоплі, городини, молока, м'яса та інших видів продукції, також оптимізувати галузеву спеціалізацію сільського господарства, яка сьогодні існує (рис. 15).

Провідною галуззю рослинництва є **зернова**, де основними хлібними

зерновими культурами України є озимі пшениця і жито, круп'яними – просо, гречка і рис, зернофуражними – ячмінь, кукурудза і овес, зернобобовими – горох.

Динаміка основних економічних показників відображена у додатку 11.

Головна зернова культура України – **озима пшениця**, на неї припадає майже 20 % посівних площ і 50% валового збору зернових в країні. Основними районами вирощування озимої пшениці є області Степової (понад половину посівів) і Лісостепової (понад третину) зон. У поліських та західних районах питома вага озимої пшениці значно менша. Цінною продовольчою культурою є озиме жито. Пояснюється це тим, що жито переважно дає менші врожаї, ніж інші зернові.

Рослинництво є базовою галуззю сільськогосподарського виробництва України, а його частка у вартості всієї продукції сільського господарства дещо більше половини.

Головним чинником розвитку рослинництва є земля, яка використовується як окремі угіддя для виробничих цілей, певна кількість її відведена під присадибні та садово-городні ділянки колгоспників, робітників і службовців. Для сільськогосподарського виробництва найбільш цінні орні землі, які складають понад 80% усіх сільськогосподарських угідь України.

Розміщення галузей рослинництва. Провідне місце в структурі посівів займають **зернові культури**. Основними зонами виробництва зерна в Україні є Степ і Лісостеп, де виробляють відповідно по 45 і 40% його загального обсягу. В Україні вирощують майже всі зернові культури, але структура їх посівів має певні відмінності у зонах, що пов'язано з неоднаковими природноеконічними умовами.

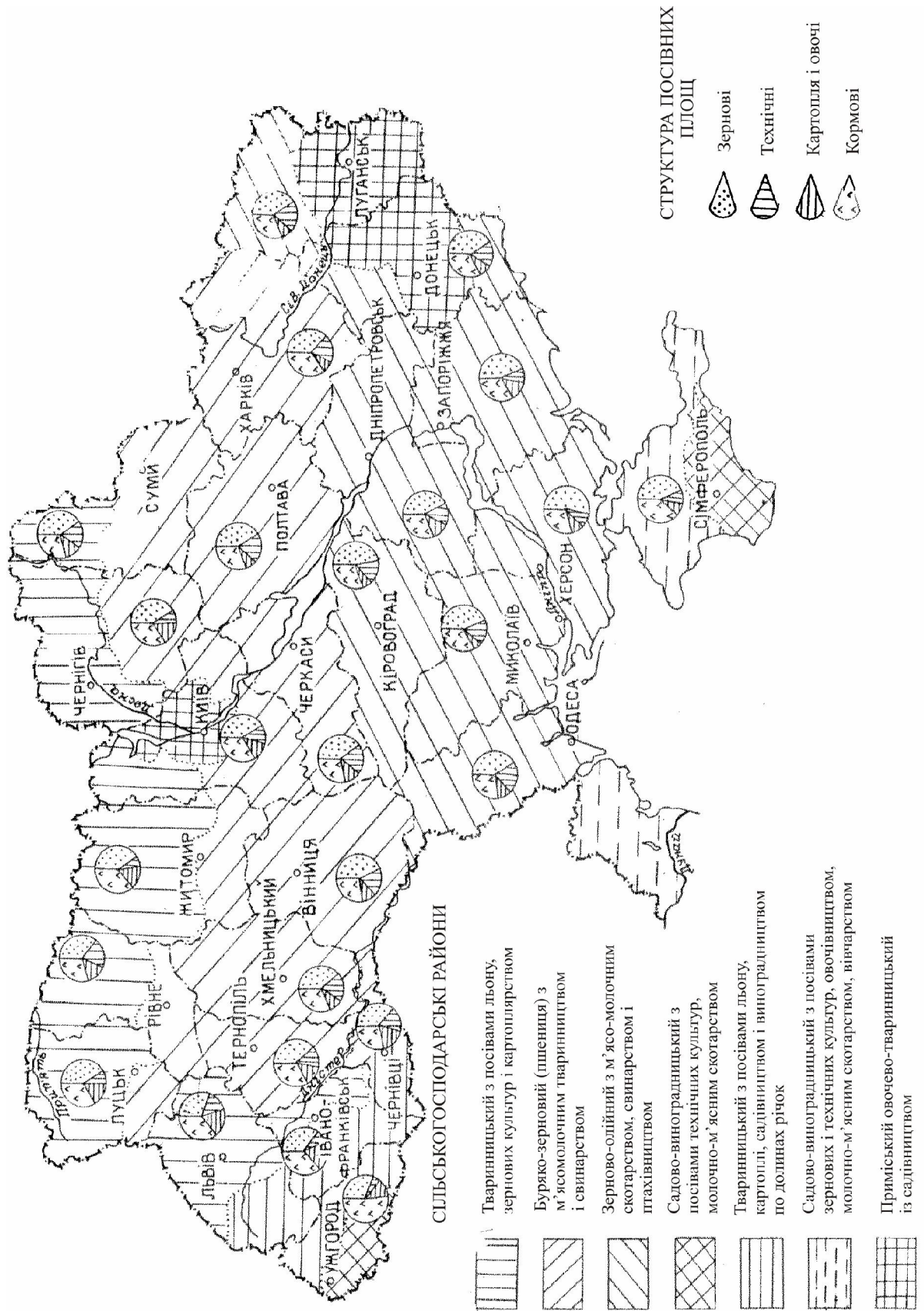

Рис. 15. Спеціалізація сільського господарства

У 2007 році валовий збір усіх сільськогосподарських культур зменшився у порівнянні з 2006 роком (рис. 16).

Основною технічною культурою України є *цукровий буряк*. Під ним зайнято від 0,6 до 1,5 млн. га в різні роки. В основі формування

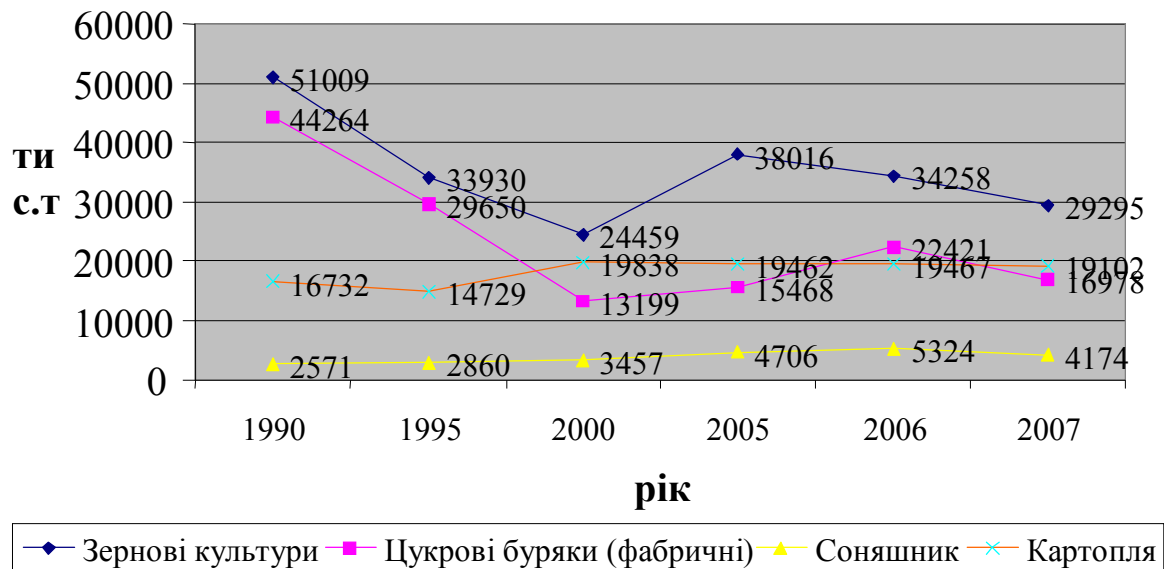

Рис. 16. Динаміка валового збору основних сільськогосподарських культур

бурякоцукрового комплексу лежать сприятливі умови для вирощування цукрових буряків, забезпеченість трудовими ресурсами та навиком населення. Найбільш важливими його ланками є сільськогосподарська (вирощування цукрових буряків) і переробна (виробництво цукру).

Основними регіонами вирощування цукрових буряків є Вінницька, Хмельницька, Тернопільська, Черкаська, Полтавська та інші області, розташовані у Лісостепу, південній частині Полісся, на півночі Степу. Середня врожайність в останні роки коливалася в межах 200 – 290 ц/га. Україна є одним із найбільших в світі виробників цукрових буряків. За площею посівів цукрових буряків Україна тривалий час була одним з світових лідерів, а за обсягами виробництва цукру входила в першу десятку країн світу, які є найбільшими виробниками та експортерами цукру.

Цукробуряковий підкомплекс включає виробництво цукросировини,

переробні підприємства, допоміжні виробництва з переробки відходів, цукроваріння, насінневі господарства.

Друге місце за посівами технічних культур належить *соняшнику*, який за обсягами вирощування займає 2-3 позицію у світі (1 місце -Аргентина, 3.8 - 4 млн. т). За оцінками спеціалістів, оптимальний розмір посівної площі в Україні становить 1,6-1,8 млн. га. 80% посівної площі знаходиться в степовій зоні (Донецька, Дніпропетровська, Луганська та Запорізька області), вона дає 75-80% збору. У лісостеповій зоні врожайність вища (на 0,3 – 0,2 т з га). Але тут більший ризик хвороб та збитків від перезволоження.

Україна є провідним експортером соняшнику та олії, де головними покупцями є Кіпр, США, Болгарія, Білорусь, Литва, Росія.

Виробництво насіння соняшнику є основою формування олійнопереробного підкомплексу, який включає вирощування олійних культур, підприємства що займається заготівлею, зберіганням, висушуванням, очищенням насіння та підприємства олійно-жирової промисловості.

Україна є важливим регіоном вирощування *картоплі*, яка є цінною сировиною для харчової і спиртокрохмальної промисловості. При переробці тонни картоплі з вмістом 17,6 % крохмалю можна мати 112 л спирту, 55 кг рідкої вуглекислоти, 0,30 л сивушного масла. Брага є цінною вуглекислотою для виробництва кормових відходів, а збагачена білками, мікроелементами та вітамінами, вторинна сировина – дуже цінний корм для тваринництва. Картоплю використовують і для виробництва глюкози, гідролу, синтетичного каучуку та інших видів продукції. Продукти її переробки широко використовуються в багатьох галузях харчової, хімічної, текстильної, шкіряної, лакофарбової промисловості. Понад 150 галузей використовують спирт, вироблений із картоплі.

Посівні площі товарної картоплі зосереджені переважно в областях Полісся, а також навколо міст центральної та північної частини країни та становлять 1,4 – 1,6 млн. га. з середньою врожайністю 300-320 кг. Динаміка

основних показників виробництва картоплі відображено в додатку 11.

В Україні щороку вирощують у середньому 16 - 20 млн. тонн картоплі, що становить 320 - 400 кг на душу населення, що приблизно на рівні Польщі та Білорусі. На продовольчі потреби використовують третина, що відповідає фізіологічним нормам (105 - 110 кг).

Вирощування волокнистих культур. У північній та західній частинах України вирощується *льон-довгунець*. Він використовується комплексного, однак основним його продуктом є соломка, яка містить у стеблах від 20 до 28% волокна та насіння, в якому 35 – 40% олії, та близько 25% білка. При переробці льняної соломки дістають льоноволокно, яке є сировиною для текстильної промисловості. В сировинному балансі текстильної промисловості нашої країни льоноволокно займає перше місце, на другому – бавовна. За якістю та міцністю льоноволокно значно краще від бавовни, конопель, джгуту. При переробці насіння льону одержують олію і макуху.

Основними районами льоносіяння – області Полісся і Передкарпаття (Львівська, Волинська, Рівненська, Житомирська, Київська, Чернігівська і Сумська).

Льон-кудряш вирощують у степових областях.

В Україні вирощуються також *коноплі*, посіви яких становлять близько 10 тис. га і скоротилися у порівнянні з 1940 р. майже в 15 разів. Коноплі південні вирощують у Степовій зоні (Дніпропетровська і Миколаївська області), середньоруські – в Лісостеповій (Сумська, Чернігівська, Полтавська області) на півдні Полісся.

Сировиною для тютюнових фабрик є *тютюн і махорка*. Основні посівні площі (30 тис. га) тютюну зосереджені в західній (Тернопільська, Івано-Франківська і Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області) та південній (Крим, Одеська область) частинах України. В останні роки тютюн вирощують у приватних господарствах багатьох областей (Волинська, Київська, Житомирська, Полтавська, Сумська, Чернігівська). Проте посіви незначні і частка площ становить 5-7 % від загальних посівних площ під цією

культурою.

Для потреб пивоварної, дріжджової та хлібопекарської промисловості використовують суцвіття *хмелю*. Цю культуру вирощують в Житомирській, Рівненській, Львівській, Вінницькій областях. Посівні площі становлять близько 5 тис. га, а урожайність – 6 ц/га (при середній врожайності в світі – до 16 ц/га).

Виробництво хмелю в Україні становить 3 % світового обсягу. Для цієї культури характерний низький рівень механізації, тому затрати праці на 1 ц хмелю більші в 300 разів, ніж у виробництві зерна. За останніх 5 років площа посівів скоротилася на 1,8 тис. га (тобто більше, ніж на одну четверту частину). Вік 2/3 хмільників становить 20 і більше років при нормативі 10-12 років. Його вирощують в основному у Житомирській області.

Овочівництво та баштанництво поширенні по всій території України на площі біля 500 тис. га (без насінників). Помідори, перець, баклажани і деякі інші овочі переважно культивуються в південній частині країни. Капуста, столові буряки, огірки та інші городні культури вирощуються у північній частині Лісостепу і на Поліссі. Значні площі займають баштанні культури: дині, кавуни, гарбузи, кабачки, патисони, плоди яких є цінним продуктом харчування. Основні площі баштанних культур (90%) розміщується в Степовій зоні, на яку припадає понад 90% валового збору. Основні економічні показники овочівництва відображено в додатку 11.

Важливою галуззю сільськогосподарського виробництва стало **садівництво та виноградарство**. Головними районами плодово-ягідних насаджень в Україні є приміські зони великих, більших і найбільших міст, зокрема великих міських агломерацій Донбасу, Придніпров'я. Найбільші товарні масиви плодово-ягідних насаджень зосереджені в Криму, Вінницькій, Одеській, Харківській, Черкаській Закарпатській областях на площі біля 300 тис. га.

У розрахунку на душу населення споживання ягід і фруктів в Україні у 2007 р. становило 32 кг (з урахуванням присадибних ділянок) (у 80-ті роки

цей показник був біля 53 кг) при нормативному показнику - понад 84 кг. У США на душу населення продукують 150 кг. Для задоволення потреб населення розроблена спеціальна програма, за якою виробництво плодів потрібно довести до 90 кг на душу населення. Для цього необхідно насаджувати сади із середньою врожайністю до 200 ц/га (нині врожайність садів 10-20 ц/га). У західних країнах вона досягає 600 ц/га. Динаміку основних показників овочівництва відображено в додатку 11.

Виноградарство є однією з важливих галузей сільського господарства і Україна має сприятливі умови для його розвитку. В АР Крим, Одеській, Миколаївській, Херсонській і Закарпатській областях, де велика кількість сонячного тепла і світла, виноградарство поруч із садівництвом стало пріоритетною галуззю сільськогосподарського виробництва. Проте за роки незалежності виноградарство продовжує занепадати. Скорочується площа їх насаджень, зменшується їх валовий збір, знижується врожайність.

В усіх областях України вирощують і заготовляють значну кількість (близько 100) **лікарських рослин**. Культивують валеріану лікарську, кмин, хрін, шавлію лікарську, лаванду, м'яту кучеряву, м'яту перцеву, фенхель, беладонну лікарську, звіробій, ромашку та багато інших. Лікарські рослини вирощують у всіх природних зонах, а найбільше – в Криму.

Для створення кормової бази тваринництва в Україні вирощують **кормові культури**, такі як кормові коренеплоди та кормові баштанні, кукурудза на силос і зелений корм, однолітні трави, багатолітні трави. Провідне місце в структурі посівів кормових культур належить кукурудзі на силос і зелений корм, багатолітнім травам, зокрема конюшині, люпину, люцерні та ін., однолітнім травам (включаючи посіви озимих на зелений корм), кормовим коренеплодам і кормовим баштаним. Ці культури вирощують у багатьох регіонах. Люпин в основному висівають на піщаних землях Полісся, люцерну – на поливних землях південної частини України.

Розміщення галузей тваринництва. Тваринництво – це комплекс взаємозв'язаних галузей сільського господарства, на розміщення яких

впливають природні умови, ресурси кормовиробництва та передусім природні кормові угіддя. Здебільшого розміщення і спеціалізація тваринництва зумовлені потребами населення, а також транспортабельністю продуктів. Водночас окремі галузі тваринництва прив'язані до м'ясної, м'ясомолочної, цукрової, спиртової, крохмале- патокової промисловості.

У галузевій структурі тваринництва основну роль відіграють скотарство, свинарство, птахівництво та вівчарство. Менше значення робочого конярства, кролівництва, ставкового рибництва, кліткового звірництва, бджільництва, шовківництва тощо [39; 314].

Скотарство в усіх природно-кліматичних зонах України є провідною галуззю та має в приміських зонах, особливо більших і найбільших міст, молочно-м'ясний напрям. У галузі зосереджено 65% умовного продуктивного поголів'я худоби. На Поліссі традиційно розвивається молочно-м'ясне тваринництво, у південних районах переважає м'ясомолочне. Поблизу крупних споживачів розташовані потужні комплекси відгодівлі та первинної переробки великої рогатої худоби, свиней і птиці, виробництва молока.

Сьогодні продовжуються негативні тенденції до зменшення поголів'я худоби та птиці. Обсяги виробництва тваринницької продукції у період з 1990 року по 2007 р. скоротилися майже в 2,5 рази.

Основними причинами скорочення поголів'я є минулорічний неврожай зернових, зростання вартості кормів і малоефективна державна підтримка. Все це призвело до зниження рентабельності вирощування худоби та птиці.

Харчова промисловість як основна переробна ланка АПК

Харчова промисловість є складовою частиною АПК з розвинутою інфраструктурою, яка забезпечує населення продовольством. Найважливішими чинниками розміщення галузей харчової промисловості є чисельність і густота населення, сировинна база, форми організації виробництва, транспорт. Об'єктивними чинниками є природні умови і НТП.

Залежно від дії основних чинників *галузі первинної переробки сільськогоспсировини* поділяються на групи, що орієнтуються на:

- джерела сировини: цукрова, консервна, крохмале - патокова, олійна;
- споживачів готової продукції: молочна, кондитерська, хлібопекарська;
- сировину і споживача: м'ясна, борошномельно-круп'яна [39].

Весь обсяг сільськогосподарської продукції розподіляється таким чином, що 60% надходить на промислову переробку, 25% споживається у свіжому вигляді, решта – використовується в самому сільському господарстві. Особливістю харчової промисловості є те, що підприємства розміщуються майже в усіх населених пунктах. Проте розміщення окремих галузей цього виробництва має свої особливості залежно від рівня впливу на них сировинного чи споживчого чинника. У відповідності з цим виділяються *три групи галузей харчової промисловості*:

1. Група галузей, що переробляє нетранспортабельну (або малотранспортабельну) сировину при високих нормах її витрат й обмежених строках зберігання і виробляє транспортабельну продукцію, здатну до зберігання. Ці галузі орієнтуються на джерела відповідної сировини. До складу цієї групи галузей входять цукрова, спиртова, крохмале-патокова, консервна, маслоробна, олійножирова.

2. До другої групи належать галузі, що переробляють транспортабельну сировину та випускають малотранспортабельну продукцію, або продукцію з обмеженими строками її зберігання. Такі галузі розміщуються в районах споживання готової продукції. Це – хлібопекарська, кондитерська, пивоварна, макаронна, молочна, безалкогольних напоїв.

3. Третю групу становлять галузі, що можуть бути розміщені як в районах зосередження сировини, так і в районах споживання готової продукції (м'ясна, борошномельна). До цієї групи входять і ті галузі, в яких стадії технологічного процесу можуть бути територіально відокремленими.

Харчова промисловість має складну структуру. До її складу входить більше 20 галузей. Провідними галузями харчової промисловості України є

цукрова, м'ясна, молочна, олійножирова, плодоовочеконсервна, кондитерська, спиртова, виноробна.

М'ясна промисловість є важливою галуззю харчової промисловості, що забезпечує населення м'ясом і продуктами його переробки. На розміщення м'ясокомбінатів головний вплив має сировинна база, а чинником розміщення м'ясопереробних заводів, ковбасних та кулінарних фабрик є наявність споживачів. *Виділяють три основні напрями виробництва м'ясної промисловості – м'ясне, ковбасне та м'ясоконсервне.* М'ясне виробництво представляють біля сотні м'ясокомбінатів, що розміщуються як в промислово розвинутих областях України, так і в районах наявності сировинної бази. Крім того м'ясна промисловість дає багато видів кормів, м'ясо кров'яне і кісткове борошно, шкіри, технічний жир, щетину, лікувальні препарати тощо.

У період 2005 - 2007 роки в країні було відновлено або побудовано 21 тваринницький комплекс, в тому числі 8 – молочних, 1 – по виробництву гов'ядини, 11 – свинокомплексів і 1 птахокомплекс. Всього після реконструкції та будівництва введено в дію 288 тваринницьких ферм і комплексів, в тому числі 45 – молочних, 15 по виробництву яловичини, 171 свинокомплекс, 57 птахокомбінатів.

За час реформування аграрного сектора економіки основні виробничі потужності м'ясної промисловості скоротилися вдвічі, з 123 потужних м'ясокомбінатів у робочому стані залишилося 64, які завантажені лише на 15-40 % виробничих потужностей.

Криза сировини впливає і на роботу м'ясопереробників, так із спожитих середньостатистичним мешканцем України 39 кг м'яса у 2005 році лише 29 кг було вироблено в Україні, решта 10 кг - імпортовані, а іноді й завезені контрабандою. Дефіцит м'яса в 2005-2007 роках становив приблизно 500 тис. тонн в рік.

Останніми роками в Україні спостерігається тенденція до збільшення споживання м'яса птиці. Сьогодні працюють близько 45 підприємств, які

виробляють куряче м'ясо, однак сукупна частка ринку більшості з них не перевищує 16%. Найбільші з них - ЗАТ «Дружба Народів Нова», ЗАТ «Комплекс «Агромарс», ТОВ «Рубі-Роз Агрікол», ЗАТ «Птахокомбінат «Дніпровський», ВАТ «Курганський бройлер».

Молочна промисловість розвинута в усіх областях, а найвища територіальна концентрація у великих містах, а також у приміських районах. У цих же районах розвивається і маслосироробна промисловість.

До складу **молокопереробної промисловості** входять маслоробна, сироварна, молочноконсервна галузі, а також виробництво продуктів з незбираного молока. Розміщення галузі залежить від наявності сировини і масового споживача. В районах споживання розміщують підприємства, що випускають продукцію з незбираного молока. На сировину орієнтуються маслоробні, сироварні та молочноконсервні заводи. В Україні до 1991 року працювало близько 530 молокопереробних заводів, сьогодні їх біля 350. Маслоробні підприємства діють майже в усіх обласних і районних центрах. Найбільші з них розміщені в Києві, Дніпропетровську, Харкові, Одесі, Львові. Сироварні підприємства розміщені в Бердянську (Запорізька обл.), Долині і Бобринці (Кіровоградська обл.), Жашкові і Тальному (Черкаська обл.), Кременчуку (Полтавська обл.) та ін.

Рибна промисловість у 80-і роки Україна входила до 20 найбільших за виловом риби країн світу, сьогодні – в четвертому десятку. У 1985 р. вилов риби становив 1083 тис. т, споживання на душу населення – 18,5 кг. Тепер обсяги виробництва зменшились більше, ніж у 2 рази, відповідно зменшилось і споживання рибної продукції. Тим часом Україна має потужний риболовний флот і відповідну переробну базу, тобто необхідні можливості щодо відновлення цієї галузі.

Цукрова промисловість є однієї зі стратегічно важливих галузей харчової промисловості України, яка поєднує в собі виробників елітного та фабричного насіння, цукрового буряку, насіннєві заводи, цукрові заводи й сервісні підприємства галузі. Кінцевими продуктами цього величезного

агропромислового комплексу є цукор в асортименті, а також побічна продукція - меляса (патока), жом. При Смілянському цукровому заводі працює завод з виробництва лимонної кислоти. До складу цукрової промисловості України входить 342 промислових, сільськогосподарських, будівельних й інших підприємств, а саме 184 цукропісочні заводи, 2 цукрорафінадні заводи, 134 бурякогосподарства, 6 насінневих заводи, 1 завод лимонної кислоти, 7 машинобудівних заводи з випуску технологічного устаткування, 2 пусконаладжувальні організації, 7 кар'єроуправлінь з видобутку вапнякового каменю та науково-дослідний Інститут цукрової промисловості.

Виробничі потужності галузі дозволяють щорічно виробляти 4,8 млн. тонн цукру-піску, 350 тис. тонн цукру-рафінаду, 4,7 тис. тонн лимонної кислоти та 2,2-2,4 млн. тонн меляси.

У 2006 році із 192 цукрових заводів загальною потужністю 509,8 тис. тонн переробки цукросировини на добу станом на 25.10.06 демонтовано 49 цукрових заводів і виведено з експлуатації 118,47 тис. тонн виробничих потужностей на добу. У 2007 році працювало лише 119. Зберегли свої виробничі потужності Одеський, Черкаський, Сумський рафінадні заводи та рафінадний цех Шепетівського цукрового заводу [62].

У сезоні цукроваріння 2006-2007р. вироблено 2,6 млн. тонн цукру-піску, що більше за попередні кілька років (додаток 12).

Найбільш розвинена цукрова промисловість у Вінницькій, Черкаській, Хмельницькій, Київській і Тернопільській областях. Цукрорафінадне виробництво - у Ходорові, Шепетівці, Черкасах, Сумах, Дружбі, Бердичеві та Одесі.

Найбільші цукрові заводи – Лохвицький (75 тис. т. добової переробки) і Орільський (Полтавська обл.), Первомайський і Засільський (Миколаївська обл.), Саливонківський (Київська обл.). Найбільше цукру виробляють Подільський регіон (30% його виробництва в Україні), Центральний (24%), Східний (15%). Серед областей цих регіонів виділяються Вінницька,

Тернопільська, Хмельницька, Київська, Черкаська, Полтавська області.

Олійна промисловість виробляє і переробляє рослинні жири та пов'язані з ними продукти та в основному орієнтується на сировину. Основною олійною культурою є соняшник, з насіння якого одержують 90% всієї олії.

Олійно-жирова промисловість представлена олійними заводами, які виробляють кілька видів рослинної олії – соняшникову (90% виробництва), кукурудзяну, лляну, ріпакову, конопляну та ін. Орієнтуючись на наявність сировини (для виробництва 1 т рослинної олії використовується 3 – 4 т олійного насіння), ця галузь зосереджена переважно в Степовій зоні. Найвища концентрація галузі в Донбасі і Придніпров'ї. На частку Дніпропетровської, Донецької та Запорізької областей припадає більше половини виробленої в Україні олії. Найбільші центри її виробництва – Дніпропетровськ, Маріуполь, Запоріжжя, Пологи, Вовчанськ, Слов'янськ, а також Кіровоград, Полтава, Причорноморський регіон виробляє 14% олії (Одеса, Вознесенськ, Херсон). Серед інших центрів виділяються Вінниця і Чернівці.

Україна - відома у світі країна за рівнем виробництва соняшнику та олії з нього. Зокрема порівняно з 1990 до 2007 року виробництво олії виросло більше ніж в два рази з 1070 до 2230 тис. тонн.

Флодоовочеконсервна промисловість переробляє різноманітну продукцію овочівництва та плодівництва. Сировинний чинник у розміщенні підприємств цієї галузі відіграє основну роль. Через це найбільша концентрація флодоовочеконсервного виробництва спостерігається на півдні України. Саме тут, на території Одеської, Миколаївської, Херсонської, Запорізької областей та АР Крим сформувався спеціалізований район флодоовочеконсервного виробництва. Головні центри – Одеса, Херсон, Запоріжжя, Сімферополь, Ізмаїл, Мелітополь, Бердянськ. Розміщене це виробництво і в районах Поділля, а також в Черкасах, Житомирській, Полтавській та Донецькій областях.

В останні роки виробництво плодоконсервної продукції в Україні стабільно росте. У 2006 році було зроблено близько 1 млн. тонн, що на 6,8% більше, ніж у попередньому році. Варто зазначити, що даний обсяг також включає фруктові й овочеві соки, випуск яких значно збільшився в останні роки. Якщо брати окремо плодоовочеву консервацію, то левову частку тут займає овочева консервація.

Основними країнами-постачальниками плодоовочевої консервації в Україну в 2006 році були: Китай, Угорщина, Іспанія, Таїланд і Польща. У той же час основними країнами-імпортерами української консервації виступали Росія (83%), Білорусь (4%), Казахстан (3%), Молдова (3%), Німеччина (2%). Також українські консерви поставляються в Ізраїль, США, Канаду, Прибалтику [66].

Хлібопекарська промисловість зосереджена у великих містах Києві, Харкові, Одесі, Львові, Донецьку, Запоріжжі, а також практично у всіх малих і середніх містах України.

Борошномельно-круп'яна промисловість відіграє провідну роль у забезпеченні населення, а також інших галузей харчової індустрії борошном і крупами, а також виробляє фуражне борошно, яке є цінним кормом для тваринництва. Найважливішими центрами є Київ, Харків, Дніпропетровськ, Одеса, Миколаїв, Запоріжжя, Львів, Тернопіль, Тальне.

В Україні борошно є сировиною для найважливіших продуктів харчування, тому виробництво цього товару в країні вважається стратегічним. Офіційно зареєстровані статистикою обсяги виробництва борошна в Україні за останні 5 років коливалися в межах 3 млн. тонн, не враховуючи поганий урожай зернових в 2003 році, що викликав зниження випуску борошна. Найбільшу частку в структурі випуску борошна займає пшеничне борошно - близько 90%.

Сьогодні в Україні налічується близько 700 підприємств, які займаються переробкою зерна, із них 200 – комбінати хлібопродуктів. Потужності з виробництва борошна становлять близько 11 млн. тонн, що приблизно в три

рази більше, ніж необхідно для власного споживання. Найбільшими центрами з виробництва борошна є Київ та Київська область, а також Донецька, Дніпропетровська, Харківська, Вінницька, Одеська області.

Експорт борошна як пшеничного, так й інших видів в основному спрямований на Росію, Грузію, Молдову. Щодо географії офіційного імпорту борошна в Україну, то основними постачальниками борошна в нашу країну були Росія й Білорусь. Незначні об'єми імпортуються із країн Європейського Союзу - Німеччини й Франції, а також з Туреччини [61].

Виробництво круп. В Україні найпоширеніші такі круп'яні культури як гречка й просо. До них також відноситься сорго й чумиза. Умовно круп'яними є ячмінь, овес, пшениця, кукурудза, горох і сочевиця. Найбільше продовольче значення мають гречка, просо й рис. За офіційним даними, щорічне виробництво круп становить близько 300-400 тис. тонн. Основні підприємства з виробництва круп зосереджені в зонах вирощування круп'яних культур. Потужності з виробництва круп перебувають на рівні більше 50,5 тис. тонн.

В Україні налічується близько 400 великих підприємств з випуску круп. Це спеціалізовані підприємства (65-70% ринку) і невеликі приватні підприємства (30-35%). Найбільші об'єми круп виробляються в Київській, Хмельницькій, Харківській, Луганській та Кіровоградській, областях, де традиційно розташовані більші промислові заводи. Протягом останнього десятиліття незмінним лідером є Київська область.

Основними країнами, куди здійснюється експорт є Росія, Білорусь, Грузія, Молдова, Вірменія. Значні партії гречки експортуються в Німеччину. Серед виробників провідними експортерами є: ТОВ «Альтера», ТОВ «Біосен», ВАТ «Хмельницький КХП», ДП «Миргородський КХП №1», ВАТ «Сквирський КХП», КП «Білоцерківхлібопродукт» [61].

Макаронна промисловість повністю орієнтується на споживача, тому найбільші підприємства знаходяться в Києві, Харкові, Одесі, Дніпропетровську, Миколаєві, Запоріжжі.

Крохмале-патокова промисловість виробляє крохмаль, що використовується в основному в харчовій промисловості, крім того він використовується у виробництві паперу та тканин. Сьогодні три підприємства в Чернігівській та Житомирській областях виробляють лише 2 тис. тонн крохмалю. Останнім часом виробляють крохмаль з пшениці, кукурудзи, рису. На переробці кукурудзи спеціалізується Верхньодніпровський комбінат у Дніпропетровській області.

Тютюново-махорочна промисловість складається з 11 тютюнових фабрик, 5 з них – акціонерні товариства з участю іноземного капіталу. Це компанії зі світовим ім'ям: «Philip Morris», «Reemtsma», «British American Tobacco», «JTI» та «Gallaher Group», 7 ферментаційних заводів, 1 заводу ацетатних фільтрів. Основними центрами тютюнової промисловості є Київ, Львів, Одеса, Харків, Дніпропетровськ, Сімферополь, Прилуки, Ромни, Кременчук, Черкаси. Тютюново-ферментаційні заводи розміщені в районах вирощування високоякісного тютюну – Сімферополь, Берегово (Закарпатська обл.), Жмеринка (Вінницька обл.).

Сьогодні близько 98% випуску тютюнових виробів в Україні забезпечується п'ятьма найбільшими світовими концернами: «Philip Morris», «Reemtsma», «British American Tobacco», «JTI» та «Gallaher Group». Вітчизняні ж виробники займають лише близько 2% ринку, найбільшими серед них є «Українська тютюнова компанія», Донецька, Львівська, Феодосійська тютюнові фабрики та декілька інших виробників.

Кондитерська промисловість України є одною з найважливіших галузей харчової промисловості. Обсяг виробництва кондитерської промисловості становить 3% ВВП країни. Частка України на світовому ринку (93 млрд. USD) сягає 1%.

Виробнича потужність галузі становить 1,5 млн. тонн. Українські кондитерські підприємства споживають близько 600 тис. тонн цукру за рік. Національна кондитерська промисловість представлена підприємствами, що входять у систему Державного департаменту продовольства України: ЗАТ

«Укркондитер», «Укрпродсоюз», «Укрхліб» і неасоційованих підприємств приватного сектору. У систему «Укркондитер» входять 28 фабрик, заводи продтоварів, цехи й підприємства громадського харчування.

Загальна кількість підприємств кондитерської галузі постійно зростає й на початок 2008 року становила близько 800. До 90% підприємств представлено випуском борошнистих кондитерських виробів і тільки 10% провадять цукристі (шоколад карамель, цукерки, драже тощо). Сім найбільших кондитерських підприємств України мають ринкову частку від 4 до 26% і провадять до 72% загального обсягу продукції.

Близько 70% ринку і три чверті експорту, як і раніше, контролюють дев'ять найбільших компаній — «АВК». «Бісквіт-Шоколад», «Житомирські ласощі», «Конті», «Крафт Фудз Україна», «Полтава-кондитер», «Рошен», «Світ ласощів» і «Світоч» (належить швейцарській «Nestle»).

Пивоварна промисловість України розвивається надзвичайно швидкими темпами. На початок 2008 року в Україні було біля 40 заводів, що безпосередньо займаються виробництвом пива. За інформацією керівництва компанії «Укрпиво», 42 підприємства входять у «Укрпиво», але лише 35 підприємств із названої кількості є засновниками ЗАТ «Укрпиво», на які припадає 70% усього виробництва напою в Україні. А якщо врахувати і концерн «Оболонь», що не входить в асоціацію, те це буде вже 95%. Правда, тут необхідно уточнити, що й у цій групі ведучими виробниками є всього 6 підприємств, кожне з яких випускає більш 7 млн. дал. пива в рік. Фахівці «Укрпива» виділяють три групи основних броварників: підприємство з національним капіталом - ЗАТ «Оболонь»; підприємства групи бельгійського пивоварного гіганта Interbrew - «САН Інтербрю Україна»; група підприємств скандинавського пивного холдингу ВВН.

Провідне місце серед іноземних пивних компаній займає бельгійська компанія *San Interbrew*, що володіє контрольним пакетом акцій таких великих підприємств-пивовиробників, як ВАТ «Рогань» у Харкові (з грудня 2006 р.), АТ "Чернігівський пивкомбінат «Десна», АТ «Пивобезалкогольний

комбінат «Крим» та Миколаївський пивзавод «Янтар». Обсяг спільного виробництва пива на цих заводах у 2006 році склав понад 34 млн. дал.

Шведська компанія ВВН (Baltic Beverages Holding) володіє контрольними пакетами акцій ВАТ «Славутич» (Запоріжжя) та ВАТ «Львівська пивоварня» (у минулому - львівський пивзавод «Колос»). Разом вони виробили у 2006 році понад 17 млн. дал. пива. У 2006 р. на ринок пива України вийшла досить потужна турецька компанія Efes Brewery International. Ставши хазяїном одеського заводу «Чорномор», вона активно поширює свою присутність на українському ринку.

Найбільшим українським виробником пива залишається **Київське ЗАТ «Оболонь»**. Разом з Фастівським, Охтирським та Севастопольським пивзаводами, що входять до групи «Оболонь», у 2006 році вироблено близько 30 млн. дал.

Спиртова та лікєро-горілочана промисловість використовує відходи цукрової промисловості, сокового виробництва, зерно та картоплю. сьогодні ліцензії на виробництво спирту мають 82 державних спиртозаводи, з яких 74 підприємства концерну «Укрспирт», 5 підприємств, що перебувають в управлінні Сумської облдержадміністрації; підприємство, що знаходиться в управлінні Державного управління справами (Чортківський спиртозавод) підприємства, що знаходяться в управлінні Держкоммедбіопрому (Ладизинський, Межирічський спиртозаводи). Сиртові заводи зосереджені в Черкаській, Вінницькій, Кіровоградській Житомирській, Київській, Тернопільській та інших областях. В Україні діє понад 40 підприємств лікєро-горілочаного напрямку, зосереджені переважно в великих містах.

До галузі входять такі унікальні виробництва, як об'єднання «Масандра» (Крим) агрофірма «Золота Балка», Інкерманський завод марочних вин (Севастополь). Ужгородський та Одеський коньячні заводи Артемівський та Харківський заводи шампанських вин. радгосп-завод ім. Леніна Херсонської області, завод шампанських вин «Новий Світ». До Держкомсадвинпрому входять 600 господарств. Із них 52 одиниці - з переробки плодів та ягід (не

мають земель). 37 - винозаводи. 5 заводів із виробництва шампанського, 2 коньячні заводи. Одним з найбільших виробників коньяку є ЗАТ «Завод марочних вин і коньяків «Коктебель».

Основними виробниками є ГК ТОВ «Союз - Віктан», ДП «Імідж Холдинг», УВК «Nemiroff», ЗАТ «Львівський ЛГЗ», ЗАТ «Перший ЛГЗ». Сьогодні українська горілка експортується більше, ніж у 60 країн світу. Лідером серед країн-імпортерів вітчизняної горілки та лікєро-горілочаних виробів сьогодні є РФ (близько 80% у загальному обсязі українського експорту). Отже, українська горілочана галузь є досить чутливою до обсягів поставок продукції вітчизняних виробників до РФ.

Окрім виробників алкогольних напоїв спирт використовують підприємства парфумерної галузі, виробники ліків, спиртного оцту, вибухових речовин і нітроцелюлози.

Інвестиційно-інноваційна діяльність в АПК і продовольча безпека

Затяжна системна криза в державі зумовила різкий спад інвестиційної діяльності, особливо в агропромисловому комплексі. З року в рік капітальні вкладення в АПК з усіх джерел фінансування скорочуються.

Слід при цьому зазначити, що зменшення обсягів виробництва в сільському господарстві найбільшою мірою корелювало саме з динамікою падіння обсягів капітальних вкладень у зазначену галузь.

Майже повністю припинились процеси відтворення й оновлення матеріально - технічної бази АПК. Відтак, в аграрному виробництві відбувається деіндустріалізація та перехід на ручну працю. Вибуття основних засобів виробництва сільськогосподарських підприємств майже утричі перевищує їхнє надходження, хоча капітальні вкладення впродовж останніх років мали тенденцію до певного зростання. Для збалансованого ж відтворення виробничого потенціалу цієї сфери необхідно втричі більше інвестицій.

Трудовий аграрний потенціал, як найважливіша складова його

виробничого потенціалу, також використовується з низькою ефективністю, а продуктивність праці має сталу тенденцію до падіння.

Затрати на протиерозійні та інші землеохоронні і меліоративні роботи постійно зменшуються. Зокрема, витрати на охорону земельних угідь за період з 1990 по 2005 рр. скоротились у 25 разів. Площа еродованої ріллі протягом останніх років збільшилась на третину і щорічно розширюється на 100 тис. га, а вміст гумусу в ґрунтах знизився на 25 %. Природно-ресурсний потенціал аграрного виробництва втрачає свої відновлювальні можливості, що загрожує ресурсо-екологічній безпеці суспільства, а зрештою - й продовольчій безпеці.

Продовольче забезпечення населення та продовольча безпека залежать не лише від фізичної потреби у продовольстві різних груп населення, а й від рівня їхньої платоспроможності. Це негативно відбивається на вітчизняному аграрному виробництві, оскільки попит на його продукцію падає і воно не одержує необхідних коштів для модернізації та розширеного відтворення.

За даними ФАО - сільськогосподарської організації ООН - критично небезпечним вважається рівень споживання продовольства у половинному обсязі від науково обґрунтованих раціональних нормативів. Насамперед це стосується м'яса і риби, а також яєць, молочних продуктів, плодово-ягідної продукції та винограду. Зокрема, у 2006 році понад 60% населення мали середньодушовий дохід нижчий за середній по Україні, а більше чверті - нижчий за межу малозабезпеченості. Відповідно третина населення знаходилась нижче межі продовольчої безпеки, а чверть - недоїдала. Отже, є всі підстави стверджувати, що нині продовольча безпека України знизилась до критично небезпечного рівня (додаток 13).

Таким чином, зменшення інвестицій, падіння виробництва в національному АПК і зменшення споживання вітчизняних продовольчих товарів є однією з важливих причин подальшої деградації та занепаду аграрного сектора України, зношення й руйнування його потенціалу, падіння ефективної родючості ґрунтів, зменшення вмісту в них гумусу і падіння

врожайності навіть на високородючих чорноземах. Все це переконливо свідчить: нашій державі вкрай необхідна **національна агропродовольча доктрина**.

Галуззю національної економіки, яка є найпривабливішою для іноземних інвесторів є харчова промисловість. Наприкінці 2006 року обсяги іноземних інвестицій у харчову промисловість, господарство, борошномельно-круп'яну і комбікормову промисловості склали 25 відсотків їхнього загального обсягу. Найбільші обсяги іноземних інвестицій в сільське господарство надійшли із США, Ліхтенштейну, Великобританії, Німеччини і Нідерландів (разом 75 відсотків), у харчову промисловість - з Нідерландів, США, Німеччини, Швейцарії і Великобританії (85 %), у борошномельно-круп'яну і комбікормову промисловості - із США (90 %).

Великий вплив має державне регулювання діяльності АПК через механізм цін, оподаткування, кредитну політику, надання субсидій для сільського господарства, шляхом заохочення експорту сільськогосподарської продукції та ін.

Високотехнологічні інновації забезпечують широке впровадження організаційно-інноваційних розробок, пов'язаних із земельною реформою і введенням вартості землі в економічний оборот, створенням нових ринкових механізмів кредитного забезпечення довгострокових інноваційних проектів, а також формування ринкової інфраструктури в агропромисловому комплексі України.

Земельна реформа в Україні стала основною частиною аграрної реформи. Важливі аспекти земельної реформи знайшли відображення в законах України: "Про форми власності на землю", "Про господарські товариства", "Про приватизацію майна державних підприємств", "Про обмеження монополізму та недопущення недобросовісної конкуренції в підприємницькій діяльності", "Про оренду майна державних підприємств та організацій", "Про колективні договори і Угоди".

У сучасних умовах організація виробництва передбачає різні форми

власності (державна, приватна, особиста, кооперативна), що призводить до появи різних форм господарювання, багатокладності виробництва.

Разом із становленням ринкових відносин необхідно удосконалювати інфраструктуру аграрних ринків, де головними напрямками є:

1. Удосконалення законодавчої бази у сфері земельних відносин.
2. Створення сприятливого податкового клімату для функціонування аграрних бірж.
3. Створення національної системи моніторингу аграрного ринку (сільськогосподарської продукції і продовольства (СГПП), матеріально-технічних засобів для сільського господарства, паливно-мастильних матеріалів й інших енергетичних засобів для сільського господарства та мінеральних добрив, гербіцидів та інших засобів захисту рослин).
4. Створення інфраструктури експорту та імпорту сільськогосподарської продукції та зовнішнього маркетингу.

Інноваційний розвиток АПК визначають наступні напрями:

- покращення фінансування науки і зміцнення матеріально-технічної бази наукових установ;
- підвищення рівня комерціалізації результатів наукових досліджень та інноваційних процесів, зменшення ризиків інноваційного розвитку та венчурного капіталу за допомогою спеціальних фондів; застосування державного замовлення на інноваційні продукти;
- належне інституційне забезпечення державної інноваційної політики і аграрному секторі економіки шляхом удосконалення систем стандартизації та сертифікації, наближення їх до європейських стандартів;
- вдосконалення правових засад інноваційної діяльності і регулювання ринку інновацій в сільському господарстві через податкові, кредитні, страхові, митні та інші механізми непрямого впливу;
- здійснення заходів щодо інтеграції науки і виробництва, створення агротехнопарків, фінансово-промислових груп, горизонтальних і

вертикальних холдингових компаній.

- створення та впровадження на основі новітніх технологій високоефективних сортів і гібридів сільськогосподарських культур та нових високопродуктивних порід тварин; застосування ґрунтозахисних систем землеробства, енерго- і ресурсозберігаючих технологій, використання альтернативних джерел енергії у сільській місцевості, технологій екологічно чистої продукції, моделей економічних відносин та інформаційних систем;

- завершення земельної реформи, введення вартості землі до економічного обороту, створення іпотечних механізмів кредитування аграрного виробництва, завершення формування всіх складових ринкової інфраструктури в аграрному секторі;

- створення пайових інвестиційних фондів для реалізації великих інноваційних проектів у сільському господарстві;

- розширення форм кредитування інноваційних проектів шляхом здійснення лізингових, факторингових та інших операцій.

Проблеми та перспективи розвитку АПК

Для вирішення нагальних проблем АПК розроблена загальнодержавна Комплексна програма підтримки та розвитку українського села “Добробут через аграрний розвиток” на 2005-2010 роки, спрямована на послідовне формування міжнародної аграрної спеціалізації України, забезпечення стабільного та ефективного функціонування агропромислового комплексу, орієнтованого на задоволення внутрішніх та експортних потреб країни в продукції сільського господарства і продуктах її переробки; соціальне відродження села, подолання бідності селян, поступове наближення умов життя та праці до рівня економічно розвинутих країн; формування нової інституціональної, галузевої та регіональної структури аграрного сектора національної економіки на основі інтенсифікації виробництва, впровадження досягнень науково-технічного прогресу, поновлення виробничого потенціалу сільського господарства та переробної галузі, кооперації, ефективної

підприємницької діяльності, запровадження міжнародних стандартів.

У ній виділено цілу низку явищ, що негативно впливають на агропромислове виробництво:

- низький рівень життя, безробіття, зниження народжуваності на селі, старіння сільського населення;
- переважна збитковість сільськогосподарського виробництва;
- катастрофічне падіння родючості ґрунтів та зростання їх ерозії;
- структурний дисбаланс в експорті продукції сільського господарства в бік сировини та невідповідність сільськогосподарської продукції міжнародним стандартам якості та безпеки;
- незадовільний стан інвестиційної діяльності в аграрному секторі та обмеженість бюджетного фінансування села та аграрного виробництва;
- збільшення витрат на споживання не відновлюваних ресурсів та зниження конкурентоспроможності сільськогосподарських підприємств;
- невідповідність стану нормативно-правової бази завданням Уряду в АПК.

Основними проблемами, що потребують негайного вирішення є:

У галузі земельних відносин:

- аграрна та її складова - земельна реформа здійснюється без прозорих концептуальних засад та програм подальших дій, в першу чергу органів влади, виходячи з інтересів селян;
- соціальна напруга та недовіра суб'єктів ринку, як наслідок побоювань селян-власників землі втратити земельну власність;
- рівень використання сільськогосподарських угідь характеризується середнім виробництвом валової продукції сільського господарства на 1 га 270 євро (в країнах ЄЕС - 2000 євро);
- щорічні втрати гумусу через мінералізацію та ерозію ґрунтів складають 32-33 млн. тон – це 9 млрд. грн. щорічних збитків;
- недосконале державне управління, відсутність реального державного контролю за якістю та станом використання земельних угідь.

У галузі виробництва та збуту сільськогосподарської продукції:

- загальний дотаційний підхід до всіх галузей АПК, що базується на забезпеченні продовольчої безпеки та збільшенні виробництва в усіх галузях;

- побудова галузевої політики без врахування галузей та продуктів міжнародної конкурентоспроможності України;

- відсутність цілеспрямованої державної політики по залученню інвестицій і непослідовна політика у бюджетному регулюванні та залученні міжнародних кредитів;

- регіональна політика розвитку АПК та села, що не базується на підтримці галузей міжнародної та місцевої спеціалізації та побудові комплексних інтегрованих моделей розвитку регіону.

- відсутність повноцінного ринку сільськогосподарської продукції в т.ч. гуртових та біржових ринків, і як наслідок дисбаланс в ціноутворенні на виробництво сільськогосподарської продукції;

У соціально-економічній сфері на селі:

- не визначено джерела та не створено механізми фінансування заходів з реалізації всіх складових державної політики щодо розвитку сільських територій, в тому числі: аналізу, прогнозування і планування; фінансово-кредитного забезпечення сільськогосподарського виробництва; технічного і технологічного переозброєння; розвитку і функціонування соціальної сфери, зайнятості працездатного населення ;

- загострення демографічної ситуації, занепад соціальної інфраструктури, безробіття та бідність зумовили трудову міграцію сільського населення, призвели до різкого скорочення сільських мешканців, обезлюднення та відмирання сіл;

- відсутня політика розвитку сільської місцевості та її державна підтримка, органи місцевого самоврядування не мають реальних економічних та соціальних важелів впливу;

- суттєве відставання села від міста за рівнем і умовами життя, практично припинила своє існування система побутового обслуговування,

середній рівень заробітної плати осіб, зайнятих у сільському господарстві, у двічі нижчий середньої заробітної плати ніж по інших галузях, погіршується якість кадрового складу.

У сфері розвитку аграрної науки:

- низький рівень наукової бази частини науково-дослідних установ АПК, старіння наукових працівників, відсутність молоді у НДІ (наукова робота втратила престижність, стимулювання працівників (особливо молодих науковців) недостатня – як наслідок відтік науковців до інших країн або в інші галузі народногосподарського комплексу);

- українська аграрна наука мало інтегрована в сучасну європейську та світову науку.

Питання і завдання для самоконтролю

1. Яка роль агропромислового комплексу в економіці України?
2. Розкрийте структуру АПК
3. Які чинники просторової організації АПК.
4. Які особливості розвитку рослинництва?
5. Які особливості розвитку тваринництва?
6. Які особливості розвитку харчової промисловості?
7. Від чого залежить продовольча безпека держави?
8. Який сучасний стан розвитку сільського господарства?
9. Охарактеризуйте сільське господарство України.
10. Які проблеми і перспективи розвитку АПК?
11. Назвіть проблеми розвитку рослинництва.
12. Назвіть перспективи розвитку тваринництва.
13. Які сучасні тенденції розвитку рослинництва?
14. Які особливості функціонування ринку алкогольних напоїв?
15. Які галузі сільського господарства орієнтовані на експорт своєї продукції?

3.7 Легка промисловість України

Легка промисловість забезпечує населення тканинами, одягом, взуттям тощо, а інші галузі промисловості – кордом, технічними тканинами та ін.

В Україні функціонує 1971 виробниче підприємство, в тому числі у швейній промисловості – 1218. У 2006 р. понад 2/3 підприємств були акціонерними, а 9/10 належали до недержавного сектора.

Галузь має значні потенційні можливості, проте використовуються вони недостатньо через нестачу сировини. Підприємства частково працюють на давальницькій сировині, щоб не простоювати, а це призводить до збіднення українського ринку товарів.

Пріоритетні завдання легкої промисловості – формування і розміщення державних замовлень та державних контрактів, координування діяльності підприємств, пов'язане з виконанням цього завдання, розробка цільових програм перспективного розвитку нових видів сировини, збалансованого розвитку і діяльності підгалузей.

Легка промисловість має тісні зв'язки з хімічними галузями. Вже нині Україна може використовувати власні потужності для виробництва синтетичної шкіри і клею, підшов, хімічних ниток і волокон, капролактаму, необхідного для виробництва хімічних ниток і пряжі. Заслуговує на увагу вітчизняне виробництво поліуретанових композицій для взуттєвої галузі, які досі імпортували.

Зміни у розміщенні легкої промисловості зумовлені ліквідацією розриву між сировинними районами і районами виробництва. Вовняне, бавовняне, шовкове, трикотажне виробництво орієнтується на сировину і споживача; взуттєве і швейне – на споживача, лляне – на сировину.

У легкій промисловості найбільшою підгалуззю є *текстильна*, до якої належать первинна обробка текстильної сировини, потім бавовняна, лляна, вовняна, шовкова, нетканих матеріалів, конопле-джутова, сітків'язальна, текстильно-галантерейна, трикотажна, валяно-повстяна підгалузі.

Текстильна промисловість України почала розвиватися ще до першої світової війни, проте більшість підприємств тоді були невеликими. Деяке пожвавлення її розвитку почалося в радянський період, коли старі підприємства було реконструйовано і збудовано нові в Києві, Полтаві, Одесі, Житомирі, великі бавовняні комбінати в Херсоні, Донецьку й Тернополі, камвольно-суконний – у Чернігові, Дарницький (Київ) шовковий комбінат, Житомирський і Рівненський льонокомбінати, бавовнянопрядильні фабрики в Києві та Львові. Реконструйовано і збільшено потужності Чернівецького текстильного комбінату, Дунаєвецької (Хмельницька область) і Богуславської (Київська область) суконних фабрик.

Виробництво товарів легкої промисловості представлено в таблиці 17

Таблиця 17

Виробництво товарів легкої промисловості [56]

Вироби	1990	1995	2000	2005	2006
Виробництво					
Тканини всіх видів, млн. м ²	1212	169	67	113,5	99,6
у тому числі:	564	78	37	53,0	42,7
бавовняні	72	15	7	8,3	8,7
вовняні	98,2	20	3	2,0	1,8
льняні	283	14	7
шовкові	443,1	118,6	40,0	55,5	53,8
Панчішно-шкарпеткові вироби, млн. пар	350,9	27,0	16,5
Трикотажні вироби, млн. шт.	26,9	30,6
Трикотаж спідній	4,5	5,9
Одяг верхній трикотажний	196,4	20,6	13,5	20,5	21,1
Взуття, млн. пар	Виробництво на душу населення				
Тканини всіх видів, млн. м ²	23,3	3,3	1,9	2,4	2,1
Панчішно-шкарпеткові, млн. пар	8,5	2,3	0,9	1,2	1,2
Взуття, млн. пар	3,8	0,4	0,3	0,4	0,5

На бавовняну промисловість у текстильній промисловості. припадає 42,9% всіх вироблених тканин, що менше, ніж в 1990 р. (рис. 17). Для неї

характерне віддалення від сировинної бази і навіть споживачів. У її структурі є прядильне, ткацьке, крутильно-ниткове й фарбувальнообробне виробництва. Бавовна є основною сировиною для виробництва деяких видів тканин з домішкою синтетичних і штучних волокон.

Бавовняні комбінати розміщені в Херсоні й Тернополі; бавовнянопрядильний комбінат – у Донецьку; бавовняна фабрика – в Нововолинську, прядильна фабрика – в Полтаві, ватноткацька – в Києві.

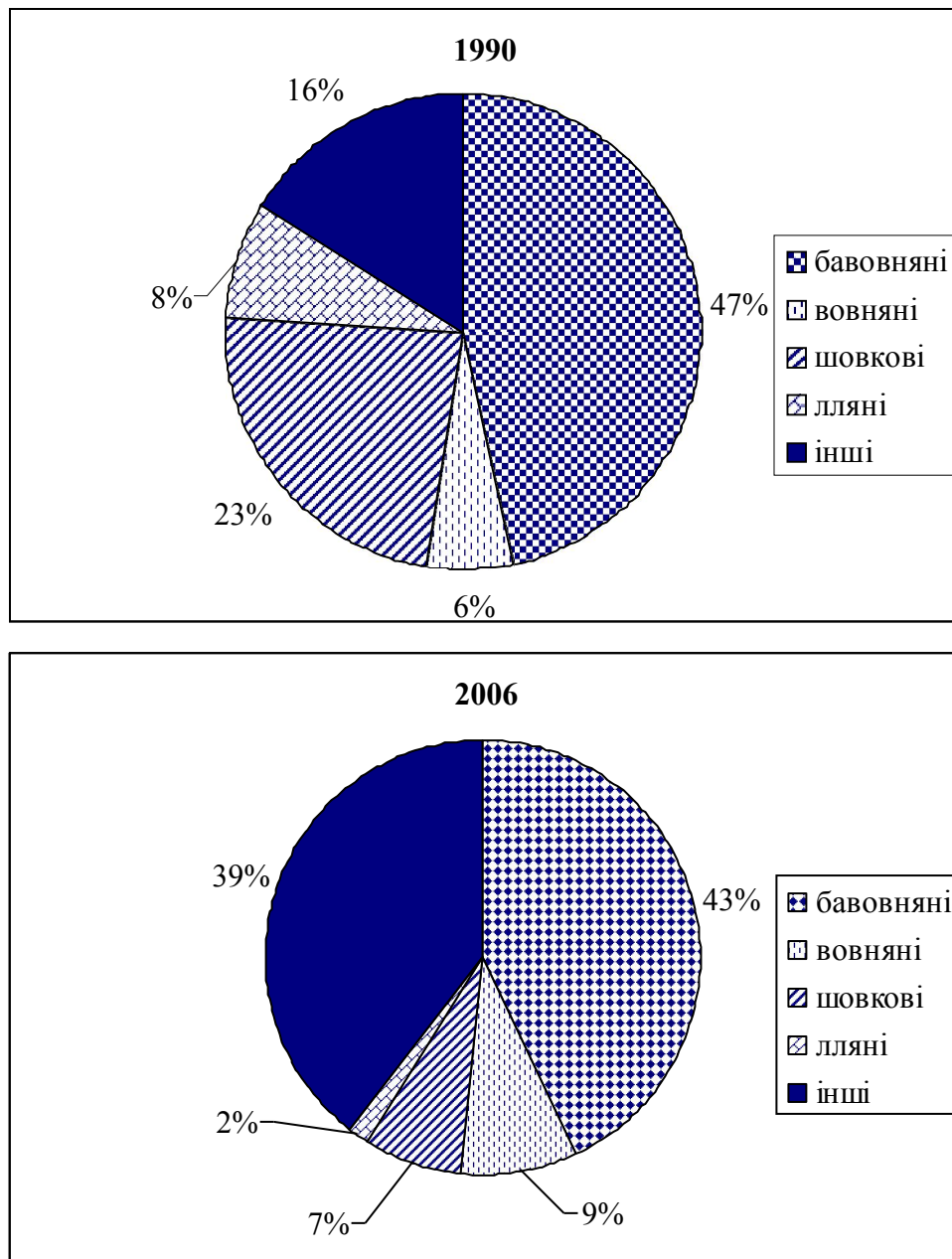

Рис. 17. Структура виробництва тканин в Україні [56].

Вовняна промисловість – одна з найстаріших підгалузей текстильної промисловості – виробляє 8,7% усіх тканин України. Тут здійснюється

первинна обробка вовни, виготовляються пряжа і тканини та вироби з неї. Чисте вовняне виробництво майже не збереглося. Як домішки використовують хімічні й синтетичні волокна, бавовну. Сучасні фабрики діють у Харкові, Одесі, Сумах, Дунаївцях (Хмельницька область), Богуславі, Кременчуці, Донецьку, Лубнах: у Луганську – тонкосуконна, Кривому Розі – вовнопрядильна фабрика, Чернігові – камвольно-суконний комбінат.

Шовкова промисловість пов'язана з виробництвом хімічних волокон, які майже повністю витіснили природний шовк-сирець. Вона виробляє 7% усіх тканин в Україні, що значно менше, ніж у 1990 році. Зосереджена переважно в Києві, де виробляють крепдешин і крепжоржет з натурального шовку. У Києві і Черкасах випускають тканини із штучного та синтетичного волокон, у Луганську – меланжеві шовкові тканини. Спеціалізовані фабрики Києва і Лисичанська виготовляють шовкові тканини технічного призначення.

Ляна промисловість розвинулася в Україні за радянський Обсяг виробництва галузі значно знизився і в 2006 р. вона випускала лише 1,8% тканин країни – Рівненським і Житомирським льонокомбінатами. Частина льоноволокна у 90-ті роки вивозилася за межі країни. Згодом внаслідок значного зниження цін на льоносировину на внутрішньому ринку відбулося зменшення посівних площ льону, що призвело до недостатнього забезпечення підприємств власним льоноволокном. Постає проблема збільшення площ для вирощування льону.

За останні роки у виробництві тканин значно зросла частка тканин з хімічних волокон. Зараз вона складають майже 40%.

Трикотажною промисловістю України вироблено в 2006 р. 95,1 млн. шт. трикотажних виробів. За 1990–2003 рр. трикотажне виробництво зменшилося в 11,5 раза. Однак достатня сировинна база дозволила покращити ситуацію за останні три роки. Найбільші трикотажні підприємства в Києві, Харкові, Львові, Одесі, Житомирі, Миколаєві, Сімферополі, Чернівцях, Донецьку, Івано-Франківську, Дніпропетровську, Луганську, Хмельницькому, Прилуках (Чернігівська область).

Швейна промисловість розміщена здебільшого у великих населених пунктах. Тут функціонують такі відомі формування, як Київське виробниче об'єднання швейної промисловості "Україна", львівська фірма "Маяк", Харківська швейна фабрика ім. Ю. Д. Тинякова та ін. Швейна промисловість донедавна на 90% задовольняла попит населення України на готовий одяг, білизну та іншу продукцію.

У швейній промисловості налічується біля 600 підприємств. Обсяги її виробництва зменшилися проти 1990 р. на 2/3. Більше 100 підприємств країни працюють на давальницькій сировині.

Попит на швейну продукцію значно зменшився, що пов'язано з низькою купівельною спроможністю населення, зростанням цін на продукцію, конкуренцією іноземних товарів.

Шкіряно-взуттєва промисловість після текстильної є найважливішою підгалуззю легкої промисловості. Основна сировина для неї – шкури домашніх, диких і морських тварин. Проте широке використання нових синтетичних матеріалів (штучної шкіри, гуми), парусини, вовни (для валяного взуття), тканини істотно збагатило й доповнило сировинну базу взуттєвого виробництва. Крім того, із шкіри виготовляють одяг, шорно-сідельні та галантерейні вироби, деталі для текстильних та інших машин. Розміщене шкіряне виробництво поблизу центрів м'ясної промисловості.

Розвитку взуттєвого виробництва сприяють високий рівень механізації виробничих процесів. Підприємства галузі виробляють жорсткі й м'які шкіряні товари, взуття з натуральної і штучної шкіри.

Шкіряна промисловість – стара галузь виробництва в Україні. Шкіряні підприємства є в Харкові, Києві, Львові, Василькові (Київська область), Бердичеві, Миколаєві. Штучну шкіру виготовляють у Києві, Тернополі, Запоріжжі, Луцьку, шкірзамінники – в Одесі.

Сучасна **взуттєва промисловість** України перетворилася на велику механізовану галузь. Старі взуттєві фабрики в Києві, Харкові, Дніпропетровську, Миколаєві, Херсоні реконструйовано; в Луганську, Києві,

Львові, Одесі, Василькові, Запоріжжі й Мукачеві збудовано нові великі підприємства. Всього в країні діє 56 шкіряних і 104 взуттєвих виробничих об'єднання та підприємства. Найбільші шкіряні виробничі об'єднання – в Бердичеві ("Світанок"), Івано-Франківську, Києві; взуттєві виробничі об'єднання – в Луганську, Львові ("Прогрес"), Харкові, Кривому Розі, Хмельницьку.

У 2006 р. було вироблено 21,1 млн. пар взуття, або 0,5 пари на душу населення. У загальному обсязі пропозицій частка імпортного взуття становить понад 70%.

Головними напрямками розвитку шкіряно-взуттєвої промисловості є вдосконалення діючих підприємств, створення нових, впровадження високоефективних технологій шкіряно-взуттєвого і дубильно-екстрактового виробництва; освоєння матеріалів з поліпшеними технологічними та експлуатаційними властивостями; механізація та автоматизація виробничих процесів.

Хутрова підгалузь обробляє хутра лисиць, куниці, видри, норки, шкурки кролів, ховрахів, хом'яків та водяних щурів, овечі шкурки й штучне хутро та виготовляє з них хутрові та шубні вироби. У минулому вона мала переважно кустарний і сезонний характер. Тепер в Україні збудовані і працюють хутрові підприємства в Харкові, Балті (Одеська область), Краснограді (Харківська область), Тисмениці (Івано-Франківська область), Львові, Одесі, Жмеринці.

У підгалузі освоєно технологію облагородження овечих шкурок, що сприяє поліпшенню їх якості, зовнішнього вигляду та асортименту виробів з них. Суттєве значення має використання трикотажного штучного хутра, яке імітує натуральне хутро норки, куниці, єнота, ондатри, ягнят каракульської породи, овець тощо. В Україні штучне хутро виготовляють Дарницький шовковий комбінат, Київське виробниче трикотажне об'єднання, фабрики в Жовтих Водах (Дніпропетровська область) і Ясіні (Закарпатська область). Нині підприємства підгалузі випускають вироби масового вжитку,

вдосконалюючи технології обробки хутрової сировини із застосуванням нових стійких барвників, впроваджуючи автоматизовані системи управління виробництвом.

Виробництво галантерейних виробів зосереджене в Києві, Харкові, Львові, майже в усіх обласних центрах та інших містах України. Галантерейні підприємства, крім легкої промисловості, належать до різних галузей промисловості. Їх продукція дуже розмаїта – господарські сумки, портфелі, валізи, хустки, стрічки, шарфи, краватки, металеві вироби тощо. Останніми роками мережа малих підприємств, що виробляють галантерейні вироби, значно розширилась.

Поліграфічна промисловість виготовляє різні види друкованої продукції – книги, журнали, газети, зошити, географічні карти, етикетки, квитки, бланки тощо. До неї належать універсальні й спеціалізовані поліграфічні об'єднання та комбінати, газетно-журнальні, газетно-бланкові, книжково-журнальні друкарні, допоміжні підприємства, заводи для виготовлення друкарських фарб тощо, а також підприємства для виготовлення паперових виробів.

Найбільші поліграфічні підприємства в Києві, Харкові, Вінниці, Дніпропетровську, Донецьку, Запоріжжі, Львові, Одесі, Рівному, Тернополі, Симферополі, Чернівцях та ін.

У поліграфічній промисловості дедалі ширше впроваджуються офсетний друк, фотополімерні друкарські форми, електронна техніка, системи переробки текстової інформації, відеотермінали, фотонабірні автомати. Нині з різних причин підгалузь перебуває в кризовому стані, що позначається на тиражах газет, журналів, книжок.

Фарфоро-фаянсова промисловість є важливою підгалуззю виробництва товарів народного споживання, що виготовляє фарфорові, фаянсові та інші вироби з тонкої кераміки, а також господарського і художнього фарфору, фаянсу, напівфарфору й майоліки. Побудовано нові фарфорові заводи в Дружківці, Кіровограді, Тернополі. Головною

сировинною базою цієї промисловості є каоліни Присянівського (Дніпропетровська область), Глуховецького (Вінницька область), Богородницького та Володимирського (Донецька область) родовищ.

В Україні відчувається дефіцит багатьох товарів народного споживання власного виробництва. Відсутність реальної конкуренції спричиняє завищення цін на товари, спонукає продавати низькоякісну продукцію. Потреба в радикальному реформуванні економіки є очевидною. Слід рішуче згортати економічно неефективні для суспільства види діяльності. Доцільно переорієнтовувати підприємства на випуск продукції, потрібної споживачеві, збільшувати капітальні вкладення у виробництво нових, технічно складних товарів тривалого користування, формувати розвинену мережу обслуговування, нарощувати виробництво садових будиночків, розширювати продаж будівельних матеріалів, засобів механізації, що реально впливатиме на рівень життя населення України.

Питання і завдання для самоконтролю

1. Визначіть роль легкої промисловості в господарському розвитку України?
2. Якою є структура легкої промисловості?
3. Оцініть сучасне розміщення підприємств легкої промисловості в Україні.
4. Проаналізуйте сучасний стан розвитку текстильної промисловості в Україні.
5. Охарактеризуйте сучасний стан розвитку швейної промисловості України.
6. Виявіть основні проблеми розвитку взуттєвої промисловості України.
7. Проаналізуйте сучасний стан розвитку трикотажної промисловості в Україні.

3.8. Соціальний комплекс України

Поняття соціального комплексу і його роль в суспільному розвитку України.

Реформування економіки в Україні передбачає формування соціально орієнтованої ринкової економіки. Це означає, що за спрямованістю всі

економічні процеси в тій або іній мірі мають мати соціальне забарвлення. Соціальна орієнтація означає підпорядкування виробництва споживачеві, задоволення масових потреб населення. У більшості розвинених країн потреби населення на початку і середині ХХ ст. поставили перед бізнесом дві проблеми. Перша полягала в необхідності насичення чергового збільшеного об'єму матеріальних потреб і викликала стрімке наповнення ринку новими товарами і зростання цін, що скорочувало попит. Друга проблема була обумовлена появою нових потреб в розвитку освіти, охорони здоров'я, культури, охорони природи і соціального захисту населення.

Вирішення другої проблеми пов'язано з розвитком соціального комплексу. Він визначається двома головними функціями. Перша полягає в тому, що завдяки його функціонуванню створюється комплекс життєвих благ, необхідних для нормального розширеного відтворення робочої сили, а друга – в тому, що заклади і підприємства цього комплексу забезпечують підвищення рівня життя членів суспільства [19].

Розвиток суспільного виробництва підпорядковується головній меті – найбільш повному задоволенню постійно зростаючих потреб всіх членів суспільства. Чим вищими є темпи соціально-економічного розвитку, тим динамічніше змінюються людські потреби і сама структура життєвих благ, покликаних їх задовольняти та забезпечувати всебічний і гармонійний розвиток особистості.

Як суть, так і класифікація соціального комплексу розглядаються науковцями по-різному.

За формою соціальний комплекс представляє сукупність підприємств різних форм власності і різних галузей, об'єднаних функцією виробництва послуг населенню.

За змістом соціальний комплекс є складною, багаторівневою, ієрархічною системою, що включає елементи різного ступеня розвитку, масштабності, функціонального призначення.

Як явище соціальний комплекс є певним способом задоволення потреб населення в послугах.

Суть соціального комплексу полягає у задоволенні потреб населення в особливому соціально-економічному продукті – послугах.

Таким чином, загальним для всіх елементів соціального комплексу, всіх галузей, підприємств, об'єктів є критерій «задоволення потреб в послугах».

Особливою для галузей соціального комплексу є територіальна локалізація споживання послуг.

Однією з найбільш повною класифікацією соціального комплексу є класифікація на основі класифікації інфраструктури, запропонованої Лаптевою Є.Г. (рис. 18).

Соціальний комплекс, задовольняючи потреби населення в культурних цінностях, освіті, охороні здоров'я, комунальному обслуговуванні тощо все більше впливає на виробництво матеріально-речового багатства через прискорення науково-технічного прогресу, створення необхідних передумов для підвищення рівня зайнятості у суспільному виробництві та раціонального використання трудового потенціалу, забезпечення розширеного відтворення робочої сили, удосконалення структури вільного часу працюючих. Одночасно з цим розвиток соціальної сфери сприяє розв'язанню таких соціальних завдань, як формування гармонійно розвиненої особистості, ліквідація культурно-побутових розбіжностей між містом і селом, між соціальними групами населення і районами країни.

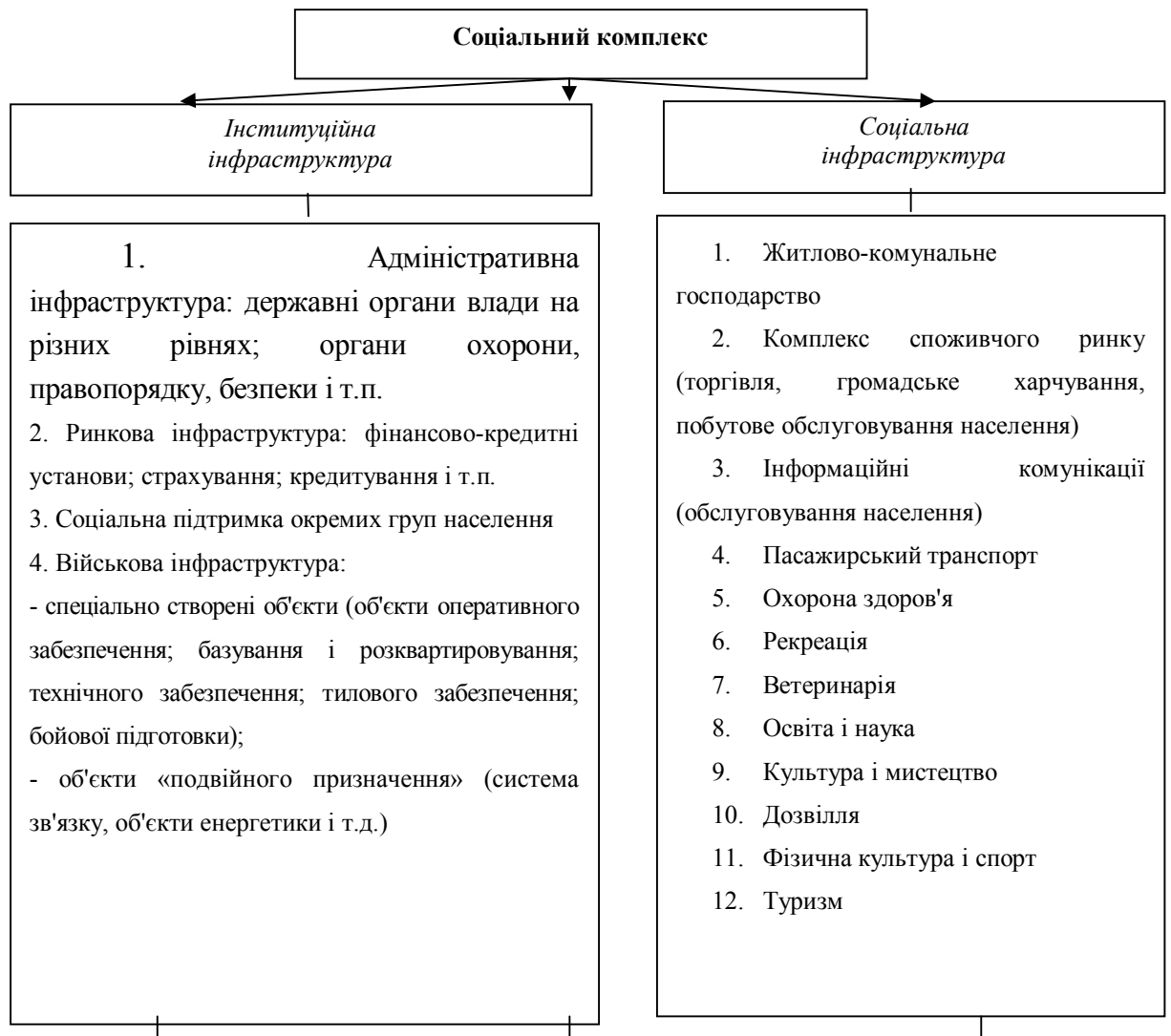

Рис. 18. Функціональний склад соціального комплексу [26]

Сучасний стан розвитку та особливості розміщення соціального комплексу України.

За період з 1991 по 2007 рік частка соціальної сфери у ВВП країни зросла з 30% до 55%. Таким чином, не дивлячись на високі темпи зростання промисловості, які останні декілька років випереджали темпи зростання ВВП, роль промисловості в забезпеченні економічного зростання на сьогодні менш значна, ніж роль сектору послуг.

Зрушення в структурі ВВП відбулися за рахунок комбінації двох чинників – зміни реальних обсягів виробництва в окремих секторах, а також зміни цін на товари і послуги. У ринкових умовах вартість послуг

підвищилася щодо вартості товарів, що забезпечило значне збільшення частки сектору послуг в структурі ВВП. Зміни останніх років забезпечили схожість структури українського ВВП із структурою ВВП країн-членів ЄС.

До 2015 р. частка сектору послуг у ВВП України може досягти 60-62%. У першу чергу, очікується зростання обсягів надання послуг у торгівлі. Зростання доданої вартості в торгівлі буде забезпечене завдяки збільшенню зовнішньоторговельного і роздрібного обігу.

Освіта і наука. Забезпечує підвищення загального рівня знань і культури населення та всі галузі народного господарства кваліфікованими кадрами, а тому виступає важливим елементом відтворення робочої сили.

У сфері дошкільної освіти як обов'язкової первинної складової частини системи освіти України державна визнає її пріоритетну роль та створює належні умови для її здобуття.

Дошкільна освіта – цілісний процес, спрямований на:

- забезпечення різнобічного розвитку дитини дошкільного віку відповідно до її задатків, нахилів, здібностей, індивідуальних, психічних та фізичних особливостей, культурних потреб;

- формування у дитини дошкільного віку моральних норм, набуття нею життєвого соціального досвіду [1].

Наприкінці 2006 р. в Україні налічувалось понад 15,1 тис. постійних дошкільних закладів, у яких перебувало понад 1 млн. дітей (табл. 18). Значна частина дітей дошкільного віку не відвідує ці заклади. Вищий рівень забезпеченості дітей дошкільними закладами спостерігається у південних та східних областях України, нижчий – у західних регіонах.

Скорочення чисельності народжених в Україні у 1992-2001 роках зумовило або закриття багатьох дошкільних навчальних закладів, або їх здачу в оренду, або перепрофілювання через зміну форм власності. За останні роки чисельність дітей збільшилась, однак більшість колишніх приміщень виявились не придатними для занять. Відтак, багато дітей,

особливо в сільській місцевості, не мають змоги відвідувати дошкільні заклади освіти.

Таблиця 18

Дошкільні заклади України [56]

	Кількість закладів, тис.	в них місць, тис.	Кількість дітей у закладах, тис.	Охоплення дітей закладами, відсотків до кількості дітей відповідного віку
1990	24,5	2277	2428	57
1995	21,4	2014	1536	44
2000	16,3	1117	983	40
2001	15,7	1077	968	41
2002	15,3	1060	973	48
2003	15,0	1053	977	49
2004	14,9	1040	996	50
2005	15,1	1056	1032	51
2006	15,1* ¹	1063* ²	1081	54

*¹ З них 2,2 тис. закладів не працювали.

*² Не враховані місця у дошкільних закладах, що не працювали протягом року або більше з будь-якої причини.

Основним видом навчально-виховних закладів в Україні є середня загальноосвітня школа. Мережа загальноосвітніх навчальних закладів формується з урахуванням демографічної, етнічної та соціально-економічної ситуації за освітніми рівнями (початкова, базова, повна загальна середня освіта), які забезпечується закладом.

Відповідно до освітнього рівня функціонують загальноосвітні навчальні заклади I ступеня (початкова школа); II ступеня (основна школа); III ступеня (старша школа). Загальноосвітні навчальні заклади всіх трьох ступенів можуть функціонувати інтегровано або самостійно.

Складовими структури мережі є такі типи загальноосвітніх навчальних закладів: середня загальноосвітня школа (I, II, III ступенів або поєднання їх); спеціалізована школа (школа-інтернат); навчально-виховні комплекси "дошкільний навчальний заклад - загальноосвітній навчальний заклад" та "загальноосвітній навчальний заклад - дошкільний навчальний заклад"; гімназія (II-III ступені); ліцей (III ступінь); колегіум (III ступінь); загальноосвітня школа-інтернат для дітей, які потребують соціальної

допомоги; спеціальна загальноосвітня школа-інтернат для дітей, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку; загальноосвітня санаторна школа-інтернат (I-III ступені); школа соціальної реабілітації для дітей, які потребують особливих умов виховання; вечірня (змінна) школа (II-III ступені).

Складовими мережі також є позашкільні навчальні заклади, міжшкільні навчально-виробничі комбінати, професійно-технічні навчальні заклади, вищі навчальні заклади I - II рівнів акредитації, які забезпечують здобуття повної загальної середньої освіти.

На початок 2007/2008 навчального року в Україні функціонувало 21,2 тис. шкіл, у яких навчалось понад 4857 тис. учнів (табл. 19). Більше половини учнів денних шкіл (77%) навчається українською мовою, решта – вивчає українську мову як предмет. 22% учнів денних шкіл навчаються російською мовою, є також школи чи класи з молдавською (6.1 тис.), угорською (20 тис.), румунською (26.4 тис.), польською (1.4 тис.), словацькою (0.03 тис.), англійською (0.3 тис.), болгарською (0.1 тис.) та кримсько-татарською мовами навчання (5.8 тис.).

Таблиця 19

Загальноосвітні навчальні заклади України [56]

(на початок навчального року; тис.)

	Кількість закладів	Кількість учнів у загальноосвітніх навчальних закладах	Кількість учнів у загальноосвітніх навчальних закладах		Випуск учнів загальноосвітніми навчальними закладами		Кількість вчителів
			денних	вечірніх (змінних), включаючи тих, хто навчався заочно	закінчили школу II ступеня (одержали свідоцтво про базову загальну середню освіту)	закінчили школу III ступеня (одержали атестат про повну загальну середню освіту)	
1990/91	21,8	7132	6939	193	696	406	537
1995/96	22,3	7143	7007	136	639	361	596
2000/01	22,2	6764	6647	117	720	475	577
2001/02	22,2	6601	6486	115	738	505	568
2002/03	22,1	6350	6237	113	724	508	561
2003/04	21,9	6044	5936	108	720	526	551
2004/05	21,7	5731	5626	105	675	519	547
2005/06	21,6	5399	5301	98	649	515	543
2006/07	21,4	5120	5026	94	595	485	537
2007/08	21,2	4857	4768	89	561	467	531

За роки незалежності мережа загальноосвітніх навчальних закладів під впливом складних соціально-економічних тенденцій розвитку держави зазнавала змін у просторі, часі та структурі. Несприятлива демографічна ситуація та певні соціально-економічні чинниками призвели до скорочення контингенту учнів та зменшення кількості загальноосвітніх навчальних закладів, особливо шкіл I та I -II ступенів у сільській місцевості.

Створено сектор загальноосвітніх навчальних закладів приватної форми власності, навчально-виховні комплекси та об'єднання. Поступово зростає кількість шкіл I - II та I - III ступенів, в тому числі й за рахунок шкіл I ступеня. Досить активно розвивається мережа гімназій, ліцеїв, колегіумів. У 2006 р. в Україні функціонувало 532 гімназії, 430 ліцеїв, де навчалось понад 450 тис. учнів [58].

Створено умови для функціонування мережі загальноосвітніх навчальних закладів з вивчення або навчанням румунською, угорською, польською, кримськотатарською, словацькою та іншими мовами, а також з двома і більше мовами навчання.

У 2006/2007 навчальному році підготовку робітничих кадрів за державним замовленням здійснювали 1038 професійно-технічних навчальних закладів із загальним контингентом 448,2 тис. осіб [58].

Сучасний стан розвитку професійно-технічної освіти в Україні представлено в таблиці 20.

Училища зосереджені переважно в міських поселеннях і великих селах. Максимальна кількість училищ знаходиться в обласних центрах та інших великих містах. Професійно-технічні навчальні заклади сільськогосподарського профілю розміщені, як правило, у малих та середніх містах; навчальні заклади з спеціальностей гірничої, нафтової, хімічної промисловості – у районах видобутку гірничо-хімічної сировини.

Професійно-технічна освіта [58]

№		Станом на 01.01.2007	Станом на 01.01.2008
1.	Кількість професійно-технічних навчальних закладів <i>з них за галузевим спрямуванням:</i> - промисловості - будівництва - аграрного профілю - сфери послуг <i>в тому числі нових типів</i> з них: - вищих професійних училищ - центрів професійно-технічної освіти - професійних ліцеїв	930 333 185 270 142 1170 24 497	927 331 184 269 143 173 32 505
2.	Контингент учнів, слухачів у тому числі: <i>випускники основної та старшої школи</i> <i>незайняте населення та працівники підприємств</i> <i>за соціальним станом</i> - дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування - з вадами фізичного та розумового розвитку	449,8 тис. 428,9 тис. 20,9 тис. 18,2 тис. 4,4 тис.	430,1 тис. 406,6 тис. 19,8 тис. 18,5 тис. 4,4 тис.
3.	Прийом учнів, слухачів, всього в тому числі: - за державним замовленням - за договорами з юридичними та фізичними особами <i>З них прийнято на I курс</i>	280,8 тис. 211,7 тис. 7,6 тис. 201,1 тис.	276,6 тис. 203,8 тис. 6,2 тис. 193,6 тис.
4.	Кількість найменувань робітничих професій, за якими здійснюється підготовка у ПТНЗ за освітньо-кваліфікаційним рівнем “кваліфікований робітник”, всього	524	
5.	Підготовлено за професіями випускників, всього	254,6 тис.	199,3 тис.

Структура освіти в Україні відповідно до Закону України «Про освіту» (далі Закон про освіту) включає: дошкільну освіту, загальну середню освіту, позашкільну освіту, професійно-технічну освіту, вищу освіту, післядипломну освіту, аспірантуру, докторантуру, самоосвіту.

Вища освіта забезпечує фундаментальну наукову, професійну та практичну підготовку за відповідними освітньо-кваліфікаційними рівнями. Вона здійснюється у вищих закладах освіти відповідних рівнів акредитації:

першого і другого (училище, технікуми, коледж та інші прирівняні до них заклади освіти) та третього і четвертого (університети, академії, інститути, консерваторії та інші прирівняні до них заклади освіти).

Вища освіта України представлена 553 навчальними закладами I–II рівнів акредитації, в яких навчається близько 441,3 тис. студентів (табл. 21).

Крім того, в Україні функціонує 351 вищий навчальний заклад III–IV рівнів акредитації, в яких навчається більш ніж 2372,5 тис. студентів.

Таблиця 21

Вищі навчальні заклади України [56]

(на початок навчального року)

	Кількість закладів:		Кількість студентів у закладах., тис.	
	I-II рівнів акредитації	III-IV рівнів акредитації	I-II рівнів акредитації	III-IV рівнів акредитації
1990/91	742	149	757,0	881,3
1995/96	782	255	617,7	922,8
2000/01	664	315	528,0	1452,9
2001/02	665	318	561,3	1548,0
2002/03	667	330	582,9	1686,9
2003/04	670	339	592,9	1843,8
2004/05	619	347	548,5	2026,7
2005/06	606	345	505,3	2203,8
2006/07	570	350	468,0	2318,6
2007/08	553	351	441,3	2372,5

Серед галузевих груп навчальних закладів України найбільше студентів вчиться у закладах, що готують спеціалістів для промисловості та будівництва, освіти, сільського господарства, охорони здоров'я, економіки та права, транспорту та зв'язку.

Педагогічні та медичні освітні заклади розміщені рівномірно по території країни, обласних центрах та містах обласного підпорядкування. Профіль підготовки спеціалістів для інших галузей відповідає переважно регіональній спеціалізації господарства України. Найбільше закладів вищої освіти, зокрема III–IV рівнів акредитації, сконцентровано у Харкові, Києві, Одесі, Дніпропетровську, Львові, Донецьку.

Культура і мистецтво. Культура як самостійна соціально-культурна галузь включає до себе широке коло державних і громадських органів, підприємств, установ, організацій, закладів культури. До цієї галузі належать: театральне, музичне, хореографічне, образотворче, декоративно-прикладне, естрадне і циркове мистецтво; концертні організації, музеї, бібліотеки, будинки культури та ін.; кінематографія; телебачення і радіомовлення; видавнича справа, поліграфія і торгівля книгами.

Найбільш поширеним закладом культури в Україні є бібліотеки, кількість яких у 2006 становила 19,8 тис. з книжковим фондом 324 млн. примірників книжок і журналів. У сільській місцевості діяло понад 14,9 тис. бібліотек з книжковим фондом 140 млн. примірників. Однак кількість бібліотек не дає повної картини про рівень бібліотечного обслуговування населення, який залежить перш за все від ступеня розвитку мережі бібліотечних установ і їх територіальної доступності, від наявності книжкових фондів та їх співвідношення з чисельністю населення.

Центрами культурного відпочинку населення вважаються клубні установи, яких на кінець 2006 р. налічувалось понад 19 тис., у тому числі у сільській місцевості – понад 17 тис. Однак клубні установи відсутні майже у кожному другому селі. Зрозуміло, діяльність клубних установ залежить не стільки від їх наявної місткості, скільки від кількості та якості заходів, які там проводяться.

Кінообслуговування в Україні представлено 3,2 тис. кіноустановками з платним показом, а кількість відвідувань кіносеансів за рік 12 млн. У міських поселеннях працюють постійні кінотеатри. Найвищий показник кіновідвідувань у містах, великих містах, курортних центрах. В цих поселеннях в останні роки намітилася тенденція до пожвавлення інтересу до кіно після різкого скорочення середнього рівня відвідування кінотеатрів в 90-ті роки минулого сторіччя.

Якщо мережа закладів культури (клуби, бібліотеки, кіноустановки) в Україні зменшується, то театрів – незначно зростає. У 2006 р. в країні

функціонувало 137 професійних театрів. Кількість відвідувань театрів також має тенденцію до зростання після тривалого скорочення⁴.

Найбільше професійних театрів функціонує у Києві, Львові, Одесі, Дніпропетровську, Донецьку, Миколаєві та в Автономній Республіці Крим. а державних музеїв – у Києві, Львові, Одесі, Полтаві, Запоріжжі, Харкові, Чернігові, Донецьку. Серед областей за цим показником виділяються: Луганська, Дніпропетровська, Івано-Франківська та Автономна Республіка Крим.

Музейна справа за останні роки набула нових форм та напрямків. Зараз в Україні налічується близько 445 музеїв (включаючи філіали), у тому числі: історичні, меморіальні, краєзнавчі, природничонаукові, мистецтвознавчі, галузеві та ін.

Найдоступнішими популяризаторами культури є засоби масової інформації: газети, журнали, радіомовлення, телебачення та мережа Internet.

Збереження культурної спадщини для подальших поколінь – завдання, яке повинне вирішуватися на державному рівні. Ринок не в змозі з нею справитися. Необхідне вибіркове бюджетне фінансування забезпечення збереження найбільш цінних об'єктів і досягнень вітчизняної культури і історії, що отримали світове визнання. Разом з тим велика кількість культурних заходів: концертів, виставок, музеїв – цілком вписуються в систему ринкових відносин, і тому державі тут можна піти від зайвої фінансової опіки, залишивши за собою загальний контроль.

Охорона здоров'я. Система включає лікувальні, лікувально-профілактичні, санітарно-протиепідемічні та інші медичні установи, різні види соціального забезпечення, відпочинку і фізичної культури. Матеріальні умови функціонування комплексу забезпечують медична промисловість, матеріально-технічне постачання і збут. Охорона здоров'я включає також

⁴ за 90-ті роки цей показник зменшився втричі і становив у 2007 р. 6 млн. відвідувань на рік.

освітнянські заклади (медучилища, коледжі, медінститути, медуніверситети, курси перепідготовки кадрів), комплексні і галузеві наукові інститути й організації, а також систему управління ними.

Лікарняні заклади в свою чергу поділяються на спеціалізовані – туберкульозні, інфекційні, для інвалідів Великої Вітчизняної війни та територіально-дільничі – районні, міські, обласні, республіканські.

Основна лікувально-діагностична робота здійснюється в поліклініках - при лікуванні 80% хворих; тут працює більше половини лікарів системи охорони здоров'я.

До санаторно-курортних закладів належать санаторії-профілакторії, курортні поліклініки, бальнеологічні об'єкти.

В Україні налічується 2.9 тис. лікарняних закладів на 444 тис. ліжок та 7,9 тис. лікарських амбулаторно-поліклінічних закладів, ємність яких становить 998 тис. відвідувань за зміну (табл. 22). Деяке загальне зменшення кількості лікарень за останні роки пояснюється перш за все їх реорганізацією і укрупненням.

Таблиця 22

Заклади охорони здоров'я [56]

	Кількість лікарняних закладів, тис.	Кількість лікарняних ліжок		Кількість лікарських амбулаторно-поліклінічних закладів, тис.	Планова ємність амбулаторно-поліклінічних закладів	
		всього, тис.	на 10 000 населення		всього відвідувань за зміну, тис.	на 10 000 населення
1990	3,9	700	135,5	6,9	895	173,1
1995	3,9	639	125,1	7,2	966	189,0
2000	3,3	466	95,0	7,4	973	198,4
2001	3,2	466	96,6	7,4	980	203,4
2002	3,1	465	97,3	7,4	980	205,0
2003	3,0	458	96,6	7,6	981	206,8
2004	2,9	451	95,7	7,7	987	209,6
2005	2,9	445	95,2	7,8	990	211,7
2006*	2,9	444	95,6	7,9	998	214,8

*Дані розрахункові

Спостерігається найбільш активний розвиток мережі закладів у таких областях: Тернопільська (32 новостворені заклади), Київська (60) та Полтавська (21); зазначений показник різко відрізняється в таких областях,

як Запорізька (1 новостворений заклад), Харківська (1), Чернігівська (1), а також у містах Києві (2) та Севастополі (1) [57].

Мережа установ санітарно-епідеміологічної служби складається з: 769 санепідстанцій (Центральна санепідстанція МОЗ України, Кримська республіканська, 24 обласні, 105 міських санепідстанцій та 81 районних санепідстанцій в містах (в т.ч. м. м. Київ та Севастополь), 475 районних санепідстанцій сільських районів, 3 Центральних СЕС на водному, залізничному та повітряному транспорті, 4 басейнових та 12 портових СЕС, 6 санепідстанцій на залізницях та 49 лінійних СЕС на залізницях, 8 санепідстанцій спеціалізованих медико-санітарних частин), 1 протичумна станція, 27 дезінфекційних станцій, на яких покладено завдання щодо забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення.

Міністерству охорони здоров'я підпорядковано 37 спеціалізованих санаторіїв загальною плановою потужністю на 9346 ліжок. З них 23 спеціалізовані санаторії на 6826 ліжок здійснюють лікування дітей. 14 санаторіїв визначені для лікування дітей із соматичними захворюваннями (крім туберкульозу) та 26 санаторіїв для лікування хворих на туберкульоз (3 дитячих санаторії здійснюють лікування як хворих на туберкульоз, так і дітей із соматичними захворюваннями).

Регіонально санаторії розташовані: в АР Крим – 14 протитуберкульозних санаторіїв для дорослих та підлітків та 8 дитячих, в Одеському регіоні – 4 протитуберкульозних санаторії та 4 дитячих, в Івано-Франківській області – 3 протитуберкульозних санаторії, в Київській області – 2 протитуберкульозних санаторії, у Львівській та Запорізькій областях – по 1 дитячому санаторію [57].

Тенденції розвитку кадрового потенціалу галузі характеризуються поступовим зниженням загальної чисельності як лікарів, так і середніх медичних працівників. Це становище відповідає динаміці руху населення країни та її регіонів. Віко-статеву структуру та чисельність населення має негативні тенденції. В демографічних прогнозах НАН України не очікується

щодо цього значних змін. Прогноз потреби в медичних кадрах на основі демографічного прогнозу характеризується поступовим зменшенням чисельності лікарів з 223,82 тис. осіб в 2005 р. до 209,5 тис. осіб в 2015 р. та зростанням чисельності середніх медичних працівників відповідно з 496,33 тис. осіб до 507,03 тис. осіб завдяки програмі заміщення та передачі деяких функціональних обов'язків лікарів середньому медичному персоналу.

У системі охорони здоров'я України у 2006 році чисельність лікарів становила 194731, чисельність молодших спеціалістів з медичною освітою 435781, які обіймали відповідно 241035 лікарських посад та 449578 посад молодших спеціалістів з медичною освітою [57].

Укомплектованість штатних лікарських посад фізичними особами складала 80,8%, коефіцієнт сумісництва –1,2.

Забезпеченість лікарями становить 41,6 на 10 тисяч населення, безпосередньо лікарями, що надають медичну допомогу - 26,5 на 10 тисяч населення, що відповідає рівням Єврейських країн (Італія – 56,7; Росія – 42,2).

Вищі за середній показники забезпеченості лікарями від 42,1 до 51,1 утримуються в областях, де функціонують вищі медичні заклади освіти III-IV рівнів акредитації. Низькі показники забезпеченості лікарями відмічаються в областях: Миколаївській – 30,7; Київській – 31,8; Кіровоградській – 32,3; Херсонській – 32,6; Сумській – 33,7; Житомирській – 33,9.

Укомплектованість штатних посад молодших спеціалістів з медичною освітою фізичними особами складала 97,6.

Показник забезпеченості молодшими спеціалістами з медичною освітою на 10 тисяч населення становив 93,9. Вищий за середній показники забезпеченості зберігаються в областях: Чернігівській 107,6; Тернопільській – 105,5; Житомирській – 105,1. Найнижчі показники забезпеченості молодших спеціалістів з медичною освітою відмічаються в Миколаївській області – 77,2; Київській – 83,4; Одеській – 85,5 [57].

Житлово-комунальне господарство. Житлово-комунальний комплекс задовольняє потреби людей у житлі та його обслуговуванні. Весь житловий фонд в Україні перевищує 1049,2 млн. м² загальної площі житла. Міський житловий фонд становить понад 672 млн. м², сільський – 377,2 млн. м². У містах державний, суспільний житловий фонд і фонд житлово-будівельних кооперативів переважає і становить дві третини, а житловий фонд в особистій власності – третину. В сільській місцевості картина майже протилежна: житловий фонд в особистій власності громадян становить близько 90%, а державний – понад 10%.

Середня забезпеченість населення житлом у розрахунку на одного жителя в містах становить 21,5 м² загальної площі, а в сільській місцевості – 24.4 м². Краща забезпеченість населення житлом у міських поселеннях Луганської, Донецької, Дніпропетровської, Київської і Черкаської областей, а в сільській місцевості – у Вінницькій, Київській, Черкаській, Хмельницькій, Кіровоградській, Чернігівській, Житомирській, Полтавській, Сумській і Дніпропетровській областях.

На сучасному етапі розвитку житлового будівництва намітилась тенденція до комплексної забудови жилих районів. Зростає питома вага житла, побудованого за індивідуальними проектами, що враховують потреби різних верств населення. Для сільської місцевості розроблено типові впорядковані (переважно цегляні) одноповерхові та двоповерхові будинки присадибного типу з господарськими будівлями, більш повним набором комунальних послуг.

За рівнем благоустрою жилі приміщення в міських поселеннях та сільській місцевості істотно відрізняються. Сільські житла гірше забезпечені газом, центральним опаленням, водопроводом, каналізацією, гарячим водопостачанням, ваннами. Найкращий рівень благоустрою житлового фонду мають нові міста і санаторно-курортні центри.

Комплекс споживчого ринку. Комплекс торгівлі і громадського харчування задовольняє перш за все особисті потреби населення. Роздрібний

товарооборот визначається обсягом продажу споживчих товарів населенню через роздрібну торгову мережу громадського харчування усіма діючими підприємствами незалежно від форм власності, а також промисловими, транспортними та іншими неторговими підприємствами безпосередньо населенню через касу підприємств. Загальний обсяг роздрібного товарообороту державної і кооперативної торгівлі (включаючи громадське харчування) становив у 2006 р. 129952 млн. грн.. Товарооборот громадського харчування в загальному обсязі роздрібного товарообороту становив 17 435,1 млн. грн.

Наприкінці 2006 р. в Україні налічувалося 73,6 тис. підприємств роздрібною торгівлі.

У загальному обсязі роздрібного товарообороту продовольчі товари становили 38%, непродовольчі – 62%. Товарооборот роздрібною торгівлі відображає один з аспектів рівня життя населення – купівельну спроможність. Диференціація товарообороту, що припадає на одну людину, пояснюється перш за все функціональною роллю поселень, особливим економіко-географічним положенням окремих міст, густотою населення тощо. Найвищі показники роздрібного товарообороту на одну людину характерні для м. Києва, Автономної Республіки Крим, Донецької, Харківської, Запорізької, Одеської і Львівської областей. На цей показник значний вплив мають неоднакові доходи населення в різних областях та містах, нерівномірний розподіл торгової мережі, неоднакове споживання продовольчих товарів тощо. У селах, наприклад, реалізується значно менше продуктів харчування у зв'язку з наявністю підсобних присадибних господарств.

Розміщення об'єктів громадського харчування часто не збігається з розміщенням об'єктів торгівлі. Варто пам'ятати, що підприємств громадського харчування налічується значно менше. Однак останнім часом різко зросла мережа кафе, ресторанів, буфетів, закусточних, розміщених уздовж головних вулиць міст і сіл, у місцях їх перетину, на автостанціях і

вокзалах, центральних частинах населених пунктів, в районі функціонування ринків та біля трас.

Розвивається мережа не тільки спеціалізованих магазинів (фірмових, магазинів-складів, комісійних), а й підприємств громадського харчування, особливо швидкого обслуговування.

У 2006 р. готельне господарство України було представлено 1269 готелями на 53645 номери з жилою площею всіх номерів 1120,2 тис. м².

Побутове обслуговування займає одне з провідних місць в обслуговуванні населення. Розвиток і удосконалення побутового обслуговування населення забезпечує покращання умов життя, підвищення матеріального благоустрою всіх верств населення різних регіонів і глибокий розвиток та всебічне удосконалення особистості. На цю галузь припадає чверть загального обсягу платних послуг. Галузь об'єднує більш ніж 20 окремих, досить самостійних підгалузей, які істотно відрізняються одна від одної. Функціональне призначення кожної з підгалузей настільки різне, що це обумовлює специфічні особливості і в технічному оснащенні її підприємств і закладів, і в їх технологічному та організаційному забезпеченні. Діапазон функцій і підгалузей, які входять до побутового обслуговування, дуже широкий.

За останні роки структура виробництва основних видів побутових послуг в країні поступово приводиться у відповідність до структурних змін у потребах населення. Це сприяє подальшому підвищенню ступеня повноти задоволення потреб населення в найбільш економічно значущих видах побутового обслуговування. Зростання обсягів споживання побутових послуг в цілому та найбільш ефективних з них супроводжується підвищенням народногосподарської ефективності побутового обслуговування населення в цілому. Підприємства галузі надають населенню понад 900 видів послуг. Обсяг реалізації побутових послуг населенню становить 77,2 млрд. грн., у тому числі у сільській місцевості – 175 млн. грн. Обсяг реалізації побутових послуг на одного жителя становить відповідно 14,2 і 10,7 грн.

У загальному обсязі побутових послуг найбільша частка припадає на транспортні послуги, ремонт і технічне обслуговування транспортних засобів, ремонт і будівництво житла (квартир), ремонт та індивідуальне пошиття одягу, ремонт радіотелевізійної апаратури, побутових машин і приладів, ремонт і виготовлення металовиробів.

За останні роки намітилася тенденція до розширення сфери таких послуг, як ремонт побутової техніки, ремонт і технічне обслуговування індивідуальних транспортних засобів.

Надання побутових послуг має чітко виражений локальний характер. Найвищий показник щодо наданих послуг на одного жителя припадає на Дніпропетровську, Запорізьку, Харківську, Київську та південні області України. Внутріобласні відмінності зумовлені перш за все особливостями розселення, тобто територіальною концентрацією населення.

Підкомплекс побутового обслуговування зазнає постійних змін. З'являються нові підприємства, в тому числі спеціалізовані, створюються фабрики, трести, об'єднання, мережа комплексних приймальних пунктів, вдосконалюються старі та запроваджуються нові форми і види обслуговування. У великих транспортних вузлах, у житлових мікрорайонах, місцях масового відпочинку, на великих підприємствах розширюються діючі і з'являються нові підприємства служби побуту.

Зараз існує необхідність активного втручання держави в процес розвитку галузей соціального комплексу. Найбільшу активність держава повинна проявити в регулюванні розвитку охорони здоров'я.

Система відносин в галузях соціальної інфраструктури ще в значному ступені носить соціально-утриманський характер і вступає в суперечність із законами ринкової економіки. Реформування соціальної інфраструктури повинне забезпечити баланс між принципами економічної і соціальної ефективності. Соціальні виплати повинні надаватися домогосподарствам, чий середньодушевий дохід нижчий за прожитковий мінімум.

Перспективи соціального комплексу України мають бути пов'язані із зростанням життєвого рівня населення, збільшенням вільного часу працівників, підвищенням освітнього і культурного рівня населення та посиленням почуття захищеності.

Питання і завдання для самоконтролю

1. Визначіть роль соціального комплексу в суспільному розвитку України?
2. Якою є структура соціального комплексу?
3. Оцініть сучасне розміщення об'єктів соціального комплексу в Україні.
4. Проаналізуйте сучасний стан розвитку освіти і науки в Україні.
5. Охарактеризуйте сучасний стан розвитку охорони здоров'я в Україні.
6. Виявіть основні проблеми розвитку культури та мистецтва в Україні.
7. Проаналізуйте сучасний стан розвитку житлово-комунального господарства в Україні.
8. Охарактеризуйте сучасний стан розвитку комплексу споживчого ринку в Україні.
9. Окресліть тенденції розвитку соціального комплексу на перспективу.

3.9. Транспортний комплекс і зв'язок

Транспорт – одна з найважливіших галузей інфраструктури. Він забезпечує виробничі й невиробничі потреби національної економіки і населення в усіх видах перевезень. Транспорт забезпечує зв'язок між галузями господарства, містом і селом, окремими районами країни, сприяє територіальному поділу праці, є активним чинником економічної спеціалізації господарства окремих районів, неможливої без обміну продукцією. Транспорт має сприяти якнайшвидшій інтеграції України в загальноєвропейську економічну систему.

За призначенням виділяють *транспорт загального користування* (для перевезення готової продукції, сировини та напівфабрикатів з місць виробництва до пунктів споживання або подальшої переробки, задоволення

потреб населення у просторовому переміщенні з виробничою або приватною метою), **відомчий** (внутрішньовиробничий, внутрішньобудівельний, внутрішньогосподарський, внутрішньозаводський і внутрішньопортовий) та **особистого призначення**.

Розрізняють також транспорт **наземний** (залізничний, автомобільний, гужовий, в'ючний), **водний** (морський, річковий, озерний), **повітряний** та **трубопровідний**.

Усі види транспорту є складовими єдиної транспортної системи – територіального поєднання взаємозв'язаних видів транспорту, які, взаємодіючи, найповніше задовольняють потреби народного господарства й населення в перевезеннях вантажів і пасажирів.

Роботу всіх видів транспорту забезпечує **транспортна інфраструктура** – економічно збалансована сукупність шляхів сполучення, рухомого складу, засобів управління і зв'язку, різноманітного технічного обладнання. Ефективність її функціонування визначається рівнем економічного збалансування всіх її складових, якого можна досягти лише за раціонального розподілу загального обсягу перевезень між окремими видами транспорту залежно від сфери найвигіднішого використання кожного з них. Просторова залежність транспортних мереж від розміщення продуктивних сил впливає на територіальну організацію транспорту в цілому його складових частин і навпаки – від територіальної організації транспортного комплексу залежить розміщення продуктивних сил. Це яскраво виявляється в існуванні первинних форм просторового розосередження транспорту – транспортних вузлів, пунктів.

Транспортний вузол – це комплекс транспортних споруд у пункті, де сходяться, перетинаються або розгалужуються не менш як три лінії одного чи двох видів магістрального транспорту, котрі, взаємодіючи, обслуговують транзитні та місцеві перевезення вантажів і пасажирів. Залежно від видів транспорту, що стикаються, розрізняють вузли залізнично-автошляхові (Львів, Харків), залізнично-водноавтошляхові (Одеса, Київ, Миколаїв,

Херсон) і водно-автошляхові (Ялта, Алушта, Канів). У кожному з них може бути ще й повітряний та трубопровідний транспорт.

В Україні розвинені всі види транспорту. На 10 тис. км² території припадає 372 км залізничних колій, 78 км внутрішньоводних, 1933 км автомобільних шляхів з твердим покриттям (табл. 23).

Таблиця 23

Протяжність транспортних комунікацій в Україні [43; 286-290]

Види транспорту	Одиниці виміру	1990	2000	2006
Експлуатаційна довжина залізничних колій загального користування	км.	22799	22301	21870
Довжина автомобільних доріг загального користування, всього	тис. км.	167,8	169,5	169,1
в т.ч. з твердим покриттям		157,2	163,8	165,2
Експлуатаційна довжина тролейбусних шляхів загального користування (в однопутному обчисленні)	км.	4015	4331	4431
Експлуатаційна довжина трамвайних колій загального користування (в одноколієному обчисленні)	км.	2139	2145	2048
Експлуатаційна довжина колій метрополітенів загального користування (у двоколієному обчисленні)	км.	62	92	102

Таблиця 24

Вантажообіг усіх видів транспорту загального користування по роках, млрд. т.км [43; 123].

Вид транспорту	1985	1995	2002	2006
Залізничний	497,9	195,8	193,1	240,8
Морський	248,3	123,1	8,8	12,1
Річковий	12,2	5,7	4,2	6,3

Автомобільний	71,8	34,5	20,6	41,5
Авіаційний	0,2	0	0,4	0,3
Трубопровідний	155,2	184,9	184,2	194,5
Всі види	958,6	544,0	411,3	495,5

Таблиця 25

Пасажиरोобіг транспорту загального користування, (млрд. пасажиро-кілометрів) [43; 123]

Вид транспорту	1985	1995	2002	2006
Залізничний	67,0	63,8	50,5	53,2
Морський	1,4	0,5	0	0,1
Річковий	0,6	0,1	0,1	0
Автомобільний (автобуси)	86,7	34,8	35,8	54,0
Авіаційний	12,5	3,3	2,5	8,3
Трамвайний	11,0	5,3	7,8	6,3
Тролейбусний	16,4	8,8	14,1	10,4
Метрополітенний	5,1	3,6	6,4	7,0
Всі види	200,7	120,2	117,2	139,2

Кризові явища в розвитку економіки негативно позначалися на темпах і обсягах роботи галузі.

Причинами зменшення вантажних перевезень були також: скорочення обсягів виробництва основних вантажоутворюючих галузей; експортно-імпортних перевезень; неподання вантажів для перевезення у заявлених обсягах; нестача транспортних засобів, їх незадовільні стан і спеціалізація; обмеження поставок нової техніки; неповне забезпечення транспорту паливом і запчастинами. Економічний стан галузі погіршується також через

недостатню матеріально-технічну базу, неможливість її оновлення за браком коштів, а інколи – внаслідок збитковості транспортних підприємств.

Погіршення матеріально-технічної бази галузі супроводилося скороченням обсягу поставок транспортної техніки. Так, на залізничному транспорті поставки електровозів знизилися на 57%, вантажних вагонів – на 44%, пасажирських – на 25%, великовантажних контейнерів – на 32%. Із загальної кількості суден 55% експлуатуються понад 15 років, внаслідок чого вони не можуть заходити в закордонні порти. Темпи оновлення основних фондів на транспорті в кілька разів нижчі, ніж в інших галузях, а питомі витрати палива й енергії – на 30–50% вищі, ніж на транспорті кращих закордонних марок [8].

Залізничний транспорт. На цей вид транспорту припадає основна частина вантажообігу і перевезень пасажирів.

Він має вирішальне значення в забезпеченні економічних зв'язків як у межах України, так і з іншими державами.

Першу залізницю в Україні збудовано в 1861 р. (Львів – Перемишль), другу (Одеса – Балта) – в 1865 р. Пізніше останню подовжили до Києва, а далі і до Москви. Невдовзі почала функціонувати залізниця від Курська через Харків до Азовського моря. У 1870 р. Одесу сполучили залізницею через Київ–Курськ із Москвою. У 70-х роках збудовано залізницю Знам'янка – Миколаїв, низку залізниць, що з'єднали Росію з Румунією та Австро-Угорщиною. До Балтійських портів вели залізничні лінії Ромни – Лібава, Київ – Ковель – Брест – Кенігсберг (нині Калінінград). У другій половині ХІХ ст. почалося будівництво залізниць у Донбасі та Придніпров'ї. Першими залізничними лініями тут були Харків – Слов'янськ – Микитівка – Таганрог та Воронежсько–Ростовська залізниця. 1871–1872 рр. залізниці Донбасу були з'єднані із загальною залізничною мережею Росії. 1884 р. закінчено будівництво так званої Катеринської залізниці: Донбас – Кривий Ріг через Катеринослав, яка сполучала донецьке вугілля з криворізькою рудою. 1875 р. закінчене будівництво залізниці Харків – Севастополь.

До 1890 р. всі найважливіші міста України були з'єднані залізницями з центральною Росією. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. у зв'язку з промисловою кризою темпи залізничного будівництва в Україні помітно знизилися.

Загальна довжина залізниць України в 1913 р. становила 15,6 тис. км. У довоєнні роки тут їх споруджено майже 5 тис. км.. Основне будівництво нових і докорінна реконструкція діючих магістралей зосереджувалися у напрямках Донбас – Валуйки – Єлець – Центр, а також на інших виходах з Донбасу. У 1937 р. завершено спорудження й реконструкцію залізниці Донбас – Москва, збудовано залізницю Херсон – Харків.

Науково-технічний прогрес, збільшення обсягів випуску нових ефективних, більш економних видів рухомого складу (тепловозів, електровозів) зумовили припинення випуску паровозів у країні в 1957 р.

В Україні є кілька великих транспортних вузлів. Економічні ознаки їх – характер розміщення продуктивних сил і чисельність населення обслуговуваних районів. З цими характеристиками пов'язані обсяги роботи галузі, залежно від чого **транспортні вузли поділяють на малі, середні та великі з активним** (як правило, вузли-центри добувної промисловості, де переважає відбуття) та **пасивним** (вузли-центри обробної промисловості, де переважає прибуття вантажів) **транспортним балансом. Транспортні вузли виділяють** також за **територіально-функціональним призначенням** (розвитком міжсистемних соціально-економічних зв'язків) **і характером експлуатаційної роботи**: ті, що обслуговують переважно транзитні пасажирські та вантажні потоки, в тому числі перевалочні; ті, які, крім того, обслуговують місцеві промислові підприємства і потреби населення міста; місцеві, які не здійснюють транзитних операцій. Найважливішими транспортними вузлами України є Київ, Харків, Дніпропетровськ, Львів, Одеса, Донецьк. Найбільші залізничні вузли України – Київ, Харків, Лозова, Фастів, Ясинувата, Волноваха, Дебальцеве, Жмеринка, Шепетівка, Синельникове, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Полтава, Бахмач, Коростень,

Козятин, Львів. Основні магістралі з Донбасу йдуть на Москву через Харків – Курськ, Куп'янськ – Валуйки – Єлець, Кіндрашівка – Валуйки; на захід – через Харків на Львів; через Мерефу та Ворожбу в західні області та Санкт-Петербург, у Кривий Ріг через Ясинувату – Дніпропетровськ. У південному напрямку залізниці пролягають до портів Азовського і Чорного морів, а також на Кавказ через Ростов-на-Дону; до Поволжжя на схід проведена магістраль Куп'янськ – Лиски.

Україна з'єднана з Молдовою залізницями Роздільна – Тирасполь – Бендери – Кишинів та Кам'янець-Подільський – Бельци – Рибниця. Значно розширилася мережа приміського залізничного сполучення. Функціонують швидкісні лінії Київ-Харків, Київ-Дніпропетровськ, Київ- Львів, Київ-Хмельницький.

В Україні шість залізниць об'єднані департаментом "Укрзалізниця", в тому числі 900 лінійних підприємств для перевезень на магістралі з експлуатаційною довжиною 22,8 тис. км, з них електрифіковано – 9,16 тис. км.

Залізничний транспорт України посідає четверте місце у світі після Росії, США та Канади.

За оцінками експертів коефіцієнт транзитності України є одним з найвищих в світі. Геостратегічне положення між країнами Європи, Азії та Близького Сходу дозволяє їй бути вигідним транзитним мостом для перевезень товарів та пасажирів. Але щоб скористатися з цього ресурсу потрібно мати добре розвинений транспортний комплекс, високий рівень розвитку транспортної мережі, висока якість транспортних послуг, регулярність перевезень, швидкість, збереження товару та провадити відповідну державну політику. Прикладом того, яку вагу можуть мати доходи від транзиту є той факт, що біля ¼ ВВП Латвії становлять саме доходи від транзиту [43; 27].

Зараз значна частина залізничних колій та залізничних терміналів не відповідає європейським стандартам. Якщо розглядати пасажирські

перевезення, то проблемою є відсутність належного рівня сервісу на залізничних вокзалах та в самих поїздах, поганий санітарний стан вагонів, відсутність розваг протягом тривалої дороги (відеозал, дитячі вагони). Все це робить подорож залізницею малоприємною для пасажирів. Щодо вантажоперевезень, то тут проблемою є неефективні схеми навантаження та розвантаження потягів. Вирішення цих проблем потребує значних капіталовкладень, але основною проблемою є пошук необхідних коштів.

Для залізниці перевезення пасажирів є збитковою діяльністю, яка має фінансуватись за рахунок вантажоперевезень, але рентабельності вантажоперевезень донедавна заважав високий рівень бартеру у розрахунках, тому залізниця весь час відчувала брак “живих” коштів. За останній рік було зроблено багато для вирішення цієї проблеми.

Невідповідність ширини українських колій ширині європейських колій. Від Радянського Союзу Україні у спадок серед всього іншого залишилась система залізничних колій, ширина яких не відповідає ширині європейських. Це наносить відчутний удар по транзитним перевезенням, оскільки на кордоні вагони потрібно або перевантажувати, або міняти колеса. Це створює додаткові труднощі та затримку в часі.

Для забезпечення неперервних вантажних і пасажирських перевезень необхідно:

- збудувати швидкісні залізничні лінії; розвантажити перевантажені ділянки й лінії з вантажонапруженістю 80 млн. т*км, перевівши частину поїздопотоків на паралельні лінії;
- збільшити середню масу одного потягу за рахунок підвищення статичного навантаження, видовження приймально-відправних колій; реконструювати 12 великих залізничних станцій, ряд мостів і тунелів;
- довести довжину станційних колій до 80–85% експлуатаційної довжини залізниць; збільшити полігон електричної тяги до 45– 50% експлуатаційної довжини залізниць, довжину других і третіх колій до

50–55%, оснащених автоблокуванням і диспетчерською централізацією – до 80% від довжини мережі головних колій;

- поповнити парк локомотивів електровозами й тепловозами нового покоління з максимальною уніфікацією вузлів, автоматизованими системами управління, діагностики й безпеки, а вагонний парк – великовантажними вагонами (що дасть змогу збільшити середню вантажопідйомність одного вагона до 85 т); збільшити парк пасажирських і спеціалізованих (до 35–40%) вантажних вагонів; підвищити потужність верхньої будови колії відповідно до нормативної вантажопідйомності вагонів; автоматизувати роботу сортувальних гірок;
- перейти на електронну централізацію стрілок; створити виробничу базу для будівництва пасажирських вагонів з використанням імпортного устаткування та нових технологій; створити виробничі потужності для випуску вантажних і маневрових електровозів; завершити будівництво заводу з виробництва шляхових машин у Кіровограді.

Для України важливою є інтеграція в європейську транспортну систему, тому що через її територію проходять 4 транспортних коридори. Для цього необхідна електрифікація залізниць. Із загальної протяжності залізничних шляхів 22,8 тис. км електрифіковано 9,16 тис. км (37,7%).

Транспортна мережа також потребує значної реконструкції, передусім у широтному напрямку. Є потреба у швидкісних магістралях, у районах високого навантаження паралельних шляхів, у збільшенні довжини станційних колій, більшій автоматизації руху, у заводі шляхових машин для будівництва залізниць.

Морський транспорт. Умови України сприятливі для розвитку морського транспорту: на півдні її територію омивають Чорне й Азовське моря, котрі практично не замерзають і з'єднуються із Середземним морем протокою Босфор, Мармуровим морем і протокою Дарданелли. Загальна

довжина морської берегової лінії України понад 2000 км. Регулярні морські перевезення Чорним та Азовським морями почалися наприкінці XVIII ст.

Морський транспорт займає незначне місце в структурі внутрішніх перевезень але має великий транзитний потенціал. Через морські порти відбувається експорт російської нафти до Європи, а також контейнерні перевезення.

Комплекс морського транспорту складається з кораблів та морських портів. Зараз морський флот України нараховує близько 240 суден, але всі вони є морально та фізично застарілими, потребують значних капіталовкладень.

Морських портів в Україні налічується 18, але прибутково з них діють не більше п'яти. Інші змушені майже щорічно скорочувати обсяги основних засобів виробництва. В Україні найбільш гострими проблемами морського транспорту є:

- відсутність в Україні портів третього покоління;
- не використання або погане використання в роботі останніх досягнень логістики;
- порти є державними підприємствами, тому до них до сих пір застосовується практика “навішування” соціальних об’єктів (дитсадок, лікарні), що звичайно збільшує видатки підприємств та зменшує їх рентабельність;
- скорочення обсягів контейнерних перевезень.

Найважливішими морськими портами є Одеса, Ізмаїл, Іллічівськ, Херсон, Миколаїв, Севастополь, Ялта, Феодосія, Керч та ін. Великі портові міста на берегах Азовського моря (Маріуполь, Бердянськ). Через порти Чорного й Азовського морів здійснюються зовнішньоекономічні зв'язки країни. Основними експортними вантажами є залізна руда, кокс, чорні метали, ліс, хімічні продукти; імпортними – машини, устаткування, мінерально-сировинні ресурси та ін.

Оснoву морського транспорту України становлять Чорноморське (ЧМП), Азовське (АМП) та Українсько-Дунайське (УДП) пароплавства, що володіють транспортним флотом сумарним тоннажем 5,2 млн. т і пасажирським флотом на 9,9 тис. місць. Всього на території України розташовані 18 портів, до них належать 175 перевантажувальних комплексів і 8 судноремонтних заводів.

Великі можливості є для експорту транспортних послуг. Проте український флот досяг критичного віку і, якщо не буде оновлений, всього за 5–7 років його витіснять конкуренти.

З урахуванням нормативного списання флоту потреба України (окрім танкерів та газовозів) становить 117 вантажних транспортних суден тонажем 1,1 млн. т і 11 пасажирських суден на 4,5 тис. місць.

За розробленою концепцією розвитку морських портів і судноремонтних заводів України до 2010 р. збудовано в Іллічівському морському торговельному порту (МТП) контейнерний термінал та паливно-бункеруваний комплекс, введені в експлуатацію комплекси перевантаження зерна, зріджених газів та рослинної олії, в Маріупольському МТП та порту Южний – перевантажувальні комплекси генеральних вантажів.

В організації пасажирських перевезень морським транспортом основним завданням є вдосконалення туристсько-експлуатаційних перевезень, підвищення якості обслуговування пасажирів.

Щорічні валютні надходження від пароплавства становлять \$800–900 млн. Однак сучасна система оподаткування зводить нанівець можливість самофінансування морського транспорту.

Річковий транспорт, як і морський, має ряд переваг перед сухопутним, зокрема, готові природні шляхи, використання течії води, можливість одночасно транспортувати великі вантажі й пасажирів.

Після спорудження в середині 30-х років Дніпрогесу й затоплення Дніпровських порогів встановилося наскрізне судноплавство на Дніпрі.

Загальна довжина судноплавних річок в Україні 4,4 тис. км, у тому числі з навігаційною обстановкою 3,9 тис. км. Найдовша внутрішня водна артерія – Дніпро (1200 км).

Річковий транспорт України представлений міжгалузевим державним об'єднанням "Укррічфлот", яке реформувалося в акціонерну судноплавну компанію, що складається з Головного підприємства та 290 структурних одиниць.

Серед транзитних вантажів переважають вугілля та руда. Річковим транспортом вантажі перевозяться Дніпром, Дунаєм, Чорним і Середземним морями із заходом в річкові порти Румунії, Німеччини, Угорщини, Австрії, а також у морські порти Туреччини, Греції, Ізраїлю, Франції, Італії.

Головними проблемами річкового транспорту України є:

- застарілість флоту, застарілі навантажувально-розвантажувальне обладнання. Проблема застарілості основних засобів є спільною для всієї транспортної галузі України, тому річковий транспорт не є оригінальним у цьому плані. Але оскільки річкові перевезення є прибутковою справою, не повинно виникати великих складнощів з залученням інвестицій.
- сезонність перевезень. Ця проблема є природною специфікою річкового транспорту, оскільки взимку частина річок є недоступними для суден. Це зменшує прибутковий період компанії та змушує її підвищувати рентабельність діяльності в теплу пору року.
- недостатність гарантованих проєктованих глибин на ділянці Дніпродзержинськ – Запоріжжя через відпрацьованість Запорізького водосховища. Недостатність глибини ускладнює питання доставки вантажів через цю ділянку, змушує або розбивати вантаж малими партіями та використання суден що потребують меншої глибини або часткове транспортування вантажу сушею.
- обміління каналу Прірва, через що виникають проблеми з перевезенням вантажів з гирла Дніпра до Дунаю по території України. Неможливість

переходу до русла Дунаю через територію України змушує використовувати для цього території інших країн, що потребує додаткових видатків та підвищує мінімальну вартість вантажу, який прибутково провозити руслом Дунаю.

Завданнями розвитку річкового транспорту в Україні є: застосування великовантажних суден для внутрішніх перевезень масових вантажів; збільшення частки вантажів у пакетованому вигляді, контейнерах; розширення перевезень в ліхтеровозах; розвиток перевезень експортно-імпортних вантажів у суднах типу річка-море; пом'якшення чинників сезонної нерівномірності перевезень за рахунок подовження експлуатаційного періоду та організації цілорічної навігації на окремих ділянках; виведення з експлуатації фізично й морально застарілих суден та поповнення флоту суднами нових типів; розширення обсягів перевезень буксирним флотом вантажопідйомністю 3900 т. і більше; оснащення портів високопродуктивними перевантажувальними комплексами для перевезення вантажів навалом, а також засобами малої механізації, що дасть змогу скоротити простої суден, вагонів та автомобілів, розвинути відомчі причали, оснастити їх сучасною перевантажувальною технікою.

Головна річкова судноплавна артерія, що проходить територією України з півночі на південь, по суті, є водною частиною міжнародного транспортного коридору №9. В перспективі, за спільної заінтересованості Євросоюзу, прибалтійських країн, Польщі та Білорусі у проведенні гідротехнічних робіт, Дніпро, разом з Дніпро-Бузьким каналом, Бугом і Віслою з однієї сторони, а в поєднанні з Західною Двіною та Даугавою – з іншої, може стати економічно вигідним водним коридором між Чорним та Балтійським морем.

До основної європейської транспортної мережі входить транспортний маршрут річкою Дунай (МТК №7), що забезпечує водне сполучення між країнами придунайського регіону центральної та південно-східної Європи з виходом до Чорного моря.

Будівництво судноплавного каналу Дунай-Чорне море на українській ділянці дельти Дунаю дасть змогу значно розширити експлуатаційні спроможності української частини транспортного коридору, а в перспективі у взаємодії з Російською Федерацією створити маршрут Дунай-Чорне море-Дон-Волга з виходом до Каспійського моря.

Крім того, разом з Критським МТК за останні роки сформована мережа міжнародних транспортних коридорів, яка включає євразійські МТК, міжнародні транспортні коридори Організації співробітництва залізниць (ОСЗ), формується Пан'європейська Чорноморська транспортна зона (BlackseaPETRA), затверджена на III Загальноєвропейській транспортній конференції (Гельсінкі, 1997р.) [34].

Автомобільний транспорт особливо зручний для перевезення вантажів на короткі відстані, доставки їх до залізничних станцій, пристаней і портів, обслуговування місцевого й сільськогосподарського вантажообороту. За обсягом вантажообороту автотransпорт не поступається залізничному й морському транспорту.

Найважливіші автомагістралі: Київ – Брест; Москва – Харків; Дніпропетровськ – Запоріжжя – Сімферополь; Дніпропетровськ – Нікополь; Львів – Київ; Харків – Ростов-на-Дону.

Автотранспортом перевозять продукцію здебільшого сільського господарства, харчової та легкої промисловості, будівельні матеріали. В районах Донбасу і Придніпров'я – продукцію вугільної промисловості.

Переважає сфера використання автотранспорту – перевезення всередині підприємства (технологічні), в межах міста, між населеними пунктами областей. Частково автотransпорт використовується в міжреспубліканських і міжнародних перевезеннях.

Автомобільний транспорт переважає у перевезенні пасажирів та перевезенні вантажів на короткі дистанції “від дверей до дверей”. Автотransпорт має розвинену інфраструктуру та непогану базу технічного забезпечення. Якщо брати до уваги лише географічне положення України, то

обсяги транзитних перевезень мали б постійно зростати, але цього не відбувається.

Можна виділити декілька проблем, які перешкоджають розширенню розмірів транзиту:

У першу чергу це поганий стан доріг України. Досить часто він не відповідає не лише міжнародним вимогам, але й внутрішнім стандартам держави. Такий стан шляхового покриття спричиняє негативний потрійний ефект: по-перше, це збільшує час проходження транспорту по території країни, по-друге, призводить до більшого зносу автотранспорту, і по-третє, збільшує використання пального на провезення вантажу. Все це збільшує собівартість транзитних перевезень по території України та робить українські автошляхи нерентабельними порівняно з європейськими.

Крім того, скорочують швидкість пересування шляхами України такі фактори як відкритість шляхів для місцевого населення, проходження автомагістралей через населені пункти, недостатня пропускна спроможність вузлових споруд.

Митна інфраструктура, тарифна політика, транспортні термінали, гальмують розвиток галузі. Але, беручи до уваги спільне минуле усіх країн колишнього Радянського Союзу, такі проблеми мають спостерігатись і в інших країнах пострадянського світу. Тим не менш, транзит територіями Білорусі та країн Балтії зростає, тобто відбувається перерозподіл транзитних потоків не на користь України. Тут значну роль відіграють вже інші чинники – політичні. Справа в тому, що структура тарифів цих країн побудована таким чином, щоб сприяти залученню транзитних перевезень. В Україні цього немає. Негативним фактором також є недостатньо розвинена митна інфраструктура.

Нормальне функціонування автомобільного транспорту можливе лише за умови відповідного розвитку мережі автошляхів. Щоб досягти європейського рівня забезпечення автошляхами, треба побудувати майже 200 тис. км шляхів, у тому числі 60% у сільській місцевості. Світовий досвід

показує, що саме в час економічних криз будівництво автошляхів набувало пріоритетного значення завдяки можливості створити нові робочі місця і високій ефективності капіталовкладень.

Територія України має велике транзитне значення: коефіцієнт її транзитності становить 3,75 (Польщі – 2,92). Міністри транспорту всіх європейських держав на Критській нараді спланували реалізувати 9 дорожньо-транспортних коридорів, у трьох з яких буде задіяна Україна: Берлін–Краків–Львів–Київ (третій коридор), Трієст–Будапешт–Чоп–Львів (п'ятий коридор), Гельсинки–Москва–Санкт-Петербург–вихід на Київ, Одесу та країни Європи. Будівництво нових магістралей зі світовими стандартами забезпечить зручний вихід України до Південної і Центральної Європи, Центральної Росії, Кавказу, Близького Сходу, Середньої Азії.

За кошти технічної допомоги Єврокомісії в рамках програми TACIS побудовано автомобільний міст через р.Західний Буг, продовжується розширення і модернізація автомобільного пункту пропуску «Ягодин-Дорогуськ» на українсько-польському кордоні. Завершена реалізація першої Кредитної Угоди між Україною та ЄБРР з відновлення автомагістралі М-06 Київ-Чоп (вартістю 75 млн. євро) на ділянці Чоп-Стрий, завершені роботи з реалізації другого кредитного проекту (100 млн.євро) відновлення магістралі на ділянці від м. Стрий до кордону Львівської і Рівненської областей. Ведеться будівництво на концесійних засадах автомобільної доріг Львів-Краковець та Львів-Броди. Завершено будівництво автомобільної дороги Київ-Одеса на ділянці Жашків-Червонознам'янка з використанням кредитів Дойчбанку [34].

Трубопровідний транспорт – відносно новий, найекономічніший вид транспортування рідкого палива, пального й технологічного газу, різних хімічних продуктів. В Україні його створено у 20-ті роки в Прикарпатті, де вперше було побудовано газопровід Дашава – Стрий – Дрогобич (1924).

Діють також нафтопроводи Долина (Івано-Франківська область) – Дрогобич (Львівська область); Битків – Надвірна (Івано-Франківська

область); Качанівка – Охтирка (Сумська область); Гнідинці – Прилуки (Чернігівська область) – Кременчук (Полтавська область) – Херсон; Кременчук – Черкаси; Самара – Лисичанськ – Кременчук – Херсон, який через Снігурівку підведено до Одеси, через нього надходить в Україну сибірська нафта. Через територію західних областей (Волинської, Львівської, Закарпатської) в 1963 р. прокладено європейський нафтопровід "Дружба", довжина якого становить 4 тис.км. Він дозволяє не лише перекачувати російську нафту до Європи, а й створює унікальну систему подачі нафти до Кременчуцького, Одеського, Херсонського та Лисичанського нафтопереробних заводів. У 1975 р. став до ладу нафтопродуктопровід Кременчук – Лубни – Київ.

Нафтопроводами нині поставляється 93,6% усієї нафти, яку споживає Україна. В Україні 12 основних нафтопроводів 2,6 тис. км завдовжки з діаметром труб 720 мм.

Одночасно виникає потреба у створенні державного запасу нафти близько 15 млн. т. В Україні є геологічні формації, сприятливі для створення підземних сховищ такого об'єму (Дніпропетровсько-Донецька западина, Український кристалічний щит).

Газопровідний транспорт. Найбільші газопроводи Шебелинка – Харків; Шебелинка – Брянськ; Шебелинка – Дніпропетровськ – Кривий Ріг – Одеса – Кишинів; Шебелинка – Диканька – західні райони України. З Прикарпаття йдуть газопроводи на Чехію, Словаччину й Польщу. Через крайню східну частину України проходять траси газопроводів Північний Кавказ – Москва; північно-кавказький газ споживають також у Донбасі.

В Україні створено мережу продуктопроводів: аміакопровід Тольятті – Горлівка – Одеса; етиленопровід з Угорщини до Калуша.

Газопровідний транспорт України зараз забезпечує доставку газу з Туркменистану, Росії і видобутого газу в Україні. Тепер мережею газопостачання охоплено 45% міських і 8% сільських населених пунктів України, чого явно недостатньо.

Загальноприйнятими в європейських країнах є обмеження імпорту енергоносіїв з однієї країни 30–40% загальної потреби. За цих умов слід розглянути, поряд з традиційними, й альтернативні джерела постачання газу в Україну.

Щодо діючої системи газопроводів, довжина яких становить 33 тис.км, основним завданням залишається підтримувати їх в працездатному стані. Враховуючи, що металургійні заводи України забезпечували трубами весь колишній Радянський Союз, їх потужностей і нині є достатньо для забезпечення трубами власної нафтової і газової промисловості.

Одна з головних проблем розвитку трубопровідного транспорту- його реконструкція. З усіх газопроводів України (34,1 тис.км) близько 31% використовується від 23 до 48 років, 45% з них має недосконале антикорозійне покриття.

Більшість нафтопроводів (3927 км) перебуває в експлуатації вже 25–30 років. Довжина нафтопродуктопроводів становить 3,3 тис. км (на 19 млн. т), з них 2,4 тис. не працюють, бо НПЗ завантажені на 25% (12,8 млн. т).

Об'єкти транспортної мережі загальнонаціонального значення, треба інвестувати з державного бюджету, а також залучати іноземні інвестиції, кошти клієнтури, акціонерних товариств.

Повітряний транспорт – наймолодший і найбільш швидкісний, однак поки що дорогий. Поряд з перевезеннями вантажів, пошти й пасажирів він здійснює санітарні перевезення, а також аерофотозйомки, хімічну обробку посівів та боротьбу з лісовими пожежами.

Найбільші аеропорти України – Бориспіль (Київ), Харків, Донецьк, Дніпропетровськ, Одеса, Вінниця, Львів, Луганськ, Запоріжжя, Сімферополь, Чернівці, Херсон, Миколаїв, Івано-Франківськ.

У післявоєнні роки збудовано аеровокзали в Харкові, Києві (Борисполі), Львові, Симферополі, Дніпропетровську, Донецьку, Миколаєві, Одесі, Вінниці, Івано-Франківську, Полтаві, Чернігові, Кіровограді, Тернополі.

На ринку пасажирських перевезень у 2007 році працювало 47 вітчизняних авіакомпаній. Впродовж року проведено 94 тисячі комерційних рейсів, обсяги перевезень вантажів та пошти склали 104 тис.т. Регулярні польоти між Україною та країнами світу здійснюють 12 вітчизняних авіакомпаній (до 41 країни) та 47 іноземних (з 29 країн). З 1992 р. Україна входить до Міжнародної організації цивільної авіації, має договори з 36 країнами світу. Із здобуттям Україною незалежності зросла роль міжнародних перевезень. Відкриті повітряні лінії до США, Канади, Ізраїлю, Німеччини, Польщі, Австрії та інших країн [32].

Авіаперевезення мають великі фіксовані витрати, особливо це стосується українських авіакомпаній, оскільки фізична зношеність робить затрати на обслуговування літаків ще більш високими. Це робить межу безпеки компанії досить високою, а за наявності великої кількості конкурентів лише великі компанії можуть досягти цієї межі безпеки.

Фізичне зношення літаків збільшує фіксовані витрати на їх обслуговування. Щодо морального застаріння, то для людей, які обирають літаки поміж інших видів транспорту, комфорт та сервіс мають не останнє значення.

Погіршився стан аеродромної сітки – зношення основних засобів.

Сьогодні вартість перевезення літаками є дорожчою порівняно з іншими видами транспорту. Останнім часом кількість пасажирів, які обирають літаки постійно зростає, оскільки зростає платіжоспроможність населення. Але щодо перевезення вантажів, то через вартість авіаперевезень користуватись літаками має сенс лише для перевезення коштовних вантажів, тому зараз літаки не мають великих перспектив в Україні як засіб перевезення вантажу [32].

Обмежена кількість паливно-мастильних матеріалів, зменшення частоти польотів на короткі відстані, сучасна тарифна політика, а також розвиток мережі наземних видів транспорту зробили ряд місцевих аеропортів неперспективними, що призвело до їх закриття. Найперспективнішими

аеропортами є Бориспіль, Жуляни, Луганськ, Донецьк, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Львів, Одеса, Івано-Франківськ, Симферополь, Харків; з місцевих – Вінниця, Кіровоград, Полтава, Ужгород, Херсон та Керч.

Завданням подальшого розвитку повітряного транспорту України є збільшення загального обсягу перевезень, спорудження нових та реконструкція ряду старих аеропортів, заміна старих авіамашин на сучасні.

Міський пасажирський транспорт – це метрополітени, трамваї, тролейбуси, автобуси, таксі. Метрополітени споруджено в Києві (розпочалося будівництво в 1940 р., першу лінію "Вокзальна – Дніпро" здано в експлуатацію в 1960 р.) і в Харкові (1978). Експлуатаційна довжина шляхів (у двоколіїному обчисленні) в 2007 р. становила 101,5 км. Цим видом транспорту перевезено 668 млн. пасажирів [43; 124].

Трамвайний транспорт функціонував у 2007 р. у 24 містах України. Перші трамвайні колії на її території прокладено в Києві (1892), Львові (1894), Дніпропетровську (1897). Загальна протяжність трамвайних колій у містах України становить 2,05 тис. км.

Наприкінці 70-х років впроваджено швидкісні трамваї. Перші колії відкрито в Києві (1987) та Кривому Розі. Загальна довжина колій швидкісного трамваю в 2007 р. становила понад 50 км.

Одним з найбільш масових видів внутрішньоміського транспорту є тролейбусний, вперше організований в Україні в Києві (1935) і Харкові (1939). Протяжність тролейбусних ліній становить 4,4 тис. км. 2007 р. тролейбусами перевезено більше 2 млрд. пасажирів у 47 містах.

Понад 400 міст і містечок України мають автобуси загального користування для внутрішньоміських перевезень. У 164 міських поселеннях України працюють легкові таксі загального користування.

Для зменшення напруженості пасажиропотоків та задоволення потреб населення великого поширення набуло залучення до роботи на автобусних маршрутах у міському та приміському сполученнях транспортних засобів

малої та середньої місткості, що належать підприємцям недержавних форм власності.

У майбутньому транспорт розвиватиметься за рахунок інтенсивних чинників, удосконалення структури вантажо- та пасажирообігу, скорочення матеріальних ресурсів, витрат на перевезення, поліпшення всіх основних техніко-економічних показників роботи транспорту та підвищення якості розподілу вантажів між окремими його видами.

Важливим напрямком транспортної політики є розвиток міжнародних транспортних зв'язків, використання та розширення транзитного потенціалу країни і інтеграція національної транспортної системи у європейську. Одним з пріоритетних напрямків державної транспортної політики є реалізація положень заключних документів Пан – Європейських транспортних конференцій щодо розвитку транспортних зв'язків України і Транс'європейської мережі, з якою наша транспортна система поєднується маршрутами міжнародних транспортних коридорів. Розбудова мережі міжнародних транспортних коридорів є одним з шляхів інтеграції до Євросоюзу, курс на яку взяла Україна. Для її реалізації були розроблені і затверджені “Концепція створення та функціонування національної мережі міжнародних транспортних коридорів України” та “Програма розвитку національної мережі міжнародних транспортних коридорів в Україні на 2006-2010 роки. Програми передбачають комплекс заходів спрямованих на розбудову національної мережі міжнародних транспортних коридорів, науково-дослідних та проектно-конструкторських розробок за напрямками розвитку усіх видів транспорту та ряду інвестиційних проектів [34].

Зв'язок в Україні. Зв'язок та інформатизація стали нині одними з найважливіших складових економіки України. Цілісний комплекс підприємств та установ, в якому працює понад чверть мільйона фахівців, надає населенню послуги поштового та електрозв'язку, забезпечує спеціальний зв'язок, теле- та радіотрансляцію, здійснює розвиток інформаційної інфраструктури.

Сьогодні галузь зв'язку – це близько тисячі операторів, серед яких такі відомі, як «Укртелеком», «Київстар», «МТС». Це також і розгалужена, найбільша в Україні мережа об'єктів поштового зв'язку: їх понад 15 тисяч. Укрпошта надає населенню України понад 50 видів послуг. Галузь – це й потужна мережа радіотелевізійного мовлення: понад 96% телевізійних передавачів України зосереджено в Концерні радіомовлення, радіозв'язку та телебачення.

В Україні впроваджуються нові радіо технології – цифрове ефірне телерадіомовлення, широкопуговий радіо доступ до Інтернету, цифровий стільниковий радіозв'язок третього покоління. Розвиток Інтернету пов'язаний як зі збільшенням кількості персональних комп'ютерів, так і з підвищенням доступності та поліпшенням якості телекомунікацій. Швидкими темпами розвивається електронна комерція, цифрове телебачення, Інтернет-телефонія. Кількість регулярних користувачів Інтернетом досягла 18% жителів країни. Провайдерів Інтернет налічується в Україні понад п'ятсот.

До 2015р. має відбутися повний перехід з каналового, нині діючого, на цифрове телерадіомовлення для країн Європи, Африки та частини Азії, що схвалений 2006 року Регіональною конференцією радіозв'язку в Женеві [44; 1].

Нині завершується перший етап виконання Програми створення єдиної національної системи зв'язку, яка передбачає модернізацію “верхнього” рівня зв'язку в 23 обласних центрах, установлення сучасних цифрових АТС, створення волоконно-оптичної лінії зв'язку Північ–Південь, Схід–Захід. Відкрилась міжнародна телекомунікаційна лінія ITUR, яка об'єднала Італію, Туреччину, Україну, Росію сучасним зв'язком. Вона інтегрована із системами TEL (“Трансевропейські лінії”), ТАС (“Транс-Азія-Європа”), BS-FOCS (Чорноморська волоконно-оптична кабельна система), що дало змогу Україні приєднатись до цифрової мережі європейських країн,

Близького та Середнього Сходу, а також до системи FLAG (“Волоконно-оптична лінія навколо земної кулі”).

Розпочався також процес створення власної системи супутникового зв'язку, який буде поєднаний із системою мобільного зв'язку. Прийнято відповідну програму. Для будівництва та експлуатації наземної інфраструктури створено підприємство “Укрзв’язоксупутник”, яке налагоджує стосунки зі світовими компаніями – власниками систем супутникового зв'язку, а також із виробниками обладнання для супутникових систем.

Здійснюються заходи щодо виконання Плану дій Україна-ЄС у сфері послуг інформаційного суспільства. Зокрема, продовжується впровадження елементів електронного урядування. Сьогодні інформаційні послуги фізичним і юридичним особам надаються через єдиний веб-портал органів виконавчої влади та власні веб-сайти, при цьому чверть з них функціонують на єдиній апаратно-технічній платформі. Щомісяця єдиним веб-порталом користується близько 2,5 млн. осіб.[44; 2]

Відповідно до Концепції розвитку телекомунікацій в Україні до 2010 року передбачається продовження оновлення й розвиток стаціонарних телефонних мереж, забезпечуючи середньорічне введення не менше 800 тис. телефонних номерів, з яких не менше половини має призначатися на заміну ємності електромеханічних АТС. Також планується збільшити абонентську ємність сільської телефонної мережі не менш ніж на 400 тис. номерів і телефонізувати за рахунок цього всі соціально значущі об’єкти: навчальні та дитячі дошкільні заклади, медичні установи, клуби, бібліотеки, громадські приймальні тощо.

Питання і завдання для самоконтролю

1. Які особливості формування і розвитку транспортного комплексу?
2. Охарактеризуйте розвиток залізничного транспорту в Україні.
3. Розкрийте проблеми і перспективи розвитку залізничного транспорту.

4. Які особливості розвитку автомобільного транспорту?
5. Назвіть чинники, що перешкоджають розвитку автомобільного транспорту.
6. Значення геополітичного положення України для розвитку транспортної системи.
7. Зробіть аналіз розвитку морського та річкового транспорту.
8. Виявіть причини недостатнього розвитку водного транспорту.
9. Охарактеризуйте повітряний транспорт України.
10. Які проблеми і перспективи розвитку повітряного транспорту?
11. Які особливості розвитку трубопровідного транспорту?
12. Назвіть гальмуючі чинники оптимального функціонування трубопровідного транспорту.
13. Проаналізуйте роботу міського пасажирського транспорту.
14. Які перспективи розвитку національної мережі міжнародних транспортних коридорів в Україні?
15. Охарактеризуйте рівень розвитку зв'язку в Україні.

Рекомендована і використана література

1. Закон України «Про дошкільну освіту» //Доступно з: <http://www.zakon.rada.gov.ua/>
2. Закон України «Про заходи, спрямовані на забезпечення сталого функціонування підприємств паливно-енергетичного комплексу» від 20 грудня 2005 року //Доступно з: <http://energoportal.net>
3. Андрійчук В. Г. Економіка аграрних підприємств / Підручник. – К.: КНЕУ, 2002. – 624 с.
4. Борщ Л. М. Інвестиції в Україні: стан, проблеми і перспективи, К.: Т-во «Знання», КОО, 2002. – 318 с.
5. Бурлака Г. Про причини кризових явищ на ринку нафтопродуктів України //Доступно з: <http://www.dt.ua/2000/2200/50436/>

6. Вернер Н., Дубогриз Є. Газовий стимул // Український діловий тижневик "Контракти". – № 01. – 2007.– 16-19.
7. Вернер Н., Шкарпова О. Докопатися до небес // Український діловий тижневик "Контракти". – № 35 – 2006. – с. 18-20.
8. Впорядкування системи пропуску вантажів через державний кордон // Режим доступу: www.mtu.gov.ua/mintrans/control/uk/publish
9. Дем'яненко С. І., Хорунжий М. Й., Боброва О. Г., Коваль П. В. Економіка і організація агропромислових формувань. – К., КНЕУ, 2006, – С. 13.
10. Державний комітет статистики Статистичний щорічник України за 2006р. – Київ: Техніка, 2007.
11. Дружерученко К. Міфи великого бізнесу: Газова камера // Український діловий тижневик "Контракти". – № 05. – 2008. – 15-17.
12. Дубогриз Є. Некорисні копалини // Український діловий тижневик "Контракти" № 35. – 2006. – с. 14.
13. Економічна географія України / За ред. М. Д. Пістуна. – К.: Вища школа, 1993. – 320 с.
14. Економічна та соціальна географія світу. / За ред. Б.П. Яценка, - К.: Артек, 1997. – 246 с.
15. Економічний словник-довідник / За ред. С.В. Мочерного. – К.: Феміда, 1996. – 366 с.
16. Зайончковская Ж.А. Демографическая ситуация и расселение. – М., 1991.
17. Заставний Ф.Д. Географія України. – Львів: Світ, 2002. –472 с.
18. Заставний Ф.Д. Соціально-економічна географія України. – Львів: Світ, 1994. – 606 с.
19. Иньшин Г.Я. Социальная сфера // Доступно з: <http://www.econ.asu.ru/lib/economics/3/g11.html#11.1>.
20. Качан Є.П., Царик Т. Є. Міжгалузеві комплекси України: проблеми розвитку і розміщення: Науково-навчальне видання. – Тернопіль: Економічна думка, 1999. – 216 с.
21. Ковалевский В.В., Михайлюк О.Л., Семёнова В.Ф. Размещение

- производственных сил в Украине – Донецк, 2007. – 275с.
22. Куценко В. І., Богуш Л. Г., Опалєва І. В. Соціальні наслідки економічних трансформацій в Україні (регіональні аспекти). – К.: РВПС України НАН України, 1998. – 49 с.
23. Куценко В. І., Богуш Л. Г., Опалєва І. В. Соціальна сфера регіону (стан та перспективи розвитку). – К.: РВПС України НАН України. 1997.–252с.
24. Куценко В. Й. Сфера воспроизводства здоров'я населення (соціально-економічний й регіональний аспект). – К.: Наукова думка, 1994.–224с.
25. Куценко В., Богуш Л. Потенціал сфери охорони здоров'я: регіональні аспекти // Економіка України. – 1999. – № 3. – С. 61–69.
26. Лаптева Е.Г. Социальная инфраструктура региона: сущность, особенности функционирования и регулирования //Доступно з: <http://journal.vlsu.ru/index.php?id=479>
27. Легенький Г. “Проблеми розвитку транзитних перевезень та шляхи їх вирішення”/ Г.Легенький, А.Новикова. - // Економіка України: Політико-економічний журнал Міністерства економіки України, №7, 2000, С. 32
28. Машинобудування в Україні: тенденції, проблеми, перспективи. /Під заг. ред. чл.-кор. НАН України Б.М. Данилишина. - Ніжин: ТОВ "Видавництво "Аспект- Поліграф", 2007 - 308 с.
29. Паламарчук М. М., Паламарчук О. М. Економічна і соціальна географія України з основами теорії: Посібник. – К.: Знання, 1998. – 416с.
30. Панько О.М. Інвестування будівельного комплексу України: джерела, напрями, проблеми, перспективи/ О.М. Панько //Економіка та держава: Міжнародний науково-практичний журнал. - Київ, 2005. - №9. - С. 28-33
31. Панько О.М. Перспективи та проблеми інвестиційної політики підприємств будівельного комплексу України в умовах ринкової економіки/ О.М. Панько //Економіка та держава: Міжнародний науково-практичний журнал. - Київ, 2005. - №4. - С. 25-29
32. Підсумки діяльності авіаційної галузі України за 2007 рік.- Режим доступу: <http://avia.v.go.ua/news/index.htm>

- 33.Прейгер Д. Сільське господарство України: вчора, сьогодні, завтра. – К., 2004. – 131с.
- 34.Програма розвитку національної мережі міжнародних транспортних коридорів в Україні на 2006-2010 роки // Режим доступу: www.mtu.gov.ua/mintrans/control/uk/publish
- 35.Регіональні агропромислові комплекси України /П.П.Борщевський, В.О. Ушаренко, Л.Г. Чернюк, Л.О. Мармуль / За ред. П.П.Борщевського.- К.: Наукова думка, 2006.- 260 с.
- 36.Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка /За ред. Качана Є.П. – К.: Видавничий Дім «Юридична книга», 2005. – 704 с.
- 37.Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка України: Навчальний посібник /За ред. Є.П. Качана. – Тернопіль: Економічна думка, 2006. С. 184-190.
- 38.Розміщення продуктивних сил України: Підручник / За ред. Є.П. Качана. – К.: Вища школа, 1997. – 375 с.
- 39.Розміщення продуктивних сил України: Підручник / За ред. проф. Є.П. Качана. - К.: ВД «Юридична книга», 2004. – 547 с.
- 40.Розміщення продуктивних сил: Навчальний посібник / За ред. В.В.Ковалевського, О. Л. Михайлюк, В. Ф. Семенова. – К.: Либідь, 1996, – С. 369–386.
- 41.Розміщення продуктивних сил: Посібник / Тарангул Л.Л., Горленко І.О., Євтушенко Г.І. - К., 2000 - 264 с.
- 42.Скуратівський В., Палій О., Лібанова Е. Соціальна політика. – К.: Вид-во УАДУ, 1997. – 360 с.
- 43.Статистичний щорічник України за 2006 рік /За ред. Осауленка О.Г. Держкомстат України, 2007 рік.
- 44.Стан та перспективи розвитку галузі зв'язку та сфери інформатизації України /VIII Міжнародний економічний форум, 1-3 жовтня, 2008р.//Режим доступу: <http://who-is-who.com.ua/bookmarket/zvyazoktainform2006/1/2/1.html>

45. Сфера послуг продовжить суттєво впливати на зростання економіки України //Доступно з: <http://www.rbc.ua/ukr/finance/2008/03/06/325027.shtml>
46. Транспорт. Енергетика. Інформаційне суспільство та навколишнє середовище// Доступно з: www.hmu.gov.ua/control/uk
47. Турченко Д. Проблеми й передумови відродження паливно-енергетичного комплексу України //Доступно з: <http://experts.in.ua/>
48. Хахлюк А. Україна- транзитна держава / А. Хахлюк. - // Економіка України : Політико-економічний журнал Міністерства економіки України, № 1, 2001, С. 27-34.
49. Хвесик М. А., Горбач Л. М., Пастушенко П. П. Розміщення продуктивних сил та регіональна економіка: Навч. посібн. – К.: Кондор, 2005. – 344 с.
50. Чернюк Л.Г., Клиновий Д.В. Економіка та розвиток регіонів (областей) України. Навч. посібник. – К.: ЦУЛ, 2002. – 644 с.
51. Шаблій О. Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії. – Львів: Львівській національний університет, 2001. – 744 с.
52. Шаблій О.І. Соціальна та економічна географія світу і України. – Львів, 2002.
53. Шкарпова О. Країна добрих послуг //Контракти . – № 03. – 16 січня 2006.
54. Юсупов К.Н., Таймасов А.Р., Янгирова А.В. и др. Региональная экономика. – М.: КноРус, 2006. – 231 с.
55. Доступно з: <http://industry.com.ua/index.htm>
56. Офіційний сайт Державного комітету статистики України //Доступно з: <http://www.moz.gov.ua>.
57. Офіційний сайт Міністерства охорони здоров'я України //Доступно з: <http://www.moz.gov.ua>
58. Офіційний сайт Міністерства освіти і науки України //Доступно з: <http://www.mon.gov.ua>
59. eprints.ksame.kharkov.ua/3634/1/257_259_ПУШКАР_.A..pdf

60. http://iuf.ntukpi.kiev.ua/courses/Place_work_power/info/Lectures/Pages/Topic13/Frame_Structure_Topic13.html

61. www.mfa.gov.ua

62. www.ukrsugar.com

63. www.harchovyk.com.ua

64. www.minagro.gov.ua

65. www.ukrstat.gov.ua

66. www.credit-rating.com.ua

Розділ 4. Міжнародні економічні зв'язки України та її інтеграція в європейські та інші світові структури

4.1. Роль зовнішньоекономічних зв'язків в умовах сучасної глобалізації і регіоналізації економіки світу

Економіка України зазнає глибоких змін, спрямованих на перехід від планово командної до відкритої ринкової системи. Колишня система була орієнтована на збільшення обсягів виробництва, не беручи до уваги рівень матеріальних, енергетичних, трудових ресурсів і якість продукції. Українські підприємства не мали самостійного виходу на зовнішні ринки. Після проголошення незалежності ці обмеження зняті. Україна підтримує курс на входження до світової економічної системи через скасування монополії держави на зовнішню торгівлю і економічних методів її регулювання, забезпечення конвертації національної валюти, зниження ставок експортних тарифів та введення імпорتنих квот, сприяння експорту і розширення ринків збуту української продукції за кордоном. Для зростання експорту є достатня природо-ресурсна база і науково-технічний потенціал.

Підґрунтям міжнародної економічної діяльності є принципи демократизації, демонополізації та деідеологізації зовнішньоекономічних стосунків, якими передбачено максимальне скорочення адміністративних обмежень на експорт-імпорт, надання суб'єктам зовнішньоекономічної діяльності (ЗЕД) широкої самостійності згідно з міжнародною практикою.

Низька ефективність зовнішньоекономічної діяльності в перші роки незалежності України стала наслідком спаду виробництва, економічної нестабільності, інфляції, відсутності державної програми перетворень, необізнаності із специфікою зовнішньоекономічних операцій, відмінності законодавства країн-партнерів, недостатньої поінформованості світового співтовариства про потенційні можливості української економіки.

Активізація зовнішньоекономічної діяльності проходить через вибір географічного середовища, в якому найбільш органічно досягається реалізація економічних інтересів. Міжнародний досвід свідчить, що конкурентоспроможність країни у світогосподарських зв'язках, її пріоритети в міжнародному поділі праці забезпечуються в наш час наявністю декількох умов. По-перше, країна повинна мати досить розвинутий економічний, науково-технічний та інтелектуальний потенціал. По-друге, органічний контакт зі світовим господарством може забезпечити тільки наявність сучасної ринкової інфраструктури. По-третє, реалізація зовнішньоекономічної діяльності має спиратися на сильну, акцентовану державну стратегію і політику. Оцінки і розрахунки показують, що в Україні є найважливіші передумови для здійснення незалежної, спрямованої на забезпечення національних інтересів зовнішньоекономічної стратегії [11; 23].

Раніше вважалося, що надійною перспективою економічного зростання є прискорення індустріалізації і вихід на світовий ринок з готовими товарами промислового призначення. Проте в умовах глобалізації ситуація кардинально змінилася, тому що промислово розвинені країни, і особливо транснаціональні корпорації (ТНК), відіграють все більшу роль в міжнародному поділі праці. Глобалізація є сьогодні однією з найбільш впливових сил, які визначають майбутнє планети. В той же час, як і кожне соціально-економічне явище це суперечливий процес. Зокрема, з одного боку, завдяки глобалізації все більш чіткіше проявляються всеохоплюючі переваги міжнародного поділу праці, нарощується економічний потенціал, підвищується рівень виробництва, покращується якість життя. З другого боку, глобалізація не тільки приносить вигоди, але і створює проблеми і породжує конфлікти, тому й неможливо підрахувати її сумарний результат. Якщо в цій сфері переважає тенденція до співпраці, то стимулюються переваги глобалізації, зростає вірогідність сукупного позитивного ефекту.

Політична незалежність України є підґрунтям створення міцних правових і економічних засад ефективної інтеграції України до глобальних міжнародних економічних процесів.

Сучасний стан міжнародного поділу праці стає все більш структурованим у просторі, що зовні набуває вигляду регіоналізації та глобалізації економіки світу. *Регіоналізація світової економіки* – це спеціалізація країн сусідів певного регіону у деяких галузях виробництва продукції чи послуг. При цьому, між ними існують стабільні внутрішньо-регіональні зв'язки та спільні пропозиції регіональних товарів на світовому ринку.

На даний час утворилося кілька регіональних угруповань – це Європа, Близький схід, Південно-Східна Азія, Азіатсько- Тихоокеанський регіон. Регіоналізація у міжнародному поділі праці має свої переваги: це часткова ліквідація торгівельно-економічних перешкод і уніфікація митних зборів та відстоювання групового інтересу в реалізації регіональних товарів та послуг на світовому ринку. Міжнародна регіоналізація знаходить підтримку промислово розвинених країн у вигляді прямих інвестицій до менш розвинутих країн у добувній галузі та деякі галузі обробної промисловості. Індустріально розвинені країни стараються розмістити екологічно брудні виробництва у менш розвинутих країнах.

Глобалізація світової економіки – це кооперування в світовому масштабі національних господарств у вигляді встановлення та існування сталих зв'язків у кооперуванні виробництва товарів і послуг між галузями та підприємствами країн [2; 51].

Варто зауважити, що інколи буває досить важко чітко розмежувати регіоналізацію від глобалізації. Останню можна розглядати і як розширення регіоналізації до світових розмірів, і як один з аспектів міжнародного поділу праці.

У процесі регіоналізації Україна займає дещо суперечливі позиції, бо має багатогалузевий напрям розвитку національного господарства:

- наявність багатих природних ресурсів та великий обсяг їх видобутку, в тому числі сільськогосподарських, значні потужності їх первинної переробки;
- наявність розвиненого комплексу машинобудівних та приладобудівних галузей, легкої та харчової промисловості є достатньою базою для експорту цієї продукції;
- наявність в деяких галузях високих технологій (виробництво космічної техніки, літако- та суднобудування, військової техніки, електроніки) дозволяє констатувати про великий потенціал цих галузей, але експорт цієї продукції проходить з великими труднощами через високу конкуренцію на світовому ринку.

В Україні ухвалено ряд законів, які створюють номінальні можливості для включення її економіки у світове господарство, у міжнародний поділ праці. Це, зокрема, Закони України «Про зовнішньоекономічну діяльність», «Про режим іноземного інвестування», «Про підприємництво», «Про спеціальні (вільні) економічні зони» та ін.

Найбільш детально види міжнародних економічних зв'язків виписані у Законі «Про зовнішньоекономічну діяльність», прийнятий Верховною Радою України у 1991 р. В ньому детально розроблено механізм регулювання зовнішньоекономічної діяльності, її суб'єктів, їхніх прав і свобод; встановлюються принципи здійснення та організаційні форми зовнішньоекономічної діяльності.

4.2. Основні форми міжнародних економічних зв'язків

Міжнародні економічні зв'язки існують між конкретними учасниками – підприємствами чи підприємцями, які належать до різних країн і розташовані як на території України, так і в інших країнах. Співробітництво здійснюється різними формами виробничих і торгово-комерційних контактів. Ці форми відповідають характеру спеціалізації, яка пов'язана із ступенем

економічного розвитку, розміщення виробничих об'єктів, наявності природно-ресурсного потенціалу, а також, виходячи з ринкового попиту і доцільності певної спеціалізації.

Дія об'єктивних і суб'єктивних чинників міжнародної економічної діяльності реалізується в конкретних сферах економіки або формах, видах підприємництва, причому кожна країна або окремих підприємств обирає найбільш прийнятний на даний час вид діяльності.

Види діяльності чітко вписані у Законі України «Про зовнішньоекономічну діяльність». До видів цієї діяльності, які здійснюються в Україні, відносяться:

- експорт та імпорт товарів, капіталів та робочої сили;
- надання суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності України послуг іноземним суб'єктам господарської діяльності, у тому числі: виробничих, транспортно-експедиційних, страхових, консультаційних, маркетингових, експортних, посередницьких, брокерських, агентських, консигнаційних, управлінських, облікових, аудиторських, юридичних, туристичних та ін., що прямо і як виняток не заборонені законами України; надання вищезазначених послуг іноземними суб'єктами господарської діяльності суб'єктам зовнішньоекономічної діяльності України;
- наукова, науково-технічна, науково-виробнича, виробнича, навчальна та інша кооперація з іноземними суб'єктами господарської діяльності; навчання та підготовка спеціалістів на комерційній основі;
- міжнародні фінансові операції та операції з цінними паперами у випадках, передбачених законами України;
- кредитні та розрахункові операції між суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності та іноземними суб'єктами господарської діяльності; створення суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності банківських, кредитних та страхових установ за межами України;

- створення іноземними суб'єктами господарської діяльності зазначених установ на території України у випадках, передбачених законами України;
- спільна підприємницька діяльність між суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності та іноземними суб'єктами господарської діяльності, що включає створення спільних підприємств різних видів і форм, проведення спільних господарських операцій та спільне володіння майном як на території України, так і за її межами;
- підприємницька діяльність на території України, пов'язана з наданням ліцензій, патентів, ноу-хау, торгових марок та інших нематеріальних об'єктів власності з боку іноземних суб'єктів господарської діяльності; аналогічна діяльність суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності за межами України;
- організація та здійснення діяльності в галузі проведення виставок, аукціонів, торгів, конференцій, симпозіумів, семінарів та інших подібних заходів, що здійснюються на комерційній основі, за участі суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності; організація та здійснення оптової, консигнаційної та роздрібною торгівлі на території України за іноземну валюту у передбачених законами України випадках;
- товарообмінні (бартерні) операції та інша діяльність, побудована на формах зустрічної торгівлі між суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності та іноземними суб'єктами господарської діяльності;
- орендні, у тому числі лізингові операції між суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності та іноземними суб'єктами господарської діяльності;
- операції з придбання, продажу та обміну валюти на валютних аукціонах, валютних біржах та на міжбанківському валютному ринку;
- роботи на контрактній основі фізичних осіб України з іноземними суб'єктами господарської діяльності як на території України, так і за її межами; роботи іноземних фізичних осіб на конкретній оплатній основі

з суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності як на території України, так і за її межами;

- інші види зовнішньоекономічної діяльності, не заборонені прямо й у виключній формі законами України.

Посередницькі операції, при здійсненні яких право власності на товар не переходить до посередника (на підставі комісійних, агентських договорів, договорів доручення та ін.), здійснюється без обмежень.

Основними формами міжнародних економічних зв'язків є торгівля, бартер, інвестиційні та інноваційні зв'язки, культурний обмін, туризм, лізинг, франчайзинг, надання послуг та ін. Враховуючи реалії нашого часу, а також з метою більшої репрезентативності функціональних критеріїв і міжнародний досвід можна виділити такі форми міжнародної економічної діяльності:

- міжнародна торгівля товарами;
- надання міжнародних послуг;
- транскордонний рух капіталів;
- міжнародний кредит;
- міжнародні валютно-фінансові відносини;
- міжнародна міграція робочої сили;
- участь у діяльності міжнародних економічних організацій;
- міжнародне співробітництво у виробничих, науково-технічних і культурних сферах;
- спільне розв'язання економічними засобами глобальних проблем розвитку [7].

Важливою рисою є постійна еволюція форм міжнародних економічних зв'язків, що відповідає зміні матеріальних, культурних, політичних передумов співробітництва, а також меті підвищення ефективності економічної діяльності. Міжнародні економічні зв'язки – це суперечливий комплекс економічних відносин між окремими країнами, регіональними об'єднаннями, окремими підприємствами і корпораціями. Знайти ці суперечності, відшукати шляхи їх вирішення – завдання економістів і

політиків. В той же час виходячи із законів діалектики потрібно мати на увазі, що їх вирішення можливе лише на певний період.

В умовах інтенсивного розвитку науково-технічного прогресу практика організації замкнутих національних анклавів, або навіть в межах певної групи країн виявилася неефективною. В світовій економіці це і обумовило інтенсифікацію інтеграційних процесів, формування транснаціональних корпорацій, міжнародних кредитно-фінансових інститутів тощо. Усе це дало змогу підвищити загальну ефективність національних економік, зміцнити матеріально-технічну базу ринкового господарства, підвищити ефективність практично всіх форм реалізації зовнішньоекономічних зв'язків.

4.3. Зовнішньоторгівельний баланс країни

Україна – ще молодий суб'єкт зовнішньої торгівлі із зарубіжними країнами, оскільки у складі колишнього СРСР вона мала обмежені можливості для укладання зовнішньоторгівельних контрактів та здійснення експортно-імпортних операцій. Через це в державі не було відповідної інфраструктури.

За час своєї незалежності Україна змогла налагодити зовнішньоторгівельні стосунки з 213 країнами світу і створити свої торговельно-економічні місії у 35 державах на всіх континентах.

Загальна тривала економічна криза в Україні вплинула і на стан зовнішньої торгівлі. Нинішній обсяг експорту не відповідає можливостям вітчизняних товаровиробників і не забезпечує потреб держави у валютних надходженнях, необхідних для стабілізації економіки, зниження рівня інфляції та бюджетних витрат.

Зовнішньоторгівельний баланс – це співвідношення вартості експорту та імпорту товарів чи послуг за певний проміжок часу (як правило за рік).

Конкретна величина сальдо торгівельного балансу становить різницю між вартістю їх експорту та імпорту.

За офіційними даними експорт товарів і послуг у 2006 році становив 45.87 млрд. дол. США., що на 17% більше, ніж у 2005 році, а імпорт в Україні становив 48.85 млрд. дол. США – на 24% більше, ніж у 2005 році. Значною мірою цьому сприяло вивезення товарів та послуг у країни СНД, частка яких у 2006 році становила 38.5%. Про обсяги експортно-імпортних операцій можна судити з таблиці 26.

Таблиця 26

Динаміка зовнішньої торгівлі товарами, млрд. дол. США [10]

Роки	1997	2000	2002	2004	2005	2006
Експорт	14231.9	14572.5	17957.1	32666.1	34228.4	38367.7
Імпорт	17128.0	13956.0	16976.8	28996.8	36136.3	45034.5
Сальдо	-2896.1	+616.5	+980.3	+3669.3	-1907.9	-6666.8

Як видно з таблиці 26, порівняно з 2005 роком експорт збільшився на 12%, імпорт – на 24.6%. Від’ємне сальдо становить 6.67 млрд. дол. Коефіцієнт покриття експортом імпорту становить 0.85.

У товарній структурі експорту переважають вироби чорної металургії, залізна руда і кокс, продукти харчової промисловості.

У загальному обсязі експорту товарів за 2006 рік порівняно з відповідним періодом минулого року збільшилась частка жирів та олії тваринного або рослинного походження, полімерних матеріалів, пластмас, електричних машин і устаткування. Натомість зменшилась частка молока і молочних продуктів, яєць, меду, зерна, руд і добрив.

Україна імпортує з різних країн світу енергоносії, промислове устаткування, медичне обладнання, хімічні товари, цитрусові, продукцію легкої промисловості.

За 2006 рік у загальному обсязі імпорту товарів збільшилась частка фармацевтичної продукції, полімерних матеріалів, котлів, машин,

транспортних засобів. Зменшилась частка руд, електричних машин, устаткування, нафти та продуктів її перегонки.

Товарна структура експорту товарів України є неефективною і потребує докорінної перебудови. Насамперед необхідно обмежити обсяги експорту сировини, підвищити в ньому частки продукції обробних галузей, а також удосконалити структуру імпорту. Понад 70% експорту становить сировина, матеріали, товари народного споживання. Вивозяться також гостродефіцитні ресурси і продаються на світовому ринку майже за демпінговими цінами. Навіть з країнами близького зарубіжжя Україна має від'ємне сальдо зовнішньо-торгівельного балансу на продукцію виробничо-технічного призначення. Від'ємне сальдо в торгівлі з цими країнами зберігається по енергоносіях, прокату кольорових металів, целюлозі, деревині, каучуку, акумуляторах тощо. У світовий економічний простір Україна інтегрується в ролі сировинного придатку. Адже впродовж останніх років експорт продукції машинобудування у загальному балансі становив 10-20%, а рівень експорту такої самої продукції у світі понад 50%.

Товарна структура експорту та імпорту подана в таблиці 27.

Частка машин, обладнання, приладів, транспортних засобів в імпорті із країн ЄС у 2006 році становив більше 7 млрд. дол. США, і негативним є той факт, що приріст обсягів взаємної торгівлі йде не за рахунок українського експорту, а, навпаки, за рахунок європейського імпорту.

Таблиця 27

Товарна структура зовнішньої торгівлі за 2006р.млн.дол.США [10]

Назва товарів	Експорт			Імпорт		
	вартість	У відсотках до 2005р	Частка в загальному обсязі %	вартість	У відсотках до 2005р.	Частка в загальному обсязі %
1	2	3	4	5	6	7
Всього	38367,7	112,1	100,0	45034,5	124,6	100,0
1.Продукти тваринного походження	396,5	54,2	1,0	649,0	192,9	1,4
2.Продукти рослинного походження	1951,1	115,1	5,1	671,7	127,8	1,5
3.Жири та олія тваринного або						

рослинного походження	971,4	165,4	2,5	191,1	936	0,4
4.Готові харчові продукти	1394,4	108,0	3,6	1654,6	113,7	3,7
5.Мінеральні продукти	3871,8	82,3	10,1	13506,2	116,8	30,0
6.Продукція хімічної промисловості	3387,2	113,4	8,8	3888,6	125,6	8,6
7.Полімери, пластмаси та каучук	803,4	139,7	2,1	2527,7	130,4	5,6
8.Шкіряна сировина і хутра	306,6	145,6	0,8	136,3	122,6	0,3
9.Деревина і вироби з неї	603,0	113,0	1,6	265,0	132,6	0,6
10.Маса з деревини, целюлоза	596,2	131,2	1,6	1173,3	116,9	2,6
11.Текстиль та вироби з текстилю	915,3	100,2	2,4	1365,5	97,7	3,0
12.Взуття та галантерейні вироби	130,2	120,9	0,3	269,3	96,4	0,6
13.Вироби з каменю, гіпсу, кераміки та скла	255,4	116,9	0,7	738,1	143,0	1,6
14.Коштовні або напів коштовні каміння та метали	123,9	124,7	0,3	173,4	77,3	0,4
15.Некоштовні метали та вироби з них	16420,1	117,2	42,8	3327,3	134,8	7,4
16.Механічне обладнання, машини і механізми	3330,5	117,3	8,7	7873,4	124,2	17,5
17.Транспортні засоби та шляхове обладнання	2081,1	126,3	5,4	5147,1	159,9	11,4
18.Прилади та медична апаратура	152,3	107,4	0,4	696,1	137,2	1,5
19. Різні товари і вироби (меблі, іграшки) та ін.	677,1	151,5	1,9	780,5	147,6	1,8

Якщо в 1996 році частка країн ЄС (у форматі 25 країн) в загальному товарообігу товарами становила 22.8%, то в першому півріччі 2007 р. цей показник виріс уже до 32.7%. Відповідно частка експорту виросла з 21 до 29.9%, імпорту – з 24.3 до 35.1%.

Для поліпшення міжнародної торгівлі велику користь можуть принести міжурядові комісії з торгово-економічного співробітництва – зараз таких в Україні налічується більше 60. В період розвитку приватно-державного партнерства дієвим засобом можуть стати торгові

представництва українських підприємств за кордоном. Ця форма діяльності дуже поширена у світі – наприклад, Австрія має в Україні більше 200 представництв, а Україна в Австрії – 8. Аналогічна картина спостерігається в інших країнах світу.

Найбільшим торговим партнером України залишається Росія: експорт в цю країну в 2006 році становив 8,65 млрд. дол. США, а імпорт 13,7 млрд. дол. Мільярдний рубіж Україна пододала з Італією, Польщею, Німеччиною і Білоруссю. Обсяги експорту до країн СНД становили 33% від загального обсягу експорту, Європи – 32.9%, Азії – 21.2%, Америки – 6.6%, Африки – 6.2%, Австралії і Океанії – 0.05%.

Географічна структура зовнішньої торгівлі товарами подана в таблиці (додаток 14).

Імпорт з країн СНД становив 44.8% від загального обсягу, Європи – 37.3%, Азії – 13.5%, Америки – 3.3%, Африки – 0.9%, Австралії і Океанії – 0.2%. Найбільшими імпортерами з країн СНД є Росія і Туркменістан, в товарній структурі яких переважають енергоносії.

В експорті України у країни далекого зарубіжжя переважають сировина і продукти первинної переробки, тоді як країни СНД і Балтії закупають ширший асортимент харчових продуктів, у тому числі поглибленої переробки (консерви, ковбаси, борошно, крупи), обсяги вивезення яких до близького зарубіжжя сягають 90% від загального українського експорту.

Нині товарний експорт та імпорт України характеризується яскраво вираженою асиметрією у бік Російської Федерації. Це означає збереження монопольної залежності від російських ринків збуту, особливо від джерел постачання імпорتنих товарів, серед яких домінують енергоносії.

В останні роки простежується негативна тенденція до витіснення України з окремих ринків, насамперед у країнах СНД, де вона посідала ще недавно помітне місце (ринки цукру, м'ясних, молочних продуктів тощо).

У країни далекого зарубіжжя Україна поставляє залізну і марганцеву руди, чорні метали, устаткування для гірничошахтних, будівельних, електротехнічних підприємств, засоби автоматизації, автомобілі, прокатні стани, судна, силові трансформатори, магістральні тепловози, одяг та багато іншої продукції.

В Україну з різних країн світу надходять промислове устаткування, медичне обладнання, різні прилади, хімічні товари, джут, цитрусові, продукція легкої промисловості. Проте для таких товарів, як напої, тютюнові вироби, радіотовари, жувальна гумка і деякі інші товари широкого вжитку необхідно створювати економічні бар'єри для того, щоб зменшити дефіцит платіжного балансу і підвищити попит на аналогічну вітчизняну продукцію.

Найтісніші економічні зв'язки підтримує Україна з країнами Східної Європи, зокрема з Італією та Польщею. У структурі вивозу в ці країни переважає продукція галузей важкої індустрії: руда, чорні метали, устаткування для гірничодобувної та металургійної промисловості, тепловози, бульдозери, трансформатори, сільськогосподарські машини тощо. Тривалий час експортується донецьке вугілля (щорічні поставки 3-5 млн. т), що визначається попитом на нього як у колишніх країнах Ради Економічної Взаємодопомоги, так і в ряді інших держав (Італії, Франції, Єгипті). Об'єктивною причиною попиту на це вугілля на європейському, північно-африканському та близькосхідному ринках є недостатня кількість на землі антрацитового палива, яке має високу калорійність, а головне – не димить.

Залізну руду Україна вивозить до Польщі, Чехії, Словаччини, Угорщини, Румунії, Болгарії та ін.; самородну сірку – в Чехію, Словаччину, ФРН, Угорщину, Румунію.

З країн Східної Європи Україна імпортує машини, верстати, комплексне промислове устаткування для хімічної, меблевої і харчової промисловості, прилади, продукцію хімічної промисловості, рухомий залізничний склад, судна, автомашини, побутові електроприлади, медикаменти тощо.

Україна бере участь також в економічному співробітництві з промислово розвиненими країнами світу. Понад 20 країн (Австрія, Голландія, Італія, Норвегія, Франція, Фінляндія, ФРН, Швейцарія, Швеція, США, Канада, Велика Британія, Японія та ін.) отримують з України промислову продукцію і промислову сировину: залізну і марганцеву руди, кокс, чавун, прокат чорних металів, графіт, металургійне та гірничошахтне устаткування, штучні алмази, велосипеди, металообробні верстати, прилади, автотранспортувачі, а також одяг, олійне насіння, олію тощо.

До Великої Британії з України надходять прокат чорних металів, чавун, руди, феросплави, олійне насіння, одяг, продукти неорганічної хімії, а Україні Великобританія постачає різні машини, нафтопродукти, парфуми і продукцію косметики, фармацевтичні вироби.

До ФРН Україна експортує одяг, чорні метали, мідь і вироби з неї, алюміній, котли тощо, а звідти імпортує різні машини та промислове устаткування, прокат чорних металів, хімічну продукцію.

До Франції з України вивозиться одяг, олійне насіння, руди, органічні хімічні сполуки, білкові речовини, а з Франції в Україну – авіаційні та космічні апарати, автобусні двигуни, котли, обладнання та механічні прилади, фармацевтична продукція. На французьких суднобудівних підприємствах виконують замовлення Чорноморського пароплавства.

Українські машинобудівники виготовили для США унікальний трансформатор на 500 тис, кіловольтампер, для Фінляндії комплект устаткування для атомної електростанції. Значно зменшився експорт металобрухту з України в США. Це пов'язано з широким вжиттям антидемпінгових засобів щодо експорту такої продукції з України.

У розвитку зовнішньоторговельних стосунків України і США помітне місце зайняли переговори державної авіакомпанії «Авіалінії України» з транснаціональним консорціумом «Airbus Industrie», а також американським концерном «Boeing» про придбання американських літаків. Компанія «Airbus Industrie» пропонувала поставку літаків типу А-310, А-319, А-340 на вигідних

фінансових умовах. «Boeing» готовий поставити літаки B-767, B-737. Подальшій активізації зовнішньої торгівлі України і США сприяє діяльність постійно діючої урядової комісії.

З Китаєм Україна підписала низку угод про співробітництво в галузі металургії, енергетики, освоєння космічного простору. Ще багато років наша космічна продукція буде конкурентоспроможною на китайському ринку. Торгівельний обіг між Україною і Китаєм у перспективі може становити 2-3 млрд. дол. США.

Україна бере участь в економічному співробітництві також з країнами, що розвиваються. У наданих за часів СРСР цим країнам кредитах на пільгових умовах з відшкодуванням впродовж 10-12 років частка України становила майже 18 млрд. дол. США. Традиційні товари експорту країн, що розвиваються: бавовна, джут, вовна, арахіс, рис, оливкова олія, натуральний каучук, какао-боби, кава, цитрусові, тютюн та ін. Україна вивозить до цих країн машини та промислове устаткування. Так, вантажні автомобілі Кременчуцького заводу поставляють до Індії, Латинської Америки, Близького Сходу; помпи із Сумського заводу – до Індії, Пакистану, Сирії; машини, устаткування, прилади для африканських, азійських і латиноамериканських країн виготовляють з урахуванням їх роботи в умовах тропічного клімату.

Підписано угоду про постачання нафти і газу з Ірану в Україну. З цією метою створено українсько-ірансько-азербайджанську компанію, яка у майбутньому має збудувати систему трубопроводів через Росію в Україну (по 45% внески – України та Ірану і 10% – Азербайджану). Угода розрахована на 15 років, Україна поставлятиме до Ірану машини і обладнання для гірничодобувної та металургійної промисловості, братиме участь у реконструкції металургійних підприємств, доріг та морських портів.

Підписана угода між Україною і Тунісом про співробітництво в галузі іригації, за якою на туніських іригаційних спорудах працюватимуть українські фахівці. Туніс постачатиме Україні фосфорити.

Останнім часом право на здійснення зовнішньоекономічних операцій надано окремим підприємствам і організаціям, що сприяло підвищенню активності у зовнішньоекономічній сфері. Зареєстровано більш як 30 тис. учасників зовнішньоекономічних зв'язків.

Розглядаючи обсяги експорту-імпорту в розрізі регіонів, можна побачити, що найбільша частка їх припадає на промислово розвинені регіони: Київ, Донецька, Дніпропетровську, Запорізьку, Луганську і Полтавську області. Донбас постачав за кордон метал, антрацит, гірничо-шахтне обладнання, верстати. Дніпропетровщина вивозить залізну і марганцеву руду, космічну техніку, устаткування.

Про обсяг експорту-імпорту товарів по регіонах можна судити з таблиці 28.

В обсягах імпорту найбільша частка припадає на Київську область з містом Києвом, а також на Дніпропетровську і Донецьку області.

Не реалізовує свого промислового і науково-технічного потенціалу Харківська область – експорт становить 0.7 млрд. дол., імпорт – 1.4 млрд. дол., не згадуючи вже Тернопільську область, яка займає останнє місце в експортно-імпортних операціях. Остання, враховуючи її земельноресурсний потенціал могла б виробляти значно більше сільськогосподарської продукції на експорт.

Варто акцентувати, що країни такого промислового рівня як Україна, змушені вести цінову конкуренцію між собою на обмежених ринках, використовуючи як її основний інструмент зниження витрат виробництва, насамперед затрат на оплату праці і первинну переробку сировини. Наголос на ціновій конкуренції спричиняє ряд негативних наслідків: знижує доходи від експорту і перешкоджає глибокій переробці сировини.

Основним напрямком зовнішньоекономічної діяльності України є розвиток і поглиблення торгово-економічного співробітництва з державами СНД, країнами Східної Європи, розвиненими країнами світу, особливо з тими, що мають чисельну українську діаспору. Зовнішньоторгові організації

та інші виконавчі структури України повинні не тільки реалізовувати продукцію на традиційних ринках, а й виходити на нові перспективні регіони (Азію, Африку, Латинську Америку та Австралію).

Таблиця 28

Обсяги експорту-імпорту товарів за регіонами у 2006р. (млн. дол. США) [10]

	Експорт			Імпорт		
	кількість учасників ЗЕД	вартість	відсотків до загального обсягу	кількість учасників ЗЕД	вартість	відсотків до загального обсягу
Україна	13521	38368.0	100.0	24390	45038.6	100.0
Автономна Республіка Крим	209	400.1	1.0	491	228.3	0.5
області						
Вінницька	415	403.7	1.1	407	321.6	0.7
Волинська	371	336.3	0.9	549	626.3	1.4
Дніпропетровська	1076	7118.2	18.6	2066	3701.8	8.2
Донецька	781	8776.6	22.9	1337	2868.8	6.4
Житомирська	473	314.3	0.8	448	206.2	0.5
Закарпатська	668	676.9	1.8	724	951.7	2.1
Запорізька	481	3125.3	8.1	701	2090.6	4.6
Івано-Франківська	362	885.8	2.3	427	757.0	1.7
Київська	521	577.9	1.5	1064	1985.2	4.4
Кіровоградська	188	189.0	0.5	156	99.4	0.2
Луганська	405	3004.6	7.8	499	685.6	1.5
Львівська	784	804.8	2.1	1619	1118.8	2.5
Миколаївська	288	1059.7	2.8	301	458.9	1.0
Одеська	662	766.4	2.0	1537	1955.3	4.3
Полтавська	331	1874.7	4.9	472	634.3	1.4
Рівненська	243	291.4	0.8	332	459.3	1.0
Сумська	275	513.7	1.3	262	277.4	0.6
Тернопільська	164	81.6	0.2	311	118.4	0.3
Харківська	942	888.6	2.3	1586	1936.4	4.3
Херсонська	220	245.6	0.6	245	151.4	0.3
Хмельницька	291	221.1	0.6	421	287.8	0.6
Черкаська	303	482.7	1.3	341	394.5	0.9
Чернівецька	298	112.1	0.3	339	171.4	0.4
Чернігівська	242	313.1	0.8	250	257.4	0.6
міста						
Київ	2386	4426.8	11.5	7332	17628.5	39.1
Севастополь	126	101.5	0.3	155	55.2	0.1

Зовнішньоекономічна діяльність України, зрозуміло, потребує докорінної перебудови. Насамперед необхідно обмежити обсяг експорту сировини, підвищення в ньому частки продукції обробних галузей, а також удосконалити структуру імпорту. Реальними основними експортерами конкурентної на світовому ринку продукції можуть швидко стати вітчизняні підприємства військово-промислового комплексу, на яких зосереджені високоякісне обладнання, сучасна технологія, висококваліфіковані фахівці.

4.4. Зовнішньоторговельний баланс послуг

Зовнішньоторгівельні угоди з експорту-імпорту товарів не можуть здійснюватись без міжнародного експорту-імпорту послуг, а саме: транспортних, фінансових, страхових, юридичних, податкових, аудиторських, рекламних та інших видів послуг.

Торгівля товарами тісно пов'язана з торгівлею послугами, яка стосується процесів інвестування, будівництва, банківсько-кредитної діяльності. Враховуючи міжнародні критерії зв'язків з товарною торгівлею та рухом капіталів і процесами кооперування їх можна поділити на:

- послуги, які пов'язані з торгівлею – транспортні послуги, технічне обслуговування, страхування та ін.;
- послуги, які пов'язані з інвестиціями та виробничою кооперацією – передача технологій, ноу-хау, ліцензій, патентів, консалтинг, готельні, професійні послуги та ін.;
- послуги, які водночас пов'язані і з інвестиціями та виробничою кооперацією, і з торгівлею – зв'язок, будівництво, обслуговування виробничого обладнання тощо;
- послуги, які мають автономний характер – інформаційні послуги, особисті, культурні, рекреаційні послуги та ін.

Необхідно наголосити, що за останні роки в соціально-економічному житті сфера послуг набуває все більшого значення і темпи її зростання

значно випереджають по цьому показнику інші галузі і як результат – в багатьох розвинених країнах частка всіх видів послуг у ВВП досягає 70%. Усе це обумовило той факт, що на даний час значний сегмент світової торгівлі займає сформований ринок послуг, так званий «невидимий сегмент» світової торгівлі [8; 103].

У системі міжнародної торгівлі послугами можна виділити такі два блоки: структурно-галузеві компоненти та виробничо-комерційні операції. Такий підхід базується на тому, що в системі послуг можна виділити як загальні функціональні компоненти відтворювальних процесів і тенденцій їх розвитку, котрі стосуються сфери послуг, так і форми підприємницької діяльності, які також за своїм змістом є послугами.

Структурно-галузеві компоненти системи міжнародної торгівлі послугами – це:

- інформаційні послуги як динамізуючий чинник зовнішньоекономічної діяльності;
- міжнародні транспортні послуги;
- міжнародний туризм;
- банківсько-страхові послуги.

Виробничо-комерційні операції, які входять до системи міжнародної торгівлі послугами, - це:

- лізинг;
- франчайзинг;
- інжиніринг і реінжиніринг;
- ліцензійний обмін;
- міжнародні орендні операції [11; 262].

Найбільшу частку в загальному обсягу послуг становлять транспортні послуги. Залежно від виду транспорту, що використовується для перевезення, розрізняють морські, річкові, повітряні, трубопровідні, залізничні, автомобільні та космічні сполучення.

Враховуючи геостратегічне положення України, через її територію здійснюється велика кількість перевезень, особливо трубопровідним транспортом (67% від обсягу всіх послуг). В більшості передових країн частка транспортних послуг становить близько четверті від загального показника експорту послуг.

Через територію України проходять декілька міжнародних транспортних коридорів, які б при добрій організації і облаштуванні дали значний прибуток, враховуючи високі транзитні коефіцієнти – найвищі в Європі. Плата за транзитні залізничні, автомобільні, повітряні перевезення, транспортування нафти і газу разом можуть дати більше 6 млрд. дол. прибутку в рік.

Міждержавний транзит через українську територію – це великий, але досі нереалізований національний ресурс. Існуючі комунікації зберігають достатній запас пропускної спроможності. Україна має функціонуючу, хоча й не на повну потужність, систему транзитних коридорів, особливо це стосується залізниць, що можуть вдвічі більше пропускати поїздів, ніж нині.

Морські порти України можуть переробити 120 млн. тонн вантажів за рік. Резерви переробної спроможності морських портів становлять приблизно 40%, а потенціал використовується лише на 50-60%. Україна має всі технічні можливості залучати додаткові обсяги транзитних вантажів і завдяки цьому отримувати такі необхідні валютні надходження. Прикладом оперативного вирішення швидких транзитних перевезень є відкриття транспортного коридору «Вікінг», що з'єднує Клайпеду з Іллічівськом. Але основна частина транзитних перевезень (більше двох третин) припадає на трубопровідний транспорт, який транспортує нафту, газ і нафтопродукти.

Головною проблемою розвитку міжнародних транспортних коридорів залишається відсутність і неспроможність залучення інвестицій. Потреба в інвестиціях для їх реконструкції оцінюється в 100 млрд. грн. В Україні не створено належних умов для залучення іноземних інвесторів, без допомоги яких неможливо вирішити таку глобальну проблему.

Друге місце в структурі послуг займають різні ділові, професійні та технічні послуги (майже 847 млн. дол. у 2006р.). Сюди відносять юридичні, бухгалтерські, науково-дослідні, інженерні, сільськогосподарські та послуги по видобутку копалин і переробки продукції на місцях.

Значне місце займають ремонтні і будівельні послуги, а також послуги зв'язку і туризму.

У 2006 році спостерігалось зростання обсягів зовнішньої торгівлі послугами порівняно з 2005 роком. Експорт збільшився на 22.3% і становить 7505.5 млн. дол. США, імпорту – відповідно на 29.9% і 3812.4 млн. дол. Позитивне сальдо зовнішньої торгівлі послугами становить 3693.1 млн. доларів.

Україна здійснювала зовнішньоторгівельні операції з 209 країнами світу. Росія залишається основним партнером з країн СНД, на неї припадає більше 3 млрд. дол. США (41.8%) обсягу всіх наданих послуг. Це завдяки тому, що Україна надає свої транспортні послуги для транспортування російських енергоносіїв.

Про географічну структуру зовнішньої торгівлі послугами з країнами – найбільшими партнерами можна судити з таблиці 4.4.

Із загального обсягу експорту послуг – 46% становлять послуги до країн СНД, а 29.6% - до країн Європейського Союзу (ЄС).

Із загального обсягу імпорту послуг – 702.3 млн. дол. (18.4%) становлять послуги з країн СНД, послуги з країн ЄС – 1867.1 млн. дол. (49%).

Необхідно нагадати, що основним документом, що регламентує і регулює міжнародну діяльність в торгівлі послугами є Генеральна угода з торгівлі послугами (ГАТС), яка тепер входить в склад Світової Організації торгівлі (СОТ).

Основні тенденції розвитку міжнародного ринку послуг перш за все пов'язані з різною динамікою зростання сегментів національних відтворювальних комплексів та технологій. Зокрема, вони зумовлені подальшим збільшенням обсягів інформаційного бізнесу, поширення

Інтернет-технологій, появою нових можливостей розвитку комп'ютерних, телекомунікаційних послуг. На даний час зростають обсяги міжнародного консультаційного бізнесу, тому що в сучасному світі підвищується попит на наукові рекомендації, виробничі і технологічні рішення, під час продукування яких використовуються послуги кваліфікованих експертів, обчислювальні та аналітичні технології.

Таблиця 29.

Динаміка зовнішньої торгівлі України послугами (млн. дол. США) [10].

Роки Країни	Експорт				Імпорт			
	2000	2003	2005	2006	2000	2003	2005	2006
Країни СНД	2141.4	2323.5	2849.2	3451.3	215.5	336.8	520.7	702.3
Азербайджан	5.0	10.5	10.7	11.1	1.5	2.7	5.5	4.0
Білорусь	32.5	29.5	47.3	57.9	10.8	15.8	23.8	27.0
Вірменія	2.2	4.0	5.6	8.6	1.3	2.1	2.2	2.7
Грузія	4.7	20.8	33.7	41.4	2.2	3.5	11.4	11.9
Казахстан	4.4	17.2	21.4	33.3	4.6	4.9	8.9	13.0
Киргистан	0.7	0.5	1.1	2.3	0.3	0.4	8.9	0.5
Молдова	21.6	28.4	33.7	35.3	9.7	11.8	15.3	25.1
Росія	2049.1	2193.8	2574.5	3137.0	182.5	290.4	436.7	596.6
Таджикистан	0.3	1.5	7.7	1.6	0.1	1.23	0.1	0.1
Туркменістан	15.5	11.7	108.0	114.8	0.9	2.3	13.9	18.5
Узбекистан	5.4	5.6	5.5	8.0	1.5	1.7	2.4	2.9
Інші країни світу	1345.4	1924.5	3285.5	4054.2	935.4	1121.2	2414.3	3110.1
Австрія	44.9	79.5	94.9	126.5	20.6	31.9	127.5	213.3
Бельгія	70.5	98.7	145.5	171.2	14.3	20.7	28.6	35.7
Болгарія	35.8	24.6	32.2	35.0	5.7	5.6	10.4	17.3
Віргінські о-ви	17.2	23.0	69.5	85.8	2.9	2.8	38.0	29.9
Греція	44.1	51.6	69.3	64.9	9.3	5.0	12.5	18.4
Естонія	3.3	4.4	12.9	97.3	4.5	4.6	8.5	7.3
Єгипет	3.7	12.2	14.1	21.7	2.9	6.5	18.0	34.7
Ізраїль	21.2	24.9	40.9	44.4	8.4	13.8	18.8	14.7
Іспанія	9.7	16.1	20.1	24.3	6.1	5.5	16.4	17.4
Італія	36.0	45.0	74.1	92.8	6.2	12.8	19.5	27.9
Канада	7.8	13.3	39.6	64.9	17.1	18.3	25.8	27.7
Китай	12.2	18.7	24.0	24.7	3.7	3.0	7.7	9.7
Кіпр	68.4	114.7	242.2	322.6	12.4	24.6	213.5	279.1
Латвія	16.0	20.2	39.8	40.4	8.0	20.4	13.0	13.3
Нідерланди	18.5	39.6	73.3	89.6	14.0	23.7	65.6	83.2
Німеччина	105.0	110.9	185.8	254.0	69.3	100.0	171.3	242.6
ОАЕ	4.3	8.9	26.0	43.9	1.9	2.9	10.8	29.4
Польща	34.1	31.2	62.2	80.8	17.7	46.2	77.0	97.0
Словаччина	8.1	87.7	49.2	29.5	6.2	10.7	17.5	25.1
Сполучене Королівство	123.2	220.2	300.2	390.0	104.2	88.0	271.3	541.9
США	122.7	178.9	281.4	316.1	264.0	238.7	306.8	277.1
Туреччина	39.0	44.6	90.2	108.4	14.0	18.7	93.9	119.9

Угорщина	28.1	73.6	128.2	125.8	14.9	13.0	49.8	59.3
Франція	25.7	33.3	57.4	69.1	10.3	14.9	53.2	61.3
Чеська республіка	7.6	8.7	21.2	29.7	7.0	7.3	17.6	28.3
Швейцарія	47.8	103.5	296.2	361.5	32.2	37.7	111.1	162.3
Всього	3486.8	4248.0	6134.7	7505.5	1150.9	1458.0	2935.0	3812.4

4.5. Членство України в СОТ, його переваги і недоліки

10 квітня 2008 року Верховна Рада ратифікувала угоду про вступ України до Світової Організації Торгівлі (СОТ). Членство в СОТ означає взаємні зобов'язання країн-учасниць щодо використання пільгових митних ставок та незастосування тих санкцій, від яких потерпають українські експортери. Крім того, статус члена СОТ є позитивним чинником для всебічного розвитку торгівельних відносин з окремими країнами світу та угрупованнями держав. І навпаки – налагодження сприятливого режиму взаємовигідних економічних відносин з провідними агентами світової торгівлі є чинником інтеграції країни до системи СОТ. Зокрема, велике значення для України мало рішення ЄС в 2000 р. частково визнати за нею статус країни з ринковою економікою та не застосовувати щодо неї ті антидемпінгові процедури, які можуть бути правомірними стосовно держави без такого статусу.

Вступ до СОТ має для України низку позитивних моментів: відкриття для українських товарів певних ринків, придбання деяких нових технологій, можливість порівняно просто вирішувати конфлікти у сфері зовнішньої торгівлі товарами і послугами.

З іншого боку, вступ до цієї організації може спричинити ряд серйозних загроз, пов'язаних, насамперед, з істотним зниженням або повним скасуванням митних бар'єрів, що призведе до здешевлення імпортованих товарів, зробить їх доступнішими для населення і разом з тим поставить більшість українських товаровиробників на межу розорення або спричинить їх пряме розорення. І взагалі, наповнення українського ринку товарами і продукцією сільськогосподарського виробництва призведе до занепаду певних галузей.

Вступ до СОТ є вигідний, насамперед, високорозвинутим країнам, виробники яких одержують доступ на нові ринки для своєї високотехнологічної продукції. Але ця продукція і технології не завжди є найновішими, а тому менш розвинені країни змусять спеціалізуватися на видобуванні та первинній обробці сировини, складанні машин та приладів з імпорнтних компонентів, виробництві найбільш трудомістких деталей і комплектуючих. Вступ України в СОТ вірогідно не сприятиме ліквідації її технологічної відсталості, зате може спричинити новий виток «шокової терапії» в економіці, що призведе до банкрутства багатьох підприємств, зростання безробіття і падіння доходів населення.

Вступ до СОТ може мати негативний вплив на фінансово-банкову систему. Згідно із статутом СОТ, зарубіжні банки, зокрема транснаціональні банки, мають право створювати у будь-якій країні прямі філії, що здійснюють свою діяльність на основі законодавства тих країн, в яких розташовані їх партнери. Вони мають можливість використовувати такі конкурентні переваги, як оснащення найновішою обчислювальною технікою, висококваліфікований персонал, повна адаптація до міжнародної системи обліку та величезний досвід роботи, значна фінансова підтримка материнських банків. Усе це дозволить їм надавати кредити на кращих пільгових умовах і витіснити з ринку українські банки. Ці банки зможуть взяти під свій контроль і страховий бізнес, який приносить великі прибутки.

4.6. Міжнародні фінансово-кредитні стосунки України.

Міжнародний фінансовий ринок являє собою особливу форму організації руху коштів за допомогою ринку цінних паперів та ринку позичкових капіталів. У фінансовому регулюванні зовнішньоекономічних відносин велику роль відіграють валютні фонди, які створюються для підтримки рівня держави у міжнародних відносинах і зміцнення національної валюти.

Міжнародний фінансовий ринок функціонує у вигляді ринків цінних паперів та позичкового капіталу. Структура міжнародного фінансового ринку включає як банківські заклади, страхові компанії, так і фондові біржі. А складовими елементами, які найбільш популярні в сучасних умовах, є інвестиційні фонди, фінансово-промислові групи і приватні пенсійні фонди.

Міжнародні фінансово-кредитні відносини охоплюють систему відносин, пов'язаних з рухом позичкового капіталу на світових фінансовому та кредитному ринках між країнами на умовах повернення, терміну повернення та відшкодування відсотків.

Міжнародні фінансово-кредитні відносини тісно пов'язані з світовим валютним ринком, основними функціями якого є:

- здійснення зовнішньоторгівельних операцій;
- регулювання валютних курсів;
- валютний кліринг;
- страхування (хеджування) валютних ринків;
- отримання прибутків на різниці валютних курсів.

Валютний кліринг – це угода між урядами країн про обов'язковий залік взаємних міжнародних вимог і зобов'язань. Зумовлений валютний кліринг великими масштабами міжнародної торгівлі. Експорт товарів і послуг спричиняє продаж національної валюти для купівлі іноземної валюти. Отже, здійснення міжнародних розрахунків переходить в площину міждержавних відносин.

Валюта клірингу може бути будь-якою. Інколи застосовуються дві валюти або міжнародні одиниці. Курс української гривні найбільше прив'язаний до долара США, хоча пізніше почала використовуватись і євро – грошова одиниця Європейського Союзу.

Зараз широкого розмаху набули клірингові послуги, коли постачальник продукції може рефінансуватися у інших фірм, що тимчасово надають вільні кошти на існуючих в країні умовах кредитування. У першу чергу такі кредити доступні партнерам по кооперації.

Україна вступила у фінансово-кредитні відносини з приводу зовнішніх позик та виплат відповідних боргових зобов'язань з багатьма суб'єктами – з країнами, так і міжнародними фінансовими організаціями, приватними позичальниками, об'єднаннями кредиторів. Співробітництво України з міжнародними фінансовими організаціями, зокрема Міжнародним валютним фондом, Світовим банком і Європейським банком реконструкції та розвитку, ЄС, з окремими країнами-донорами допомогло запровадити програми фінансової стабілізації і залучити в економіку країни пільгові кредити. Співпраця із переліченими організаціями і країнами стала для України принципово новою формою фінансово-економічних відносин, яка вимагала створення відповідної нормативно-правової бази, запровадження жорсткої дисципліни щодо виконання зобов'язань, визначених укладеними міжнародними договорами.

З моменту вступу в 1992 р. України до Світового банку нашою державою було укладено з ним угоди про надання позики для втілення 17 проектів на суму понад 2,5 млрд. дол. США. Крім того, за останній період в Україні здійснювалася реалізація 12 інвестиційних проектів, у рамках яких Світовий банк надав позики на суму понад 800 млн. дол. США.

Важливу роль у розвитку української економіки відіграє Європейський банк реконструкції та розвитку (ЄБРР). Головним напрямом співпраці з цією установою було сприяння розвитку приватного сектора, зокрема шляхом залучення фінансових ресурсів до підприємств малого і середнього бізнесу, до розвитку приватної банківської справи, інфраструктури, насамперед енергетичної і телекомунікаційної. Так, за допомогою кредитної лінії щодо підтримання малого та середнього бізнесу Світовий банк через українські комерційні банки надав підприємствам малого бізнесу кредити на суму 121 млн. дол. ЄБРР бере також участь у підготовці до приватизації значної кількості підприємств у сфері енергетики і телекомунікацій. Зокрема, для передприватизаційної підготовки «Укртелекому» Світовим банком було виділено 100 млн. Євро. Ще одним пріоритетом співпраці з ЄБРР для

України стало технологічне оновлення теплоенергетики, підвищення ефективності захисту доквілля на ТЕС. В країні реалізуються проекти модернізації Старобешівської ТЕС та фінансування Української енергозберігаючої сервісної компанії, яка виступає координатором проектів енергозбереження.

За попередні роки Україною було укладено угоди щодо фінансового та кредитного співробітництва з такими провідними країнами світу як Німеччина, Франція, Італія, Іспанія, США, Японія та Швейцарія. За цей період було оформлено кредитів на суму понад 2,5 млрд. дол. США. Основними напрямками, за якими спрямовувались ці кредити, стали агропромисловий комплекс, охорона здоров'я і медична промисловість, металургія, транспорт, легка промисловість, енергетика, машинобудування, хімічна промисловість.

Але співробітництво з міжнародними фінансовими установами та кредиторами в умовах фінансової кризи веде до утворення зовнішнього боргу. Проблема зовнішнього боргу стає постійним супутнім явищем економічного розвитку України із самого моменту здобуття нею державної незалежності і тому проблема виплат за зовнішньою заборгованістю стає помітним навантаженням на фінансову систему країни. За даними деяких урядових джерел зовнішній борг України сягає 14 млрд. дол. США. При такому стані справ може відбутися своєрідний перехід кількості в якість: сумарний обсяг позики може стати таким, коли він вже перевищить здатність країни його обслуговувати та повертати. А це останнє вже об'єктивно переводить економічні відносини з нею в принципово іншу площину.

4.7. Іноземне інвестування та його види

Невідворотні зміни в господарському механізмі України, зумовлені переходом до ринкової економіки, потребують підвищеної уваги до вирішення питань інвестиційної діяльності. Як один з найважливіших напрямів розширення та відтворення основних фондів і виробничих

потужностей господарства на базі науково-технічного прогресу інвестиційна діяльність дає можливість регулювати розвиток економіки, істотно підвищувати її ефективність.

Найбільше уваги необхідно приділити розвитку інвестиційної діяльності в період переходу до ринкових відносин, коли економіка в зв'язку з потребою перепрофілювання більшості підприємств потребує великих інвестицій. Значний попит на інвестиції мають також приватизаційні процеси.

Проведення економічних реформ, перехід від адміністративно-командної системи до ринкової економіки, реформування сфери фінансово-кредитних відносин надто складний процес. Він відобразив усі соціальні суперечності, на якому певною мірою позначилося розбалансування економіки, яка потребує докорінної структурної перебудови. В цей період необхідні значні обсяги фінансових ресурсів, саме тому співробітництво з міжнародними валютно-фінансовими організаціями, державами-кредиторами та приватними кредиторами є вкрай важливими.

Іноземні інвестиції можуть здійснюватись шляхом:

- створення підприємств із спільною участю іноземного капіталу (спільних підприємств);
- створення підприємств, що цілком належать іноземним інвесторам, їх філій і представництв;
- придбання іноземним інвестором у власність підприємств, майнових комплексів, будинків, споруд, часток у підприємствах, акцій, облігацій та інших цінних паперів;
- придбання прав користування землею та іншими природними ресурсами, а також інших майнових прав;
- надання позик, кредитів, майна і майнових прав та ін.

Іноземний капітал можна залучати у формі приватних інвестицій – прямих і портфельних, а також у формі кредитів і позик. Прямі інвестиції – це капітальні вкладення в реальні активи (виробництво) інших країн, в

управлінні якими бере участь інвестор. В даному випадку інвестор має володіти 25% акцій або їх контрольним пакетом, величина якого може коливатися в широких межах залежно від розподілу серед акціонерів.

Портфельні інвестиції – це капіталовкладення в акції зарубіжних підприємств, що не дають права контролю над ними, в облігації та інші цінні папери іноземної держави і міжнародних валютно-фінансових організацій.

Широке поширення мають реальні інвестиції, тобто капітальні вкладення в землю, нерухомість, машини й устаткування і т. п. Реальні інвестиції містять у собі і витрати обігового капіталу.

Для іноземного інвестування велику роль відіграє інвестиційний клімат – це комплексне економіко-політичне явище, що формується впливом великої кількості чинників. В Україні й дотепер відсутня своя система оцінювання інвестиційного клімату загалом та окремих регіонів. Місцеві органи влади також можуть впливати на його формування. Відомі випадки, коли іноземні компанії згортали своє виробництво в одних областях України, одночасно розширюючи його в інших, що свідчить про суттєві відмінності інвестиційного середовища всередині країни.

Результати визначення рейтингу інвестиційного клімату показали, що серед регіонів провідне місце займають місто Київ, Донецька, Дніпропетровська, Львівська, Харківська та Одеська області. Привертає увагу той факт, що згадані шість регіонів виробляють майже половину валової продукції України.

За даними Швейцарського Міжнародного інституту розвитку менеджменту найбільш сприятливими для інвестиційного клімату серед посткомуністичних країн найвищу сходинку займає Угорщина – 27 місце, Словенія – 35, Чехія – 37, Польща – 40 місце. Замикає рейтингову таблицю на 47 сходинці Росія, а Україна навіть не ввійшла до цього переліку.

Серед 26 країн з перехідною економікою за загальними обсягами прямих іноземних інвестицій на одного мешканця Україна посідає 24 місце,

випереджаючи лише Таджикистан і Білорусь. У 2006 р. на одного жителя України припадало лише 363 дол. США інвестицій.

Прямі інвестиції в економіку України зросли з 896,9 млн. дол. США у 1996 р. до 16890 млн. дол. США у 2006 р. Найбільшими інвесторами в українську економіку є США, Кіпр, Німеччина, Австрія, Велика Британія, Нідерланди, Росія (табл. 30).

Щодо інвестування Україною економіки інших держав, то обсяг інвестицій не виділяється великим розмахом: у 2006 р. сума прямих інвестицій становила 219,5 млн. дол. США і майже половина її була направлена в Росію. За станом на перше півріччя 2007 року в Росії налічувалось 81 підприємство з українським капіталом, тоді як російських в Україні – 1633. Явна диспропорція з українського боку, враховуючи обширну територію Росії.

Таблиця 30

Динаміка прямих іноземних інвестицій в Україну по країнах (на початок року; млн. дол. США) [10]

	1996	2001	2005	2006	2007
Всього	896,9	3875,0	9047,0	16890,0	21186,0
Німеччина	156,9	240,9	653,7	5503,7	5620,7
Кіпр	51,5	377,7	1101,4	1635,9	3011,7
Австрія	16,6	124,5	361,1	1439,5	1600,8
Сполучене Королівство	53,9	312,0	955,4	1174,8	1557,2
Нідерланди	46,5	362,2	637,2	919,5	1493,0
Сполучені Штати Америки	183,3	639,5	1190,6	1387,4	1418,0
Російська Федерація	50,0	286,6	720,8	835,8	980,8
Франція	11,3	39,9	79,0	87,9	826,8
Віргінські острови, Британські	5,0	192,8	582,2	736,5	808,3
Швейцарія	38,4	163,3	442,3	456,4	504,9
Польща	20,5	62,8	194,7	225,5	366,0
Угорщина	20,0	51,9	177,3	191,0	364,5
Корея, Республіка	0,1	170,4	172,4	172,2	167,2

Канада	19,4	57,5	117,8	154,3	158,5
Ліхтенштейн	19,3	75,3	127,2	126,2	147,3
Данія	3,7	11,1	106,0	130,4	140,2
Швеція	19,1	77,1	120,3	134,1	137,1
Італія	19,2	72,2	103,1	117,4	132,8
Інші країни	162,4	557,3	1204,5	1461,5	1750,2

Поряд з цим, за експертними оцінками, Україна має потенційні можливості для ефективного використання іноземних інвестицій в розмірі 2,0-2,5 млрд. дол. США щороку.

У внутрішню торгівлю у 2005 р. вкладено 23,3%, у харчову промисловість – 17,2% від загального обсягу інвестицій, у машинобудування та металообробку – 11,7%, фінансову діяльність – 6,5%, обробну промисловість – 28,7%.

Кожний з іноземних інвесторів знайшов для себе пріоритетну сферу вкладання капіталу. Так, у машинобудування та металообробку найбільші капітали направили інвестори із США, Німеччини і Великої Британії. Росія освоїла ринки сільськогосподарської продукції і завойовує фінансовий ринок, Швейцарія – хімічну промисловість і внутрішню торгівлю, Кіпр – будівництво, Нідерланди – харчову промисловість.

Активність і масштабність залучення іноземних інвестицій залежить від низки чинників, що відображають політичну стабільність у суспільстві, рівень досконалості законодавства і правову гарантію одержання і привласнення доходу, а також помноженого капіталу, стан економіки і можливий рівень норми прибутку, соціально-економічну стабільність суспільства, ступень розвитку виробничої і соціальної інфраструктури та багато інших чинників.

Важливим джерелом капітальних вкладень повинно стати цілеспрямоване інвестиційне використання коштів від приватизації державного майна. Неприпустимо, коли майже повністю ці кошти спрямовуються на покриття державного дефіциту. Таку практику потрібно

докорінно змінити. Одержані від приватизації кошти повинні стати ефективним інвестиційним ресурсом.

Для стабілізації економіки і поліпшення інвестиційного клімату необхідно вжити кардинальних заходів, спрямованих на формування у країні як загальних умов цивілізованих ринкових відносин, так і специфічних, що сприятимуть вирішенню завдань залучення іноземних інвестицій.

4.8. Роль трудових міграцій в інвестуванні економіки

На економіку України значний вплив мають міграційні процеси. В багатьох випадках міграція робочої сили сприяє розв'язанню проблеми зайнятості, коли безробітні люди з однієї країни переїзять до іншої, де вони можуть знайти роботу. Найбільш типовою є ситуація, за якої іммігранти посідають низькооплачувані, непрестижні робочі місця, які не потребують кваліфікованих працівників. Але набагато більше шкоди завдає еміграція людей інтелектуальної праці та висококласних спеціалістів, адже держава позбавляється дефіцитних працівників, талановитих фахівців, на підготовку яких було витрачено чималі кошти.

Але варто зауважити, що завдяки роботі за кордоном йде інвестування деяких сфер української економіки. У цілому, за експертними оцінками, середньомісячні доходи громадян, які працюють за кордоном, становлять понад 2 млрд. грн., що дорівнює третині номінальних грошових доходів всього населення країни за рік. За даними Міжнародного фонду сільськогосподарського розвитку впродовж 2006 р. українські заробітчани передали на батьківщину 8,4 млрд. дол.. США. Ця сума становить 8% ВВП, за іншими джерелами ця сума вдвічі перевищує прямі іноземні інвестиції в українську економіку за рік.

Складнощі еміграції полягають у тому, що нелегальний статус українців за кордоном знижує ціну їхньої праці, створює умови для численних зловживань, формує у свідомості роботодавців країн прибуття уявлення про Україну, як недемократичну, неправову державу. Водночас нелегальна

трудова міграція не приносить прибутків державі, не поповнює соціальні фонди, ускладнює взаєморозрахунки між державами з цього приводу.

Трудова міграція з України найбільше спрямована в Росію, Польщу, Італію, Португалію, Грецію, Чехію, Кіпр, Німеччину та інші країни. Потік трудової міграції у цьому напрямі обумовлений перш за все близькістю кордонів та деякою поблажливістю місцевих законів до емігрантів. Все більше українців виїжджає на роботу в США, Канаду, країни Близького Сходу і Південно-Східної Азії.

Для країн еміграції повернення досвідчених, кваліфікованих працівників після роботи за кордоном сприяє розвитку національної економіки. Для деяких з цих країн грошові перекази емігрантів є основним джерелом валютних надходжень, яке перевищує надходження валюти від експорту товарів. Грошові перекази працівників-емігрантів в Україну сприяють розширенню торгівлі товарами, в тому числі й вітчизняного виробництва. Частина емігрантів після повернення з-за кордону вкладає зароблені кошти в організацію свого бізнесу, виробництва тощо, що в деякій мірі сприяє формуванню ринкових відносин.

Для зменшення трудової еміграції з України необхідно впровадити систему заходів організаційно-економічного характеру для припинення відтоку найбільш кваліфікованої і мобільної частини людського капіталу, що в загальному призводить до старіння структури трудових ресурсів. До найважливіших заходів стабілізації і ефективного функціонування економіки належать: розширення іноземного інвестування, створення нових робочих місць, створення сприятливих умов для розвитку середнього бізнесу та ін.

4.9. Вивезення капіталу з України і роль офшорних зон

У період нестабільної економічної ситуації в Україні умови для здійснення зовнішньоекономічної діяльності дещо змінилися, враховуючи недосконалість законодавства, проведення непрозорої приватизації, неконтрольованість з боку урядових структур.

Правовий інвестиційний процес в Україні регулюється більш ніж десятьма спеціалізованими та інвестиційними законами, але активної вітчизняної і зарубіжної інвестиційної діяльності в Україні не спостерігається. Така тенденція пов'язана не тільки з законодавчою діяльністю, а й з економічними, політичними та соціальними тенденціями. Економічні процеси в Україні мають кримінальну спрямованість, а тіньовий характер розподільчих і перерозподільчих відносин підриває всю систему зацікавленості, надійності і перспективності пошуку інвестиційної діяльності. Крім того, закони про інвестиційну діяльність ані формально, ні за змістом не відповідають вимогам і потребам інвесторів у ринковій економіці.

Дуже низький рівень державного управління призводить до надмірного втручання в процес інвестування деяких урядовців з метою задоволення власних потреб. У цьому аспекті має істотне значення тіньовий експорт капіталу, що зменшує вітчизняні інвестиційні можливості. Основу цього явища становить недовіра власників капіталів до економічного режиму, бажання приховати капітали від надмірного оподаткування і зазіхань кримінальних структур. Тіньовий експорт капіталів лежить в основі одержання нелегальних доходів керівниками підприємств та працівниками державних організацій.

Відмивання тіньових капіталів найчастіше проходить через офшорні зони. Під офшорними зонами розуміють країни та території, що здійснюють реєстрацію іноземних компаній, на діяльність яких поширюється пільговий режим оподаткування. Компанії, зареєстровані в офшорних зонах і центрах, перебувають під юрисдикцією країни перебування і зобов'язані суворо дотримуватись місцевого законодавства.

Офшорні зони надають господарським агентам, що їх використовують, такі переваги: податкові пільги, значну свободу, практичну відсутність валютного контролю, можливість здійснення операцій з резидентами в будь-

якій іноземній валюті, списання витрат на місці, анонімність, таємність фінансових операцій.

Найбільш відомі офшорні центри створені на острові Мін, Багамських та Віргінських островах, Кіпрі, Гибралтарі, в Панамі, Гонконгу, Сінгапурі, Швейцарії, Ірландії, а також на території Інгушетії та Калмикії.

Акумуляування вітчизняного капіталу за кордоном створює головну проблему - повернення його у вигляді інвестицій на Батьківщину, оскільки норма прибутку в Україні з врахуванням можливостей офіційної і тіньової економіки значно перевищує норму прибутку від використання коштів за кордоном. Тому й не випадково найбільшими інвесторами в Україну є Кіпр, Віргінські острови, Швейцарія, Гибралтар—відомі офшорні зони. За експертами оцінками за десять років незалежності України вплив коштів становив близько 20 млрд. дол. США.

4.10. Роль спільних підприємств і спеціальних економічних зон у формуванні економіки України.

У сучасних економічних відносинах між державами використовуються різні форми спільного підприємництва як альтернатива повному поглинанню однієї фірми іншою або їх злиттю. Спільне підприємство (СП) має особливе значення у торгівлі з різними країнами. Більшість цих країн прийняли спеціальне законодавство, що спрямоване на заохочення іноземних інвестицій і одночасно захищає їхні власні життєві інтереси.

Багато великих інвестиційних проектів, які відіграють помітну роль у процесі відродження національної економіки в нашій державі, здійснені у формі спільних підприємств. З іншого боку, помилки та зловживання, яких було допущено під час організації спільного підприємництва, ускладнили спроби сформувати здорове конкурентне середовище, негативно позначились на соціально-економічних процесах, експортно-імпортному балансі та транскордонному русі капіталів.

Спільне підприємство – це така форма господарського і правового співробітництва з іноземним партнером, у межах якої створюється спільна власність на матеріальні і фінансові ресурси, використовувані для виконання виробничих, науково-технічних, зовнішньоторговельних та інших функцій.

У регулюванні спільного підприємництва державами часто застосовуються пільги та преференції, які стимулюють його розвиток. Це— звільнення від податків впродовж перших років функціонування, використання занижених ставок оподаткування і т.п. Але є й інший бік діяльності спільних підприємств: далеко не завжди діяльність спільних підприємств сприяє оздоровленню конкурентного середовища в країні, реальному примноженню суспільного прибутку. Крім того, як показала практика, спільні підприємства мають відносно більшу потенційну криміногенність. В деяких випадках мало місце відмивання нелегальних грошей і ознаки кримінального бізнесу, інвестиції в економіку були мізерними.

Після розпаду Радянського Союзу та розриву господарських зв'язків між колишніми республіками постало питання налагодження кооперації виробництва на пострадянському просторі, зокрема у формі спільних підприємств. Причому функціональні особливості спільних підприємств ведуть до того, що саме у такий спосіб здійснюється основна частина взаємних прямих інвестицій, щоправда в невиробничу сферу.

Нині на території України діє понад 2,2 тис. спільних підприємств за участю країн СНД, переважно Росії та Білорусі. Найбільшу кількість спільних підприємств було створено між Україною та Росією, на даний час на території нашої держави зареєстровано 550 таких структур. Це становить 13% від загальної кількості спільних підприємств на території України. Причому саме у формі спільних підприємств опосередковано 72% загального обсягу прямих інвестицій до України з Росії.

Так, у межах українсько-російського співробітництва в Україні організовано складання автомобілів ВАЗ «Волга» та «Газель», створено СП

«Газтранзит» з розвитку нових газотранспортних магістралей, завершено роботу із створення літака АН-70, а також триває робота над проектом «Морський старт». В Україні виробляється велика кількість сільськогосподарської техніки, яку можна поставляти в усі країни СНД. За участю білоруського капіталу діє підприємство, створене ВО «Гомсільмаш» і ВАТ «Тернопільський комбайновий завод» - кормозбиральний комбайн «Полісся-250» «Атлант-Україна» за участю Мінського заводу холодильників, підприємство «Євро луч», що виробляє наручні годинники з комплектуючих АТ «Мінський годинниковий завод», котре створено в Сімферополі.

Проводить робота з організації низки спільних підприємств із складання різних видів продукції, зокрема автобусів ЛАЗ міського типу на базі Лідського дослідного заводу «Неман», тракторних двигунів на базі заводу «Київтрактор- деталь», з Інститутом електрозварювання ім. Є. Патона та ін.

Одним із видів міжнародного економічного співробітництва і важливою складовою стратегії експортної орієнтації є вільні економічні зони(ВЕЗ). Ухвалення рішення про доцільність створення і функціонування вільних економічних зон можливе, якщо в ході розробки техніко-економічного обґрунтування доведено, що витрати на створення будуть перекрыті доходами від її діяльності, а також відбудеться досягнення позитивного соціально-економічного ефекту для держави, території розміщення, суб'єктів зони і населення.

ВЕЗ – обмежені території, міста, морські й авіаційні порти, у яких діють особливі пільгові економічні умови для національних та іноземних підприємців, що сприяють розширенню зовнішньоторговельних, загальноекономічних, соціальних, науково-технічних і науково-технологічних завдань.

Загальною характерною рисою різних видів економічних зон є наявність сприятливого інвестиційного клімату, що включає в себе митні,

фінансові, податкові пільги і переваги порівняно з загальним режимом для підприємців, що існують у тій чи іншій країні.

Створення ВЕЗ – дієвий напрям розвитку економіки окремих територій та регіонів, орієнтований як правило, на розв'язання конкретних пріоритетних економічних завдань, реалізацію стратегічних програм та проектів. При цьому, як показує практика, система пільг, встановлюваних у ВЕЗ, достатньо індивідуальна і тісно пов'язана з реалізованими на її території програми.

Створення вільних економічних зон має низку переваг як для іноземного капіталу, так і для економіки країни (структурна перебудова економіки, підвищення рівня зайнятості, раціональне використання природних ресурсів, одержання доступу до нових технологій).

Найважливішими вільними економічними зонами (їх інколи ще називають спеціальними зонами) є: «Донецьк», «Азов», «Закарпаття», «Миколаїв», «Порто-Франко» (м. Одеса), «Порт-Крим», «Славутич», «Яворів», «Рені», «Курортополіс Трускавець», «Інтерпорт Ковель».

Термін дії договорів про утворення цих зон – від 20 до 60 років. Правовою базою діяльності цих зон є Постанови Верховної Ради або Укази Президента України.

Варто підкреслити те, що ВЕЗ потрібно розглядати як один із інструментів державної економічної політики. Нерозуміння або ігнорування цього в політико-пропагандистському відношенні призводить до прояву популістських висновків про сепаратизм, нечесній фінансовій діяльності, що збільшує ризики вивозу капіталу з України. Тому й неоднозначне ставлення до діяльності ВЕЗ певних урядових кіл, які приходять до влади (цей випадок мав місце в Україні у 2006 році).

Світова практика свідчить, що найважливішими проблемами функціонування ВЕЗ є соціальні. Соціальний захист працюючих у ВЕЗ бере на себе виконавча влада, яка, перш за все, бере до уваги структуру зайнятості працездатного населення. Практика ВЕЗ на території країни, що

розвивається, засвідчує, що вона залежить від багатьох чинників і передусім тих умов, які визначають напрям спеціалізації. Галузями спеціалізації, наприклад, в експортно-промислових зонах стають електроніка, текстильна, деревообробна, харчова, хімічна та інші галузі економіки. У той же час одна з них виступає як структурно-визначальна.

Таким чином, регулювання внутрішніх і зовнішніх зносин по своїй суті спрямоване, головним чином на стимулювання зовнішніх інвестицій. У той же час пільги, які надаються іноземним інвесторам, будуть дієвими за умови раціонального використання вже існуючих переваг регіону. Коли ж цього не використати, то діяльність системи інвестування, а отже і ефективність діяльності ВЕЗ, буде мінімальною.

4.11. Інноваційні зв'язки України та їх форми

Формами інноваційної діяльності є:

- обмін науково-технічною інформацією, нагромадження останньої в банках даних для спільного використання, зокрема обмін програмними продуктами;
- укладання і реалізація угод щодо проведення науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт (НДДКР) з наступною передачею всієї інформації і права розпорядження результатами розробок, зокрема оформлення патенту або ліцензії на виробництво;
- реалізація міжнародних науково-технічних програм з розробки важливих спеціальних проблем, зокрема телекомунікаційних технологій чи біотехнологій;
- виконання міжнародних комплексних науково-технічних програм.

Основними формами реалізації науково технічних досягнень є міжнародна передача технологій та міжнародне технічне сприяння.

Міжнародний обмін технологіями є лише частиною світового обміну науково-технічними знаннями. Він більше розвинений, ніж національний і характеризується безпрецедентним ступенем його монополізації.

У провідних країнах світу міжнародний обмін технологіями посідає друге за обсягом реалізації місце після туризму. Лівова частка доходів від міжнародної торгівлі технологіями припадає на торгівлю інформаційними технологіями чи інформаційно-комунікаційними технологіями.

Міжнародна передача технологій може здійснюватися у таких формах:

- патентна угода – міжнародна торгова операція, за якою власник патенту поступається правами на використання винаходу покупцеві;
- ліцензійна угода – міжнародна торгова операція, за якою власник винаходу дає іншій стороні дозвіл на його використання в певних рамках;
- ноу-хау – передача технічного досвіду і деяких секретів виробництва;
- інжиніринг – угода на інженерно-консультаційні послуги покупцю для реалізації технічного проекту. Сюди входять роботи по підготовці техніко-економічного обґрунтування (ТЕО) проектів, науково-дослідні роботи, випробування, нагляд і консультації;
- реінжиніринг – угода про інженерно-консультаційні послуги щодо перебудови, перегляду і перепроєктування бізнес-процесів з метою підвищення конкурентоспроможності господарського суб'єкта. В даному випадку передбачається винахід істотно нових методів роботи, щоб забезпечити потужне зростання результативності;
- франчайзинг – це надання великою фірмою права малій фірмі вести впродовж певного періоду свою виробничу діяльність та, використовуючи її обладнання, реалізовувати через неї свою продукцію. Це система безпосередньої передачі або продажу ліцензій на технологію або товарний знак;

- консалтинг –це консультаційна діяльність, спрямована на підвищення ефективності здійснення певної міжнародної чи зовнішньоекономічної операції.

Крім цього, технології передаються між країнами в межах угод про промислове співробітництво, про науково-технічну та виробничу кооперацію, про інвестиційне співробітництво тощо.

Прикладами пріоритетних реальних і можливих сфер співробітництва у високотехнологічних галузях із використанням передових українських досягнень є: міжнародні програми ракетно-космічного комплексу морського базування "Морський старт" і "Глобалстар", де застосовуються українські ракети "Зеніт" і "Циклон". Проект "Морський старт" особливо показовий з погляду можливостей українських виробників брати участь у національних та міжнародних технологічно авангардних проектах. Йде мова передусім про вітчизняні КБ "Південне" із заводом "Південмаш".

Академічні установи України щорічно виконують 300-350 контрактів, замовниками у яких є фірми практично усіх провідних ринкових держав, зокрема США, Німеччини, Китаю та Японії.

Україна має висококваліфікований науково-технічний і технологічний потенціал в літакобудуванні. Серед семи розвинених країн світу вона має повний цикл проектування й виробництва літаків. За останні роки випущено три принципово нові моделі літаків "АН-70", "АН-148" та "АН-38", що вважаються перспективними моделями ХХІ ст.

Велика перспектива передачі технологій у танкобудуванні. Україна входить до п'ятірки країн світу із замкнутим циклом виробництва цієї складної і високотехнологічної продукції. За своїми технічними характеристиками українські танки не лише не поступаються передовим світовим аналогам, а й за багатьма параметрами перевищують їх.

Участь України у міжнародному обміні технологіями має лише одну мету – залучення передової технології і підвищення конкурентоспроможності вітчизняної продукції. Основні впровадження

технологій в нашій країні припадають на середньо-технологічні галузі виробництва (будівництво і промисловість будматеріалів, металургію, легку і харчову промисловості).

Масштаби участі України в міжнародній торгівлі ліцензіями і ноу-хау незначні. Необхідно відзначити, що отримуючи ліцензії, українські покупці припускалися суттєвих помилок, зокрема, мали місце формальний і суб'єктивний характер у виборі ліцензіарів, недостатня вивченість кон'юнктури на міжнародному ліцензійному ринку, домінування ліцензій не на кінцеву продукцію, а на технологічний процес. Низькими є показники України і з продажу ліцензій, сума від яких не перевищує максимум, досягнутий у 1995р. (6 млн. дол. США).

Впливають на таке відставання, передусім, відсутність державної підтримки підприємців, які впроваджують нові технології, й науки, яка знаходиться в занедбаному стані. З України виїхало близько 6 тисяч вчених, що зашкодило економіці (на думку західних експертів ця втрата становить приблизно 1 млрд. дол. США), 90% підприємців перестало займатися інноваціями; 70% продукції вітчизняного виробництва не мають жодного обґрунтування.

Розвиток консалтингових послуг розвиваються переважно за рахунок приватизації, яка ще не завершилася, а також все більшому попиту на обов'язковий аудит за міжнародними стандартами з боку банків. В умовах стабілізації ринкових відносин збільшується споживання консалтингових послуг з питань поточної діяльності підприємств. Формування вітчизняного ринку консалтингових послуг здійснюється за підтримки західних урядових та бізнесових організацій (ТАЦІС, USAID).

На сьогоднішній період в Україні створено всі умови для створення франчайзингу. Просторий ринок відчуває недоотримання сучасних технологій (особливо у сфері послуг), а потенціал малого бізнесу неможливо реалізувати повною мірою без франчайзингових відносин, які зменшують підприємницький ризик, дають можливість фінансувати підприємства малого

бізнесу або допомагати їм знайти потенційного інвестора, розробити відповідний бізнес-план. Незважаючи на позитивні передумови, на вітчизняному ринку діє обмежена кількість франчайзерів. Це пояснюється тим, що останній є новим видом діяльності для України. Варто відзначити, що франчайзинг є важливою формою поєднання ринкових потенціалів малого бізнесу та провідних транснаціональних корпорацій.

4.12. Сфера інформаційних послуг

З проблемами розвитку міжнародних інноваційного і науково-технічного ринків тісно пов'язаний розвиток і впровадження у сфери життєдіяльності суспільства та держави сучасних інформаційних технологій, розгортання на їх основі локальних і глобальних Інформаційних систем, призначених для прискорення обміну інформацією та доступу до різноманітних інформаційних ресурсів. Розглядаючи рівень розвитку інформаційних технологій і телекомунікацій як один з критеріїв рівня розвитку держави та інструмент Інтенсифікації всіх процесів у суспільстві, Україна, як і будь-яка інша країна, зацікавлена у розвитку інфраструктури, в тому числі й шляхом використання у всіх сферах господарської діяльності можливостей, що надаються глобальними мережами передачі даних.

У структурі ринку інформаційних технологій близько 53% належить телекомунікаціям, причому найближчими роками очікується новий значний поштовх їх розвитку. Матеріальними носіями такого додаткового стимулу мають бути нові засоби зв'язку, передусім системи мобільного зв'язку третього покоління, а об'єктами – дедалі розширювана мережа Інтернету. Варто відзначити, що кількість користувачів Інтернету щороку збільшується на 20 млн. в межах ЄС. Саме Інтернет є однією з ознак переходу суспільства від індустріальної стадії розвитку до інформаційної. Його стан та світові тенденції розвитку мережі визначаються економічно розвинутими країнами світу, в яких ефективно функціонує ринкова економіка, що забезпечує постійне зростання інформаційних потреб і платоспроможного попиту на

інформаційні продукти та послуги і де існує потужний середній клас, який є основним споживачем інформаційних послуг.

Лідером розбудови Інтернет є США - 155 млн., на країни Західної Європи припадає близько 115 млн., на країни Азіатсько-Тихоокеанського регіону припадає близько 110 млн., тоді як на країни СНД - 1% світового обсягу користувачів мережі Інтернет. За кількістю користувачів, які підключені до мережі Інтернет, Україна знаходиться на 28 місці в Європі і на 45 місці в світі.

Ефективний вихід українських товаровиробників на зовнішні ринки потребує активного використання усього арсеналу просування продукції, який використовується у світі. У цьому зв'язку необхідно врахувати потенціал реклами як важливий засіб проникнення на міжнародні ринки та контролю за національним ринком, інструменту конкурентної боротьби та чиннику розвитку виробництва. Міжнародна реклама має враховувати особливості споживання та ринкової поведінки фізичних і юридичних суб'єктів за кордоном, характер іноземного правового регулювання, наявність інших нормативних джерел.

Міжнародна реклама виконує кілька функцій: вона інформує виробника або його товар, формує та підтримує їх образ, ставлення до них, психологічний характер їх сприйняття. Технічно на рекламному ринку відбувається продаж послуг суб'єктом рекламної діяльності рекламодавцеві. Роль суб'єкта рекламної діяльності (рекламного агентства) може відігравати спеціалізоване рекламне агентство або рекламний відділ одного із засобів масової інформації (наприклад, газети).

Реклама є видом економічної діяльності, спорідненим до інших інструментів сприяння просування товарів, зокрема на зарубіжні ринки, інформує або формує ставлення людей до певних товарів, послуг та суб'єктів, які їх виробляють. Важливою рисою ефективною реклами є цілеспрямованість – націленість на певний контингент покупців, на конкретну групу споживачів.

Збільшення обсягів міжнародної торгівлі товарами і послугами спричиняє істотне зростання обсягів міжнародної торгівлі рекламними послугами. Реклама повсюдно визнається як дуже важлива послуга для інших секторів економіки.

У різних країнах існують різні вимоги до рекламної діяльності. Частина цих обмежень стосується тільки іноземних виробників рекламної продукції, інші обмеження стосуються рекламної продукції взагалі.

До таких заборон і обмежень відносяться:

- заборона реклами, розробленої за кордоном;
- заборона іноземним підприємствам контролювати вітчизняні об'єднання чи агентства або обмеження їхніх прав;
- обмеження реклами в одній країні, щоб не було культурного впливу іншої країни;
- обмеження реклами алкогольних і тютюнових виробів;
- заборона використання в рекламі дітей.

У тих країнах, де подібних обмежень немає або є незначні обмеження, на інформаційному ринку, як правило, домінують міжнародні рекламні агентства.

При розширенні зовнішньоекономічних зв'язків постає питання про повну інтеграцію України в міжнародний інформаційний простір, щоб мати доступ до всього масиву комерційно-технічної інформації. Потрібна національна інформаційна система з використанням широкого спектру різноманітних технологічних засобів – не лише електронних каналів, але й паперових рекламно-інформаційних носіїв, телефонного зв'язку, телефаксу, видання оперативних бюлетенів про експортний потенціал та окремі підприємства та закордонних інвесторів.

Із проблемою створення інформаційної системи пов'язано завдання поліпшення діяльності в іншому рекламно-інформаційному напрямі – участі українських товаровиробників у міжнародних виставках, спеціалізованих шоу, салонах, ярмарках тощо. Тому важливим напрямом політики

державного сприяння активізації процесу інтеграції економіки України у міжнародну кооперацію праці – це створення розгалуженої мережі зовнішньоекономічної інформації.

4.13. Туристично-рекреаційні послуги

Серед найбільш поширених міжнародних послуг, які дають значний прибуток є туризм, який посідає друге місце за обсягом надходжень після торгівлі товарами.

За даними деяких офіційних джерел щороку у світі подорожує понад 800 мільйонів туристів. Прибутки від міжнародного туризму становлять більше 400 млрд. дол.. США. Для багатьох країн більше третини експортних надходжень становлять доходи від туризму і є домінуючою статтею ВВП. Це відноситься до таких країн як Кіпр, Греція, Єгипет, Таїланд, Туреччина, Туніс, Монако, багатьох країн Тихоокеанського басейну. Швидкими темпами розвивається туризм в Китаї та Індії.

Міжнародний туризм є об'єктом міжнародного регулювання. Так, у 1975 р. було засновано Всесвітню організацію з туризму (ВОТ) із штаб-квартирою у Мадриді. У квітні 1989 р. була прийнята Гаазька декларація Міжпарламентської конференції з туризму, що містить ряд основоположних висновків: він являє собою вид діяльності, що має найважливіше значення для життя людей і сучасних спільнот. Туризм перетворився на важливу форму використання вільного часу окремих осіб і основний засіб міжособистісних зв'язків, а також політичних, економічних і культурних контактів, що стали необхідними внаслідок інтернаціоналізації всіх секторів життя народів.

Усвідомлення важливості розвитку туристичного бізнесу в Україні дістало своє вираження у прийнятті Верховною Радою 15 вересня 1995 р. закону «Про туризм».

Туристично-рекреаційний потенціал України є досить вагомим. Це пов'язано зі сприятливими кліматичними умовами, географічним

положенням, наявністю видовищних гірських краєвидів і ландшафтів, цілющих природних джерел, наявністю великої кількості культурно-історичних об'єктів.

Рекреаційні ресурси України сприятливі для організації відпочинку та оздоровлення і мають не тільки місцеве, а й міжнародне значення. В нашій державі створено п'ять національних природних парків, 15 державних заповідників, заказники, дендропарки, пам'ятки садово-паркового мистецтва, що належать до природоохоронних територій. Серед них найвідоміші:

Асканія-нова, «Софіївка», Тростянецький дендропарк, парк у Качанівці Чернігівської області, а також пам'ятки природи – скелі Довбуша, Кам'яні Могили, Шацькі озера, Кримський Великий каньйон, Дністровський каньйон, гіпсові печери на Тернопільщині. Загальна площа природних рекреаційних ресурсів України становить 9,4 млн. га, а їх одночасна місткість – майже 50 млн. осіб.

В Україні виявлено величезні запаси мінеральних цілющих вод в різних місцях держави. Це Трускавець, Моршин, Східниця, Миргород, Поляна Квасова, Слов'янськ, Сатанів, Калагарівка, Конопківка.

Всюди в цих місцях побудовано санаторії і бази відпочинку.

Надзвичайно велика і культурно-історична спадщина України, враховуючи існування древніх культур. Вона зосереджена, перш за все в Києві, Львові, Чернігові, Одесі, Криму, Ужгороді, Кам'янці-Подільському та інших містах і місцевостях.

Найбільший інтерес викликають музейні комплекси світового (за визнанням ЮНЕСКО) значення в Києві – Софійський та Києво-Печерський заповідник, музей архітектури просто неба та багато інших.

Але незважаючи на це, туризм в Україні ще не набув пріоритетного становища. Нині Україна приймає в себе майже 19 млн. іноземних туристів, або 0,8% світової їх кількості, хоч реально вже тепер туристичні заклади могли б обслуговувати набагато більше (<http://www.malanava.com.ua>).

Структура в'їзного потоку у 2006 р. за країною походження виглядає таким чином: країни СНД – 11,9 млн. осіб (63%), країни ЄС – 6,3 млн. осіб (33%), решта країн – 0,6 млн. осіб (4%). Найбільше туристів приїжджає із Росії, Польщі, Молдови і Білорусі.

Українських туристів у 2006 році налічувалось 16,9 млн. осіб. Найбільше вони подорожували в країни СНД – 8,3 млн. осіб (49%), країни ЄС – 7,4 млн. осіб (44%), інші країни – 1,1 млн. осіб (7%).

Найбільшою перешкодою розвитку міжнародного туризму з країн далекого зарубіжжя в Україну є відсутність необхідної інфраструктури – готельних комплексів вищого розряду, мотелів, туристичних баз, кемпінгів, зручних шляхів сполучення, особливо автомобільних. Головною проблемою залишається відсутність і неспроможність залучення інвестицій, ненадійне і нестабільне інформаційне забезпечення, відсутність поєднання з системою міжнародного зв'язку, відсутність узгодження з міжнародними транспортними організаціями. Мало розвинутою в Україні є і мережа супутніх щодо міжнародного туризму видів діяльності – виготовлення сувенірів, карт, надання послуг зв'язку, харчування тощо.

Туризм повинен стати одним із засобів виходу країни з важкого економічного становища, стимулювання ринкових відносин, активного впливу на розвиток суміжних галузей економіки, зайнятості населення, поліпшення роботи з охорони пам'яток історії та культури, підвищення духовного рівня народу.

4.14. Інтеграція України у міжнародні організації

Всебічна інтеграція у світові структури і міжнародні організації є стратегічною метою зовнішньої політики України. Адже Україна ще після Другої Світової війни була прийнята в Організацію об'єднаних націй і в її комітет з питань освіти, науки і культури ЮНЕСКО. Після проголошення Україною незалежності була зарахована непостійним членом Ради Безпеки і мала можливість головувати в ній.

Україна бере також участь у багатьох підрозділах ООН: МОП – Міжнародній організації праці; ВОЗ – Всесвітній організації охорони здоров'я; ФАО – продовольчій та сільськогосподарській організації; МАГАТЕ – міжнародній комісії з атомної енергетики та ін.

Наша держава активно бере участь у роботі європейських політичних організаціях: Раді Європи та Парламентській Асамблеї Ради Європи.

Відтак порівняно високий економічний, науково-технічний, мінерально-сировинний і трудовий потенціал, надзвичайно вигідне економіко-географічне та геополітичне положення в центрі Європи створюють об'єктивні умови для забезпечення взаємовигідного міжнародного поділу праці, спеціалізації, кооперування та інтеграції у світовий економічний простір.

Вже встановлено відносини з такими впливовими міжнародними економічними організаціями як Міжнародний валютний фонд, Світовий банк, Європейський банк реконструкції та розвитку. Із Світовою Організацією Торгівлі (СОТ) Україна вже провела переговори і має реальні шанси роботи в цій організації.

Україна, як і інші нові держави Східної Європи, прагне приєднатися до Європейського Союзу (ЄС) маючи для цього всі підстави. Розвиток відносин з ЄС варто розглядати як один із стратегічних пріоритетів зовнішньоекономічної політики України, але в більш віддаленій перспективі.

Сьогодні Україна має мало спільних економічних інтересів з країнами ЄС, що зумовлено різницею в рівнях їх розвитку, в інституційних структурах тощо. Вступ України в майбутньому до ЄС підвищить її міжнародний авторитет, політичну, соціальну й макроекономічну стабільність.

Важливими передумовами розширення співробітництва між Україною та ЄС можна вважати:

- загальне поліпшення макроекономічної ситуації в Україні та більш динамічне проведення економічних реформ;
- розв'язання тих проблем, які були породжені практикою

антидемпінгових розслідувань з боку ЄС;

- проведення роботи щодо розв'язання тих проблем, які виникають в Україні по лінії СОТ;
- участь у системі субрегіонального та прикордонного соціально-економічного співробітництва.

4.15. Співробітництво України з країнами СНД

Немаловажну роль у зовнішньоекономічних зв'язках відіграють економічні відносини з країнами Співдружності незалежних держав (СНД). Економічні відносини країн СНД мають здійснюватись відповідно до моделі економічного співробітництва, яка полягає в подальшій економічній взаємоінтеграції при збереженні політичної незалежності країн і без втручання політики в економіку. Реалізація цієї принципової моделі слугуватиме вдосконаленню економічних відносин країн СНД. Для цього необхідна система колективних скоординованих заходів у межах СНД, що ґрунтується на принципах рівноправності, взаємної вигоди, взаємної заінтересованості у спільному виході з економічної кризи.

Україна стала центром, навколо якого групуються держави, з тих чи інших причин не зацікавлені у сприянні інтеграційним процесам в СНД або тих, що бажають дистанціюватись від Росії в економічному або політичному плані.

Міжнародні зв'язки України з країнами СНД здійснюються як у зовнішній торгівлі, так і в економічному, науково-технічному і культурному співробітництві, в міжнародному туризмі, військово-стратегічному співробітництві та інших формах.

Політична й географічна близькість до пострадянських держав, підкріплена угодами СНД майже з усіх глобальних питань багатостороннього співробітництва, зумовлює орієнтацію української зовнішньої торгівлі на ринки саме цих країн. Втім, роки існування СНД засвідчили, що Співдружність у передбачуваному вигляді остаточно так і не

відбулася, оскільки її координуючі органи практично не мали впливу на розвиток економік країн-учасниць. Елементи інтеграції виникали переважно за рахунок двосторонніх угод.

Україна розглядає Співдружність як консультативний орган і відкидає спроби зробити його наддержавним, вважаючи, що в межах СНД вона не змогла вирішити жодної проблеми, тому надає перевагу розвитку відносин на двосторонній основі. При цьому Україна виступає проти угруповань усередині Співдружності, проти політики "різних швидкостей" в інтеграційних процесах, за створення зони вільної торгівлі. Вона також продовжує курс на інтеграцію з країнами Європейського Союзу.

Створення зони вільної торгівлі передбачає реалізацію країнами СНД комплексу відповідних заходів. Невиконання хоча б одного з них поставить під загрозу успіх усього проекту. Цей процес має деякі об'єктивні причини і пов'язаний з певними труднощами. Головним є те, що держави СНД переживають системну соціально-економічну кризу, в них відбувається реформування економічних і суспільних відносин, утвердження демократичних основ управління. Держави СНД значно відрізняються одна від одної за структурою економіки і ступенем її розвитку. У значній частині свого експорту вони виступають як конкуренти стосовно одна одної на зовнішніх ринках, про що свідчать, наприклад, складні переговори про придбання або транспортування через Росію нафти із Азербайджану і Казахстану, природного газу із Туркменистану.

Скорочення взаємної торгівлі між країнами СНД і вибір торговельних партнерів зумовлюються такими чинниками, як великі відстані перевезень та високі залізничні тарифи. Саме з цих причин нині продукція із Казахстану, Киргизстану або Узбекистану для України коштує в 1,5 раза дорожче, ніж аналогічна із Польщі, Угорщини та Німеччини.

У торгівлі з країнами СНД Україна має від'ємне сальдо балансу на продукцію виробничо-технічного призначення, а структура українського експорту є неефективного.

Питання і завдання для самоконтролю

1. Визначте роль зовнішньоекономічних зв'язків в умовах сучасної глобалізації і регіоналізації економіки світу.
2. Які форми міжнародних економічних зв'язків ви знаєте?
3. Дайте оцінку зовнішньоекономічного балансу України.
4. Як змінилась структура експорту та імпорту в Україні за останні роки?
5. Охарактеризуйте географію зовнішньої торгівлі України.
6. Вкажіть переваги і недоліки членства України у Світовій Організації Торгівлі.
7. Визначте роль іноземного інвестування в економіці України. Як впливають трудові міграції на інвестування економіки нашої держави?
8. Розкрийте рекреаційно-туристичний потенціал України.
9. Охарактеризуйте діяльність спільних підприємств на території України.
10. Вкажіть переваги і недоліки створення вільних економічних зон.
11. Назвіть проблеми співробітництва України з країнами СНД.
12. Дайте оцінку інноваційних зв'язків України.
13. Вкажіть проблеми і перспективи інтеграції України у міжнародні організації і союзи.

Рекомендована і використана література

1. Закон України “Про зовнішньоекономічну діяльність” //Відомості Верховної Ради. – 1991, с.29.
2. Багрова І.В., Гетьман О.О., Власюк В.Є. Міжнародна економічна діяльність України: Навч. пос. /За ред. І.В.Багрової. – К.: ЦНЛ, 2004 – 384с.
3. Вічевич А.М., Максимець О.В. Аналіз зовнішньоекономічної діяльності: Навч. пос. -Львів; Афіша, 2004. 140с.

4. Горбач Л.М., Плотников О.В. Міжнародні економічні відносини. Підр. – К.: Кондор, 2005. – 266с.
5. Козик В.В., Панкова Л.А., Даниленко Н.Б.. Міжнародні економічні відносини. – К.: Знання – Прес, 2003. – 406с.
6. Менеджмент зовнішньоекономічної діяльності. Підручник/За ред. О.А. Кириченка. – К.: Знання, 2005. – 493с.
7. Новицький В.Є. Міжнародна економічна діяльність України: Підручник. – К.: КНЕУ, 2003. – 948с.
8. Передрій О.С. Міжнародні економічні відносини. Навч. пос. К.: ЦНЛ, 2006. – 274с.
9. Соколенко С.І. Глобалізація і економіка України. - К.: Лотос, 1999. – 539с.
10. Статистичний щорічник України/ За ред. О.Г. Осауленка – К.: Консультант, 2007. – 552с.
11. Торгова Л.В., Хитра О.В. Основи зовнішньоекономічної діяльності: Навч. – метод. пос. – Львів: “Новий світ – 2000”, 2006. – 512с.
12. Федоренко В.Г. Іноземне інвестування економіки України: Навч. пос. – К.: МАУП, 2004. – 272с.
13. Храмов В.О., Бовтрук Ю.А. Зовнішньоекономічна політика: Навч – пос. – К.: МАУП, 2002. – 264с.
14. Циганкова Т.М., Петрашко Л.П., Кальченко Т.В. Міжнародна торгівля: Навч. пос.: - К.:КНЕУ, 2001. – 488с.

Розділ 5. Фактори сталого розвитку

5.1. Сталий розвиток: екологія та економічний прогрес.

На конференції в Ріо-де-Жанейро, яка відбулася у 1992 році, був визначений принцип «стійкого розвитку». В цілому, прийшов він з біології, у якій широко застосовується поняття стійкості біологічних і екологічних систем. Пізніше він був використаний комісією Брутланд, котра займалася обґрунтуванням допустимих меж розвитку економіки, нешкідливих для довкілля. Поняттю надано було економічного змісту. Як зазначає академік Н. Н. Моисеев [5; 14] в науковій літературі зараз існує багато спекуляцій на тему стійкого розвитку. Часто пов'язані вони з неоднозначним трактуванням і перекладом терміну *sustainable development*. Пропонуються терміни допустимого розвитку (там же), у вітчизняній літературі широко застосовується термін сталого розвитку [2; 6]

У майбутньому концепція сталого розвитку повинна замінити нині існуючі концепції розвитку, хоча й сама її база повинна пройти не просту стадію доопрацювання. Заключна декларація другої всесвітньої промислової конференції з навколишнього середовища (1991) розглядає сталий розвиток як особливу міжнародну мету, яка веде до реального економічного зростання, оскільки тільки він створює передумови для вирішення проблем навколишнього середовища, скоротити або й зовсім ліквідувати бідність та зменшити ріст населення. Екологічно модифікований розвиток економіки розглядається як єдино можливий шлях розв'язання проблем довкілля шляхом:

- забезпечення природоохоронної діяльності необхідними фінансовими ресурсами;
- управління технічним прогресом;
- заміною обмежених природних ресурсів грошми і технологіями;

- усунення бідності та інших соціальних негараздів, які по-суті і є головним підґрунтям забруднення навколишнього середовища.

Не мало й противників ідеї сталого розвитку. Існує думка, що сценарій нульового росту, який нині реалізується в ряді країн (Нідерланди, Велика Британія, Франція) і є одним з основоположним елементом концепції сталого розвитку, можливий лише для високорозвинутих країн, котрі можуть у найближче десятиліття переорієнтувати свою економіку на екологічний шлях розвитку. Як що ж багаті країни в результаті екологізації та енвайронменталізації своїх економік скоротять до мінімуму потребу у природних ресурсах і припинять ввезення їх з бідних країн, – це, у свою чергу, призведе до економічного колапсу у цих країнах, посилення бідності і нестабільності у них. Тому інколи стратегію сталого розвитку утотожують не з чим іншим як зі стратегією виживання «золотого мільярда населення планети Земля».

Програма розвитку ООН (UNDP) зробила серію доповідей про розвиток людства, у котрих доводить, що економічне зростання не може ліквідувати бідність. Відвернути зростання цього явища можна вже й при доволі низькому рівні загального обсягу виробництва. Але головною умовою повинна стати відповідна політика, першочергово щодо розподілу вироблених благ. Це надзвичайно важливо, оскільки біосфера планети вже не здатна витримувати теперішній рівень антропогенного навантаження. Виходячи з цих положень провідні економісти Світового Банку Роберт Гудлед, Герман Дейлі та Сериф Эль Серафі сформуливали основні положення, які відбивають сучасні пріоритети росту:

- економічне зростання значною мірою залежить від вилучення з навколишнього середовища все більших обсягів сировини, обробки їх в економічній системі з наступним поверненням в навколишнє середовище у вигляді відходів;
- цей всезростаючий потік природних ресурсів досяг меж еколого-економічної стабільності на планеті Земля;

- таким чином біосфера не встигає відновлюватися;
- світова економіка вже вийшла за межі власної екологічної ніші і збільшення потоків природних ресурсів як наслідок прискорення економічного росту лише посилено нищать регенеративні властивості біосфери;
- природа вимагає покінчити з ерою економічного зростання [10].

Разом з тим, нині панує чітка усвідомленість того, екологічні фактори розвитку стають дедалі вагомішими і визначають можливості подальшого буття і розвитку цивілізації. Тому перейдемо до аналізу головних положень концепції сталого розвитку. Готтхард Бехманн виділяє **чотири базові принципи сталого розвитку:**

- сталий розвиток – концепція глобальна, а тому екологічні і соціокультурні проблеми, на котрі спрямована концепція не обмежується національними межами і окремими регіонами;
- сталий розвиток – концепція комплексна, а тому глобальні кризи, екологічна, соціальна, економічна, розглядаються як прояв єдиної кризи цивілізації;
- сталий розвиток – концепція радикальних підходів до вирішення існуючих проблем, а тому вона вимагає відмови від традиційних уявлень, переорієнтації поглядів суспільства щодо вирішення нагальних проблем людства;
- сталий розвиток – концепція динамічна і відкрита, яка відзначається креативністю і необхідністю конкретизації постулатів і конкретних шляхів подальшого розвитку людства.

З екологічної точки зору сталий розвиток ґрунтується на низці принципів:

- коефіцієнт використання відновних природних ресурсів не повинен перевищувати коефіцієнт їх регенерації;
- невідновні ресурси повинні використовуватися лише в обсягах, для яких може бути створена фізично і функціонально еквівалентна

заміна, шляхом створення регенеративних ресурсів чи підвищення їх продуктивності;

- використання природних ресурсів має бути справедливим відносно нинішніх і майбутніх поколінь;
- обсяги емісії забруднювальних речовин не повинен перевищувати екологічної місткості навколишнього середовища.

5.2. Розвиток і довкілля. Вигоди від екологічно орієнтованих дій.

Оцінка вигод від екологічно орієнтованих дій – важливе питання сьогодення. Ми зараз не вдаватимемося до можливих підходів такого оцінювання, проте дослідження відповідних експертних рад і комісій доводять протиріччя цих процесів. Не всі види забруднень і деградації навколишнього природного середовища, як і їх попередження можливо виважено і достовірно оцінити. Більше того, закони фізики і хімії не дозволяють провадити господарську діяльність, кінцевою метою якої б була повна ліквідація впливу на природу. Тому пропонується контролювати граничні збитки навколишньому середовищу на рівні граничної вартості скорочення забруднення і контролю за цим процесом. Можна вважати, що саме такий підхід і буде оптимальний з точки зору підтримання відповідного рівня екологічної безпеки.

Таку двоякість (негатив-позитив) екологоорієнтованого суспільства можна пояснити наступним чином. З одного боку експертні оцінки спеціалістів Світового банку [10; 149] показують значний економічний ефект від реалізації екологічних заходів. За нинішніх розцінок на забезпечення населення Китаю впродовж десяти років необхідно затратити 40 млрд. доларів США, а вигоди від будівництва систем водопостачання і каналізації сягнуть 80-100 млрд. доларів США. Контроль за забрудненням повітря коштуватиме близько 50 млрд доларів, а ефект від його зменшення оцінено у 200 млрд. Будівництво систем водопостачання в Індонезії

обійдеться у 12-15 млрд доларів США, а ефект сягне 25-30 млрд. У сусідці Молдові подача води питної якості коштуватиме 23-38 млн. доларів щорічно, а економічні вигоди становитимуть щороку 70-120 млн. доларів.

Проте не все так просто. Ринкова економіка з її приватними інвестиціями вимагає приватних прибутків. Тут проявляється неспіврозмірність розподілу таких прибутків. Економічні вигоди, як нинішні так і майбутні, поширюються на суспільство в цілому, а не на приватного агента, відповідно приватні прибутки, незважаючи на відчутний сукупний ефект, значно менші за приватні витрати. Тому приватний капітал орієнтується на короткотермінові цілі, з максимізацією власного ефекту і розподілу деградації природного середовища порівню між усім суспільством. За такого випадку індивідуальна деградація невідчутна і незнана. Такий класичний приклад стає головним доказом необхідності державного регулювання екологічної безпеки через формування умов ринкового типу у якому стимулювання приватного капіталу поставлене на один щабель разом соціальними витратами і вигодами від економічної діяльності.

5.3. Зміст поняття стійкого розвитку.

У загальному сталий розвиток – це процес гармонізації продуктивних сил, забезпечення гарантованого задоволення необхідних потреб всіх членів суспільства за умови збереження й поетапного відтворення цілісності навколишнього природного середовища, створення можливостей для рівноваги між його потенціалом і вимогами людей усіх поколінь [2; 6]. Ідея сталого розвитку адресована водночас тим поколінням, які населяють планету нині, так і всім наступним. Рівність усіх поколінь, допримання прав кожного, оптимальне використання потенціалу нинішніх і нових генерацій людей, збалансованість суспільного, економічного і екологічного розвитку на тлі можливостей природи давати усе необхідне визначають розвиток без шкоди наявним

ресурсам Землі в цілому, країн і конкретним регіонам зокрема. Але такий розвиток не означає обмеження інтересів нинішніх поколінь виключно заради майбутнього.

За визначенням Світової комісії ООН з розвитку і навколишнього середовища (Комісія Брундтланд), стійкий розвиток (анг. *sustainable development*) – це такий розвиток, який забезпечує потреби нинішнього покоління без втрат для майбутнього покоління забезпечити свої власні потреби. Сьогодні існує досить багато тлумачень цього терміну, проте жодне з них не стало загально визнаним. Але в усіх випадках йдеться про розвиток у межах господарської (екологічної) ємності природного середовища, що не вносить незворотних змін у природу і не створює загрози для як завгодно тривалого існування людини як біологічного виду *Homo Sapiens*. [3].

Таким чином, йдеться про речі прості й очевидні – добробут людини і благополуччя природи. З терміном «стійкий розвиток» асоціюються поняття про розвиток – збалансований, стабільний, природовідповідний. Часто вживаний зараз в Україні термін «сталий розвиток» – найменш адекватний сутності поняття.

Парадигма *суспільства стійкого розвитку* істотно відрізняється від парадигми *індустріального (економічного) суспільства*, яке ґрунтується на пріоритеті економічного зростання шляхом широкого використання індустріальних способів виробництва, в т.ч. і в сільському господарстві. В індустріальному суспільстві відбувається концентрація виробництва і населення, урбанізація, формування системи цінностей, орієнтованих на ефективність, раціональність безвідносно до можливостей природного середовища.

Соціальний і економічний прогрес в індустріальному суспільстві йде по лінії нарощування обсягів виробництва матеріальних благ і одержання економічного зиску за будь-яку ціну. В таких умовах охорона природи виявляється справою, підпорядкованою економічному розвитку, що

зумовлює принципову неможливість належним чином захистити довкілля. Ось чому природоохоронні заходи часто виявляються неефективними, а природоохоронне законодавство – недійовим.

Проте індустріальне суспільство розвинених країн забезпечило своєму населенню високий рівень матеріального добробуту і якості послуг, хоча при цьому було використано неймовірну кількість природних ресурсів і зруйновано природне середовище так, що реально постало питання виживання людини як біологічного виду.

При радянській моделі індустріального суспільства не було створено матеріальної основи високої якості життя, хоча природних ресурсів при цьому використано не менше, а навіть більше на одиницю ВВП, порівняно з Заходом.

За структурою пріоритетів *постіндустріальне (постекономічне)* суспільство практично нічим не відрізняється від індустріального (економічного), але економічне зростання тут досягається на основі нових технологій, відбувається перехід від товаропродукуючої до обслуговуючої економіки. Виробництво послуг та інформації набуває домінуючої ролі. Формується новий соціально активний клас – інтелектуальна еліта й технократи, які контролюють матеріальне виробництво і процес створення високих технологій через інформацію, яка використовується у виробництві кінцевого продукту. Інакше кажучи, знання й інформація стають провідною продуктивною силою. Звідси інша назва постіндустріального суспільства – *інформаційне суспільство*.

Якщо постіндустріальне (інформаційне) суспільство в економічному зростанні сприймає обмеження екологічного імперативу – воно набуває ознак *суспільства стійкого економічно безпечного розвитку*. Парадигма такого суспільства, на відміну від індустріального, ґрунтується на органічному (не механічному) *тринітарному* поєднанні економічної, соціальної й екологічної сфер, за визначальної ролі останньої.

Отже, суспільство стійкого розвитку – це якісно нова фаза постіндустріального (постекономічного) суспільства. Поняття цього суспільства означає і новий соціальний порядок, який відрізняється від попередніх форм першочерговим значенням і роллю особистості в соціальній структурі. При переході до суспільства стійкого розвитку соціально-економічний прогрес має втілюватися не так у нарощуванні обсягу вироблених матеріальних благ, як у зміні ставлення людини до самої себе і свого місця в навколишньому світі. Але це не означає, що матеріальне забезпечення людини втрачає свою цінність. Навпаки, матеріальний прогрес, належний рівень матеріального забезпечення – необхідна умова формування нового соціально-економічного порядку. Але тут ідеться про те, що достатньою умовою для становлення нового порядку є зміна ціннісних пріоритетів людини, створення такої ситуації, коли головним устремлінням особистості стає вдосконалення її внутрішнього, духовного потенціалу. На зміну праці як діяльності, що продиктована виключно матеріальною необхідністю, має прийти активність, умотивоване бажання людини розкрити себе відповідно до власної внутрішньої природи.

5.4. Методичні підходи до розробки індикаторів стійкого розвитку.

Рішення ООН про розробку індикаторів сталого розвитку добровільно підтримали 16 країн, що представляли всі регіони світу і всі типи соціально-економічного розвитку. У ході роботи з індикаторами виявилися специфічні особливості кожної країни, що наклало відбиток на організацію роботи, кількісний і якісний підбір індикаторів і форми національних звітів.

У 1992 році Європейське співтовариство вирішило адаптувати систему національних рахунків для обліку параметрів навколишнього середовища. Всесвітній банк також здійснив істотний внесок у розробку

індикаторів стійкого розвитку, випустивши в 1995 році доповідь * Моніторинг розвитку навколишнього природного середовища» (Monitoring Environmental Progress), присвячену проблемі інформаційного забезпечення процесу стійкого розвитку, включаючи показники стійкого розвитку, з метою оптимізації процесу прийняття рішень. Перший проект цього видання у квітні 1995 року був представлений на засіданні Міжнародної комісії ООН з навколишнього середовища й розвитку.

На Саміті тисячоліття Організації Об'єднаних Націй (ООН), що відбувся у вересні 2000 р., 147 держав і урядів, представники 191 країни прийняли «Декларацію тисячоліття», на основі якої був сформульований ряд цілей, цільових показників і кількісних індикаторів, що стали відомими як Цілі у сфері розвитку. Вісім викладених у Декларації Цілей розвитку охоплюють 18 цільових показників і 48 індикаторів, що стосуються питань скорочення бідності, освіти, охорони здоров'я, екологічної стійкості, а також створення глобальних партнерств між країнами. Ставиться завдання досягнення більшості кількісних цільових показників до 2015 року.

У загальному вигляді індикатором є засіб, який спрощено характеризує певну ситуацію, що є частиною складного комплексу або системи (Америка, 1997). Крім суто економічних індикаторів (наприклад, валовий національний продукт), існують також соціальні та екологічні індикатори (індикатори стану навколишнього середовища).

На сьогодні найбільш відомими є такі індикатори: *індекс екологічної стійкості*, *індекс реального прогресу та індекс стійкого економічного добробуту* (Genuine Progress Indicators and Index of Sustainable Economic Welfare), *індекс живої планети* (Living Planet Index).

Індикатори стійкості (стійкого розвитку) - це окремі «фрагменти» інформації, що відображають стан усєї системи. Розгляд цих невеликих, але важливих «фрагментів» допомагає краще зрозуміти повну картину поточного стану системи, з'ясувати, у якому напрямку вона рухається:

вдосконалюється, деградує або ж залишається незмінною. Таким чином, індикатори стійкого розвитку виступають критеріями визначення перспектив подальшого розвитку системи.

Сьогодні у світі розроблено й використовується в практичній діяльності близько 3 тисяч екологічних показників та індикаторів, причому більше 2/3 із них є частковими екологічними показниками. Існування настільки значної кількості екологічних параметрів потребує їх відповідної класифікації для більш цілеспрямованого й ефективного використання показників та індикаторів при виявленні й вирішенні певного кола екологічних завдань.

Одна з найбільш повних за охопленням систем індикаторів стійкого розвитку розроблена Комісією ООН зі стійкого розвитку (КСП) (Indicators, 2001). Були виділені чотири області індикаторів: соціальна, економічна, екологічна та інституціональна (табл. 31).

Система індикаторів стійкого розвитку

Група індикаторів СР	Характеристика групи індикаторів
Екологічні	викиди шкідливих речовин, показники захисту атмосфери від забруднення
	обсяги споживання чистої води, показники збереження якості водних ресурсів і постачання ними, захисту океанів, морів і прибережних територій від забруднення
	показники, що характеризують раціональне управління вразливими екосистемами, збереження біологічного розмаїття
	частка розораних земель, показники раціонального використання земельних ресурсів
	показники, що відображають результати боротьби з опустелюванням і посухами, боротьби за збереження лісів
	показники розвитку сільських районів і сприяння веденню сталого сільського господарства
	показники екологічно безпечного використання біотехнологій
	обсяги похованих шкідливих відходів, показники екологічно безпечного управління твердими відходами й стічними водами, токсичними хімікатами, небезпечними й радіоактивними відходами
Економічні	ВВП
	середня заробітна плата,
	капітальні вкладення в екологічну діяльність
	міжнародна кооперація для прискорення сталого розвитку
	зміна характеристик споживання
	фінансові ресурси й механізми
Соціальні	частка еколого-економічного збитку у ВВП
	тривалість життя
	забезпеченість житловою площею
	інвестиції в охорону здоров'я й соціальні цілі
	боротьба з бідністю
	демографічна динаміка й стабільність
	поліпшення якості освіти, поінформованості й виховання суспільства
Інституціональні	захист і поліпшення здоров'я людей
	поліпшення розвитку населених пунктів
	облік питань екології й розвитку в плануванні й управлінні для сталого розвитку
	національні механізми й міжнародне співробітництво для створення потенціалу СР у країнах, що розвиваються
	міжнародний інституціональний порядок
	міжнародні правові механізми
	інформація для прийняття рішень
	посилення ролі основних груп населення

5.5. Типологія індикаторів стійкого розвитку: індикатори руху, стану і реакції.

Класифікація індикаторів СР проводиться за трьома типами: руху, стану й реакції, і відома як модель РСР. *Індикатори руху* являють собою індикатори людської активності, процесів і характеристик, які можуть позитивно або негативно впливати на сталий розвиток. Ці індикатори відповідають рівню розвитку компанії, галузі або економіки. Прикладами таких індикаторів є зростання населення держави, регіону, зростання емісії парникових газів тощо. *Індикатори стану* фіксують характеристики стійкого розвитку в даному районі на даний момент часу. До них належать густота населення, відсоток міського населення, розвідані промислові запаси палива тощо. *Індикатори реакції* визначають політичний вибір та інші реакції на зміну характеристик стійкого розвитку. Ці індикатори вказують на волю суспільства й ефективність вирішення ним проблем стійкого розвитку. Прикладами подібних індикаторів є витрати суспільства на поліпшення здоров'я, стан законодавства, нормування й регулювання суспільних процесів.

Виходячи з кола завдань, що вирішуються за допомогою індикаторів СР, слід виділити додаткову класифікацію показників оцінки соціо-еколого-економічних систем, яка охоплює **шість типів показників**:

- **стану** (характеризують поточний стан системи);
- **динаміки** (характеризують зміни стану в часі);
- **рівноваги** (аналізують показники стану системи, співвідносячи їх із граничними значеннями);
- **мети** (характеризують кінцеву мету розвитку системи);
- **засобів** (характеризують набір засобів, необхідних для досягнення мети);
- **результату** (визначають успішність досягнення поставлених цілей).

Досвід деяких країн показав, що використання класифікації індикаторів за типами (модель РСР) ускладнює роботу через наявність

деталізованого списку показників. У зв'язку з цим на практиці найчастіше використовується система індикаторів за схемою «тема - підтема» (Хенс, 1998), що реалізується таким чином. За кожною зі сфер життєдіяльності суспільства визначаються ключові теми, які деталізуються за підтемами і зводяться до певного набору індикаторів. Наприклад, у галузі економіки виділяють дві теми: економічна структура та виробництво-споживання. Економічна структура представлена трьома підтемами: економіка, торгівля й фінанси; виробництво та споживання має чотири підтеми: споживання матеріалів, споживання енергії, утилізація відходів, транспорт. Список використовуваних індикаторів досить короткий: ВВП на душу населення, частка інвестицій у ВВП, торговельний баланс, процентне співвідношення величини зовнішнього боргу й ВВП, обсяги одержання й надання допомоги (у відсотках від ВВП), 4 показники за матеріале- та енергоємністю, 4 показники за відходами і використанням транспорту. Такий мінімальний список базових індикаторів може пропонуватися країнам для розробки національних програм зі сталого розвитку.

Моделі індикаторних систем сталого розвитку (прості, пов'язувальні, відстані до мети). У цілому, аналізуючи розглянуті класифікації індикаторів СР, відзначимо, що в даний час існує безліч моделей індикаторних систем, спільним елементом яких є наявність таких видів індикаторів:

- **прості індикатори:** загальна кількість, концентрація, середні дані або пропорції (співвідношення). Ці показники досить легко одержати з наявних джерел інформації, однак вони досить невігідні в застосуванні, оскільки потребують глибокого осмислення для інтерпретації;
- **пов'язувальні індикатори** - використовуються при спробі зазначення й оцінки взаємодії між економічною діяльністю та її соціальними та екологічними ефектами. До таких індикаторів належить, наприклад, кількість землі, зайнятої під виробництво;

- *індикатори, що вказують на відстань до мети.* Коли на місцевому рівні визначені загальні цілі й завдання СР, індикатори можуть показувати, яку відстань необхідно ще подолати, щоб досягти цих цілей. Такий підхід дозволяє кожному члену суспільства ясно усвідомлювати поточний стан справ. Після цього можна вже встановлювати пріоритети. Ілюстрацією до використання даної категорії індикаторів є м. Гаага (Нідерланди), де застосовується спеціальний «термометр стану навколишнього середовища» зі шкалою від 1 до 100, щоб показати, як близько або далеко знаходиться місто від намічених цілей.

Узагальнюючи досвід міжнародних організацій у сфері розробки індикаторів СР, можна виділити два сформованих принципових методичних підходи:

- побудова системи індикаторів, кожний з яких відображає окремі аспекти стійкого розвитку. У рамках усієї системи показників можуть виділятися такі підсистеми різних рівнів і напрямків: екологічні, економічні, соціальні, інституціональні тощо;
- створення інтегрального індикатора, за яким можна судити про рівень стійкості соціально-економічного розвитку. Такий індикатор ґрунтується на інтеграції трьох груп показників: еколого-економічних, еколого-соціально-економічних і екологічних.

Перший методичний підхід на сьогодні є найбільш розробленим, про що свідчить значна кількість існуючих систем екологічних індикаторів.

На даному етапі розвитку людського суспільства є очевидним, що наявність інтегрального еколого-економічного індикатора на макрорівні ідеальна для осіб, що приймають рішення, з погляду врахування екологічного фактора в розвитку країни. За одним таким показником можна було б судити про ступінь стійкості розвитку держави. Таким чином, останнім часом актуалізувалося питання про розробку другого методичного підходу до встановлення індикаторів СР.

Отже, інтегральний показник може бути своєрідним аналогом ВВП, ВНП, національного доходу, якими зараз часто вимірюють успішність економічного розвитку й суспільний добробут. Проте реальну цінність таких методик ще потрібно перевірити на практиці в найближчому майбутньому.

5.6. Інтегральні показники сталого розвитку.

У 1992 р. Конференція ООН з навколишнього середовища й розвитку у Ріо-де-Жанейро прийняла "Декларацію Ріо з навколишнього середовища і розвитку", "Заяву про принципи глобального консенсусу з управління, збереження і стійкого розвитку всіх видів лісів", а також головний програмний документ подальшого поступу людської цивілізації – "Порядок денний на XXI століття". Усі документи КНСР-92 пронизує концепція стійкого розвитку. Згідно доповіді прем'єр-міністра Норвегії пані Г. Х. Брунтланд, це розвиток, що задовольняє потреби сьогодення, але не ставить під загрозу спроможність майбутніх поколінь задовольняти свої власні потреби. Стійкий розвиток – це справедливість між поколіннями у сфері використання природних благ, збереження людини як біологічного виду, прогресивний розвиток її особистісної сутності.

Проте й нині все, що написано про стійкий розвиток залишає більше запитань, аніж відповідей. Він здається, швидше за все, черговою утопією, аніж реальністю. Як ідея нового світлого майбутнього без конкретних критеріальних і параметральних меж він дозволяє, як зазначає Л. Мельник [7; 714], нескінченно багато фантазувати про конкретні цільові орієнтації, шляхи та засоби наближення до кінцевої мети.

"Порядок денний на XXI століття" поставив питання про необхідність розробити індикатори сталого розвитку. Вони повинні враховувати якомога більшу сукупність взаємозв'язків між суспільством і навколишнім природним середовищем.

Системи інтегральних показників сталого розвитку були запропоновані у низці розробок. Найвідомішими з них нині є:

- індекс екологічної стійкості;
- індекс реального прогресу;
- індекс стійкого економічного добробуту;
- індекс живої планети.

Використовуються індикатори стійкості, індикатори руху, індикатори стану, індикатори реакції. Комісія ООН зі стійкого розвитку запропонувала чотири групи індикаторів – екологічні, економічні, соціальні та інституціональні.

Саммітом тисячоліття ООН (2000р.) прийнято 18 цільових показників і 48 індикаторів, які стосуються скорочення бідності, питань освіти, охорони здоров'я, екологічної стійкості, створення глобальних партнерств між країнами.

Однією з таких систем є спроби еколого-економічного обліку (ЕЕО) і врахування агрегованих "зелених" складових у системах національних рахунків. Вперше методики врахування зелених показників у національних рахунках були запропоновані у 1992 р. у Нідерландах прийнято систему еколого-економічного обліку NAMEA, яка крім традиційних підходів до обрахунку ВВП, ВНП, враховувала і параметри стану навколишнього середовища у економічному вимірі окремими рядками. Така система була адаптована для всіх країн-членів Європейського Союзу і активно нині використовується.

Еколого-економічні рахунки такого типу є допоміжними та автономними. Вони поєднують:

- природно-наукову інформацію у фізичних величинах на основі статистики екологічних даних і кадастрових оцінок природних ресурсів;
- економічну інформацію національних рахунків.

Тому необхідно ввести певну умову. ЕЕО – допоміжна система. Вона лише розширює потенціал національних рахунків, але в жодному випадку не розглядається елементом підміни національного рахівництва. Зелені показники коректують і конкретизують традиційні показники через урахування екологічних факторів:

- вартісні показники використання природних ресурсів;
- вартісні показники природоохоронної діяльності;
- економічної оцінки взаємодії економіки і природного середовища.

Тому система ЕЕО дає змогу:

- включити до національного багатства природний капітал;
- провести економічну оцінку екологічних втрат, спричинених виснаженням ресурсів і погіршенням якісних параметрів природного середовища;
- коректувати показники макроекономічного розвитку на основі додаткових параметрів;
- розчленувати систему національних рахунків відносно даних про навколишнє середовище.

В основі екологічної трансформації національних рахунків як зазначає Н. П. Тарасова [8] закладено показник екологічно адаптованого чистого внутрішнього продукту **EDP** – (Environmentally adjusted net domestic product, EDP). Його можна отримати у два етапи.

1) спершу з величини чистого внутрішнього продукту (NDP) вилучаємо вартісну оцінку виснаження природних ресурсів (DPNA).

$$\mathbf{EDP = NDP - DPNA}$$

2) опісля від отриманого показника віднімаємо вартісну оцінку екологічного збитку (DGNA) від забруднення води, атмосфери, розміщення відходів, виснаження ґрунтів тощо.

$$\mathbf{EDP = (NDP - DPNA) - DGNA}$$

За попередніми оцінками статистичного відділу ООН величина **EDP** на 30-40% менша від ВВП. Слід зважати на те, що екологічна складова є

невід'ємним атрибутом суспільного добробуту. Проблемам кількісного визначення останнього теж придіяли не мало уваги.

5.7. Пріоритети збалансованого розвитку України.

Тривалий період розвитку України на основі хижацького ставлення до її навколишнього природного середовища, призвів до різкого загострення еколого-економічного стану країни. Як зазначає Б. М. Данилиши головними причинами такої ситуації стали три групи чинників:

- політичні – зумовлений надмірною мілітаризацією суспільства, першочергово промислового розвитку (саме тут найбільше ігнорувалися вимоги екологічної безпеки, відсутньою була цілісна екологічна політика, в тому числі в руслі формування відповідного рівня екологічної свідомості суспільства);
- економічні – ґрунтується на екстенсивно-затратному розвитку економіки, на основі нераціональної галузевої і територіальної структури господарства, зумовленої потребами раданського споживчого ринку;
- організаційно-технологічні – визначався практично повною відсутністю необхідної екологічної інфраструктури, технологічною відсталістю не лише виробництва, а й очисного обладнання.

До найважливіших передумов переходу України на модель сталого розвитку на національному та регіональному рівнях належать [9]:

- ефективне та екологічнобезпечне функціонування економіки, що дасть можливість досягти вищих показників життєвого рівня населення, цілеспрямовано розв'язувати соціальні та ресурсо-екологічні проблеми розвитку суспільства;
- раціональне використання, збереження і відтворення природних ресурсів, всебічна охорона навколишнього природного середовища – як найголовніших передумов забезпечення ресурсо-екологічної

безпеки нинішнього та майбутніх поколінь, підтримання у біосфері екологічної рівноваги, а отже, чистого і здорового довкілля;

- стабілізація демографічної ситуації та чисельності населення і встановлення у суспільстві принципів соціальної справедливості, тобто створення системи правових гарантій та ефективної демографічної політики для досягнення економічного, соціального та екологічного благополуччя кожної сім'ї;
- розширення масштабів міжнародного співробітництва у сфері ефективного розв'язання ресурсо-екологічних проблем і завдань сталого розвитку, підвищення його результативності та ефективності, застосування в національній економіці найновіших світових досягнень науково-технологічного і соціально-екологічного прогресу.

Чітка послідовність дій, спрямованих на врегулювання якості навколишнього середовища як надзвичайно важливої передумови переходу на моделі сталого розвитку економіки, залежить від цілого ряду чинників. Серед них першочергового значення на сучасному етапі ринкових трансформацій в Україні набувають:

- організація моніторингу забруднень і джерел забруднення, визначення рівнів забруднення всіх складових елементів і ресурсів природного середовища та виявлення найнебезпечніших для здоров'я людини місць;
- організація системного моніторингу за трансформацією ландшафтів і агроландшафтів, зміною стану наземних і водних екосистем під впливом антропогенних навантажень;
- оцінка негативних впливів на людину й екосистеми стосовно гранично допустимих і критичних рівнів забруднень та антропогенних навантажень, а також розробка критеріїв допустимості і критичності цих впливів на різні елементи біосфери й людину;

- оцінка екологічної, економічної, соціальної та естетичної шкоди, яка завдається навколишньому середовищу внаслідок його забруднення і деградації;
- прогноз динаміки антропогенних впливів і навантажень на біосферу, а також оцінка негативних наслідків, що виникають при цьому;
- обґрунтування пріоритетних напрямів природоохоронної діяльності та розв'язання ресурсо-екологічних проблем соціально-економічного розвитку регіону, області й району з урахуванням вимог ресурсо-екологічної безпеки;
- розробка ефективних та екологічнобезпечних техніко-технологічних рішень, оптимальне, з погляду екологічних критеріїв, розміщення підприємств і виробництв, що дасть можливість істотно зменшити негативні навантаження на природу;
- визначення напрямів, способів і методів реструктуризації та модернізації екологічнонебезпечних виробництв і підприємств.

Золоте праксеологічне правило Т.Котарбінського констатує, що кожна добра справа, яка затівається в межах порочної системи, рано чи пізно нейтралізується цією системою. Наочною ілюстрацією дії цього правила є всі дотеперішні спроби побудувати в Україні демократичну, справедливую, правовую, економічно розвинену, соціально орієнтовану державу. Безперечно, без створення належних сприятливих умов даремно сподіватися і на реальний перехід України на принципи стійкого розвитку. Це потребує з'ясування чинників нестійкості розвитку, що обмежують чи унеможливають реалізацію заходів для забезпечення гідного майбутнього нашої держави. Деякі найочевидніші з цих чинників такі [3]:

- відсутність консолідованої української нації як добре організованої цілеспрямованої сили, що буде своє життя на засадах національних цінностей, з залученням кращого світового досвіду;

- структура економіки, що створена на ідеї єдиного народногосподарського комплексу колишнього СРСР і не відповідає потребам та можливостям сучасної України;
- відсутність чітких орієнтирів розвитку Української держави, які б забезпечували, з одного боку, – зростання добробуту, зменшення бідності, а з другого – збереження та реабілітацію природних ресурсів і довкілля;
- переважно несприятливий, часто катастрофічний стан екологічної ситуації практично на всій території України;
- застарілі малоефективні, природоруйнівні технології у сільському господарстві і промисловості, що зумовлює невинну деградацію навколишнього середовища взагалі та сільгоспугідь зокрема, низьку якість і високу собівартість продукції, непомірно великі матеріальні й енергетичні витрати;
- переважна орієнтація на історично віджиле найманство, а не на співвласництво у сфері соціально-виробничих відносин;
- відсутність пріоритету освіти, науки, національної культури в соціально-економічному розвитку держави і, як наслідок, низький рівень освіченості, культури (передусім політичної) суспільства;
- відсутність політичної волі державної влади в реалізації задекларованих у Конституції України принципів демократії, свободи, гуманізму, народовладдя;
- високий рівень злочинності і корупції (за цим показником Україна посідає третє місце у світі), що зумовлює невинне поглиблення прірви між злиденністю переважної більшості населення і заможністю олігархічної верхівки, а це призводить до нестабільності в суспільстві;
- недостатність правового поля держави, що часто-густо зумовлює свавілля чиновництва, правоохоронних органів, маріонетковість

судової влади, подальше руйнування природного середовища і виснаження природних ресурсів;

- практична відсутність впливу громадських організацій на державну політику.

Не подолавши цих та інших факторів нестійкості, Україна не зможе перейти на рейки стійкого розвитку.

Сталий розвиток повинен реалізовуватись у рамках ефективного функціонування ринкової системи та державного регулювання економіки, координації дій у всіх сферах життя суспільства. При розробці Концепції сталого розвитку України були враховані наступні моменти.

У першу чергу, вони пов'язані з активною структурною перебудовою матеріального виробництва на основі побудови соціально-орієнтованої ринкової економіки, узгодження загальнодержавних інтересів та економічних пріоритетів з регіональними і місцевими, екологізація і дематеріалізація виробництва, зменшення техногенного навантаження на довкілля, підвищення рівня збалансованості економіки за рахунок переорієнтації виробництва засобів виробництва на задоволення потреб населення, проведення екологічної експертизи та оцінки впливу на навколишнє природне середовище всіх проектів господарської діяльності.

Макроекономічні перетворення передбачають максимальне усунення бар'єрів суб'єктам господарювання для їх виходу на регіональні і міжрегіональні ринки, стимулювання випуску екологічно-безпечної продукції, забезпечення сприятливого режиму для прискореного розвитку екологічно орієнтованого бізнесу. У промисловості необхідно забезпечити формування ефективної міжгалузевої структури виробництва, підвищити соціально-екологічну орієнтацію галузей, збільшити в структурі промислового виробництва частку легкої і харчової промисловості, обмежити розвиток сировинних і напівфабрикатних виробництв. Передбачається здійснити перебудову техногенного середовища, технічне переозброєння виробництва на основі впровадження новітніх наукових

досягнень, енерго- і ресурсозберігаючих технологій, безвідходних та екологічно орієнтованих технологічних процесів, застосування відновлюваних джерел енергії. Важливі завдання стоять в аграрній сфері економіки, передусім збільшення обсягу виробництва високоякісних продуктів харчування, здійснити якісну зміну структури харчування населення, підвищення калорійності продукції. Необхідно завершити соціально-економічні перетворення на селі, реформу земельних та майнових відносин власності. Вкрай доцільними є впровадження екологічно прогресивних і адаптованих до місцевих умов технологій, реалізація заходів щодо підвищення родючості ґрунтів, прискорений розвиток та модернізація переробної сфери, зменшення втрат продукції.

Заходи *держави щодо забезпечення сталого розвитку* знаходять прояви у розробці та впровадженні нормативно-законодавчих актів щодо переходу на засади сталого розвитку, реалізації пріоритетних загальнонаціональних програм соціально-економічного і екологічного розвитку країни;. Держава зобов'язана активізувати совою соціальну політику, забезпечити соціальні гарантії населенню. Вона повинна визначитись щодо основних напрямів і параметрів розвитку економіки, шляхів здійснення екологічної інвестиційної діяльності.

Регіональний рівень реалізації принципів сталого розвитку передбачає розробку соціально-економічних та екологічних програм розвитку територій, формування місцевих бюджетів з урахуванням пріоритетності цілей і завдань сталого розвитку, реалізацію комплексу заходів збалансованого розвитку регіонів.

На *місцевому рівні* доцільно забезпечити активну взаємодію органів місцевого самоврядування і громадськості з питань здійснення заходів щодо захисту довкілля від несприятливого впливу на локальні екосистеми, оздоровлення середовища існування, включаючи санітарну очистку, благоустрій тощо.

Питання і завдання для самоконтролю

1. Який зв'язок між станом довкілля та економічним прогресом?
2. У чому проявляється екологічна модифікація економічного розвитку?
3. На яких принципах ґрунтується реалізація концепції сталого розвитку?
4. Які вигоди можна отримувати від екологічно орієнтованих дій?
5. В чому зміст поняття стійкого розвитку?
6. Які Ви знаєте методичні підходи до розробки індикаторів стійкого розвитку?.
7. Проаналізуйте системи індикаторів стійкого розвитку. Які класифікації індикаторів стійкого розвитку Ви знаєте?:
8. Наведіть приклади інтегральних показників сталого розвитку
9. В чому полягають пріоритети збалансованого розвитку України і труднощі практичної реалізації?
- 10 Назвіть головні заходи щодо реалізації принципів сталого розвитку на національному, регіональному і місцевому рівнях.

Рекомендована і використана література

1. Вінод Томас та інші. Якість економічного зростання. Переклад з англ. – К.: Основи, 2002. – 350 с.
2. Данилишин Б. М. та інші. Природно-ресурсний потенціал сталого розвитку України. – Київ, РВПС України. – 1999. – 716 с.
3. Доробноход М. Стійкий екологічно безпечний розвиток: український контекст.// Дзеркало тижня / № 21 (345) 2 – 8 червня 2001
4. Мельник Л. Г. Екологічна економіка. – Суми: ВТД "Університетська книга", 2002. – 346 с.
5. Моисеев Н. Н. Устойчивое развитие или стратегия переходного периода // Энергия, 1996, №9. – С. 14-21.

6. Морозова И. А. Экономические аспекты проблемы межрегионального атмосферного загрязнения // <http://iaar.narod.ru/stMor.htm>

7. Основи екології. Екологічна економіка та управління природокористуванням: Підручник / За заг. ред. д.е.н., проф. Л. Г. Мельника та к.е.н., проф. М. К. Шапочки. – Суми: ВТД "Університетська книга", 2005. – 759 с.

8. Тарасова Н. П. Индексы и индикаторы устойчивого развития. – http://www.mnr.gov.ru/files/part/8048_indikator.doc

9. Трегобчук В. Концепція сталого розвитку для України // Вісник НАН України. – 2002. – №2.

10. Экономика, экология, духовность // Материалы неправительственных организаций. Составитель и редактор Дэвид Кортен (США) / http://www.ihst.ru/~biosphere/03-2/economy_eco;.htm

ГЛАВА 3. ЕКОНОМІКА РЕГІОНІВ

Розділ 1. Економіка України як єдність регіональних соціально-економічних систем

1.1. Просторові відмінності соціально-економічного розвитку України.

Будь яка територія представляє собою просторово організовану і впорядковану множину природних, соціальних, господарських об'єктів. Вона характеризується двома видами просторової організації: природна і суспільна (господарська) [8; 110]. Під природною організацією території розуміють передусім її ландшафтне компонування. Суспільна організація території (СОТ) чи господарська (ГОТ) – це компонування одиницями і системами, що виконують певні суспільні чи економічні функції і займають деяку її частину. Поняття територіальної організації господарства охоплює просторові поєднання всіх складових людської життєдіяльності – ПРП, населення, виробнича та соціальна інфраструктури, виробництво, духовна діяльність. Існування між цими складовими тісних різноманітних зв'язків на певній території дає підстави вести мову про регіональний соціально-економічний комплекс (систему), головними ознаками якого є цілісність, автономність та стійкість. Цілісність означає наявність єдиної для всього поєднання функції чи мети, якої може не бути в окремих її елементів.

Автономність розглядають як внутрішню впорядкованість, заповнення „відсутніх” елементів і функцій. Під стійкістю розуміють прагнення до збереження або такого розвитку структури, що забезпечує виконання системою головної функції.

Категорії „система” і „комплекс” тісно пов'язані. Кожен комплекс є системою. „Народне господарство” є системою і водночас „національним господарським комплексом”, „економічний район” є системою і водночас „територіально-виробничим комплексом”. Тобто всі форми територіальної струк-

тури господарства (національне господарство, ТВК, промисловий куш, вузол, центр, пункт, населений пункт) є системами, які різняться за величиною і складністю структури.

Національний господарський комплекс України є великою і складною соціально-економічною системою, яка складається з окремих структур і елементів нижчого порядку, що водночас теж є соціально-економічними системами. Таким чином, мова йтиме про господарський комплекс України як єдність регіональних економічних систем різного порядку.

Збалансований розвиток держави не можливий без комплексного розвитку регіональних економічних систем та регулювання регіональних економічних і соціальних пропорцій. Поглиблення регіонального дисбалансу соціально-економічного розвитку суттєво ускладнює проведення єдиної політики соціально-економічних перетворень, формування загальнодержавних ринків товарів і послуг, збільшує загрозу регіональних криз та дезінтеграцію національної економіки.

Незбалансованість господарств регіонів України за потужністю і структурою економічного потенціалу, економічними і соціальними ознаками розвитку, сформувалась під дією історичних, природних, економічних, організаційних та геополітичних чинників. За роки незалежності регіональна дезінтеграція не тільки не зменшилась, а й навіть зросла.

В Україні продовжується територіальний перерозподіл економічного потенціалу, зосередження його в найпотужніших регіонах. В 4 областях (Донецькій, Дніпропетровській, Запорізькій, Луганській) і м. Києві виробляється майже половина (48,9%) ВВП України. В той же час, надзвичайно низька питома вага ВВП Волинської, Закарпатської, Кіровоградської, Херсонської, Тернопільської, Чернівецької областей та м. Севастополя (<1,5%). Тобто, найвища результативність і надалі у металургії, гірничодобувній промисловості, частково в харчовій, а не в тих галузях, які містять високу частку доданої вартості.

Цікавим є співставлення регіонів за величиною ВВП в розрахунку на одну особу. За цим показником м. Київ в 3 рази перевищує середньо український показник (табл. 32), який становить 9372 грн. в 2005 р. До речі, за розрахунками МВФ в цьому році реальний ВВП на одну особу в Україні перевищив \$ 6700. Найнижчим цей показник є в Тернопільській і Чернівецькій областях.

Таблиця 32.

Групування регіонів України за обсягами валового регіонального продукту (ВРП) на одну особу у 2006 р., % до середньо українського показника [10]

I група – до 60% середнього рівня в країні		
1.	Тернопільська	49,1
2.	Чернівецька	49,6
II група – 60-80% середнього рівня		
1.	Автономна Республіка Крим	68,9
2.	Вінницька	63,6
3.	Волинська	67,1
4.	Житомирська	59,2
5.	Закарпатська	57,0
6.	Івано-Франківська	73,8
7.	Кіровоградська	68,1
8.	Львівська	71,8
9.	Рівненська	66,9
10.	Херсонська	60,9
11.	Хмельницька	61,5
12.	Черкаська	71,3
13.	Чернігівська	69,0
III група – 80-100% середнього рівня в країні		
1.	Київська	92,5
2.	Луганська	86,7
3.	Миколаївська	83,2
4.	Сумська	69,2
5.	Харківська	96,3
6.	м. Севастополь	79,5
7.	Одеська	91,9
IV група – 100% і вище		
1.	Дніпропетровська	116,7
2.	Донецька	133,2
3.	Запорізька	113,9
4.	Полтавська	123,7
5.	м. Київ	307,0

При цьому слід зазначити, що індекс ВРП погіршився в порівнянні з попередніми роками у всіх областях за винятком Донецької, Луганської та м. Києва. Це свідчить про ще більше зростання диференціації регіонів за часткою у ВРП. Тобто, зростання ВВП в Україні відбувається в основному за рахунок цих трьох регіонів.

Значна неоднорідність спостерігається за територіальним розподілом внутрішніх і зовнішніх інвестицій в основний капітал. Найвищу питому вагу інвестицій одержує м. Київ і Київська область (25,4%), Донецька (9,4%), Дніпропетровська (8,6%), Харківська (6,3%) та Одеська (5,9%). Найнижчий цей показник в Тернопільській (1%), Житомирській, Сумській, Чернівецькій та Чернігівській областях (1,2% в кожній). В останні роки намітився більш пропорційний розподіл інвестицій (на початку 2-тисячних років близько половини всіх інвестицій відбувалось в м. Києві і області). Зростають і обсяги інвестицій, особливо іноземних. На 1.01.2007 року в економіку України вкладено \$ 21,2 млрд., при цьому близько половини – за 3 останні роки (табл. 33 і 34).

Таблиця 33

Територіально-адміністративні одиниці з найбільшим обсягом залучення прямих іноземних інвестицій (в тис. дол.. США та процентах до загального обсягу надходжень приватних іноземних інвестицій в Україну) [10]

На 1.01.1995			На 1.01.2001			На 1.01.2007		
	тис. дол.	%		тис. дол.	%		тис. дол.	%
Україна	483513	100	Україна	3281782	100	Україна	21185962,978	100
м. Київ	120701	24,9	м. Київ	1043175	31,8	м. Київ	5538190,63	26,1
Донецька область	60736	12,6	Київська область	267584	8,2	Дніпропетровська область	2331896,07	11,0
Одеська область	59547	12,3	Донецька область	259439	7,9	Харківська область	1015404,63	4,8
Дніпропетровська область	43411	9,0	Запорізька область	214744	6,5	Київська область	878995,65	4,2
Львівська область	26974	5,6	Полтавська область	207962	6,3	Донецька область	837133,63	4,0

Таблиця 34.

Територіально-адміністративні одиниці з найменшим обсягом залучення прямих іноземних інвестицій (в тис. дол. США та процентах до загального обсягу надходжень приватних іноземних інвестицій в Україну) [10]

На 1.01.1995			На 1.01.2001			На 1.01.2007		
	тис. дол	%		тис. дол.	%		тис. дол.	%
Україна	483513	100	Україна	3281782	100	Україна	21185962,978	100
Миколаївська обл.	2314	0,48	Кіровоградська область	16686	0,51	Вінницька область	92906,18	0,40
Волинська область	2187	0,45	м. Севастополь	16669	0,51	Чернігівська область	81540,05	0,38
м. Севастополь	968	0,20	Хмельницька область	13882	0,42	Кіровоградська область	52131,06	0,25
Вінницька область	429	0,09	Вінницька область	12930	0,39	Тернопільська область	44959,24	0,21
Херсонська область	399	0,08	Чернівецька область	8159	0,25	Чернівецька область	36807,68	0,17

Найвищі темпи приросту інвестицій мали найвідсталіші регіони, що відродно, проте абсолютні розміри інвестицій незначні, значно менші першочергових потреб. В середньому на одного жителя країни припадало \$ 454 прямих іноземних інвестицій. За цим показником Україна суттєво відстає від країн Центральної Європи, Прибалтики, СНД, де він перевищує \$ 1,5 – 2,5 тис. на одну особу. Лише м. Київ із показником \$ 2120 на одного мешканця наближається до середніх показників західних сусідів України. Формально можна констатувати прогрес в інвестиційних надходженнях до прикордонних Закарпатської, Волинської і, частково, Львівської областей. Незначну привабливість для іноземного капіталу зберігають Тернопільська, Чернігівська, Чернівецька і Кіровоградська області. Посилюється інвестиційна привабливість Харківської, Донецької і Дніпропетровської областей.

Недостатні обсяги іноземних інвестицій в економіку України пояснюються економічною нестабільністю всередині країни, недостатніми правовими гарантіями, прихованим протекціонізмом внутрішнього ринку та високим

податковим тиском. Такий „особливий” інвестиційний клімат в країні має наслідком і те, що більшість зарубіжних інвестицій спрямовується в ті галузі, які забезпечують швидкий оборот капіталу, тобто торгівля, харчова промисловість, сфера послуг. А реструктуризація економіки вимагає значних ін’єкцій в машинобудування, легку промисловість, сільське господарство. Зростанню обсягів інвестицій та оптимізації їх за напрямками сприяли б також адміністративно-територіальна реформа та набуття більших повноважень місцевими органами влади.

Підсумовуючи огляд інвестиційного складника в соціально-економічному розвитку країни варто зазначити, що на нашу думку, рейтинги регіонів за інвестиційною привабливістю є некоректними. Тому, що кожен куточок країни є особливим і вартісним, враховуючи населення, трудовий потенціал, природні багатства, зрештою – розміри території. Інша справа, що знаходяться ці регіони в неоднакових умовах, з різним розвитком інфраструктури, економічним і екологічним багажем із „світлого” минулого.

Показовою для визначення рівня економічного та соціального розвитку території є структура господарства. Співвідношення соціальної сфери і виробничої (або як її ще тепер називають „реальний сектор”) дає змогу оцінити як розвиток соціальної сфери, так і рівень науково-технічного прогресу та стадію розвитку. Як відомо, економіка України, близько половини ВВП якої формується у виробничій сфері, знаходиться на індустріальній стадії розвитку. Проте існують досить істотні відмінності по регіонах. Найнижчу частку реального сектора, а отже, й найпотужніший розвиток соціальної сфери мають АР Крим, Львівська, Харківська, Чернівецька області та м. Київ та м. Севастополь. Структура господарства м. Києва наближається за цією ознакою до постіндустріальних економік [1; 97]. Проте, висока частка соціальної сфери характерна для міст, які мають обслуговуючі функції значно ширші за межі міста. А Київ є столицею країни і має певні функції по відношенню до всієї держави. Найвищою частка реального сектора в економіці є в Дніпропетровській, Донецькій, Луганській, Полтавській і Івано-Франківській областях. Ці

регіони вже історично мають потужну видобувну промисловість, яка в 3-4 рази перевищує середньоукраїнський показник і значний аграрний сектор.

Дуже важливим для порівняння розвитку регіонів є рівень безробіття (зареєстроване безробіття у процентах до економічно активного населення на кінець року).

Нерівномірність економічного розвитку регіонів позначається на соціальних аспектах суспільного життя, зокрема, доходи і витрати населення, умови його життя. При цьому поляризація регіонів за доходами майже повністю повторює відмінності в економічному розвитку через частку їх у ВВП України.

Таблиця 35

Регіональні відмінності соціально-економічних індикаторів

Регіони	ВВП на 1 особу до середньо українського показника, %	Доходи на 1 особу до середньо українського показника, %	Забезпечення автомобілями на 1000 осіб населення, одиниць	Рівень злочинності (частка в Україні), %
Україна	100	100	108	100
Автономна Республіка Крим	68,9	91	126	5,2
Вінницька	63,7	91	94	2,8
Волинська	67,1	85	91	1,6
Дніпропетровська	127,1	111	106	10,9
Донецька	133,3	112	107	11,5
Житомирська	59,3	93	99	2,2
Закарпатська	57,3	79	103	1,3
Запорізька	114,0	119	166	5,9
Івано-Франківська	73,8	90	96	1,5
Київська	92,5	96	132	2,8
Кіровоградська	68,2	90	89	2,0
Луганська	86,8	96	112	7,9
Львівська	71,0	98	87	3,7
Миколаївська	83,2	95	87	2,8

Одеська	92,0	96	97	5,1
Полтавська	123,5	104	113	3,4
Рівненська	66,9	84	88	1,5
Сумська	69,3	92	91	2,2
Тернопільська	49,1	79	80	1,2
Харківська	96,3	107	121	7,1
Херсонська	61,0	85	114	2,7
Хмельницька	61,5	89	74	2,0
Черкаська	71,3	87	121	2,5
Чернівецька	49,7	78	96	1,1
Чернігівська	69,1	93	73	2,0
м. Київ	307,1	169	167	5,9
м. Севастополь	79,5	88	79	0,9

Доходи киян в 2,4 рази перевищують доходи жителів Тернопільської області. А доходи жителів Донецької, Дніпропетровської, Київської областей на 15-20 % перевищують середньоукраїнський показник. Найбільше відстають за рівнем доходів жителі Тернопільської, Чернігівської, Чернівецької, Волинської, Закарпатської, Рівненської, Черкаської областей (не більше 80% середньоукраїнського показника).

Співставлення доходів населення і витрат за даними Головного управління статистики не знаходяться в прямій залежності. Так, наприклад, в Тернопільській області обсяги торгівлі набагато перевищують доходи населення. Ще цікавішим є регіональний аналіз обсягів будівництва житла. Найбільше житла в розрахунку на 10 тис. жителів зводиться в м. Києві і Київській області. Це зрозуміло, оскільки регіон виділяється доходами населення, рівнем інвестицій. Крім того, велика міграційна привабливість м. Києва. В 2007 р. кількість житла, збудованого в столиці, втричі перевищила середньоукраїнський рівень. А наступні верхні позиції за обсягами побудованого житла посідають Івано-Франківська обл. (в 1,8 рази більше середньоукраїнського показника), Чернівецька (в 1,4 рази), Тернопільська (в 1,3 рази), Вінницька, Хмельницька області. Це саме ті області, які за даними офіційної статистики перебувають на нижніх щаблях соціально-економічного розвитку. Такий парадокс, на нашу думку, пояснюється не тільки ментальними особливостями за-

хідноукраїнського населення, що проявляються в структурі витрат, а й значними не облікованими доходами, в першу чергу від заробітчан з-за кордону та тіньової економіки.

Аналізуючи регіональні відмінності розвитку України не можна обійти диспропорції соціально-економічного плану по лінії „місто-село”. Саме село, довгий час будучи ґрунтом, в тому числі і людським, для розвитку країни, перебуваючи у пригніченому стані, було і залишилось оплотом українськості. На сьогодні за рівнем споживання матеріальних благ, доступністю освіти, медичних і інших послуг, рівнем розвитку інфраструктури сільські території значно поступаються міським. Демографічна криза, яка існує в країні, найгостріше проявляється в сільській місцевості (а це понад 28,5 тис. сіл). Понад 1/3 сільських жителів – люди старшого віку. Щороку з карти України щезає 10-15 сіл, коли в них помирає останній мешканець. Найпроблемнішими в цьому плані є сільські регіони Чернігівської, Полтавської, Житомирської, Вінницької та Черкаської областей. Основним зайняттям місцевого населення до останнього часу було сільське господарство. Тривалий перехідний період до ринкових методів господарювання та відсутність ринку землі зруйнували його. Відродження села потребує виваженої державної підтримки не тільки сільського господарства, а й найбільше самих селян, соціальної інфраструктури.

Окрему групу серед неблагополучних територій складають малі міські поселення (міста з людністю до 50 тис. жителів і с.м.т.). Втративши колишні значні організаційні, виробничі, обслуговуючі функції для навколишньої території, вони не набули нових і за способом життя населення нагадують сільське. А за якістю життя значно поступаються навіть сільському населенню. Існує урядова програма розвитку малих міст, проте в умовах надмірної централізації влади та коштів, вона не є ефективною. До речі, при проведенні адміністративно-територіальної реформи, слід враховувати існуючу мережу малих міських поселень, що дало б додатковий стимул для їх розвитку. Особливо яскраво кризові процеси спостерігаються в малих містах з монокуль-

турним характером господарства, особливо населених пунктів в місцях гірничих виробок. Це стосується в перше чергу гірничих „посьолків” Донбасу. Скорочення видобутку вугілля і реструктуризація вугільної промисловості призвели до того, що населення цілої низки містечок залишилось без засобів для існування. Як наслідок, регіон, який в свій час був найгустіше заселеним, швидко безлюдніє. Надалі реформування вугільної промисловості повинно бути більш комплексним і соціальним. Тобто, закриття шахт і підприємств повинно супроводжуватись створенням нових сфер діяльності.

Окрему категорію міських поселень складають великі міста, а серед них дуже великі, з населенням понад 500 тис. осіб. Вони завдяки розвитку соціальної і транспортної інфраструктури є надзвичайно привабливими для виробничої, особливо промислової діяльності. В окремих містах, як от Запоріжжя, Дніпропетровськ, Маріуполь та ін. це призводить до значної концентрації виробництва на невеликій території, що створює надмірне техногенне навантаження і веде до її деградації. Крім екологічних погіршуються і соціально-економічні параметри життя. Місто Київ, щоб запобігти надмірній концентрації виробництва і розростанню території, повинно зберегти за собою адміністративні та соціальні функції, як столиця, центр науки, освіти, культури, але значно скоротити свій промисловий потенціал через перенесення його в інші регіони.

1.2. Типологія регіонів України за рівнем і особливостями розвитку

Регіональні диспропорції вимагають диференційованих підходів до розробки заходів регіонального розвитку. А це не можливо без детального вивчення особливостей соціально-економічного розвитку регіонів, їх групування та типізації. Над проблематикою регіонального соціально-економічного розвитку України тривалий час працюють науковці Києва, Донецька, Львова, Одеси, Тернополя та ін. міст. Напрацьовано значний доробок в галузі рейтингування регіонів. При цьому методичні підходи дуже різні, оскільки регіон є надзвичайно складною за структурою і проявами системою,

всєбічне і повне вираження якої у вигляді конкретних показників є складною, а то й неможливою працею.

Цікаві і значні в цьому плані напрацювання проф. Ф.Заставного [2]. Він виходить з того, що вся Україна знаходиться в значній економічній, демографічній, екологічній кризі, тобто в „депресії” і веде дослідження з точки зору рівня депресивності. Так за рівнем соціально-економічної депресивності на основі врахування таких показників як грошові доходи населення, інвестиції в основний капітал, проф. Ф.Заставний виділяє чотири типи областей:

- з найвищим рівнем депресивності (Чернівецька і Тернопільська області);
- з високим рівнем депресивності (Івано-Франківська, Рівненська, Закарпатська, Житомирська, Хмельницька і Херсонська області);
- з середнім рівнем депресивності (Львівська, Волинська, Вінницька, Черкаська, Кіровоградська, Чернігівська і Сумська області);
- з низьким рівнем депресивності (решта регіонів України).

У процесі розробки стратегії регіонального розвитку виникає потреба у групуванні областей за рівнем конкурентоспроможності з метою визначення типових заходів державної політики розвитку економік регіонів та стратегій стимулювання процесів соціально-економічного розвитку. Проаналізувавши 120 показників, які об'єднані в сім основних груп:

- економічного зростання;
- фінансового стану та забезпечення;
- характеристики конкурентоспроможності областей за галузями економіки;
- рівня розвитку підприємницької діяльності;
- характеристики інфраструктури;
- особливості зовнішньоекономічної діяльності;
- рівня соціального розвитку областей,

Професор Писаренко С. М. пропонує чотири кластери областей України за особливостями конкурентоспроможності економіки [4; 235-245]. Місто

Київ з найвищим рівнем конкурентоспроможності економіки і високим рівнем соціально-економічного розвитку та ефективності використання наявного потенціалу виступає першим кластером. Другий кластер об'єднує області з високим рівнем конкурентоспроможності економіки. Сюди належать Луганська, Дніпропетровська, Донецька, Львівська, Одеська, Харківська області, які характеризуються високими конкурентними позиціями, розвинутою інфраструктурою, значними перспективами соціально-економічного розвитку. Третій кластер складають області з середнім рівнем конкурентоспроможності (АР Крим, Вінницька, Запорізька, Київська, Полтавська області), які мають високі потенційні можливості до швидкого зростання конкурентоспроможності, значні потреби в інвестиціях, особливо для розвитку інфраструктури.

Області з низьким рівнем конкурентоспроможності (Волинська, Житомирська, Закарпатська, Івано-Франківська, Кіровоградська, Миколаївська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська) мають невисоку перспективність розвитку і потребують активної державної політики.

Для формування ефективної соціально-економічної регіональної політики важливі не тільки аналіз економіки, а й самопочуття в ній людини. Гуманізація економічних процесів стає ознакою постіндустріального розвитку в XXI ст. А тому на перший план виходять регіональні дослідження людського розвитку. Для визначення рівня людського розвитку регіонів України в Національному інституті стратегічних досліджень розроблена власна методика, яка охоплює 29 показників, що відображають демографічні процеси, ВВП в розрахунку на одного жителя, тривалість життя, і охоплюють як стан економіки, так і ефективність системи охорони здоров'я, екологічні умови проживання, стереотипи поведінки, психологічне самопочуття населення [9].

За цим рейтингом виділяють регіони з високим, середнім і низьким людським розвитком. До регіонів з високим показником людського розвитку належить м. Київ і Київська область, АР Крим, Вінницька, Харківська, Тернопільська та Івано-Франківська області. Найнижчий розвиток мають Луган-

ська, Херсонська, Житомирська та Донецька області. Всі інші регіони мають середній рівень людського розвитку.

Такий підхід до вивчення соціально-економічного розвитку регіонів виявив цікавий парадокс. Незважаючи на значну перевагу промислових регіонів України, якими є Донбас, Придніпров'я у виробничих успіхах, доходах населення, рівень його життя, вони перебувають в набагато глибшій депресії, ніж староосвоєні аграрні відсталі регіони. Ця депресивність проявляється в найвищому рівні наркоманії, алкоголізму, злочинності, захворювання на СНІД, та інших соціальних хворобах, притаманних новоосвоєним урбанізованим територіям. Консервативні суспільства, якими є аграрно освоєні регіони України, більш стійкі і здатні до відродження і розвитку. Вкоріненість у територію та культурно-етнічна ідентичність населення є багато важливішим чинником, ніж вважають. Відповідно, саме на ці депресивні промислові, урбанізовані регіони повинна бути спрямована найбільш складна і затратна система заходів економічної політики держави.

Враховуючи гостроту соціально-економічних проблем, хронічну їх кризовість, усі регіони України належать до проблемних. Основними індикаторами цього є виробничий потенціал, зайнятість продуктивного населення, рівень життя, правопорядок і режим законності, науково-технічний потенціал, екологічна ситуація, демографічна ситуація, бюджет, фінанси.

Проте, при формуванні регіональної економічної політики необхідна більш чітка диверсифікація проблемних регіонів. В Законі України „Про стимулювання розвитку регіонів” від 8.09.2005 р. депресивними визначаються:

- регіони, в яких впродовж останніх п'яти років найнижчі середні показники валової доданої вартості на одну особу;
- промислові райони, у яких впродовж останніх трьох років є найвищими середні показники рівня безробіття, зайнятості в промисловості, найвищий обсяг промислового виробництва на одну особу та найнижчий рівень середньої зарплати;

- сільські райони, у яких впродовж останніх трьох років є найнижчими щільність сільського населення, природний приріст, найвищою – частка зайнятих в сільському господарстві; найнижчий обсяг виробництва сільськогосподарської продукції на одну особу та найнижчий рівень середньої зарплати;
- міста обласного значення, у яких впродовж останніх трьох років є найвищими середні показники рівня безробіття, зокрема довготривалого безробіття та найнижчий рівень середньої заробітної плати.

Цей закон набув чинності з 1.01.2006 р. З метою подолання депресивності території розроблено цілу низку програм щодо подолання кризових явищ в малих міських поселеннях, у видобувних депресивних регіонах і т.п. Однак, в першу чергу, через низьке фінансове забезпечення, результативність цих програм є низькою. Тому, виходячи з обмеженості ресурсів держави, ці програми повинні здійснюватись не тільки за рахунок державного і місцевих бюджетів, а й приватних інвестицій. Необхідне також визначення пріоритетності і черговості подолання кризових явищ в регіонах, враховуючи їх рівень гостроти та характер. А для цього не достатньо показників, згадуваних у законі. Варто враховувати і рівень напруги у суспільстві, який проявляється через соціальні індикатори, зокрема, рівень злочинності, сальдо міграцій, вартість житла і т.п. З цих міркувань нагальних заходів для подолання кризових явищ потребують депресивні регіони Донбасу, Придніпров'я та слаборозвинене сільське Полісся Чернігівської та Житомирської областей.

Аналіз регіональних аспектів економічного, демографічного, екологічного розвитку дає підстави виділяти в Україні проблемні регіони (відсталі, депресивні, зони екологічного лиха).

До відсталих належать давньоосвоєні аграрні регіони Тернопільської, Рівненської, Закарпатської, Житомирської, Чернігівської, Кіровоградської областей. Для активізації їхнього розвитку необхідна спеціальна регіональна політика, спрямована на формування конкурентного середовища ринкових відносин, залучення інвестицій у розвиток виробничої і соціальної сфери.

Депресивними в Україні з точки зору кризових явищ в господарстві та суспільстві є Донецька, Луганська, Херсонська області, м. Кривий Ріг. Вони потребують значно складнішої економічної політики, яка повинна включати не тільки формування ринкових відносин, а й реструктуризацію господарства, розвиток соціальної інфраструктури, просвітницьку діяльність, культурний розвиток.

Соціально-економічний розвиток регіонів не можна прогнозувати без врахування стану довкілля. Для розроблення регіональних і цільових програм екологічного оздоровлення всю територію України за рівнем забруднення поділяють на зони:

- надзвичайно забруднені території. Вони характеризуються надзвичайним техногенним навантаженням, забрудненням повітря в 20-250 разів більше нормативу, води – у 5-25 разів, ґрунтів – у 1,5-2,0 рази. Руйнування окремих елементів довкілля набуло незворотного характеру. Спостерігається значний негативний вплив на здоров'я населення. До таких територій належать Донбас, Придніпров'я (особливо, в районах Запоріжжя та Кривого Рогу). До цієї зони належать також майже всі міста – промислові центри;
- забруднені і помірно забруднені території охоплюють центральну та північно-східну Україну;
- умовно чисті території становлять незначну частку країни. Сюди належать гірські Карпати, Шацьке поозер'я, Південно-Східне Поділля та деякі інші незначні за площею території;
- окрему територію екологічного лиха становить 30-кілометрова Чорнобильська зона, яка через інтенсивне радіаційне забруднення виведена з господарського користування і непридатна для життя. Найбільш проблемними зонами, що потребують спеціальних природоохоронних заходів, великих зусиль і матеріальних витрат є перша і четверта.

Питання і завдання для самоконтролю

1. Назвіть основні ознаки регіональної соціально-економічної системи.
2. Вкажіть, які регіони України вносять найбільший вклад у ВВП України.
3. Поясніть високу, порівняно з іншими регіонами, інвестиційну привабливість міста Києва.
4. Визначіть основні причини незначного припливу іноземних інвестицій в Україну.
5. Вкажіть регіони з найвищими доходами населення.
6. Назвіть основні критерії депресивності регіонів за законом «Про стимулювання розвитку регіонів» від 8.09.2005р.

Рекомендована і використана література

1. Данилишин Б.М., Чернюк Л.Г., Фащевський М.І. Соціально-економічні проблеми розвитку регіонів: методологія і практика /За ред. член.-кор. НАНУ Б. Данилишина. – Черкаси: УДТУ. 2006. 315с.
2. Заставний Ф.Д. Проблеми депресивності в Україні (соціально-економічної, екологічної, демографічної): Монографія. – Львів: ВЦ ЛНУ імені Івана Франка. – 2006. – 348с.
3. Захарченко В.І. Трансформаційні процеси у промислових територіальних системах України. – Вінниця. – Гіпаніс, 2004. – 547с.
4. Писаренко С.М. Зовнішньоекономічна діяльність регіонів України в контексті Європейської інтеграції //Соціально-економічні дослідження в перехідний період. Регіональна політика в Україні (Зб. наукових праць) Вип. 2 (52) НАН України. Ін-т регіональних досліджень. – Львів, 2005. – С. 235-245.
5. Промисловий потенціал України: проблеми та перспективи структурно-інноваційних трансформацій //Відповідальний редактор к.е.н., Ю.В. Кіндзерський. – К.: Ін-т економіки та прогнозування НАН України, 2007. – 408с.

6. Розміщення продуктивних сил України. Підручник //За ред. проф. Є.П. Качана. – К.: ВД «Юридична книга», 2001. – 552с.
7. Статистичний збірник “Регіони України - 2007” (у двох частинах) /за ред. О.Г. Осауленка. – К.: Державний комітет статистики України, 2007.
8. Шаблій О.І. Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії. – Львів, ЛНУ ім. Івана Франка, 2001.
9. www.niss.gov.ua/book/vlasyukmon/06-3.pdf
10. <http://www.niss.gov.ua/Monitor/juli/14.htm>

Розділ 2. Економіка регіонів України: стан і перспективи розвитку

Таблиця 36

Територія, населення та валовий регіональний продукт (ВРП) економічних районів України

№ п/п	Економічні регіони	Площа		Населення на 01.01.2007		ВРП (2005р.)		
		Тис. км ²	%	Тис. осіб	%	Млрд. грн.	У розрах. на одну особу, грн.	Частка регіону до підсумку, %
1.	Столичний (Київська, Житомирська, Чернігівська обл.)	90,7	15,1	6883,5	14,8	107543,0	15623,0	24,4
2.	Донецький (Донецька, Луганська обл.)	53,2	8,8	6945,0	14,9	77760,0	11197,0	17,6
3.	Придніпровський (Дніпропетровська, Запорізька обл.)	59,1	9,8	5265,7	11,3	61195,0	11621,0	13,8
4.	Північно-Східний (Харківська, Полтавська, Сумська обл.)	84,0	13,9	5538,5	11,9	51742,0	9342,0	11,7
5.	Причорноморський (Одеська, Миколаївська, Херсонська обл., АР Крим)	113,4	18,8	7056,8	15,2	52455,0	7433,0	11,9
6.	Карпатський (Львівська, Ів.-Франківська, Чернівецька, Закарпатська обл.)	56,5	9,4	6076,8	13,2	37748,0	6211,0	8,6
7.	Подільський (Вінницька, Хмельницька, Тернопільська обл.)	60,9	10,1	4139,7	8,9	23302,0	5629,0	5,3
8.	Центральний (Центральноукраїнський) (Кіровоградська, Черкаська обл.)	45,5	7,5	2371,1	5,1	15891,0	6702,0	3,6
9.	Північно-Західний (Західно-Поліський) (Волинська, Рівненська обл.)	40,3	6,6	2188,6	4,7	13816,0	6313,0	3,1
Україна		603,7	100,0	46465,7	100,0	441452,0	9372,0	100,0

2.1. Столичний економічний район

Столичний економічний район знаходиться у північній частині України, в басейні Дніпра. До його складу входять Київська (з м. Київ), Житомирська та Чернігівська області.

Це найпотужніший економічний район, частка якого у ВВП країни 24,4%.

Особливість його розташування в тому, що тут знаходиться столиця

The Bat!.LNK

України м. Київ. До нього сходяться залізниці, автомагістралі, річкові і повітряні шляхи, що позитивно впливає на соціально-економічний розвиток регіону. Наявність спільного кордону з Російською Федерацією та Білоруссю сприяє розширенню взаємозв'язків району з цими країнами.

Природні умови і ресурси. Столичний район належить до регіонів України з невисоким природно-ресурсним потенціалом. У його структурі переважають земельні (60%), водні та лісові ресурси. Серед мінеральних – нерудні корисні копалини, насамперед – будівельні матеріали.

Вони найширше представлені покладами гранітів, лабрадоритів і габро, запаси яких становлять відповідно 92% і 94% від усіх покладів цього цінного каменю в Україні. Вони знаходяться, в основному, на виходах Українського кристалічного щита, особливо в Житомирській області.

На території району зосереджено майже 1/4 запасів гнейсів України, виявлено унікальні родовища мармуру, коштовного каміння (гірського кришталю, гранату, топазу, аметисту, опалу, берилу та ін.).

На Житомирщині знаходиться одна з найбільших каолінових провінцій у країні (каоліни використовують у фармацевтичній промисловості, для виготовлення косметичних засобів, порцеляново-фаянсових виробів паперу).

З рудних корисних копалин промислове значення мають ільменіти (титанові руди) Іршанського родовища (Житомирська обл.).

Із паливних ресурсів найважливішою є нафта. Найбільші її родовища (Прилуцьке, Леляківське, Гнідинцівське) знаходяться у південно-східній частині району. Буре вугілля розробляється в західній частині (Коростишівське

родовище). На Поліссі залягають найбільші в Україні поклади торфу.

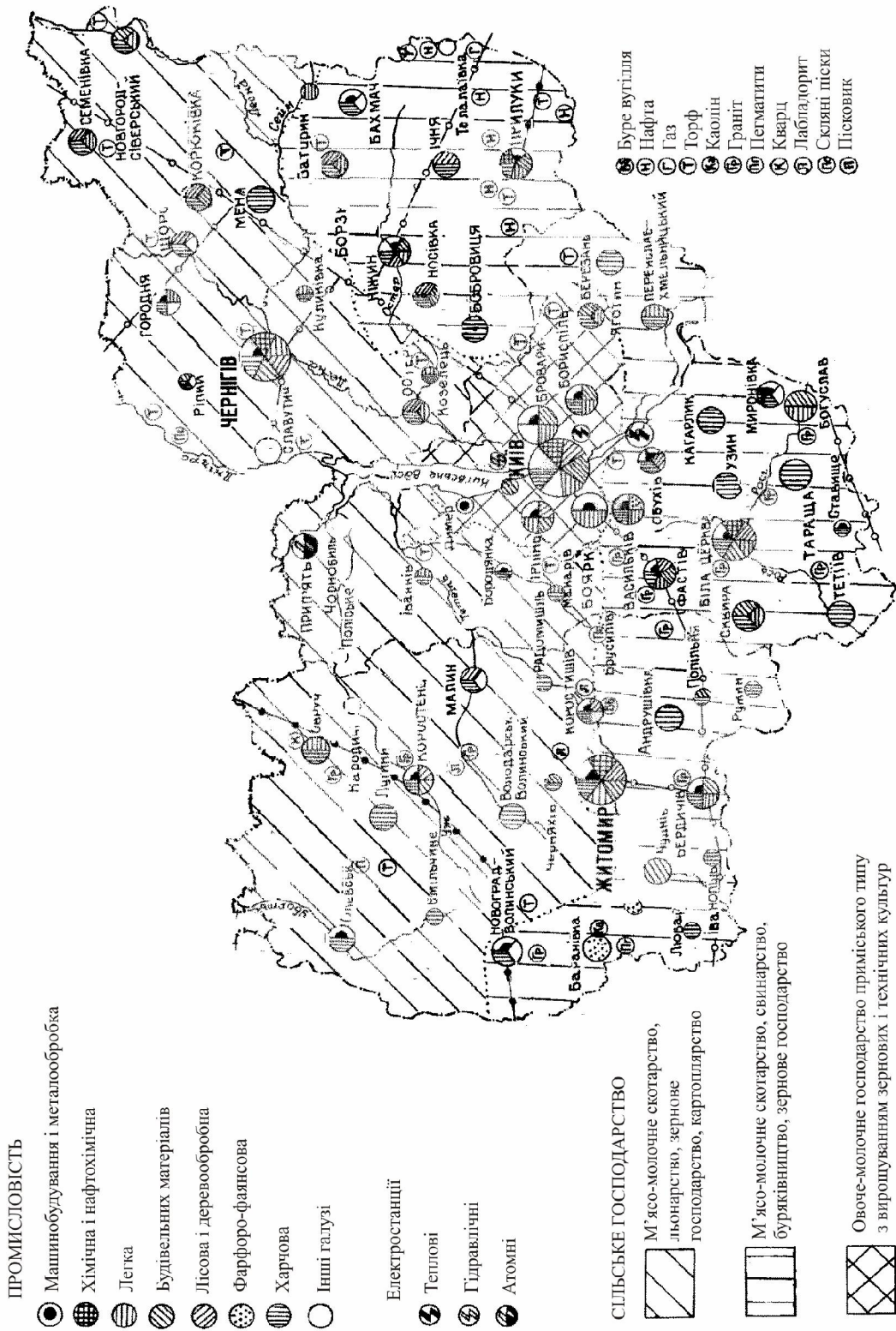

Рис. 20. Столичний економічний район

Клімат району помірно континентальний, з достатньою кількістю опадів, теплим літом і порівняно м'якою зимою. Агрокліматичні ресурси району сприятливі для сільськогосподарського виробництва. За агрокліматичними відмінностями всю територію району можна поділити на дві частини: північну (поліську) – вологу, помірно теплу і південну (лісостепову) – помірно зволожену, теплу.

Ґрунти в межах району досить різноманітні, з невисоким вмістом гумусу.

У структурі земельного фонду переважають сільськогосподарські угіддя (13% угідь України). Для району характерний дещо нижчий від середнього по Україні рівень розораності сільськогосподарських угідь, що пояснюється значною заболоченістю місцевості.

Одне з основних багатств району – ліси. Лісистість території становить 26%. За їх площею та запасами деревини Столичний район посідає перше місце в Україні.

Значною різноманітністю характеризуються водні ресурси району. Його територією протікає 594 річки довжиною понад 10 км. Усі вони належать до басейну Дніпра. Ріки відіграють важливу роль у господарстві. На їх берегах розміщено більшість населених пунктів, їх воду використовують в енергетиці. Дніпро, Прип'ять, Десна використовуються для судноплавства.

Сприятливі кліматичні умови, поєднання різних рослинних угруповань, наявність численних водних об'єктів, а також джерел мінеральних вод (Миронівка, Біла Церква, Березань, Овруч, Верхівня), велика кількість культурно-історичних пам'яток визначають роль Столичного району як важливого рекреаційного регіону. Однак використання рекреаційного потенціалу району сильно обмежене в результаті радіоактивного забруднення території після аварії на Чорнобильській АЕС.

Населення. У Столичному економічному районі проживає 15% населення України. Це давньозаселена територія, колиска українського народу. Його чисельність в останні роки поступово скорочується внаслідок погір-

шення демографічної ситуації, особливо в сільській місцевості: коефіцієнт природного приросту тут найнижчий в Україні. Від'ємними є також показники природного приросту міського населення, хоча вони дещо вищі, ніж в цілому в Україні. Найгірша ситуація в Чернігівській області, яка за показниками природного приросту (-13‰) займає останнє місце в Україні.

На території району мешкають представники понад 100 національностей. Переважна більшість з них (82%) – українці. Представники етнічних меншин живуть переважно в міських поселеннях, найбільше серед них – росіяни, білорусів, поляків, євреїв. Росіяни становлять значну кількість населення обласних центрів, білоруси – прикордонних з Білоруссю територій, поляки – південно-західної частини Житомирщини.

Населення розміщене на території району нерівномірно. Його середня щільність – 76 осіб/км², що відповідає середньоукраїнському показнику. Найменша щільність населення – в Чернігівській обл. (41 особи/км²), найвища – в Київській обл. (155 осіб/км²).

Більшість населення району (58%) проживає у міських поселеннях. Найвищий показник урбанізації – в Київській області (82%), цьому сприяє наявність на її території міста Києва (2676,8 тис. жителів на 1.01.2007 р.). Навколо Києва формується міська агломерація, яка охоплює, крім ядра, ряд міст-супутників (Бровари, Бориспіль, Біла Церква, Васильків, Боярка, Фастів та ін.).

Сільське населення проживає у різних за людністю населених пунктах. Вони переважно невеликі (до 300 осіб) у північній (лісовій) частині району і середні та великі (500 – 1500 осіб) у південній (лісостеповій) частині. Значні зміни в розселення внесло відселення людей з територій, що зазнали найбільшого радіаційного забруднення після Чорнобильської аварії.

Значну частину населення району (64%) становить економічно активне населення, що дещо вище загальноукраїнського показника. Воно відзначається високим рівнем професійної та освітньої підготовки, особливо у містах. На сьогодні рівень зайнятості населення невисокий (64%). Рівень безробіття

найвищий у Житомирській області (9,1%). В м. Київ він майже відсутній (3,5%). Більшість трудових ресурсів зайнято в соціальній сфері.

Господарство району представляє собою індустріально-аграрний комплекс, що спеціалізується в обробній промисловості, зокрема машинобудуванні, легкій, хімічній і харчовій промисловості, у багатогалузевому сільському господарстві. В останні роки чільне місце в структурі ВРП посідає соціальна сфера.

У регіоні виробляється 18,5% промислової продукції країни (з них в м. Києві – 12,7%).

У галузевій структурі промисловості виділяється *машинобудування*, продукція якого складає понад 1/4 промислової продукції району. Представлені практично всі види машинобудування – від важкого до точного. Найширшою є географія сільськогосподарського машинобудування (Київ, Біла Церква, Ніжин, Прилуки, Житомир, Ірпінь, Овруч та ін.). Верстатобудування розвинене в Києві, Житомирі.

У районі працюють одні з найпотужніших в Україні підприємства точного машинобудування, з виробництва радіо- та електроприладів, електроустаткування, радіоелектроніки (Київ, Чернігів, Житомир, Коростишів, Васильків, Біла Церква).

Найбільший центр транспортного машинобудування – Київ (суднобудування, авіабудування, автомобілебудування, випуск мотоциклів, велосипедів та ін.).

Легка промисловість району виділяється текстильною, швейною, взуттєвою галузями. Лляна промисловість орієнтується на місцеву сировину, тому основні підприємства знаходяться в поліській частині району. Найбільшим підприємством галузі є Житомирський льонокомбінат. У бавовняній промисловості переважають невеликі ткацькі підприємства в Києві, Коростишеві, Острі, Прилуках, Новгороді-Сіверському.

Столичний район посідає перше місце в країні за виробництвом вовняних тканин (80%). Вовняна промисловість представлена камвольно-суконним

комбінатом та фабрикою первинної переробки вовни в Чернігові, суконними фабриками в Березані, Богуславі, Коростишеві.

Шовкова промисловість зосереджена в місті Києві. Хоча найбільші трикотажні об'єднання знаходяться у столиці, географія трикотажних підприємств в районі досить широка: Біла Церква, Бровари (дитячий трикотаж), Житомир (панчішні вироби), Бердичів (рукавиці), Радомишль та ін. На район припадає близько 42% шкіряно-взуттєвої продукції в Україні, її виробляють у Житомирі, Києві, Прилуках, Бердичеві, Чернігові, Білій Церкві.

Одна з провідних галузей промисловості – *харчова*. Тут виробляється 16% продовольчих товарів України, в тому числі 18% цукру, 15% консервної продукції. Район посідає перше місце в країні за обсягами виробництва м'ясної та молочної продукції. Хмелефабрика в Житомирі переробляє 75% хмелю України. Для району характерний високий рівень концентрації підприємств харчової промисловості.

Значну роль відіграє *хімічна промисловість*, особливо виробництво синтетичних волокон (Чернігів, Київ, Житомир). На місцевій сировині працює Гнідинцівський завод зі стабілізації нафти та виробництва зріджених газів. Найбільші центри хімічних виробництв у районі – Київ, Чернігів, Біла Церква, Житомир, Ніжин, Коростень.

Наявність значної кількості будівельної сировини і потужного споживача зумовлює розвиток *промисловості будівельних матеріалів* (тут виробляються майже всі їх види). Однією з найстаріших у районі і в Україні є порцеляново-фаянсова промисловість. Вона утворює спеціалізований галузевий куш, до складу якого входять Баранівський, Городницький, Довбиський, Олевський, Коростенський порцелянові заводи, Кам'янодрібський фаянсовий завод, Житомирський завод лабораторного скла та ряд склозаводів.

У столичному економічному районі спостерігається найінтенсивніше в Україні *житлове будівництво*. В 2006 р. введено в експлуатацію 2332 м² житла, з них 1301 тис. м² – в м. Києві. Виконано будівельних робіт на суму 12920,5 млн. грн. (34% всього обсягу будівництва в Україні).

Сільське господарство району характеризується високою продуктивністю. Частка виробленої в сільському господарстві продукції становить 15% від загальноукраїнського показника. Провідна галузь – рослинництво. В його структурі переважають зернові культури – озима пшениця, ячмінь, жито, овес, гречка, зернобобові. З технічних культур – льон і цукровий буряк (його врожайність найвища в Україні). Значними є також плантації цикорію і хмелю. В 2006 р. в регіоні зібрано 3,77 млн. т картоплі, що становить 20% її валових зборів в країні.

Тваринництво району спеціалізується на скотарстві, свинарстві, птахівництві. Найкраще вони розвинені в Київській області, яка посідає перше місце в країні за обсягами виробництва м'яса, в т. ч. м'яса птиці, а також яєць і молока.

У районі заготовляють майже 5 млн. т деревини, що становить 30% заготовлі лісу в Україні.

Транспортна мережа району має чітку радіально-кільцеву форму з центром у Києві.

Провідним за обсягами товаро- і пасажироперевезень в районі є автомобільний транспорт. На нього припадає 2/3 усіх вантажоперевезень. Значну роль відіграє залізничний транспорт. Основні залізниці перетинають район у широтному напрямі. Великі залізничні вузли – Київ, Фастів, Ніжин, Бердичів, Чернігів, Житомир, Миронівка.

Помітне місце у структурі вантажоперевезень належить трубопровідному транспорту. Через територію району проходять нафтопроводи "Дружба" та Гнідинці – Кременчук, газопроводи Шебелинка – Київ, Уренгой – Ужгород та ін. Густою є також мережа внутрішніх газопроводів.

Значна кількість населення України послуговується аеропортами Києва. З аеропорту Бориспіль здійснюється більшість міжнародних пасажироперевезень.

У містах району розвинений міський транспорт, особливо електричний. У Києві найбільші за протяжністю в країні метрополітен (59 км) та лінії шви-

дкісного трамвая. В усіх обласних центрах функціонує тролейбусний транспорт.

Столичний район характеризується нерівномірним розвитком окремих територій. Рівень економічного розвитку Київської області і м. Києва – один із найвищих у країні, а Чернігівської і Житомирської – низький. Обсяги ВРП м. Києва в 10 раз перевищують ВРП Чернігівської області. На Київ припадає біля 4,5% промислового виробництва країни. Це – важливий центр фундаментальних наукових досліджень, освіти і культури. Тут працюють понад 50 науково-дослідних установ, 52 вищих навчальних заклади, 35 театрів, 32 музеї. Київ сплачує до бюджету країни більше, ніж будь-який інший регіон. У Києві знаходяться центральні офіси адміністративних, управлінських, фінансових установ країни. Притягальна сила столиці сприятливо позначається на розвитку всього регіону лиш частково. Відбувається вимивання людських ресурсів з периферійних територій.

У районі сконцентрований величезний науковий потенціал. Тут працює в різних наукових і дослідницьких установах більше половини кандидатів і докторів наук України.

Актуальні проблеми району (економічні, соціальні, екологічні). Тривалий економічний спад у країні, загострення екологічних, соціальних проблем зробили нагальними необхідність стабілізації та піднесення виробництва, створення умов для сталого розвитку суспільства. Досягнення цієї мети передбачає створення умов для сталого розвитку середовища – економічного, соціального, політичного, екологічного й духовного. А це можливо тільки за умови забезпечення комплексного економічного й соціального розвитку цілих регіонів країни, одним з яких є Столичний район.

Економічна криза, спричинена втратою орієнтації, відсутністю чітких програм суспільного розвитку держави, зумовила різке скорочення виробництва, яке, у свою чергу, викликало такі негативні явища, як зниження рівня життя населення, безробіття, зростання соціальної напруги і, врешті-решт, загрозу державній безпеці України. У вирішенні цих проблем першочерго-

вим заходом є *піднесення рівня економіки*. Для цього слід провести реструктуризацію господарства, визначити пріоритетні галузі, для розвитку яких у регіонах є найкращі умови. Для Столичного економічного району такими галузями є харчова й легка промисловість, виробництво будівельних матеріалів, деревообробна промисловість, науко- і трудомісткі галузі машинобудування, сільське господарство. Нині, в умовах значного послаблення контролю з боку держави, продукція цих галузей не витримує конкуренції із зарубіжною переважно з об'єктивних причин (застарілі технології, високі енергоємність та собівартість продукції). Зрушення в економіці можливі лиш за умови технічного переоснащення виробництв. Для цього треба залучати значні інвестиції, як внутрішні, так і зовнішні. Хоч у Києві і Київській області осідає значна частина інвестицій, що надходять в Україну з-за кордону, розміри їх незначні порівняно з потребами і спрямовані вони переважно на розвиток посередницької інфраструктури, часом – у сферу обслуговування, тобто в галузі, які забезпечують швидке повернення капіталів. Залученню більших інвестицій повинна сприяти політика держави, спрямована на захист капіталів, зниження податків.

У рамках реформування економіки в районі слід здійснити певні зміни в енергетиці. На даному етапі розвитку найбільш ефективними тут є теплові електростанції, хоч коефіцієнт корисної дії їх низький, тому вони потребують технічного переоснащення. Крім закриття Чорнобильської АЕС поступово треба виводити з експлуатації Київську ГЕС. Ці заходи мають проводитись у межах єдиної програми енергозбереження, впровадження енергозберігаючих технологій.

У регіоні склалася значна невідповідність між виробництвом сільськогосподарської продукції та її переробкою. Район не в змозі переробити на власних підприємствах харчової промисловості цю продукцію повністю. Розвиток галузі має відбуватись шляхом впровадження нових технологій, поглиблення переробки сільськогосподарської сировини, розширення мережі малих підприємств, які здатні швидше пристосуватись до потреб ринку.

Підвищення ефективності сільського господарства неможливе без здійснення земельної реформи (впровадження приватної власності на землю, зміна форм господарювання тощо). Поряд з цим необхідні оптимізація структури АПК відповідно до кон'юнктури ринку, інтенсифікація городництва у приміських зонах.

Важливий напрямок розвитку господарства - розширення виробництв, що орієнтуються на місцеві природні ресурси, особливо виробництва будівельних матеріалів та легкої промисловості (лляної).

Комплексний розвиток району вимагає вдосконалення територіальної організації господарства, зменшення контрастності в розвитку центру й периферії. Цьому сприятиме активізація соціально-економічного розвитку окраїнних територій, особливо північної та північно-західної поліської частини району. Необхідно «оживляти» занепадаючі села з людністю до 200 чол. Оптимізація господарства Києва має бути спрямована на обмеження екстенсивного розвитку промисловості та екологізації виробництв, розвиток соціальної інфраструктури, належної адміністративному центру держави, пріоритетний розвиток наукоємких виробництв та інформаційних технологій. Вирішенню цього сприяли б створення технопарків, технополісів на основі науково-технічного потенціалу м. Києва та загалом району.

Складна демографічна ситуація в районі може поліпшитися лише за умови підвищення соціально-економічного розвитку регіону. Поліпшення умов життя людей, піднесення рівня їх добробуту, ефективне функціонування охорони здоров'я сприятимуть підвищенню народжуваності та зменшенню смертності.

Надмірне антропогенне навантаження, яке посилюється наслідками катастрофи на Чорнобильській АЕС, вимагає поліпшення екологічної ситуації в районі через реалізацію міжнародних програм «Чорнобиль», «Дніпро», дотримання вимог понад 20 конвенцій і угод з охорони навколишнього середовища, учасницею яких є Україна.

Столичний економічний район, особливо його поліська частина, ще порівняно недавно були одним з найчистіших в екологічному відношенні регіонів України. Однак аварія на 4-му енергоблоці Чорнобильської АЕС 26 квітня 1986 р. погіршила екологічну ситуацію не тільки в Україні, а й на всій планеті. За короткий період в довкілля було викинуто біля 3500кг активних компонентів ядерного палива. Найбільша в світі екологічна катастрофа перетворила унікальні за чистотою території в зону екологічного лиха. Територію площею понад 3 тис. км² віднесено до зони безумовного відчуження. Її периметр сягає 223,5 км, з них 169 км прилягає по території Столичного району (решта із 186 населених – в Білорусі). За перший рік після аварії із зони відселено 116 тис. осіб, у тому числі з України - 90 тис. осіб. з 75 населених пунктів. Встановлено, що сильно забруднена радіонуклідами більша частина економічного району, включаючи частину міста Києва. На забрудненій території проживає понад 3 млн. осіб. Збитки України від наслідків катастрофи сягають \$ 113 – 118 млрд. Ситуація ускладнюється ще й тим, що аварія стала безпосередньо біля Дніпра та його найповноводнішої притоки Прип'яті, водою з яких користується майже 3/4 населення України. Радіоактивне забруднення вод Київського водосховища перевершило доаварійне у 2000 разів, донних відкладів - у 500 тис., вищих водних рослин - у 13 тис, молюсків - в 35 тис, риби - у 1000 разів.

У районі, особливо в Житомирській області, виходять на поверхню або залягають близько до неї породи з підвищеною радіоактивністю. За цих умов додаткова радіоактивність робить ці території дуже небезпечними.

Значно ускладнився стан земельних ресурсів. Через сильне радіаційне забруднення в районі з використання вилучено 65 тис. га ріллі. Крім того, значні території вилучаються з обігу через заболочення, ерозію ґрунтів, втрату ними родючості. Посилилася деградація ґрунтів через спрацювання ресурсів гумусу. На землях громадського сектора сільськогосподарського виробництва внесення мінеральних добрив зменшилося удвічі. Практично майже припинено внесення органіки.

Особливе занепокоєння викликає стан водних ресурсів. У районі споживається 2059 млн. м³ свіжої води. Рівень повторного використання води у районі значно нижчий за середній по Україні. Найбільшими забруднювачами водних ресурсів району є підприємства м. Києва та Київської області. Інтенсивне забруднення поверхневих вод відходами виробництв, радіонуклідами у районі призвели до того, що вони стали небезпечними для споживання. Тому для пиття, харчових потреб слід використовувати підземні води. Для цього необхідно побудувати мережу свердловин на всій території району. Різко погіршилася якість води у Дніпрі в районі Київського водосховища внаслідок поширення синьо-зелених водоростей. Реальною є загроза прориву греблі Київського водосховища, що призвело б до затоплення низинної частини Києва. Взагалі існування цього водосховища є економічно невиправданим. Внаслідок його спорудження рівень води в гирлах окремих поліських річок, що впадають у Дніпро, став вищим, ніж у місцях їх витоку. Щоб вода в цих ріках не текла у зворотному напрямку, в місцях їх впадання у водосховище було збудовано дамби. Вода з річок у Дніпро потрапляє з допомогою потужних насосів. Кількість спожитої ними енергії ставить під сумнів економічну доцільність існування Київської ГЕС.

Зі скороченням виробництва в останні роки зменшилися викиди шкідливих речовин у повітря. У 2002 р. вони становили 495,9 тис. т, причому більше половини їх припадає на транспортні засоби. Серед міст району найбільшу частку викидів в повітря дає м. Київ.

Хибна практика екстенсивного лісокористування в районі спричинила значне виснаження лісів, погіршення структури лісового фонду, зниження його продуктивності. Сьогодні понад 90% площі займають молоді насадження і середньостиглі ліси. Інтенсифікація проміжного користування в останні роки призвела до того, що фактичні запаси достигаючих і стиглих деревостанів становлять більше половини потенційно можливих. Значної шкоди лісам завдають лісові пожежі (у 2006 р. в розмірі 176,6 тис. грн.)

Для стійкого розвитку економічного району та вирішення екологічних проблем потрібно:

- завершити виконання програми «Чорнобиль»;
- скоротити до оптимальних розмірів виробництво і споживання природних ресурсів, насамперед газу, вугілля, лісу, прісної води, використання земель в обробітку тощо;
- сформувати ефективну інвестиційну політику., спрямовану на розробку, освоєння і використання природо- та ресурсозберігаючих технологій, виробництво екологічно чистих видів продукції.

У межах цих заходів слід негайно провести необхідні роботи для закриття Чорнобильської АЕС та забезпечення об'єкта «Укриття». Частка енергії, що виробляється на діючому 3-му енергоблоці АЕС, у структурі енерговиробництва України є мізерною. Водночас Україна має великий невикористаний потенціал енергозбереження (145 - 170 млн. т у.п.). Енергоемність валового внутрішнього продукту (ВВП) України у п'ять разів вища, ніж у країнах Західної Європи, з розвинутою ринковою економікою.

Відповідно до концепції ведення сільського господарства на забруднених радіонуклідами територіях слід вилучити з використання 850 тис. га. угідь, зменшити розораність ґрунтового покриву, забезпечити економічно збалансоване співвідношення угідь.

Потрібний більш жорсткий контроль за діяльністю промислових і сільськогосподарських підприємств з метою обмеження викидів ними шкідливих речовин у повітря та поверхневі води.

Для збереження та відновлення природних комплексів у районі варто розширити заповідні території, національні парки, заказники.

Проведення цих заходів вимагає значних коштів. Тому проведення природоохоронних заходів повинно поєднуватися із стабілізацією та поліпшенням економічного стану району.

2.2. Донецький економічний район

Район займає крайній схід України, межує з Російською Федерацією, Придніпровським та Північно-Східним економічними районами України. З півдня омивається Азовським морем. Особливу роль у розвитку регіону відіграє його розташування на території Донецького вугільного басейну. Вугілля Донбасу стало основою формування тут Донецького територіально-виробничого комплексу з переважаючою спеціалізацією у розвитку добувних і пов'язаних з ними переробних галузей.

Регіон виділяється найвищою в країні концентрацією населення, виробництва, особливо важкої промисловості – „Український Рур”.

Займаючи порівняно незначну територію, район посідає перше місце за обсягами промислового виробництва та концентрацією підприємств в Україні. На нього припадає біля 18% ВВП України.

Природні умови і ресурси. Територія району – рівнинна, місцями піднята, слабо хвиляста, розчленована глибокими балками і ярами. На значній території чітко виражені антропогенні форми рельєфу (кар'єри, терикони, кургани і т. п.).

Клімат району помірно континентальний, з недостатнім зволоженням. Часто бувають засухи, суховії. Амплітуда зимових і літніх температур значно більша порівняно з іншими регіонами країни.

Район найменше водозабезпечений в Україні. Місцеві річки (Сіверський Донець з притоками, Кальміус та ін.) забезпечують потреби регіону не більше, ніж на 40%. Для поліпшення водопостачання побудовано канали Дніпро – Донбас та Сіверський Донець – Донбас.

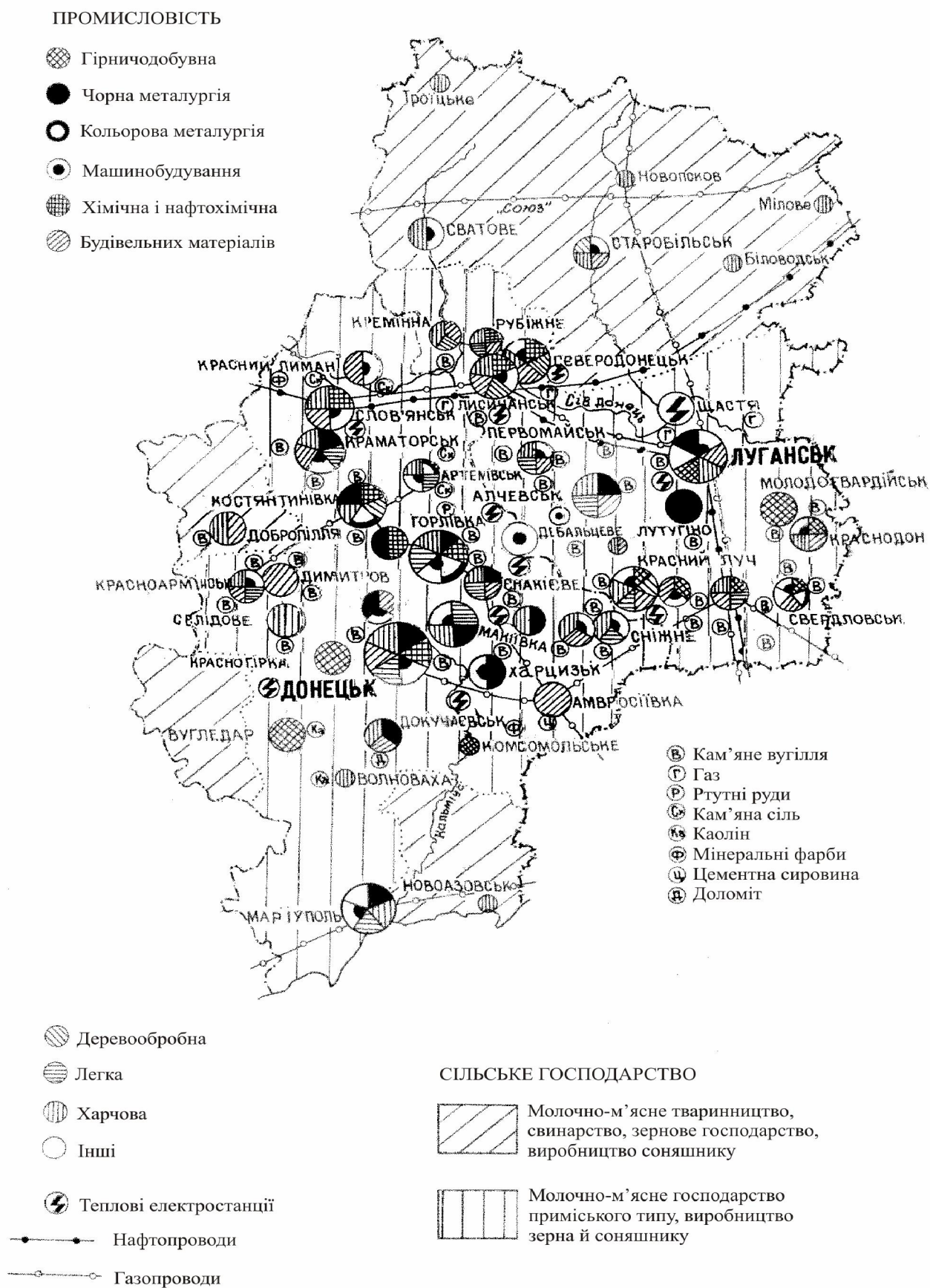

Рис. 21. Донецький економічний район

Ускладнює використання місцевих поверхневих і підземних вод їх значна забрудненість.

Район знаходиться у степовій зоні. Ліси займають незначні території, здебільшого у вигляді полезахисних лісосмуг.

Ґрунти родючі, переважно чорноземні, і при зрошенні та правильному обробітку дозволяють вирощувати різні сільськогосподарські культури. Для району характерна висока частка земель, зайнятих промисловими об'єктами, населеними пунктами, шляхами сполучення.

Серед корисних копалин найважливіші – кам'яне вугілля Донбасу (коксівне, енергетичне, антрацит), кіновар (ртутна руда) Микитівського родовища, кам'яна сіль, яка залягає в Артемівському, Слов'янському, Новокарфагенському родовищах, різноманітні природні будівельні матеріали. Серед них – цементний мергель (родовище біля Амвросіївки – одне з найбільших у світі), вогнетривкі глини (Часів Яр), Красногорівка, Красноармійськ, Микитівка), крейда (район Слов'янська, Артемівська, Краматорська), гіпси, будівельні піски, пісковики. Слід зауважити, що геологічне вивчення регіону триває. Є ознаки великих покладів цирконію, ніобію, танталу, літію, кімберлітових трубок у Приазов'ї, свинцево-цинкових руд – на північному сході району.

Населення. В Донецькому економічному районі проживає 14,9% населення України. Це – найбільш заселений регіон країни, щільність населення становить 131 осіб/км². Заселений район нерівномірно: найбільша концентрація населення в середній частині Донецької області та на півдні Луганської.

Щільність сільського населення в районі – одна з найнижчих у країні і ніде не перевищує 20 осіб/км². Переважна більшість людей проживає в містах. Рівень урбанізації району найвищий в Україні (понад 90%). В регіоні густа мережа міських поселень. Тут знаходиться найбільша в Україні міська агломерація – Донецько-Макіївська, а також Горлівсько-Єнакіївська, Торезо-Сніжнянська, Стаханово-Комунарська агломерації.

Негативні демографічні процеси в районі посилюються інтенсивними міграціями населення в інші регіони. Темпи скорочення його чисельності – тут одні з найвищих у країні.

Економічно активне населення складає на 01.01.2007 р. 3398,6 тис. осіб. В регіоні значний рівень безробіття, але рівень зайнятості населення вищий за середній в Україні. Більшість працюючих зайнято у виробничій сфері, на відміну від інших регіонів України.

Визначальною особливістю демографічного розвитку регіону є те, що дана територія належить до пізньоосвоєних. Її колонізація і активне заселення почалось лиш у XVIII ст., і пов'язане було з освоєнням багатих корисних копалин. Відбувалось це в специфічних історичних обставинах і призвело до формування тут поліетнічного і полікультурного суспільства. Українців в регіоні проживає 51%, росіян – 44%, проте українською мовою послуговується не більше 10% населення.

За рівнем доходів населення поступається тільки м. Києву. Проте, негативні демографічні та економічні процеси переросли в гостру соціальну кризу, яка проявляється найвищим рівнем злочинності, поширенням соціальних хвороб.

Господарство району являє собою складний комплекс, в якому переважає *важка промисловість*. Регіон виробляє близько 1/4 промислової продукції України, в тому числі 15% електроенергії, 65% палива, 43% продукції чорної металургії, 13% машинобудування, 24% цементу і т. п.

Провідна галузь господарства району – *вугільна промисловість*, яка видобуває 95% українського вугілля. В останні роки спостерігається скорочення видобутку вугілля, що пов'язано зі складними умовами залягання і малою потужністю пластів, погіршенням стану шахтного фонду, недостатніми капіталовкладеннями, неефективним управлінням галуззю.

На основі місцевого палива в регіоні сформувалась потужна *теплоенергетика*. Тут працюють такі великі електростанції, як Вуглегірська, Зуївська,

Луганська, Старобешівська, Курахівська та ін., які виробляють майже 30 млрд. кВт год. електроенергії в рік.

Традиційно регіон є другим в Україні (після Придніпров'я) за обсягами *виробництва чорних металів*. Найбільші підприємства галузі знаходяться в Маріуполі, Алчевську, Харцизьку, Макіївці, Луганську, Алмазному, Донецьку, Краматорську.

З чорною металургією пов'язане коксохімічне виробництво в Горлівці, Авдіївці, Макіївці, Алчевську, Стаханові, а також виробництво вогнетривів (Часів Яр, Дружківка, Новотроїцьк, Костянтинівка, Микитівка та ін.).

Кольорова металургія регіону представлена виробництвом цинку та свинцю в Костянтинівці, алюмінієвих сплавів – у Свердловську, прокату міді та алюмінію із брухту – в Артемівську. Потужності цих виробництв невеликі.

Машинобудування району має високий рівень спеціалізації. Більшість підприємств виробляють устаткування для гірничої промисловості, металургії. Найбільші центри важкого машинобудування – Маріуполь, Краматорськ, Дружківка, Горлівка, Ясинувата, Антрацит, Харцизьк, Слов'янськ, Донецьк.

Вагомо представлене і виробництво устаткування для залізниць. В Луганську тепловозобудівний завод випускає тепловози, електровози, електрички, дизель-поїзди, трамваї. Підприємства галузі розташовані також в Авдіївці, Стаханові (вагонобудівні заводи), Донецьку.

Устаткування для хімічної промисловості продукують у Слов'янську, Сніжному, Кременній.

Більшість підприємств машинобудування регіону унікальні, як, наприклад, виробництво кранів у Краматорську чи виготовлення побутових холодильників і морозильних камер у Донецьку.

У районі сконцентровано 1/3 потужностей *хімічної та нафтохімічної промисловості* країни. В Лисичанську знаходиться найбільше нафтопереробне підприємство України "Лінос". Крім того, тут є потужне підприємств з виробництва соди. Содовий завод діє також у Слов'янську. В Северодонецьку підприємство ВО "Азот" виготовляє азотні добрива, кислоти, полімери. В

Рубіжному знаходиться найбільше в Європі підприємство з виготовлення барвників. Потужними підприємствами галузі є також ВАТ "Стирол" (Горлівка), Костянтинівський хімічний завод, Донецький завод хімічних реактивів.

Для потреб регіону розвинулась потужна *промисловість будівельних матеріалів*. Основними центрами виробництва цієї продукції є Амвросіївка, Краматорськ, Єнакієве (цемент), Костянтинівка, Дружківка, Луганськ, Лисичанськ, Алчевськ, Рубіжне.

Легка промисловість району за обсягами виробництва займає передові позиції в державі. Виділяються текстильна (Донецьк, Луганськ, Лисичанськ), швейна, взуттєва (Луганськ) галузі.

Харчова промисловість покликана забезпечити значні потреби району у продуктах харчування. Особливо добре розвинуті виробництво борошна (14% українського виробництва цієї продукції), хліба, хлібобулочних виробів (19%). У 2000 р. в Донецьку почало працювати нове сучасне олійно-жирове підприємство фірми "Каргілл" потужністю понад 300 тис. тонн соняшнику на рік. Це вивело регіон на 1-ше місце в Україні за виробництвом соняшникової олії – 447 тис. т в рік або 22% від його виробництва в країні.

На солеварні Артемівська і Слов'янська припадає 3/4 українського видобутку кам'яної солі. У той же час рівню потреб району не відповідають обсяги виробництва м'ясної та молочної промисловості.

Розвитку *сільського господарства* району сприяють агрокліматичні умови, наявність значної кількості сільськогосподарських угідь. Тут вирощують зернові культури, соняшник, овочі, кормові культури. Сільське господарство району виробляє 10% зерна, 15% соняшнику, 10% овочів в Україні. Особливістю є значне поширення приміського типу сільського господарства.

Тваринництво району спеціалізується на скотарстві, свинарстві й птахівництві. Проте, обсяги його розвитку не відповідають можливостям, більшу частину потреб у м'ясі і молоці район задовольняє завезенням з інших регіонів.

Має добрі умови, однак не набуло значного рівня розвитку рибальство в Азовському морі.

Транспорт. За обсягами вантажоперевезень район посідає перше місце у країні. Тут – найгустіша мережа залізниць, якими перевозиться найбільша частина вантажів у регіоні. Найбільші залізничні вузли – Дебальцеве, Ясинувата, Красний Лиман, Іловайськ, Попасна, Луганськ, Донецьк. Значна мережа й автомобільних шляхів (загальна протяжність майже 14 тис. км).

Територією району проходять нафтопроводи Грозний-Лисичанськ-Кременчук та Самара-Слов'янськ, газопроводи Оренбург-Ужгород та Ставрополь-Москва, декілька потужних продуктопроводів.

Маріуполь є найбільшим портом на Азовському морі.

Поряд з потужним виробничим потенціалом район має добре розвинутий науковий. Особливими напрямками наукових досліджень є нові технології в металургійній та вугільній промисловості, машинобудуванні та енергетиці, а також дослідження в галузях фізики, математики, охорони здоров'я та довкілля. Донецьк як регіональний науково-освітній центр за кількістю наукових та освітніх установ поступається тільки Києву та Харкову, а за розвитком культурно-мистецьких закладів – тільки столиці.

Потужний потенціал регіону визначає і значні його позиції в *міжнародній торгівлі*. Частка Донецького економічного району в експорті України в 2006 р. складала 30,7%, або біля 11780 млн. дол. США, а в імпорті – 7,9%. Основною експортною продукцією є вироби чорної металургії (52% загального експорту), хімічної промисловості. Машини і устаткування складають не більше 6% експорту. Вивозиться продукція в більше як 100 країн, проте основним торговим партнером залишається Росія (25% зовнішньоторгового обороту району).

Завдяки функціонуванню ВЕЗ “Донецьк” і “Азов” значно зросли інвестиції в економіку регіону (в 2007р. на 36% порівняно з 2006р.). Проте, обсяги інвестицій значно менші потреб оновлення гігантського виробництва і навіть в розрахунку на одного жителя поступаються середнім показникам по країні.

Основна частина інвестицій спрямовані в промисловість, а рівень інвестування освіти і охорони здоров'я найнижчий в Україні (менше 1% від усіх інвестицій).

Пріоритети розвитку. Й надалі галузями спеціалізації району залишаться вугільна, хімічна, машинобудівна. Відповідно регіональна економічна політика повинна спрямовуватись на підвищення ефективності та конкурентоздатності цих галузей через їх реструктуризацію та технічне переоснащення.

Гострота соціальних проблем в регіоні вимагає заходів, спрямованих на підвищення зайнятості населення, розвитку соціальної інфраструктури, зростання ролі соціального сектора. Особливої уваги потребує соціально-економічна ситуація в населених пунктах, пов'язаних з вугільною промисловістю (шахтарських містечках).

Надмірне технологічне навантаження на територію, пов'язане з високою концентрацією т.зв. "брудних виробництв" робить пріоритетом і природоохоронні заходи комплексного характеру, тобто такі які спрямовуватимуться не тільки на ліквідацію наслідків, а й на запобігання їм.

2.3. Придніпровський економічний район

Придніпровський економічний район є одним з найпотужніших в країні за розвитком господарства, природо-ресурсного, наукового, виробничого та людського потенціалу. Займаючи 10% території країни, де проживає 11,3% її населення, район продукує майже 14% ВВП країни. Один з найбільших в світі регіонів видобутку залізних і марганцевих руд та виплавки чорних металів. Козацький край, з яким пов'язана історія Запорізької Січі.

Придніпровський економічний район займає південно-східну частину України в межах Дніпропетровської та Запорізької областей. Він межує з найрозвиненішим індустріальним Донецьким, а також Північно-Східним, Центральним, Причорноморським районами. На південному сході район ви-

ходить до Азовського моря. Через його територію проходять важливі транспортні шляхи.

Природні умови і ресурси. Район володіє потужним природно-ресурсним потенціалом, що дозволяє розвивати як промисловість, так і багатогалузеве сільське господарство.

Рельєф регіону рівнинний, слаборозчленований, із загальним нахилом на південь і південний захід. У центральній частині району правобережне Придніпров'я значно почленоване ярами і балками внаслідок активних ерозійних процесів.

Клімат району помірно континентальний, з недостатнім зволоженням.

У ґрунтовому покриві переважають різновиди чорнозему, каштанові ґрунти.

Лісистість території складає близько 14%, проте ліси, в основному, охоронного характеру, штучно насаджені і промислового значення не мають.

Незважаючи на те, що територією Придніпров'я проходить найважливіша водотранспортна магістраль України – Дніпро, а також є Дніпродзержинське, Запорізьке і Каховське водосховища, водними ресурсами регіон забезпечений недостатньо й нерівномірно. Особливо рідка річкова мережа у Приазов'ї.

Основу природно-ресурсного потенціалу району складають мінеральні ресурси, серед яких найважливіші – рудні.

Запаси залізних руд у Криворізькому басейні перевищують 21 млрд. т і є найбільшими в Європі. Басейн простягається вузькою смугою (2-7 км) на понад 100 км на північ до Дніпра. Перспективні також Чортомлицька, Жовтянська магнітні аномалії, Білозерське родовище.

У районі знаходяться і величезні запаси марганцевої руди (Нікопольське та Великотокмацьке родовища), які становлять понад 1/3 світових запасів. Видобуток марганцю становить біля 5 млн. т, значна частина якого йде на експорт.

Унікальне значення мають руди рідкісноземельних металів Стремигородського родовища (рутил, цирконій, кобальт, нікель, титан).

Поблизу Мелітополя розвідано поклади бокситів і нефелінів. Разом із покладами бокситів на Дніпропетровщині вони повинні забезпечити потреби алюмінієвої промисловості України. Із 9 розвіданих родовищ золота в Україні на території Дніпропетровської області знаходиться три.

Серед покладів паливних ресурсів найважливіше значення має кам'яне вугілля у Дніпропетровській області (Західний Донбас). Зараз тут видобувається біля 8 млн. т вугілля. Є також родовища бурого вугілля та природного газу.

З будівельних матеріалів виділяються поклади каоліну, графіту, вогнетривких глин, вапняків, граніту, діабазу та ін.

Приморські регіони мають мінеральні води та лікувальні грязі. У поєднанні зі сприятливими кліматичними ресурсами, зручними пляжами біля теплого моря вони створюють значний рекреаційний потенціал.

Населення. Регіон є одним з найбільш заселених в Україні. Щільність населення – 89,1 осіб/км². Найгустіше заселені прилеглі до Дніпра райони. Там знаходяться і найбільші міста регіону (Дніпропетровськ (1047 тис. жителів), Запоріжжя (795 тис. жителів), Мелітополь (159 тис. жителів), Кривий Ріг (692 тис. жителів), Нікополь). У містах проживає абсолютна більшість населення регіону (81%), оскільки це – один з найбільш урбанізованих регіонів країни.

Спостерігається депопуляція населення, спричинена від'ємним природним рухом населення (-8,5%). Ця ж обставина пояснює зростання частки людей похилого віку (23%).

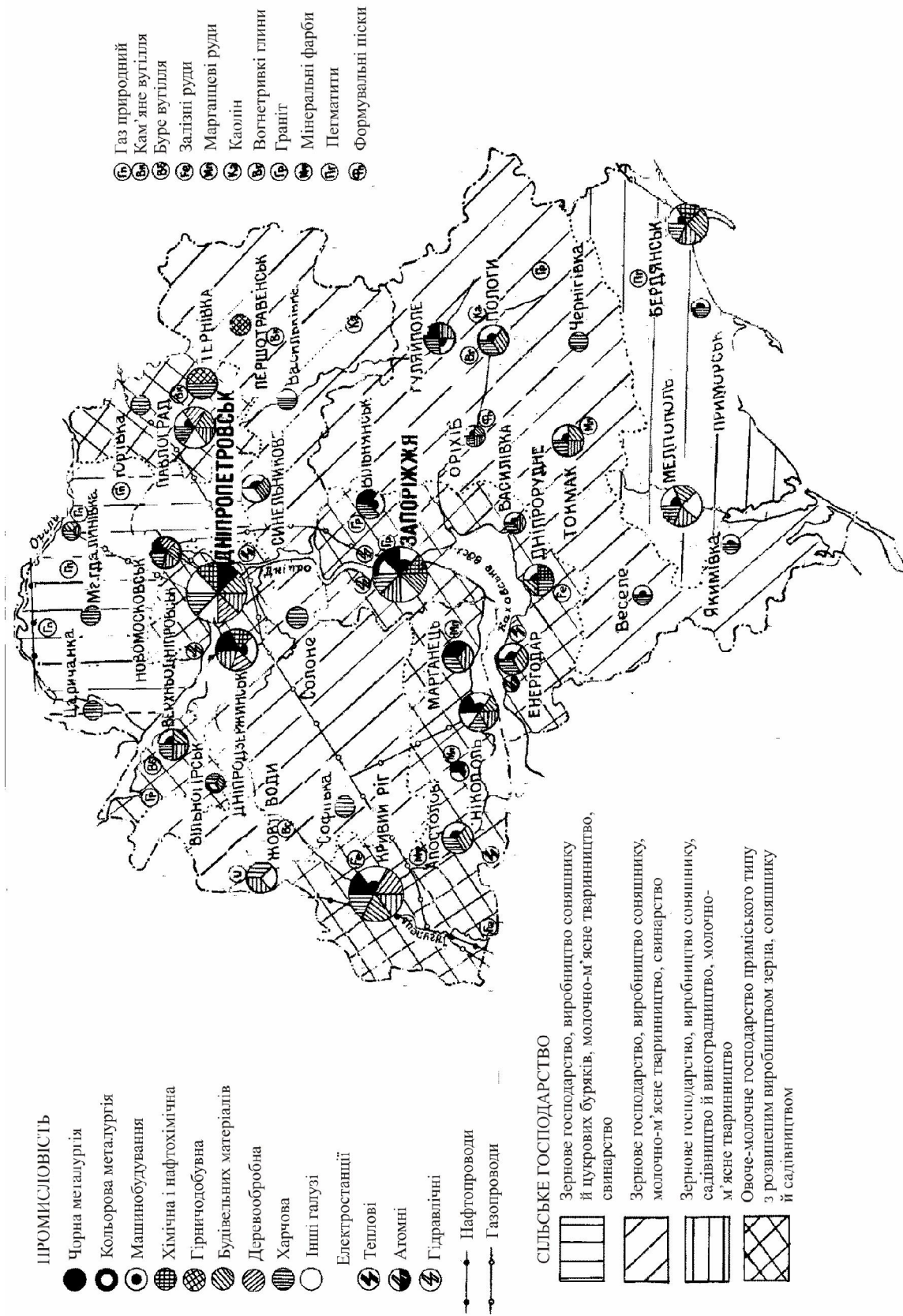

Рис. 22. Придніпровський економічний район

Економічно активне населення становить 62, 3%.

Працездатне населення зайняте, в основному, у промисловості, проте, швидко росте зайнятість у фінансовій діяльності, торгівлі та операціях з нерухомістю. Рівень безробіття значно нижчий, ніж в інших регіонах України.

Етнічна структура населення регіону складна, проте переважають українці, їх частка в загальній чисельності населення становить 79%.

Регіон характеризується високим рівнем доходів і витрат населення і поступається за цими показниками тільки м. Києву та, можливо, Донецькому району. Це дає підстави говорити про відносно високий рівень життя населення. Проте, складна екологічна ситуація, низька доступність до якісної води (особливо в Запорізькій області), значний рівень злочинності нівелюють ці переваги.

Господарство. Придніпровський район належить до найрозвинутіших індустріальних регіонів країни. Його частка становить майже 14% ВВП країни. Галузями спеціалізації господарства регіону є металургія, гірничодобувна промисловість, машинобудування, енергетика, агропромисловий комплекс. Важливу роль в економіці України відіграють хімічна і легка промисловість району.

Гірничорудна промисловість представлена видобутком залізних, марганцевих і поліметалічних руд, кам'яного вугілля, будівельних матеріалів.

Залізна руда видобувається, в основному, у Криворізькому басейні, на базі якого працює чотири гірничозбагачувальних комбінати. Видобуток залізної руди ведеться також у Білозерському родовищі, щоправда, в менших обсягах. Видобута руда задовольняє потреби чорної металургії України і в значних обсягах експортується до Словаччини, Чехії, Польщі.

Марганцеву руду видобувають в Нікополі і Токмаку відкритим і шахтним способами. Україна є одним з найбільших експортерів феромарганцю на світовий ринок, конкуруючи тільки з ПАР.

Жовті Води – найбільший центр видобутку урану в Україні. Поряд готується до експлуатації родовище золота. Його видобування дозволить збере-

гти і забезпечити роботою кадри, вивільнені у зв'язку зі скороченням видобутку урану.

Зростає роль Дніпропетровської області у вугледобуванні (Західний Донбас), найперспективнішої з точки зору умов залягання вугілля і потужності пластів.

Основою господарського комплексу району є розвинена енергетика. Вона представлена потужними Запорізькою, Криворізькою, Придніпровською, Дніпродзержинською ТЕС, двома великими гідроелектростанціями (Дніпрогес-1 і Дніпрогес-2), найбільшою в Україні Запорізькою АЕС. Місто Енергодар – найбільший центр енергетики в Україні. В Придніпров'ї виробляється біля 65 млрд. кВт. год. електроенергії (33% українського виробництва).

На основі місцевих запасів залізної руди та кам'яного вугілля Донбасу в районі сформувався потужний *металургійний комплекс*. Тут сконцентровано понад половину обсягів виробництва продукції української чорної металургії. Найбільші центри галузі – Кривий Ріг, Запоріжжя, Дніпропетровськ, Дніпродзержинськ, Новомосковськ, Нікополь, де виплавляють 46% українського прокату та 70% сталевих труб.

Кольорова металургія представлена алюмінієвим та титано-магнієвим комбінатами у Запоріжжі, яке є найбільшим центром галузі в Україні.

Машинобудування району поступається за вартістю валової продукції чорній металургії. Проте, за обсягами виробництва машин і устаткування Придніпров'я посідає провідні позиції в Україні. Структура машинобудування надзвичайно складна.

Важке машинобудування спеціалізується на виробництві металургійного устаткування (Дніпропетровськ, Кривий Ріг, Марганець, Запоріжжя), підйомно-транспортних машин (Нікополь, Верхньодніпровськ, Бердянськ).

Транспортне машинобудування представлене випуском автомобілів (Запоріжжя – 70% виробництва в країні), тролейбусів і трамваїв (Дніпропетровськ).

Сільськогосподарське машинобудування розвивається у Дніпропетровську, Запоріжжі, Павлограді, Бердянську, Нікополі.

У Дніпропетровську та Павлограді знаходяться підприємства ВО "Південмаш", основною продукцією якого є ракетоносії. Це – найбільше підприємство такого профілю у світі. Запорізький завод "Мотор-Січ" є одним з найпотужніших у світі за випуском авіадвигунів.

Розвинене в районі і виробництво побутової електротехніки, електроніки (Дніпропетровськ, Запоріжжя, Мелітополь).

Важливою ланкою господарства регіону є *хімічна промисловість*, яка розвинулась у комплексі з коксохімічним виробництвом (Дніпродзержинськ, Дніпропетровськ, Кривий Ріг, Запоріжжя). Крім того, у Дніпропетровську діє шинний комбінат, а в Бердянську, Запоріжжі і Дніпропетровську розвинута нафтохімія, лакофарбова промисловість.

Промисловість будівельних матеріалів використовує як природну сировину (граніти, глину, пісок), так і відходи металургійної промисловості.

Найбільшими центрами виробництва будівельних матеріалів є Дніпропетровськ, Дніпродзержинськ, Запоріжжя, Кривий Ріг, Павлоград, Нікополь.

Легка промисловість має широку географію в районі, однак потреб його населення ще не задовольняє.

Харчова промисловість за вартістю валової продукції посідає третє місце після металургії і машинобудування. Найбільш розвинені олійна, м'ясна, борошномельно-круп'яна галузі. В 2006 р. тут вироблено 476 тис. т олії (24% виробництва в Україні), 14,5 тис. т сирів (11%), 60,9 тис. т ковбасних виробів (20%) і т.п.

Сільське господарство розвивається у сприятливих агрокліматичних умовах, при добрій забезпеченості земельними ресурсами. В районі виробляється 20% пшениці, 25% кукурудзи, 28% соняшнику, 11% м'яса від загальноукраїнського. Майже 1/3 земельних угідь знаходиться у користуванні госпо-

дарств населення, проте, великі господарства залишаються основними виробниками як продовольчих так і технічних культур.

Придніпровський економічний район виділяється не тільки потужним виробництвом, а й розвинутою науковою базою. Такі наукові заклади, як Національна гірнична академія, державна металургійна академія, технологічний університет залізничного транспорту, Дніпропетровський і Запорізький державні університети, хіміко-технологічний університет відомі не тільки в Україні, а й за кордоном.

Регіон виділяється розвитком не тільки освітньої, а й оздоровчої інфраструктури. Забезпеченість населення лікарняними ліжками значно вища за середньо український показник. Проте, велика мережа освітніх і оздоровчих закладів потребує значних витрат на їх якісне функціонування. В той же час в загальній кількості інвестицій, що відбуваються в регіоні лише менше 3% спрямовуються саме в ці сфери (понад 75% у промисловість і транспорт).

Доволі значний і *рекреаційний комплекс* району, який включає 53 санаторії та будинки відпочинку. Вони розміщені, в основному, на узбережжі Азовського моря та біля Дніпра. Однак рекреаційні ресурси регіону зазнають інтенсивного забруднення підприємствами важкої промисловості, особливо металургійними, які використовують застарілі технології і недостатньо оснащені очисним устаткуванням. З цієї причини м. Запоріжжя і м. Кривий Ріг є одними з найбільш забруднених територій. Характерно, що Придніпров'я, яке потерпає від надмірного техногенного навантаження, має найменшу серед регіонів площу земель природно-заповідного фонду (всього 3,8 тис. га – всі в Дніпропетровській обл.).

Значно погіршують стан довкілля в регіоні гігантські викиди шкідливих речовин в атмосферу, за обсягами яких (1653 тис. т) Придніпров'я поступається тільки Донбасу. Їх кількість в розрахунку на 1 км² втричі перевищує середні показники по країні. Переважна більшість викидів здійснюється зі стаціонарних джерел забруднення (в основному підприємств важкої промисловості).

Транспортний комплекс району представлений усіма видами транспорту. Провідну роль у вантажоперевезеннях відіграє залізничний транспорт. В районі – одна з найвищих у країні густота залізниць. Найбільшими залізничними вузлами регіону є Дніпропетровськ, Запоріжжя, П'ятихатки, Синельникове, Апостолове.

Значна щільність автомобільних шляхів дає змогу здійснювати як внутрішні, так і транзитні перевезення. Помітну роль відіграє морський транспорт. З порту Бердянськ здійснюються каботажні та зовнішні перевезення.

Значні можливості у річкового транспорту регіону. Але портові потужності Запоріжжя і Дніпропетровська використовуються недостатньо.

Трубопроводами здійснюється забезпечення району нафтою та газом. Слід зазначити, що транспортний комплекс швидко розвивається. В нього спрямовано $\frac{1}{4}$ всіх інвестицій в регіоні.

Зовнішні зв'язки. Обсяги експорту з регіону становили у 2006 р. 10243,5 млн.\$, що становить 27% від загальноукраїнського і майже вдвоє перевищували імпорт. В товарній структурі експорту переважають чорні і кольорові метали та продукція машинобудування. В імпорті переважає паливо, за споживанням якого (особливого природного газу) район теж виділяється в Україні. Це обумовлено надзвичайною енергомісткістю виробництва.

Пріоритети розвитку:

- реструктуризація господарства та зменшення енергомісткості виробництва;
- оптимізація гірничорудної промисловості з огляду на засади сталого розвитку;
- посилення комплексних заходів стосовно раціонального ресурсовикористання і ресурсозбереження та поліпшення стану навколишнього середовища;
- пріоритетний розвиток галузей машинобудування (в т.ч. військового спрямування) та агропромислового комплексу.

2.4. Північно-Східний економічний район.

Район розташований на північному сході України, охоплює землі Слобожанщини і межує на півночі та північному сході з Російською Федерацією, на заході – зі Столичним економічним районом, на сході – з Донецьким, на півдні – з Придніпровським. Він є одним з найбільших за площею в Україні.

Виділяється рівнем економічного розвитку, обсягами виробництва промислової продукції та продовольства. Цьому сприяли особливості історичного розвитку, зручне економіко-географічне положення, економічні та природні умови. Район має великий економічний потенціал, тут знаходиться 14% основних виробничих засобів країни.

Природні умови і ресурси. Район знаходиться в межах Придніпровської низовини та Полтавської рівнини і має рівнинний рельєф.

Помірно теплий клімат з достатньою кількістю опадів дає змогу вирощувати різноманітні сільськогосподарські культури лісостепової і степової зон.

Район відносно добре забезпечений водними ресурсами. Лише у південно-східній частині Харківської області відчувається їх дефіцит. Найважливішу роль у водозабезпеченні регіону відіграють Дніпро, Ворскла, Сіверський Донець, Сейм, Псел, Десна, Хорол. Відомі і джерела мінеральних вод (Миргородське, Гоголівське, Березівське).

Лісовими ресурсами район забезпечений недостатньо, лісистість території складає близько 12%. Більшість лісів листяні, молоді, мають в основному, охоронне значення.

Найвагомішу частку у природно-ресурсному потенціалі району складають земельні ресурси. Поєднання рівнинного рельєфу з родючими ґрунтами (чорноземи, сірі лісові ґрунти) дає змогу широко використовувати земельні угіддя в сільському господарстві.

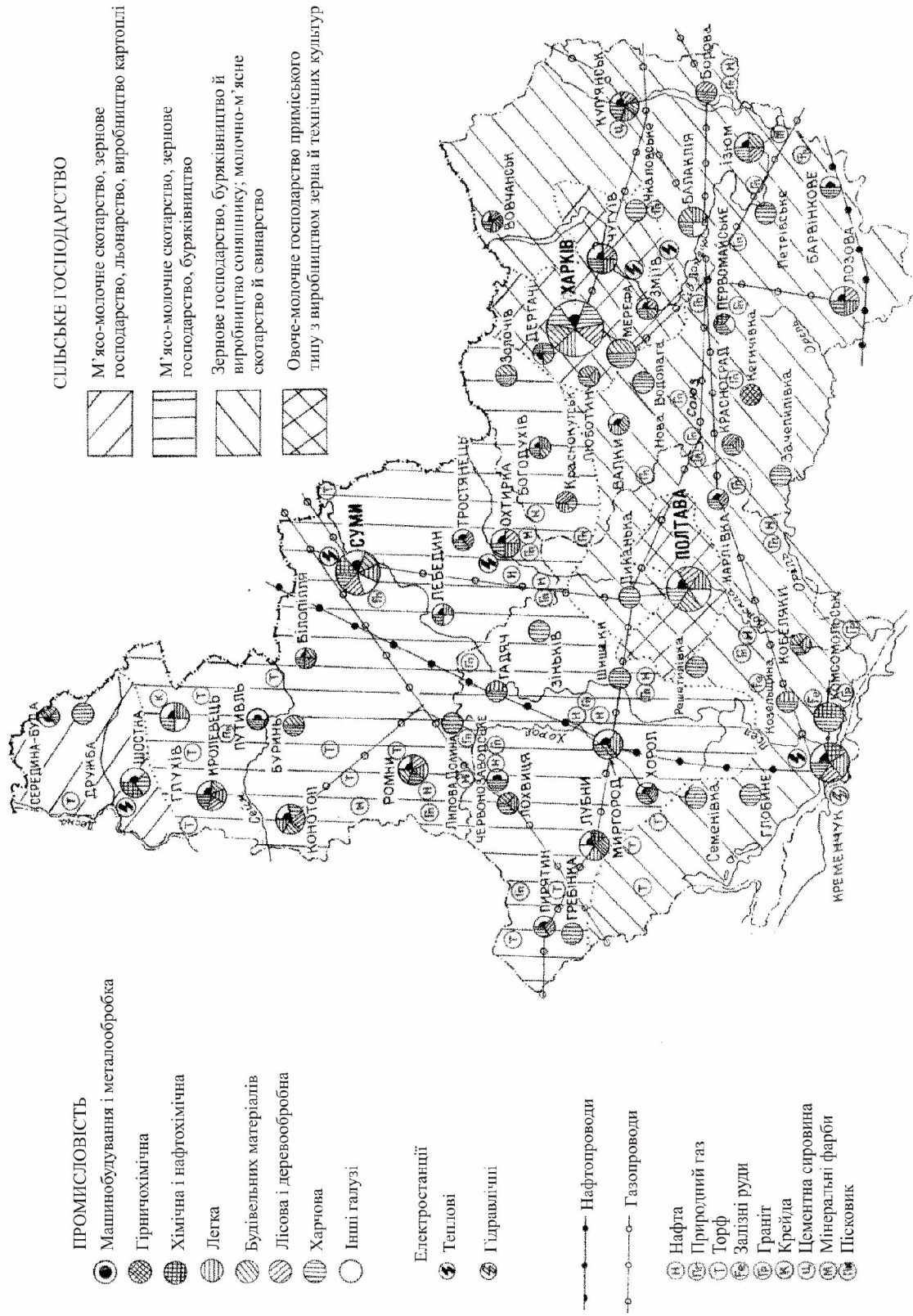

Рис. 23. Північно-Східний економічний район

Серед корисних копалин району найважливіше значення мають паливні ресурси. За запасами та обсягами видобутку природного газу й нафти район займає 1-е місце в країні. Поклади газу найбільші в Полтавській (Глинсько-Розбишівське, Радченківське, Зачепилівське та ін. родовища) і Харківській (Шебелинське, Хрестищенське, Єфремівське, Муратівське та ін.) областях. Нові розвідані родовища дають змогу значно збільшити його видобуток.

Поклади нафти не такі великі і зосереджені переважно на півдні Сумської та на півночі Полтавської областей. Поблизу міста Охтирки видобувається майже половина української нафти. А всього в регіоні видобувається біля 2,7 млн. т нафти, що становить 81% видобутку в Україні.

У майбутньому можливе видобування кам'яного вугілля на півдні Харківської області.

З рудних ресурсів виділяються поклади залізної руди у Кременчуцькому басейні, який є, по суті, продовженням Криворізького залізорудного басейну на лівому березі Дніпра.

У надрах району містяться різноманітні будівельні матеріали (каоліни, кварцові піски, гіпс, крейда, вапняки, мергель).

У Сумській області є поклади кам'яної солі та фосфоритів.

Населення розміщене на території досить рівномірно. Середня щільність його складає 66 осіб/км².

Значна частина населення (66%) проживає в містах. Особливо високий рівень урбанізації в Харківській області, де формується Харківська міська агломерація – одна з найбільших в Україні.

Через від'ємний приріст населення спостерігається загальне скорочення його чисельності. Особливо загрозлива ситуація склалася у сільській місцевості. У 20% сільських населених пунктів упродовж тривалого часу не народилось жодної дитини. Такі негативні демографічні процеси призведуть у майбутньому до недостатнього забезпечення господарського комплексу району трудовими ресурсами. Зараз рівень зайнятості населення в регіоні –

один із найвищих в Україні. Економічна активність населення віком 15-75 років дещо вища середньо української і становить 62,7%.

Значна частка працюючих зайнята в матеріальному виробництві, зокрема 1/3 – у промисловості. Проте, структурні зміни в економіці обумовили зростання зайнятості в торгівлі, фінансовій діяльності, в ринковій інфраструктурі.

В етнічному складі населення регіону переважають українці (79%). Значна частка росіян, особливо в північно-східній частині району.

Господарство. Значний природно-ресурсний, виробничо-технічний і науковий потенціал позитивно позначився на розвитку господарства регіону. Тут сформувалась найпотужніша в Україні *машинобудівна промисловість*. Харків став найбільшим центром вітчизняного машинобудування.

Серед його галузей в районі виділяється енергетичне та електротехнічне машинобудування, зосереджене в Харкові. Тут випускають турбіни для електростанцій, електродвигуни. Підприємства цього профілю працюють також у Полтаві, Сумах, Глухові.

Транспортне машинобудування найбільш розвинене у Кременчуці, де знаходяться найбільший в Україні вагонобудівний завод, автомобільний завод (КрАЗ), та у Харкові, де розташований відомий за межами України авіазавод.

Значного розвитку в районі набуло сільськогосподарське машинобудування: у Харкові випускають трактори і двигуни до них, в Сумах, Карлівці, Охтирці – інше сільськогосподарське устаткування.

Верстатобудування зосереджене в Харкові, Лубнах, Глухові.

Широку географію та спеціалізацію має і приладобудування району (Харків, Полтава, Суми, Лубни та ін.).

У Харкові знаходиться одне з найбільших підприємств військово-промислового комплексу – танковий завод ім. Малишева.

На місцевій сільськогосподарській сировині розвивається *харчова промисловість*. У районі виробляється близько 21% цукру, 19% олії, 16% масла

вершкового від загальноукраїнських обсягів. Географія галузі надзвичайно широка. Помітне місце у структурі промисловості району займають швейна, текстильна, галантерейна галузі, їх найбільші центри – Харків, Полтава, Суми, Ромни.

Багатогалузева *хімічна промисловість* району. У Кременчуці знаходиться один із найбільших в Україні нафтопереробних заводів. ВО "Хімпром" в Сумах виробляє фосфорні добрива, отрутохімікати, лаки, фарби, товари побутової хімії. В Шостці на ВО "Свема" виготовляють кінофотоплівки, стрічки для магнітофонів, лавсан та ін., в Шебелинці – хімреактиви.

Потреби індустрії зумовили розвиток *промисловості будівельних матеріалів* (найбільші центри галузі – Харків, Балаклія, Кременчук, Полтава, Суми, Охтирка та ін.).

Основу *енергетики* району складає мережа теплових електростанцій, серед яких найбільшою є Зміївська. Хоча район виробляє значну кількість електроенергії, власних потреб він не задовольняє.

Сільське господарство району спеціалізується на вирощуванні зернових, цукрового буряку, соняшнику; у тваринництві переважають скотарство, свинарство, птахівництво. Продуктивність сільського господарства району значно вища за середню по Україні. Тут виробляється до 15% загальноукраїнських обсягів зерна, соняшнику, овочів, 13% молока, 14% м'яса.

Транспорт. Найбільше внутрішніх перевезень в районі здійснюється автомобільним транспортом. Щільність автошляхів вища середньо українського показника. Достатньо розвинений і залізничний транспорт: найбільші залізничні вузли – Харків, Лозова, Конотоп, Кременчук, Суми, Полтава.

У річкових перевезеннях району бере участь Кременчуцький порт на Дніпрі.

Надзвичайно густа і мережа трубопроводів, що складаються із транзитних газо- і нафтопроводів та значної кількості спрямованих у радіальних напрямках від родовищ нафти і газу до споживачів.

У Харкові діє метрополітен протяжністю 36 км.

Для Північно-Східного регіону характерний високий розвиток інтелектуального потенціалу. Питома вага спеціалістів з вищою і середньою освітою значно вища, ніж пересічно в Україні. Спеціалізація на машинобудуванні обумовила розвиток наукових пошуків в галузях енергетичного, атомного, залізничного, комплексного машинобудування, військового устаткування.

Харків за обсягами наукових і науково-дослідних робіт поступається тільки м. Києву.

Хоча район підтримує економічні зв'язки з понад 80 країнами, їх обсяги незначні. Частка району в зовнішньоторговельному обороті країни не перевищує 7%. В експорті переважають руди та концентрати, а також устаткування залізничного транспорту (все – Кременчуцький промисловий вузол), що ще раз засвідчує про глибоку кризу машинобудування району та країни.

Пріоритети розвитку. Головними напрямками перспективного розвитку регіону є:

- реструктуризація і модернізація машинобудування, хімічної і легкої промисловості.
- просторова диверсифікація господарства для подолання дуже значних диспропорцій між розвитком великих міст та малих населених пунктів і периферії;
- в межах загальнодержавної аграрної політики більш повне використання можливостей сільського господарства регіону.

2.5. Причорноморський економічний район

Найбільший за площею та кількістю населення.

Район охоплює значну територію на півдні України, на перетині державних міжнародних морських шляхів Азово-Чорноморського басейну. Його приморське положення, наявність спільного кордону з Румунією і Молдовою

створює унікальні можливості для розвитку господарства. Тут зосереджено 14% виробничого потенціалу країни.

Природні умови і ресурси. Основна частина території району знаходиться на Причорноморській низовині. Лише крайні північні території частково займають Подільську та Придніпровську височини. Рельєф території в основному рівнинний, незначною мірою розчленований ярами та балками. Тільки на крайньому півдні Кримського півострова розкинулися Кримські гори.

Клімат району помірно континентальний з недостатньою кількістю опадів (близько 350 мм на рік), що обмежує розвиток сільського господарства. Водночас значна кількість сонячних днів, жарке літо, м'яка зима створюють можливості для розвитку рекреації, для вирощування теплолюбних культур, у т. ч. на поливних землях.

Причорноморський район недостатньо забезпечений водними ресурсами. Річкова мережа району негуста, проте тут протікають (нижніми течіями) найбільші ріки України – Дніпро, Дунай, Дністер, Південний Буг, а також Інгул, Інгулець. Для кращого водозабезпечення степових районів збудовані Північнокримський та Інгулецький канали, Каховська зрошувальна система. Вздовж морського узбережжя району знаходиться ряд великих озер: солоні – у північному Криму, прісноводні – в дельті Дунаю. Велике господарське значення для району мають Чорне та Азовське моря.

Винятково важливі для району земельні ресурси. Більшу частину території району займають різновиди чорноземів, на півдні вони переходять у каштанові ґрунти. Ці ґрунти за умови зрошення та високої агрокультури дуже родючі і дозволяють збирати високі врожаї сільськогосподарських культур. Основна територія району знаходиться в зоні степу, який вже майже повністю розораний. За рівнем розораності сільськогосподарських угідь район посідає одне з перших місць в Україні. Для збереження унікальної степової природи створено ряд заповідників.

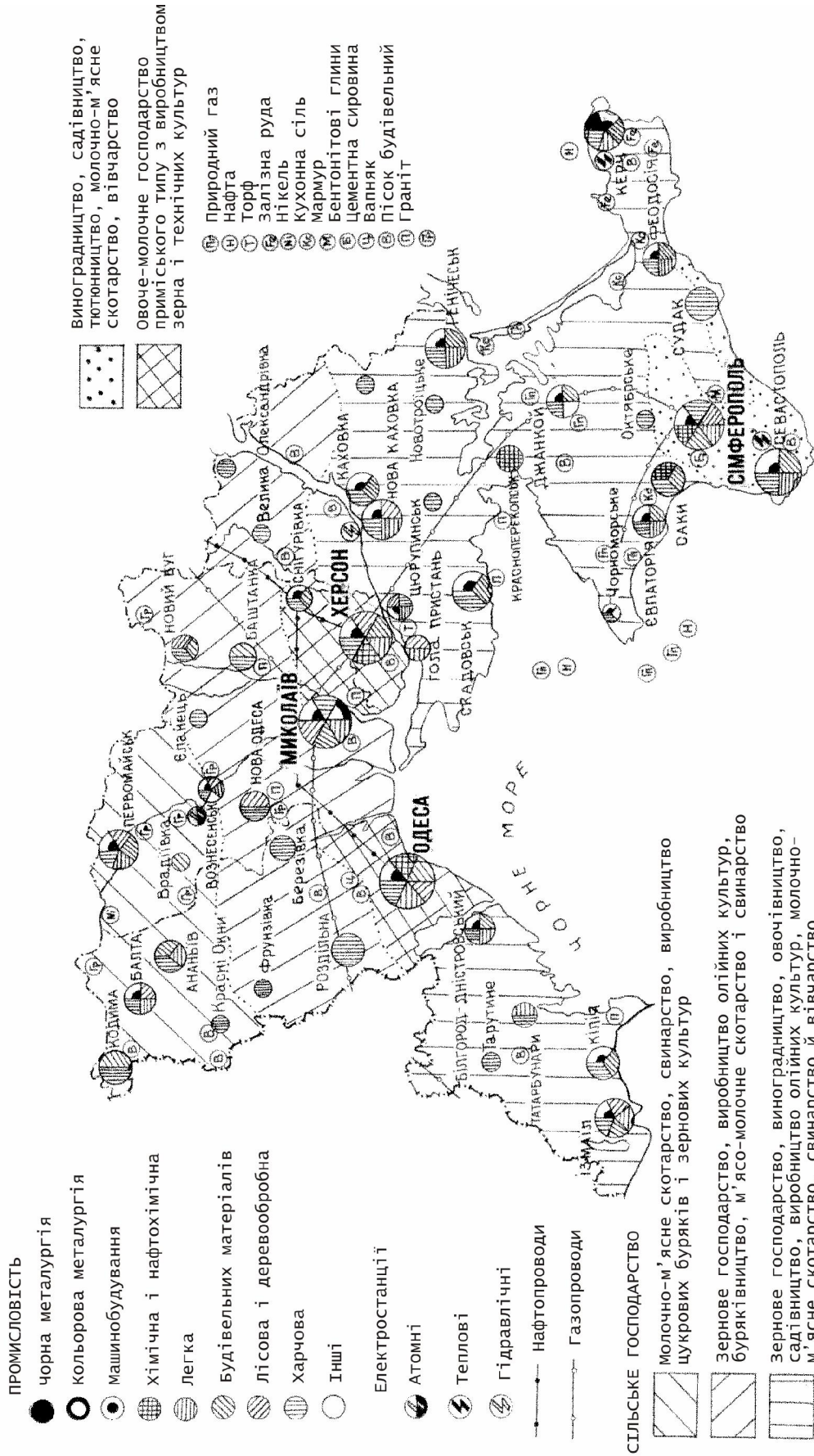

Рис. 24. Причорноморський економічний район

Великих лісових масивів, за винятком гірських масивів Криму, на території району майже немає. Лісові насадження, в основному, охоронного значення і охоплюють не більше 5% території.

Причорноморський економічний район має значні мінеральні ресурси. Серед корисних копалин найважливіше місце посідають будівельні матеріали. Вапняки, пісковики, мергель, мармур, глина, пісок поширені в усіх областях району, однак найбільші їх поклади – на Кримському півострові.

Серед паливних ресурсів, якими район забезпечений недостатньо, варто виділити поклади природного газу у Північному Криму та в шельфовій зоні Чорного моря біля Кримського узбережжя. На сьогодні видобуток газу з цих родовищ повністю забезпечує потреби Криму. Значних промислових запасів нафти, незважаючи на сприятливі геологічні умови, поки що не виявлено. Незначні поклади кам'яного вугілля є в Криму, а бурого – в Миколаївській та Одеській областях. Однак промислового значення вони не мають.

Серед рудних корисних копалин найбільше значення має залізна руда Керченського басейну. Донедавна вона інтенсивно видобувалась для потреб металургії м. Маріуполя та Керчі. Однак через низький вміст заліза та значну кількість домішок її видобуток призупинено.

Для потреб чорної металургії у Криму видобуваються флюсові вапняки, поклади яких біля Севастополя та Керчі є найбільшими в Україні.

Солі озер і заток північного Криму – цінна сировина для хімічної промисловості.

Район багатий на рекреаційні ресурси. Поєднання сприятливих кліматичних умов, теплого моря, лікувальних вод та грязей створює унікальні можливості для розвитку курортного господарства на всьому узбережжі району.

Населення. Причорноморський економічний район заселений значно менше, ніж інші регіони України. Середня щільність – 62 особи/км², а щільність сільського населення степової частини регіону не перевищує 20 осіб/км². У містах проживає 64% населення.

Як і в усій Україні, несприятлива демографічна ситуація призвела до інтенсивного скорочення населення регіону – тут найвища дитяча смертність серед усіх регіонів України.

Особливістю вікової структури населення є те, що частка людей старших вікових груп тут найнижча в Україні (20%), а працездатного населення – найвища. Хоча більшість його поки що зайнята в матеріальному виробництві, частка зайнятих у невиробничій сфері велика – 48% – і постійно зростає. Водночас рівень безробіття хоча й високий, але значно менший, ніж в інших регіонах України. Навантаження на одне вільне робоче місце незначне (6 осіб).

Історичні особливості освоєння території наклали відбиток на етнічну строкатість населення. Хоча в цілому по регіону українці переважають, в АР Крим вони складають тільки 26% населення. Серед етнічних меншин виділяються росіяни, кримські татари, молдавани, болгары, гагаузи, греки. Національна політика держави в регіоні повинна бути активною і виваженою, спрямованою на задоволення потреб національних меншин при одночасному забезпеченні інтересів українців.

Господарство. В загальноукраїнському поділі праці район виділяється машинобудуванням, зокрема виробництвом суден та сільськогосподарських машин, харчовою промисловістю, сільським та рекреаційним господарством.

У *машинобудуванні* регіону зайнято близько 1/3 промислово-виробничого персоналу. Галузь має високий рівень спеціалізації, особливо в суднобудуванні. Потужності верфей Миколаєва, Херсона, Керчі, Феодосії дозволяють будувати кораблі будь-яких типів, в тому числі й унікальні (судна на повітряній подушці у Феодосії, авіаносці у Миколаєві).

Сільськогосподарське машинобудування спеціалізується на виробництві знарядь обробітку ґрунту (плугів, культиваторів, сівалок), іригаційного устаткування. Найбільшими центрами галузі є Одеса, Херсон, Сімферополь, Джанкой, Євпаторія.

Набуває розвитку автоскладальне виробництво. Найважливіші центри складання автомобілів – Сімферополь, Іллічівськ, Одеса, Виготовлення електроприладів та електрообладнання зосереджено в Сімферополі, Новій Каховці, Первомайську, Одесі.

Спеціальне устаткування для освоєння морів випускають у Севастополі, Феодосії.

Значного розвитку на основі власної сировини і привізної (нафти, фосфоритів) набула *хімічна промисловість* регіону. Найбільші центри галузі – міста Красноперекопськ, Одеса, Саки, Сімферополь.

Харчова промисловість посідає вагомe місце в господарському комплексі не тільки району, а й України. Тут виробляється 10% м'ясної продукції, 15% – молочної, 35% – плодоовочевих консервів, майже 90% вина, 21% олії в Україні.

М'ясна промисловість представлена потужними м'ясокомбінатами в Одесі, Миколаєві, Херсоні, Первомайську, Вознесенську, Сімферополі та ін.

Підприємства молочної промисловості є, зокрема, у Балті, Одесі, Севастополі. Серед підприємств плодоовочеконсервної промисловості виділяються найбільші в Україні Херсонський та Ізмаїльський комбінати. Окрім цього є багато менших заводів.

Виноробство, одна з провідних галузей харчової промисловості регіону, зосереджене, в основному, на півдні Криму та південному заході Одеської області (Феодосія, Масандра, Алушта, Одеса, Херсон, Коблево та ін.).

Рибна промисловість регіону, на яку припадає понад 80% вилову риби в Україні, використовує ресурси не тільки Чорного та Азовського морів, а й Світового океану, де ведуть промисли наші риболовецькі судна. Найбільші центри рибної промисловості – Севастополь, Одеса, Керч, Очаків, Кілія.

Ефіроолійна промисловість (ефірні масла з троянди, лаванди, шавлії, розмарину та ін.) найкраще розвинута у Криму та Одеській області.

У *легкій промисловості* району виділяється текстильна промисловість: тут виробляють 20% українських тканин. Вона представлена Херсонським

бавовняним комбінатом, Одеською канатно-джутовою фабрикою, вовняними фабриками в Одесі і Татарбунарах. Швейна промисловість розвинена у великих і малих містах.

Промисловість будівельних матеріалів, незважаючи на значні природні ресурси, розвинена недостатньо. Найбільшим центром галузі є м. Бахчисарай.

Електроенергетика району представлена потужною Південноукраїнською АЕС, Каховською ГЕС, низкою невеликих теплових та гідроелектростанцій. У Криму в останні роки розвивається вітряна енергетика.

Сільське *господарство* району значне і виробляє 1/5 сільськогосподарської продукції країни, характеризується виробництвом зерна (20% від загальнодержавного), соняшнику (27%), овочів (20%), винограду, ефіроолійних, баштанних культур.

Серед зернових культур виділяється пшениця (1/3 вирощеної в Україні), кукурудза, а в Криму ще й рис. Соняшник вирощують повсюдно. На півночі району, особливо в Одеській області, незначні площі зайняті цукровими буряками.

Найбільше у Криму та в південно-західній частині Одещини виноградників: цей район – база виноградарства в Україні.

Садівництво поширене у Придністров'ї, Придніпров'ї та в передгір'ях Криму.

Тваринництво спеціалізується на скотарстві, свинарстві, вівчарстві, шовківництві та птахівництві. Район є основним виробником тонкорунної вовни в державі. У 2006 р. в регіоні вироблено продукції тваринництва на суму 5323,5 млн. грн..

На території регіону сформувався потужний рекреаційний комплекс. Для лікування і оздоровлення людей функціонують кліматичні курорти Південного берега Криму (Ялта, Алушка, Алушта, Гурзуф та ін.), західного берега Криму (Євпаторія і Саки) та ін. На основі ресурсів моря та грязей сформувалися ряд курортів Одеси. Всього на території району функціонує 1378 са-

наторно-курортних і оздоровчих закладів, постійно збільшується кількість будинків відпочинку та ін.

У районі ведеться інтенсивне будівництво (14% загальноукраїнського), особливо в Криму і в Одеській області.

Транспортний комплекс регіону формують усі основні види транспорту. Залізничний транспорт найгустішу мережу має в Одеській області, хоча достатньо розвинений і в інших областях району. Найбільші залізничні вузли району – Одеса, Сімферополь, Джанкой, Миколаїв, Херсон. Основні автомобільні шляхи сполучають найбільші міста району між собою, а також з іншими регіонами України, Молдовою, Румунією та Росією.

Морським транспортом здійснюються як каботажні перевезення, так і міжнародні. Найбільші вантажопотоки проходять через порти Одеси, Південного Іллічівська, Миколаєва, Керчі, Євпаторії, Херсона.

Портове господарство є однією з найефективніших галузей в регіоні. А м. Іллічівськ, місто-порт, є найуспішнішим в країні за показниками соціально-економічного розвитку території. Добрі передумови для розвитку портового господарства має Севастополь за умови його демілітаризації.

Добре розвинений річковий транспорт, який здійснює перевезення річками Дніпро та Дунай. Трубопровідний транспорт представлений нафтопроводом Лисичанськ-Кременчук-Одеса, газопроводом Шебелинка-Одеса, аміакопроводом Гольятгі-Горлівка-Одеса. Зі спорудженням Одеського нафтотерміналу пов'язане будівництво нафтопроводу Одеса-Броди (завершено у серпні 2001 року).

Транспортний комплекс регіону є повноцінною галуззю, роль якої постійно зростає. В Одеській області частка транспортних послуг і зв'язку у структурі ВРП перевищила 28% (коли промисловості – 15%).

Помітну роль в господарстві регіону відіграє соціальний комплекс, частка якого постійно збільшується. Обсяг реалізованих послуг в регіоні складає 17 % від загальноукраїнського показника. Інтенсивно розвивається торгівля, готельний та ресторанний бізнес, фінансова діяльність. Потужний освітній

комплекс представлений 126 вищими учбовими закладами I-IV рівнів акредитації, які забезпечують високий освітній рівень населення. Наукові та науково-технічні роботи виконують 206 організацій і установ, при чому їх кількість зростає при загальному скороченні в Україні. Витрати на інноваційну діяльність незначні (близько 8% від витрат по країні), проте, обсяг інноваційної продукції складає 11% загальноукраїнського. Тобто, з певними застереженнями можна говорити про прогресивні тенденції розвитку.

Показником стану господарства є характер зовнішньоекономічних зв'язків. Обсяги експорту товарів з регіону в 2006 р. склали 2573,3 млн.\$, а імпорту – 2849,1 млн. \$. Товарна структура експорту тут більш прогресивна, порівняно з іншими регіонами країни. Поряд з зерном і сировиною (в основному металами і хімічною продукцією) тут висока частка устаткування, транспортних засобів та іншої продукції машинобудування. Розвиток регіону потребує значних інвестиційних вкладень. 1,6 млрд. \$ інвестицій за останні 15 років є незначною сумою, яка не може істотно вплинути на оновлення і реструктуризацію господарства регіону.

Пріоритети розвитку:

- вдосконалення структури господарства і підвищення ролі морегосподарського комплексу (суднобудування, рибне господарство, морський транспорт);
- ефективне освоєння і використання рекреаційного потенціалу та розвиток рекреації;
- підвищення ефективності АПК;
- подолання соціальної напруги в суспільстві та формування виваженої регіональної політики з врахуванням поліетнічності регіону, особливо Криму.

2.6. Карпатський економічний район

Район охоплює західні області України: Львівську, Івано-Франківську, Закарпатську і Чернівецьку. Він межує на півночі з Волинським, а на сході –

з Подільським економічними районами. З півдня і заходу проходить державний кордон України з Молдовою, Румунією, Угорщиною, Словаччиною, Польщею. Це сприяє налагодженню стосунків із країнами Західної Європи, розвитку експортних галузей. Позитивно на розвитку району позначається густа мережа транзитних залізничних, автомобільних і трубопровідних шляхів.

Природні умови і ресурси. Територія району відзначається різноманітністю природних ресурсів. Тут представлені різні форми рельєфу – горбистий на Подільській височині, низовинний на Малому Поліссі та в Закарпатті, гірський – у Карпатах. Гори займають понад 24 тис. км².

Клімат регіону помірно теплий з достатньою кількістю вологи. В горах спостерігається висотна поясність. Там же випадає найбільша в Україні кількість опадів.

Район добре забезпечений водними ресурсами. У Карпатах бере початок велика кількість річок, які впадають в Дунай, Дністер та Західний Буг. Величезні запаси підземних вод, у тому числі мінеральних, є в Закарпатті і Прикарпатті.

Різноманітний і ґрунтовий покрив Карпатського району. На гірських масивах переважають бурі гірсько-лісові, гірсько-лучні ґрунти, бідні на гумус. У передгір'ях переважають дерново-підзолисті ґрунти, у подільській частині району – опідзолені чорноземи та сірі лісові ґрунти.

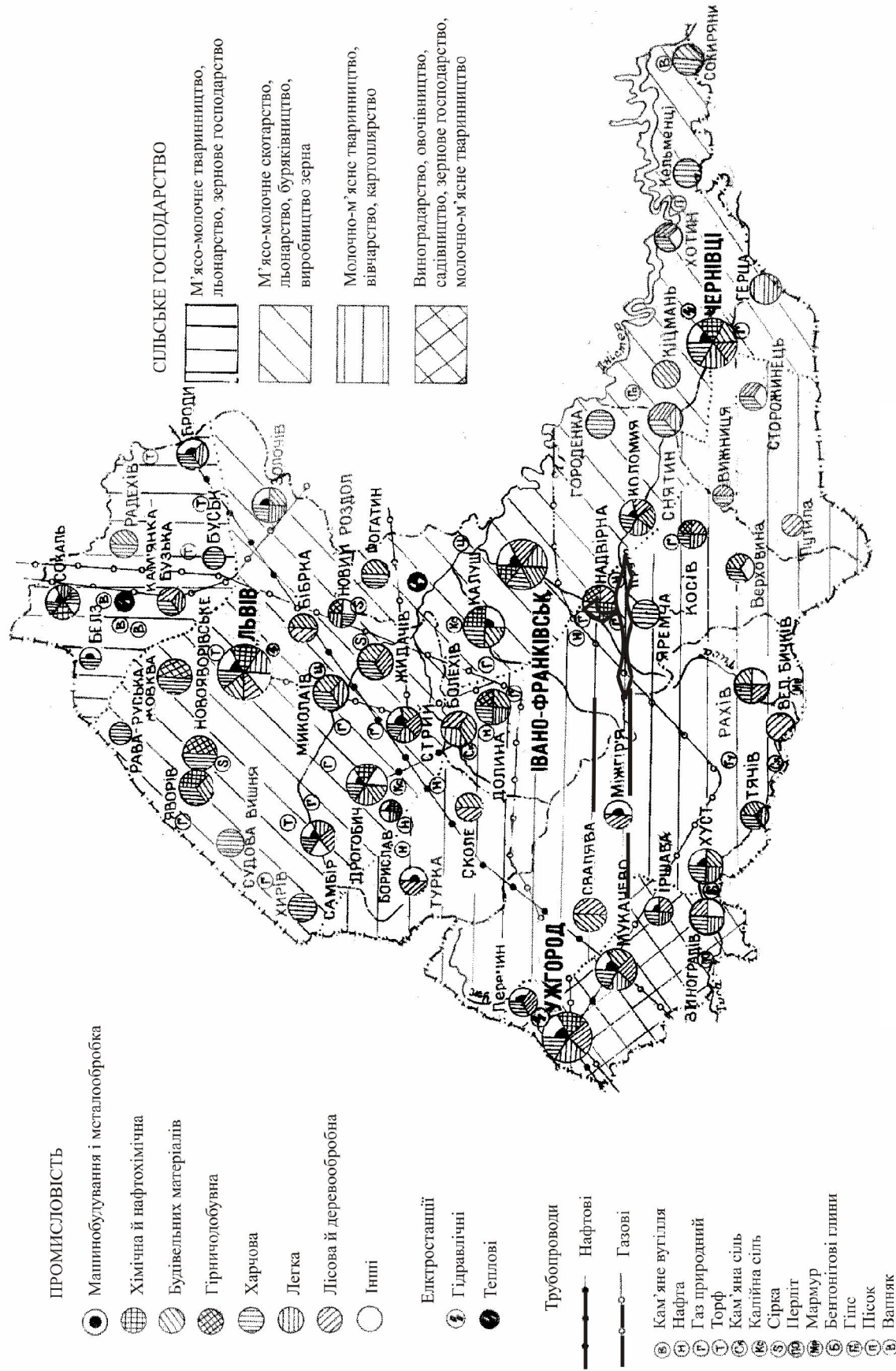

Рис. 25. Карпатський економічний район

Район добре забезпечений унікальними лісовими ресурсами, має значні запаси деревини. Тут здійснюється понад 1/4 обсягу продукції лісового господарства в Україні. Надмірна вирубка лісів для регіону сьогодні чи не найбільша екологічна проблема. Ліси району поділяються на заповідні (охоронні) та експлуатаційні. У них переважають дуб, граб, бук, смерека, ялина. Ліси багаті на ягоди та гриби і мають велике рекреаційне значення. Карпатські буюкові праліси є пам'яткою природи світового значення.

У Карпатському районі розвідані значні поклади корисних копалин. Серед них виділяються паливні ресурси та хімічна сировина. Вагоме місце посідають нафта і газ, які, в основному, зосереджені у Прикарпатському і Закарпатському прогінах. Внаслідок тривалої експлуатації родовища цих копалин значною мірою вичерпані.

На півночі району знаходиться частина Львівсько-Волинського кам'яноугільного басейну. Є значні поклади торфу, проте як паливо торф майже не використовується.

Значний резерв палива та сировини для виробництва нафтопродуктів – менілітові сланці та озокерит із родовищ у Карпатах.

Рудними корисними копалинами район забезпечений недостатньо. Хоча є прояви майже всіх металів, перспективними можна вважати лише поклади марганцю (біля Бурштина), ртуті. Ведеться промислова розробка Мужіївського родовища золота вкрай неефективно. Виділяється район і родовищами сірки (Яворів, Новий Роздол), кам'яної солі (Солотвино), калійних солей (Калуш, Стебник), будівельних матеріалів, серед яких – андезит, базальт, перліт, ліпарит, мармур, пісок, мергель, вапняки, доломіти.

Населення. Район належить до густозаселених регіонів країни (108 осіб/км²). Складний історичний розвиток, різноманітні природні умови зумовили етнічну строкатість населення та різноманітні форми його розселення. Характерною є і велика скупченість сільських та міських населених пунктів. Густота сільського населення тут найвища в Україні. Рівень урбанізації невисокий (46%). Налічується 165 міських поселень, серед яких переважають малі.

Найбільшим містом регіону, вплив якого поширюється й поза його межі, є Львів (780 тис. жителів). Великими містами і центрами промисловості та обслуговування виступають Івано-Франківськ, Ужгород, Чернівці, Дрогобич, Коломия, Мукачеве, Стрий, Калуш і ін.

В останні роки спостерігається скорочення кількості населення, що пов'язано переважно з демографічними процесами. Хоча показники смертності у районі дещо нижчі, ніж в середньому по Україні, а показники народжуваності вищі, природний приріст від'ємний $-1,7\%$ (в Закарпатській області $+0,5\%$). З демографічними процесами пов'язана і більш сприятлива порівняно з іншими регіонами України вікова структура населення. Тут низька частка осіб старших вікових груп (20%) та найвища в Україні молодших (23%).

Економічно активне населення налічує 2868,6 тис. осіб, рівень зайнятості 59%. Значний надлишок трудових ресурсів і високий рівень безробіття (10%) пов'язані з недостатнім промисловим розвитком території та скороченням виробництва на наявних підприємствах. Це зумовлює помітний відтік населення з Карпатського регіону, особливо в розвинуті країни Європи та Північної Америки. Набирає сили реурбанізація – повернення мешканців міст у села.

Господарство. Для району характерний значно нижчий від середньоукраїнського рівень матеріального виробництва. При цьому спостерігаються і територіальні відмінності в його розвитку (найвищі показники мають Львівська та Івано-Франківська області).

У структурі господарства Карпатського економічного району провідною є *промисловість* (5,6% промислової продукції країни), а галузі її спеціалізації – машинобудування, гірничодобувна, харчова, хімічна, легка, лісова і деревообробна, будівельних матеріалів. Основу *машинобудування* району складає приладобудування, яке орієнтується на кваліфіковану робочу силу. Зокрема, добре представлено виробництво радіо- і телекомунікаційних приладів (Львів, Івано-Франківськ, Рахів, Чернівці).

Відносно високий рівень розвитку в районі транспортного машинобудування: виробництво автобусів та мопедів (Львів), авторемонтні і автоскладальні підприємства (Львів, Стрий, Борислав, Чернівці), вагоноремонтні заводи (Стрий, Львів, Івано-Франківськ).

Наявність споживача обумовила розвиток у районі сільськогосподарського машинобудування (Івано-Франківськ, Коломия, Долина). Цим же пояснюється і наявність підприємств з виробництва верстатів та іншого устаткування для машинобудівного комплексу (Львів, Рахів, Івано-Франківськ, Брошнів, Мукачево, Калуш, Ужгород, Дрогобич).

Лідер *хімічної промисловості* району – концерн "Оріана" (м.Калуш), частка якого у промисловій продукції України складає 1%. Потужними підприємствами галузі є ВО "Сірка" (Новий Розділ), ЗАТ "Софора" (Ужгород), "Реактив" (Львів), "Бистриця" (Івано-Франківськ), "Галлак" (Борислав) та ін. Львів став важливим центром виробництва фармацевтичної та парфумерно-косметичної продукції.

Гірничодобувна промисловість хоча й не вирізняється обсягами виробництва (5,2% виробництва галузі в країні), проте важлива через унікальність виробленої продукції. Район є монополістом у видобутку сірки, калійних солей, деяких будівельних матеріалів. В Івано-Франківській і Львівській області видобувається нафта (629 тис. т у 2006 р.) і газ. З їх видобутком пов'язана й нафтопереробка, яка представлена нафтопереробними заводами в Дрогобичі і Надвірній (кожен з них може переробити біля 3 млн. т нафти на рік), підприємствами у Львові, Долині.

Видобуток вугілля в районі Червонограда незначний, через високу собівартість видобуток майже припинено. Проте, здійснюються заходи по оздоровленню галузі, зокрема будується завдяки інвестиціям ЄС найсучасніша шахта в Україні. Від успішності цього експерименту залежить майбутнє Львівсько-Волинського басейну.

В електроенергетиці району домінують Бурштинська і Добротвірська ТЕС. Майже вся вироблена ними електроенергія експортується в Польщу, Словаччину, Угорщину та ін. країни.

Сировинний чинник визначив географію *розміщення підприємств лісової і деревообробної промисловості*. Найбільші центри лісової і лісозаготівельної промисловості в районі – Сколе, Радехів, Турка, Берего-мет, Перечни, Болехів, Осмолода, Рахів, Свалява, Великий Бичків.

Меблева промисловість району представлена великими підприємствами у Львові, Ужгороді, Золочеві, Береговому, Новоселиці, Сваляві та ін.

Найбільший виробник паперу в Україні – Жидачівський целюлозно-паперовий комбінат. Папір продукують також у Львові, Коломиї, Рахові, Чернівцях.

Набула значного розвитку в районі й *легка промисловість*, зокрема виробництво тканин (Долина, Львів, Чернівці, Борислав), швейне виробництво (Львів, Чернівці, Івано-Франківськ, Коломия, Червоноград). У Тисмениці знаходиться найбільше в Європі підприємство з виготовлення хутряних виробів. Взуттєву продукцію випускають у Львові, Чернівцях, Ужгороді, Коломиї, Стрию (18% взуття в Україні).

Харчова промисловість району, хоча й поступається за обсягами продукції перед іншими регіонами країни, однак теж помітно розвивається.

М'ясна промисловість представлена підприємствами у Стрию, Львові, Самборі, Мукачевому, Золочеві, Дрогобичі та ін. Найбільші підприємства молочної промисловості розміщені у Львові, Дрогобичі, Городку, Чернівцях, Ужгороді, Бродах та ін.

У лісостеповій частині добре розвинена цукрова промисловість (Городенка, Кострижівка, Ходорів, Радехів). Спиртова й лікєро-горілчана галузь за обсягами виробленої продукції – одна з провідних у харчовій промисловості району. В Закарпатті традиційно добре розвинене виноробство.

Найбільше олії виробляється у м.Чернівці.

Обмеженість сільськогосподарських угідь району пояснює невисокі показники виробництва сільськогосподарської продукції, хоча продуктивність сільського господарства не поступається іншим регіонам України. Частка регіону в сільськогосподарському виробництві країни становить 11%. Спеціалізується воно на виробництві зерна, цукрових буряків, льону-довгунця, на м'ясо-молочному і м'ясо-вовняному тваринництві. Важливою галуззю сільського господарства в районі стало садівництво і виноградарство (насамперед Закарпаття).

Агрокліматичні особливості визначають територіальні відмінності у спеціалізації сільського господарства. Виділяють чотири зони: 1) поліська, яка спеціалізується на льонарстві, хмелярстві, картоплярстві, молочно-м'ясному скотарстві; 2) лісостепова – зернове господарство, буряківництво, м'ясо-молочне скотарство, свинарство, птахівництво; 3) карпатська – льонарство, м'ясо-молочне скотарство; 4) закарпатська – виноградарство, садівництво, овочівництво, тютюнництво, молочно-м'ясне скотарство, птахівництво.

Для регіону традиційно характерний значний розвиток соціальної сфери. Провідними в ній є освітній і транспортний комплекси. Розвитком освіти і науки виділяється м. Львів і Івано-Франківськ. Львів виступає як регіональний науковий центр, який за науковим потенціалом поступається тільки Києву і Харкову.

Карпатські ландшафти, цілюще повітря, лікувальні води та грязі створюють сприятливі умови для розвитку в регіоні рекреації, насамперед *санаторно-курортного господарства*. Тут існує значна мережа санаторіїв – 112, спортивних баз, особливо із зимових видів спорту. Підсилюють рекреаційну привабливість регіону добре збережені пам'ятки історії українського та сусідніх народів, етнографічні особливості гуцулів, лемків, бойків. У майбутньому господарський розвиток Карпатського регіону повинен відбуватись у напрямку формування туристичного та лікувально-оздоровчого комплексу державного і міжнародного значення.

Транспорт. Провідним видом транспорту району є залізничний. Густота залізниць тут найвища в Україні. Найбільші залізничні вузли – Львів, Чоп, Красне, Стрий.

Район має також густу мережу автомобільних шляхів, багато з яких пов'язують Україну з європейськими державами. Їх щільність, за винятком Закарпатської області, значно вища за середні показники по Україні. Через його територію проходять найбільші транзитні газопроводи, нафтопровід "Дружба", етиленопровід з Калуша в Угорщину. Густа і мережа внутрішніх трубопроводів.

У Львові знаходиться найбільший аеропорт регіону.

Пріоритети розвитку:

- структурна перебудова господарства на користь науко- та працемістких виробництв, зокрема, точне та транспортне машинобудування легка та харчова промисловість, лісове господарство;
- екологізація господарства, в тому числі раціоналізація природокористування;
- розвиток оздоровчо-туристичного комплексу, на основі потужних місцевих рекреаційних ресурсів;
- активізація соціально-економічного розвитку малих міських поселень;
- розширення прикордонного співробітництва із країнами-сусідами.

2.7. Подільський економічний район

Незважаючи на відносно невелику частку в сукупному продукті країни (5,3%), район володіє потужним економічним потенціалом. Він великий за площею (10% території країни), людністю (9% населення України) із значним виробничим та науковим потенціалом.

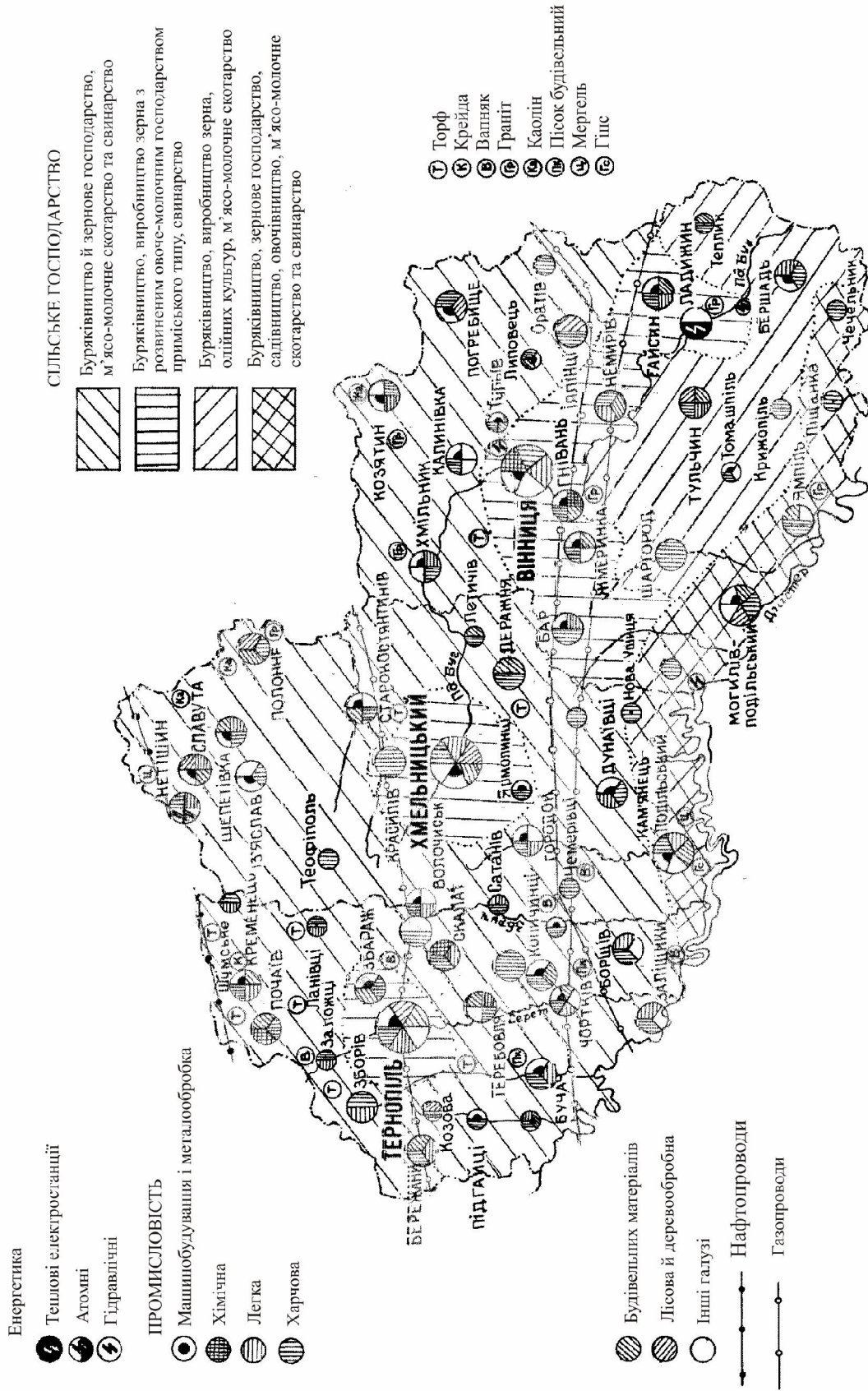

Рис. 26. Подільський економічний район

Подільський економічний район розташований у центральній частині Правобережної України на Подільській і Придніпровській височинах. До його складу входять Вінницька, Хмельницька і Тернопільська області. Визначальними рисами економіко-географічного положення регіону є його близькість до промислово розвинених Столичного, Карпатського та Причорноморського економічних районів і сусідство з Молдовою. Територією району проходять важливі транспортні магістралі. Рівнинний рельєф та сприятливі природно-кліматичні умови дозволяють розвивати агропромислове виробництво.

Природні умови і ресурси. Район належить до регіонів України, небагатих на мінеральні ресурси. Найбільшою є група нерудних корисних копалин. Серед них – граніти, гнейси (Вінницька область та північ Хмельницької), родовища каолінів у Козятинському та Липовецькому районах Вінницької області, фосфорити (Придніпров'я). Район має також величезні поклади вапняків, пісковиків, крейди, цегельно-черепичних глин.

З паливних ресурсів є торф і буре вугілля, проте поклади невеликі, а тому не розробляються.

Важливе лікувальне значення мають мінеральні води Гусятина, Сатанова, Микулинців, Кам'янця-Подільського, Хмільника.

Клімат району помірно континентальний, з достатньою кількістю опадів, тепла, сприятливий для вирощування різноманітних сільськогосподарських культур помірної зони.

Найбільшим багатством регіону є земельні ресурси. Переважають чорноземні та сірі лісові фунти. Сільськогосподарські угіддя становлять 71% території району, що свідчить про високий рівень освоєння території. Рівень розораності сільськогосподарських угідь найвищий в Україні і складає 84%. Особливістю регіону є порівняно низька землезабезпеченість.

Основою водних ресурсів є густа річкова мережа. На лісові ресурси район бідний – лісистість території складає близько 11%.

Населення. Подільський економічний район належить до давно заселених територій із густою мережею населених пунктів. З території регіону

тривалий час відбувались активні міграції населення в Росію, Канаду, США, Бразилію. На сьогодні чисельність населення регіону менша, ніж перед Другою світовою війною, і продовжує скорочуватись. Основна причина несприятливих демографічних процесів – від'ємний природний приріст, висока частка людей похилого віку, а також значні обсяги міграції за межі району.

Подільський регіон – найбільш однорідний за етнічною ознакою: частка українців складає близько 95%. Серед інших національностей виділяються росіяни, поляки та євреї. Проживають вони переважно у містах.

Розселення населення на території району нерівномірне. Найвища його щільність у Придністров'ї, значно менша – на півночі району. Більшість населення проживає в селах. Рівень урбанізації на Поділлі найнижчий серед економічних районів України і складає близько 46%. Для регіону характерна велика кількість міських поселень (49 міст і 70 містечок (сmt)), переважно малих. Більшість сільських населених пунктів належать до середніх (500-1000 жителів) та великих (понад 1000 жит.).

Економічно активне населення району становить 1867 тис. осіб (45% від чисельності населення). Близько 14% їх зайнято у промисловості, майже 30% у сільському господарстві. Реформування економіки та економічна криза спричинили в регіоні зростання безробіття, рівень якого є найвищим в Україні, а зайнятість найнижча.

Господарство. Домінуючим у господарстві є АПК, значно розвинені електротехнічна, хімічна, легка промисловість, а також виробництво будівельних матеріалів. У сукупній вартості продукції виробничої сфери переважає промисловість (52%).

Провідна галузь промисловості району – харчова (12% продукції галузі в Україні). В районі нараховується 63 цукрових заводи (з них 39 у Вінницькій області). Тут виробляється 1/3 українського цукру. Галузь уже є традиційною в регіоні, і її скорочення негативно позначається як на економічному, так і на соціальному становищі.

Надзвичайно потужна спиртово-горілчана промисловість (23 підприємства), яка використовує місцеву сировину та відходи цукроваріння. “Неміров” є найбільшим експортером горілки на світовому ринку.

Значно більше за внутрішнє споживання виробляється в районі м'ясної продукції (1/5 виробництва м'яса в країні). Тут знаходяться одні з найбільших м'ясокомбінатів України (Вінниця, Тульчин, Тернопіль, Чортків, Кам'янець-Подільський, Хмельницький). Підприємства молочної промисловості є майже в кожному адміністративному районі. Діє і ряд заводів з виробництва сухого знежиреного молока, а молочний комбінат у Городку (Хмельницька обл.) випускає згущене молоко. В районі виробляється 16% масла, 25% сиру в Україні, його частка у виробництві консервної продукції України сягає 13%, причому половина всіх підприємств знаходиться у Вінницькій області.

Машинобудування району представлене, насамперед, підприємствами з виготовлення машин і устаткування для сільського господарства. Найбільші з них – Вінницький завод тракторних агрегатів, Тернопільський комбайновий завод, Хмельницький завод сільськогосподарських машин, Шепетівський завод культиваторів, Могилів-Подільський машинобудівний завод (у роки економічної кризи їх обсяги виробництва значно скоротилися). Досить широка географія приладобудування району. Найбільші підприємства галузі є, крім обласних центрів, у Гайсині, Кам'янці-Подільському, Волочиську, Красилові, Шепетівці, Гнівані.

Провідна галузь *легкої промисловості* району – текстильна (Тернопіль, Кам'янець-Подільський, Хмельник, Кременець, Дунаївці, Славута). На Тернопільському ВО "Текстерно" виробляється 1/3 усіх бавовняних тканин в Україні. Взуття виготовляють на невеликих підприємствах у Хмельницькому, Тербовлі, Хмельнику, Тульчині. Значний потенціал має швейна галузь.

Хімічна промисловість району представлена Вінницьким хімічним комбінатом, Тернопільським заводом штучної шкіри "Вінітекс" і рядом невеликих підприємств у Підволочиську, Почаєві, Славуті, Ладижині.

Галузь спеціалізації району – *промисловість будівельних матеріалів*, яка розвинулась на основі місцевих мінеральних ресурсів. Найбільшими підприємствами галузі є Кам'янець-Подільський цементний завод, Губниківський гранітний кар'єр, Глухівський каоліновий кар'єр, заводи залізобетонних виробів у Вінниці, Тернополі, Хмельницькому, Кам'янці-Подільському, Гнівані, Ладижині.

Енергетика району представлена Хмельницькою АЕС та Ладижинською ТЕС, виробляє 10% електроенергії країни. Робота Хмельницької АЕС чітко орієнтована на експорт.

Сільське господарство району спеціалізується на зерново-буряковому землеробстві і м'ясо-молочному скотарстві. В районі виробляється 13% сільськогосподарської продукції країни. Регіон виділяється валовими зборами цукрового буряку, зерна, картоплі, виробництвом м'яса, молока. Добре розвинене садівництво. Незважаючи на значний спад сільськогосподарського виробництва, його продуктивність в районі залишається відносно високою і поступається тільки Столичному регіону.

Основні види *транспорту* – залізничний та автомобільний, а найбільші залізничні вузли – Жмеринка, Козятин, Вапнярка, Вінниця, Хмельницький, Тернопіль. Щільність залізниць вища середньо українського показника.

У *соціальному комплексі* зайнято майже 40% трудових ресурсів регіону. Тут виділяється освітній комплекс, частка якого в структурі ВРП регіону значно вища, ніж в середньому по Україні, а в Тернопільській області наближається до 10%. Тернопіль, в якому в навчальний період студенти складають $\frac{1}{4}$ населення, уже зараз перетворюється в значний освітній центр. Цей напрямок в регіоні надалі варто розвивати і підтримувати, оскільки він забезпечує не тільки освітній рівень трудового потенціалу регіону, а й вимагає розвитку всього соціального комплексу, інфраструктури.

За станом доквілля завдяки низькому техногенному навантаженню, регіон належить до умовно чистих територій. Ці обставини створюють добрий ґрунт для розвитку туризму (в т.ч. „зеленого”) в регіоні. З цього приводу вар-

то застерегти місцеві органи влади від надмірного захоплення цим напрямком, щоб не перетворити колись розвинений регіон в резервацію патріархальності.

Розвивається в районі і рекреаційний комплекс. Тут знаходяться відомі в Україні курортні центри: Хмільник, Сатанів і Микулинці. Є в районі сприятливі природні умови та багато культурно-історичних пам'яток для розвитку туризму й оздоровлення людей з усієї країни.

Обсяги зовнішньої торгівлі регіону незначні (менше 2% зовнішньоторгового обороту країни). Лише Вінницька область має позитивне сальдо зовнішньої торгівлі. В експорті домінує продукція АПК та текстиль.

Обсяги іноземних інвестицій в регіон, як і в країну мають тенденцію до зростання, проте, незначні і склали у 2007 р. 243,6 млн. \$, що в перерахунку на одного жителя складає біля 59 \$ проти 455 \$ в середньому в Україні та 2079 \$ в м. Києві. Якраз брак інвестицій, як зовнішніх так і внутрішніх, у господарський комплекс регіону, є основним стримуючим чинником реалізації потужного економічного потенціалу.

Подільський район належить до територій з недостатнім соціально-економічним розвитком, а Тернопільська область – до слаборозвинених, бюджет яких дотується з боку держави. Проте, це досить умовно. Коли б, наприклад, результати діяльності спиртової промисловості регіону, Хмельницької АЕС і деяких інших гігантів промисловості зараховувались до регіональних здобутків, а не столичних, ситуація була б іншою.

Пріоритети розвитку:

- вдосконалення і ускладнення територіальної і галузевої структури господарства району з метою повнішого використання економічного потенціалу;
- підвищення конкурентоспроможності сільськогосподарського машинобудування, харчової промисловості та сільського господарства;

- більш ефективне використання гігантських потужностей спиртової промисловості та сільського господарства через виробництво біопалива;
- удосконалення природокористування та розвиток рекреаційної сфери.

2.8. Центральний економічний район

Центральний економічний район охоплює територію Кіровоградської та Черкаської областей.

Вигідність економіко-географічного положення району полягає в його центральності, рівновіддаленості від столиці та морських портів, близькості до агропромислового Поділля та індустріального Придніпров'я. Район, що знаходиться на межі лісостепу і степу, має винятково сприятливі для сільськогосподарського виробництва агрокліматичні ресурси.

Разом з тим, характерною ознакою регіону довгий час була „периферійність” території. Традиційно спостерігається тяжіння Черкащини до м. Києва, в той час, як Кіровоградська область історично розвивалась як складова Придніпров'я. Обидві області віддалені від центрів тяжіння, постійно було периферією, природним і людським ресурсом для розвитку центру. Виділення цих сусідніх областей в окремий економічний район повинно сприяти активізації їх розвитку, формуванню конкретної регіональної політики на подолання депресивності регіону. В даний час регіон має низькі економічні показники (частка у ВВП країни 3,6%) при високому потенціалі і належить до найвідсталіших територій країни.

Природні умови і ресурси. Більшість території району – хвиляста рівнина, розчленована ярами, балками і річками. Клімат помірно континентальний, теплий, на півдні – недостатньо зволожений, сприятливий для розвитку багатогалузевого сільського господарства. В структурі природо-ресурсного потенціалу найважливішими є земельні ресурси.

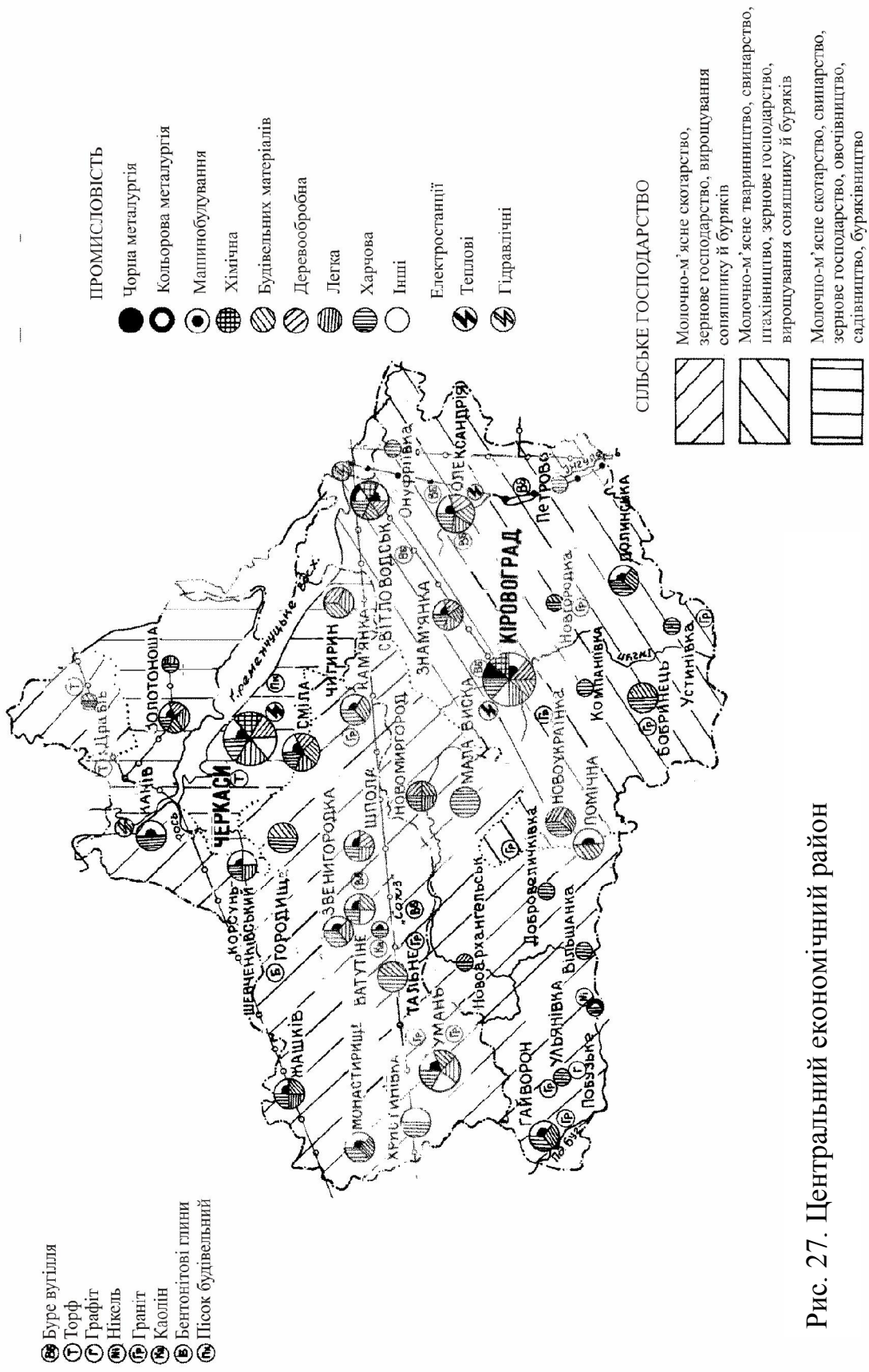

Рис. 27. Центральний економічний район

Земельні угіддя характеризуються високою родючістю і розораністю. Ґрунти переважно чорноземи. Водночас, у районі найвищий рівень еродованості земель, який місцями досягає 50%. Це ускладнює господарське використання території.

Водними ресурсами район забезпечений недостатньо, хоча тут протікають Дніпро, Південний Буг, багато малих рік. Є незначні запаси лікувальних вод.

Найбільш типові – степові ландшафти. Ліси займають незначні площі в Черкаській області.

Серед мінеральних ресурсів району важливе місце належить покладам бурого вугілля (частина Дніпровського буровугільного басейну): воно видобувається поблизу міст Олександрія та Ватутіне (обсяги видобутку незначні і не перевищують 0,5 млн. т).

Незначні запаси торфу мають місцеве значення. У східній частині Кіровоградської області знаходяться поклади уранових руд. У південно-західній частині району, в Побужжі, розвідано хромітові та нікелеві руди. Ведуться підготовчі роботи до експлуатації Кіровоградського залізорудного району.

Є тут і поклади графіту (Завалівське родовище), значні запаси будівельних матеріалів – гранітів, габро, лабрадоритів, каолінів, вогнетривких глин.

Кіровоградщина перспективна і на алмази.

Населення регіону розміщене по території нерівномірно, щільність його зменшується з півночі на південь, а середній її показник складає 52 особи/км², сільського – 23 особи/км².

Тривалі негативні демографічні процеси призвели до значного скорочення населення. Природний приріст тут складає - 8‰ і є значно нижчим від середнього в Україні. Ускладнюють ситуацію і постійні міграції населення за межі регіону. Тривалі негативні демографічні процеси призвели до деформа-

ції вікової структури населення (1/3 населення – пенсіонери) і зростання демографічного навантаження.

Рівень урбанізації невисокий, частка міського населення в загальній чисельності населення району становить 58%. У регіоні 28 міст, серед яких переважають малі. Найбільші міста району – Черкаси, Кіровоград, Олександрія, Умань, Сміла.

Економічно активне населення складає 1137,5 тис. осіб. Основна частка трудових ресурсів району зайнята у матеріальному виробництві, проте рівень зайнятості невисокий – не перевищує 65%. Рівень безробіття – 10%, один з найвищих в Україні, а рівень доходів населення – низький, що створює соціальну напругу в регіоні.

Етнічний склад населення досить однорідний. Українці становлять майже 90%.

Господарство. Володіючи потужним природно-ресурсним і виробничим потенціалом, район залишається одним із найвідсталіших за показниками соціально-економічного розвитку в Україні. Тут немає передових виробництв із новітніми технологіями, не реалізовані можливості для розвитку харчової промисловості.

Галузями спеціалізації району є сільське господарство, харчова і гірничодобувна промисловість, сільськогосподарське машинобудування.

Енергетика району представлена Кременчуцькою та низкою малих ГЕС, Кіровоградською ТЕС, Олександрійською та декількома меншими ТЕЦ.

Найбільші центри *сільськогосподарського машинобудування* в районі – Кіровоград та Олександрія, де виготовляють різноманітні знаряддя для обробки ґрунту, сівалки, а в останні роки налагоджено збирання зернових комбайнів. Сільськогосподарське устаткування продукують також в Умані, Корсунь-Шевченківському, Жашкові, Гайвороні, Черкасах.

Приладобудування представлене виробництвом радіо- і телеапаратури (Сміла, Канів, Кіровоград, Світловодськ, Гайворон), електроприладів (Олек-

сандрія, Сміла, Умань, Кіровоград), поліграфічної техніки (Кіровоград, Олександрія) та ін.

Кольорова металургія розвинена в Побузькому (виробництво феронікелю) та Світловодську (тверді сплави, тугоплавкі чисті метали).

Хімічна промисловість району спеціалізується на випуску мінеральних добрив, штучних волокон, пластмас, хімреактивів (Черкаси, Кіровоград, Світловодськ).

Головною галуззю *харчової* промисловості є цукрова, представлена 35 заводами. Район виробляє 15% цукру, 10% м'ясної продукції, 5% молочної продукції, 9% масла, 7% олії від загальноукраїнського. Розвинені також борошномельно-круп'яна, овочеконсервна, спиртова галузі промисловості. Найбільші їх підприємства – у Кіровограді, Черкасах і найбільших районних центрах.

Легка промисловість розвинена недостатньо і представлена шовковим комбінатом у Черкасах, невеликими швейними і галантерейними підприємствами.

Сільське господарство району, на відміну від промисловості, високопродуктивне. Тут в розрахунку на одного жителя виробляється майже в 2 рази більше продукції, ніж в середньому по країні. Вирощують зернові, цукровий буряк, соняшник, овочі, баштанні культури. Традиційним для Черкащини є садівництво. У Млієві працює Інститут садівництва лісостепу ім. Л. Симиренка.

У тваринництві переважають скотарство і свинарство. Район виробляє 9% м'яса в Україні. Птахівництво і вівчарство розвинені недостатньо. Канівське, Кременчуцьке та Дніпродзержинське водосховища використовуються для риборозведення. Найбільше підприємство ставкового рибництва – у Світловодську.

Транспорт. Центральне розташування району зумовлює значний обсяг транзитних залізничних, автомобільних, трубопровідних перевезень. Однак якість цих перевезень низька. Залізничний і автомобільний транспорт розви-

нені недостатньо. Щільність залізниць одна з найнижчих в Україні. Найбільші залізничні вузли району – Знам'янка, Помічна, Долинська, ім. Шевченка, Цвіткове, Христинівка. Внутрішні вантажоперевезення здійснюються переважно автомобільним транспортом.

Найважливішими автомагістралями, що проходять через територію району, є Київ-Одеса, Київ-Дніпропетровськ, Кіровоград-Миколаїв, Кіровоград-Кривий Ріг.

Недостатньо використовуються в районі можливості річкового судноплавства на Дніпрі.

Низькі економічні показники визначають і невисоку частку (біля 1%) регіону в *зовнішньо економічних зв'язках*. Проте, цей регіон один з небагатьох, де експорт перевищує імпорт. Коефіцієнт покриття імпорту експортом становить 1,36. Обсяг інвестицій в основний капітал не перевищує 4% загального обсягу по Україні, а тому не справляє відчутного впливу на оновлення основних фондів.

Пріоритети розвитку:

- удосконалення і розвиток галузевої і територіальної структури виробництва за рахунок удосконалення спеціалізації машинобудування і легкої промисловості;
- пріоритетний розвиток агропромислового комплексу на ринкових засадах;
- подолання демографічної депресивності та розвиток соціальної інфраструктури;
- розвиток транспортної інфраструктури і формування інвестиційної привабливості регіону.

2.9. Волинський економічний район (Північно-Західний)

Волинський економічний район розташований на північному заході країни і безпосередньо межує з Польщею та Білоруссю. Більша частина його території входить до єврорегіону "Буг", що сприятливо позначилося на роз-

витку економіки. Через територію району проходять важливі транспортні шляхи в Європу. Він – найменший за площею в Україні, за кількістю населення, за економічним потенціалом. Його частка у ВВП країни 3%. Район належить до слаборозвинених регіонів України.

Природні умови і ресурси сприятливі для господарського розвитку регіону. Його територія знаходиться в межах Поліської низовини та Волинської височини і має рівнинний рельєф.

Клімат району, помірно континентальний, з кількістю опадів 550-650 мм на рік, в цілому сприятливий для сільськогосподарського виробництва. Ґрунти в поліській частині району дерново-підзолисті, на півдні – чорноземи та сірі лісові ґрунти.

Великі площі земель району піддано меліорації, що призвело до переосушення ґрунтів, зниження їх якості, спричинило порушення унікальної екосистеми регіону.

Водні ресурси представлені густою мережею річок, в основному – приток Прип'яті. В північно-західній частині району виділяються Шацькі озера зі значним рекреаційним потенціалом. Північна частина району заболочена. Болота регіону мають водорегулятивне та ландшафт-тоформує значення.

У районі відносно висока лісистість території (25-50%). Переважають, особливо на Волинському Поліссі, хвойні породи дерев, насамперед сосна. В лісостеповій південній частині регіону поширені дубово-грабові ліси.

Волинь багата на поклади будівельних матеріалів, зокрема вапняків, крейди, мергелю, базальту, граніту. З паливних ресурсів – кам'яне вугілля Львівсько-Волинського басейну, незначні поклади природного газу у Волинській області.

Важливу роль для України матиме відкриття родовищ міді у Волинській області. Біля Клесова налагоджено видобуток бурштину (100% видобутку в Україні).

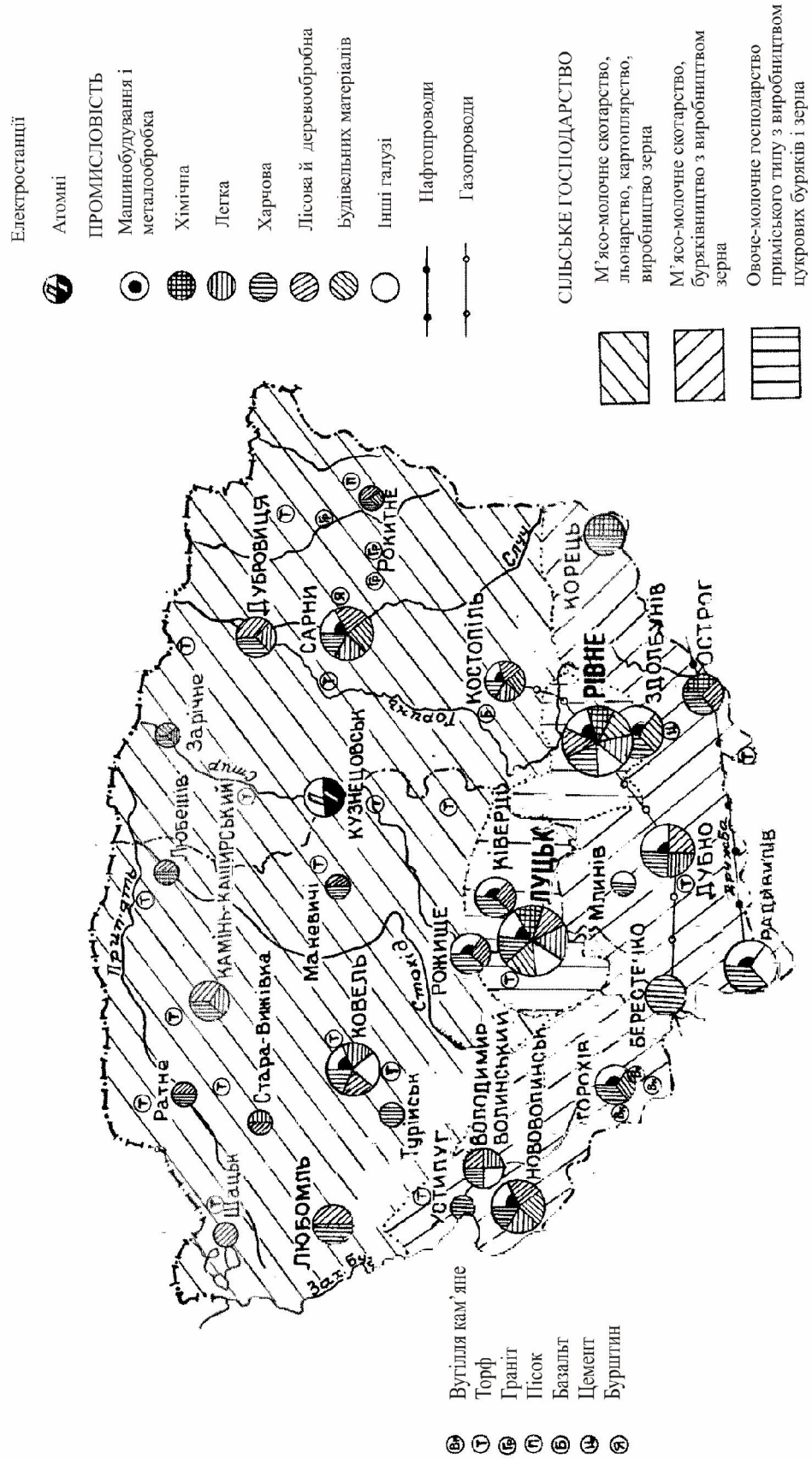

Рис. 28. Волинський економічний район

Значної шкоди навколишньому середовищу Волині завдано аварією на Чорнобильській АЕС. Особливо забруднена радіонуклідами північна частина району (Сарненський, Володимирецький, Дубровицький, Рокитнівський адміністративні райони Рівненської обл.).

Населення. Район характеризується невисокою щільністю населення (54 осіб/км²), причому переважна більшість його проживає у південній частині регіону.

Демографічна ситуація дещо краща, ніж в інших регіонах України. Показник природного приросту в районі близький до 0 (-0,3% в Рівненській області і -1,8% – Волинській області). Це можна пояснити низьким рівнем урбанізації (49%) і переважанням сільського укладу, для якого характерне більш консервативне ставлення до сім'ї (найнижчий в Україні рівень розлучаності). Важливим чинником є конфесійний. В регіоні значна кількість населення належить до протестантських течій християнства, для яких характерні великі сім'ї, висока народжуваність.

Відносно сприятлива й вікова структура населення. Частка дітей у районі складає майже 25%, а людей пенсійного віку – лише 20%. Демографічне навантаження значно нижче, ніж по Україні в цілому.

Економічно активне населення налічує 985,1 тис. осіб. Зайняті вони, в більшості, в соціальному комплексі. Значний рівень безробіття (9%) в регіоні свідчить про негативні процеси в економіці. Нижча зайнятість населення в північних, економічно менш розвинених районах. Навантаження на вільне робоче місце найвище в Україні. Для регіону типове розсіяне розселення, яке виражене в значній кількості населених пунктів, більшість з яких – невеликі села та хутори.

Значна мережа міських поселень, серед яких найбільшими є Луцьк, Рівне, Ковель, Нововолинськ, Володимир-Волинський, Дубно.

Етнічна структура населення Волинського регіону є однорідною. Понад 92% його складають українці. Росіяни та інші етнічні меншини проживають переважно в містах.

Рівень доходів та рівень споживання є найнижчими в Україні.

Господарство району – промислово-аграрного характеру. В сукупному валовому продукті регіону промисловість складає близько 60%. Галузі спеціалізації – харчова, легка промисловість, машинобудування, електроенергетика, сільське господарство.

Енергетика представлена потужною Рівненською АЕС та низкою ГЕС на малих ріках.

У *машинобудуванні* провідним є електротехнічне приладобудування (Луцьк, Рівне). Добре розвинене сільськогосподарське машинобудування (Рівне, Ковель, Рожище, Квасилів). В Луцьку знаходиться автомобільний завод, який складає автомобілі зарубіжних марок. У хімічній промисловості району виділяється Рівненське ВО "Азот" (мінеральні добрива, аміак та ін.), заводи побутової хімії в Луцьку, Здолбунові, Корці, Дубно.

Традиційною для регіону є *лісова та деревообробна промисловість*, яка розвивається на місцевій сировині (Луцьк, Ковель, Володимир-Волинський). Обсяг продукції лісового господарства регіону складає 14% від загального по країні. Великі меблеві підприємства діють в Рівному, Костополі, Дубно, Радивиліві, Сарнах. У районах лісозаготівлі розвивається лісохімія (продукція – скипидар, живиця, каніфоль та ін.). В Березному знаходиться єдина в Україні сірникова фабрика.

Серед галузей *легкої промисловості* в районі виділяється текстильна (меланжева фабрика нетканих матеріалів у Рівному, льонозаводи в Березному, Володимирці, Сарнах, Зарічному, Дубровиці).

Шкіряно-взуттєва промисловість представлена невеликими підприємствами в Ковелі та Нововолинську.

Провідну роль в районі відіграє харчова промисловість, яка формується цукровою, м'ясною, молочною, маслосироробною, консервною галузями. Цукроварні розміщені в південній – лісостеповій – частині району, поблизу сировини. На них виробляється близько 7% українського цукру.

Найбільші м'ясопереробні підприємства знаходяться в Луцьку, Ковелі, Рівному, Дубно. В районі виробляється також майже 8% молочної продукції України.

Виробництво будівельних матеріалів в регіоні – широке за асортиментом та географією. Найбільші підприємства галузі – Здолбунівський цементно-шиферний комбінат та Луцький картонно-рубероїдний завод. Багато в районі цегельень, підприємств з обробки природного каменю.

Сільське господарство. У структурі земельних ресурсів відносно менша частка ріллі і більша площа сіножатей і пасовищ (20%), що сприяє розвитку тваринництва та формуванню дешевої кормової бази.

Хоча посіви зернових культур займають майже половину ріллі, частка району у валових зборах зерна в Україні не перевищує 3,5%. Валовий збір картоплі в регіоні становить 11% загального збору в Україні, цукрових буряків – 7%.

Волинський район разом зі Столичним є найбільшими виробниками льону в Україні.

На всій території району переважає свинарство та м'ясо-молочне скотарство, в якому виробляється біля 7% тваринницької продукції України.

Характерною особливістю регіону є висока питома вага господарств населення у виробництві сільськогосподарської продукції, переважає дрібно-товарне виробництво.

Транспортний комплекс представлений значною мережею залізничних та автомобільних шляхів, які з'єднують основні центри району зі столицею, Львовом, Польщею, Білоруссю. Через територію району проходить газопровід Іванцевичі – Долина. На окремих відрізках річок Горинь та Стир здійснюється судноплавство. Проте, за щільністю залізниць регіон поступається іншим. У вантажо- і пасажиро перевезеннях домінує автотранспорт.

Незважаючи на складну структуру господарського комплексу, Волинський район донедавна вважався найвідсталішим серед інших регіонів України. Із входженням його території до євро регіону "Буг" зросли інвестиції

в різні галузі промисловості, транспорт, багато підприємств перейшли на нові технології виробництва. Це сприяє соціально-економічному розвитку регіону, насамперед Волинської області. Обсяг промислового виробництва в 2006 р. на 40% перевищив рівень 1990 р.

Позитивні результати дало введення режиму ВЕЗ у м. Нововолинську.

Уже зараз у Волинській області віддача від витрат на інноваційну діяльність в 4 рази перевищує середні показники в країні. Незважаючи на те, що освітня і наукова інфраструктура поступається іншим регіонам, використання інвестицій та впровадження нових технологій на Волині є ефективнішим, порівняно з іншими регіонами.

Пріоритети розвитку:

- удосконалення територіальної і галузевої структури господарства з метою ефективного використання природного і людського потенціалів (розвиток праці і трудомістких виробництв, рекреації та обмеження шкідливих для довкілля);
- розвиток наукового потенціалу на базі передових підприємств та освітніх установ;
- створення сприятливого інвестиційного клімату, в тому числі й через функціонування ВЕЗ, Єврорегіонів, прикордонне співробітництво.

Питання і завдання для самоконтролю

1. Визначіть за часткою у ВВП країни найрозвиненіші регіони України.
2. Вкажіть галузі спеціалізації кожного з дев'яти економічних районів України.
3. Визначіть регіони з найвищим економічним потенціалом.
4. Визначіть роль регіонів в зовнішньоекономічних зв'язках країни.
5. Обґрунтуйте чинники, від яких найбільше залежить економічний потенціал району.
6. Дайте оцінку природно-ресурсного потенціалу одного з районів України (на вибір).

7. Охарактеризуйте трудоворесурсний потенціал економічного району України (на вибір).
8. Охарактеризуйте проблеми охорони навколишнього середовища та регіонального використання природних ресурсів економічного району України (на вибір).
9. Розкрийте можливості експортного потенціалу економічного району України.

Рекомендована і використана література:

1. Закон України “Про стимулювання розвитку регіонів” від 08.09.2005р.
2. Данилишин Б.М., Чернюк Л.Г., Фащевський М.І. Соціально-економічні проблеми розвитку регіонів: методологія і практика /За ред. д.е.н., проф., клен-кор. НАН України Б.М. Данилишина. – Черкаси: ЧТДУ, 2006. – 315с.
3. Іщук С.І. Розміщення продуктивних сил: (теорія, методи, практика) /Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Європейський університет, 5-те вид., доп. – К.: видавництво Європейського універсиету, 2002.
4. Писаренко С.М. Зовнішньоекономічна діяльність регіонів України в контексті Європейської інтеграції //Соціально-економічні дослідження в перехідний період. Регіональна політика в Україні (Зб. наукових праць) Вип. 2 (52) НАН України. Ін-т регіональних досліджень. – Львів, 2005. – С. 235-245.
5. Портер М. Международная конкуренция. Пер. с англ. /Под. ред. и предисловием В.Д. Щетинина. – М.: Междунар. отношения. 1993. – 896с.
6. Підвищення конкурентоздатності економіки областей Заходу та Півдня України на основі формування нових виробничих систем (кластерів). (Підсумки соціально-економічних досліджень) /Під заг. ред. С.І. Соколенка. – К., 2005. – 222с.
7. Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка /За ред. Є.П. Качана – Київ: Юридична книга, 2003. – 704с.

8. Статистичний збірник “Регіони України - 2007” (у двох частинах) /за ред. О.Г. Осауленка. – К.: Державний комітет статистики України, 2007.
9. Розміщення продуктивних сил України: Підручник /За ред. Є.П. Качана – Київ: ВД “Вища школа”, 2001. – 552с.

Частина друга

ЕКОЛОГІЯ

Розділ 1. Наукові засади раціонального природокористування

1.1. Природокористування і його ресурсні, економічні, соціальні та екологічні аспекти.

З розвитком уявлень про взаємодію суспільства і природи еволюціонувала змістовна насиченість поняття "природовикористання", поява котрого припадає на середину ХХ-го століття. Тоді воно стало напрямком наукових досліджень про загальні принципи практичної діяльності, яка пов'язана з використанням природи або впливом на неї.

Генезис його розуміння від безпосереднього використання природних благ для задоволення життєво необхідних потреб вилився нині в уявлення про нього як надзвичайно складну, але триєдину систему, складові елементи котрої тісно переплелися між собою: природа – населення – господарство. Нині під природовикористанням розуміють раціональне використання природного середовища для задоволення екологічних, економічних, культурно-оздоровчих потреб теперішніх і майбутніх поколінь з урахуванням найближчих і віддалених наслідків у змінах навколишнього середовища під впливом господарської діяльності та зростання населення.

На думку С. І. Дорогунцова, П. П. Борщевського, Б. М. Данилишина [5; 5], система природовикористання – це синтезований за конкретний історичний період спосіб взаємодії суспільства і навколишнього природного середовища, що свідчить про рівень розвитку і мету суспільства, специфіку потреб та навантаження на природне середовище. Існуючий у конкретний період тип природовикористання (раціональний і нераціональний) зумовлює специфіку задоволення суспільством своїх потреб, а також рівень їх реалізації, включаючи в майбутньому можливість біологічно розширеного відтворення природного потенціалу навколишнього середовища.

Раціональним вважається таке природокористування, що передбачає кінцеві результати взаємодії людини і природи. При цьому є недопустимим зниження здатності самовідновлення потенціалу природних комплексів та їх деградація. До того ж, гарантується найефективніше використання ресурсів природи. Можна зробити незаперечний висновок, що раціональність природокористування виступає функцією двох змінних – ефективності використання природних ресурсів і стану навколишнього природного середовища:

$$R = f \sum E(X_n) U(Y_n)$$

У минулому використання природи було спрямоване на досягнення короткотермінових цілей. Їх досягнення часто призводили до виникнення масштабних і локальних екологічних катастроф. Переоцінка підходів до використання природи зумовила появу нових підходів до взаємин людини і природи. Сучасна соціоекологічна концепція управління системою "суспільство–природа" передбачає перехід від *екстенсивного до рівноважного* природокористування [3; 9].

Екстенсивне природокористування провадиться за рахунок зростання антропогенного навантаження на природні комплекси. Темпи приросту антропогенного навантаження перевищують темпи самовідновлення природних комплексів, що в кінцевому результаті призводить неминуче до повної деградації природи і знищення природної першооснови розвитку.

Система *рівноважного природокористування* передбачає недопущення сумарного антропогенного навантаження в обсягах, що більші за сумарний потенціал самовідновлення природного середовища, окремих територій. Перехід від екстенсивного до рівноважного природокористування доводить необхідність залучення до економічної сфери асиміляційних властивостей територій як особливого інтегрального ресурсу, а на цій основі – економічного механізму територіального управління використанням, охороною та відтворенням природних ресурсів.

Ряд авторів розуміють його як теорію та практику використання людством природних ресурсів у сфері суспільно-виробничої діяльності заради задоволення власних потреб. З одного боку його суть техніко-господарська, оскільки сам його процес залежить від рівня технологічного перетворення природного середовища. З іншого – природовикористання має соціально-економічний характер, бо проявляється у відносинах привласнення, споживання, відтворення природних благ.

В цілому під поняттям природовикористання доцільно уявляти використання цінних для людини тіл та властивостей природного навколишнього середовища, середовища за своєю будовою і розвитком неоднорідного. Останнє є не лише гомеостатичною сукупністю природних елементів, а й середовищем існування, економічним фактором, має культурне і оздоровче значення. Відповідно до функцій, котрі виконує природне середовище, необхідно виділяти різні форми природовикористання. Найчастіше виділяють три головні форми – економічну, екологічну і культурно-оздоровчу.

Разом з тим, не слід забувати про ще одну функцію природного середовища, з якою останнім часом йде паралельно господарська діяльність людини – збереження екологічної рівноваги. Проблеми забезпечення сталого розвитку взагалі часто густо йде шляхом пристосування господарської діяльності до вимог природи, обмеження нашого втручання у природу і її геохімічні цикли, що виділення останньої функції природовикористання буде логічним і обґрунтованим.

У будь-якому з цих випадків природовикористання має функціонально-цільовий характер і здійснюється:

- за видами природних ресурсів виділяємо землекористування, водокористування, лісокористування, надрокористування, користування дарами тваринного і рослинного світу, користування атмосферним повітрям;

- за формами використання природних ресурсів поділяємо на загальне і спеціальне. Перше провадиться громадянами з метою задоволення своїх природно-гуманітарних прав, які настають з моменту народження людини і тривають в продовж її існування і полягають у забезпеченні життєво необхідних потреб. Виділення спеціального природокористування зумовлене іншим характером використання природних ресурсів – споживанням, яке здійснюється громадянами і господарськими одиницями (суб'єктами господарювання) на основі чинних правил і системи дозволів.
- з метою споживання конкретного ресурсу;
- на певній території.

1.2. Сучасні концепції взаємодії людини і навколишнього середовища

Єдність господарської діяльності і охорони природи став нині визначальним у складних відносинах суспільства з природою. Нині збереження довкілля стає необхідною умовою підтримання динамічної рівноваги між елементами системи «природа – господарство – населення». Ми повинні навчитися поєднувати в одному гармонійному цілому використання необхідних нам природних ресурсів і забезпечити, при цьому, високу технічну оснащеність сучасного виробництва. Досягти цього можна лише за рахунок урахування відтворювальних можливостей природи, бережного ставлення до неї, підпорядкування власних споживацьких інтересів вигомам і можливостям природного середовища. Теоретичні наукові розробки у цьому напрямку більш, ніж вагомі, але практика показує, що не кожна блага ідея знаходить раціональне втілення і дає позитивні результати. Зараз ми дещо більше зупинимося на головних сучасних наукових підходах щодо обґрунтування взаємин суспільства і природи.

Ідеї академіка В. Вернадського про ноосферу. Середовище існування сучасної людини можна умовно розділити на природну і штучну, тобто знову створену, людиною сфери. Перша – біосфера, друга – ноосфера.

Термін «ноосфера» запровадив французький філософ П. Тейяр де Шарден, В. Вернадський наповнив його змістом і сучасним розумінням. Згідно з концепцією ноосфери, впливати на природу, змінювати біосферу слід дуже раціонально, проектуючи майбутні наслідки. Це не стихійне руйнівне втручання в природу, а науково обґрунтоване збереження на Землі умов для життя людей. В. І. Вернадський вважав, що ноосфера – це такий стан біосфери, в якому мають виявитися розум і спрямована ним праця людини як нова, небувала на планеті, геологічна сила. Він визначив кілька загальних умов, які необхідні для створення ноосфери:

- людство має стати єдиним в економічному та інформаційному відношеннях;
- ноосфера — явище всепланетне;
- ноосфера не може бути створена до припинення війн між народами.

Очевидно, що ноосфера в просторі значною мірою перекривається біосферою, але не тотожна їй. Темпи розвитку ноосфери незрівнянно вищі від темпів змін біосфери.

Концепція сталого розвитку. Вона передбачає гармонійний розвиток суспільства і природи на основі такого розвитку, який за сучасних умов стане передумовою для повноцінного розвитку наступних поколінь на нашій планеті. Всесвітня конференція глав держав і урядів усіх країн у Йоганнесбурзі в 2002 р. констатувала, що немає іншого шляху для вирішення цих проблем людства, як перехід до сталого розвитку. Ця стратегія включає три складові:

- *екологічну* – збереження і поліпшення природного середовища;
- *економічну* – подальший гармонійний розвиток виробництва, продуктивних сил суспільства;
- *соціальну* – підвищення добробуту народів, вирівнювання рівнів їх життя, поліпшення соціальних умов та стандартів.

Концепція біотичної регуляції навколишнього середовища. Згідно з цією концепцією будь який подальший розвиток не можливий якщо в основу

взаємин людини і природи не закласти біотичний принцип регулювання. Це такий розвиток, який не виводить глобальну цивілізацію за межі природної ємності біосфери, ґрунтується на процесі перетворення довкілля живою речовиною, величина і потужність котрих значно перевищує процеси деградації довкілля.

Близькою є думка про необхідність дотримання правила 1-го процента, який гласить, що людство може використовувати для своєї потреб не більше 1% ресурсів первинної продукції природи.

З одного боку такі підходи мало або й зовсім не реальні щоб стати основою цивілізаційного розвитку, більше того, вони не враховують накопичення первинної продукції.

Ідея коеволюційного розвитку людини і природи передбачає спільний розвиток людини і природи, але оскільки темпи розвитку природи і техносфери свіврозмірно несумісні, то концепція обґрунтовує не що інше як повну адаптацію розвитку суспільства вимогам природи.

Концепції “неотехнооптимізму”. Такі ідеї знаходять своє розуміння у можливостях швидкого досягнення гармонії між суспільним розвитком і природою. Вирішити всі проблеми можна за рахунок найширшого впровадження досягнень науково-технічного прогресу. Будь яка позитивна зміна у розвитку технологій призводить до появи позитивних тенденцій у інших галузях і сферах господарства. Таким чином можна досягти як мінімум чотирьохкратного підвищення ефективності використання усіх наявних ресурсів, будь то ресурси природні, технічні, інвестиційні, фінансові та інші. Важлива роль у розвитку і реалізації таких концепцій належить розвитку так званого екологічного бізнесу.

1.3. Основні форми, обсяги і наслідки антропогенного впливу на навколишнє середовище

Негативний вплив суспільства на природне навколишнє середовище в наслідок господарської діяльності називають антропогенним. У перекладі з

грецької його дослівно можна перекласти як такий, що породжений людиною. Таких впливів є безмежна кількість, вони відрізняються обсягами, характером і величинами впливу, рівнем шкоди навколишньому середовищу і здоров'ю людей, але всі їх прояви можна згрупувати до чотирьох форм негативної дії [7; 38].

Зміна компонентного складу біосфери, кругообігу речовин у природі (видобуток мінеральної сировини, нагромадження відходів, викиди та скиди забруднювальних речовин у повітряне та водне середовища). Основним тут є викиди забруднювальних речовин у природне середовище. Під **забрудненням навколишнього середовища** розуміють надходження у біосферу твердих, рідких і газоподібних речовин або енергії (тепла, шуму, радіоактивних речовин) у кількостях, що безпосередньо чи опосередковано шкідливо впливають на людину, тварин і рослини. Прямими об'єктами забруднення (акцепторами) є основні компоненти природного середовища – атмосфера, вода, ґрунти, надра, тваринний і рослинний світ.

Виділяють такі види забруднень:

- **інгредієнтне забруднення** – пов'язане з надходженням у природне середовище речовин, ворожих природним біогеоценозам;
- **параметричне забруднення** – пов'язане зі зміною якісних параметрів навколишнього середовища (підвищення рівнів шуму, радіації тощо);
- **біоценотичне забруднення** – пов'язане із зміною структурних параметрів популяцій;
- **стаціонально-деструкційне забруднення** – полягає у деструктивному впливові на ареали існування популяцій у результаті використання природних ресурсів.

У територіальному аспекті забруднення поділяють на *локальні, регіональні, глобальні*. За **силою та характером дії** на навколишнє середовище забруднення бувають фонові, залпові, постійні, катастрофічні. За **джерелами виникнення** забруднення поділяють на промислові, транспортні, сільськогосподарські, побутові.

За походженням забруднення поділяють:

- **фізичне** – це зміни теплових, електричних, радіаційних, світлових полів у природному середовищі, шуми, вібрації, спричинені людиною;
- **механічне** – забруднення твердими частками та предметами;
- **хімічне** – пов'язане з надходженням твердих, газоподібних чи рідких речовин штучного походження, що порушують процеси кругообігу речовин і енергії;
- **біологічне** – забруднення біологічними істотами (збудниками СНІДу, атипової пневмонії, хвороби легіонерів) або катастрофічне розмноження рослин чи тварин, переселених з одного середовища в інше людиною чи випадково;
- **термічне** – при скиданні у водойми нагрітої води;
- **радіоактивне** – пов'язане з надходженням у навколишнє середовище штучних ізотопів.

Джерелами забруднювальних речовин є промислові підприємства, об'єкти паливно-енергетичного комплексу, а також викиди комунально-побутового господарства, транспорту. Значної шкоди природі завдають викиди в атмосферу і скиди стічних вод металургійних, металообробних і машинобудівних заводів. Дуже небезпечні стічні води хімічної, целюлозно-паперової, харчової, деревообробної, нафтохімічної промисловості, викиди теплових електростанцій, хімічні речовини, що використовуються у сільському господарстві. Автомобільний транспорт є основним джерелом забруднення важкими металами і токсичними вуглеводнями. Зростання обсягів морських перевезень, у першу чергу збільшення потоків нафтоперевезень, нарощування видобутку корисних копалин у шельфі Світового океану призвело до забруднення морів і океанів.

У країнах Європейського Союзу всі відходи поділяють на три категорії:

- "зелені" – безпечні;

- "жовті" – шкідливі, на складування котрих потрібно отримати спеціальний дозвіл;
- "червоні" – дуже небезпечні, які знаходять під суворим контролем.

Зміна структури земної поверхні (розорювання земель, вирубування лісів, виконання меліоративних заходів, створення штучних водойм, зміни режиму стоку поверхневих вод, урбанізація, видобуток корисних копалин тощо). Епоха бурхливого промислового розвитку ознаменувалася виникненням досі не відомого антропогенного феномену – *кислотних дощів*, тобто опадів, з великим вмістом сірчаної кислоти з домішками кислоти азотної. Кислотними називають опади, рН яких нижче від 5,6. Їх джерело в атмосфері – гази з вмістом сполук сірки і азоту. Вони потрапляють до атмосфері як природним шляхом, так і в результаті господарської діяльності людини. Природними донорами двоокисів сірки, азоту є руйнування органічних речовин (30-40 млн. тонн за рік), виверження вулканів, грозові розряди, що супроводжуються переходом молекулярних кисню і азоту до плазмового стану і утворення оксидів азоту, лісові пожежі тощо. Проте вагомішим є антропогенний чинник – спалювання вугілля, яке дає 70% викидів двоокису сірки, нафтопродуктів, їх переробка, металургійні процеси, промисловість, викиди підприємств що виробляють сірчану кислоту. Внаслідок кислотних дощів є закислюються ґрунти, підвищується мобільності важких металів, кальцію, закислюються прісні води та ін.

Кислотні дощі породжуються потраплянням в атмосферу оксидів сірки й азоту в результаті спалювання високосірчаного вугілля на теплових електростанціях і промислових об'єктах. Вони випадають на значній відстані (до 1000 км) від джерела первинного викиду. Світові викиди сірки й азоту становлять майже 300 млн. тонн, в т. ч. у Європі – 65-70 млн. тонн.

Складною проблемою, особливо у засушливих районах планети, стали *аридизація і опустелювання*. Аридизація – це процеси зменшення зволоженості значних територій і, як наслідок, зниження скорочення біологічної продуктивності ґрунтово-рослинних екологічних систем. Нині це,

зокрема, часті засухи на великих територіях Африки, Південно-Східної і Південної Азії, ряду країн Південної Америки. Відбуваються ці процеси на загальному фоні дальшого загострення продовольчої та енергетичної проблем. Їх поглиблюють і примітивне землеробство, і нераціональне використання пасовищ, і хижацька експлуатація величезних територій, які обробляються без жодної сівозміни або агротехнічного догляду за ґрунтом.

Опустелювання – втрата місцевістю рослинності як природної, так і штучної, що може виявлятися також у формі погіршення якості ґрунтів з неможливістю їх дальшого відновлення без участі людини. Це відбувається у результаті природних змін і антропогенних факторів. Щороку площі пустель зростають на 60 тис. км², що дорівнює площі двох Бельгій. Нині площі антропогенних пустель становлять 9115 тис. км². Це майже 7% суші, а під загрозою опустелювання ще 30 млн. км².

Вперше, у 1968-73 рр., цього процесу зазнали території на південь від Сахари, що призвело до голоду серед місцевого населення, а також райони Аральського моря, яке практично на сьогодні висохло.

Загострюються проблеми, пов'язані з використанням ресурсів Світового океану. В морях і океанах масштабними стали видобуток нафти (600 тисяч тонн її потрапляє в океани) і газу, кольорових металів, будівельної і хімічної сировини. Морське рибальство нині дає до 90 млн. тонн риби щороку, а її неконтрольований вилов у деяких регіонах призвів до виснаження цих морересурсів. Дуже небезпечні аварії нафтоналивних танкерів, а також практика поховання токсичних і радіоактивних відходів на морському дні.

Погіршення екологічної ситуації у ряді регіонів світу, деградація умов існування і розмноження призвели до знищення рослинного і тваринного світу. За історичний період на Землі зникло 94 види птахів, 63 види ссавців, причому, зникнення 86% перших і 75% других безпосередньо пов'язане з господарською діяльністю людини.

Зміна енергетичного балансу планети і буферних властивостей Землі. За останні 100 років людство збільшило у понад у тисячу разів обсяги використання енергії. Внаслідок спалювання палива частка вуглекислого газу в атмосфері зросла на 25-30%, що може у майбутньому призвести до підвищення середньої температури на 1,5-2⁰С. Це викличе так зване явище *парникового ефекту*, коли ефективне випромінювання Землі буде меншим, ніж отримання планетою сонячної радіації. Збільшення в атмосфері вуглекислого газу та парів води порушує тепловий баланс Землі. Нагрівання атмосфери у глобальному масштабі на 2-4⁰С призведе до розтанення полярних льодовиків, внаслідок чого підвищиться рівень океану приблизно на 20 м і затопиться значна частина суші.

Останнім часом неабияке занепокоєння у світі викликає *проблема озонових дірок* – локального зменшення частки озону в озоновому шарі Землі. Озоносфера є шаром розрідженого озону на висоті 10-50 км, який поглинає шкідливе ультрафіолетове випромінювання. Основна маса озону розташована на висоті 15-45 км з максимумом концентрації на висоті 20-25 км. Зменшення озону в деяких регіонах (Антарктиді, Ісландії) призводить до збільшення потрапляння УФВ, що шкідливо впливає на життєдіяльність живих організмів. Для прикладу, збільшення УФВ на 10% призводить до зростання кількості захворювань на рак шкіри на 300 тисяч випадків.

Досі припускали, що на масу озону впливають атомні вибухи, польоти ракет і висотних літаків. Проте встановлено, що причина цього явища – реакції з озоном певних речовин, серед них хлоровані вуглеводні і фреони. Вони застосовуються у сучасних побутових і промислових холодильниках, в аерозольних балончиках і як засоби хімічного очищення або для виробництва полімерів. Світове виробництво цих речовин досягло майже 1,5 млн. тонн. У 1987 р. прийнято Монреальський протокол, згідно з яким визначили перелік найнебезпечніших озоноруйнівних речовин, а країни-виробники зобов'язалися обмежити їх випуск. У червні 1990 р. у Лондоні до

Монреальського протоколу внесено уточнення: до 1995 р. знизити виробництво фреонів удвічі, а до 2000 р. припинити його цілком.

Знищення рослинного і тваринного розмаїття, природних місць існування і розмноження тварин і рослин, штучна акліматизація і адаптація тварин та рослин на нових місцях існування, виведення нових сортів рослин і порід тварин тощо. Щороку в світі вирубується 150 тис. км² лісів, за останні 60 років понад 1 млрд. га лісів перетворено на сільськогосподарські угіддя. За 20 останніх років лісистість планети зменшилася на 2%. Щорічно вирубується 11,3 млн. га тропічних лісів. Людство, за свою недовгу історію, знищило до 10% видів живих організмів. Темпи їх знищення становлять нині 150 видів на рік. На сьогодні зникло 120 видів ссавців та 150 видів птахів. Під загрозою знищення зараз перебуває до 2 млн. живих організмів, що становить від 15 до 20% від загальної кількості рослин і тварин.

1.4. Екологія як основа гармонізації відносин суспільства і природи

Поняття *«екологія»* з'явилося в науковому обігу у 1866 році, а сформулював його німецький вчений, біолог, природознавець Е. Геккель. Він тлумачив екологію як *пізнання економіки природи, одночасне дослідження всіх взаємовідносин живого з органічними і неорганічними компонентами середовища* [2; 10].

Воно походить від грецьких слів ***oikos*** – дім, помешкання, місце перебування та ***logos*** – слово, наука. В сучасному розумінні екологія – це наука, яка вивчає відносини організмів між собою та з навколишньою неорганічною природою, загальні закони функціонування екосистем різного ієрархічного рівня, середовище мешкання живих істот.

Об'єктом вивчення екології є екологічні системи планети всіх рівнів та їх елементи. *Предметом* дослідження є взаємозв'язки між живими організмами, їх групами різних рангів, живою і неживою компонентами

екосистем, а також особливості впливу природних і антропогенних чинників на функціонування екосистем та біосфери в цілому [2; 13].

Формування екології як цілісної системи наукових уявлень пройшло у першій половині ХХ століття, але довгий час вона розвивалася в царині біологічних наук. У 60-70-ті роки екологія значно розширила предмет свого пізнання. Відбулася значна диверсифікація науки, що пов'язано, перш за все, з розширенням зони застосування результатів екологічних досліджень на практиці. Відповідно виникла ціла низка трактувань цього поняття, генералізованими напрямками з котрих є наступні [9]:

- *екологія* – це частина біології (біоекологія), яка вивчає відносини (стосунки) організмів (особин, популяцій, біоценозів) між собою та навколишнім середовищем, тобто має той предмет вивчення, що його окреслив ще Е. Геккель;
- *екологія* – це дисципліна, яка вивчає загальні закони функціонування екосистем різного ієрархічного рівня;
- *екологія* – це комплексна наука, яка досліджує середовище проживання живих істот, у тому числі й людини;
- *екологія* – це сфера знань, яка розглядає деяку сукупність предметів і явищ під кутом зору суб'єкта чи об'єкта (здебільшого живого і за участю живого);
- *екологія* – це дослідження становища людини як виду і суспільства в екосфері планети, її зв'язки з екосистемами і величина впливу на них.

Увесь спектр напрямків екологічних досліджень, а їх нині більше восьмидесяти, можна згрупувати у кілька блоків. У центрі екологічних знань стоїть **загальна (теоретична) екологія**. Її головною складовою є теоретична екологія, яка вивчає загальні закони розвитку і функціонування екологічних систем. До її складу входить також експериментальна та математична екологія. Відповідно, вона вивчає і моделює найзагальніші закономірності стосунків живих організмів та їх угруповань з природним середовищем і умовами проживання.

Окремі блоки екології як науки можна генералізувати наступним

чином:

- *біоекологія* – частина біології, що вивчає відносини організмів (особин, популяцій, біоценозів тощо) між собою та з навколишнім середовищем;
- *геоекологія* – це ландшафтна екологія, екологія атмосфери, гідросфери та літосфери;
- *техноекологія* – екологія енергетики, промисловості, транспорту, військової справи, екологія сільського господарства, в тому числі, ґрунтозахисна, меліоративна, агрохімічна екологія, екологія тваринництва;
- *соціоекологія* включає такі напрямки досліджень як психоекологія, урбоекологія, екологія народонаселення.
- *космічна екологія* – наймолодший напрям екологічних досліджень, що вивчає особливості життєдіяльності людини та інших організмів у практично повністю замкнутих космічних апаратних мікросистемах.

Останнім часом, у зв'язку з виникненням цілої низки прикладних напрямків діяльності, в тому числі й екологічної, всебічною екологізацією господарської і наукової діяльності виник цілий ряд нових практичних напрямків екологічних досліджень і сфер діяльності. Головними з них є:

- охорона природи і заповідна справа;
- економіка природокористування;
- екологічне право;
- управління природокористуванням і охороною довкілля, екологічний менеджмент;
- екологічний аудит і екологічний маркетинг, екологічна стандартизація, екологічне ліцензування, екологічна паспортизація;
- екологічний алармізм (акцентування громадської думки на негативних потенційних наслідках науково-технічного прогресу, наприклад, на потенційній шкоді генетично модифікованих сортів сільськогосподарських культур);

- екологічний бізнес;
- футуристичне моделювання розвитку;
- гармонізація відносин між людством і природою.

Сучасні екологічні дослідження спрямовані на розв'язання наступних практичних завдань:

- оптимізація механізмів взаємодії суспільства і природи, гармонійний розвиток системи «природа – господарство – населення»;
- дослідження особливостей існування з урахуванням результатів впливів антропогенної діяльності на природні системи;
- вивчення зворотного впливу антропогенного середовища на життєдіяльність людей і способи існування інших живих істот;
- створення науково обгрунтованої системи природокористування;
- прогнозування змін природного середовища під впливом діяльності людини, збереження середовища існування людини;
- інтенсифікація виробництв низки галузей на основі ресурсозбереження і впровадження екологічно чистих технологій;
- охорона об'єктів природної спадщини людства;
- збільшення тривалості життя та зниження захворюваності населення, підвищення добробуту населення та соціального комфорту.

1.5. Система управління екологічною безпекою в Україні

В цілому в Україні склалася кількохрівнева система управління екологічною безпекою, яка включає *державне, корпоративне, місцеве і громадське* екологічне управління. Існує необхідність детальніше ознайомитися з системою державного управління, оскільки у більшості країн світу природоохоронна діяльність входить до компетенції державного регулювання. В галузі охорони довкілля держава використовує цілий набір методів прямого і опосередкованого впливу, а саме, інвестиційну, податкову, кредитну і грошову політики, вона здійснює формування відповідного

законодавчого поля, здійснює контроль за реалізацією напрямків екологічної політики.

Державне регулювання і його системна організація визначена *Законом України «Про охорону природного навколишнього середовища»*. В цілому всі органи управління екобезпекою можна розділити на органи загальної і спеціальної компетенції.

Державне управління в галузі охорони навколишнього природного середовища здійснюють ***Кабінет Міністрів України, Ради та їх виконавчі і розпорядчі органи, а також спеціально уповноважені на те державні органи по охороні навколишнього природного середовища і використанню природних ресурсів та інші державні органи*** відповідно до законодавства України.

Метою управління в галузі охорони навколишнього природного середовища є реалізація законодавства, контроль за додержанням вимог екологічної безпеки, забезпечення проведення ефективних і комплексних заходів щодо охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання природних ресурсів, досягнення узгодженості дій державних і громадських органів у галузі охорони навколишнього природного середовища [1].

До компетенції ***Верховної Ради України*** у галузі регулювання відносин щодо охорони навколишнього природного середовища відповідно до Конституції України належать: визначення основних напрямів державної політики у галузі охорони навколишнього природного середовища; затвердження загальнодержавних екологічних програм; визначення правових основ регулювання відносин у галузі охорони навколишнього природного середовища, в тому числі щодо прийняття рішень про обмеження, зупинення (тимчасово), або припинення діяльності підприємств і об'єктів, в разі порушення ними законодавства про охорону навколишнього природного середовища; визначення повноважень Рад, порядку організації та діяльності органів управління в галузі охорони навколишнього природного

середовища, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки; встановлення правового режиму зон надзвичайної екологічної ситуації, статусу потерпілих громадян та оголошення таких зон на території країни.

Згідно з цим же законом *Місцеві Ради* забезпечують реалізацію екологічної політики України, дають згоду на розміщення на своїй території підприємств, установ і організацій у порядку, визначеному законом; затверджують з урахуванням екологічних вимог проекти планування і забудови населених пунктів, їх генеральні плани та схеми промислових вузлів; затверджують місцеві екологічні програми; організують в разі необхідності проведення екологічної експертизи; забезпечують інформування населення про стан навколишнього природного середовища, функціонування місцевих екологічних автоматизованих інформаційно-аналітичних систем; організують роботу по ліквідації екологічних наслідків аварій, залучають до цих робіт підприємства, установи та організації, незалежно від їх підпорядкування та форм власності, і громадян; приймають рішення про організацію територій та об'єктів природно-заповідного фонду місцевого значення та інших територій, що підлягають особливій охороні; здійснюють контроль за дотриманням законодавства про охорону навколишнього природного середовища та виконують низку інших функцій.

Кабінет Міністрів України у галузі охорони навколишнього природного середовища: здійснює реалізацію екологічної політики; забезпечує розробку державних цільових, міждержавних і регіональних екологічних програм; координує діяльність міністерств, відомств, інших установ та організацій України у питаннях охорони навколишнього природного середовища; встановлює порядок утворення і використання фонду охорони навколишнього природного середовища у складі Державного бюджету України та затверджує перелік природоохоронних заходів; встановлює порядок розробки та затвердження екологічних нормативів, лімітів використання природних ресурсів, скидів

забруднюючих речовин у навколишнє природне середовище, розміщення відходів; встановлює порядок визначення збору та її граничних розмірів за користування природними ресурсами, забруднення навколишнього природного середовища, розміщення відходів, інші види шкідливого впливу на нього; приймає рішення про організацію територій та об'єктів природно-заповідного фонду загальнодержавного значення; приймає рішення про зупинення (тимчасово) діяльності підприємств, установ і організацій, незалежно від форм власності та підпорядкування, в разі порушення ними законодавства про охорону навколишнього природного середовища; керує зовнішніми зв'язками України в галузі охорони навколишнього природного середовища.

Міністерство охорони навколишнього природного середовища України є головним органом спеціального призначення в галузі реалізації державної екологічної політики. Основними його функціями є: проведення державної екологічної, науково-технічної та економічної політики, спрямованої на збереження та відтворення безпечного для існування живої та неживої природи навколишнього середовища; забезпечення безпеки функціонування та розвитку ядерного комплексу в мирних цілях, захист життя і здоров'я населення від негативного впливу, зумовленого забрудненням навколишнього природного середовища; досягнення стійкого соціально-економічного розвитку та гармонійної взаємодії суспільства і природи, захист екологічних інтересів України.

Створення ефективної державної системи охорони довкілля і раціонального використання природних ресурсів України має на меті [4]:

- формування і впровадження державної політики в галузі охорони довкілля і раціонального використання природних ресурсів;
- створення наукового і технічного потенціалу в природоохоронній діяльності;
- створення умов для ефективної дії правового забезпечення політики екологічної та ядерної безпеки;

- вирішення питань підготовки кадрів для забезпечення природоохоронної діяльності та здійснення політики регулювання екологічної та ядерної безпеки.

Функції державної екологічної політики реалізуються на **національному, регіональному та місцевому** рівнях здійснено [4; Стаття 33]. *На національному рівні реалізуються такі завдання:*

- розроблення методологічного, нормативного та правового забезпечення;
- розроблення політики регулювання ядерної безпеки ;
- проведення державної екологічної експертизи;
- формування економічного механізму природокористування;
- регулювання використання природних ресурсів та запобігання забрудненню довкілля;
- ліцензування екологічно небезпечних видів діяльності ;
- державна політика щодо зон надзвичайних екологічних ситуацій;
- встановлення нормативів якісного стану природних ресурсів;
- формування та використання державних фондів охорони довкілля;
- регулювання використання ресурсів державного значення;
- державний контроль за дотриманням природоохоронного законодавства, в тому числі ядерної та радіаційної безпеки;
- впровадження екологічного аудиту ;
- проведення єдиної науково-технічної політики охорони, раціонального використання та відновлення природних ресурсів;
- проведення державної політики збереження біорізноманіття ;
- забезпечення екологічної безпеки як складової національної безпеки;
- реалізація міжнародних угод і виконання Україною взятих на себе в рамках цих угод зобов'язань та підтримка міждержавних відносин у природоохоронній сфері;
- забезпечення процесу прийняття державних рішень з урахуванням екологічних вимог (організація моніторингу, впровадження

інформаційних технологій, ведення обліку забруднень, прогнозування).

До функцій регіонального рівня управління належить вирішення таких питань:

- регулювання використання природних ресурсів місцевого значення;
- визначення нормативів забруднення природного середовища;
- впровадження економічного механізму природокористування ;
- проведення моніторингу та обліку об'єктів природокористування і забруднення довкілля;
- проведення державної екологічної експертизи;
- здійснення державного контролю за дотриманням природоохоронного законодавства;
- розробка програм впровадження природоохоронних заходів, визначення та реалізація інвестиційної політики;
- інформування населення та зацікавлених підприємств, установ і організацій з екологічних питань.

Реалізація функцій місцевого рівня управління полягає в наступному:

- проведення локального та об'єктного моніторингу;
- здійснення державного контролю за дотриманням природоохоронного законодавства;
- організація розробки місцевих екологічних програм та проектів.

1.6. Загальні функції державної системи екологічного управління

До цієї групи функцій входять такі, що здійснюються виключно в особі державних законодавчих, виконавчих і правових органів управління. Підсистема загального регулювання екобезпекою включає такі функції законодавчого регулювання, прогнозування, планування, організації, координація, контролю і нагляду.

Екологічне законодавство України. У системі заходів щодо раціонального використання природних ресурсів і охорони навколишнього

середовища (НС) вжливе значення має екологічне право. Воно формує систему **правових методів** регулювання екобезпеки поряд з **організаційно-адміністративними і економічними методами**. Розвиток його продиктоване необхідністю встановлення науково обгрунтованих правил поведінки у системі людина-природа.

Під правовою охороною НС в Україні розуміють сукупність встановлених державою правових норм, спрямованих на виконання заходів з охорони НПС й оптимізації її якісного складу, раціонального використання природних ресурсів та збереження заповідних територій і об'єктів [6; 95].

Необхідно розрізняти такі сегменти правової охорони довкілля:

- система законодавчих норм і правил;
- державний контроль за їх дотриманням і виконанням;
- відповідальність за порушення норм екологічного законодавства.

Основу екологічного законодавства України складають наступні нормативні акти: норми Конституції України щодо питань охорони довкілля (1996 р.); Постанова Верховної Ради України Про Основні напрями державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки (1998 р.); Земельний кодекс України (2001 р.); Водний кодекс України (1995 р.); Лісовий кодекс України (1994 р.); Кодекс України про надра (1994 р.); Закон України «Про охорону природного навколишнього середовища» (1991 р.); Закон України «Про природно-заповідний фонд» (1992 р.); Закон України «Про охорону атмосферного повітря» (2001 р.).

Цілісну структуру екологічного законодавства доповнюють інші нормативні акти, а також норми кримінального, адміністративного та цивільного права, які мають природоохоронний зміст. Україна в цій сфері керується також підписаними і ратифікованими міжнародними угодами, указами і розпорядженнями Президента України, постановами Кабінету Міністрів України, відомчими (галузевими) інструкціями, методиками і наказами.

Конституція України визнає чинну еколого-правову політику нашої держави, декларуючи відповідальність держави перед народом щодо забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України.

Базовим законодавчим актом у цій галузі є безперечно *Закон України «Про охорону природного навколишнього середовища»*. Він гарантує екологічнобезпечні умови життєдіяльності населення, визначає принципи охорони природи, формування економічного механізму природокористування, передбачає різні форми відповідальності за порушення екологічного законодавства, визначає міжнародні аспекти взаємодії в галузі охорони довкілля.

Закон передбачає взаємодію людини і природи на території України на основі таких принципів: пріоритетність вимог екологічної безпеки, додержання екологічних стандартів, нормативів та лімітів використання природних ресурсів; гарантування екологічно безпечного середовища для життя і здоров'я людей; екологізація матеріального виробництва; збереження просторової та видової різноманітності і цілісності природних об'єктів і комплексів; науково обґрунтоване узгодження екологічних, економічних та соціальних інтересів суспільства; обов'язковість екологічної експертизи; безоплатність загального та платність спеціального використання природних ресурсів; стягнення збору за забруднення навколишнього природного середовища та погіршення якості природних ресурсів, компенсація шкоди, заподіяної порушенням законодавства про охорону навколишнього природного середовища; поєднання заходів стимулювання і відповідальності у справі охорони навколишнього природного середовища; вирішення проблем охорони навколишнього природного середовища на основі широкого міждержавного співробітництва.

Земельний кодекс України визначає механізм і порядок використання, охорони і відтворення земельних ресурсів країни. Він визначає форми

власності на землі, пріоритети використання земельних угідь, окреслює питання охорони цінних і продуктивних земель, передбачає кримінальну, адміністративну, цивільну відповідальність за порушення вимог земельного законодавства. Окрім того в Україні прийнято закони «Про охорону земель», «Про землеустрій» та інші нормативні акти, які стосуються раціонального використання і охорони земельних ресурсів.

Водний кодекс України є правовою базою охорони водних ресурсів країни від надмірного використання, забруднення, виснаження. Він визначає порядок і механізм раціонального водокористування, визначає пріоритет питного і побутового водокористування. *Кодекс України про надра* є правовою базою раціонального, надрокористування, встановлення порядку використання мінеральної сировини і передачі прав на її використання, охорони родовищ корисних копалин, недопущення шкідливого впливу гірничих робіт на навколишнє середовище і умови проживання населення тощо. *Лісовий кодекс України* регулює відносини з використання, охорони і відтворення лісів, окреслює завдання щодо підвищення їх продуктивності. *Закон України «Про природно-заповідний фонд»* визначає правові засади визначення, виділення, організації, охорони і використання територій природоохоронного призначення, відтворення їх природних комплексів. Законом передбачено можливість формування широкої структурної природоохоронної організації території країни: природні і біосферні заповідники, національні природні парки, регіональні ландшафтні парки, заказники, пам'ятки природи та низка інших об'єктів.

Окрім розглянутих нормативних актів чинною в Україні є ще ряд законів та інших документів, які стосуються, хоча й опосередковано, охорони довкілля. Так у законах України «Про пестициди і агрохімікати», «Про відходи» чітко прописано порядок і правила накопичення, зберігання, перевезення, утилізації і знищення цих небезпечних речовин. Закон України «Про підприємства в Україні» передбачає необхідність застосування екологічної паспортизації, а Закон України «Про підприємство та

підприємницьку діяльність» – необхідність компенсації шкоди, яка виникає через забруднення довкілля.

Екологічне законодавство в Україні ще вкрай не досконале. Важливим аспектом тут є можливості застосування норм і досвіду правового регулювання екобезпеки інших країн, які досягли в цій галузі вагомих досягнень. Але й при існуючій правовій базі складним питанням залишається виконання вимог екологічного законодавства, ігнорування ряду положень та норм екологічного законодавства та низький рівень екологічної освіти.

Екологічне прогнозування. Це окремий вид діяльності як функція управління, який полягає в отриманні науково обґрунтованих варіантів розвитку стану навколишнього середовища та здоров'я населення, природно-ресурсного потенціалу, ризиків виникнення надзвичайних ситуацій природного і техногенного характеру, індикаторів збалансованого розвитку [4; 158]. **Розрізняють наступні види екологічного прогнозування:**

- *глобальне прогнозування* – воно проводиться для земної кулі в цілому, а найвідомішими з них є, так звані, футуристичні прогнози розвитку людства (довгострокові прогнози майбутнього), які проводяться під егідою Римського клубу;
- *державне прогнозування* – проводиться спеціально уповноваженими державними органами разом з відповідними науковими установами, що забезпечують організацію короткострокового і довгострокового прогнозування змін навколишнього природного середовища, які повинні враховуватися при розробці і виконанні програм економічного та соціального розвитку;
- *регіональне і локальне прогнозування* – проводиться на місцевих рівнях, переважно на низовій адміністративно-територіальній ієрархії;
- *проблемне і спеціальне прогнозування* стосується дослідженню територіально чи проблемно вузьких питань розвитку довкілля і охорони природи.

Екологічне планування. Під екологічним плануванням розуміють наукову обґрунтованість варіантів подальшого використання, охорони і відтворення природних ресурсів, розвитку і формування природних екосистем тощо. Воно реалізується шляхом складання екологічних програм розвитку, які можуть мати міждержавне, державне, регіональне і місцеве призначення. Розробляються також плани з попередження несприятливих надзвичайних природних і техногенних ситуацій, заходи щодо забезпечення екологічної безпеки територій.

Екологічне планування має видово-компонентні характеристики від чого можна виділяти наступні його форми:

- *національне* – може бути як інтегральним так і компонентним;
- *галузеве (відомче)* – проводиться на рівні галузей економіки і її секторів тощо;
- *регіональне* – може як і національне інтегрувати в собі всі аспекти розвитку господарства і використання природно-ресурсного потенціалу, а може виконуватися за окремими компонентами середовища. Як приклади можуть служити плани екологічного переозброєння підприємств окремих галузей, регіональні схеми раціонального використання земельних (водних, лісових тощо) ресурсів;
- *компонентне* – проводиться за складовими сферами природного середовища.

Функція **організації** полягає в забезпеченні реалізації державної екологічно політики на національному і міжнародному рівнях. **Координація** передбачає узгодження діяльності міністерств, комітетів, відомств, різних організацій і установ у справі раціонального використання природи і її охорони. Завдання **контролю** у галузі охорони навколишнього природного середовища полягають у забезпеченні додержання вимог законодавства про охорону навколишнього природного середовища всіма державними органами, підприємствами, установами та організаціями, незалежно від

форм власності і підпорядкування, а також громадянами. Державному контролю підлягають використання і охорона земель, надр, поверхневих і підземних вод, атмосферного повітря, лісів та іншої рослинності, тваринного світу, морського середовища та природних ресурсів територіальних вод, континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони республіки, природних територій та об'єктів, що підлягають особливій охороні, стан навколишнього природного середовища.

1.7. Спеціальні функції державного екологічного управління

Екологічна стандартизація і екологічне нормування. Згідно зі статтею 31 ЗУ «Про охорону навколишнього природного середовища» екологічна стандартизація і нормування проводяться з метою встановлення комплексу обов'язкових норм, правил, вимог щодо охорони навколишнього природного середовища, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки. Державні стандарти в галузі охорони навколишнього природного середовища є обов'язковими для виконання і визначають поняття і терміни, режим використання й охорони природних ресурсів, методи контролю за станом навколишнього природного середовища, вимоги щодо запобігання забрудненню навколишнього природного середовища, інші питання, пов'язані з охороною навколишнього природного середовища та використанням природних ресурсів. Екологічні нормативи встановлюють гранично допустимі викиди та скиди у навколишнє природне середовище забруднюючих хімічних речовин, рівні допустимого шкідливого впливу на нього фізичних та біологічних факторів. Нормативи гранично допустимих концентрацій забруднюючих речовин у навколишньому природному середовищі та рівні шкідливих фізичних та біологічних впливів на нього є єдиними для всієї території України. У разі необхідності для курортних, лікувально-оздоровчих, рекреаційних та інших окремих районів можуть встановлюватися суворіші нормативи гранично допустимих концентрацій

забруднюючих речовин та інших шкідливих впливів на навколишнє природне середовище.

Екологічне ліцензування. Воно належить до групи традиційних методів управління і передбачає видачу дозволів на окремі види природокористування, в тому числі і на використання природних ресурсів. Ліцензування екологічно небезпечних видів діяльності входить виключно до функцій державного рівня управління. Розвиток екологічного ліцензування має два стратегічні напрямки [4; 177] – окреме і комплексне ліцензування. Перше стосується видів діяльності і права на розміщення в НС викидів, скидів забруднювальних речовин та відходів окремо. Комплексне ліцензування передбачає одночасне здійснення згаданих процедур одночасно, проте воно не знайшло ще місця у вітчизняній практиці.

Екологічна експертиза. Це самостійний вид управлінської діяльності як організаційно-правова форма попереджувального контролю. В Україні здійснюються *державна, громадська та інші види* екологічної експертизи. Проведення екологічної експертизи є обов'язковим у процесі законотворчої, інвестиційної, управлінської, господарської та іншої діяльності, що впливає на стан навколишнього природного середовища. ***Екологічній експертизі підлягають:***

- проекти схем розвитку і розміщення продуктивних сил, розвитку галузей народного господарства, генеральних планів населених пунктів, схем районної планіровки та інша передпланова і передпроектна документація;
- техніко-економічні обґрунтування і розрахунки;
- проекти інструктивно-методичних і нормативно-технічних актів та документів, які регламентують господарську діяльність, що негативно впливає на навколишнє природне середовище;
- документація по створенню нової техніки, технології, матеріалів і речовин, у тому числі та, що закуповується за кордоном;

- матеріали, речовини, продукція, господарські рішення, системи й об'єкти, впровадження або реалізація яких може призвести до порушення норм екологічної безпеки та негативного впливу на навколишнє природне середовище.

Екологічній експертизі можуть підлягати екологічно небезпечні діючі об'єкти та комплекси, в тому числі військового та оборонного призначення. *Державна* екологічна експертиза проводиться експертними підрозділами чи спеціально створюваними комісіями спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади з питань екології та природних ресурсів та його органів на місцях на основі принципів законності, наукової обґрунтованості, комплексності, незалежності, гласності та довгострокового прогнозування. *Громадська* екологічна експертиза здійснюється незалежними групами спеціалістів з ініціативи громадських об'єднань, а також місцевих органів влади за рахунок їх власних коштів або на громадських засадах.

Екологічна сертифікація. Це процедура підтвердження екологічної відповідності та екологічної безпеки продукції, процесу чи послуги. Її проводить незалежна від виробника організація і засвідчує результати свого аналізу у письмовій формі. Екологічна сертифікація абсолютно нова для України, хоча в світовій практиці екологічна сертифікація проводиться з 1992 року. Сертифікація продукції чи послуг може бути обов'язковою і добровільною. Для державної системи сертифікації необхідно чітко визначити об'єкти обов'язкової сертифікації: екологічно небезпечні продукція, технології, послуги, діяльність із відходами, очисні споруди, системи екологічного управління тощо.

Оцінка впливу на навколишнє середовище. Це вид діяльності, результати котрого пов'язані з прогнозуванням очікуваного впливу на НС, здоров'я людей і їх добробут. Вперше була застосована у США, з 1988 року отримала визнання у країнах ЄС. Метою ОВНС є запобігання погіршенню стану природних ресурсів, природних екосистем, здоров'я і добробуту людей

внаслідок господарського впливу. По суті проводиться оцінка екологічної безпеки проєктованого об'єкта (підприємство, цех тощо). Згідно вітчизняного законодавства результати проведеної оцінки подаються разом з іншими проєктними документами на будівництво об'єкта на екологічну експертизу.

Екологічний моніторинг. Екологічний моніторинг довкілля є сучасною формою реалізації процесів екологічної діяльності за допомогою засобів інформатизації і забезпечує регулярну оцінку і прогнозування стану середовища життєдіяльності суспільства та умов функціонування екосистем для прийняття управлінських рішень щодо екологічної безпеки, збереження природного середовища та раціонального природокористування [1].

Екологічна паспортизація. Вона виступає дієвим інструментом обліку екологічних характеристик суб'єктів господарювання. Основою такого обліку є екологічна паспортизація підприємств. Екологічний паспорт складається на стадії проєктування об'єкта господарювання і видається вже діючому підприємству. Він включає відомості про підприємство, характеристику регіону розташування, опис технології виробництва, дані про використання земель, дані про сировину, матеріальні і енергетичні ресурси, дані про викиди у атмосферу, водні об'єкти, характеристику відходів, дані про еколого-економічну діяльність підприємства та ще низку різноманітних даних.

Зміни до екологічного паспорта підприємства вносяться у процесі реконструкції, переоснащення підприємства, переходу на випуск іншої продукції. На практиці найбільшого поширення набула паспортизація потенційно небезпечних об'єктів та відходів. Крім паспортизації відходів складаються також еколого-агрохімічні паспорти земельних ділянок, екологічні паспорти річок, радіаційно-екологічні паспорти, екологічні паспорти міст.

Питання і завдання для самоконтролю

1. Що таке природокористування і які види його Вам відомі?
2. Які головні концепції взаємин суспільства і природи Ви знаєте? Зробіть їх критичний аналіз.
3. У яких формах проявляється антропогенний вплив на навколишнє середовище?
4. Що є об'єктом і предметом вивчення екології? Які відмінності у трактуванні екології Ви знаєте?
5. Що вивчає загальна екологія? Які напрямки прикладних екологічних досліджень Ви знаєте?
6. У чому зміст і значення правових методів екологічного регулювання? Дайте характеристику основних законодавчих актів в галузі охорони довкілля.
7. Яка структурна організація управління охороною природи в Україні?
8. Які функції державного управління екобезпекою на національному регіональному і місцевому рівнях?
9. Дайте характеристику спеціальних систем державного екологічного управління.

Рекомендована і використана література

1. Закон України «Про охорону природного навколишнього середовища» (1991)
2. Білявський Г. О., Бутченко Л. І., Навроцький В. М. Основи екології: теорія та практикум. – К.: Лібра, 2002. – 352 с.
3. Москаленко А. П. Экономика природопользования и охраны окружающей среды. – Москва: ИКЦ "МарТ", Ростов-н/Д: Издательский центр "МарТ", 2003. – С. 224.

4. Про Основні напрями державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки (Відомості Верховної Ради (ВВР), 1998, N 38-39, ст.248)

5. Удосконалення управління природокористуваннм в АПК / Дорогунцов С. І., Борщевський П. П., Данилишин Б. М. – К.: Урожай, 1992. – С. 5

6. Хвесик М. А., Горбач Л. М., Кулаковський Ю. П. Економіко-правове регулювання природокористування: Монографія. – К.: Кондор, 2004. – 524 с.

7. Царик Т. Є., Файфура В. В. Основи екології. – Тернопіль: Економічна думка, 2003. – 207 с.

8. Шевчук В. Я., Саталкін Ю. М., Білявський Г. О., Навроцький В. М., Гетьман В. В. Екологічне управління. – К.: Либідь, 2004. – 430 с.

9. http://buklib.net/index.php?option=com_jbook&catid=127

Розділ 2. Екологічний моніторинг і система екологічної інформації

2.1. Поняття про екологічний моніторинг

Ідея про необхідність систематичного збору, збереженню і переробці даних про стан навколишнього середовища остаточно сформувалася в кінці 60-х років минулого століття. Вже у в Стокгольмі (1972 р.) на конференції по охороні навколишнього середовища під егідою ООН, сформульоване саме тлумачення поняття “моніторинг” як комплексної системи спостережень, оцінки і прогнозу змін стану навколишнього середовища під впливом антропогенних факторів. Нині під ним розуміють сукупність територіально і хронологічно організованих спостережень за компонентами біосфери.

Державна система моніторингу довкілля – це система спостережень, збирання, оброблення, передавання, збереження та аналізу інформації про стан довкілля, прогнозування його змін і розроблення науково-обґрунтованих рекомендацій для прийняття рішень про запобігання негативним змінам стану довкілля та дотримання вимог екологічної безпеки. *Система моніторингу* - це відкрита інформаційна система, пріоритетами функціонування якої є захист життєво важливих екологічних інтересів людини і суспільства; збереження природних екосистем; відвернення кризових змін екологічного стану довкілля і запобігання надзвичайним екологічним ситуаціям [3].

Створення і функціонування системи моніторингу з метою інтеграції екологічних інформаційних систем, що охоплюють певні території, ґрунтується на **принципах**:

- узгодженості нормативно-правового та організаційно-методичного забезпечення, сумісності технічного, інформаційного і програмного забезпечення її складових частин;
- систематичності спостережень за станом довкілля та техногенними об'єктами, що впливають на нього;

- своєчасності отримання, комплексності оброблення та використання екологічної інформації, що надходить і зберігається в системі моніторингу;
- об'єктивності первинної, аналітичної і прогнозної екологічної інформації та оперативності її доведення до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, громадських організацій, засобів масової інформації, населення України, заінтересованих міжнародних установ та світового співтовариства.

Система моніторингу спрямована на:

- підвищення рівня вивчення і знань про екологічний стан довкілля;
- підвищення оперативності та якості інформаційного обслуговування користувачів на всіх рівнях;
- підвищення якості обґрунтування природоохоронних заходів та ефективності їх здійснення;
- сприяння розвитку міжнародного співробітництва у галузі охорони довкілля, раціонального використання природних ресурсів та екологічної безпеки.

Основними завданнями суб'єктів системи моніторингу є:

- довгострокові систематичні спостереження за станом довкілля;
- аналіз екологічного стану довкілля та прогнозування його змін;
- інформаційно-аналітична підтримка прийняття рішень у галузі охорони довкілля, раціонального використання природних ресурсів та екологічної безпеки;
- інформаційне обслуговування органів державної влади, органів місцевого самоврядування, а також забезпечення екологічною інформацією населення країни і міжнародних організацій [3].

2.2. Суб'єкти екологічного моніторингу в Україні

Міністерство охорони навколишнього природного середовища здійснює спостереження за станом атмосферного повітря, поверхневих, підземних і морських вод, водних об'єктів у межах природоохоронних територій, ґрунтів різного призначення, у тому числі на природоохоронних територіях, ландшафтів, джерелами промислових викидів і скидів, радіаційної обстановки, стихійними та небезпечними природними явищами: геологічними процесами, повеннями, паводками, сніговими лавинами, селями. Воно здійснює державне еколого-геологічне картування території України для оцінки стану геологічного середовища та його змін під впливом господарської діяльності.

Міністерство з надзвичайних ситуацій здійснює спостереження на територіях, підпорядкованих Адміністрації зони відчуження і зони безумовного (обов'язкового) відселення, а також в інших зонах радіоактивного забруднення внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС).

Міністерство охорони здоров'я проводить моніторингові дослідження у місцях проживання і відпочинку населення, у тому числі на природних територіях курортів.

Мінагрополітики спостерігає за станом ґрунтів сільськогосподарського використання, сільськогосподарських рослин і тварин, а також продуктів з них, поверхневих вод сільськогосподарського призначення.

Держкомлісгосп здійснює нагляд за станом ґрунтів земель лісового фонду, лісової рослинності, станом мисливської фауни тощо.

Держводгосп – спостерігає за станом річок, водосховищ, каналів, зрошувальних систем і водойм у межах водогосподарських систем комплексного призначення, систем міжгалузевого та сільськогосподарського водопостачання, водойм у зонах впливу атомних електростанцій, поверхневих вод у прикордонних зонах і місцях їх інтенсивного виробничого господарського використання, зрошуваних та осушуваних земель, підтопленням сільських населених пунктів, прибережних зон водосховищ.

Держкомзем проводить нагляд за станом ґрунтів і ландшафтів, ерозійними та іншими екзогенними процесами, просторовим забрудненням земель об'єктами промислового і сільськогосподарського виробництва, рослинного покриву земель, берегових ліній річок, морів, озер, водосховищ, лиманів, заток, гідротехнічних споруд.

Держжитлокомунгосп здійснює нагляд за якістю питної води, станом централізованих систем водопостачання, складом стічних вод міської каналізаційної мережі та очисних споруд, станом зелених насаджень у містах і селищах міського типу, підтопленням міст і селищ міського типу.

Підприємства, установи і організації незалежно від їх підпорядкування і форм власності, діяльність яких призводить чи може призвести до погіршення стану довкілля, зобов'язані здійснювати екологічний контроль за виробничими процесами та станом промислових зон, збирати, зберігати та безоплатно надавати дані і/або узагальнену інформацію для її комплексного оброблення, з цією метою між суб'єктами системи моніторингу та постачальником інформації укладається угода, яка підлягає реєстрації в Мінприроди або його органах на місцях [3].

2.3. Види екологічного моніторингу довкілля

Залежно від призначення за спеціальними програмами здійснюються **загальний, кризовий та фоновий** екологічний моніторинги довкілля.

Загальний екомоніторинг довкілля – це оптимальні за кількістю та розміщенням місця, параметри і періодичність спостережень за довкіллям, які дають змогу на основі оцінки і прогнозування стану довкілля підтримувати прийняття відповідних рішень на всіх рівнях відомчої і загальнодержавної екологічної діяльності.

Кризовий екомоніторинг довкілля – це інтенсивні спостереження за природними об'єктами, джерелами техногенного впливу, розташованими в районах екологічної напруженості, у зонах аварій та небезпечних природних явищ із шкідливими екологічними наслідками, з метою забезпечення своєчасного реагування на кризові та надзвичайні екологічні ситуації і прийняття рішень щодо їх ліквідації, створення нормальних умов для життєдіяльності населення і господарювання.

Фоновий екомоніторинг довкілля – це багаторічні комплексні дослідження спеціально визначених об'єктів природоохоронних зон з метою оцінки і прогнозування зміни стану екосистем, віддалених від об'єктів промислової і господарської діяльності, або одержання інформації для визначення середньостатистичного (фонового) рівня забруднення довкілля в антропогенних умовах [1].

На сьогодні моніторингові спостереження проводяться за наступними складовими навколишнього природного середовища:

- повітряне середовище;
- водне середовище;
- тваринний і рослинний світ;
- ґрунт;
- клімат.

Державна система моніторингу довкілля, складовими частинами якої є відомчі системи моніторингу довкілля, функціонує на трьох рівнях: загальнодержавному (національному), регіональному та локальному.

Загальнодержавна програма моніторингу довкілля - це сукупність завдань державного значення, що ґрунтуються на законодавчій та нормативно-правовій базі і дозволяють реалізувати основні задачі моніторингу із залученням засобів та систем в масштабах країни в цілому.

Регіональна програма моніторингу довкілля являє собою сукупність завдань, направлених на реалізацію задач моніторингу в межах адміністративно-територіального району, на територіях економічних і природних регіонів (область, АР Крим), з урахуванням географічних, соціально-економічних та адміністративних особливостей. Регіональна програма моніторингу довкілля входить як складова частина до загальнодержавної програми.

Локальна система моніторингу - система, що належить окремим суб'єктам системи моніторингу довкілля, вирішує специфічні для даного відомства задачі моніторингу і входить складовою частиною до державної системи моніторингу довкілля. Здійснюється на території окремих об'єктів (підприємствах, діяльність яких пов'язана з негативним впливом на довкілля, окремих ділянках ландшафтів, містах).

2.4. Перспективи розвитку екологічного моніторингу довкілля в Україні

Екологічний моніторинг довкілля є сучасною формою реалізації процесів екологічної діяльності за допомогою засобів інформатизації і забезпечує регулярну оцінку і прогнозування стану середовища життєдіяльності суспільства та умов функціонування екосистем для прийняття управлінських рішень щодо екологічної безпеки, збереження природного середовища та раціонального природокористування.

Створення і функціонування Державної системи екологічного моніторингу довкілля повинно сприяти здійсненню державної екологічної політики, яка передбачає:

- екологічно раціональне використання природного та соціально-економічного потенціалу держави, збереження сприятливого середовища життєдіяльності суспільства;
- соціально-екологічне та економічно раціональне вирішення проблем, які виникають в результаті забруднення довкілля, небезпечних природних явищ, техногенних аварій та катастроф;
- розвиток міжнародного співробітництва щодо збереження біорізноманіття природи, охорони озонового шару атмосфери, запобігання антропогенній зміні клімату, захисту лісів і лісовідновлення, транскордонного забруднення довкілля, відновлення природного стану Дніпра, Дунаю, Чорного і Азовського морів.

Державна система екомоніторингу довкілля є інтегрованою інформаційною системою, що здійснює збирання, збереження та оброблення екологічної інформації для відомчої та комплексної оцінки і прогнозу стану природних середовищ, біоти та умов життєдіяльності, вироблення обґрунтованих рекомендацій для прийняття ефективних соціальних, економічних та екологічних рішень на всіх рівнях державної виконавчої влади, удосконалення відповідних законодавчих актів, а також виконання зобов'язань України з міжнародних екологічних угод, програм, проектів і заходів.

Екологічний моніторинг довкілля здійснюється за довгостроковою Державною програмою, яка визначає спільні, узгоджені за цілями, завданнями, територіями та об'єктами, часом (періодичністю) і засобами виконання дії відомчих органів державної виконавчої влади, підприємств, організацій та установ незалежно від форм власності.

Створення Державної системи екомоніторингу довкілля повинно забезпечити досягнення таких основних цілей [2]:

- підвищення рівня адекватності дійсному екологічному стану довкілля його інформаційної моделі, яка формується на основі даних систематичних спостережень, здійснюваних спеціальними службами міністерств і відомств, підприємствами, організаціями та установами в порядку виробничо-інформаційної діяльності, дослідних робіт і наукових досліджень;
- підвищення оперативності одержання та достовірності первинних даних за рахунок використання досконалих методик, сучасних контрольно-вимірювальних приладів і засобів комп'ютеризації процесів збирання, накопичення та оброблення екоінформації на всіх рівнях державного управління і місцевого самоврядування;
- підвищення рівня та якості інформаційного обслуговування споживачів екоінформації на всіх рівнях функціонування системи на основі мережного доступу до розподілених відомчих та інтегрованих банків даних; комплексного оброблення і використання інформації для прийняття відповідних рішень.

Суб'єктами Державної системи екологічного моніторингу довкілля, відповідальними за обов'язкове здійснення Державної програми екомоніторингу довкілля, є міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, які згідно з своєю компетенцією отримують і обробляють дані про стан довкілля і виробляють відповідні рішення щодо нормалізації або поліпшення екологічної обстановки, раціонального використання і забезпечення якості природних ресурсів.

Об'єктами інформатизації в Державній системі екомоніторингу довкілля України є процеси відомчої екологічної діяльності та їх інтеграція на локальному, адміністративно-територіальному і державному рівнях, які відповідно охоплюють:

- території промислово-міських агломерацій, санітарно-захисних зон великих підприємств, в тому числі АЕС, великих водоймищ, природоохоронних зон та інших спеціально визначених просторових одиниць;
- територію Автономної Республіки Крим та території областей України;
- території промислово-економічних регіонів, басейнів великих річок та України в цілому.

Територія країни за ступенем екологічної небезпеки поділяється на зони, для яких встановлюються нормативи, які дозволяють чи забороняють види виробничої, господарської та іншої діяльності, що враховують екологічні, соціальні та економічні умови.

Принципи зонування територій, перелік заборон і обмежень на господарську та іншу діяльність для відповідних категорій територій визначаються компетентними органами виконавчої влади України.

Питання і завдання для самоконтролю

1. Що таке екологічний моніторинг і які його функції?
2. Для чого створюють службу екологічного моніторингу?
3. На яких принципах засноване функціонування системи моніторингу довкілля?
4. Вкажіть основні завдання суб'єктів системи моніторингу.
5. Хто виступає суб'єктами екологічного моніторингу в Україні, які їх функції?
6. Дайте характеристику видів екологічного моніторингу довкілля
7. У чому полягають перспективи розвитку екологічного моніторингу довкілля в Україні?

Рекомендована і використана література

1. Закон України «Про охорону природного навколишнього середовища» (1991)
2. Про Основні напрями державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки (Відомості Верховної Ради (ВВР), 1998, N 38-39, ст.248)
3. Про затвердження Положення про державну систему моніторингу довкілля // Постанова КМУ від 30 березня 1998 р. N 391 / <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=391-98-%EF>
4. Белов Г.В. Экологический менеджмент предприятия. М.: Логос, 2006. - 240 с.
5. Екологічний менеджмент: Навч. посіб. / За ред. В.Ф. Семенова, О.Л. Михайлюк. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – С.136–147.
6. Запольський А.К., Салюк А.І. Основи екології: Підручник – К.: Вища шк., 2004. – С.320–353.
7. Калыгин В.Г. Промышленная экология. Курс лекций. М.: Изд-во МНЭПУ, 2000. - 240 с.
8. Ковальчук П.І. Моделювання і прогнозування стану навколишнього середовища: Навч. посіб. – К.: Либідь, 2003. –208 с.
9. Корсак К.В., Плахотнік О.В. Основи екології: Навч. посіб. – К.: МАУП, 2002. – 296 с.
10. Митчелл Пол. 101 ключевая идея: Экология. М.: ФАИР-Пресс, 2001. - 224 с.
11. Мельник Л.Г. Екологічна економіка: Підручник – Суми: ВТД “Університетська книга”, 2002. – 346 с.
12. Сухарев С.М., Чудак С.Ю., Сухарева О.Ю. Техноекологія та охорона навколишнього середовища: Навч. посіб. – Львів: Новий Світ–2000, 2004. – 256 с.

Розділ 3. Економічний механізм природокористування і охорони навколишнього природного середовища

3.1. Економічні засади природокористування і охорони довкілля

Економічний механізм природокористування – це сукупність економічних структур, інститутів, форм і методів господарювання за допомогою котрих реалізуються чинні в конкретних умовах економічні закони та здійснюється погодження і коригування суспільних, групових і приватних інтересів. *Головні компоненти економічного механізму включають* [5; 458-459]:

- правові засади економічної діяльності;
- систему відносин власності на засоби виробництва;
- організаційну структуру економіки;
- систему суспільних інститутів;
- економічні інструменти.

Згідно із Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища» *формування економічного механізму охорони навколишнього природного середовища* передбачає [1]:

- взаємозв'язок усієї управлінської, науково-технічної та господарської діяльності підприємств, установ та організацій з раціональним використанням природних ресурсів та ефективністю заходів по охороні навколишнього природного середовища на основі економічних важелів;
- визначення джерел фінансування заходів щодо охорони навколишнього природного середовища;
- встановлення лімітів використання природних ресурсів, скидів забруднюючих речовин у навколишнє природне середовище та на утворення і розміщення відходів;
- встановлення нормативів збору і розмірів зборів за використання природних ресурсів, викиди і скиди забруднюючих речовин у

навколишнє природне середовище на утворення і розміщення відходів та інші види шкідливого впливу;

- надання підприємствам, установам і організаціям, а також громадянам податкових, кредитних та інших пільг при впровадженні ними маловідхідних, енерго- і ресурсозберігаючих технологій та нетрадиційних видів енергії, здійсненні інших ефективних заходів щодо охорони навколишнього природного середовища;
- відшкодування в установленому порядку збитків, завданих порушенням законодавства про охорону навколишнього природного середовища.

Економічний механізм екологічного регулювання в Україні ґрунтується на концепції платності природокористування. Він охоплює систему економічних інструментів, які спрямовані на акумулювання матеріальних ресурсів для реалізації природоохоронних програм та на мотивацію товаровиробників до підвищення екологічності застосовуваних технологій і власної продукції [8; 156-157]. Відповідно **складовими елементами економічного механізму** нині повинні бути:

- економічна оцінка природних ресурсів;
- плата за спеціальне використання природних ресурсів;
- плата за забруднення НС та інші шкідливі впливи на довкілля;
- система фінансування і кредитування природоохоронних заходів;
- екологізація податкової і цінової систем;
- підтримка становлення і розвитку екологічної індустрії.

Економічний механізм природокористування покликаний на практиці розв'язати завдання ефективного використання природних ресурсів з метою задоволення виробничих потреб суспільства, формування еколого безпечного середовища, забезпечення стабільного і достатнього фінансування природоохоронних програм.

Базою ефективного функціонування економічного механізму природокористування є чинна система економічних інструментів

екологічного регулювання. *Економічні інструменти* – засоби (заходи, методи, важелі) зміни фінансового стану економічних суб'єктів. [5; 463]. Під економічними інструментами екологічного впливу необхідно розуміти набір засобів впливу на фінансову діяльність господарюючих об'єктів для переорієнтації їх діяльності на основі еколого безпечного розвитку. Відповідно всі інструменти еколого-функціонального впливу можна поділити на інструменти вилучення доходів та інструменти збільшення доходу. Розглянемо тепер детальніше кожен групу інструментів еколого-економічного регулювання.

3.2. Економічна оцінка природних ресурсів

Економічна оцінка є грошовим еквівалентом господарської цінності природних благ, яке визначають за ефективністю їх відтворення (охорони і відтворення екологічних систем, експлуатації і переробки природної речовини). Її використовують у зв'язку з потребою врахувати вплив природного чинника на ефективність виробництва, стимулювання раціонального використання та охорони природних ресурсів.

Узагальнюючи існуючі підходи до економічної оцінки природних ресурсів, можна класифікувати їх на шість груп:

1) *затратний підхід* передбачає оцінку за величиною затрат на видобуток, освоєння, використання, проте ресурс кращої якості і доступніший дістає нижчу оцінку при значно вищій його споживчій вартості, ніж гіршого ресурсу. Це серйозна вада затратного методу, тому здійснена за його допомогою економічна оцінка ресурсу не стимулює раціонального природокористування. Економічну оцінку за цим методом визначають за формулою приведених витрат на експлуатацію даного ресурсу:

$$EO = C + EnK,$$

де C – поточні затрати на експлуатацію ресурсу, K – капіталовкладення, En – нормативний коефіцієнт окупності капіталовкладень;

2) **результативний підхід** – за його допомогою здійснюють економічну оцінку лише ресурсів, які дають дохід, котрий є грошовим вираженням первинної продукції від експлуатації природного ресурсу чи різницею між доходом і поточними витратами. Проте дохід від використання ресурсу може бути й опосередкованим, більш того, не для кожного виду ресурсу можна визначити вартість первинної продукції. Разом з тим, невикористаний ресурс може бути використаним, а за певних умов стати дефіцитним.

3) **затратно-ресурсний підхід** – ґрунтується на поєднанні затрат на освоєння природних ресурсів і доходу від їх використання. При цьому економічна оцінка буде значно вищою, а тому зросте її стимулююча функція;

4) **рентний підхід** – нині вважається найдоцільнішим, оскільки кращий ресурс отримує більшу вартість (більший дохід за однакових затратах). Для проведення оцінки ресурсу цим способом використовують формулу:

$$EO = R/E_n,$$

де R – частина доходу, визначена природними властивостями ресурсу.

Рентні оцінки враховують обмеженість природного ресурсу, а затрати на його освоєння є усередненими, тому й економічна оцінка об'єктивніша;

5) **відтворювальний підхід** – економічна оцінка при цьому є сукупністю затрат на відтворення ресурсу на певній території. Проте перспективна дефіцитність певного ресурсу може призвести до надмірного завищення оцінки;

6) **монопольно-відомчий підхід** – є різновидом затратного. Розміри платежів мають відповідати фінансовим витратам спеціалізованих установ з управління природними ресурсами.

Для наглядного прикладу подаємо методичку економічної оцінки земельних ресурсів. У нинішніх умовах питанням державної ваги є проведення економічної оцінки земельних ресурсів. Сучасні соціально-економічні перетворення в Україні передбачають удосконалення земельних

відносин, формування ефективного механізму їх регулювання на ринкових засадах. Реформування земельних відносин вимагає впорядкування відносин власності на землю, забезпечення рівності її форм, формування ринку землі, рентних відносин у сільському господарстві, запровадження плати за землю та орендної плати, розв'язання інших, не менш важливих проблем. Разом з тим зрозуміло, що наріжним каменем реформування земельних відносин є *право власності на землю*.

Одним з найголовніших елементів нового економічного механізму землекористування є *формування ринку землі*, коли земля стає предметом купівлі-продажу. Тому особливе значення нині має проблема грошової оцінки земельних ділянок. З її проведенням органічно пов'язаний увесь спектр економічного регулювання земельних відносин – від передачі землі у спадок, власність, заставу до купівлі-продажу, паювання, оподаткування і ціноутворення.

В Україні була проведена за єдиною методикою така оцінка земель сільськогосподарського призначення станом на 01.07.95 р. Загальна вартість земель була визначена в 122,7 млрд грн., середня вартість 1 га ріллі складала 3734 грн. (найвища на Черкащині – 4727 грн./га).

У різних галузях економіки земля має неоднакове значення. У промисловості вона виступає просторовою основою для розміщення виробництва, а в сільському господарстві – як предмет праці і як засіб праці, тобто головним засобом виробництва. Як засіб виробництва земля має специфічні особливості. З одного боку вона не створена працею людини, не є витвором продуктивних сил, з другого – як би не розвивалися продуктивні сили, земля відзначається матеріальною сталістю та обмеженістю: її більше не виникне і її не стане менше, можна лише розширити сферу застосування землі та підвищити ефективність її використання. Крім того, земля відзначається стаціонарним розташуванням. При цьому однакові за якістю ділянки, але розміщені на різних відстанях від споживача продукції потребуватимуть різних затрат живої та уречевленої праці. Різні земельні

ділянки мають неоднакову родючість, причому за належного рівня використання земля як засіб виробництва не тільки не зношується, а й підвищує свої продуктивні властивості.

Для проведення земельної реформи органи влади, спеціалізовані установи та громадяни, що цим займаються, мають бути забезпечені достовірною інформацією про природний, господарський і правовий режими земель для обґрунтування розмірів плати за землю. Такі відомості містяться в Державному земельному кадастрі. Ведуть його Держкомзем, Комітет земельних ресурсів і земельної реформи, управління земельних ресурсів обласних адміністрацій, відділи земельних ресурсів у районах та виконавчих комітетах місцевих рад народних депутатів. Він включає дані про реєстрацію права власності, права користування землею та договорів на оренду землі, про облік її кількості та якості, встановлення порівняльної бальної оцінки земель.

Якісна оцінка земель за природною родючістю – *бонітування* – дає змогу здійснити відносну оцінку якості земель і визначити найсприятливіші площі для вирощування окремих видів сільськогосподарських культур. Бонітування проводять за 100-бальною шкалою. Так, у Тернопільській області 1 га земель оцінено в 60 балів, найвища ця оцінка у Борщівському районі – 76 балів, а найнижча в Бучацькому, Зборівському й Лановецькому районах – 49 балів.

Найважливішою складовою земельного кадастру є *економічна оцінка землі* за продуктивністю, окупністю витрат та диференціальним доходом. У класичному вигляді її можна визначити за формулою

$$O = R : E_n ,$$

де O – економічна оцінка землі, R – рентний дохід, E_n – нормативний коефіцієнт, обернено пропорційний терміну окупності капіталовкладень.

Державний земельний кадастр є джерелом даних для грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення. Нині грошову оцінку землі здійснюють з метою регулювання земельних відносин при укладанні

цивільно-правових угод, котрі передбачені чинним законодавством України і слугують підставою для оподаткування земель. Її використовують для здійснення майнових операцій із земельними ділянками як об'єктами, що мають фіксовані межі, розташування, природні та фізичні властивості. *Ринкова ціна* земельних ділянок формується відповідно до попиту і пропозиції.

Грошову оцінку земель визначають за капіталізованим *рентним доходом*, або середньорічним економічним ефектом від використання певних земельних ділянок. **Рента** – це регулярний дохід з капіталу, майна або землі, який не пов'язаний з підприємницькою діяльністю. Оскільки земельні ділянки різні за продуктивністю, то за однакових затрат праці й капіталу вихід продукції з одиниці площі на них буде неоднаковим (табл. 37).

Як видно з табл. 3.2.1. найдорожча пшениця з 3-ої, найгіршої ділянки – 20 у. о. за 1 т. Якби аналогічна ситуація склалася в промисловості, то конкуренція призвела б до усереднення ринкової ціни. В сільському ж господарстві ситуація дещо інша, оскільки обсяги виробництва лише на найкращих і середніх ділянках є не достатніми, тому суспільні ціни на його продукцію формуються на основі виробництва на гірших землях.

Таблиця 37

Утворення диференціальної ренти

Земельна ділянка	Витрати капіталу, у.о.	Норма прибутку, %	Індивідуальна ціна продукції, у.о.	Урожай пшениці, т	Індивідуальна вартість 1т пшениці, у.о.	Суспільна ціна вирощування 1т пшениці, у.о.	Виручка від продажу всієї продукції, у.о.	Надприбуток, у.о.
№1	100	30	130	10,0	13,0	20	200	+70
№2	100	30	130	8,0	16,3	20	160	+30
№3	100	30	130	6,5	20,0	20	130	-

Таким чином, в основі ціни землі лежить її здатність утворювати ренту,

а самою ціною є капіталізована рента, яку намагаються зберегти під час продажу земельної ділянки. Продаючи землю, власник по суті продає право на отримання з неї рентного доходу. Продаж ділянки за таких обставин відбудеться лише за умови, коли вилучені за ділянку кошти, надані в кредит, забезпечать певний процент, не нижчий за ренту. Тому суму ренти порівнюють із процентом, а ціна землі прямо пропорційна утворюваній ренті та обернено пропорційна позичковому проценту.

Відсутність ринку землі в Україні позначається на грошовій оцінці земель. Це виявляється насамперед у неможливості визначити достовірну ринкову ціну землі, тому землю оцінюють за нормативами, котрі розробляють на основі економічної оцінки земель. В умовах відсутності на ринку об'єктів-відповідників практично не вдається залучити справді ринкову оцінну базу. Разом з тим, нормативна ціна землі в Україні стає вагомим елементом регулювання земельних відносин і визначається з урахуванням еталонної прибутковості одиниці земель та встановленого Кабінетом Міністрів відсотка капіталізації чистого прибутку від землі.

У цілому в ринкових умовах ціна землі

$$Z_3 = (R : P) * 100,$$

де R – рента, P – банківський процент.

Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 23.03.95 р. “Про методику грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення та населених пунктів” регламентовано порядок її проведення по всіх видах земель. Основою розрахунків є економічна оцінка земель за виробництвом зернових культур як таких, що вирощуються практично на всіх типах ґрунтів. Згідно з методикою грошову оцінку земельної ділянки визначають як добуток від множення річного рентного доходу на термін його капіталізації, який встановлюють на рівні 33 років. Річний рентний дохід обчислюють як суму абсолютного рентного доходу (R_a), що створюється на гірших за якістю землях у сільському господарстві (R_a по Україні встановлено в розмірі 1,6 ц/га) та диференціального рентного доходу (R_d):

$$R_{рд} = R_a + R_d$$

Диференціальний річний дохід з орних земель за економічною оцінкою за виробництвом зернових культур (у центнерах зерна) визначається:

$$R_d = (YЦ - З - 3K_{нр}) : Ц,$$

де Y – урожайність зернових з гектара; $Ц$ – ціна реалізації 1 ц зерна, грн.; $З$ – виробничі затрати на гектар; $K_{нр}$ – коефіцієнт норми рентабельності (0,35).

Для розрахунку використовують середні дані за 5 років і грошову оцінку земельної ділянки визначають за формулою:

$$O = R_{рд} * T_k,$$

де O – грошова оцінка землі, грн., $R_{рд}$ – річний рентний дохід, грн; T_k – термін капіталізації (33 роки).

Не менш важливою і складною є проблема грошової оцінки земель населених пунктів і земель несільськогосподарського призначення. В її основу покладено рентний дохід від цільового використання земельних ділянок та здійсненого їх облаштування. Проте, не існує уніфікованої формули, за якою б можна було визначити грошову оцінку землі, тому кожен конкретний випадок має свої особливості. Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України “Про методику грошової оцінки земель несільськогосподарського призначення (крім земель населених пунктів)”, здійснюють грошову оцінку земель промисловості, транспорту, зв’язку, оборони, земель природоохоронного, оздоровчого, рекреаційного та історико-культурного призначення, земель водного фонду, земель запасу, земель лісового фонду, земель, наданих підприємствам торфодобувної промисловості.

Для прикладу розглянемо розрахунок грошової оцінки земель промисловості, транспорту та зв’язку:

$$Ц = P * T_k * K_{ф} * K_{м} * П_d,$$

де $Ц$ – грошова оцінка земельної ділянки, грн.; P – рентний дохід від облаштування земельної ділянки, грн.; T_k – термін капіталізації рентного

доходу (33 роки); K_{ϕ} – коефіцієнт функціонального використання земельної ділянки (для земель промисловості є 1,2); K_m – коефіцієнт, що враховує положення земельної ділянки; P_d – площа земельної ділянки, га.

$$P = (T\Pi - 3 - 3 * K_{np}) * B_{on} : B_{of},$$

де $T\Pi$ – обсяг товарної продукції підприємства-власника або користувача земельної ділянки 3 розрахунку на 1 м^2 ; B_{on} – балансова вартість будівель і споруд у межах земельної ділянки та інженерно-транспортної інфраструктури за межами ділянки, котра перебуває на балансі даного підприємства.

Нормативний обсяг валової продукції ($T\Pi$) розраховують як добуток від множення виробничих витрат (B) на коефіцієнт нормативної рентабельності (1,5).

Виробничі витрати обчислюють як середню величину їх за три останні роки з урахуванням відповідних річних коефіцієнтів інфляції.

Коефіцієнт, який враховує розташування земельної ділянки (K_m) розраховується як добуток коефіцієнта, який враховує регіональні (K_p) та коефіцієнта, котрий враховує локальні (K_d) чинники розташування земельної ділянки:

$$K_m = K_p * K_d$$

Повний розрахунок K_m є дещо громіздким, тому в нашому випадку умовно приймемо його за одиницю.

Оцінку вартості земель населених пунктів визначають за встановленими нормативами витрат на освоєння та облаштування території з урахуванням розміщення населеного пункту в державних, регіональних та локальних системах виробництва, розселення, а також природних, історико-культурних чинників, екологічної ситуації.

Закон України “Про плату за землю” у діючій редакції із внесеними змінами і доповненнями передбачає використання даних про грошову оцінку для розрахунків, пов’язаних з визначенням розмірів оподаткування земель.

Наведене вище дає підставу для висновку, що ціноутворення на землю

в умовах становлення ринку землі та формування дієвого економічного механізму землекористування орієнтуватиметься на рівень доходів від сільськогосподарського виробництва з урахуванням дії як природних так і техніко-економічних, природоохоронних його складових. Разом з тим вартість сільськогосподарських земель постійно коливатиметься через нестабільність макроекономічного середовища і насамперед розміру позичкового процента й інфляційних процесів в економіці нашої країни.

3.3. Платежі і збори за використання природних ресурсів, забруднення навколишнього природного середовища та інші шкідливі впливи на довкілля

Основою економічного механізму природокористування є встановлення *плати за використання природних ресурсів і забруднення навколишнього природного середовища*. Під платою розуміють грошові чи інші види благ, котрі економічні суб'єкти сплачують за використання ресурсів, природних благ і за можливості здійснення господарської діяльності. Ці інструменти є найпоширенішими у практиці функціонування економічних механізмів більшості країн. Зупинимося детальніше на характеристиці складових елементів платного природокористування в Україні.

Платежі за використання природних ресурсів. Збір за спеціальне використання природних ресурсів встановлюється на основі нормативів зборів і лімітів їх використання. Нормативи збору за використання природних ресурсів визначаються з урахуванням їх розповсюдженості, якості, можливості відтворення, доступності, комплексності, продуктивності, місцезнаходження, можливості переробки, знешкодження і утилізації відходів та інших факторів. Збори за використання природних ресурсів в межах встановлених лімітів відносяться на витрати виробництва, а за понадлімітне використання та зниження їх якості стягуються з прибутку, що

залишається у розпорядженні підприємств, установ, організацій чи громадян [1].

В Україні згідно з чинним законодавством здійснюється плата за використання природних ресурсів.

Плата за землю. Вона справляється за одиницю площі залежно від функціонального призначення земельної ділянки. Так за землі сільськогосподарського призначення (орні землі, косовиці, пасовища) справляється плата у розмірі 0,1% від економічної оцінки землі у формі земельного податку (для земель під багаторічними насадженнями – 0,03%). За використання земель населених пунктів встановлено плату у розмірі 1%, а за вилучення земель під непрофільне використання – 5%.

Плата за використання водних ресурсів. Загальна ставка плати складається із суми двох ставок плати:

- за використання води як природного ресурсу та формування доступних для використання водних ресурсів у системі водозабезпечення;
- за забір води, її очищення та розподіл між водокористувачами в системах водоподачі.

Нормативи плати за водні ресурси диференційовані за басейновим принципом (табл. 38). Для водокористувачів встановлюються ліміти на використання водних ресурсів. Для населення і комунального господарства ставки плати за воду нижчі, ніж для промислових підприємств. Є суттєві особливості при визначенні зборів за спеціальне водокористування для підприємств гідроелектроенергетики, вантажного транспорту, пасажирського флоту.

Таблиця 38.

Нормативи збору за спеціальне використання поверхневих вод

Басейни річок, та притоки усіх порядків	Нормативи збору, копійок за 1 куб м
Дніпра на північ від м. Києва (Прип'яті та Десни), включно м. Київ	12,10
Дніпра на південь від м. Києва (без Інгульця)	11,50

Інгульця	17,54
Сіверського Дінця	23,59
Південного Бугу (без Інгулу)	13,30
Інгулу	16,32
Дністра	7,25
Вісли та Західного Бугу	7,25
Тиси, Пруту та Серету	5,45
Дунаю	4,85
Річок Криму	24,19
Річок Приазов'я	29,04
Інших річок	13,30

До нормативів збору за спеціальне водокористування в частині використання поверхневих вод підприємствами житлово-комунального господарства застосовується коефіцієнт 0,3.

Підприємствам гідроелектроенергетики встановлено норматив плати за воду у розмірі 2,35 коп. За 100 куб м води, пропущеної через турбіни. Для водного транспорту збори диференціюються за призначенням транспорту – вантажний і пасажирський: 4,20 коп. за 1 тоннаж-добу і 0,48 коп. за 1 місце-добу експлуатації відповідно. За використання води для потреб рибництва встановлені нормативи у розмірі 12,34 коп. за 100 куб м поверхневої води і 14,84 коп. за 100 куб м підземних вод.

Плата за використання мінеральних ресурсів. Вона включає кілька видів платежів і зборів, об'єктом плати виступає фактичний обсяг використаних мінеральних ресурсів. В цілому плата за використання мінеральної сировини стягується за кожну одиницю видобутої мінеральної речовини, а нормативи плати встановлюються Кабінетом Міністрів України. Крім того підприємства, які здійснюють видобуток корисних копалин справляють інші платежі:

- збір за видачу ліцензій на видобуток мінеральних ресурсів;
- відрахування за геологорозвідувальні роботи якщо вони проведені за рахунок державного бюджету (справляється у % від обсягів товарної продукції);
- плата за використання підземного простору.

Суб'єкти господарювання, які здійснюють видобуток мінеральної сировини зобов'язані справляти плату на основі встановлених нормативів. Дані про основні з них наведені у табл. 39.

Таблиця 39

Базові нормативи плати за користування надрами для видобування корисних копалин

Корисні копалини	Одиниця виміру	Плата за одиницю ресурсу, грн	Плата у % до вартості видобутих корисних копалин
Горючі корисні копалини			
Нафта	тонна	13,0	
Конденсат	тонна	13,0	
Газ природний	тис. куб м	3,21	
Антрацит і коксівне вугілля	тонна	0,75	
Енергетичне вугілля	тонна	0,39	
Буре вугілля	тонна	0,39	
Металеві корисні копалини			
Залізна руда	тонна	0,9-4.5	
Марганцева руда	тонна	7.5	
Титанова руда	тонна	0,64	
Уранова руда			3
Золоторудна сировина			5
Гірничо-хімічна сировина			
Сірчана руда	тонна	1,2	
Калійно-магнієва сіль	тонна	1.0	
Кухонна (кам'яна) сіль	тонна	1,0	
Сировина будівельна			
Цементна сировина	тонна	2,0	
Гіпс, крейда і вапняк	тонна	0,5	
Камінь будівельний	куб м	2,0	

Плата за використання лісових ресурсів. В основі платного лісокористування закладено рентний підхід до економічної оцінки лісових ресурсів. Вона є формою реалізації економічних відносин між власником лісу і лісокористувачами. Ставки плати за використання лісових ресурсів називають лісовою таксою. Вони враховують породу деревини, її якість, висоту і товщину деревостану, умови заготівлі і транспортування тощо і

диференційовані за лісотаксовими поясами. Їх в Україні два. Перший – Карпатський (тут такси на 15% нижчі, ніж в другому поясі), другий включає всі інші ліси. Плата за лісові ресурси передбачає відшкодування затрат на відтворення лісів, інтенсифікацію лісовирощування, впровадження технологічних досягнень у практику лісокористування.

Окрім того в Україні об'єкти господарювання справляють плату за інші види природокористування, а саме за використання ресурсів тваринного і рослинного світу, за використання радіочастотного ресурсу, за випас худоби, полювання і рибальство. В цілому плата за використання природних ресурсів є дієвим інструментом економічного механізму стимулювання раціонального природокористування, але нині вона ще не досконала і потребує системної оптимізації.

Платежі за забруднення навколишнього природного середовища.

Збори за забруднення навколишнього природного середовища встановлюються на основі фактичних обсягів викидів, лімітів скидів забруднюючих речовин в навколишнє природне середовище і розміщення відходів. Збори підприємств, установ, організацій, а також громадян за викиди і скиди забруднюючих речовин у навколишнє природне середовище, розміщення відходів та інші види шкідливого впливу в межах лімітів відносяться на витрати виробництва, а за перевищення лімітів стягуються з прибутку, що залишається в розпорядженні підприємств, установ, організацій чи громадян.

Згідно чинного законодавства в Україні є наступні платежі за забруднення:

- платежі за викиди забруднюючих речовин у атмосферу;
- платежі за скидання забруднюючих речовин у водні об'єкти;
- платежі за розміщення і складування твердих чи рідких відходів.

Плата за забруднення атмосфери справляється окремо зі стаціонарних і пересувних джерел забруднень. Об'єктами збору є фактичні обсяги викинутих у повітря поллютантів, а сама плата розраховується на

основі встановлених нормативів збору за викиди забруднюючих речовин стаціонарними джерелами забруднень. За викиди речовин для яких нормативи плати не встановлені нарахування зборів проводиться на основі віднесення тих чи інших речовин до відповідного класу небезпеки. Крім того враховують при розрахунках поправочні коефіцієнти, які відбивають господарське призначення населеного пункту, у якому здійснюються викиди, чисельність населення у ньому та інші параметри. З пересувних джерел забруднень, а переважно це транспортні засоби, плата справляється залежно від виду транспорту і типу палива. На якому працює силова установка (бензин, дизельне пальне тощо).

Плата за забруднення водних об'єктів. Вона справляється на основі нормативів збору, що стягується за скидання забруднювальних речовин у водні об'єкти. Плата за забруднення водойм, як і плата за використання водних ресурсів, диференційована за басейнами рік. При її розрахунку враховані регіональні басейнові коефіцієнти. Також при розрахунках платежів враховуються концентрації забруднювальних речовин, які скидаються.

Плата за розміщення відходів. Платежі нараховуються залежно від класу небезпеки, до яких відносять ті чи інші відходи. Таких класів є чотири: надзвичайно небезпечні, дуже небезпечні, помірно небезпечні, малонебезпечні. Крім того враховуються певні місцеві умови і обставини складування відходів – розташування об'єкта на якому проводиться складування відходів (наближеність до населених пунктів) і екологічна відповідність сміттєзвалища вимогам екологічного законодавства.

3.4. Податкова екологічна політика та екологічні інструменти митної політики держави

Становлення і функціонування *податкового екологічного механізму* полягає у обов'язковому і безповоротному вилучення коштів державою чи місцевими органами влади на користь спеціальних бюджетних рахунків

відповідного рівня (державний, місцевий) з метою їх використання на фінансування екологічних проблем. Екологічні податки можуть бути як самостійними (передбаченими відповідними статтями), а також знаходитися у складі інших податків і відраховуватися як певна частка від загальної суми податкових платежів. У практиці екологізації податкових систем знайшли своє відображення багато прийомів і методів, ми ж звернемо увагу на найрозповсюдженіші:

- податки на розв'язання глобальних, національних чи місцевих екологічних проблем;
- громадянські екологічні податки;
- транзитні податки на перевезення вантажів через територію країни;
- автомобільний екологічний податок;
- авіаційний транспортний податок;
- екологічні податки на окремі види продукції чи її групи;
- екологічний податок на паливо;
- екологічні податки на сировину;
- комунальний податок.

Вагоме місце у стимулюванні природоохоронної діяльності займає система пільгового екологічного оподаткування. Такі пільги можуть встановлюватися з метою стимулювання екологізації і дематеріалізації виробництва, сприяння розвитку екологічно орієнтованих дій. Підприємствам і установам можуть надаватися пільги на оподаткування інвестицій, пільги при оподаткуванні прибутку якщо випускається екологічно чиста продукція, надаватися права на прискорену амортизацію.

Прискорена амортизація – це застосування спеціальних норм амортизації з метою збільшення розмірів амортизаційних фондів. Слід додати, що такі фонди є неоподаткованою частиною доходу. Застосування такого інструментарію дозволяє підприємствам проводити прискорену модернізацію основних фондів екологічного призначення і сприяє ефективній інноваційній екологічній політиці.

Екологічні інструменти митної політики застосовуються при стягненні обов'язкових платежів при ввезенні товарів на митну територію держави чи їх вивезенні за її межі. Відповідно розрізняють мито імпортне або ввізне та мито експортне (вивізне). Застосування таких інструментів полягає у встановленні або звільненні певних експортно-імпортних мит. В Україні імпортні мита встановлені на ввезення пестицидів, відходів, використаних автомобілів тощо. Натомість зменшуються ставки мита на устаткування екологічного призначення, продукції екологічного призначення, інших груп товарів.

3.5. Система штрафних санкцій за порушення вимог екологічного законодавства

Штрафні санкції – це покарання у грошовій формі як стягнення з винних осіб певної суми. Штрафи матеріально впливають на фізичних і юридичних осіб, які порушили екологічні норми. Проте штрафні санкції не відбивають реальної шкоди, яка завдана довкіллю. Вони швидше відбивають реальні можливості суспільства відшкодувати завдану шкоду, оскільки їх нарахування ґрунтуються на розмірах мінімальних соціальних стандартів у країні. Так у вітчизняній практиці їх нараховують на базі мінімального розміру заробітної плати і неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

В цілому штрафні екологічні санкції можна представити у такому вигляді:

- *система міжнародних санкцій* за порушення міжнародних договорів у галузі охорони навколишнього середовища, невиконання вимог прийнятих конвенцій і взятих на себе зобов'язань;
- *міждержавні відшкодування* завданих однією країною збитків навколишньому природному середовищу іншої країни;
- *штрафи за недотримання вимог національного екологічного законодавства;*

- *відшкодування збитків, яких зазнав господарський об'єкт в результаті діяльності іншого господарського об'єкта.*

3.6. Надання субсидій, дотацій, грантів і премій на природоохоронні цілі

Субсидія – це цільова незворотна допомога в грошовій чи натуральній формі, що надається за рахунок коштів державного бюджету або спеціальних державних і недержавних фондів економічним суб'єктам. Це один з видів фінансування екологічно орієнтованих напрямків діяльності [2; 478].

Субсидії бувають прямими і непрямими. Перші з них видаються суб'єктам господарської діяльності у грошовій формі, а інші проявляться у податкових, кредитних пільгах. **Екологічне субсидіювання спрямоване на розв'язання наступних задач:**

- фінансування природоохоронних програм національного чи регіонального характеру;
- фінансування науково-дослідних і конструкторських робіт, які реалізуються за пілотними проектами національного і регіонального значення;
- фінансування міжнародних проектів і програм.

Дотація – це грошова або інша допомога з державних чи недержавних джерел, які надаються для покриття збитків або на спеціальні цілі. Екологічні дотації можна розглядати як форму субсидії, що надаються на підвищення ефективності екологоорієнтованих дій. Часто під нею розуміють як фінансову допомогу малорентабельним і збитковим підприємствам, а вгвлузі охорони довкілля вони можуть відігравати вагомую роль при підвищенні екологічного рівня виробництва.

Прикладами екологічноорієнтованих дотацій служать [5; 479]:

- регіональні чи національні дотації з метою обмеження індустріального чи аграрного розвитку для збереження унікальних природних ландшафтів міжнародного і національного значення;

- дотації на ведення сільського господарства за спеціальними екологічними режимами (підвищеного рівня обережності) з метою збереження піонерних ландшафтів, об'єктів природної спадщини, пам'яток історії та археології тощо;
- дотації сільському господарству з метою стимулювання вирощування продукції без отрутохімікатів, мінеральних добрив, відмови від вирощування генетично модифікованих сортів чи їх стимулювання;
- на розробку нових видів продукції екологічного призначення;
- дотації на ремонт устаткування, силових агрегатів і установок з метою зменшення їх впливу на навколишнє середовище.

Гранти – оплачуване замовлення з боку державних чи інших зацікавлених організацій на виконання ряду наукових досліджень чи конструкторських розробок. Видаються на конкурсній основі передбачають фінансування:

- наукових екологічних досліджень;
- розробки проектів і програм охорони довкілля;
- інженерно-конструкторські розробки екологічно чистого устаткування, обладнання;
- розробку і налагодження виробництва інструментів і приладів контролю за станом довкілля.

Премії і нагороди надаються у грошовій формі за вагомі успіхи в галузі реалізації екологічної політики. До них відносять премії і нагороди підприємствам, населеними пунктам окремим громадянам. Найбільшого поширення преміювання набуло у Німеччині, хоча й в Україні проводяться щорічні конкурси серед міст на предмет благоустрою.

3.7. Цінові інструменти в контексті розвитку економічного механізму природокористування

Система **цінових інструментів** – це сукупність заходів впливу на економічні інтереси господарських суб'єктів за допомогою зменшення чи

підвищення цін. Результатом регулювання цінової політики є цілеспрямована зміна економічної вигоди від тієї чи іншої діяльності. Ціни регулюють двома методами:

- пряме регулювання цін;
- непряме регулювання цін.

Перший застосовують тоді, коли об'єктивна можливість адміністративного впливу на ціну товару чи послуги. В умовах ринку можливості такого регулювання обмежені і є дієвими тільки у випадку монополізації ринку товару чи послуги виробником або споживачем. Найчастіше такими монополістами виступають держава і місцеві органи влади. **Головними методами цього виду регулювання є:**

- диверсифікація цін у часі (наприклад на електроенергію тарифи різняться за принципом день-ніч, день-ніч-години пік);
- диверсифікація цін на природні ресурси за споживачами (тарифи на воду для населення і комунального господарства зазвичай менші у 2-4 рази, ніж для задоволення промислових потреб);
- диверсифікація цін на різні види однотипної продукції (встановлення вищих закупівельних цін на екологічно чисту продукцію, в тому числі сільськогосподарську, яка вирощена без застосування отрутохімікатів).

У ринковій економіці *методи непрямого регулювання* мають набагато більші можливості і ширшу сферу застосування. Їх використання дозволяє опосередковано підвищувати ціну екологічно небезпечних товарів, і, навпаки, формувати низькі ціни на, здавалося б, затратнішу екологічно чисту продукцію, роблячи її вигідною для виробника і доступною для споживача.

3.8. Екосистемні виплати і відшкодування

У структурі економічного механізму природокористування застосування екосистемних інструментів впливу знайшло відображення зовсім недавно. Вони пов'язані з необхідністю запровадження компенсаторного механізму для «жертв екодеструкції». Виплати і

відшкодування здійснюються у грошовій формі, у проведенні відповідної системи компенсаторних заходів, технічній допомозі з метою компенсації збитків від порушення середовища, що виникли у господарських об'єктів на основі додаткових витрат на їх попередження чи ліквідацію.

Компенсації у даному випадку підлягають:

- виплати за аварійне забруднення середовища і нанесення в результаті цього збитків іншим особам;
- виплати країнам, що мають негативне сальдо трансграничного забруднення;
- виплати населенню, підприємствам за згоду сусідського співіснування з небезпечними екологічними об'єктами;
- платежі за екосистемні вигоди;
- агро-природоохоронні платежі як компенсації фермерам, які відводять частину своїх ділянок під лісові насадження;
- платежі за збереження біорозмаїття;
- платежі за естетичні цінності;
- викуп земель з метою створення державних природоохоронних територій;
- компенсації за можливість використання приватних територій з метою організації системи охорони довкілля або проведення там наукових досліджень.

3.9. Екологічне страхування

Під екологічним страхуванням розуміють механізм створення резервних страхових фондів, покликаних на практиці відшкодувати збитки, які завдані середовищу внаслідок надзвичайних ситуацій, екологічних інцидентів, техногенних катастроф і аварій. Резервні фонди формуються за рахунок коштів суб'єктів господарювання, які, у свою чергу, повинні нести повну відповідальність за можливі непередбачувані збитки НС в результаті їхньої діяльності.

За рахунок створення таких резервних фондів необхідно досягти якщо не екологічної то хоча б економічної захищеності юридичних і фізичних осіб, які можуть постраждати в результаті форсмажорних екологічних обставин.

В Україні здійснюється добровільне і обов'язкове державне та інші види страхування громадян та їх майна, майна і доходів підприємств, установ і організацій на випадок шкоди, заподіяної внаслідок забруднення навколишнього природного середовища та погіршення якості природних ресурсів.

3.10. Фонди охорони навколишнього природного середовища

Для фінансування заходів щодо охорони навколишнього природного середовища згідно з законодавством України утворюються:

- державний;
- республіканський АР Крим;
- місцеві фонди охорони навколишнього природного середовища.

Республіканський АР Крим та місцеві фонди охорони навколишнього природного середовища утворюються у складі республіканського бюджету Автономної Республіки Крим та відповідного місцевого бюджету за місцем заподіяння екологічної шкоди за рахунок:

- зборів за забруднення навколишнього природного середовища;
- частини грошових стягнень за шкоду, заподіяну порушенням законодавства про охорону навколишнього природного середовища в результаті господарської та іншої діяльності, згідно з чинним законодавством;
- цільових та інших добровільних внесків підприємств, установ, організацій та громадян.

Державний фонд охорони навколишнього природного середовища утворюється за рахунок:

- відрахувань з місцевих фондів охорони навколишнього природного середовища, розмір яких визначається Верховною Радою України;
- добровільних внесків підприємств, установ, організацій, громадян та інших надходжень;
- частини зборів за використання природних ресурсів, розмір яких визначається Верховною Радою України за поданням Кабінету Міністрів України;
- частини грошових стягнень за шкоду, заподіяну порушенням законодавства про охорону навколишнього природного середовища в результаті господарської та іншої діяльності, згідно з чинним законодавством.

Кошти місцевих республіканського Автономної Республіки Крим і Державного фондів охорони навколишнього природного середовища можуть використовуватись тільки для цільового фінансування природоохоронних та ресурсозберігаючих заходів, в тому числі наукових досліджень з цих питань ведення державного кадастру територій та об'єктів природно-заповідного фонду, а також заходів для зниження впливу забруднення навколишнього природного середовища на здоров'я населення та стимулювання працівників спеціально уповноважених державних органів у галузі охорони навколишнього природного середовища і використання природних ресурсів, крім осіб, які мають статус державних службовців, та громадських інспекторів з охорони навколишнього природного середовища, які виявили порушення природоохоронного законодавства і вжили необхідних заходів для притягнення винних до відповідальності, запобігання порушенням природоохоронного законодавства.

В Україні можуть утворюватись й інші фонди для стимулювання і фінансування заходів щодо охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки [1].

Питання і завдання для самоконтролю

1. На яких економічних засадах ґрунтується система природокористування і охорони довкілля?
2. Визначте суть і значення економічного механізму природокористування. Що передбачає формування економічного механізму охорони навколишнього природного середовища?
3. Дайте характеристику головних підходів щодо економічної оцінки природних ресурсів.
4. Дайте характеристику системи платежів і зборів за використання природних ресурсів.
5. Дайте характеристику системи платежів і зборів за забруднення навколишнього природного середовища та інші шкідливі впливи на довкілля.
6. Вкажіть головні інструменти податкової екологічної політики та екологічні інструменти митної політики держави.
7. У чому полягає суть системи штрафних санкцій за порушення вимог екологічного законодавства?
8. За що і на які цілі надаються субсидії, дотації, гранди і премії в галузі екологічного регулювання?
9. Яке місце займають цінові інструменти в контексті розвитку економічного механізму природокористування?
10. У чому суть платежів за екосистемні послуги? Які види компенсацій Ви знаєте?
11. Що таке екологічне страхування і які його завдання?
12. Для виконання яких завдань створюються фонди охорони навколишнього природного середовища?

Рекомендована і використана література

1. Закон України «Про охорону природного навколишнього середовища» (1991)

2. Врублевська О. В. Конспект лекцій з економіки природокористування. – Львів: УкрДЛТУ, 2003. – 210 с.
3. Ігнатенко М.Г., Малєєв В.О. Екологія і економіка природокористування: навчальний посібник. - Київ - Херсон: Айлант, 2002. - 287с.
4. Мороз П. І., Косенко І. С. Екологічні проблеми раціонального природокористування: Навч. Посібник. – Львів: Престиж Ін форм, 1999. – 282 с.
5. Основи екології. Екологічна економіка та управління природокористуванням: Підручник / За заг. ред. Л. Г. Мельника та М. К. Шапочки. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2005. – 759 с.
6. Синякевич І. М. Економіка природокористування: Навч. посібник. – К.:ІЗМН, 1996. – 156 с.
7. Туниця Т. Ю. Збалансоване природокористування: національний і міжнародний контекст. К.: Знання, 2006. - 300 с.
8. Хвесик М. А., Горбач Л. М., Кулаковський Ю. П. Економіко-правове регулювання природокористування: Монографія. – К.: Кондор, 2004. – 524 с.
9. Шевчук В. Довідник з питань економіки та фінансування природокористування і природоохоронної діяльності, видавництво “Геопринт” – Київ, 2000 – 411 с.

Розділ 4. Економічна та соціальна ефективність здійснення природоохоронних заходів

4.1. Поняття про оцінку екологічних результатів економічної діяльності

Природоохоронні заходи мають забезпечити дотримання нормативних вимог до якості навколишнього середовища з урахуванням перспективних змін в розвитку виробництва та демографічної ситуації. Вони повинні також забезпечувати отримання максимального економічного ефекту від покращення стану навколишнього середовища.

Досягнення вказаних цілей можна оцінити за допомогою екологічних та соціально-екологічних результатів [6; 178]:

- *екологічна результативність природоохоронних заходів* полягає в зниженні негативного впливу навколишнє середовище і покращенні її стану. Її прояви спостерігаються у зменшенні кількості забруднюючих речовин у середовищі, збільшенні обсягів доступних до використання водних, земельних, лісових, біологічних ресурсів;
- *соціально-економічна ефективність природоохоронних заходів* проявляється підвищенням рівня господарювання, якості життя населення, збільшенням національного багатства тощо. Економічні результати – це економія або попередження втрат природних ресурсів, живої та уречевленої праці, підвищенні рентабельності виробництва у виробничій і невиробничій галузях. Значно важче оцінити соціальні аспекти природоохоронної діяльності. Проводяться оцінки динаміки захворюваності населення, умов праці, проживання та відпочинку, підтримання екологічної рівноваги, збереження естетичної цінності ландшафтів, підвищення екологічної обізнаності населення і формування екологічної свідомості.

Економічне обґрунтування природоохоронних заходів проводять:

- шляхом співставлення економічних результатів цих заходів з витратами на їх отримання;
- за допомогою системи показників загальної і порівняльної ефективності;
- за допомогою чистого економічного ефекту природоохоронних заходів.

4.2. Показники загальної економічної ефективності природоохоронних заходів

Повний економічний результат природоохоронних заходів спостерігається в матеріальному і нематеріальному виробництві, а також у сфері особистого споживання. У сфері матеріального виробництва він проявляється у прирості обсягів чистої продукції або прибутку, а на підприємствах у зниженні собівартості продукції. У невиробничій сфері – це економія затрат на виконання робіт і надання послуг, а в сфері особистого споживання – зменшення витрат особистих засобів населення на ведення особистого господарства в результаті покращення стану навколишнього природного середовища.

Чистий економічний ефект обчислюється як різниця між обсягом річного ефекту від природоохоронних заходів і експлуатаційних витрат на досягнення результату. Його можна знайти за формулою:

$$P_{\text{ч}} = P_{\text{п}} - B ,$$

$P_{\text{ч}}$ – чистий річний ефект від здійснення природоохоронного проекту;
 $P_{\text{п}}$ – повний економічний ефект; B – природоохоронні витрати.

Поняття *чистий економічний ефект* на відміну від *повного економічного ефекту* зорієнтоване на річні результати діяльності підприємств, які здійснюють природоохоронні заходи. **Визначення чистого економічного ефекту проводиться для [2; 233]:**

- техніко-економічного обґрунтування вибору найкращих варіантів природоохоронних заходів;

- розподілу капітальних вкладень між одноцільовими природоохоронними заходами;
- обґрунтування ефективності нових технічних рішень у галузі боротьби з забрудненнями;
- економічної оцінки фактично здійснених природоохоронних заходів.

Загальна (абсолютна) економічна ефективність природоохоронних заходів визначається як відношення річного обсягу повного економічного ефекту від природоохоронних заходів до витрат на досягнення цього результату.

Повний економічний ефект природоохоронних затрат розраховується за різницею показників чистої продукції або прибутку в матеріальному виробництві, затрат в невиробничій сфері, витрат державного бюджету, і особистих засобів населення. При його оцінці враховують сучасний стан природного середовища або стан, що може наступити якщо таких заходів не проводити і проєктований стан навколишнього середовища.

Загальна ефективність природоохоронних затрат визначається на всіх стадіях планування заходів з охорони природи. Її показником служить відношення річного обсягу повного економічного ефекту до суми приведених витрат. Він обчислюється за формулою:

$$E_z = \frac{P_n}{C + E_n K},$$

де E_z – коефіцієнт абсолютної ефективності; P_n – повного економічного ефекту від природоохоронних заходів; C – поточні багаторазові витрати на природоохоронний захід; K – капіталовкладення на впровадження природоохоронного заходу; E_n – нормативний коефіцієнт ефективності капіталовкладень (0,12).

За потребою абсолютна економічна ефективність в природоохоронні заходи може бути розрахована за вилученням експлуатаційних витрат, тобто співставленням повного економічного ефекту до капіталовкладень:

$$E_k = \frac{P_n - C}{K},$$

де E_k – ефективність капітальних вкладень.

Існує низка додаткових показників ефективності природоохоронних затрат:

- відношення показників зменшення негативного впливу (ΔB) господарської та іншої діяльності на навколишнє середовище до затрат (Z):

$$E_B = \Delta B / Z$$

- відношення показників покращення стану навколишнього середовища (ΔB) господарської та іншої діяльності на навколишнє середовище до затрат (Z):

$$E_B^\infty = \Delta B^\infty / Z^\infty$$

- приріст прибутку від збільшення термінів служби устаткування:

$$\Delta \Pi = Wkr (T_2 - T_1)$$

де W – вартість устаткування; kr – коефіцієнт рентабельності основних фондів; T_2 , T_1 – тривалість роботи устаткування після і до проведення природоохоронних заходів;

- загальний ефект від підвищення продуктивності сільськогосподарських угідь:

$$E_{cg} = (Eo_2 - Eo_1)S$$

де Eo_2 , Eo_1 – річна економічна оцінка сільгоспугідь після і до проведення природоохоронного заходу, грн/га, S – площа угідь;

- ефект від підвищення якості продукції розраховується як річний приріст чистого продукції після проведення природоохоронного заходу:

$$E_y = Q_2(C_2 - C_2) - Q_1(C_1 - C_1),$$

де Q_2 і Q_1 – середньорічні обсяги продукції відповідно покращеної і вихідної якості; C_2 і C_1 – ціна продукції відповідно покращеної і вихідної якості; S_1 і S_2 – собівартість продукції відповідно покращеної і вихідної якості;

- загальний ефект від скорочення додаткових затрат на очищення стоків і скидів у навколишнє середовище:

$$E_d = V(C_1 - C_2),$$

де V – обсяг використовуваного ресурсу; C_1 і C_2 – собівартість очищення одиниці ресурсу до і після проведення природоохоронного заходу.

У галузях невиробничої сфери, які повністю або частково фінансуються з державного бюджету методи оцінки природоохоронних ефектів ідентичні до попередніх і оцінюються величиною економії середньорічних затрат.

Попередження втрат чистої продукції за період хвороби працівників, які зайняті у сфері матеріального виробництва ($E_{чп}$):

$$E_{чп} = П Ч (P_2 - P_1),$$

де $П$ – середня величини чистої продукції за один людино-день, грн.; $Ч$ – чисельність працівників, які хворіли або були відлучені від виробництва через догляд за хворими членами сімей, осіб; P_2, P_1 – середньорічна кількість людино-годин одного працівника після і до проведення природоохоронного заходу.

Ефект від скорочення виплат з фонду соціального страхування за період тимчасової і постійної непрацездатності через погіршення стану навколишнього середовища (E_c):

$$E_c = ЧП(P_2 - P_1),$$

де $Ч$ – чисельність працівників, які отримують допомоги внаслідок захворювання в результаті тимчасової і постійної втрати працездатності, осіб; $П$ – середній розмір допомоги по тимчасовій непрацездатності за один день хвороби, грн..

Економія витрат держави на лікування робітників (E_l):

$$E_{зд} = Ч_a D_a Z_a + Ч_c D_c Z_c,$$

де D – кількість днів хвороби; Z – середні затрати у сфері охорони здоров'я одного хворого за один день; $Ч$ – кількість хворих в результаті погіршення стану навколишнього середовища; індекси a і c виділяють амбулаторне і стаціонарне лікування.

4.3. Порівняльна економічна ефективність природоохоронних затрат та економічних результат природоохоронних заходів

Показником порівняльної економічної ефективності природоохоронних затрат є мінімум сукупних експлуатаційних витрат і капітальних вкладень, приведених до річної вимірюваності з урахуванням фактору часу [6; 184]. Припорівнянні між собою короткотермінових і довготермінових заходів з приблизно однаковими експлуатаційними витратами і однаковими розмірами капіталовкладень обирають варіант при якому приведені витрати характеризуються мінімальною величиною:

$$Z = K + T_n C$$

де T_n – нормативний термін окупності капіталовкладень, величина, обернена нормативному коефіцієнту ефективності капіталовкладень ($E_n - 0,12$).

Економічний результат природоохоронних заходів виражають величиною попереджених збитків або сумою попередженого збитку і річного приросту доходу від покращання виробничих результатів діяльності підприємства чи їх груп. В загальному вигляді його можна представити у такому вигляді:

$$EP = ПЗ + \Delta Д$$

де $ПЗ$ – попереджені збитки, $\Delta Д$ – приріст доходу.

Попереджений економічний збиток від забруднення навколишнього середовища визначають як різницю між розрахунковими величинами збитку до і після проведення природоохоронного заходу:

$$ПЗ = Z_1 - Z_2$$

де Z_2 і Z_1 – відповідно збитки до і після проведеного заходу.

Річний приріст доходу від покращання виробничих результатів внаслідок проведення багатоцільового природоохоронного заходу визначаємо за формулою:

$$\Delta Д = \sum q_j Z_j - q_i Z_i$$

де q_j q_i – кількість товарної продукції –го та –го видів чи якості після і до проведення природоохоронного заходу, який оцінюють; Z_i Z_j – оцінка одиниці –ї та –ї продукції.

Якщо періоди будівництва чи реконструкції, проектні терміни експлуатації природоохоронних споруд у порівнюваних варіантах приблизно однакові (різниця не перевищує трьох років), а затрати і результати за період експлуатації змінюються не суттєво, то варіанти природоохоронних заходів можна оцінювати величиною їх *чистого економічного ефекту*:

$$ЧЕ = (P - Z) \rightarrow \max$$

Якщо ж природоохоронні заходи характеризують неоднаковими періодами будівництва чи реконструкції, а також термінами експлуатації і змінними величинами затрат і результатів, необхідно проводити *сумування економічних ефектів за період експлуатації з урахуванням фактору часу*.

Інвестиційні проекти природоохоронної спрямованості відрізняються від інших проектів способом утворення *валового доходу*. Для підприємств головним фактором утворення додаткового доходу служать зменшення платежів за забруднення навколишнього середовища як результат скорочення викидів у наслідок проведених природоохоронних заходів. Але поряд з цим, не слід забувати про попереджені збитки, виручка від реалізації утилізованих відходів, економія матеріальних чи енергетичних ресурсів.

В цілому величину валового доходу від проведених заходів екологічного призначення можна записати наступним чином [5; 159]:

$$D_t = (S_0 - S_{It}) + (S'_0 - S'_{It}) + O_t + \Pi_t + M_t$$

де, S_0 і S'_0 – відповідно сума платежів за забруднення навколишнього середовища, яка відноситься до собівартості продукції і сума платежів, які відшкодовуються за рахунок прибутку підприємства до реалізації природоохоронного заходу; S_{It} і S'_{It} – відповідно сума платежів за забруднення навколишнього середовища, яка відноситься до собівартості продукції і сума платежів, які відшкодовуються за рахунок прибутку підприємства в результаті реалізації проекту кожного t -року; O_t – виручка від

реалізації утилізованих відходів у t -рік; Π_t – виручка від реалізації екологічно чистої або безпечної (покращеної якості тощо) продукції у t -рік; M_t – економія матеріальних та/або енергетичних затрат як результат проведеного природоохоронного заходу у t -рік.

Питання і завдання для самоконтролю

1. У чому полягає суть екологічної та соціально-економічної ефективності природоохоронних заходів?
2. Яким чином проводять економічне обґрунтування природоохоронних заходів?
3. У чому проявляється повний економічний результат природоохоронних заходів?
4. З якою метою проводять визначення чистого економічного ефекту? Наведіть формулу його обчислення, поясніть її.
5. Як розраховують повний економічний ефект природоохоронних затрат?
6. Яким чином визначають загальну ефективність природоохоронних затрат?
7. Як розрахувати ефективність капітальних вкладень у природоохоронні проекти?
8. Як розрахувати приріст прибутку від збільшення термінів служби устаткування внаслідок покращення стану навколишнього середовища?
9. Яким чином розраховують загальний ефект від підвищення продуктивності сільськогосподарських угідь?
10. Як розрахувати ефекти від підвищення якості продукції і від скорочення додаткових затрат на очищення стоків і скидів у навколишнє середовище?
11. Наведіть формули, за якими розраховують екологічні ефекти в невиробничій сфері?
12. Що таке порівняльна економічна ефективність природоохоронних затрат? Як її знайти?
13. У чому виражають економічний результат природоохоронних заходів?

14. Що таке попереджений економічний збиток від забруднення навколишнього середовища і як його визначають?
15. Як визначають річний приріст доходу від покращення виробничих результатів внаслідок проведення багатоцільового природоохоронного заходу?
16. Що таке чистий економічний ефект і як його обрахувати?
17. Яким чином можна знайти величину валового доходу від проведених заходів екологічного призначення?

Рекомендована і використана література

1. Врублевська О. В. Конспект лекцій з економіки природокористування. – Львів: УкрДЛТУ, 2003. – 210 с.
2. Глухов В. В., Некрасова Т. П. Экономические основы экологии. – СПб.: Питер, 2003. – 384 с.
3. Ігнатенко М.Г., Малєєв В.О. Екологія і економіка природокористування: навчальний посібник. - Київ - Херсон: Айлант, 2002. - 287с.
4. Мороз П. І., Косенко І. С. Екологічні проблеми раціонального природокористування: Навч. Посібник. – Львів: Престиж Ін форм, 1999. – 282 с.
5. Москаленко А. П. Экономика природопользования и охраны окружающей среды. – М.: ИКЦ «МарТ», 2003. – 224 с.
6. Сахаєв В. Г., Щербицкий Б. В. Экономика природопользования и охрана окружающей среды. – К.: Вища школа, 1987. – 263 с.
7. Синякевич І. М. Економіка природокористування: Навч. посібник. – К.:ІЗМН, 1996. – 156 с.
8. Шевчук В. Довідник з питань економіки та фінансування природокористування і природоохоронної діяльності, видавництво “Геопринт” – Київ, 2000 – 411 с.
9. Туниця Т. Ю. Збалансоване природокористування: національний і міжнародний контекст. К.: Знання, 2006. - 300 с.

Розділ 5. Світовий досвід і міжнародне співробітництво у сфері охорони навколишнього природного середовища

5.1. Поняття і структура екологічної політики

Глобальна екологічна криза вимагає нині кардинальної зміни підходів до розв'язання цілої низки завдань по збереженню стійкості планетарної біосфери. Нині стоїть завдання сформувати на Землі єдиний екологобезпечний господарсько-економічний простір, який буде основою розвитку для майбутніх поколінь на планеті в цілому і окремих регіонах і країнах зокрема.

Тому нині формується нова глобальна екологічна політика, принципи якої закладаються у компетенції природоохоронних програм і екологічних політик держав, уніфікують останні і спрямовують їх в єдине еколого орієнтоване русло. Відбувається це шляхом перебудови макроекономічної політики держав, дематеріалізацією виробництв, вдосконалення мзовнішньоекономічних зв'язків, на основі глобалізації еколого-економічних чинників. Інший крок полягає в поступовому узгодженні міжнародного науково-технічного та економічного співробітництва для вирішення еколого-ресурсних проблем людства. Уніфікуються також законодавчі основи щодо охорони докілля, все більше значення відіграють міжнародні угоди і конвенції, які стосуються проблем охорони природи, збереження біологічного розмаїття, зменшення негативного антропогенного впливу на навколишнє середовище.

Окремі країни або їх групи розробляють і приймають до реалізації спеціальні програми з охорони природи. Нині в їх основу закладаються принципи сталого розвитку на основі виваженого поєднання інтересів екологічних та економічних цілей розвитку людства.

Екологічні прблеми не обмежені національними кордонами, вони мають загальнопланетарний характер. Міграція забруднень, розірваність

районів видобутку і споживання енергії і сировинних ресурсів, просторова динаміка і міграція зон донорів і реципієнтів забруднень в результаті вільного руху капіталу і перенесення брудних виробництв з розвинутих у малорозвинуті країни говорить про неможливість подолання екологічних проблем в окремо взятій країні.

Нині сформувалася дворівнева міжнародна екологічна політика

[12]:

- *міжнародна глобальна екополітика* — це розробка і здійснення міжнародних правових, політичних і зовнішньоекономічних акцій з урахуванням екологічних обмежень у соціально-економічному розвитку, запасів природних ресурсів, які є у світі, та їх розподілу між регіонами і країнами. Її мета – збереження глобального інтегрального ресурсу планети. Об'єднуючим елементом глобальної екологічної політики є транснаціональний рівень, спільний для декількох держав, пов'язаних у єдину екологічну систему.
- *міжнародна регіональна екополітика* охоплює інтереси країн одного континенту, які об'єднані природно-географічним середовищем, іноді одним морем (Чорне, Середземне, Балтійське), або рікою (Дніпро, Дунай, Рейн).

Поштовхом до міжнародного співробітництва на рівні держав з питань екології стала Стокгольмська конференція (1972 р.). Її ідеї отримали розвиток у рішеннях Віденської конференції захисту озонового шару (1985), Женевської конференції про транскордонне забруднення повітря (1979—1983 рр.), Монреальському протоколі про обмеження використання хлорфторвуглеводнів (1987) із поправками 1990 р. (у цих документах виробництво фреонів планувалось скоротити на першому етапі на 20 % та до 2000 р. повністю припинити їх виробництво).

У 1982 р. ООН прийняла «Всесвітню хартію природи», в якій вперше на міжнародному рівні була проголошена відповідальність людства за стан природи. Велику роль відіграли і форум із міжнародного права в галузі

охорони довкілля, проведений в Італії у 1980 р., і доповідь комісії Гру Харлем Брутланд (колишній прем'єр-міністр Швеції). Московська декларація Глобального форуму з навколишнього середовища 1990 р., яку ухвалили 83 держави світу, й конференція 1992 р. в Ріо-де-Жанейро, в якій взяли участь 100 держав та представники від 50 держав, та ряд інших ініціатив. На конференції в Ріо-де-Жанейро був прийнятий програмний документ «Порядок денний на ХХІ століття», що вміщує план міжнародних дій з навколишнього середовища на межі ХХ та ХХІ століть. Підсумки його виконання за десятиріччя були підведені на Всесвітньому форумі глав держав і урядів у 2002 році в Йоганнесбурзі й вони невтішні. Реалізується програма «Людство та глобальні зміни», метою якої є вивчення взаємозв'язку в системі «людина — середовище життя» [11].

Великого значення нині набуває формування **міжнародно-правової бази охорони довкілля**, яка охоплює наступні складові:

- нормативні акти міжнародного екологічного права.
- міжнародні об'єкти охорони навколишнього природного середовища.
- координаційну роль міжнародного права у світовому механізмі охорони природи.

Розрізняють акти двосторонні і багатосторонні. Двосторонні угоди — це угоди різного рівня і характеру між двома державами, які, як правило, мають спільний кордон. До багатосторонніх актів належать конвенції, договори, угоди, резолюції міжнародних організацій.

5.2. Міжнародна діяльність в галузі охорони довкілля

Міжнародна екологічна співпраця почалася понад 100 років тому. У 1875 році Австро-Угорщина та Італія прийняли *Декларацію про охорону птахів*. У 1897 році Росія, Японія і США уклали угоду про спільне використання і охорону морських котиків у Тихому океані. У 1922 році була створена Міжнародна рада охорони птахів, яка стала дієвою інтернаціональною організацією і започаткувала всі інші пізніше створені.

Велику роль в галузі міжнародного регулювання питань охорони природи відіграють прийняті конвенції та інші міжнародні акти природоохоронного призначення, серед котрих варто відмітити наступні:

- Конвенція про охорону всіх видів птахів (Париж, 1950 р.);
- Резолюція ООН «Економічний розвиток і охорона природи» (1962 р.);
- Програма Міжнародної конференції ЮНЕСКО з раціонального використання та охорони ресурсів біосфери «Людина і біосфера» (Париж, 1968 р.);
- Програма ООН з навколишнього середовища» (ЮНЕП) (Стокгольм, 1972 р.)
- Конвенція ООН з морського права – Хартія морів (1982 р.).

Глобальна координаційна діяльність в галузі охорони природи реалізується через діяльність і рішення міжнародних природоохоронних організацій. В світі їх нараховується близько трьох сотень, а починалося все з першої у 1992 році – Міжнародної ради охорони птахів. Кординаційна політика визначена свідомленням загальної екологічної небезпеки, загрозами масштабної транскордонної шкоди, необхідністю розробки та прийняття універсальних норм поведінки держав. Найголовнішими організаціями, які здійснюють таку глобальну регуляторну політику є наступні.

Всесвітня метеорологічна організація (Женева, 1947 р.), яка діє під егфдою ООН, покликана сприяти міжнародній співпраці в галузі метеорологічних спостережень і досліджень, обміну метеорологічною інформацією, практичному її застосуванню. ВМО активно підтримує розробку міжнародним співтовариством екологічно грамотної політики з урахуванням негативного впливу економічного розвитку на клімат Землі.

Всесвітня організація охорони здоров'я – це спеціалізована установа ООН, заснована в 1946 р. у Женеві. Членами ВООЗ є 166 держав. Завданнями ВІЗ є: боротьба з СНІД, профілактика серцево-судинних захворювань, запобігання купівлі-продажу людських органів і т. ін.

ФАО (від англ. Food and Agriculture Organisation) – організація ООН по продовольству і сільському господарству; заснована в 1945 р. у Квебеку (Канада), нині резиденція перебуває у Римі. Її завдання полягає у технічному сприянні країнам, що розвиваються з метою вдосконалення сільськогосподарського виробництва і розподіл сільгосппродукції продукції і продовольства.

ЮНЕСКО – установа ООН з питань освіти, науки і культури що існує з 1946 р. Штаб-квартира ЮНЕСКО знаходиться в Парижі. Головний напрям діяльності ЮНЕСКО – участь в рішенні крупних загальнолюдських проблем: мир, розвиток, охорона навколишнього середовища.

ЮНІДО являє собою установу підпорядковану ООН по промислового розвитку. Заснована вона у 1986 р., а штаб-квартира перебуває у Відні. ЮНІДО сприяє промислового розвитку країн, що розвиваються, покращенню відносин між Сходом і Заходом, розв'язує нагальні проблеми охорони навколишнього середовища. ЮНІДО сприяє передачі технологій, проведенню промислових реконструкцій, модернізації дрібних і середніх підприємств, вирішенню питань енергозабезпечення.

Міжнародний фонд за виживання і розвиток людства – міжнародна неурядова організація, заснована в 1988 р. Її завдання – подання матеріальної і моральної підтримки проектам і програмам, направленим на вирішення глобальних проблем.

До **Міжнародної спілки охорони природи і природних ресурсів** (МСОП) входить 105 країн. Важливою подією в діяльності міжнародного природоохоронного руху була XIV Генеральна Асамблея МСОП, що пройшла в Ашгабаті у 1978 році. Головним підсумком було прийняття документа – Всесвітньої стратегії охорони природи. Тоді ж була створена і постійно поповнюється Червона книга про популяції рідкісних і зникаючих видів ссавців, птахів, рептилій, амфібій. Запроваджена Зелена книга, де містяться дані про унікальні і рідкісні ландшафти Землі.

Всесвітній фонд охорони дикої природи заснований у 1993 році. Його завдання – організація проектів з охорони тваринного світу і природних екосистем, знаходження коштів для їх фінансування, запрошення для роботи спеціалістів із МСОП та інших організацій, надання допомоги заповідникам, національним паркам, накопичення та розмноження природоохоронної інформації.

У 1991 році Світовим банком з спільно ЮНЕП створена фінансова природоохоронна організація – **Глобальний екологічний фонд (GEF)**, членами якої на 1 січня 1998 р. були 155 держав світу, в тому числі й Україна. Головною метою створеного Фонду є розробка та реалізація фінансового механізму надання країнам, які отримують відповідні гранти пільгових кредитів для реалізації проектів, пов'язаних із вирішенням глобальних екологічних проблем.

5.3. Участь України у міжнародному співробітництві в галузі охорони довкілля

У міжнародному співробітництві з охорони навколишнього середовища Україна заявила про себе як доволі активний учасник. Вона є членом ООН і відповідно приєдналася до роботи усіх природоохоронних організацій, які діють під егідою останньої. Україна є суверенною стороною більше як двадцяти міжнародних угод з питань екології, бере участь у міжнародних конвенціях, виконує міжнародні зобов'язання з охорони навколишнього середовища. Українська держава з перших днів незалежності активно співпрацює у міжнародних природоохоронних заходах та реалізації екологічних програм і проектів. Так ще у 1992 році, Україна як суверенна держава, на Саміті у Ріо-де-Жанейро (1992 р.) внесла пропозицію про екологічну конверсію підприємств, взяла на себе зобов'язання забезпечувати екологізацію економіки та розв'язання екологічних проблем як першочергове завдання господарської та державної політики.

В Україні створені біосферні заповідники, що внесені Бюро міжнародної координаційної ради з програми ЮНЕСКО «Людина та біосфера» до міжнародної мережі біосферних заповідників. Нині таких заповідників три: *Асканія-Нова* (Херсонська область), *Чорноморський* (Херсонська, Миколаївська області), *Карпатський* (Закарпатська область).

Міжнародне співробітництво у галузі охорони навколишнього природного середовища посідає одне з важливих місць у зовнішньо-політичному курсі України. Україна підписала 44 двосторонні міжнародні угоди і договори, насамперед із сусідами Білоруссю, Грузією, Молдовою, Росією, Словаччиною та Польщею. Меморандуми про взаємопорозуміння щодо співробітництва в галузі охорони довкілля підписані з Австрією і Фінляндією. Угода про співробітництво в галузі охорони довкілля укладена урядом України з урядом Ізраїлю; про співробітництво в галузі ядерної безпеки і захисту від радіації – з урядами Фінляндії, Австрії та Росії. Динамічно розвивається співробітництво в галузі охорони довкілля, національних парків і біорізноманіття, раціонального використання природних ресурсів, управління водними ресурсами, токсичними відходами, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи – з Данією, Нідерландами, США. Міжнародне співробітництво в галузі ядерної та радіаційної безпеки здійснюється Україною з МАГАТЕ і Європейським Союзом, а також на двосторонній основі – з США, ФРН, Канадою, Швецією та Японією. Україна підписала Меморандум про співробітництво урядів України та Канади з питань зміни клімату, а також Протокол про співробітництво з питань зміни клімату з Нідерландами і почала впровадження трьох спільних проектів [12].

У 1996 р. Україна приєдналася до Бернської конвенції про збереження диких видів рослин і тварин та місць їх перебування. В рамках якого реалізовує проекти «Карпатська транскордонна екологічна мережа» та проект «Збереження різноманіття в Азово-Чорноморській екологічній мережі».

Україна є суверенною стороною більше як 70 багатосторонніх і двохсторонніх міжнародних договорів. Україна (в особі Міністерства охорони навколишнього природного середовища України) брала активну участь у розробці Орхунської конвенції, Картахенського протоколу про біобезпеку до Конвенції про біологічне різноманіття 1992 р., Протоколу про воду і здоров'я до Конвенції про охорону і використання транскордонних водотоків і міжнародних озер 1992 р., Протоколу про скорочення викидів азоту, легких органічних сполук, Протоколу про важкі метали до Конвенції про транскордонне забруднення повітря на великі відстані.

Україна є членом провідних міжнародних організацій, діяльність яких пов'язана із вирішенням глобальних чи регіональних проблем, охорони довкілля (ЮНЕП, ЮНЕСКО, ВООЗ та ін.). Україна бере активну участь у діяльності Європейської Економічної Комісії, насамперед, її Комітету з екологічної політики.

Важливою подією, що стимулювала розвиток міжнародного права навколишнього середовища на європейському рівні, стало прийняття Програми дій з охорони навколишнього середовища для Центральної і Східної Європи на Конференції міністрів охорони навколишнього середовища (Люцерн, Швейцарія, 28—30 квітня 1993 р.). Такі конференції стали традиційними. Вони відбувалися у 1995 році в Софії (Болгарія), у 1998 році — в Орхусі (Данія). У 2003 році в Києві працювала конференція «Довкілля для Європи», що свідчить про високий міжнародний авторитет України в галузі охорони довкілля.

У 1994 р. українським парламентом була ратифікована конвенція про захист Чорного моря від забруднення, а у 1996 р. ухвалено Стратегічний план дій для відновлення і захисту Чорного моря (включно з Азовським). Україна бере активну участь у Чорноморській і Дунайській екологічних програмах, підписавши конвенцію про запобігання забруднення моря звалищами відходів та інших речовин, конвенцію про охорону і стале використання

басейну ріки Дунай і ратифікувала конвенцію про оцінку впливу на навколишнє середовище у транскордонному контексті [11; 500].

У 1998 р. в Україні почав реалізовуватися міжнародний спільний проект «Партнери з водно-болотних угідь» щодо збереження унікальної екосистеми Дунайських плавнів, а в 1999 р. Україна приєдналася до конвенції про охорону і використання транскордонних водотоків. У 1999 р. Було ратифіковано конвенцію ООН про транскордонний вплив промислових аварій, Базельську конвенцію про контроль за транскордонним переміщенням небезпечних відходів та їх видаленням.

З 1999 р. Україна взяла на себе зобов'язання згідно з Вашингтонською конвенцією про міжнародну торгівлю видами дикої фауни і флори, що перебувають під загрозою зникнення. У 2002 р. Україна приєдналася до Роттердамської конвенції про процедуру попередньо обґрунтованої згоди відносно окремих небезпечних хімічних речовин та пестицидів у міжнародній торгівлі.

Подальша діяльність України у напрямку реалізації положень глобальної екологічної політики та здійснення внеску до її формування полягатиме у наступному:

- поглиблення і розширення співпраці з міжнародними організаціями в галузі збереження довкілля;
- участь у регіональних екологічних програмах;
- участь у двосторонніх і багатосторонніх програмах щодо забезпечення радіаційної безпеки, розвитку ядерної енергетики, раціонального використання природних ресурсів;
- міжнародне співробітництво щодо ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи і поводження з радіоактивними відходами;
- вдосконалення структури і змістовних положень екологічного законодавства України, приведення його стандартів до норм екологічного міжнародного права;

- інтеграція національних природоохоронних мереж у регіональну і глобальну мережу;
- формування екологічного іміджу України і розвиток екотуризму;
- залучення урядових і неурядових організацій для вирішення екологічних проблем на національному і міждержавному рівнях, стимулювання міжнародної діяльності, в тому числі, яка носить науковий характер, для вирішення проблем довкілля.

Питання і завдання для самоконтролю

1. Що таке екологічна політика в цілому?
2. Які структура і зміст глобальної екополітики?
3. Чим зумовлене формування глобальної екологічної політики?
4. Які рівні глобальної екологічної політики Ви знаєте?
5. Що складає основу нормативно-правової бази міжнародного регулювання захисту довкілля?
6. Які основні міжнародні угоди прийняті у сфері охорони природи?
7. Дайте характеристику діяльності міжнародних природоохоронних організацій.
8. Які головні напрямки міжнародного співробітництва України в галузі охорони довкілля?

Рекомендована і використана література

1. Белов Г.В. Экологический менеджмент предприятия. М.: Логос, 2006. - 240 с.
2. Врублевська О. В. Конспект лекцій з економіки природокористування. – Львів: УкрДЛТУ, 2003. – 210 с.
3. Запольський А.К., Салюк А.І. Основи екології: Підручник – К.: Вища шк., 2004. – С.320–353.

4. Ігнатенко М.Г., Малєєв В.О. Екологія і економіка природокористування: навчальний посібник. - Київ - Херсон: Айлант, 2002. - 287с.
5. Корсак К.В., Плахотнік О.В. Основи екології: Навч. посіб. – К.: МАУП, 2002. – 296 с.
6. Мельник Л.Г. Екологічна економіка: Підручник – Суми: ВТД “Університетська книга”, 2002. – 346 с.
7. Мороз П. І., Косенко І. С. Екологічні проблеми раціонального природокористування: Навч. Посібник. – Львів: Престиж Ін форм, 1999. – 282 с.
8. Сухарев С.М., Чудак С.Ю., Сухарева О.Ю. Техноекологія та охорона навколишнього середовища: Навч. посіб. – Львів: Новий Світ–2000, 2004. – 256 с.
9. Туниця Т. Ю. Збалансоване природокористування: національний і міжнародний контекст
10. К.: Знання, 2006. - 300 с.
11. Хвесик М. А., Горбач Л. М., Кулаковський Ю. П. Економіко-правове регулювання природокористування: Монографія. – К.: Кондор, 2004. – 524 с.
12. http://buklib.net/index.php?option=com_jbook&catid=127

ДОДАТКИ

Додаток 1

Формули обчислення основних техніко-економічних показників

Техніко-економічні показники аналізу територіальної організації господарства розраховують за розмірами відповідних витрат на виробництво одиниці продукції. Витрати окремих ресурсів і випуск нової продукції доцільно визначати у вартісному або натуральному обчисленні:

1. *Матеріаломісткості виробництва:*

$$M_m = Z_m / P_p ,$$

де Z_m – витрати матеріалів, грн., т; P_p – річний випуск продукції, грн., шт., т.

2. *Енергомісткості виробництва:*

$$E_m = Z_e / P_p ,$$

де Z_e – затрати енергії, кВт*год.

3. *Трудомісткості виробництва:*

$$T_m = Z_n / P_p ,$$

де Z_n – затрати праці, люд.-год.

4. *Водомісткості виробництва:*

$$V_m = Z_v / P_p ,$$

де Z_v – витрати води, л, т, м³.

5. *Фондомісткості виробництва:*

$$\Phi_m = V_\phi / P_p ,$$

де V_ϕ – вартість основних фондів, грн.

6. *Капіталомісткості виробництва:*

$$K_m = V_{кв} / P_p ,$$

де $V_{кв}$ – вартість капіталовкладень на спорудження об'єкта, грн.

7. *Транспортабельності продукції:*

$$T_n = Z_{np} / P_p ,$$

де Z_{np} – витрати на перевезення продукції, грн.

8. Собівартості продукції:

$$C = B_c + B_m + Z_o ,$$

де B_c і B_m – вартість сировини, матеріалів, палива, енергії та інших предметів праці й амортизаційних відрахувань, грн.; Z_o – витрати на оплату праці та реалізацію продукції, грн.

Приклад розрахункової моделі міжгалузевого балансу

Галузь виробництва		Галузь-споживач							
		Сукупний суспільний продукт							
		Проміжний продукт						Кінцевий продукт	Усього
		1	...	<i>j</i>	...	<i>n</i>			
Вартість сукупного суспільного продукту	Поточні матеріальні витрати	I квадрант						II квадрант	
		1	$a_{11}x_1$...	$a_{1j}x_j$...	$a_{1n}x_n$	$Y_1=f_1+z_1+y_1$	x_1
		
		i	$a_{i1}x_1$...	$a_{ij}x_j$...	$a_{in}x_n$	$Y_i=f_i+z_i+y_i$	x_i
		
		n	$a_{n1}x_1$...	$a_{nj}x_j$...	$a_{nn}x_n$	$Y_n=f_n+z_n+y_n$	x_n
	Вартість кінцевого продукту	III квадрант						IV квадрант	
		Доходи трудящих	V_1	...	V_j	...	V_n	(V_s)	V
		Чистий дохід галузі	m_1	...	m_j	...	m_n	(m_s)	m
		Усього	x_1	...	x_j	...	x_n		x

Балансовий метод передбачає використання економіко-математичної матричної моделі, по горизонталях якої показано розподіл продукції *j*-ї галузі, а її вартість виражається рівнянням

$$x_i = \sum x_{ij} + V_i,$$

По вертикалях балансу зазначається структура вартості продукції галузі: матеріальні витрати, витрати на робочу силу V_i , чистий дохід m_i , а вартість усієї продукції виражаються рівнянням

$$x_i = \sum x_{ij} + V_i + m_i,$$

Рівність правих частин обох рівнянь є необхідною ознакою міжгалузевого балансу

Модель має чотири квадранти: I – розподіл між галузями проміжної продукції; II – речова структура національного доходу – кінцева продукція Y (її важливі складові частини – фондова продукція f , необхідна продукція z , кінцева продукція y); III – вартісна структура національного доходу (по господарству в цілому обсяги кінцевих показників II і III квадрантів має бути однаковим); IV – крім загальної суми крайніх горизонталей і вертикалей показує доходи трудящих і підприємств невиробничої сфери внаслідок перерозподілу доходу, утвореного в сфері матеріального виробництва.

1. Формалізована модель закритої транспортної задачі

Цільовою функцією оптимізаційної моделі розміщення виробництва є мінімум витрат, а обмеженнями – розміри потреб у продукції, обсяги її випуску, ресурси сировини, палива і матеріалів, капітальні вкладення.

Для вибору оптимального варіанта розміщення підприємств галузі можна використати найпростішу економіко-математичну модель транспортної задачі:

$$\Sigma (C_i + E_n K_i + t_{ij}) X_{ij} \rightarrow \min,$$

де $C_i + E_n K_i$ – приведені витрати на виготовлення одиниці продукції в i -му пункті або районі розміщення; t_{ij} – витрати на транспортування одиниці продукції з i -го пункту виробництва в j -й пункт споживання; X_{ij} – шуканий обсяг постачання продукції з i -го пункту виробництва в j -й пункт споживання.

При розв'язанні цієї задачі слід дотримуватись таких обмежень:

$X_{ij} \geq 0$ – обсяг постачання з i -го пункту розміщення виробництва в j -й пункт споживання не може бути від'ємною величиною;

$\Sigma X_{ij} \leq \Sigma \alpha_i$ – сума поставок з усіх пунктів розміщення виробництва і в усі пункти споживання не повинна перевищувати обсягів виробництва або має дорівнювати їм;

$\Sigma X_{ij} = \Sigma B_{ij}$ – сума поставок з усіх пунктів розміщення виробництва в пункти споживання повинна дорівнювати сумі споживання продукції;

$\Sigma M_{ij} \Sigma X_{ij} \leq \Sigma M_i$ – витрати сировини на всю продукцію не повинні перевищувати ліміту або мають дорівнювати йому;

$\Sigma K_{ij} \Sigma X_{ij} \leq \Sigma K_i$ – капітальні вкладення в усю продукцію, що постачається з усіх пунктів виробництва в усі пункти споживання, не повинні перевищувати ліміту або мають дорівнювати йому.

За розв'язком цієї задачі виробництво продукції розміщують в усіх можливих пунктах, коли загальні витрати на випуск і доставку продукції в пункти споживання будуть мінімальними. Ця модель зазвичай не враховує різноманітності чинників розміщення, тому пункти розміщення підприємств мають бути виділені з урахуванням впливу інших чинників, не врахованих у цій моделі. Серед них чи не найважливішими є соціальні чинники.

2. Приклад розв'язання закритої виробничо-транспортної задачі

За її умовою, з пунктів 1 і 2 (постачальники) необхідно відправити вантаж (продукцію) в пункти – A, B, B (споживачі).

Відомо:

1) кількість продукції a_i , яку має кожен постачальник

($a_1 = 3000$ т, $a_2 = 6000$ т);

2) величина попиту на продукцію b_j

($b_A = 1000$ т, $b_B = 4000$ т, $b_B = 4000$ т);

3) витрати на перевезення 1 т продукції кожному споживачеві C_{ij}

($C_{1A} = 20$ грн., $C_{1B} = 40$ грн., $C_{1B} = 60$ грн., $C_{2A} = 50$ грн., $C_{2B} = 30$ грн., $C_{2B} = 10$ грн.).

Постачальник	Споживач	A	B	B
	$a_i b_j$	b_A	b_B	b_B
1	A_1	$X_{1A}C_{1A}$	$x_{1B}C_{1B}$	$X_{1B}C_{1B}$
2	A_2	$X_{2A}C_{2A}$	$x_{2B}C_{2B}$	$X_{2B}C_{2B}$

Треба знайти найефективніший варіант зв'язків між постачальниками і споживачами, тобто x_{ij} – невідома кількість продукції, яку слід перевести від i -го

постачальника j -му споживачеві. Критерієм оптимальності є мінімум транспортних витрат:

$$F = \sum C_{ij} x_{ij} \rightarrow \min$$

Підставимо цифрові дані в таблицю:

Постачальник	Споживач	A	B	B
	$a_i b_j$	1000	4000	4000
1	3000	20	40	60
2	6000	50	30	10

Розв'язок матриці:

	$a_i b_j$	1000	4000	4000
1	3000	1000	2000	
2	6000		2000	4000

Отримуємо: $F_{min} = 22000$ грн.

Найоптимальніші поставки продукції: $x_{1A} - 20000$ грн., $x_{1B} - 80000$ грн., $x_{2B} - 60000$ грн., $x_{2B} - 40000$ грн.

Для розв'язання оптимізаційної задачі розміщення враховують приведені витрати на виробництво продукції – для кожного варіанта розміщення складають матрицю; знаходять F_{min} для цієї матриці, а потім з усіх варіантів обирають варіант з мінімальним результатом, який і буде оптимальним.

Як видно з останньої таблиці, для споживача B вигідніше одержати всю продукцію від постачальника 1. Це означає, що максимальний ефект для всієї системи не забезпечує оптимальних показників для окремих її елементів.

Додаток 4

Приклад оцінки варіантів розміщення підприємства

Порівняльна ефективність варіантів розміщення цементного заводу:

Варіант	Собівартість 1 т цементу C , грн.	Питомі капітальні вкладення на 1 т K , грн.	Нормативний коефіцієнт ефективності галузі, E_n	Приведені витрати B_n на 1 т, грн.
1	15	21	0,17	18,6
2	14	26	0,17	18,4
3	11	31	0,17	16,3

З наведених у таблиці варіантів розрахунку приведених витрат оптимальним є третій з найменшими витратами на розміщення підприємства.

Методика оцінки еколого-економічної ефективності проектів нового будівництва

Еколого-економічна оцінка проектів проводиться в чотири етапи.

На *першому етапі* здійснюють оцінку екологічного допуску виробництва. При цьому сумарний обсяг його викидів не може бути більшим за гранично допустиму концентрацію (ГДК) їх у повітрі й воді:

$$\frac{C_i}{ГДК_i} \leq 1,$$

де C_i – фактична концентрація i -ї речовини; $ГДК_i$ – гранично допустима концентрація i -ї речовини.

Якщо таке співвідношення неможливо забезпечити, розрахунок здійснюють за формулою

$$\frac{V_i}{ГДВ_i} \leq 1,$$

де V_i – обсяг викидів забруднювальних речовин; $ГДВ_i$ – гранично допустимий їх викид.

У зв'язку з розробкою нових нормативів і стандартів $ГДК$ та $ГДВ$ можна замінити іншими показниками.

На *другому етапі* розраховують і порівнюють витрати на охорону навколишнього природного середовища за проектним і базовим (прийнятим за норматив чи еталон) варіантами:

$$B_i \leq B_0$$

де B_i – приведені витрати у i -й варіант будівництва; B_0 – приведені витрати на базовому підприємстві.

З кількох варіантів обирають оптимальний.

Третій етап пов'язаний з потребою подолання негативного впливу виробництва в регіонах, де забруднення більше за $ГДК$, тобто з мінімізацією негативного впливу забруднювальних речовин. У загальному вигляді критерієм екологічної оптимальності проекту є мінімум впливу об'єкта будівництва на природне середовище:

$$\Pi = P_m + K_3 \rightarrow \min,$$

де P_m – ресурсомісткість об'єкта

($P_m = \sum \frac{QR}{A}$, де Q – обсяг спожитого ресурсу; R – економічна оцінка ресурсу;

A – річний обсяг виробництва продукції);

K_3 – коефіцієнт забруднювального впливу об'єкта будівництва

($K_3 = \sum \frac{R'V'}{A}$, де R' – економічна оцінка одиниці умовних викидів;

V' – умовний обсяг викидів у повітря або воду; A – річний обсяг виробництва продукції).

З усіх варіантів вибирають варіант з мінімальними показниками.

Упродовж **четвертого етапу** оцінюють економічну ефективність природозахисних заходів:

$$E = [(C_0 - C) + (K_0 - K) E_n]A + (Y - Y_0) A,$$

де C_0 , C – поточні витрати базового і проектного підприємства на одиницю продукції; K_0 , K – питомі капітальні вкладення; A – річний обсяг виробництва; Y , Y_0 – річне запобігання втратам на одиницю продукції.

З усіх варіантів обирають один з найбільшим ефектом (E)

Додаток 6

Коефіцієнти природного приросту населення по областях України (%)

Регіони, області	Все населення		Міське		Сільське	
	1991	2006	1991	2006	1991	2006
АР Крим	1,1	-5,3	0,3	-5,8	2,6	-4,5
Вінницька	-3,2	-7,7	3,7	-1,7	-9,1	-13,2
Волинська	2,0	-1,8	6,2	+1,0	-2,2	-4,7
Дніпропетровська	-0,8	-7,5	0,2	-6,8	-5,4	-11,4
Донецька	-2,5	-9,1	-2,3	-8,8	-4,3	-11,7
Житомирська	-1,1	-8,0	3,8	-3,7	-6,7	-13,7
Закарпатська	6,4	+0,5	6,5	+1,4	1,4	+0,0
Запорізька	-0,7	-7,2	0,5	-6,0	-4,9	-11,0
Івано-Франківська	3,7	-1,9	6,3	+0,6	1,0	-3,7
Київська	-2,4	-8,0	2,9	-3,2	-9,2	-15,2
Кіровоградська	-2,8	-8,8	0,8	-6,8	-8,4	-12,0
Луганська	-1,8	-9,5	-1,2	-9,0	-5,4	-12,8
Львівська	2,4	-2,9	4,6	-1,1	-0,9	-5,6
Миколаївська	0,2	-6,2	1,2	-5,6	-1,9	-7,5
Одеська	-1,2	-5,9	-0,4	-5,1	-2,8	-7,4
Полтавська	-3,4	-9,4	1,0	-5,7	-9,3	-14,9
Рівненська	-3,9	-0,3	8,4	+1,5	-0,1	-1,9
Сумська	-4,0	-10,1	0,7	-6,2	-12,4	-17,7
Тернопільська	0,4	-4,4	7,7	+0,7	-5,0	-8,3
Харківська	-2,8	-7,6	-1,5	-6,3	-7,8	-12,5
Херсонська	1,5	-5,7	1,8	-5,7	1,1	-5,6
Хмельницька	-1,8	-7,3	5,8	-1,1	-9,1	-14,5
Черкаська	-3,3	-9,4	3,1	-4,6	-10,7	-15,3
Чернівецька	2,9	-2,3	4,4	-1,2	1,9	-3,1
Чернігівська	-5,7	-13,0	0,6	-6,4	-13,7	-23,1
м. Київ	1,8	-0,7	1,8	-0,7	–	–
м. Севастополь	–	-5,0	-	-5,2	–	-2,7
По Україні	-0,8	-6,4	1,1	-4,9	-4,6	-9,5

Додаток 7

Національний склад населення України

	Кількість, тис. осіб	У % до підсумку		2001 р. у % до 1989 р.
		2001 р.	1989 р.	
українці	37541,7	77,8	72,7	100,3
росіяни	8334,1	17,3	22,1	73,4
білоруси	275,8	0,6	0,9	62,7
молдавани	258,6	0,5	0,6	79,7
кримські татари	248,2	0,5	0,0	у 5,3 р.б.
болгари	204,6	0,4	0,5	87,5
угорці	156,6	0,3	0,4	96,0
румуни	151,0	0,3	0,3	112,0
поляки	144,1	0,3	0,4	65,8
євреї	103,6	0,2	0,9	21,3
вірмени	99,9	0,2	0,1	у 1,8 р.б.
греки	91,5	0,2	0,2	92,9
татари	73,3	0,2	0,2	84,4
цигани	47,6	0,1	0,1	99,3
азербайджанці	45,2	0,1	0,0	122,2
грузини	34,2	0,1	0,0	145,3
німці	33,3	0,1	0,1	88,0
гагаузи	31,9	0,1	0,1	99,9
інші національності	177,1	0,4	0,4	83,9

Мовний склад населення України

	Вважали рідною мовою, у %			
	мову своєї національності	українську	російську	іншу мову
українці	85,2	х	14,8	0,0
росіяни	95,9	3,9	х	0,2
білоруси	19,8	17,5	62,5	0,2
молдавани	70,0	10,7	17,6	1,7
кримські татари	92,0	0,1	6,1	1,8
болгари	64,2	5,0	30,3	0,5
угорці	95,4	3,4	1,0	0,2
румуні	91,7	6,2	1,5	0,6
поляки	12,9	71,0	15,6	0,5
євреї	3,1	13,4	83,0	0,5
вірмени	50,4	5,8	43,2	0,6
греки	6,4	4,8	88,5	0,3
татари	35,2	4,5	58,7	1,6
цигани	44,7	21,1	13,4	20,8
азербайджанці	53,0	7,1	37,6	2,3
грузини	36,7	8,2	54,4	0,7
німці	12,2	22,1	64,7	1,0
гагаузи	71,5	3,5	22,7	2,3
інші національності	32,6	12,5	49,7	5,2

Додаток 9

**Динаміка зайнятості населення в усіх сферах економічної
діяльності по регіонах України, тис. осіб**

Регіон, область	1995	1998	2000	2005	2006
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>
АР Крим	870,0	818,6	772,9	906,1	908,6
Вінницька	901,9	847,7	823,1	723,0	722,6
Волинська	456,8	437,4	440,6	429,9	430,2
Дніпропетровська	1821,1	1676,9	1655,2	1573,8	1582,0
Донецька	2480,7	2310,8	2125,6	2124,9	2132,3
Житомирська	621,5	587,9	549,0	570,6	568,1
Закарпатська	584,1	563,4	545,8	551,0	543,3
Запорізька	958,2	881,3	845,9	846,0	850,6
Івано-Франківська	622,1	567,7	531,7	522,5	522,3
Київська	839,4	791,8	749,3	791,0	791,7
Кіровоградська	544,9	489,8	457,9	457,5	458,9
Луганська	1259,5	1068,8	999,2	1054,4	1054,6
Львівська	1273,1	1182,0	1133,9	1064,6	1070,1
Миколаївська	637,4	625,9	586,2	539,8	542,7
Одеська	1127,3	1138,5	1079,2	1028,1	1039,2
Полтавська	838,4	788,1	734,2	690,3	692,7
Рівненська	569,3	559,9	530,5	461,6	465,4
Сумська	693,3	646,3	621,7	546,0	542,2
Тернопільська	516,2	518,3	472,8	425,1	411,7
Харківська	1467,8	1411,5	1341,4	1297,2	1305,8
Херсонська	581,5	556,8	505,6	499,9	504,6
Хмельницька	786,6	727,9	711,3	586,0	585,0
Черкаська	688,3	634,2	599,4	578,7	580,8
Чернівецька	443,6	417,4	393,7	361,7	363,4
Чернігівська	674,9	609,3	573,8	517,9	502,3
м. Київ	1302,4	1317,8	1314,3	1352,0	1375,6
м. Севастополь	165,2	172,7	174,3	180,4	183,7
По Україні в цілому	23725,5	22348,7	21268,5	20680,0	20730,4

Зведений баланс трудових ресурсів

Розділи балансу	Рік		Зміни в плановому балансі щодо звітнього (+; -)
	звітний	прогно- зний	
<p>I. Трудові ресурси – всього, у тому числі:</p> <p>працездатне населення в працездатному віці населення пенсійного віку, зайняте в господарстві підлітки віком 14-16 років пенсіонери працездатного віку</p> <p>II. Розподіл трудових ресурсів</p> <p>1. За видами зайнятості: в суспільному господарстві в тому числі:</p> <p>зайняті індивідуальною трудовою діяльністю в кооперативах особи віком 16 років і старше, що навчаються з відривом від виробництва</p>			
2. За сферами виробництва: у виробничій сфері у сфері нематеріального виробництва			
3. За галузями: промисловість сільське господарство будівництво транспорт зв'язок			
4. За суспільними групами: робітники й службовці колгоспники одноосібники та некооперативні кустарі, орендарі та члени кооперативів, зайняті в особистому підсобному господарстві, фермери			

Додаток 11

Економічні показники виробництва основних видів
сільськогосподарської продукції

Показники	Роки					
	1990	1995	2000	2005	2006	2007
зерно						
Посівна площа, тис. га.	14583	14152	13646	15005	14515	15115
Урожайність, ц/га	35,1	24,3	19,4	26,0	24,1	21,8
Валовий збір, тис. т	51009	33930	24459	38016	34258	29295
Реалізація зерна, тис. т	18499	13109	10726	19458	17814	13965
Виробництво зерна на одну особу, кг	983	659	497	807	732	630
Рівень рентабельності зерна, в %	275,1	85,6	64,8	3,1	7,4	28,7
цукровий буряк						
Посівна площа, тис. га	1607	1475	856	652	815	610
Урожайність, ц/га	276	205	177	248	285	294
Валовий збір, тис. т	44264	29650	13199	15468	22421	16978
Реалізація ц.б., тис. т	43283	27942	10971	10956	16431	13083
Виробництво ц. б., на одну особу, кг	853	576	268	328	479	365
Рентабельність виробництва ц. б., в %	29,5	31,2	6,1	4,8	11,1	-11,1
насіння соняшнику						
Посівна площа, тис. га	1636	2020	2943	3743	3964	3604
Урожайність, ц/га	15,8	14,2	12,2	12,8	13,6	12,2
Валовий збір, тис. т	2571	2860	3457	4706	5324	4174
Реалізація насіння соняшнику, тис. т	2200	1403	2197	2184	3184	3200
Виробництво насіння соняшнику на одну особу, кг	50	56	70	100	114	90
Рентабельність виробництва соняшнику, в %	236,5	170,9	52,2	24,3	20,7	75,9
картоплярство						
Посівна площа, тис. га	1429	1532	1629	1514	1464	1453
Урожайність, ц/га	116,8	96,2	121,6	128	133	131
Валовий збір, тис. т	16732	14729	19838	19462	19467	19102
Реалізація картоплі, тис. т	1641	1851	85	117	117	175
Виробництво картоплі на одну особу, кг	322	286	403	413	416	411
Рентабельність виробництва картоплі, в %	27,2	34,3	14,0	17,8	56,2	24,7
овочівництво						
Посівна площа, тис. га	456	503	538	465	469	451
Урожайність, ц/га	149,0	120,2	112,3	157	171	152
Валовий збір, тис. т	6666	5878	5821	7295	8058	6835
Реалізація, тис. т	4224	1074	536	398	413	431
Виробництво городини на одну особу, кг.	128	114	118	155	172	147
Рентабельність виробництва городини, в %	27,6	12,8	-1,7	16,1	14,8	14,1
садівництво						
Площа плодово-ягідних насаджень, тис. га	679,8	696,9	425	299	281	271
Валовий збір, тис. т	2907,7	1897,4	1453	1690	1114	1470
Урожайність, ц/га	42,7	29,8	38,4	63,7	45,0	61,7
Реалізація плодів і ягід, тис. т	1149,6	261	209	169	124	170
Виробництво плодів і ягід на одну особу, кг	56	37	30	36	24	32
Рентабельність виробництва плодів і ягід, в %	83,8	20,3	-1,1	12,7	12,1	14,2
виноградарство						
Площа насаджень, тис. га	173,3	137,7	110	96	93	93
Валовий збір, тис. т	836	457	514	443	301	360
Урожайність, ц/га	58,3	23,2	51,7	54,9	39,7	50,5
Реалізація винограду, тис. т	604	222	299	148	97	121
Виробництво винограду на одну особу, кг	169	9	10	9	6	8
Рентабельність виробництва винограду, в %	71,7	74	62,7	31,7	31,1	32,2

Додаток 12

Виробництво цукру-піску за регіонами (тис. т)

	2003	2004	2005	2006
Україна	2485,5	2147,1	2139,1	2591,7
у тому числі області				
Вінницька	216,0	260,3	277,8	344,8
Волинська	223,2	181,2	198,7	113,5
Дніпропетровська	-	-	-	-
Житомирська	109,5	71,3	71,4	94,3
Івано-Франківська	-	-	-	-
Київська	194,1	181,3	227,1	269,6
Кіровоградська	60,2	69,6	64,3	102,7
Львівська	60,0	56,8	-	-
Миколаївська	150,8	-	-	-
Одеська	340,3	169,3	107,9	80,9
Полтавська	144,2	187,5	203,9	319,4
Рівненська	122,8	57,1	63,6	83,8
Сумська	134,7	80,7	59,3	83,5
Тернопільська	241,5	203,9	183,1	229,7
Харківська	123,0	146,6	146,0	200,6
Хмельницька	106,7	103,7	129,9	194,7
Черкаська	141,6	164,7	152,0	208,5
Чернівецька	27,0	-	-	-
Чернігівська	58,2	67,4	84,5	83,7

Додаток 13

Споживання продуктів харчування в Україні

(на одну особу в рік, кг)

	1990	1995	2000	2005	2006
М'ясо і м'ясопродукти (у перерахунку на м'ясо, в т.ч субпродукти і сало)	68	39	33	39	42
Молоко і молочні продукти (у перерахунку на молоко)	373	244	199	226	235
Яйця, шт.	272	171	166	238	251
Риба і рибні продукти	17,5	3,6	8,4	14,4	14,1
Цукор	59	32	37	38	40
Олія	11,6	8,2	9,4	13,5	14
Картопля	131	124	135	136	134
Овочі та баштанні	102	97	102	120	127
Плоди, ягоди і виноград (без переробки на вино)	47	33	29	37	35
Хлібні продукти	141	128	125	124	120

Додаток 14

Географічна структура зовнішньої торгівлі товарами за 2006 р.
(млн. дол. США)

Країни	Експорт		Імпорт		Сальдо
	Вартість	У відсотках до 2005р	Вартість	У відсотках до 2005р	
1	2	3	4	5	6
Країни СНД	12655,5	118,0	20184,9	118,5	-7519,4
Азербайджан	422,0	145,3	41,0	147,6	381,0
Білорусь	1222,7	137,2	1255,2	133,6	-32,5
Вірменія	137,2	141,0	21,3	161,4	115,9
Грузія	312,4	156,6	72,4	176,5	240,0
Казахстан	828,0	124,1	965,7	518,0	-137,7
Киргизтан	38,0	120,1	5,4	94,0	32,6
Молдова	671,2	98,9	122,4	145,5	548,8
Російська федерація	8650,7	115,5	13787,2	107,4	-5136,5
Таджикистан	39,8	84,9	4,3	80,1	35,5
Туркменістан	132,8	71,0	3492,0	130,4	-3359,2
Узбекистан	210,7	139,9	418,0	203,6	-207,3
Інші країни світу	25702,2	109,4	24849,6	130,1	852,6
Австрія	329,1	103,7	547,2	119,4	-218,1
Бельгія	215,2	108,9	372,5	118,6	-157,3
Болгарія	595,7	109,7	130,4	120,0	465,3
Греція	120,1	87,4	78,1	115,3	42,0
Данія	162,9	152,8	247,1	140,5	-84,2
Естонія	123,4	98,6	135,1	131,7	-11,7
Іспанія	445,1	77,6	354,8	152,0	92,3
Італія	2503,4	132,3	1465,2	142,2	1038,2
Латвія	286,1	91,9	90,5	140,3	195,5
Литва	278,3	133,0	297,4	148,7	-19,1
Нідерланди	710,7	137,9	640,4	138,0	70,3
Німеччина	1283,8	99,9	4267,6	126,1	-2983,8
Польща	1344,5	133,1	2109,1	150,0	-764,6
Румунія	625,9	128,1	446,1	210,6	779,8
Сербія і Чорногорія	250,2	99,8	72,2	136,1	178,0
Словаччина	549,6	108,3	382,7	125,9	166,9
Сполучене королівство	388,2	108,4	620,6	123,5	-232,4
Угорщина	946,1	137,4	802,2	123,9	143,9
Франція	351,4	175,8	989,8	123,9	-638,4

Чеська республіка	341,6	90,6	825,1	138,9	-483,5
Швейцарія	112,2	28,3	283,2	112,2	-171,0
Ізраїль	281,7	96,9	89,7	142,3	192,0
Індія	850,1	115,4	367,9	114,5	482,2
Індонезія	245,1	113,3	167,2	134,9	77,9
Іран	318,3	55,2	26,9	147,8	291,4
Йорданія	317,9	174,6	8,2	75,9	309,7
Китай	544,7	76,6	2310,2	127,6	-1765,5
Кіпр	251,7	116,0	11,5	238,9	240,2
Корея	88,6	43,8	935,4	144,2	-846,8
Об'єднані Араб.Емір.	392,6	113,7	20,8	200,7	371,8
Пакистан	246,2	89,9	10,5	104,4	235,7
Саудівська Аравія	537,0	139,0	4,7	154,5	532,3
Сінгапур	211,5	43,2	22,3	121,8	189,2
Сирія	602,1	89,6	31,9	115,2	570,2
Туреччина	2390,0	117,9	769,1	126,6	1620,9
Алжир	466,7	75,6	1,3	25,7	465,4
Єгипет	748,4	93,7	43,2	116,6	705,2
Лівія	150,1	236,0	0,5	45,6	149,6
Марокко	166,3	129,5	3,3	65,5	163,0
Нігерія	183,3	86,4	1,1	60,5	182,2
Туніс	221,3	123,7	33,8	139,4	193,5
Бразилія	138,4	125,8	229,8	89,5	-141,4
Віргінські о-ви (Британія)	480,9	184,2	1,2	155,7	479,7
Канада	122,4	135,9	98,7	113,5	23,7
Мексика	204,2	174,7	22,5	265,0	181,7
Сполучені Штати Америки	1201,7	125,5	879,1	123,8	322,6
ВСЬОГО	38367,7	112,1	45034,5	124,6	-6666,8

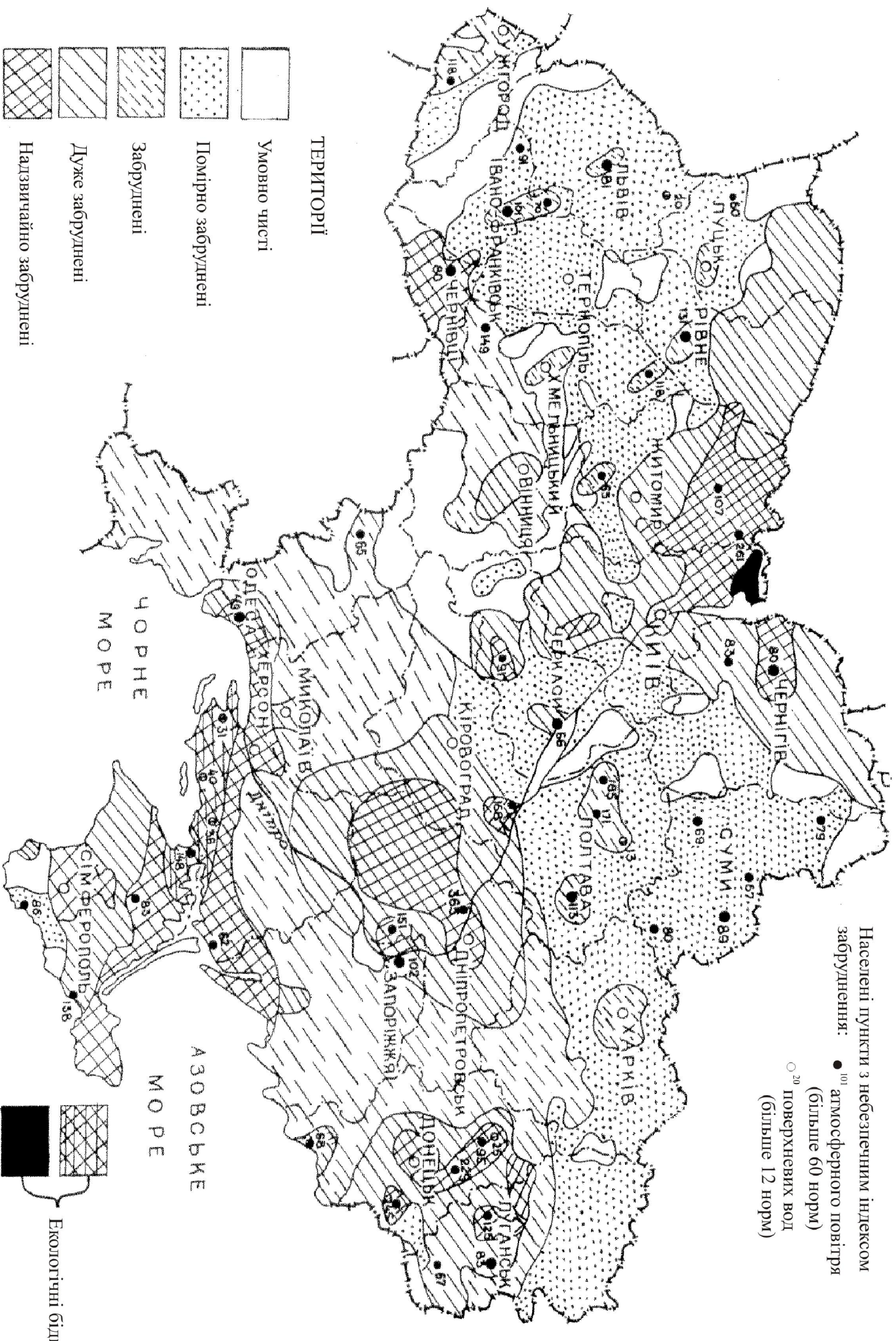
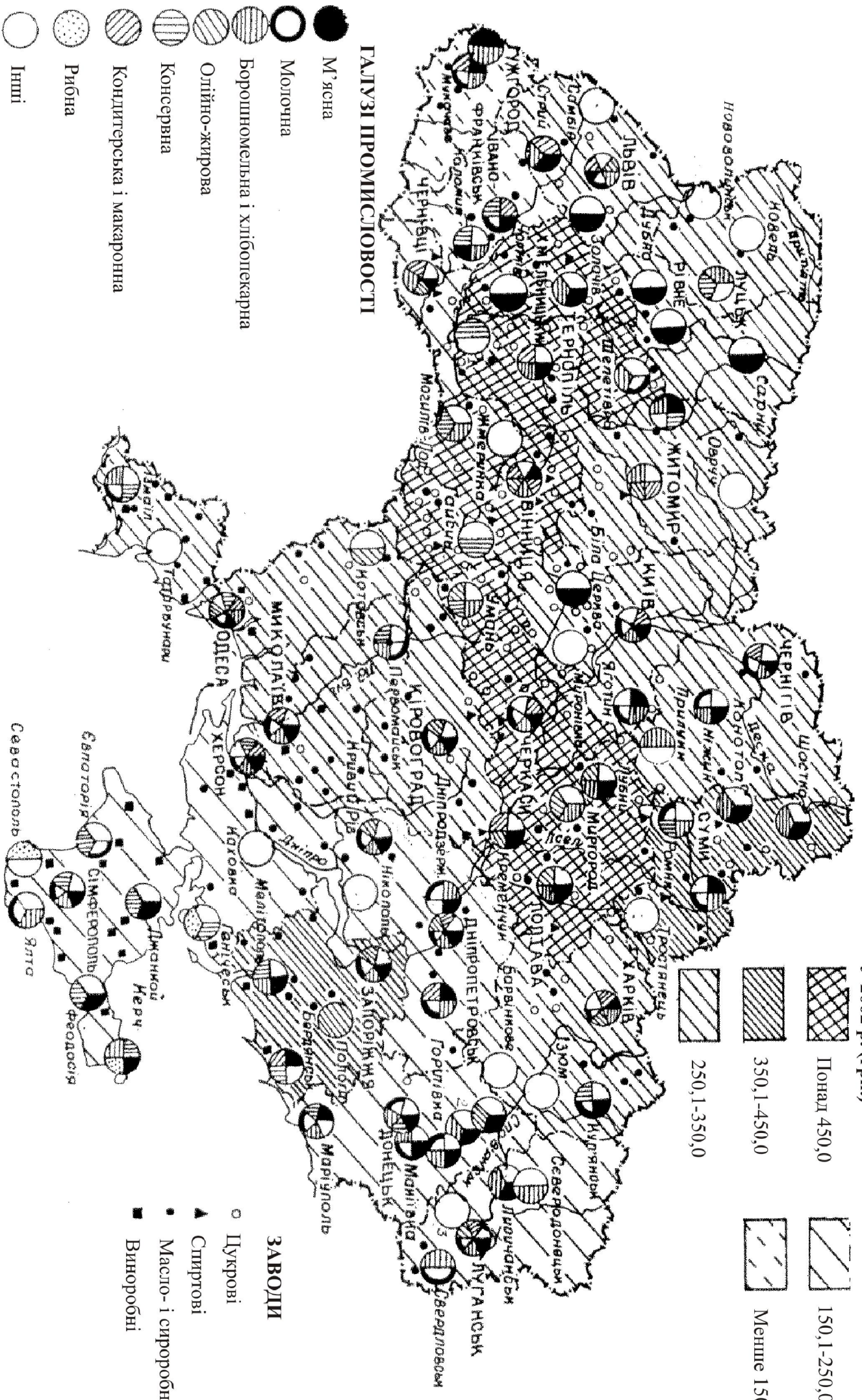

Рис. Екологічна ситуація в Україні

**ВИРОБНИЦТВО ПРОДОВОЛЬЧИХ ТОВАРІВ
З РОЗРАХУНКУ НА ДУШУ НАСЕЛЕННЯ
У 2002 р. (грн.)**

Рис. Харчова промисловість України

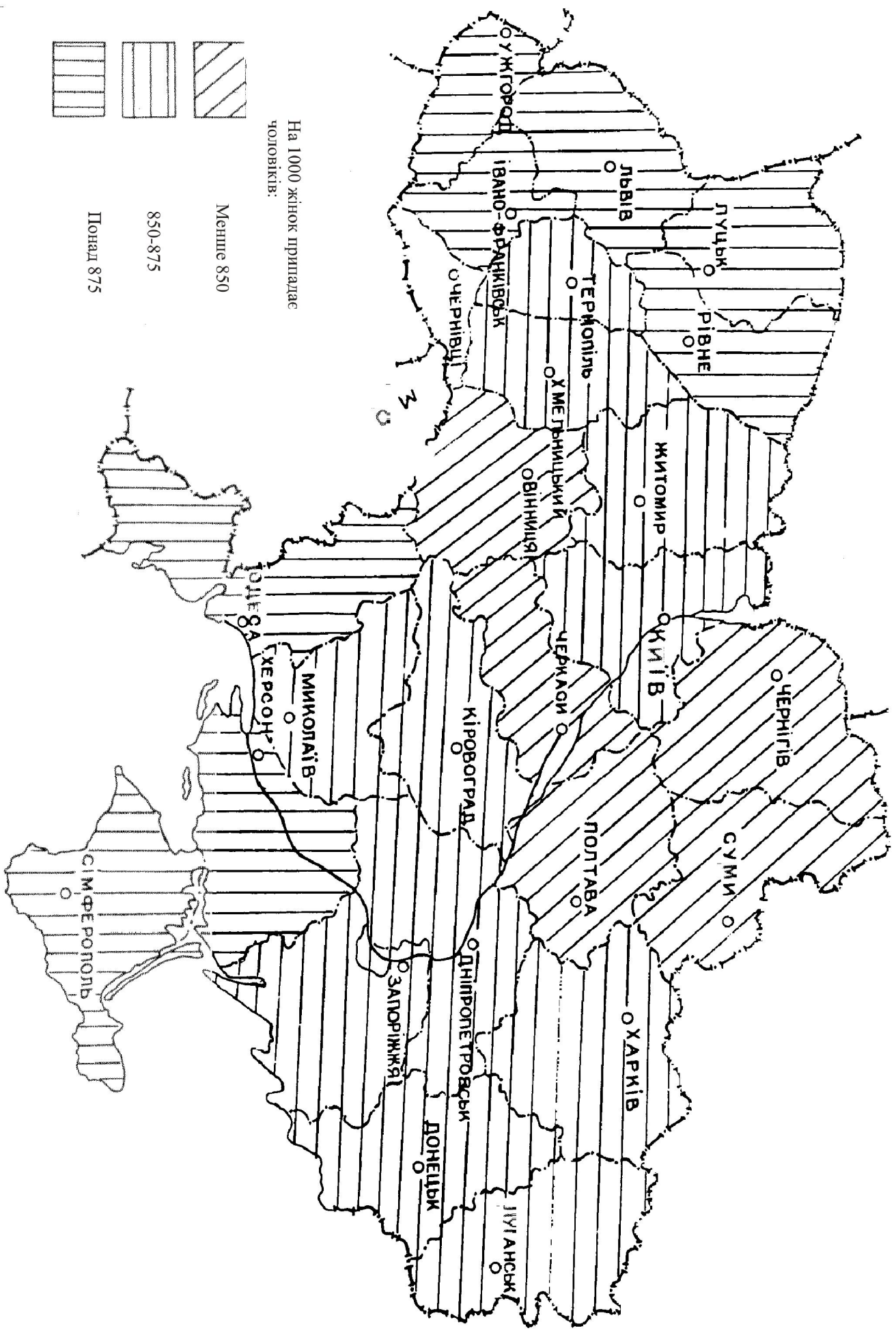

Рис. Співвідношення між кількістю чоловіків і жінок, 1998 р.

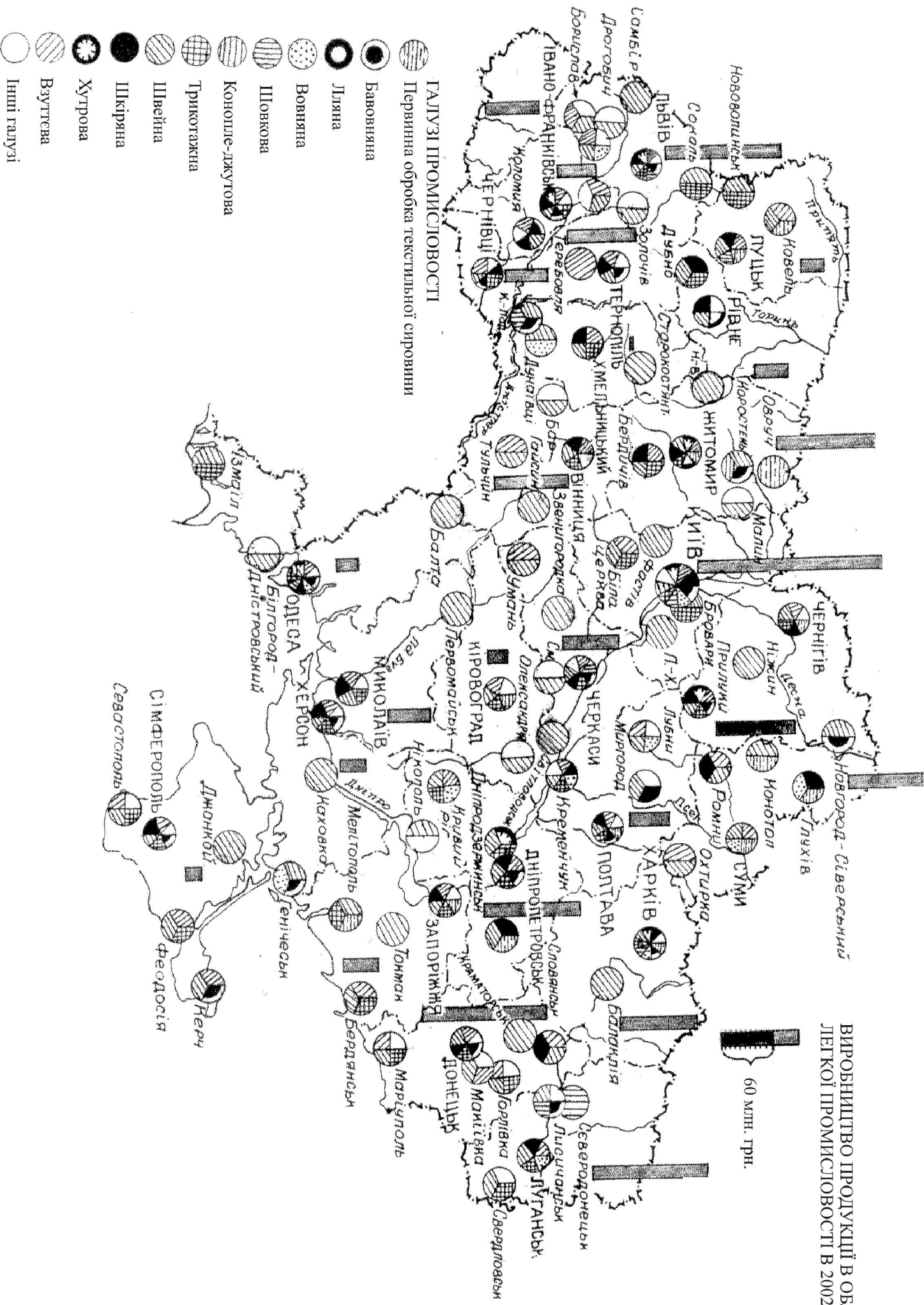

Рис. Легка промисловість України

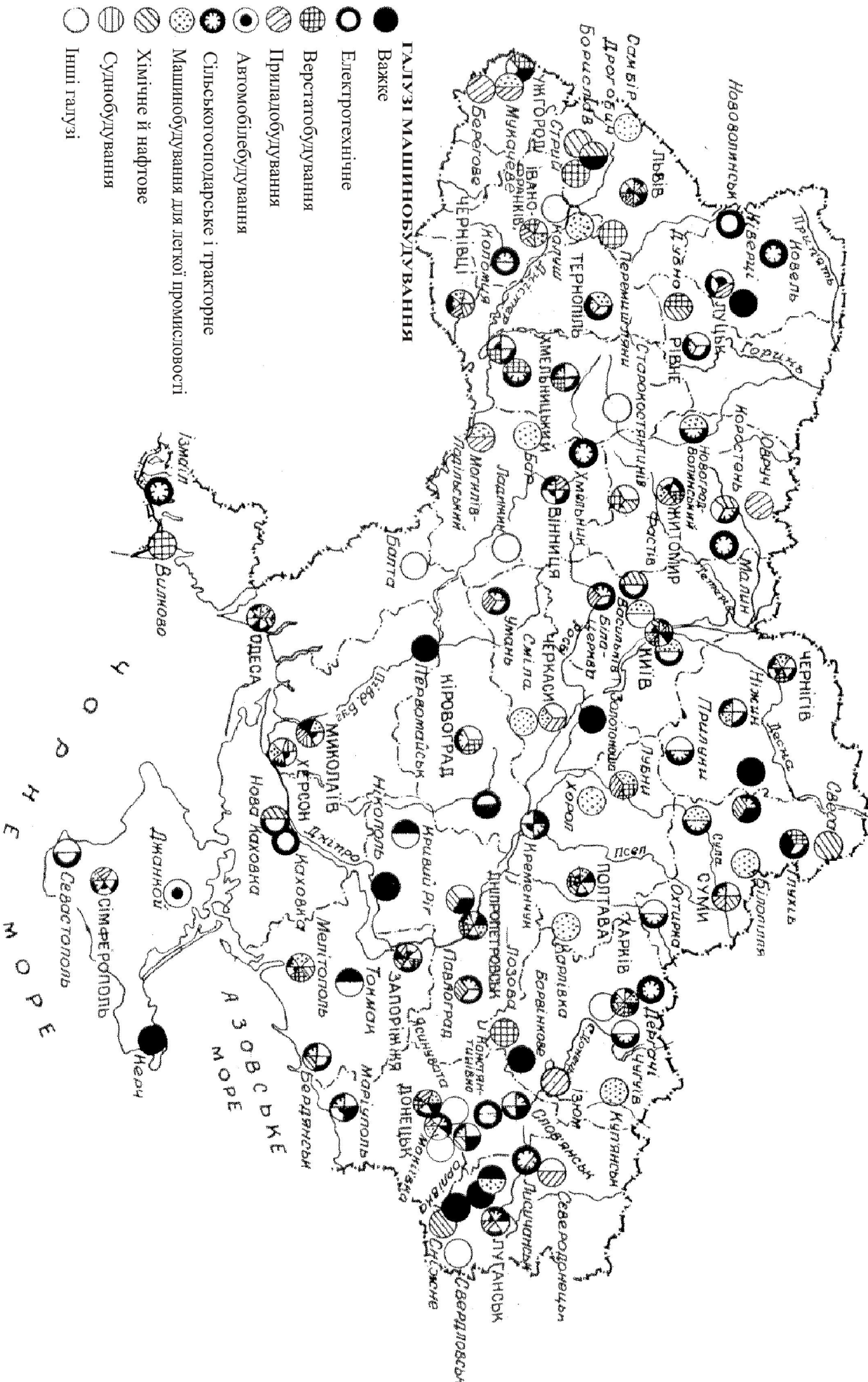

Рис. Машинобудування України

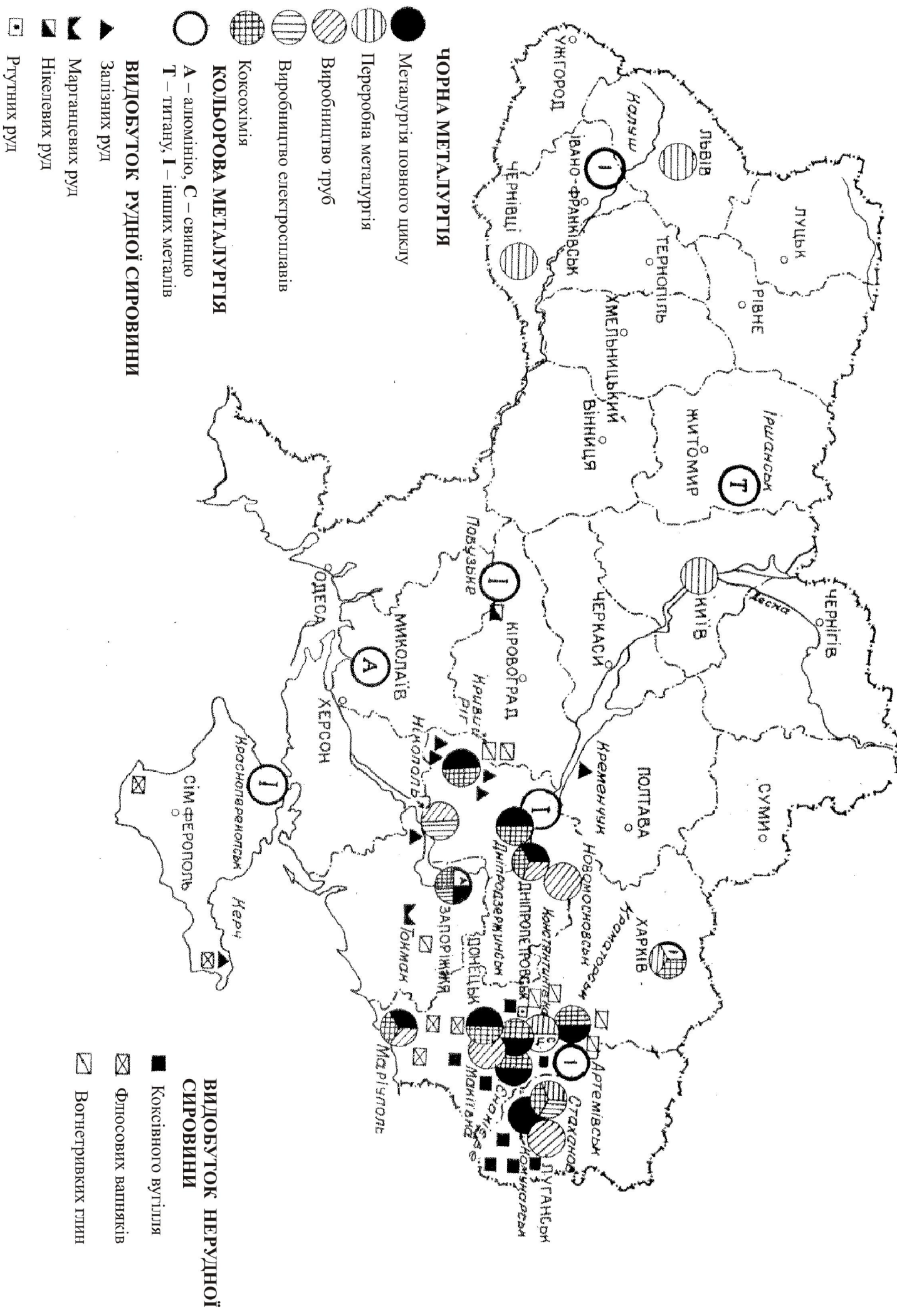

Рис. Металургія України

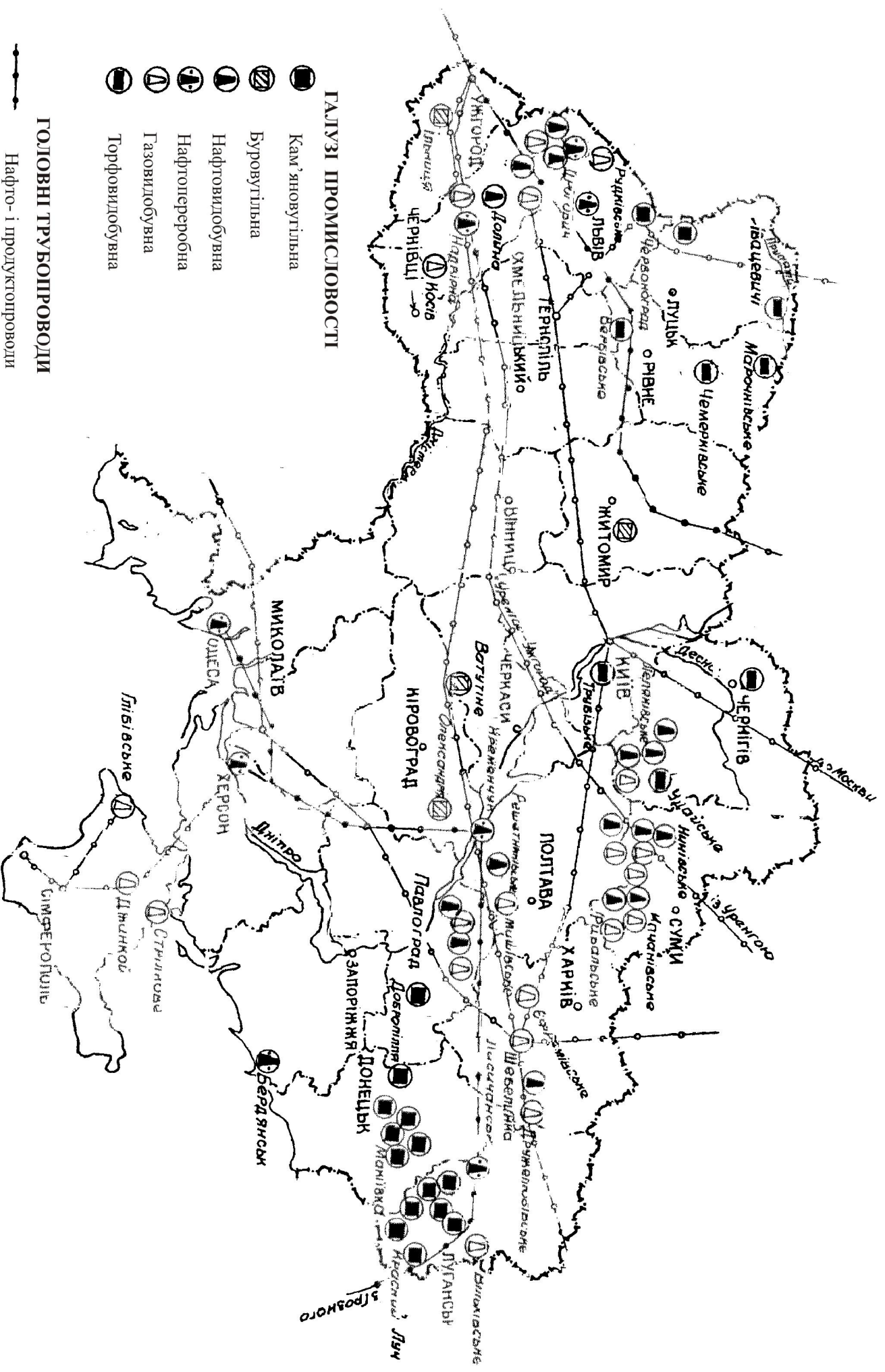
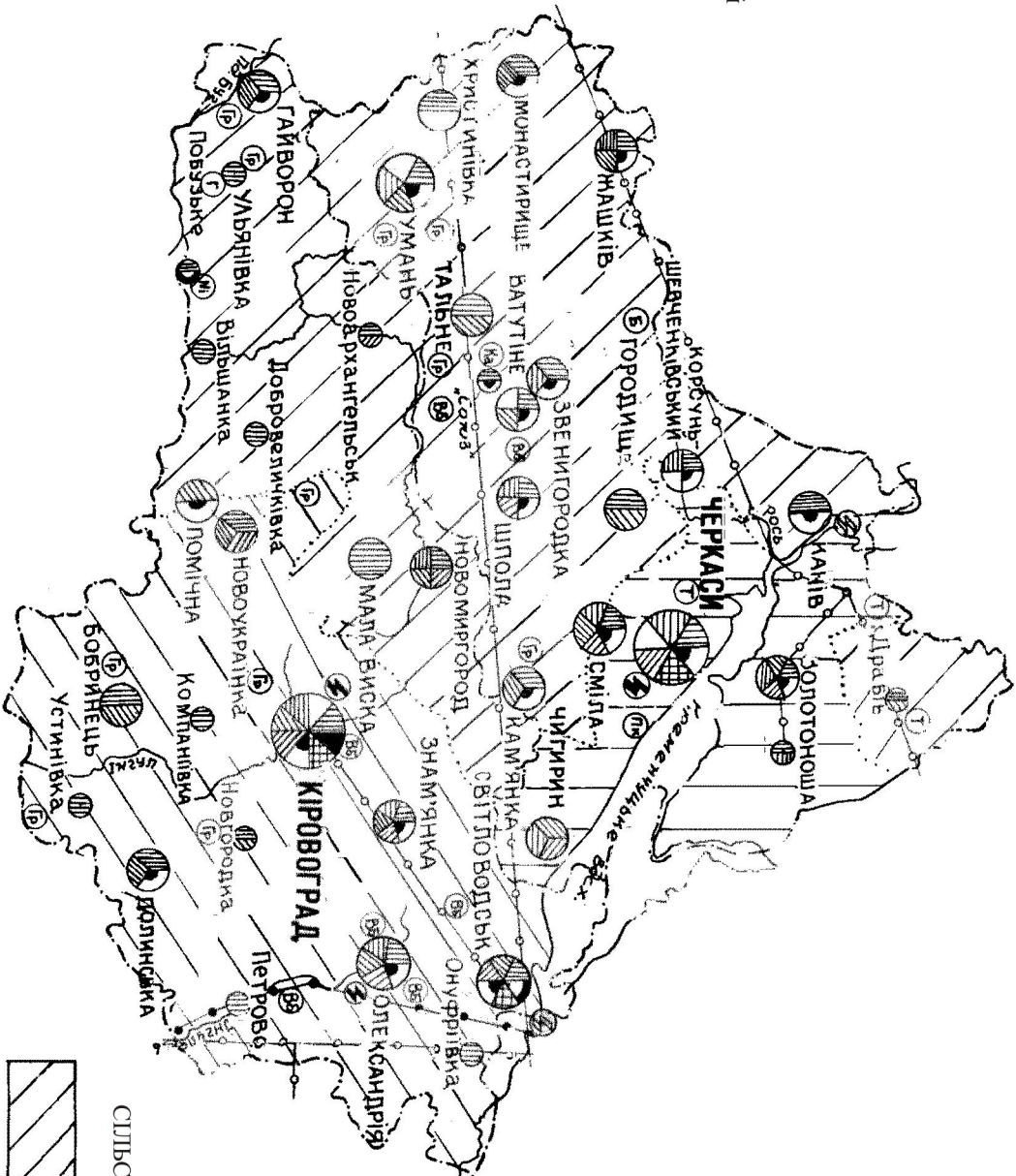

Рис Паливна промисловість України

- Ⓢ Буре вугілля
- Ⓣ Торф
- Ⓣ Графіт
- Ⓜ Нікель
- Ⓟ Граніт
- Ⓜ Каолін
- Ⓟ Бентонітові глини
- Ⓜ Пісок будівельний

ПРОМИСЛОВІСТЬ

- Чорна металургія
- ⦿ Кольорова металургія
- ⊙ Машинобудування
- ⊘ Хімічна
- ⊘ Будівельних матеріалів
- ⊘ Деревообробна
- ⊘ Легка
- ⊘ Харчова
- Інші
- ⚡ Електростанції
- ⚡ Теплові
- ⚡ Гідравлічні

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО

- ▨ Молочно-м'ясне скотарство, вирощування зернового господарство, виробування соняшнику й буряків
- ▧ Молочно-м'ясне тваринництво, свинарство, птахівництво, зернове господарство, вирощування соняшнику й буряків
- ▩ Молочно-м'ясне скотарство, свинарство, зернове господарство, овецьництво, садівництво, буряківництво

Рис. Центральнoукраїнський економічний район

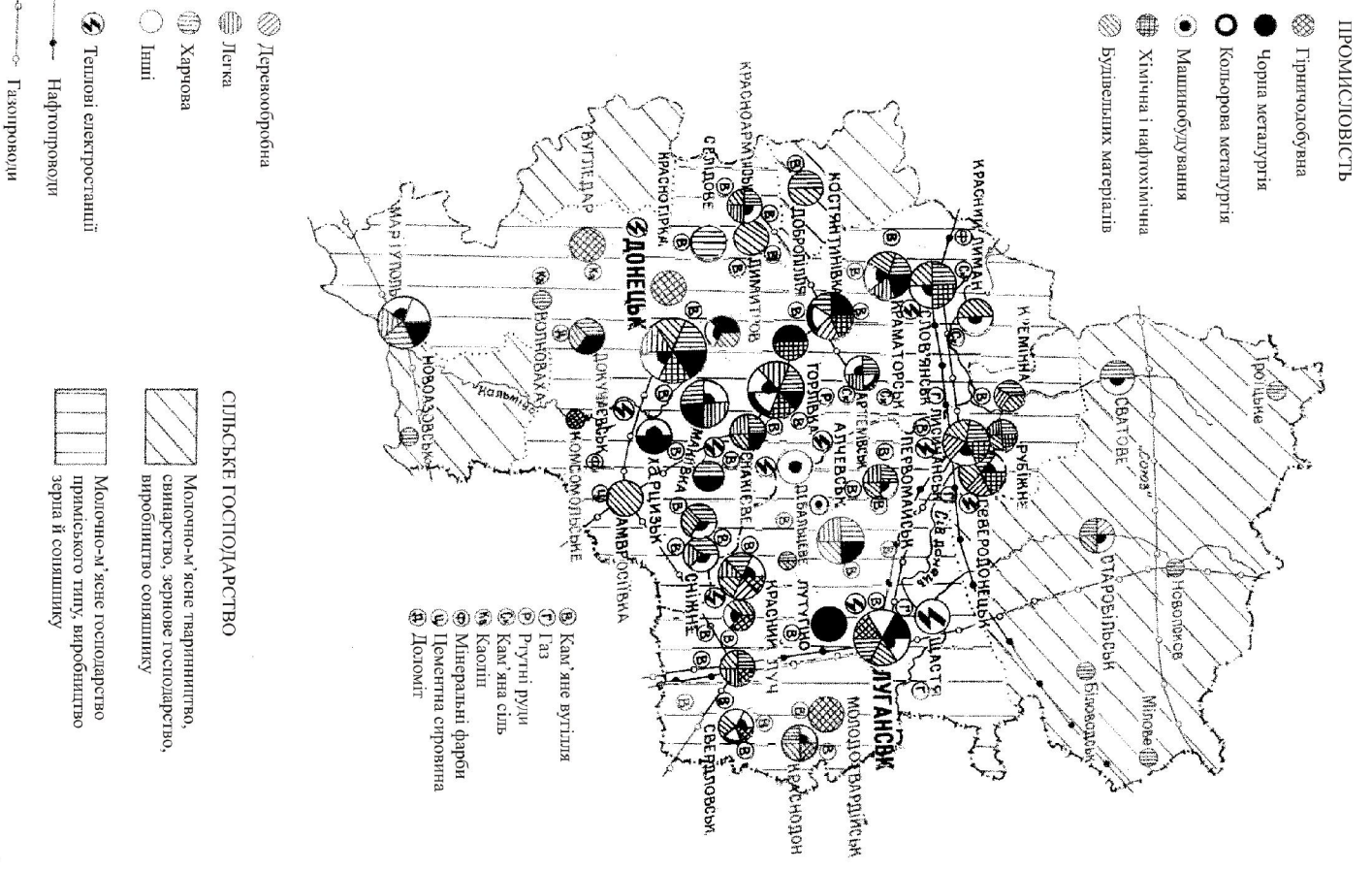

Рис. Донецький економічний район

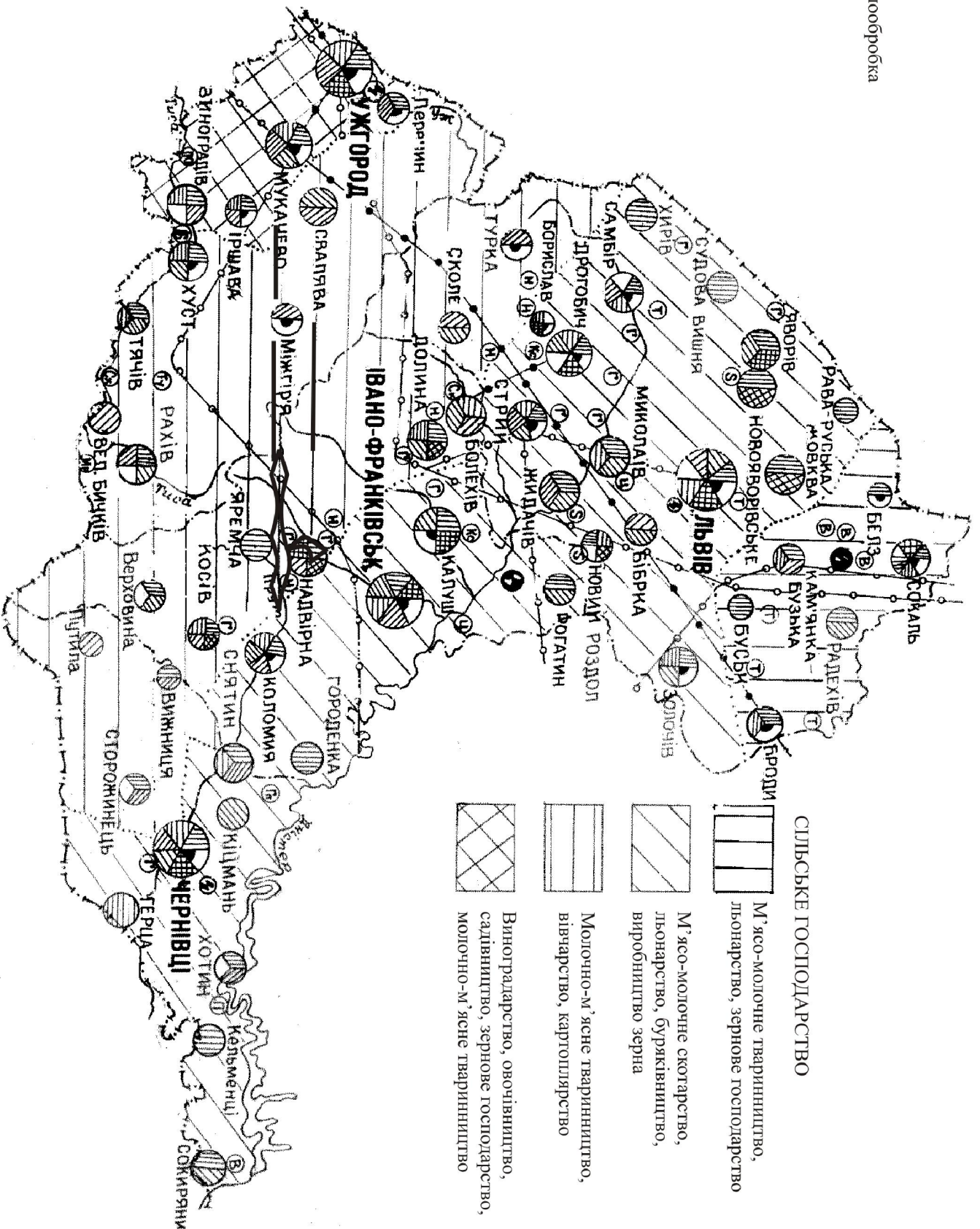
ПРОМИСЛІВІСТЬ

- Машинобудування і металообробка
- ⊗ Хімічна й нафтохімічна
- ▨ Будівельних матеріалів
- ▩ Гірничодобувна
- ▧ Харчова
- ▦ Дерка
- ▥ Лісова й деревообробна
- Інші

- ⚡ Електростанції
- ⚙ Гідравлічні
- ⦿ Теплові

- Трубопроводи
- Нафтові
 - Газові

- Ⓚ Кам'яне вугілля
- Ⓜ Нафта
- Ⓝ Газ природний
- Ⓣ Торф
- Ⓝ Кам'яна сіль
- Ⓚ Калійна сіль
- Ⓢ Сірка
- Ⓟ Перліт
- Ⓜ Мармур
- Ⓟ Бентонітові глини
- Ⓟ Гіпс
- Ⓝ Пісок
- Ⓝ Вапняк

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО

- ▩ М'ясо-молочне тваринництво, льонарство, зернове господарство
- ▧ М'ясо-молочне скотарство, льонарство, буряківництво, виробництво зерна
- ▦ Молочно-м'ясне тваринництво, вівчарство, картоплярство
- ▥ Виноградарство, овочівництво, садівництво, зернове господарство, молочно-м'ясне тваринництво

Рис. Карпатський економічний район

ПРОМИСЛІВІСТЬ

- Машинобудування і металообробка
 - ⊗ Гірничохімічна
 - ⊕ Хімічна і нафтохімічна
 - ▨ Легка
 - ▩ Будівельних матеріалів
 - ▧ Лісова і деревообробна
 - ▦ Харчова
 - Інші галузі
- Електростанції
- ⚡ Теплові
 - ⚙ Гідралічні
- Нафтопроводи
- Газопроводи
- Ⓜ Нафта
 - Ⓝ Природний газ
 - Ⓣ Торф
 - Ⓡ Залізні руди
 - Ⓟ Граніт
 - Ⓚ Крейда
 - Ⓢ Цементна сировина
 - Ⓜ Мінеральні фарби
 - Ⓟ Пісковик

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО

- ▨ М'ясо-молочне скотарство, зернове господарство, льонарство, виробництво картоплі
- ▩ М'ясо-молочне скотарство, зернове господарство, буряківництво
- ▧ Зернове господарство, буряківництво й виробництво соняшнику; молочно-м'ясне скотарство й свинарство
- ▦ Овоче-молочне господарство приміського типу з виробництвом зерна й технічних культур

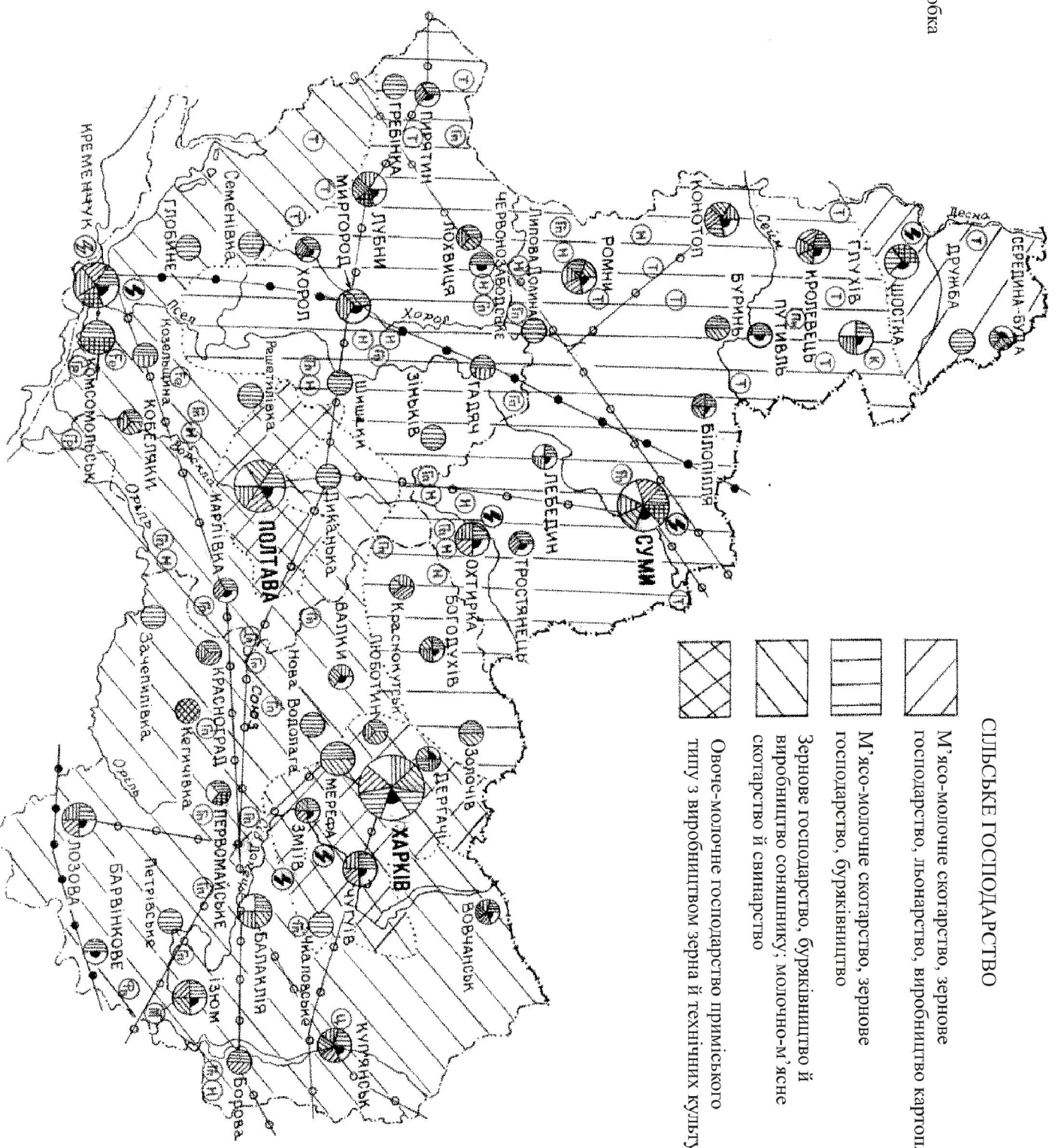

Рис. Північно-Східний економічний район

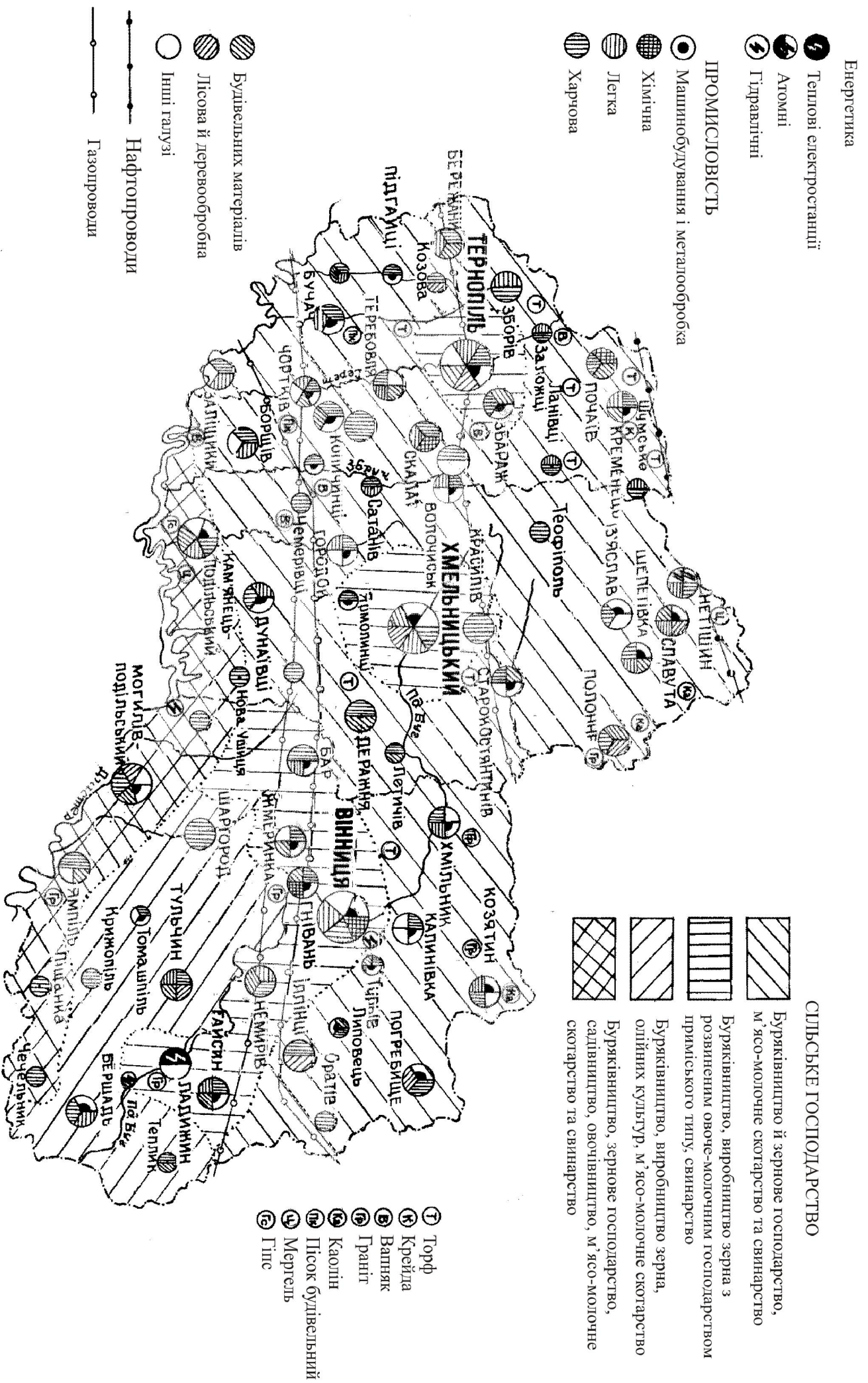

Рис. Подільський економічний район

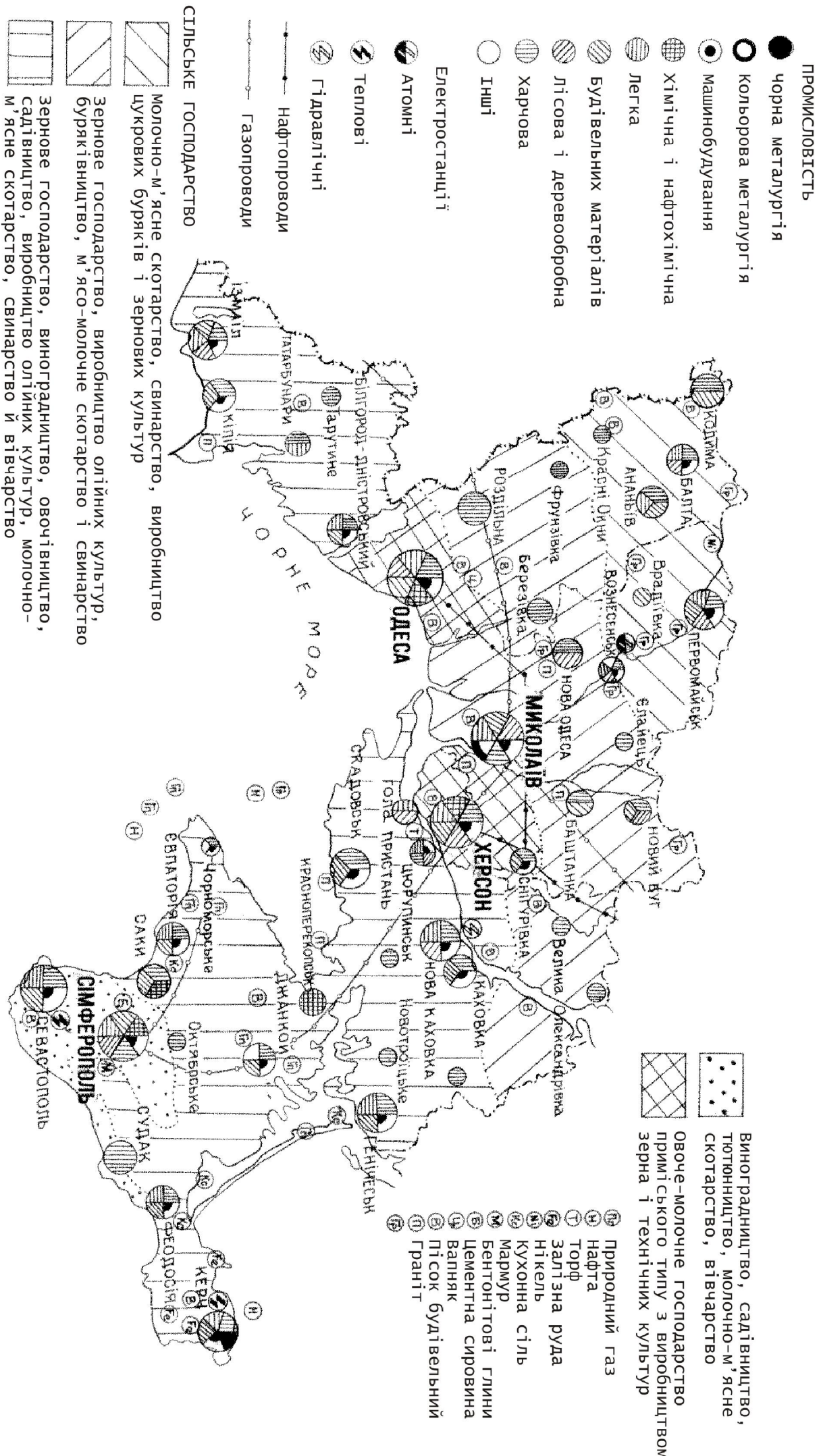

РИС Причорноморський економічний район

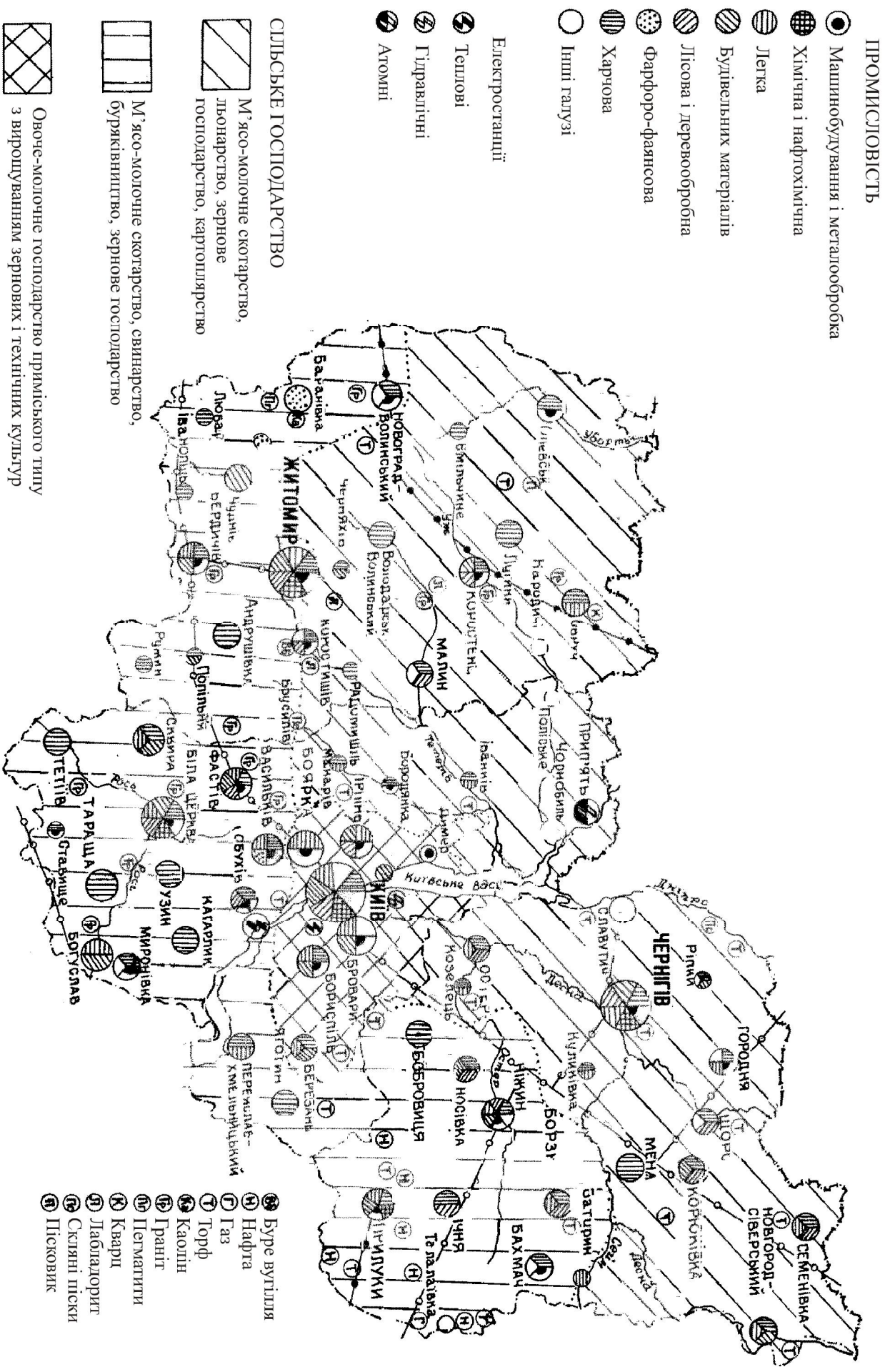

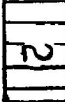

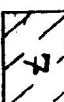

Рис. Столичний економічний район

- 1 Карпатський
- 2 Подільський
- 3 Волинський
- 4 Столичний
- 5 Центральнoукраїнський
- 6 Північно-Східний
- 7 Придніпровський

- 8 Донецький
- 9 Причорноморський

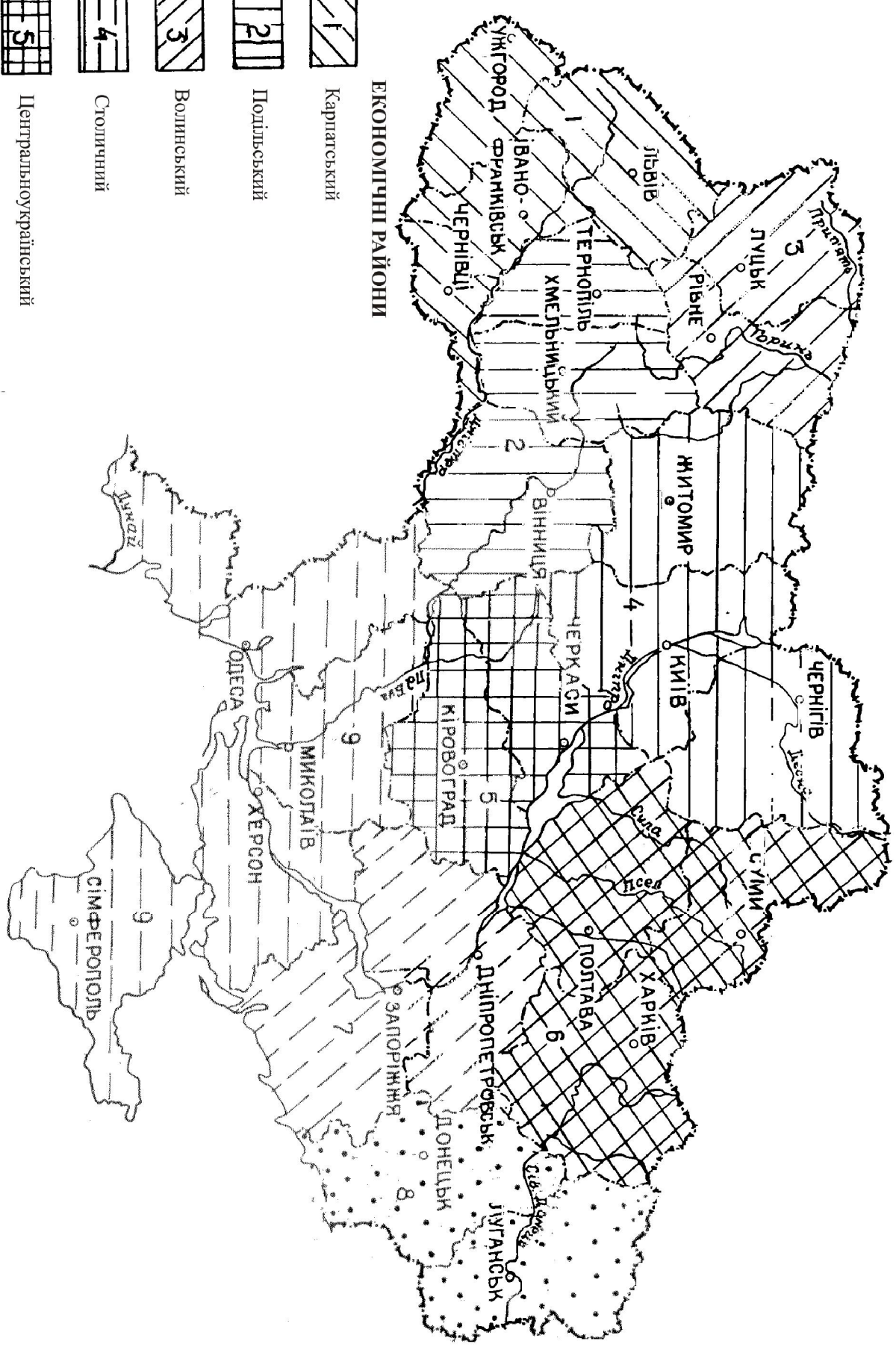

Рис. 1. Економічне районування України (за Ф. Д. Заставним)

rozseleni

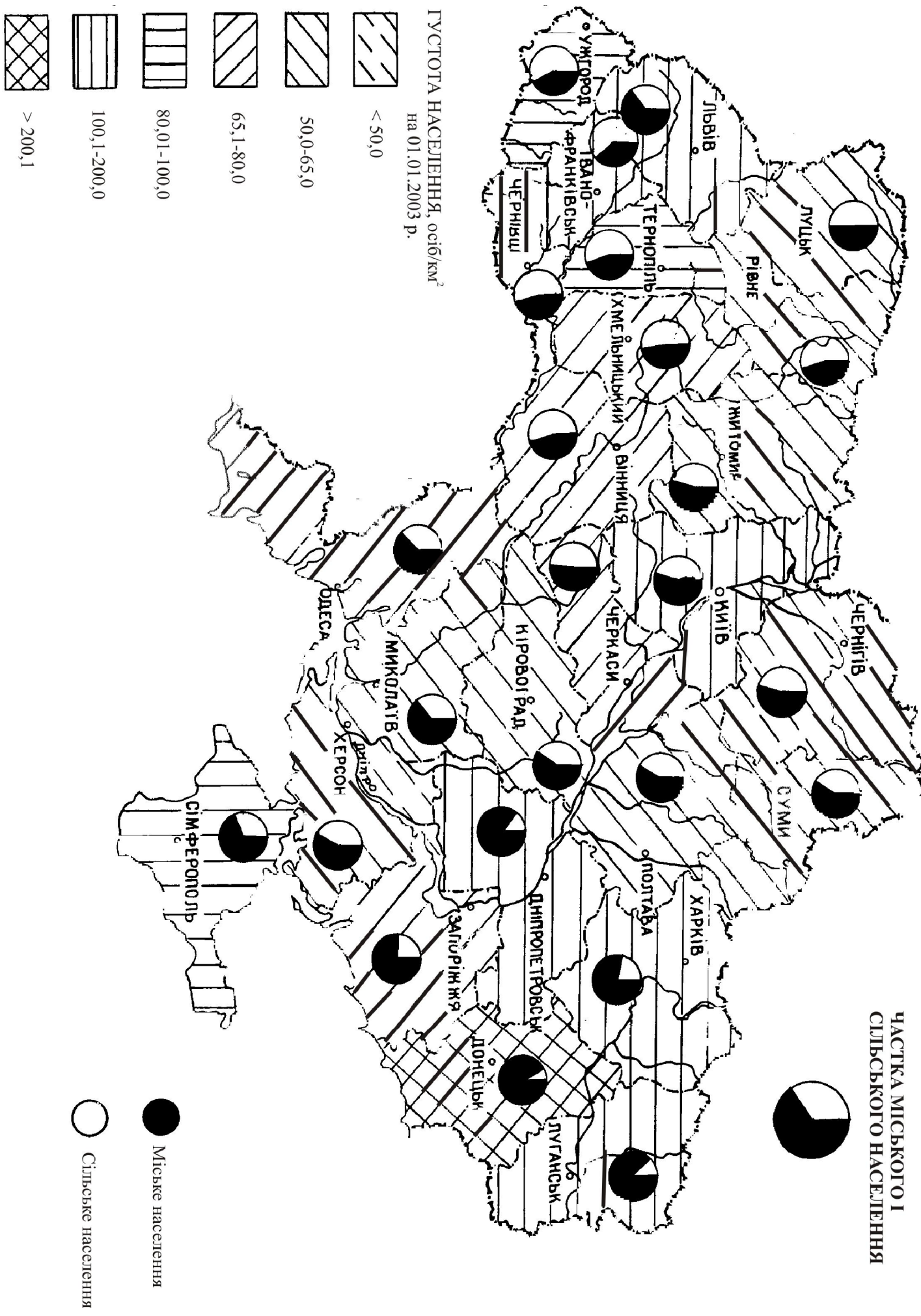
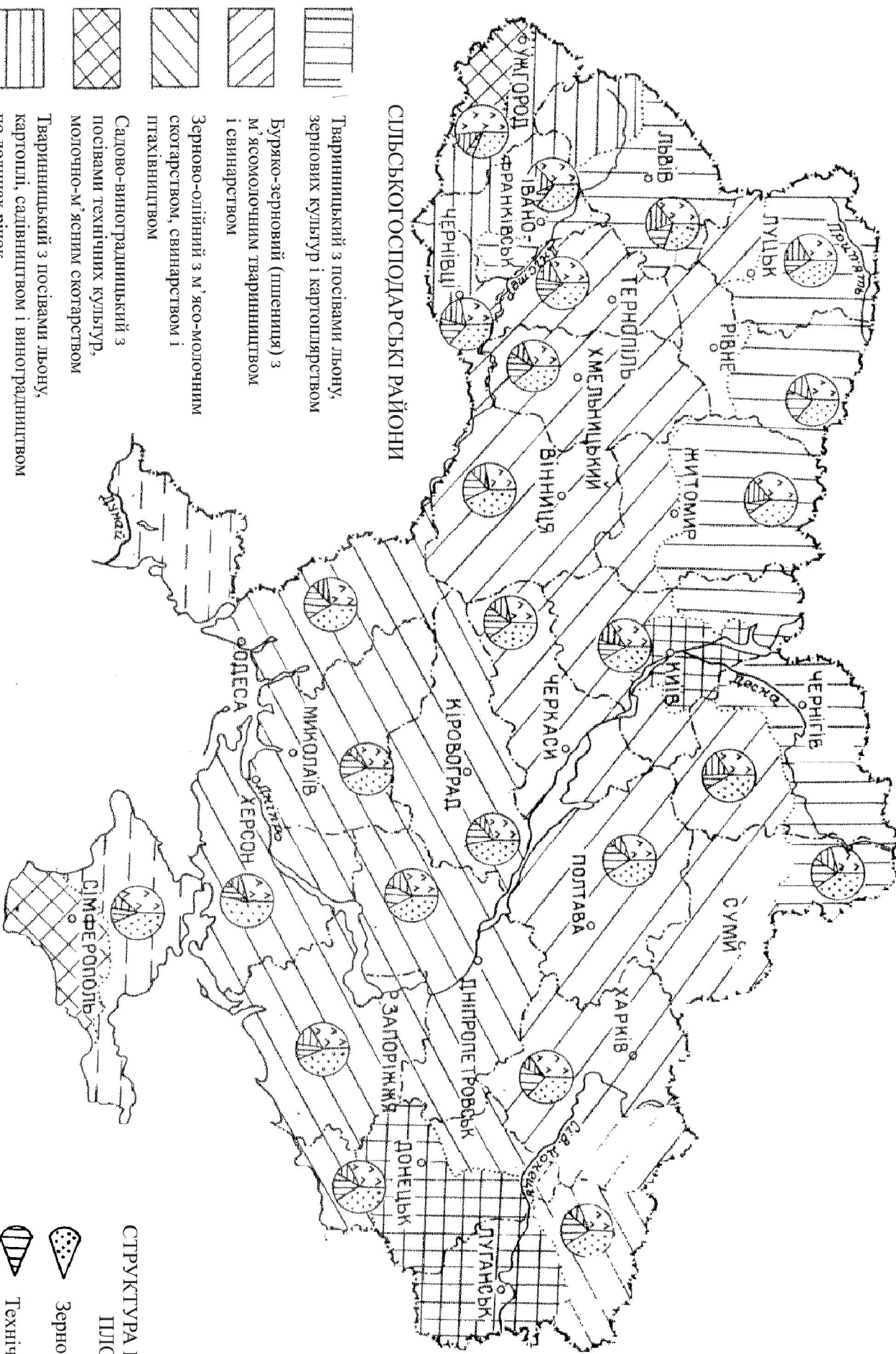

Рис. Розселення населення на території України

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ РАЙОНИ

Тваринницький з посівами льону, зернових культур і картоплярством

Буряко-зерновий (пшениця) з м'ясомолочним тваринництвом і свинарством

Зерново-олійний з м'ясо-молочним скотарством, свинарством і птахівництвом

Садово-виноградницький з посівами технічних культур, молочно-м'ясним скотарством

Тваринницький з посівами льону, картоплі, садівництвом і виноградарством по долинах річок

Садово-виноградницький з посівами зернових і технічних культур, овоцівництвом, молочно-м'ясним скотарством, вівчарством

Приміський овочево-тваринницький із садівництвом

СТРУКТУРА ПОСІВНИХ ПЛОЩ

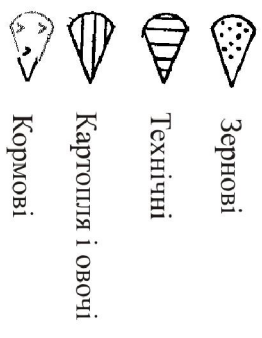

Рис. Специалізація сільського господарства України

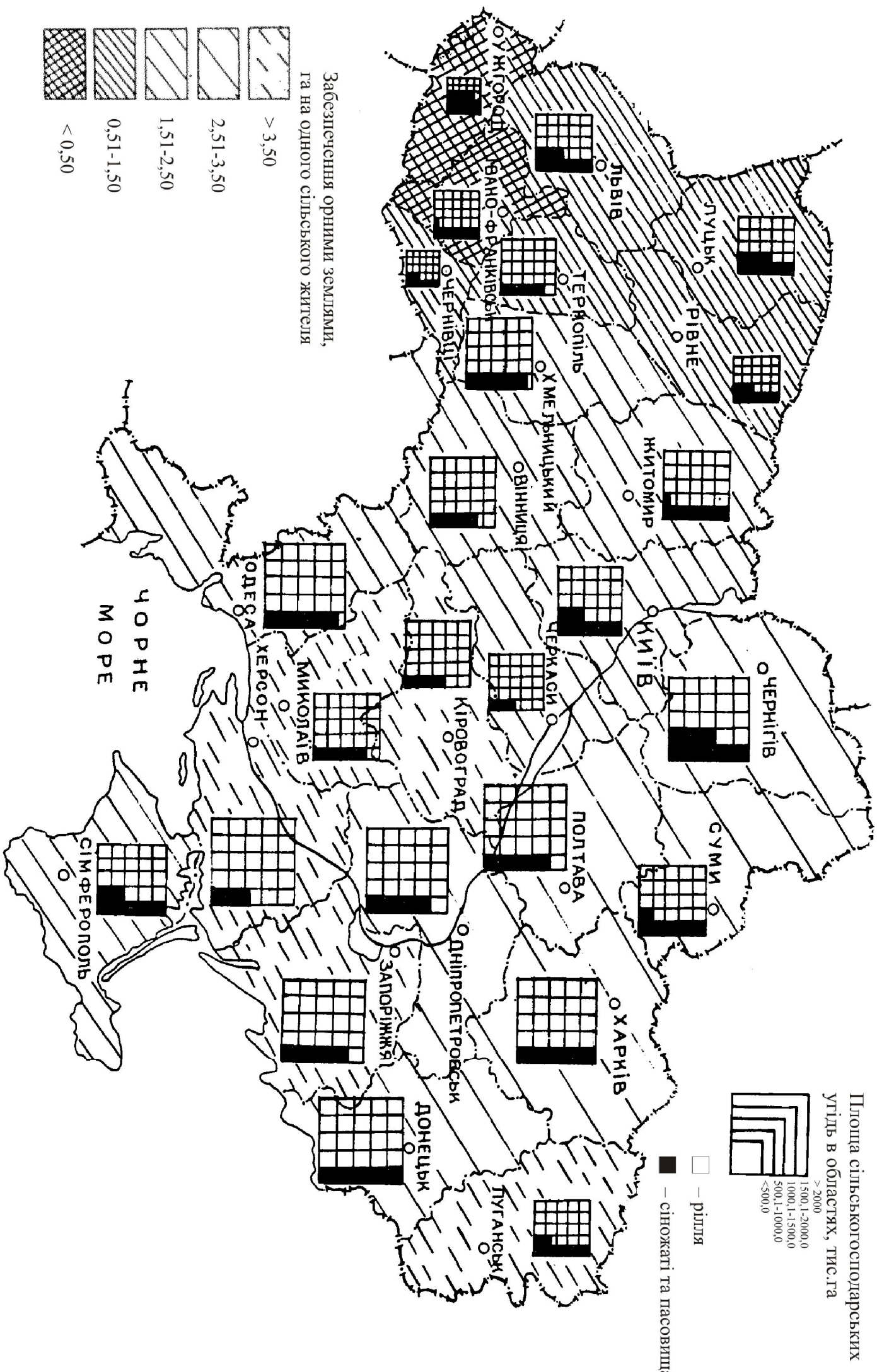

Рис. Площа та структура сільськогосподарських угідь України в 2002 р.

Автори:

к.е.н., професор	Качан Євген Петрович
к.г.н., доцент	Баб'як Галина Петрівна
к.г.н., доцент	Запорожан Лариса Петрівна
к.г.н., доцент	Кошіль Анатолій Богданович
к.е.н., доцент	Марцінковська Олександра Богданівна
к.е.н., доцент	Надвиничний Сергій Анатолійович
к.г.н., доцент	Пушкар Зоряна Василівна
к.г.н., доцент	Ткач Дмитро Володимирович
к.е.н., доцент	Файфура Василь Васильович
к.г.н., доцент	Царик Тетяна Євгенівна
к.е.н., доцент	Цісецький Орест Євгенович
к.е.н., доцент	Шушпанов Дмитро Георгійович
викладач	Штокало Ярослав Юрійович